

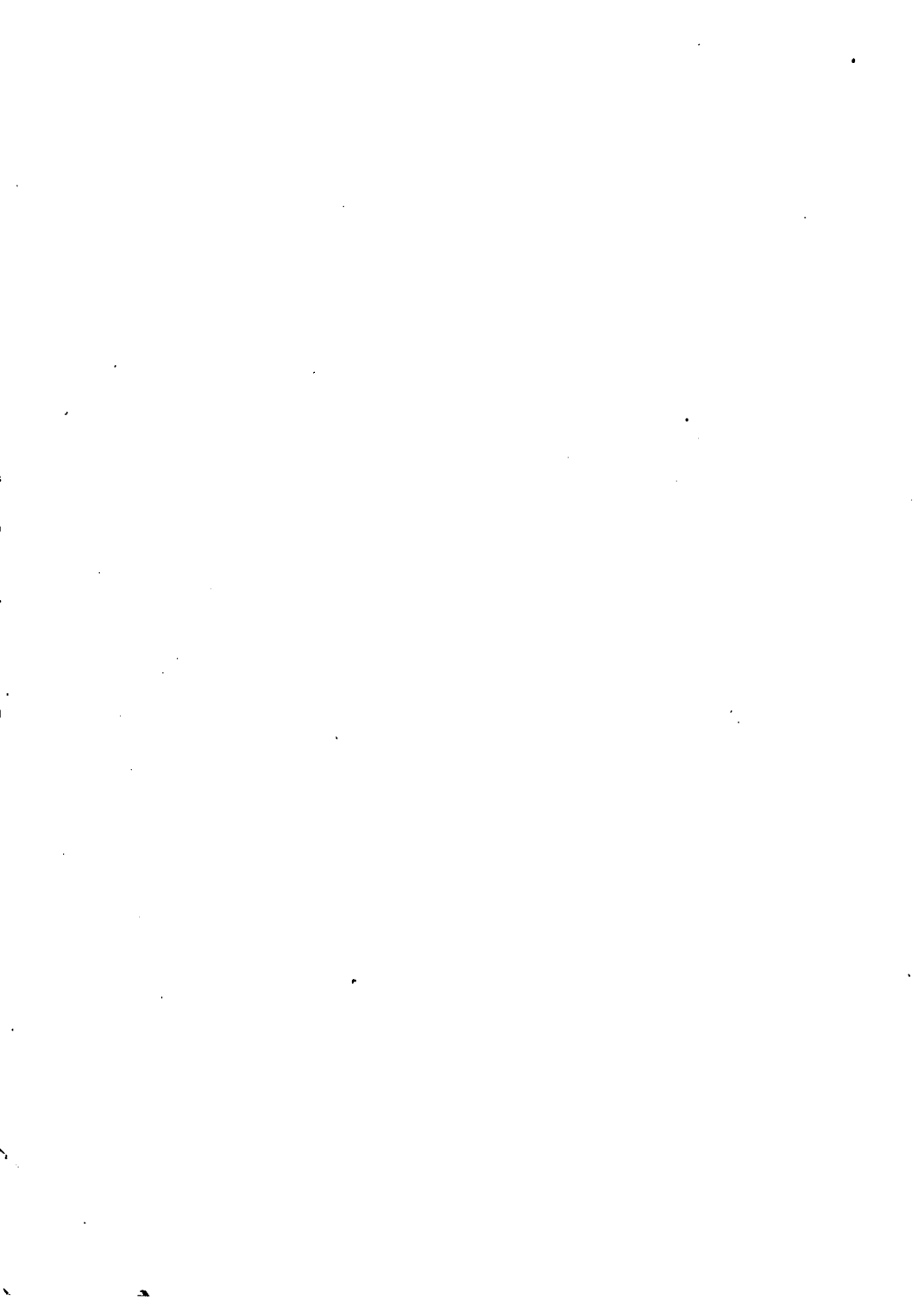
57779

57779

VILÁGTÖRTÉNET

1987 / 1.

VILÁGTÖRTÉNET

Új folyam

1987

1. szám

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós

TARTALOMJEGYZÉK

Pintérné Vígh Éva: Udvar és udvari ember a 16. századi Itáliában	3
Hermann Kellenbenz: Az itáliai nagykereskedő és a reneszánsz . .	16
Carlo M. Cipolla: Itália hanyatlása	34
Gérard Delille: Fejlődéstípusok a Nápolyi Királyságban a 17–18. században	40
Mucsi Emese: Egy könyv – kétszáz év távlatából	61
Tamási Erzsébet: A régészet és a történeti földrajz szempontjai az angol faluközösség kutatásában	84
Folyóiratrepertórium (Válogatás az 1983–1984. évek külföldi folyóirataiból)	107

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József
nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30.— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8616877 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

UDVAR ÉS UDVARI EMBER A 16. SZÁZADI ITÁLIÁBAN

Az udvar-jelenség a Cinquecentóban

Az olasz történelem egyik legellentmondásosabb és rendkívül eltérően értelmezett korszaka a 16. század, a Cinquecento. Az előző század végén a gazdag városok, a kereskedelmi, gazdasági, pénzügyi prioritás, a sokoldalú reneszánsz egyéniségek kimagasló kulturális tevékenysége, Európa minden akkori hatalma fölé helyezte Itáliát, amelynek politikáját öt nagy városállam – a firenzei és velencei köztársaság, a nápolyi királyság, a pápai állam, valamint a milánói fejedelemség – irányította. Az öt nagy városállam mellett seregnyi kisebb köztársaság, fejedelemség létezett, amelyek a pillanatnyi érdekeknek megfelelően csatlakoztak az egymással állandóan ellenségeskedő fejedelemségek „örök” ligáihoz. Az Itáliára jellemző széttagoaltság és egyes olasz városok idegenbarát külpolitikája lehetővé tette a nagy monarchiák (Spanyolország, Franciaország) számára azokat a hódító hadjáratokat, amelyek az uralkodóházak expansionista törekvéseit segítették. VIII. Károly francia király 1494-ben, XII. Lajos 1499-ben indított hadjáratot; e hadjáratok alapjaiban ingatták meg az egész olasz politikai rendszert. A spanyol monarchia már korábban biztosította magának a Nápolyi Királyságot, és amikor a Habsburg-ház V. Károly révén örökölte Spanyolországot, az új spanyol–osztrák hatalom Itália feletti fennhatóságra törekedett, és Franciaországgal olasz területeken folytatott kemény harcok árán el is érte azt. Az itáliai városok és udvarai politikájának csődje, a függetlenség elvesztése viszonylag rövid idő alatt bekövetkezett: 1530-ban VII. Kelemen császárrá és Itália királyává koronázta V. Károlyt. Az olasz államok legnagyobb része – élükön a fejedelmekkel, nagyhercegekkel – spanyol befolyás vagy fennhatóság alá került.

Itália politikai autonómiájának elvesztéséhez gazdasági-kereskedelmi regresszió is társult. A 16. századtól kezdve a Közép- és Távol-Keletre irányuló kereskedelem az Afrika körüli óceáni útvonalon bonyolódott le, és az amerikai földrészsel meginduló kereskedelem is az Atlanti óceán partján lévő városok kereskedelmi-gazdasági fejlődését segítette elő. Másrészt a török előrenyomulása és állandó háborúskodása Spanyolországgal és az olasz államokkal hozzájárult ahhoz, hogy az olasz városállamok

– különösen Velence – tengeri kereskedelme hanyatlásnak indult. Az iparból és kereskedelemből kivont tőke gazdasági stagnáláshoz, majd a század második felétől a termelőerők regressziójához vezetett. A 16. században az olasz társadalom refeudalizálódása következik be. „Ebben a feudális és spanyolos, gazdaságilag hanyatló és politikailag szolgáskorba döntött Itáliában a katolikus egyház nagyon megnövelte befolyását.”¹ A reformáció valóban nem ölthetett tömegméreteket, az egyház is erősítette karitatív tevékenységét. A tridenti zsinat után – az udvarok beleegyezésével és támogatásával – magához ragadta az olasz szellemi élet nagy részének ellenőrzését és irányítását. Itália tehát nem csak a nagy felfedezésekből maradt ki, hanem a 16. század nagy szellemi mozgalmából, a reformációból is.

Itália széttagoltságából következően a félsziget tizennyolc² fejedelmi udvara központi szerepet játszott a 16. századi olasz történelemben és kultúrtörténetben még akkor is, ha eredetüket, irányulásukat, politikai súlyukat tekintve különféle udvarokról van szó. A sajátos olasz viszonyok következtében az udvar-problematika igen összetetten, olykor egymásnak ellentmondóan jelentkezett. Ugyanakkor éppen a milánói, torinói, pármái, ferrarai, firenzei udvar, a nápolyi királyi udvar vagy a (lényegét tekintve tulajdonképpen udvarként értelmezhető) Velencei köztársaság eltérő sajátosságainak komplex vizsgálata vihet közelebb bennünket az udvar-jelenség történelmi-társadalmi-kulturális szerepének tisztázásához.

A 16. századi olasz udvarok a korszak egészének interdiszciplináris tanulmányozásával értelmezhetők. Az udvarral kapcsolatban számos olyan kérdés vetődik fel, amelyek megválaszolására a szorosan vett történelmi ismeretekeken túl, bár ezekkel összefüggésben, gazdaságtörténeti, politikaelméleti, kultúrtörténeti, általános eszmetörténeti vonatkozókat és elméleteket is figyelembe kell venni. Így ha csak szemantikailag akarjuk is megérteni az udvart, mindenekelőtt funkcióinak *pluralitásával* kell számolnunk. Az udvar ugyanis – különösen a bennünket érdeklő korszakban – nemcsak intézmény volt, amelyet a történelmi kontextusból kiszakítva, díszes keretként érdemes vizsgálni. A korabeli társadalom egészét átfogó szervező-irányító szervezet volt, vagyis *olyan földrajzi, politikai, szellemi, kulturális, szociológiai entitás, amelynek középpontjában az abszolút hatalommal felruházott fejedelem, nagyherceg állt*. Az államigazgatás konkrét intézménye, ahol a határozatokat, döntéseket hozták. Szellemi entitásával kapcsolatban fontos tényező az

egyház szerepe, különösen a tridenti zsinat után. A teológiai, ideológiai problémákon túlmenően az udvar valóban szellemi közösséget feltételez, vagyis – legalább a látszat erejéig – a fő ideológiai kérdésekről azonosan gondolkodó embereket.

Az udvar kultúraszervező tevékenysége három lényeges momentumon keresztül jut érvényre: az udvar politikai hatalmát, kulturális jelentőségét szimbolizáló *építészet* révén, a közvetve-közvetlenül támogatott *kulturális intézmények* (akadémiák, színházak rituális ünnepek stb.) révén, és *sajátos művészeti tevékenységek* (írók, költők, zenészek, történetírók) támogatásával. Röviden megfogalmazva: „az udvar a társadalmi közösség által ismert és elfogadott állam szimbolikus képe”³. André Stegmann e lényegretörő definíciója valójában csak a 20. századi ember számára kifejező meghatározás. A tárgyalt korszaknak ugyanis még nincs pontosan körülhatárolható állam-tudata, hiszen a politika, mint önálló tudomány éppen a 16. században, Machiavellivel kezdődik és a század vége felé jut el komoly elméleti kidolgozás igényéhez az államrezon irodalommal.

E mindenképpen releváns metodológiai probléma mellé periódizációs kérdések is társulnak. Az általánosan elfogadott periodizációt figyelembe véve a 15. századtól a francia forradalomig terjedő időszakot szokás az európai udvarok fénykorának nevezni, vagyis az *Ancien régime* azon évszázadait, amikor az udvar az európai civilizáció egyik legjellegzetesebb oldalát jelentette. Ami az itáliai udvarokat illeti, fénykoruk, nem kis időbeli eltéréssel, a 15–16. századra tehető.

A 16. századi olasz udvarok tanulmányozása során természetesen felvetődik a kérdés, hogy lehet-e, és hogyan lehet általános elméleti modellt létrehozni. Mi az, ami közös valamennyi 16. századi udvarban? Melyek a lényegi és melyek a járulékos elemek? Vagy egy bizonyos, történelmi és kulturális szempontból jelentős udvar tipológiája mennyiben lehet általános érvényű konklúziók forrása? Hogy ezekre és ezekkel kapcsolatban felmerülő kérdésekre ne a megfelelő történelmi rálátással bíró elméleteinkkel és az udvar-definíció adta lehetőségek részletes kifejtésével válaszoljunk, érdemes a humanisták, a reneszánsz és a barokk kor szemtanúinak udvarról alkotott véleményét is figyelembe venni. Hiszen az udvar, mint centralizált központosított hatalom egyben az a színtér is, ahol a hatalomról, az azt gyakorló emberekről szóló értekezések létrejöttek.

A humanista udvar-felfogás szerint az udvar olyan totális civilizációs jelenség, ahol a hatalom és a kultúra látszólag békésen megfér egymás mel-

lett. A humanista mitizálással egybekötött történeti leíró paradigma természetesen nem kedvezett a kritikai értékelésnek. A 16. század nagy olasz történetírói (Machiavelli, Guicciardini, Sarpi) már úgy „mesélték” el az eseményeket, hogy az események mozgatórugóira is magyarázatot kerestek. Természetesen, az Itália békéjét híres egyensúlypolitikájával biztosító Lorenzo de’ Mediciről és Európa szerte hírnévnek örvendő udvaráról, nosztalgiával, még Machiavelli is így írt a Firenze történetében: „Igyekezett bővíteni és szépíteni szülővárosát..., ügyelt a város jólétére, a nép egységére és a nemesség megbecsülésére. Roppantul kedvelte a tudós elméket, támogatta a nagy műveltségű embereket... Lorenzo gyönyörűségét lelte az építészetben, a zenében és a költészetben, számos költeményt írt...; halála után burjánzásnak indult a gaz, amely gyomláló hiányában tönkretette, és még ma is fojtogatja Itáliát”.⁴ Az egyre fokozódó politikai bajokkal, amelyeknek látványosan szomorú, szinte jelképes eseménye az 1527-es „sacco di Roma” (Róma kifosztása), bázisát veszítette az itáliai udvarokat és fejedelmeit dicsőítő történetírás, átadva helyét annak a demisztifikáló realizmusnak, amely már „bűnös udvarokról” beszél, ahol a természetesség helyébe a kifinomult mesterkéltetés lép. A történetírás tehát érzékenyen reagált a megváltozott helyzetre, mégis, az olyan műfajok, mint az értekezések, jelentések, levelek stb., – bár nem egyszer erősen szubjektív indítatással – mutatják meg a 16. századi udvar igazi képét. Bármilyen is legyen az udvar, mindenképpen a személyes szabadságot korlátozó intézménynek tekintették. A fél Európával levelezésben álló Pietro Aretino 1538-ban megjelent Della Cortejében ezekkel a szavakkal próbál lebeszélni egy udvari szolgálatba állni kívánó fiatalembert: „Minden udvar nem csupán rágalmazás, hanem szegénység és nyomorúság színtere is”.⁵ Torquato Tasso, aki Aretinónál kétségtelenül jobban ismerte az udvari élet minden oldalát, lényegesen filozófikusabb *Il Malpiglio, ovvero della Corte* (1583) című dialógusát a megváltoztathatatlan társadalmi viszonyokba való belenyugvás jellemzi. Az udvar, mondja, „dicsőségre egybegyűlt emberek kongregációja”.⁶

Szimbolikus értékűnek vélek két értekezést, Baldassare Castiglione 1515 körül írt *Libro del Cortegiano*-ját (Udvari ember) és Giovanni Botero 1581-es *Della Ration di Stato*-ját (Az államrezonról). A két mű az udvarjelenség folyamatban történő szemléléséhez segít hozzá. Az Udvari emberben az udvar mint a kultúra színtere jelenik meg elsősorban, míg néhány évtized múlva – az ellenreformáció már kiteljesedett szellemi hegemoniája idején – az udvar mint politikai centrum jelentősége kerül

előtérbe. Azaz az udvar *image*-változásáról van szó. Az udvarok igazi politikai arculatáról a 16–17. sz. államrezon irodalma ad teljesebb képet.

Az udvari ember és tevékenységformái

Az udvarok központi alakja természetesen a fejedelem, a herceg volt, aki abszolutisztikus módszereivel meghatározta az egész udvar politikai-gazdasági-kulturális arculatát.⁷ A Cinquecento udvaraiban – annak funkcionálását elősegítendő, fényét emelendő – jelentős szerepet játszottak az *udvari emberek*⁸, azaz a korabeli értelmiség. A 16. századi értelmiségről legalább annyi ellentmondásos, gyakran csak a moralizálásban kimerülő észrevétellel találkozunk, mint tevékenységük színtere, az udvar kapcsán. A leggyakrabban felemlített negatív vonásuk a *kozmpolitizmus*. Az olasz értelmiség kozmpolitá (és egyben regionális) jellege nemcsak a 16. századtól szembeszökő tény. A 15. század nagy humanistái – sőt már maga Petrarca is – a tudás univerzális jellegét hangsúlyozták. Giovanni Pontano jegyezte meg a század közepén, hogy a művelt, humanista ember bárhova is megy, erényeit mindenhová magával viszi. Jacob Burckhardt *A reneszánsz Itáliában* című könyvében utalt arra, hogy a reneszánsz értelmiség kozmpolitizmusa nem azonos az *ubi bene, ibi patria*-féle világpolgársággal: „A világpolgárság... a műveltség minden olyan korszakának ismertetőjele, amelyben új világokat fedeznek fel és a régi-
ben már nem érzik magukat otthonosan.”⁹ Ugyanakkor a többi, a korabeli értelmiséget etikailag elítélő véleményben (az udvari emberek a politikai és a vallási hatalom eszközei, „ügynökei”, nem „organikus” jellegűek, stb.) van némi realitás, bár kiszakítva politikai tevékenységüket egyéb társadalmi és kulturális tevékenységinek sorából, szükségszerűen hanis ítéletekhez vezet. A Cinquecento udvari embere egy olyan „új és más, a humanista hagyományhoz erősen kötődő kulturális típus, aki műveltségét már olyan feladatok, tevékenységek és hivatások révén kívánja hasznosítani, amelyek egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a történelmi körülmények gyökeres megváltozásával”.¹⁰ Cesare Vasoli e definíció erejű megfogalmazásából is kitűnik, hogy az udvari ember, aki kulturális eredetét tekintve a 15. századi humanisták leszármazottja, a sajátos olasz történelmi helyzet teremtménye. Általában a közép- és a kismemesség sorából kerültek ki, de ugyanolyan szellemi felkészültségű polgárok is

udvari szolgálatba léphettek. Általában mégis jellemző, hogy az arisztokrácia a műveltség terén is zárt vezető réteget alkotott.

Az udvari ember tipológiájának megalkotása szempontjából a Cinquecento irodalmának alapvető könyve Castiglione már említett Udvari ember című értekezése, amelyet ma kétségtelenül más aspektusból is érdemes olvasni, mint ahogyan az Ancien régime udvaraiban tették. Az értekezés ugyanis nemcsak az udvari értelmiség viselkedési kódexe, nemcsak az udvari titkár, író, diplomata kulturális-etikai modellje, hanem egyfajta társadalomrajz, amelyből a 16. század politikai valóságára vonatkozó adalékokat is kiolvashatunk a nosztalgikus, idealizált urbinói udvar ábrázolásakor. Hogy milyennek is kellett lennie az igazi reneszánsz udvari embernek? Maga a szerző, „el mejor caballero del mundo” (mondta róla állítólag V. Károly) életrajza, politikai, írói tevékenysége jó példa lehet e típus, e totális emberkép megrajzolására. Elsősorban a politikai életben, a diplomáciában jártas, de széleskörű kulturális érdeklődése, amely Róma romjainak restaurálásától az olasz nyelvi vitákig terjedt, értekezése, költeményei és történelmi forrásértékű levelezése együttesen jellemzik a kor értelmiségének funkcióit és irányulását.

Az olasz udvari ember kiváló kulturális neveltetésével nemcsak az olasz, de diplomataként, irodalmárként, az európai udvarok szellemi arisztokráciájának is modellje volt, azzal az alapvető feladattal, hogy „minden indokolt dologban szolgálja fejedelmét oly módon, hogy attól kegyet kapjon, másoktól dicséretet”¹¹. Minden megnyilvánulására egyfajta könnyedség, természetesség, azaz „grazia” (*kellem*) volt jellemző, amely klasszikus műveltséggel, a világ dolgaiban való jártassággal párosult: „miután többször elgondolkodtam azon, vajon miből is születik ez a kellem... olyan univerzális szabályt találtam, amely érvényes minden emberi dologban, amit tesznek vagy mondanak: vagyis amennyire lehet, el kell kerülni a mesterkéeltséget, akár egy meredek és veszélyes szirtet; vagyis, talán egy új kifejezéssel élve, mindenben egyfajta fölényt kell mutatni, ami elfedi a mesterfogásokat és úgy mutatja a véghez vitt vagy kimondott dolgokat, mintha azok fáradozás nélkül jöttek volna létre... azt lehet igazi mesterfogásnak mondani, ami nem látszik annak”¹² – írja Castiglione. A 16. századi olasz értelmiség-ideál átmenetet alkotott a humanista és az univerzális reneszánsz személyiség, valamint a Cinquecento végétől megjelenő „barokk hős”, a barokk udvari ember között. Baltasar Gracián Oráculo manual-jában (Az életbölcesség kézikönyve) a tökéletesen kifinomult barokk egyéniség típusjegyeinek körvonalazása-

kor is utal a természetesség, azaz annak látszatának fontosságára: „minél jobban csinálunk valamit, annál kevésbé szabad látszania a szándékos-ságnak, hogy úgy tűnjék, mintha természetünkből fakadna a teljesítmény.”¹³ A reneszánsz kellemről sem feledkezik meg, átörökítve azt a barokk udvari emberre: „Kecses légiesség mindenben. A tehetség élete, a beszéd lélegzete, a cselekvés lelke, a kiválóságok kiválósága. Minden más tökély a természet ékessége, de a fesztelenség maga a tökély, mely még az észjárásban is tükröződik. Javarást tudomány ez, és csak kisorszt tudható be a tanulásnak, mert még a nevelésnek is fölötte áll. Túl megy a könnyedségen, és a bátorságot is eléri, előfeltétele a nyűgnélküliség, melyet tökéletességgel pótol... Az ügyek elintézését diplomatikusan megrovidíti, és művelt formában kihúz minden csávából.”¹⁴

Az ideális udvari emberről szóló bőséges értekezés irodalma számos más részletkérdést is érint. Arra a kérdésre, hogy milyen is volt valójában az udvari ember, milyen lehetőségei és kötelezettségei voltak, milyen kapcsolatban állt a hatalommal, egy-egy kultúrtörténeti szempontból kimagasló egyéniség (mint Castiglione, Ariosto, Bembo, Tasso az olaszok, Garcilaso, Boscán, Antonio de Guevara a spanyolok közül) életének és tevékenységének részletes történeti-filológiai elemzésével válaszolhatunk.

Az udvari értelmiség, a politikai életben való érvényesülését tekintve, gyakorlatilag két lehetőség között választhatott: egyrészt az olasz udvarok között, de főleg a nemzetközi diplomáciában vállalhatott feladatokat. A másik – és a század folyamán egyre jellemzőbb – lehetősége a pápai szolgálatba állás. Érdekes megfigyelni, hogy Castiglione *Udvari emberé*-ben a párbeszélő felek, miután elhagyták az értekezés színhe-lyéül megjelölt urbinói udvart, néhány év múlva már dózseként, érsekként, püspökként, kardinálisként, pápai titkárként folytatták tevékenységüket, maga Castiglione pápai nunciusként élt V. Károly madridi udvarában. Az udvarok, amelyek Tasso szavaival „a korrallal változnak”, minden bizonytalannal nem nyújthatták már azokat a lehetőségeket a kimagasló képességű emberek számára, ahol kamatoztathatták volna univerzális felkészültségüket. Az egyházi állam volt az egyetlen valódi hatalom Itáliában a Cinquecento közepétől, amely az aktív, kifinomult diplomáciai érzékkel rendelkező olasz értelmiség számára a politikai életben való nemcsak lát-szat-részvételt jelentett, de a történelmi események bizonyos befolyáso-lását is lehetővé tette.

Az olasz értelmiség tekintélyes része számára azonban az udvar és vonzáskörzete maradt – alternatívák nélkül – az egyetlen méltó hely.

ahol, tekintve az udvar mecénás szerepét, szellemileg hasznos tevékenységet folytathatott. A képzőművészetek és az irodalom, de a történetírás és a politikai értekezések nagy részére is jellemző, hogy az udvarban, udvar számára létrehozott és ott is „fogyasztott” kulturális termék. A kultúra szervezésekor az udvar ezoterikus színtérré válik, amely *volens-nolens* elrejtí valós anyagi-szellemi oldalát, és a külső szemlélő számára titokzatos, szublimált vagy egyszerűen csak teátrális képét mutatja a dicsőítő irodalmon, a mitikus képeken keresztül a címerek szimbolikus, ikonológiai ábrázolásáig. Amedeo Quondam szavaival szólva az udvar olyan „tükör, amelyben az irodalom nárcisztikusan szemléli önmagát.”¹⁵

Az udvari szolgálatban álló irodalmár vagy politikus író legkülönbébb alkotásaira jellemző, hogy a kor kitermelt demisztifikáló irodalmat is és nemcsak a történetírás, vagy a történetírásba burkolt politikai irodalom terén. 1539-ben jelent meg Antonio de Guevara Itáliában is rendkívül olvasott könyve a *Menosprecio de corte y aabanza de aldea* (Az udvar megvetése szemben a falu dicséretével), amelyben a mindig udvari környezetben élő szerző arra int, hogy a legjobb lenne megelégedni a vidéki élet kínálta nyugalommal, távol a társadalmi összetűzésektől, a túlzott udvari ambícióktól és intrikáktól. A vidéki nyugalom, a klasszikus-humanista *otiumban* folytatott szellemi tevékenység Petrarca-féle ideális autonómiája csupán fiktív választási lehetőség volt az értelmiség számára: egyik mecénás vagy egy másik, egyik udvar vagy egy másik udvar között választhattak. Egyfajta „*nec secum, nec sine te*” kapcsolat volt ez, hiszen az udvar a létfeltételeket jelentette. Ariosto, bármennyire is igyekezett dicsőíteni a D'Este családot, egyik szatírájában így ír:

Io, per la mala servitude mia,
non ho dal Cardinale ancora tanto
ch'io possa fare in corte l'osteria.¹⁶

És még mindig Ariosto e szatírájánál maradva, egy másik idézetet is érdemes megjegyezni, mivel ez az udvari ember és ura, vagyis a hatalom kapcsolatára utal:

Pazzo chial suo signor contradir vole,
se ben dicesse c'ha veduto il giorno
pieno di stelle e a mezzanotte il sole.
...
e chi non ha per umiltà ardimento
la bocca aprir, con tutto il viso applaude
e par che voglia dir: — anch'io consento.—¹⁷

E néhány sor mindenestre realiztikusabb képet fest, mint a moralizáló értekezések nagy része, amelyekben az udvari ember cselekvési, engedelmességi határa addig terjed, amíg az nem mond ellen a becsület, a tisztesség, a hasznosság kritériumainak. Fő feladata természetesen az volt, hogy mindenben szolgálja fejedelmét, tudásával, tehetségével udvarának fényét, hírnevét biztosítsa.

Az udvar-jelenség értelmezése a 20. század olasz historiográfiájában

A 19. és részben még a 20. századi olasz történetírás is nem kevés előítélettel, preconcepcióval találta magát szemben, és az előítéletek egy részét át is vette, amikor a reneszánsz udvarok történelmi-társadalmi kérdését fejtegette. Egyes fejedelmek vagy udvarok idealizálástól sem mentes képe mellett jobbára negatív, következetesen elítélő vélemények jellemezték a 19. századi történetírást. Nem véletlenül, hiszen a Risorgimento, az olasz egységért és polgári haladásért folytatott évszázados küzdelem tetőpontján a 16. századot a hanyatlás, a szolgaság korának tekintették, amikor a polgári ideálok eltűnésével, az arisztokratikus szellem térhódításával párhuzamosan Itália legnagyobb része idegen uralom vagy fennhatóság alá került, minek következtében az elspanyolosodás veszélye fenyegette a félszigetet. A 19. század második felében győzedelmeskedő burzsoázia a középkori, gazdasági-politikai eredményeit tekintve jelentős kommunális hagyományokban kereste és vélte megtalálni történelmi önigazolását, dicsőítve ezzel a prekapitalista szellemet megtestesítő kort. A fejedelmi udvarok véget vetettek a polgárság politikai primátusának. A 19. századi polgári felfogás így a késő reneszánsz udvarokat csak úgy látta és mutatta be, mint intrikák, hedonizmus, összeesküvések, árulások, nemtelen szenvedélyek színterét. Természetesen nem lehetett figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a 15–16. századi olasz udvarok kultúraszervező tevékenysége, a híres mecénás-fejedelmek nagy mértékben elősegítették a humanista gondolkodás és az egész reneszánsz olyan virágzását, amely, mint ismeretes, szellemi hatását tekintve egész Európára kisugárzott. Pasquale Villari, a múlt század jelentős történésze, elismerve a nagy horderejű eszmei, művészeti hagyományt, amelyet a reneszánsz kor udvarai közvetítettek, elsősorban etikai szempontokat vett figyelembe álláspontja kialakításakor. A művelődés szempontjából olyan nagyra becsült reneszánsz egyéniség etikailag elítélendő: „Az olasz rene-

szánsz embere, amennyire mély egoizmus volt rá jellemző, általános érdekek erkölcsi vezérlése nélkül ... csak és mindig egyéni hasznával törődve, mindent az anarchiára, romlásra vetett volna vissza, ha szelleme, nagy műveltsége, művészet és tudomány szeretete, a valóság objektív tanulmányozása nem mentették volna meg, legalábbis részben, a társadalommal együtt, amelyhez tartozott.”¹⁸ Dante sorai visszhangoznak ebben a megállapításban:

Sempre la confusion delle persone
Principio fu del mal della cittade.¹⁹

A 19. század nagy irodalomtörténésze, Francesco de Sanctis is – az udvari irodalomról és jeles íróiról szólva – gyakran inkább etikai mintsem esztétikai ítéletet alkot: „Az irodalmárok úgy tettek, mint a szerencselovagok: azt szolgálták, aki jobban fizetett; a ma ellensége a holnap védelmezőjévé vált.”²⁰

E kitekintés a 19. század általános udvar-felfogására szükséges ahhoz, hogy századunk olasz historiográfiája szemléletében bekövetkező módosulásokat és alapvető változásokat jobban érzékeljük. A 19. század negatív etikai ítélete tovább élt még századunk első felében, de már olyan történelmi, társadalmi tényezőkből kiinduló kutatásokkal párhuzamosan (Croce, Chabod, Gramsci), amelyek a reneszánszról és udvarairól alkotott mai felfogásunk alapjait képezik. 1928-ban Michele Scherillo még így írt az olasz reneszánsz udvarokról: „művészileg ugyan gazdagították Itáliát, de politikailag tönkretették.”²¹

Benedetto Croce a 16. századi olasz és spanyol történelem, irodalom és politikai irodalom alapos ismeretében a politika és a kultúra szintézisében értékelte az udvarokat és a korabeli értelmiség irányulását.

Federico Chabod reneszánszról, Machiavelli politikai nézeteiről és általában a kor politikai gondolkodásáról szóló írásaiban természetesen az udvar és az udvari ember problematikája is előtérbe kerül. Chabod rámutatott, hogy a 15–16. század fordulójától az olasz társadalmi, politikai átalakulás a polgár udvari emberré váló „átmenésében” követhető nyomon, mivel jelzi „azt a fejlődési vonalat, amely a Quattrocento-végi savonarolai Firenezt a nagyhercegi udvarhoz vezette.”²² Ezt a megállapítást figyelembe véve nem is annyira az udvari embernek az udvar által elvárt, sőt megkövetelt tulajdonságai jellemezhetik a kort, hanem már maga az udvari ember megléte is.

Antonio Gramsci a 16. század ellentmondásos mivoltára utalva így fogalmaz: „És miért ne lenne a Cinquecento ellentmondásokkal teli?...

Nincs talán ellentmondás Alberti és Baldassar Castiglione mint ember között, a jóra való ember és az 'udvari ember' között?"²³ Itt bizonyos találkozási pont fedezhető fel Chabod és Gramsci között, amennyiben mindketten, a társadalmi változások alakulásában, fontosnak tartják a mindenkorai társadalomban uralkodó modellt, vagyis embertípus jellegzetességeit. Gramscinál ez nyilvánvaló az alábbi megjegyzésében is: „az udvari ember... egy másfajta társadalmi típus, mint modell, előtérbe kerülését jelzi, amely nem a kommunális köztársaságok polgára.”²⁴ A Quattrocento és a Cinquecento embere közötti alapvető különbségre utal Gramsci, amikor Leon Battista Alberti, Baldassare Castiglione és Machiavelli nevét és pályáját emeli ki, akiket „a három legfontosabb írónak tartok, hogy a reneszánsz életet az 'ember' szempontjából és erkölcsi, polgári ellentmondásaiban tanulmányozzuk. Alberti a polgárt képviseli, Castiglione a nemes udvari embert, Machiavelli... megpróbálja a polgárok (köztársaságok) és a fejedelmek politikai törekvéseit organikussá tenni.”²⁵

Az *Udvari ember* szerzőjét, Castiglionét és a *Fejedelem*-ét, Machiavellit gyakran állították egymás mellé és még gyakrabban egymással szembe. A Castiglione–Machiavelli dichotómia annál inkább releváns, mivel a két mű egy időben született és mindkettő évszázadokig az uralkodó osztályok kézikönyve volt a felvetett és részletesen kidolgozott problémák univerzális jellege miatt. Salvatore Battaglia valószínűleg a kor lényegét ragadta meg, amikor így ír: „A *Fejedelem* és az *Udvari ember* a reneszánsz olasz művelődésének két momentuma és bizonyítják a tudat kettős irányulását az etikai és társadalmi valósággal meglévő kapcsolatában: realizmus az egyik, idealizmus a másik oldalról.”²⁶

Az udvarok, azok valós tartalmának, a kor politikai, társadalmi, kulturális életében betöltött szerepének pontos történeti rekonstruálása iránt az utóbbi években Olaszországban megnőtt az érdeklődés.²⁷ Az udvar, mint díszes keret-funkció leírása helyébe olyan komplex udvartanulmányozás lépett, amely – összekapcsolva az udvari ember-értelmiség kérdéskörrel – nemcsak egy adott korszak mélyebb összefüggéseire világít rá, de napjaink néhány kérdésére is választ ad.

Jegyzetek

1. *Candeloro, Giorgio*: Storia dell'Italia moderna. Milano, Feltrinelli, 1956, 58.
2. A szám csak megközelítőleges, mivel ennél több olyan udvar létezett, amelyeknek minimális vagy semmilyen politikai, kulturális jelentőséget sem lehet tulajdonítani.

3. *Stegmann, André*: La Corte, Saggio di definizilone teorica. In: Le Corti Farnesiane di Parma e Piacenza/1545–1622. Roma, Bulzoni, 1978. XXI.
4. *Machiavelli, Nicolo*: Firenze története. In: Machiavelli művei, Budapest, Európa, 1978, 408–410.
5. *Aretino, Pietro*: Della Corte. Lanciano, 1914. 72.
6. *Tasso, Torquato*: Il Malpiglio, ovvere della Corte. Firenze, 1724. 177.
7. Bőséges irodalma van a 16. században a fejedelmekről, más szóval az uralkodás mikéntjéről szóló kérdések tárgyalásának. E kézikönyvek, értekezések, dialógusok részben a Machiavelli *Fejedelem* c. művével megkezdődött irányzathoz csatlakoztak, tehát a politika és az erkölcs alapvető kategóriáit állították a középpontba. A másik irányzat, Castiglione *Cortegiano*jához kapcsolódva, viselkedéstani, etikai, kulturális megközelítést ad.
8. Olaszul: *cortigiano*, amelynek egyik fordítási lehetőségét, „udvaronc”, pejoratívnak érzem, és nem tartom elfogadhatónak a kimagasló szellemi tevékenységet kifejtő, udvari környezetben, fejedelmi szolgálatban álló (és ezért az udvaronci hízelgéstől olykor valóban nem mentes) 16. századi olasz értelmiséggel kapcsolatban, akiknek legnagyobb része nem élősködő életmódot folytatott, tehát nem „udvaronként” élt.
9. *Burckhardt, Jacob*: A reneszánsz Itáliában. Budapest, 1978. 348.
10. *Vasoli, Cesare*: Il cortigiano, il diplomatico, il principe. Intellettuai e potere nell'Italia del Cinquecento. In: La corte e il „Cortegiano”, Roma, Bulzoni, 1980. II. 174.
11. *Castiglione, Baldassare*: Il libro del Cortegiano. Garzanti, 1981, 15.
12. *u.o.*: 59–60.
13. *Gracián, Baltasar*: Az életbölcseesség kézikönyve. Budapest, 1984, 87.
14. *U.o.*: 90.
15. *Quondam, Amedeo*: Quadro dei problemi: La corte, la letteratura e l'altro. In: Le corti farnesiane di Parma e Piacenza (1545–1622). II. vol., 8.
16. *Ariosto, Ludovico*: Satire, I. In: Opere, Bologna, 1967, 1397. („Ügy látszik rosszul szolgáltam Kardinális uram, mert nincs annyim, hogy a magam ura legyek”)
17. *U.o.*: 1395. („Örült, ki urának akar ellentmondani, még ha az azt is mondaná, hogy nappal csillagos eget, éjfélkor napot látott... és ki alázattal száját sem meri kinyitni, arckifejezésével beleegyezését jelezze, mintha azt mondaná: – én is egyetértek”.)
18. *Villari, Pasquale*: Il Rinascimento. In: Niccolò Machiavelli e i suoi tempi. Milano, Hoepli, 1927. I. 40.
19. *Dante*: Isteni színjáték. Budapest, 1974. Paradicsom, XVI. ének, 68–69.
mert a város romlását, mint a testét,
beléjutott rossz új anyagja termi.
(Babits M. ford.)
20. *de Sanctis, Francesco*: Storia di Letteratura Italiana. XI. fejezet.
21. *Scherillo, Michele*: Introduzione, al Cortegiano. Milano, 1928. XI. o.
22. *Chabod, Federico*: Introduzione a R. Albertini, Firenze dalla repubblica al principato. Torino, Einaudi, 1955. IX. o.

23. *Gramsci, Antonio*: Quaderni del carcere. Torino, Einaudi, 1975. II. vol. Quaderno 5, 624.
24. *U.o.*: I. vol. Quaderno 5, 590.
25. *U.o.*: II. vol., Quaderno 5, 627.
26. *Battaglia, Salvatore*: Mitografia del personaggio. Milano, Rizzoli, 1968, 87.
27. Külön kutatóközpont alakult „Europa delle Corti” néven, amely valóban interdiszciplináris igénnyel dolgozza fel az olasz udvarok összetett kérdéskörét.

HERMANN KELLENBENZ

AZ ITÁLIAI NAGYKERESKEDŐ ÉS A RENESZÁNSZ

(Der italienische Großkaufmann und die Renaissance. Vierteljahrsschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte, 1958. Bd. 45. 145–167.)

I.

Ha az itáliai kereskedőről s annak a reneszánszhoz fűződő viszonyáról kívánunk beszélni, és nem akarunk az elnagyolt körvonalak és a felszínesség szintjén maradni, olyan jelentős mennyiségű anyaggal kell foglalkoznunk, melyet a kutatás most és csak részben tárt fel. Nem szándéka a következő fejtegetéseknek, hogy a nemzetközi tudósgárda által végzett kutatás eredményeit minden ponton bővítse, csak a téma két legfontosabb időszakát próbáljuk meg a következőkben közelebbről szemügyre venni: előbb azt a korai időszakot, amelyben először állapíthatunk meg összefüggéseket a kereskedői tevékenység és aközött, amit ma a reneszánsz alatt értünk, majd azt a késői szakaszt, amelyben a megváltozott társadalmi viszonyok következtében a mozgalom elhalt.

Mindenekelőtt tisztáznunk kell, mit értünk a következőkben a reneszánsz sokat vitatott fogalmán. Bizonyára valamennyiünk véleménye megegyezik abban, hogy az a nagy szellemi mozgalom, amivel itt dolgunk van, a Petrarcatól Machiavelliig ívelő humanista körön, olyan nagy rangú építészeken és festőkön át, mint Brunelleschi és Bramante, Boticelli, Raffaello és Tiziano, olyan jelentős egyéniségeken keresztül mint Lorenzo de Medici és X. Leo, áll hozzánk a legközelebb. Nehezebb feladat azonban meghatározott időkeretbe szorítani az emberi akarat és az emberi teljesítmény teljes gazdagságát, ha figyelembe vesszük a reneszánsz szakirodalom megállapításait is Michelettől és Burckhardtól egészen Huizingáig és Chabodig. A szépirodalom legjelentősebb teljesítményei a 14., a képzőművészet csúcspontjai a 15–16. századra esnek. De e századokra vonatkozóan sok olyan adat is áll rendelkezésünkre, amelyek alapján nem lehet éles határt vonnunk középkor és reneszánsz között, különösen ami az élet széles területeire kiterjedő vallási-erkölcsi alapokat illeti, ugyanakkor azonban néhány reneszánszra jellemző jelenségre már korábban is felfigyelhetünk. A reneszánsz lényegét egyértelműen és világosan meghatá-

rozni éppoly kevésbé lehetséges mint az éles időhatárok megvonása. Kifejezetten átmeneti korról van dolgunk. A reneszánsz már nem középkor és még nem modern kor, jóllehet a modernség fogalma ekkor keletkezett. Már nem középkor abban az értelemben, hogy a közösségi gondolat, az evilágot és túvilágot egyszerű hierarchiába egyesítő rend megszűnt létezni, még nem modern kor, mert a középkori gondolkozásmód számos eleme továbbra is fennáll. Csak Bacon és Newton empirizmusa, Descartes és az őt követő felvilágosodott gondolkodók racionalizmusa vezette át döntő léptekkel e mozgalmat modern korunk küszöbére.

A mozgalom legszembeötlőbb és legszebb kifejezési formáit az irodalmi művekben, képző- és építőművészeti alkotásokban találta meg. Ezen művek alapján megállapíthatjuk, hogy a szellemi törekvések középpontjában az ember és a természet álltak. Keresték és felfedezték az individualitást. Az egyes személyiség, ereje és képességei tudatában, a ratio adományaival ellátva, az eddigénél jóval inkább képes volt arra, hogy megismerje és uralja a természetet. Azt a társadalmi miliőt, ahol ezen törekvések, ez az új szellemi irányzat legkorábban jelentkezett, Közép- és Észak-Itália városai, azok a kommunák jelentették, amelyek gazdagságukat és erősségüket vállalkozó kereskedők felső rétegének köszönhették, kiváltképpen Firenze. A mozgalom korai szakaszának jelentős képviselői közvetlenül a kereskedő rétegből származtak, sőt egyidejűleg vagy időlegesen kereskedőként is tevékenykedtek.

II.

Az itáliai kereskedővilág behatóbb vizsgálata közben mindenképpen újra és újra meg kell állapítanunk, milyen nehéz, különösen a gazdasági élet területén, szétválasztani mindazt, ami a reneszánszhoz tartozónak tűnik, azoktól a vonásoktól, amelyeket eddig mindig középkorinak tartottunk. E nehézséget elsősorban az okozza, hogy túlzottan hajlamosak vagyunk az ideáltípusokban való gondolkozásra, amely megkönnyíti ugyan a múlt bizonyos jelenségeinek történeti tudatunkba való beillesztését, a kor teljes történeti realitásának megértését azonban semmi esetre sem segíti elő. Ugyanaz a józanul számító, firenzei kereskedőcsaládból származó Giovanni Villani, aki oly pontosan és hatásosan tudósít arról, hogy szerezték aranyforintjaikat és miképp viselkedtek a korabeli firenzeiek, bűntudatában kifejezetten középkorinak tűnik.

A 10–11. századig követhető vissza e kereskedői társadalom azon típusa, amely az idő haladtával mind jellegzetesebb vonásokat mutat és amelyet a világ dolgaival szembeni, hangsúlyozottan reális, aktív vállalkozói beállítódásnak a racionális gondolkozásmóddal való összetalálkozása jellemez. Ez a típus először a tengerparti városokban, egyes velencei figurákban, valamint Champagne és Dél-Itália kikötőiben élő alakokban lelhető fel, olyan kikötőkben, amelyekben a kereskedelmi élet a barbár támadások zavaros időszakában is továbbélt valamilyen formában. Azonban csak a 13. század végétől vannak olyan forrásaink, amelyek alapján a kereskedők tevékenységét és személyiségét pontosabban megragadhatjuk. Ettől kezdve hirtelen figyelemreméltó mennyiségű okmány, számla, üzleti levél, krónika áll rendelkezésünkre. A róluk készült tanulmányok, mindegy, hogy Toscanára, Velencére vagy Genovára vonatkoznak, lehetőséget adnak bizonyos általános érvényű következtetések levonására, mert felismerhető bennük a korabeli nagykereskedő típusa, amely élesen elüt a kézműves mentalitású kiskereskedőtől.

Hogy ténylegesen nem egyedi jelenségekről vagy kivételekről van szó, mutatja a kiterjedt ügyfél-hálózat, valamint néhány vezető cég, mint a firenzei Bardi és Peruzzi ügyvivőinek száz fölötti száma. E tények a kereskedelmi élet oly mélyreható változásairól tanúskodnak, hogy R. de Roover arra indították, hogy a 13. század „kereskedelmi forradalmáról” beszéljen.

Az a keret, amelyben a kereskedők tevékenysége kibontakozott, rendkívül széles területet fogott át. Egyidőben üztek nagykereskedelmet és folytattak kicsiben való eladást, voltak bankárok, foglalkoztak váltóügyletekkel, tengeri biztosítással és szállítással, építettek ipart a bedolgozási rendszer segítségével, széleskörű üzleti kapcsolataikat pedig az akkori viszonyok közt gyors hírszolgálat kiépítésére használták fel. Míg a kereskedők korábban áruik kíséretében sokat voltak úton, tengeren és szárazföldön, most a letelepedés vált megszokottá, ez viszont a korábbitól jelentősen eltérő mértékben tette lehetővé, hogy a kereskedők egyidejűleg különböző vállalkozásokat folytassanak. Nem véletlen, hogy épp ekkor érvényesültek a legerősebben a megújulási folyamat jegyei, amelyek mögött feltétlenül látnunk kell a kor gazdasági életének mélyreható változásait és az ezzel szoros összefüggésben álló, jelentős politikai és társadalmi átalakulásokat. Szemmelláthatóan jelentős előrelépéseket tapasztalhatunk ekkor a feudális, naturalis meghatározottságú gazdaság pénzgazdálkodásra való átalakulása terén. Az egyes hatalmak vállalkozásaihoz,

gondoljunk csak a keresztes hadjáratokra, egyre nagyobb mértékben volt szükség készpénzre, virágzott a csere- és hitelrendszer, a tengeri biztosítás bevezetésével ellensúlyozódott a hajóforgalom kockázata, egyre több lett a letelepült kereskedő, aki levelezőket és ügyvivőket foglalkoztatott, az eddigi kommandális és társasági formák helyébe családi társaságokat épített, illetve fejlesztett ki, abakuszt és kereskedelmi kézikönyvet használt, meghatározott munkatechnikát fejlesztett ki a kettős könyvelés bevezetésével, valamint jelentős mértékben kiszolgáltatta magát a közegyjzővel. Mindezen új lehetőségek tudatában, ügyes felhasználásuknak köszönhetően, világjelentőségű vállalatok keletkeztek. Elég, ha csak a firenzei Bardi, Peruzzi és Acciaiuoli társaságokat, a pratói Francesco di Marco Datinit vagy a velencei Pietro Soranzót említem. Nagy számú üzleti iratuk nyomán valamennyire el tudjuk képzelni, miképp gyakoroltak hatást városi palotájuk irodájából a széles világra, hogy tartottak fenn kapcsolatokat futáraik és levelezőik segítségével, hogy irányították áruik útját anélkül, hogy akár csak érintették is volna azokat. Ha bepillantunk a városok templomaiba, sírhelyeiket és kápolnáikat ma is megtaláljuk. Azok a kiadások, amelyeket templomépítésre fordítottak, nemcsak sikereiket tükrözték, hanem a városi közösséghez való közelségüket is, mint ahogy ezt a krónikáikban is dicsérték.

Próbáljunk meg közelebb jutni ezen emberek racionális vonásaihoz! A letelepültségből adódóan erős igény jelentkezett egy jól működő hírendszert kiépítésére és az üzleti folyamatok írásos rögzítésére, hisz az utazó kereskedő sokkal könnyebben cselekedhetett személyes benyomásai és tapasztalatai alapján. A könyvvitel semmi esetre sem volt felületes és hibás, mint ahogy ezt Sombart gondolta, sokkal inkább lehet pontosnak nevezni. Azokat a segédeszközöket, amelyek lehetővé tették az egzakt könyvvitelt, nem ekkor találták ki teljes mértékben, hanem támaszkodhattak az előző generációk példájára. Az arab világ nagy kereskedőinek voltak kézikönyvei a kereskedelmi technikáról, az ezekben leírt módszerek régi keleti hagyományokra vezethetők vissza, az itáliai kereskedők pedig üzleti kapcsolatban álltak ezekkel az arabokkal. Azzal párhuzamosan, hogy a számolásnál a római számokat egyre inkább kiszorították az arab számok, használatba jöttek a kereskedelmi számításokról és a különböző mértékekről és súlyokról szóló kézikönyvek is. A legfigyelemreméltóbb krónikák egyike azé a firenzei Giovanni Villanié, aki előbb a Peruzzi-féle, később a Buanaccorsi-féle társasággal állt összekötetésben. Lelkiismeretes módon jegyzeteket készített az 1302 és 1307

közi brügge-i tartózkodásairól, Firenze 1338-as viszonyairól szóló feljegyzései pedig egyedülálló statisztikát adnak a városról.

Ilyen és hasonló tényekből juthatunk arra a következtetésre, hogy itt sajátos formátumú kultúrával rendelkező, sajátos szellemiséget megtestesítő emberekkel van dolgunk. Majdnem mindannyian tudtak olvasni, írni és számolni. Vároaiknak a papságtól elkülönült, világi jellegű iskoláiba jártak. A kezdő kereskedő atyja irodájában és annak ügyfeleinél bővítette ismereteit, többnyire beszélt valamilyen idegen nyelvet, elsősorban a franciát.

Jellemükben azonban különböző, kevésbé örvendetes emberi tulajdonságok is erősen kiütözköztek. Kifejezetten önző emberek voltak, a profitra figyeltek és állandóan arra törekedtek, hogy a konkurenciát kiűssék a nyeregből. Kapzsiságuk nem ismert határt, saját ügyfeleiket sem kímélték, az egyházi tilalmak sem tudták eltántorítani őket attól, hogy hadianyagot és rabszolgákat szállítsanak a hitetleneknek, közben pedig munkásaikat is rosszul fizették, elsősorban abból a megfontolásból, hogy csak a bérek alacsony szinten tartásával maradhatnak versenyképesek a nemzetközi piacon. Egyesek attól sem riadtak vissza, hogy tisztességtelen eszközöket használjanak. A lehető legnagyobb sikerre és a lehető legnagyobb nyereségre törekvés mögött a vallási, szokásjogi és érzelmi megfontolások mindenképpen háttérbe szorultak. Ezek a jellemvonások ugyan már az előző évszázadok üzletemberei esetében is megfigyelhetők voltak, hiszen csak ezzel magyarázható az itáliai vállalkozói réteg hatalmas gazdasági felemelkedése, ezen tulajdonságok azonban csak most váltak szembetűnővé, mivel megnőtt a vállalkozók száma és vagyona, mivel viselkedésük fenti tudatos vonásai most még egyértelműbben kidomborodtak. E kifejezetten realista gondolkozásmódú vállalkozók esetében mindent áthat a valóság éles szemmel való megítélése, hangsúlyozottan racionális magatartásuk pedig ennek megfelelő céltudatos formában, gátások nélkül jelenik meg.

A vállalkozói réteg súlyát, másmilyen mivoltát jól tükrözi az a mód, ahogy az őt körülvevő keresztény társadalom hozzá viszonyult. A társadalomban továbbra is a 11–12. század szintjének megfelelő viszonyok uralkodtak, ahol a pénzgazdálkodás szerepe még viszonylag szerény volt. A keresztény etika középpontjában nem az egyén állt, hanem a közösség, a rendek és koprorációk közössége. Mindenkinek társadalmi rétegének megfelelő keretek közt kellett fizetséget kapnia, ezért megszabták az „igazságos árak”-at, tiltották a kamatot és a pénzügyleteket a zsidókra

háritották. Ezzel az etikával nem egyeztethető össze az individuum szerepének erős hangsúlyozása, mert az „én” túlzott előtérbe helyezése, az emberi hiúság a legsúlyosabb bűnök közé számított. Milyen éles Szent Tamás kritikája azokkal a kereskedőkkel szemben, akik nem törődtek a keresztény etikával! Mennyire jellegzetes az a 14. századi szegénymozgalom, amit az assisi kereskedő fia kezdeményezett! Gondolatmenete közel állt Petrarca néhány tanítványához is abban, hogy antik római előképeikre, Senecára és Ciceróra visszautalva azok is a szegénységet dicsőítették, mint a bölcsek ideális állapotát. Sok kereskedő próbálta nyughatatlan lelkiismeretét vallási alapítványokkal kiengesztelni, rendkívül jellemző erre az az állás, amit a nagy társaságok a szegények számára tartottak fenn a költségvetésükből, „Messer Domene Iddio” cím alatt, ami annyit jelent, hogy „A mi Urunk és Istenünk”. Bár kétségtelen, hogy csak kevesen léptek Assisi Ferenc radikális útjára, vagy a Giovanni Columbiniéra, aki 1342-ben, sienai házát és üzletét maga mögött hagyva Toscanába vonult és szerzetesrendet alapított.

III.

Kétségtelenül jelentős az a szerep, az a politikai és kulturális viszonyokra gyakorolt hatás, amit ez a vállalkozói réteg a középkor végén Felső- és Közép-Itália történetében betöltött. Firenzében és Velencében az összlakosság 2 %-át tették ki, családtagokkal együtt azonban már több mint az 5 %-át, sőt helyenként a 10 %-ot is elérték. Ez ugyan kisebbséget jelentett, de a városok mérvadó kisebbségét, az uralkodó osztályt testesítette meg. Szorosan, ha nem is kizárólagosan, e réteghez köthető a kommunális gondolat kialakulása. A nagyvárosok politikai és társadalmi irányítása már a 13. században a kereskedők kezében volt. A „compagna”, a kereskedők egyesülete Genovában már 1099-ben kommunává vált, Velencében ugyanez 1143-ban zajlott le. Firenzében kemény harcok folytak a mágnások, a régi földbirtokos nemesség tagjai és az artekban szerveződött populánok között, ezek azonban ismét csak a nagykereskedők befolyása alatt álltak. A mágnások közt is akadtak nemesi címet kapott kereskedők illetve kereskedővé vált nemesek.

Közelebbről nézve tehát egy új, politikai hatalomra törő kereskedő réteg harcáról van szó a régi, a politikai hatalmat birtokló réteggel szemben. Ugyanez a küzdelem más formában megismétlődött Velencében és

Genovában is, ahol a vezetést továbbra is az arisztokraták tartották meg, azonban ésszerűbb formában, oly módon, hogy a legbecsvágyóbb és leggazdagabb populánokat illetve optimatákat felvették szűkebb körükbe. Döntő jelentőségű volt a reneszánsz korai időszakában az, hogy ez egybeesett Firenze fejlődésének azon szakaszával, amelyben az Arno menti város gazdasági aktivitása a legnagyobb mértékben bontakozott ki. A korai időszak szempontjából az sem volt kisebb jelentőségű, hogy Firenzében a nemesi nemzetségi alapú szerveződéstől a céhek szövetsége vette át a hatalmat és ezáltal az iparban és kereskedelemben tevékenykedő polgári felső réteg az eddiginél jóval nagyobb mértékben vehetett részt a városköztársaság további sorsának meghatározásában. De nem kerülheti el figyelmünket: a firenzei nagypolgárság, amelynél később mind egyértelműbben előtérbe került a nemesi életmódra törekvés, a tulajdonképeni középréteget, a kézművesség középső és alsó részét mindig kizárta a hatalomból.

A nagykereskedők életstíusa és életmódja mély hatást váltott ki. A 12–13. században egyáltalán nem számított rendkívülinek, ha a kereskedők maguk is részt vettek hazájuk katonai küzdelmeiben, a nemzetségi szerveződés rendszerére gondolva ez könnyen érthetővé is válik. Ezen a téren most történik változás. Gazdaságosabbnak és hatásosabbnak bizonyult, hogy a kereskedő saját személyét kimélve, gazdasági eszközökkel avatkozott be a háborúba. Diplomáciai missziókat adott esetben vállaltak, mert előnyös üzleti utakkal lehetett összekötni őket, a fegyveres összeütközések esetére azonban kialakították a condotta intézményét, fizetett zsoldosokat tartottak. Ezek vezére, a condottiere pedig, aki bizonyos mértékben a kereskedő réteg terméke, a 14. század folyamán az itáliai társadalom egyik meghatározó figurájává vált.

Mennyire jellemző a nap- és évbeosztás megváltozása, a kereskedők gyakorlatias beállítódásának megfelelően! A keresztény év változó ünnepei, a Gyümölcsoltó Boldogasszony, a húsvét, a karácsony helyett a nagy kereskedőtársaságok tudatosan rátértek arra, hogy üzletmenetükbe fölvegyék a körülmetélés január 1-én tartott, számukra megfelelőbb ünnepét és hogy a jövőben félévente, január 1-én és július 1-én tartsanak elszámolást. Az egyház által rögzített órákkal és az ezeknek megfelelő harangzásokkal szemben a kétszer 12 órás, egyenletes beosztást részesítették előnyben, az időt a capanile szabályos harangütései jelezték; ilyen harangtornyot Firenze 1325-ben, Padova 1334-ben, Milánó 1335-ben, Genova 1353-ban, stb. kapott.

Végül a nagykereskedők hatása alatt a gyakorlatban a keresztény etika is átalakult. Ebben jelentős módon közrejátszottak a nagy társaságok, főleg Firenzében. Tőkebetétek a lakosság széles köreitől származtak. Az egyháziaknak is voltak letétek ezeknél a társaságoknál. Azon törekvésből, hogy az eddig érvényes keresztény etikát összeegyeztessék a viselkedésükkel, arra a következtetésre jutottak, hogy a kamatszedés abban az esetben jogos, ha bizonyos korlátok közt tartják. A nagy társaságok 6–10 % kamattal dolgoztak. Azt mondták, az uzsora ténylegesen csak 15 % fölött kezdődik. A század végén Giovanni Dominici dominikánus szerzetes, a későbbi bíboros, azt tanította, hogy a gazdagság azon állapotok egyike, amelyre bizonyos emberek isten által hívatottak. Tehát a gazdagság önmagában véve ezután már nem számított kárhozatosnak.

Így hatott tehát racionális beállítottságával, anyagiak fölötti örömeivel és profitéhségével a vállalkozói réteg egyre nagyobb mértékben arra a társadalomra, amely pénzt letétként részben a nagykereskedőkre bízta. Az anyagiakhoz való kötődés a tisztán üzleti szférából áterjedt a mindennapi élet dolgaira. Pompás házakat és palotákat építettek maguknak, minden lehető luxussal felszerelték a lakásaikat, vidéken földbirtokot szereztek, a város falain kívül villáik voltak, amelyekben a legmelegebb napokat és estéiket töltötték. Így voltak egyszerre városi polgárok és vidéki lakosok, mindezzel viszont önkéntelenül az előző kor feudális életmódjához közeledtek.

A kereskedő felső réteg erős művelődési igényt mutatott. Nem csak abban, hogy visszatértek a középkor lokális jogi szokásai helyett a római joghoz. A rómaiak nyelve és kultúrája felé való fordulás szélesebb bázison következett be. Ókori írókat olvastak, maguk sem csak a könyvelés vezetésére és a számlák kiállítására ragadtak tollat, hanem krónikákat készítettek, verseket és novellákat írtak. Egyedül csak a firenzei kereskedő rend soraiból krónikairók egész sorát sorolhatnánk fel. Antonio degli Alberti, aki mint a firenzei Paradiso degli Alberti központi alakja vált ismertté, nemesi származásának és vagyonának köszönhetően megtehetette, hogy kereskedői tevékenysége mellett szonettekét és canzoneket írjon. Boccaccio jól képzett „abacchista”-ként a kereskedői rétegből került ki és atyja vagyonából élt, hasonlóan történt Franco Sacchetti esetében. Niccolo Niccoli egy ideig praktizáló kereskedő volt, Giannozzo Manetti pedig egy bankár könyvelőjeként kezdte.

Még tovább mehetünk és kijelenthetjük: Firenzében a művelt réteg megerősödése összefüggött e vállalkozói réteg felemelkedésével. A hu-

manisták és a művészek kibontakozásához szükséges szellemi és erkölcsi klíma kialakulása egyrészt egy objektíve bekövetkezett változás következménye, másrészt azonban a felső réteghez való tartozásukat luxus és mecénásság által dokumentálni akaró, meggazdagodott vállalkozók törekvésének eredménye. Láttatni kellett a tekintélyüket, meg kellett mutatniuk, hogy nem sajnálják a pénzt. Azáltal, hogy építkeztek, támogatták a művészeket, költőket és írókat, mint ahogy Alfred von Martin írja, olyan kíséretet hoztak létre maguk körül, amelytől „ideológiai segítyt” kaptak és amely biztosította számukra a „társadalomnak megfelelő közvéleményt”. A 14. század végén, amikor az antik előképekhez való szigorú ragaszkodás egyre inkább alábbhagy, Leonardo Bruni nyomatékossíthatja, hogy a gazdagság megengedi a személyes erények kibontakozását. A régi, papi művelt réteg helyébe új, emancipált réteg került, amely példaképeit már tudatosan nem az egyház és a lovagság köréből, hanem az antik világból vette. Az antik városállamok polgári kultúráját tekintette az új polgárság mintaképének. Új elitfogalmat teremtettek, a születést és a rangot, mint döntő kritériumokat, elvetették. A nemesség fogalmának régi, erősen provanszáli alapon nyugvó értelmezését nevetségessé tették, helyette a humanitás, a virtus, a teljesítmény demokratizáló elvei kerültek előtérbe, a szerzett műveltség és szerzett gazdagság alapján felemelkedő irodalmárokkal, kereskedőkkel és zsoldosvezérekkel együtt.

A kereskedői-vállalkozói és a művelt felső réteg viszonyában mégis már korán jelentkeztek a feszültség jelentős mozzanatai. Szó sincs olyan szilárd kötődésekről, mint amelyet a feudális rendszerben, a kíséret jelentett – ehhez az új művelt réteg beállítódása túlon túl individuális volt – de már rögtön kezdetben megmutatkozott, Petrarca alakjában, a minden polgáritól, minden belső és külső kötődéstől idegenkedő irodalmár típusa, miközben a kereskedőnek a hitele miatt legalább a megbízhatósága hírért meg kellett őriznie. Humanista körök adott esetben kritikát gyakoroltak a csak szerzésre orientált, a szellemi tényezőkkel szemben ellenséges magatartást mutatók fölött, ezt látjuk Salutatínál illetve Galateo Gelasiushoz írt episztolájában, amely szerint azok nevezhetők nemesnek, „quicumque plus ratione valeant, ignobiles, qui minus, etiamsi sint crasso locupletiores aut Priamo antiquiores...”. A gazdagság pedig csak akkor egészséges, ha becsületes módon „in usus honestos” használják fel, a legrosszabb dolog azonban a fösvénység, rosszabb mint a pazarlás, írja Sacchetti, mert a zsugori se jót se mást nem tesz, a költséges pedig ugyan magának árt, mégis sokmindenkinek jót tesz. Hogy a kereskedő mégis

újra és újra inkább az előbbi és nem az utóbbi felé hajlott, szorosan összefügg számító természetével és tevékenységével. Gondoljunk csak Leon Battista Albertire, aki a család becsületének és tekintélyének emelése szempontjából megengedhetőnek, de semmi esetre sem feltétlenül elvárható kötelezettségnek tekinti a könyvek kiadását, a loggia kifestését és hasonló dolgokat.

IV.

Bár az itáliai kereskedő gazdasági felemelkedése kiterjedt az egész felső- és közép-itáliai térségre, mégis Firenze volt az a hely, ahol a legnagyobb méreteit mutatta a szellemi-művészeti felvirágzás. Az itáliai vállalkozók ereje leginkább Firenzében bontakozott ki, a szellemi és erkölcsi fejlődés itt intenzívebb ösztönzést kapott, mint bárhol másutt. A nyitottság a szellemi-művészeti élet iránt itt nagyobb volt, mint a többi városban, mint Genovában vagy Velencében. A művészet területén különösen a Medici bankárcsalád felemelkedése és mecénássága hozott a 15. század folyamán csodálatos gyümölcsöket. Mindez egybeesik az itáliai és a firenzei kereskedőréteg jelentős strukturális átalakulásával, amely részben a kifáradás jeleként, részben hanyatlásként értelmezhető. Jó példát kínál erre éppen a Medici-bank bukása.

Már a 14. század második felétől kezdve változások figyelhetők meg a kereskedők lényegi vonásaiban. Saporì úgy véli, az eddigi merészséget és nagyvonalúságot új, bölcs és mégis szűkös szellemiség váltotta fel. Ez az új típus vált uralkodóvá, ezt nevezi ő az itáliai kereskedő második típusának. A változások egyfelől valóban a generációs problémával estek egybe. A későbbi generációk nem rendelkeztek már atyáik vállalkozó szellemével, erejével. Ez jut kifejezésre a kereskedelemből és iparból való visszavonulásukban; a nagybirtok, a járadékok, a procul negotiis iránt való növekvő érdeklődésükben, amely lehetővé tette a könyvekkel, művészi alkotásokkal és egyéb kedvtelésekkel való nyugalmas foglalkozást. Különösen a 15. századtól kezdve kelnek életre a kereskedő városok körüli villák. Azonban egyoldalú lenne, ha a viszonyokat csak ezen egy oldalról néznénk. Ahogy az egyes vállalatok sorsát is több tényező befolyásolta, ugyanúgy a teljes folyamatot is.

A fejlődés teljes folyamata tehát bonyolultabb módon zajlott le. Elsősorban különböző külső tényezőkre kell figyelnünk. Manapság hajlamosak vagyunk az itáliai gazdaság hanyatlásának tulajdonképpeni kor-

szakát csak a 16. század második felére vagy a 17. századra helyezni. De a 15. század óta megfigyelhető lényegi változásokat nem szabad alábecsülnünk! E helyütt ne vesztegessünk túl sok szót a fokozódó politikai nehézségekre, amelyek a 15. század végétől kezdve Itáliát a nagyhatalmak csataterévé változtatták.

Irányítsuk figyelmünket inkább az itáliai pozíciók gyengülésére a levantei térségben! A mongol uralom hanyatlása, a Boszporuszon át való oszmán előrenyomulás, Konstantinápoly eleste Velence és Genova keleti, Európán kívüli kereskedelmi kapcsolatait fenyegette, vagy vágta el. Velence és Genova gyarmatbirodalma ugyan a 15. század vége felé érte el legnagyobb kiterjedését, ez a tény azonban nem leplezhette e rendszer nehézségeit és gyengéit.

Meg kell említeni továbbá a világkereskedelem nyugatra, Antwerpenbe, Lisszabonba és Sevillebe való áthelyeződését. Ennek következtében Velence uralkodó helyzete olyan válságba került, amelyből a lagunák városa többé nem tudott tartósan kilábalni. Genovában azonban szerencsés frontváltás történt, a Földközi-tenger nyugati térsége felé, amely terület már a keresztes hadjáratok előtt a liguri köztársaság kereskedelmi hatalma alatt állott. Genova új, nyugati orientációja a velencei rivalitásnak köszönhetően már a 13. században elkezdődött. Az új orientáció nyomán olyan teljesítmények jöttek létre, amelyek a 16. században világtörténeti fényt adtak az itáliai kereskedő szellemnek, az itáliai tengerészetnek – és amelyek természetesen a kis liguri köztársaság és szövetségese, a Habsburg-birodalom érdekeit szolgálták.

Mindez nem a kormány akcióinak, hanem az egyéni kezdeményezéseknek köszönhető. Mindíg csak egyes genovaiakról beszélhetünk. Ők jutottak a portugál tengerészetben vezető pozícióba a 14. században, nyomultak előre a Kanári- és az Azori-szigetek felé, érték el a Zöldfoki-szigeteket és a Guineai-öblöt a 15. században. Genovából, a hajózási és geográfiai ismeretek centrumából, indult Kolombusz is, és valószínűleg Lisszabonban is az amerikai vállalkozásai megkezdéséig genovai kereskedőházak szolgálatában állt. Részben a genovai tőke támogatta e vállalkozásokat is. A genovaiak gazdasági hálózata egész Nyugat-Európában kiépült, különösen fontossá vált a gazdasági és katonai együttműködés V. Károlyal és Spanyolországgal.

V. Károly és I. Ferenc francia király összecsapása során kiemelkedő jelentőségű volt, hogy a Habsburg uralkodó befolyása alatt tarthatta a ligur tengerpartot és annak a Provence felé való meghosszabbítását, a

Cote d'Azur-t. Beláthatatlan értékű volt ez a hírszolgálat, a Katalónia és Itália, illetve Ausztria és Németalföld közti gyors szállítások szempontjából. Először Augustin Grimaldi, Grasse püspöke, a későbbi érsek és Monaco hűbértartomány régense ajánlotta fel a szolgálatait a császárnak, őt Andrea Doria, az addig francia szolgálatban álló zsoldosvezér követte. A Doria által gyakorolt befolyásnak és Károlynak, a genovai bankárokhoz fűződő határozott kapcsolatainak köszönhetően a köztársaság a jövőben a Habsburgok megbízható szövetségésévé vált, anélkül, hogy szuverenitását feladta volna.

A császári „asiento”-k újra és újra arra szolgáltak, hogy a közte és a köztársaság közti szálakat újra megerősítsék. „Asiento” alatt különböző típusú megállapodásokat kell értenünk. Egyrészt bizonyos számú gálya bizonyos időre szóló bérbeadását, megfelelő pénzbeli ellenszolgáltatás fejében. Ilyen módon nem csak Doria bocsátotta hajóit a császár és II. Fülöp rendelkezésére, hanem előbb Andrea, majd unokaöccse Giannotto, ezután pedig ennek fia, Gian Andrea is. Hasonlóképpen cselekedett a többi, a Grimaldi, a Centurione, a Lomellini, a de Mari, a Negrone, az Imperiale, a Spinola, a Giustiniani, a Sauli család is. Így a genovai flotta jelentős része a 16. század folyamán állandóan a Habsburgok szolgálatában állott. Ez lehetőséget adott a genovaiaknak arra, hogy flottájukat olyan méretűvé és ütőképességűvé fejlesszék, mint amilyen eddig soha nem állt rendelkezésükre, és közben még kerestek is rajta.

Az asiento-k egy másik fajtája készpénz rendelkezésre bocsátását írja elő a Habsburg birodalom egy területe számára. A visszafizetés többnyire Spanyolország, Nápoly és Szicília bevételeiből történt. A genovaiak nyereségei igen jelentősek voltak ezen üzletekben. Az Amerikából beáramló jelentős nemesfém-mennyiség és a gyenge hazai spanyol kereskedelem és ipar következtében elkerülhetetlenné vált egy jelentős árrés keletkezése Európa többi országához képest. Ez – a késztermékeket és szicíliai gabonát szállító, és az utóbbit szinte kizárólag a kezében tartó – a genovaiak számára 100–150 %-os nyereséget biztosított. A legjövedelmezőbbnek mégis a nagy pénzügyi manőverek bizonyultak. Megállapítható, hogy pénzzállításoknál, mint például Németalföldre spanyolországi visszafizetés esetében, az évi kamat elérte a 45 %-ot. A Burgalesek, Fuggerek és más délnémet családok mellett a genovaiak voltak már a huszas években a császár legfontosabb pénzkölcsönzői, Anton Fugger mellett azok is maradtak, utána pedig a 17. századba nyúlóan is megőrizték ezt a helyzetüket.

Károly és utódainak hitelpolitikája oda vezetett, hogy a spanyol korona rendkívüli mértékben eladósodott a genovai tőkének. A különböző államcsődöktől eltekintve, úgy próbálták csökkenteni az adósságot, hogy a hitelezőknek spanyolországi, nápolyi és szicíliai bevételeket és birtokokat utaltak át, és a genovaiakat címekkel halmozták el. Andrea Doria Tursi hercege, Gian Carlo Spinola a galatinoi S. Pietro hercege, a Grimaldik Salerno fejedelmei és Eboli hercegei, az Imperialek S. Angelo fejedelmei, Tommaso Marino Terranova hercege, a Pallavicinók Castro hercegei lettek.

A nagy pénzügyletekben egyetlen más itáliai város sem tudta a genovaiak útját követni. Antwerpenben és Lyonban, Besanconban — ahol V. Károly a vásárait tartotta, amelyeket később áthelyeztek Piacenzába — mindenhol a ligur főváros bankárai uralkodtak. A Mediciek valamikor vezető firenzei bankvállalata megszűnt, a család jövőbeni feladatát uralkodói hatalmi helyzetének kiépítésében látta. A többi firenzei vállalkozó közül főleg a Saviatik és Strozziak, akik elsősorban Franciaországhoz kötődtek, tartották magukat. Toscana többi részén, Sienában, Pistoiaiban és Luccában tűntek fel szórványosan jelentős pénzemberek. Velence ugyan vezető helyet töltött be a nemzetközi váltóügyletekben, de a velencei tőke a lagunák városában maradt, a Rialto nagy bankjainak egyetlen nagy kliense San Marco publico-ja maradt. A lombardiaiak, mint az Affaitadik és a Rovelescák, csak korábban rendelkeztek nemzetközi pozíciókkal a nagy fűszerkereskedelemmel összefüggésben. A hanyatláshoz vezető döntő fordulat a 17. század első felére esik, Velence fűszerpiacának és Genova tengeri hatalmának megrendülése idejére, amely Genova tekintetében természetesen szorosan összefügg Spanyolország sorsával. Ekkor Genova felső pénzügyi köreit is jelentős csapások érték.

Ezzel jeleztük a fejlődés körvonalait, kitekintve azon időre is, amelyben már nem beszélhetünk reneszánszról, mint szellemi-művészeti mozgalomról, e körvonalakat azonban meg kellett húznunk, hogy egy, a témánk szempontjából lényeges pontot világosan kiemelhessünk. Olyan tényállás figyelhető meg, amelyre vonatkozóan biztosan nem találunk párhuzamot a világtörténelemben. Olyan, egyes túlnyomóan feudális eredetű, majd a köztársaságban vezető politikai és gazdasági szerepet betöltő családok erősödnek meg a 16. század folyamán, amelyek nem fogadják el a generációk változásáról szóló elvet és a nemzetségi összetartást állítják nézőpontjuk centrumába. E családok arisztokratikus életmódot folytatnak — hisz a század folyamán emelkedtek fel az arisztokrácia felső

rétégeinek soraiba – miközben Itália elsőrangú üzletbereinek és vállalkozóinak számítanak. Általában a legnagyobb méretű üzleteket kötik, túlnyomórészt banküzlettel és gályák bérbeadásával foglalkoznak. Az arisztokratizálódás tendenciáját kétségtelenül elősegítette Spanyolország pénzügyi politikája. Javaik és címeik egy részét áruba bocsátották, mivel nem volt készpénzük. Az viszont csodálatraméltó, hogy a feudalizálódás ellenére a nagy nemzeti szövetségek megőrizték a kereskedői hagyományokat. A genovai guelfekhez tartozó Grimaldik, akik a 13. század második felében telepedtek meg először Monaco szikláin, majd székhelyüket végül önálló hercegséggé építették ki, még a 16. században is erősítették a vérségi köteléket az azonos nevű genovai nagykereskedő rokonságukkal, azonban minden más bankárt megvetettek. I. Honorato, aki 1581-ben halt meg, Giovan Battista Grimaldinak, V. Károly egyik bankárának lányát vette el, miközben lányát, Ginevrát Esteben Grillo vette el, ismét egy olyan genovai család fia, amely a spanyol udvarral folytatott banküzleteket.

Az itáliai reneszánsz késői szakasza és e kereskedő arisztokrácia közt egészen világos kapcsolatok vannak, amelyek legjobban Genovában, Firenzében és Velencében mutathatók ki. Szellemi-művészeti szempontból Genova nem mérhető Firenzéhez vagy Velencéhez. Mindamellett, azok a paloták és villák, amiket a nagy genovai családok a Secolo d'Oro-juk idején építettek, Itália nagy művészeti hagyománya keretében egyedül teljesítménynek számítanak. Az a pompás fejedelmi kastély, korinthoszi oszlopcsarnokaival együtt, amit Andrea Doria és unokaöccse építettek a városkapu előtt, még teljes mértékben megfelel a reneszánsz virágkora szellemének. Akkor még a nagy családok gazdagsága és a városnak a tenger és a hegyoldal közti különleges terepe lehetővé tette, hogy a velencei későreneszánsz hagyományból kiemeljék az itáliai világi építőművészetet. A liguri kikötőváros átalakítását a perugiai Alessi, Michelangelo tanítványa kezdte meg a század közepétől a Strada Nova-i építkezéseivel. Az egyik fő megrendelő Nicolò Grimaldi bankár, Salerno fejedelme, Eboli és Marchese von Diano hercege és több más birtok ura volt, akit gazdagsága miatt „monarchá”-nak neveztek.

Egészen természetes, hogy a nagy genovai nemzetségek 16. századi sajátos fejlődésének belpolitikai lecsapódása is kellett, hogy legyen. A váltságok időszaka után, amelyben a populárok kezében volt az uralom, 1528-ban visszaállították a nemesi kormányzást, abból az alkalomból, hogy Andrea Doria kiűzte a franciákat a városból. Ez az alkotmányreform

semmi esetre sem egyedül Doria műve volt, inkább a vezető családok bizonyos csoportja állt mögötte, és pedig éppen a nemzetközi pénzügyekben vezető arisztokrata nemzetségek. Az alkotmány változásában azok a rendelkezések a leginkább figyelemreméltók, amelyek az albergók hatalmának fenntartásáról rendelkeznek. Épp ezek voltak azok a családi szövetségek, amelyeket már a 13. században is megemlítenek és amelyek az antik „consorterie nobiliari” sok mindenben átalakult továbbfolytatását jelentették. Aki a genovai Camposantót, ezt a hatalmas halottvárost a halottak napja körül, fény- és krizantémdíszben látta, és aki ismeri az antik Nekropoleist, annak nincs kétsége afelel, hogy itt az antik hagyományok hatottak át a középkorba, legerősebben Genovában. Hogy albergót alkosson, hat „nyílt ház”-zal kellett rendelkeznie egy családnak, azaz hat családfőnek kellett ugyanazt a nevet viselnie. Így módon 24 albergót ismertek el, ebből 23 a régi genovai arisztokráciához tartozott, csak egy származott a gazdag popolárok köréből. Hogy az utóbbit segítsék, további négyet vontak be, köztük a Giustinianikat és a Saulikat, akik szintén meghatározó szerepet játszottak a 16. század pénzügyi életében. Továbbá minden évben fel kellett venni nem több mint 10 polgárt, 7 városit és 3 vidékit különleges szolgálatai alapján a nemességbe. Ezzel akadályozták meg az uralkodó osztály gyengülését és elöregedését. Ahogy ezentúl elmentétek voltak a nemesi csoporton belül a „régiek” és „újak” között, ugyanúgy, de nagyobb következményekkel járóan, szakadék volt köztük és a „Liber Civitatis”-ba bejegyzettek között. Azonban mindig tarttuk a szemünk előtt: a tömeget és a középosztályt a Governo Popolare alatt is kizárták a kormányzásból, hasonló volt a helyzet a firenzei köztársaság legérettebb idejében is. Ezen a tényálláson a Fiesco-k és mások lázadásai sem sokat változtattak. Fontos volt a következőkben, hogy nem egy Doria-féle principátus következett, hogy Velencében felülkerekedett és a továbbiakban is tartotta magát a doge vezetése alatt lévő kipróbált rendszer.

Firenze a más társadalmi struktúrának, más hagyományoknak és a nem annyira csillogó lehetőségeknek megfelelően másképp fejlődött. Az Arno-parti városnak, amelynek nincs olyan jó fekvése mint Genovának vagy Velencének, a 15. század folyamán kezdődő gazdasági nehézségek miatt erősen kellett szenvednie, nemcsak a levantei kereskedelemben, hanem különösen a gyapjúipar területén növekvő konkurrencia miatt is. Az „Arte della Seta” kiépítése a 16. század folyamán sem tudta teljesen kiegyenlíteni ezeket a károkat. Mindehhez hozzájöttek még a politikai

nyugalanságok, utóljára a köztársaság idején 1527 és 1530 között, és az Itáliát sújtó háborúk. A firenzeiekből nyilvánvalóan hiányzott elődeik megfontolt vitalitása, amelyet a genovai nemzetségek erősebben megőriztek. Az ipari és kereskedelmi tevékenység iránti csökkenő érdeklődés, amely Firenzében már a 15. században megfigyelhető, a 16. században még nyilvánvalóbbá válik. A genovai arisztokratikus nemzetségek által biztosan kézben tartott nagy pénzügyletek nem találnak párhuzamra az Arno-parti városban, a Strozzikat, Salviatikat és másokat itt már inkább kivételnek kell tekinteni. A viszonyok átalakulását tükrözik a változatos politikai harcok is. Az utolsó köztársaság nem bizonyul életképesnek. A principátus, amely a Lorenzo de Medici-féle rendszerben előképét láthatta, véglegesen felülkerekedik I. Cosimo uralma alatt, aki egy üzleti szenvedéllyel eltelt Salviati tehetséges fia. Cosimo azáltal, hogy felveszi a hercegi címet és végül Toscana nagyhercege lesz, tudatosan és öntudatlanul betagozódik abba a fejlődésvonalba, amely a nyugat jövője felé mutat. Az új területi állami rendszer látható jele az ipar fejlődése az Arno alsó folyásánál, Pisában, Livorno kikötővé való kiépítése, továbbá az a tény, hogy Cosimo kikapcsolni illetve gyengíteni akarja a firenzei arisztokráciát mint politikai-társadalmi réteget, úgy von embereket maga köré, hogy nem érdeklődik a származásuk iránt, csak az abszolutista rendszere iránti igényük számít, mindez a politikai és társadalmi feszültségek leküzdése terén a jogi és alattvalói egyenlőség irányába mutat.

A későreneszánsz művészet kibontakozási lehetőségeit tekintve az átalakulás nem járt hátránnyal. Az udvar is szeretne a nép felé csillogni, még inkább szüksége van egyfajta kíséretre, mint a gazdag nagypolgárnak és az arisztokrata nagykereskedőnek volt, nagyobb luxust is megengedhet magának – és megteheti, hogy olyan figurákat támogasson mint Pietro Aretino, anélkül, hogy tekintélyéért és hiteléért kellene aggódnia. Így fejlődtek ki már a 15. században Firenze mellett kultúrcentrumként a ferrarai, mantuai és urbinói udvarok, és a Mediciek udvara is Toscana művészeti központja maradt. Ez is közrejátszott abban, hogy a későreneszánsz átalakult egy új művészeti irányzattá, amely az új nyugati uralmi rendet volt hivatva dicsőíteni. A Vasari-féle Uffizik a hosszú galériasorokkal és az Arnóig, és a Piazza della Signoriáig nyúló színpadias perspektívával, a Pitti palota amphitéátrumos kertje utalnak már a jövődő barokk időszakra. Hasonló a helyzet Cosimo akadémiai törekvései esetében is. Tudományos érdeklődésű irodalmárokat csalogat magához, akik az abszolutista államrezon megalapozásán dolgoznak. Elég csak Baldesar Castiglione-

re utalnunk, akinek a „Cortigiano”-ja az urbinói udvarban keletkezett. A jövő elitjének általa kidomborított ideálja nem maradt befolyás nélkül a jövőendő francia udvari irodalomra sem.

V.

Tekintsünk mégegyszer vissza! Sokat írtak már Itália hanyatlásáról a reneszánsz idején. A „risorgimento” főleg a szomorú politikai bomlást, a kétellyel és cinizmussal teli válságidőszakot látta benne, Jacob Burckhardt óta aztán újra a kor művészeti és szellemi értékeit kezdték kiemelni, egy eredeti kultúra felvirágzását, az emberi szellem univerzális és örök igényeinek áttörését. Croce zseniális történeti beleélőképességével a dolog lényegét nagyon világosan felismerte, amikor azt hangsúlyozta, hogy az itáliaiak csak a 19. században érezték eléggé erősnek az egységüket a szabadság és a polgári rang feltételének, a 16. században azonban az egység gondolatnak — egy Machiavelli ellenére is — egyáltalán nem volt elég életereje. A történeti kép revíziójának folyamata aztán oly messzire ment, hogy korunk totalitárius törekvéseire való reakcióból, a firenzei poliszpolgárságot pozitívként emelik ki. Különösen arra utalnak, hogy a firenzei köztársaság volt az, amely ellenállt Gian Galeazzo zsarnokságának, a Viscontiknak, akik Milánóban hatalomra jutottak, mert ott hiányzott a megfelelően erős kereskedő felsőréteg. A Viscontik sikeres leverésével a firenzeiek ugyan elvágták az utat az egyesülés leendő útja elől, de csak így módon tudták továbbra is biztosítani, hogy a firenzei reneszánsz virágzása továbbra is fejlődjön.

A Viscontik leverése volt a firenzei köztársaság nagypolgárságának legjelentősebb politikai tette. A 16. században változott a helyzet, a nagy veszély most kívülről jött, a döntő lépéseket legalább Felső- és Közép-Itália legjelentősebb pozíciói megmentésére végül a velencei arisztokratikus kereskedők köztársaság tette meg. Firenze, amely eleinte a polgári köztársaság radikalizmusa és a patriciátus közt ingadozott, nem játszott vezető szerepet, s végül aszerint a rendszer szerint rendezkedett be, amit Itáliában a condottierek kezdeményeztek. Velence, ahol a kereskedő arisztokrácia biztosabban tartotta kezében a hatalmat, mint bárhol másutt, a reformok hosszú során és a humanista ösztönzéseket felhasználva, olyan szabadság fogalmat fejlesztett ki, amely nem csak a szükség óráiból segített ki, hanem a jövőben például szolgálhatott azok számára, akik a közép-

úton akartak haladni és idegenek voltak a század radikalizmusaitól. Vele arisztokratikus köztársasága volt az az államideál, amelyet a firenzei felsőréteg Francesco Guicciardini nyomán importált, ezen államideál alapján építették föl köztársaságukat a genovai kereskedő nemzetiségek, erősebben és higgadtabban, mint a firenzeiek.

(Fordította: Fischer Lajos)

CARLO M. CIPOLLA

ITÁLIA HANYATLÁSA

(The Decline of Italy: The Case of a Fully Matured Economy. The Economic History Review, 1952, Vol. 5, No. 2, 178–187)

A 17. század elején Itália, pontosabban Észak- és Közép-Itália még mindig Nyugat-Európa egyik legfejlettebb ipari területe volt, kivételesen magas életszínvonallal. E század végére Itália gazdaságilag elmaradott és leromlott terület lett; ipari struktúrája szinte teljesen összeomlott, népességét erőforrásai nem tudták eltartani, gazdasága alapvetően mezőgazdaságivá vált. A nagy változás főleg 1600 és 1670 között köszöntött be. Ebben a hét fekete évtizedben Itália ipari struktúrája összeomlott.

E tragikus változás tanulmányozásához természetesen nem állnak rendelkezésünkre pontos statisztikai adatok, mint amilyenekkel a napjaink történelmét tanulmányozók rendelkeznek. Mégis, van egypár hozzávetőleges szám és néhány megközelítő statisztikai adat, melyeket a következőkben lehet összegezni.

Velencében a gyapjúipar a 17. század elején évente átlag 20 000 vég szövetet állított elő. A 18. század elején az évi átlag hozzávetőlegesen 2000 végre esett vissza. A 17. század első két évtizedében becslések szerint átlagosan 100 000 bála ment át a velencei vámon. 1675 táján ez a szám 70 000 körül van.

Milánóban a 17. század elején 60–70, a gyapjúiparral kapcsolatban álló cég létezett, ezek átlagos évi termelése hozzávetőlegesen 15 000 vég gyapjúsövet volt. 1640 táján a cégek száma tizenötre esett vissza, az évi átlagteljesítmény pedig körülbelül 3000 végre. 1682-re már csak öt cég maradt. 1709-ben pedig már csak egy cég működött, s az évi átlagteljesítmény kevesebb mint 100 vég gyapjúsövetre esett vissza. Természetesen a gyapjúipar egyike volt a legtöbbit szenvedett ágazatoknak. De úgy tűnik, a selyem-, fém-, és építőipar is hosszú és drasztikus hanyatlást élt át.

Comóban a 17. század elején körülbelül 60, gyapjúval foglalkozó cég volt, évi átlagos össztermelésük hozzávetőlegesen 8000–10 000 vég gyapjúsövet volt. 1650-re csak négy cég maradt 400 végnyi évi átlagtermeléssel. A 18. század elejére a gyapjúsövet előállítására szinte teljesen megszűnt. A selyemiparban 30 szövészék működött a 17. század elején; 1650-re csak kettő maradt, melyek közül az egyik csak fél évig dolgozott.

A 18. század elején már egyetlen selyemszövőszék sem termelt. A termelés más formái is hasonló arányban hanyatlottak.

1600 és 1650 között a cégek száma a „kisebb céhek” között több mint felére esett vissza, s a befektetett tőke is ugyanilyen arányban csökkent. 1650 után a hanyatlás folytatódott. A 18. század elején a megmaradó munka nagy részben improduktív volt.

Firenzében a 16. század utolsó évtizedeiben becslések szerint 120 cég kötődött a gyapjúposztó-iparhoz, összesen átlag körülbelül 14 000 vég termeléssel. 1604-ben a drasztikus hanyatlás már nyilvánvaló volt. 1627-re a cégek száma 62-re csökkent s össztermelésük éves átlaga hozzávetőlegesen 8000 vég volt. A következő évekre nincsenek pontos adatok, de különböző forrásokból tudjuk, hogy a teljesítményben jelentkező hanyatlás a század végéig folytatódott. A század utolsó két évtizedében már nagy arányú volt a munkanélküliség.

Genovában a selyemipar legnagyobb fellendülése a 16. század utolsó évtizedeiben jelentkezett. Abban az időben, úgy tűnik, 18 000 körül volt a működő szövőszékek száma a Genovai Köztársaságban (azaz a városban és a „két Riviérán”). De a 17. század első éveire a hanyatlás már nyilvánvalóan látszott. 1608-ra a szövőszékek száma 3000-re esett vissza. 1675-ben 2564 szövőszék volt, de nagy részük nem dolgozott.

Egyéb városokban a helyzet egy kissé más. Paviában 1635-ben körülbelül még huszonöt selyemszövő mester volt: 1700-ban a becslések szerint már csak tíz. Sok más iparág hanyatlott hasonló arányban, Cremonában 187 kereskedő volt az 'arte' könyveibe bejegyezve, 1648-ban már csak 28. 1620-ban még 20 körül volt a gyapjúval foglalkozó cégek száma. 1640-re mind eltűnt. Hozzá kell tenni, hogy az idézett számok és adatok hajlamosak egy kicsit eltúlozni Itália gazdasági hanyatlásának mértékét. Először is, főleg az ipar azon részeit érintik, melyek a legtöbbet szenvedtek; azaz a gyapjú- és selyemipart. Továbbá, szinte teljesen a városok gazdaságára vonatkoznak. Tudjuk, hogy sok esetben, bár az iparban drasztikus visszaesés következett be, másrésről a fejlődés tendenciái jelentkeztek sok vidéki és félig vidéki központban. Például, bár 1600 és 1700 között a velencei posztótermelés súlyosan visszaesett, ugyanakkor növekvő irányzatú volt Trevisóban, Paduában és Bergamóban. Bár 1620 és 1700 között sokan felhagytak az üzleti élettel Comóban, sokan elköltöztek, és Tremezzóban, Menaggióban, Bellagióban és a Valtellinában folytatták tevékenységüket. A szerzsiipar eltűnt Cremonából, Monticelliben, Bussetóban, Pármában és Mantua területén viszont megerősödött. Sok

selyemszövő székert vittek ki Genovából a 'két Riviera' kis falvaiba. Milánó ipara hanyatlott, de a közelben kifejlődött néhány központ. Később megkísérlem, hogy beszéljek az okokról és az ipar elhelyezkedésében bekövetkezett változások jelentőségéről és természetéről. Itt csak azt hangsúlyoznám, hogy bár nincs statisztikai bizonyíték, az általános kép elég tiszta. Bármekkora is volt az ipari termelés növekedése az új központokban, arra nem volt elegendő, hogy akár mennyiségben, akár értékben kompenzálja a hagyományos városi központokban bekövetkezett drasztikus ipari termeléseszköket.

Hogyan lehet ezt, az Itália 17. századi gazdasági jóléte közepette bekövetkezett erőteljes változást megmagyarázni? Egy dolgot előre tisztázni kell. Itália gazdasági jóléte a 16. század végén – mint az ezt megelőző évszázadokban is – főleg két dologtól függött: feldolgozott termékek (főként gyapjú- és selyemszövetek) exportjától és egy hatalmas, láthatatlan exporttól, mely világméretű pénzügyi akciókkal és a tengeri kereskedelemmel folyt. Az ország egész gazdasági struktúrája túlságosan is attól a képességétől függött, hogyan tudja külföldön értékesíteni a sok feldolgozott anyagot és szolgáltatásait.

A 16. század második felében új nemzetek fejlesztették ki saját ipari, tengeri és pénzügyi szervezeteiket. Termelésük és szolgáltatásaik egyre hatásosabban versenyeztek az itáliaiakkal és a 17. század első évtizedeiben Itália azt tapasztalhatta, hogy exportpiacai egymás után tűnnek el. Így történt, hogy a francia selyem, az angol, holland (és később francia) gyapjúsövet nem csak egyszerűen elűzte a versenytársakat az ottani piacokról, de 1600 és 1670 között egyre inkább uralmi helyzetbe került Európa, Észak-Afrika és a Közel-Kelet piacain, melyeket addig itáliai termékekkel láttak el. A 17. század végi velencei helyzet megismerése segíthet abban, hogy megértsük, miért roppant össze hirtelen Itália exportja a 17. században. A 16. század végén még velencei üzemek elégítették ki a Közel-Kelet (szövet)szükségletének nagy részét, és a terület kereskedelmének nagy része is a velenceiek kezében volt. De a 18. század elejére a konstantinápolyi velencei követ jelentései szerint Velence évente átlagosan 100 vőnél nem több posztót szállított erre a területre (körülbelül 50-et Konstantinápolyba és ugyanennyig Szmirnába). A velenceiek összforgalma Konstantinápoly és Szmirna piacain hozzávetőlegesen évi 600 000 dukátra esett vissza, míg a franciák forgalma becslések szerint 4 millió, az angoloké pedig ennél valószínűleg egy kicsit alacsonyabb érték volt.

Annak, hogy más országok termékei kiszorították az itáliai szöveteket a nemzetközi piacokról, mindig és alapvetően ugyanaz volt a fő oka: a britek, franciák és hollandok alacsonyabb áron adták termékeiket. Honnan eredt ez az árkülönbség? Az itáliai termékek gyakran jobb minőségűek voltak. Itália ipara, melynek kezét a régi városi céhek bonyolult rendszabályai kötötték meg, hagyományos módszerekkel előállított, kitűnő minőségű, de divatjamúlt cikkek termelését erőtette. Ez komoly hátránynak bizonyult. Először az angolok és a hollandok, azután a franciák hódították meg a nemzetközi piacot új típusú kelmékkel, melyek könnyebbek, kevésbé tartósak, csillogóbbak és élénkebb színűek voltak. Ezek az anyagok határozottan gyengébb minőségűek, mint a hagyományos itáliai szövetek: de sokkal kevesebbe kerültek. Továbbá az itáliai termékek nem csak azért voltak drágábbak, mert jobb volt a minőségük. Jó okunk van azt hinni, hogy az itáliai termelési költségek voltak túl magasak, összehasonlítva az angol, francia és holland termékekével. Ez számos tényezőnek volt köszönhető. Mindenekelőtt az elavult céhek és a régi, testületi törvények túl nagy ereje kényszerítette arra Itália iparát, hogy ragaszkodjon a régimódi és elavult módszerekhez az üzleti életben és a termelésben. Másodszor, úgy tűnik, túl magasak voltak az adók az itáliai államokban és ez kihatott a termelési költségekre. Harmadszor, a munkaerő ára, más országokhoz viszonyítva, úgy tűnik, túl magas volt Itáliában. Sajnos nem áll rendelkezésünkre elég megbízható információ ahhoz, hogy megállapítsuk: az itáliai bérek más európai országokhoz viszonyítva a 17. század elején mennyire lógtak ki a sorból. Vannak azonban bizonyítékaink a pestis ártalmas hatásaira 1630-ban és 1657-ben. E két időpont között eltűnt a nagyobb itáliai városok lakosságának körülbelül egyharmada. Ez a súlyos és váratlan népességcsökkenés további béremelkedéseket idézett elő, épp akkor, amikor az itáliai iparnak égető szüksége volt arra, hogy termelési költségeit összhangba hozza a másutt uralkodó szinttel.

Éppen akkor, amikor e tényezők eredményeképpen Itália legjobb piacait veszítette el az angolok, franciák, hollandok ellenében, egyéb piacai más okok miatt vesztek el. A 18. század elején Spanyolországban egy hosszú hanyatlási és stagnáló periódus kezdődött, Németországot megtépázta a 30 éves háború és Flandria is belépett egy politikai problémákkal és háborúkkal teli korszakba. Mindezek a tényezők katasztrofálisan hatottak az itáliai exportra. Az angol, francia és holland verseny az ázsiai piacokon mindenekelőtt Velence és Firenze textiliparát sújtotta; Spa-

nyolország, Németország és Flandria vásárlóerejének összeomlása pedig főleg Milánó textiliparára volt katasztrófa.

Ez a helyzet többféle módon hatott Itália gazdaságára. Először, egy hirtelen és erőteljes hanyatlás jelentkezett a textilfelék termelésében és exportjában. Másodsor, egy drasztikus és hosszútávú tőke kivonási folyamat játszódott le. Harmadszor, észlelhető volt a hagyományos, városi központokból új, vidéki és félig vidéki központokba irányuló mozgás. Cserében, ez utóbbi jelenség annak volt a következménye, hogy a régi, városi ipari központokon kívül olcsóbb volt a munkaerő és a városon kívül könnyebb volt kijátszani az adószedő éberségét és a céhtörvények korlátozó tevékenységét. Eddig főleg az itáliai textiliák előállításáról és exportjáról beszéltem. Az összeomlás kihatásai ezen a téren még súlyosabbak voltak, mert ugyanakkor – és többé-kevésbé ugyanazért – más itáliai termékek (különösen a fémipariak) exportja súlyos hanyatlástól szenvedett és mert a figyelemreméltó fejlődés, mely az angol hajózásban, valamint a holland pénzügyi életben és hajózásban végbement, annak a láthatatlan exportnak a teljes összeomlását hozta magával, mely az itáliai gazdagság egyik pillére volt. Ezek a fejlemények néhány bizonyítékkal alá is támaszthatók. Egyet külön is szeretnék hangsúlyozni, Livorno szabadkikötő működésének rendkívüli kiszélesítését. E kikötő aktivitásának a növekedése tükrözi legjobban a brit kereskedelem fejlődését a Mediterrán-térségben, s ez teljesen az itáliai kereskedelmi hajózás rovására ment végbe.

Ahogy mondtam, Itáliát pestis sújtotta 1630-ban és 1657-ben. Feltételezvé, hogy lehetetlen volt újabb jólétforrást találni, lakosságának lassú csökkenése talán a legjobb megoldást szolgáltatva Itália gazdasági bajaira. De egy erőteljes és hirtelen hanyatlásnak; mint ez, melyet a pestis teremtett, meg volt a közvetlen hatása: béremelkedés, mely még nehezebb helyzetbe hozta az itáliai exportot.

1660 körül Itáliában olyan helyzet állt elő, hogy az ipari termelés válságban volt, szinte teljesen megsemmisült; a külpiacok jó időre elvesztek, ugyanakkor a népességszám kevesebb volt, mint a század elején. De a helyzetet tovább súlyosbította az a tény, hogy a járvány elmúltával a népesség ismét nőtt, ahogy ez a pestisidőszakok után lenni szokott: a 17. század végén Itália lakossága többé-kevésbé annyi volt, mint a század elején. Így történt, hogy Itália úgy kezdte pályafutását, mint egy valaha elnyomott és túlnépesedett ország.

Így az a sarkalatos pont, mely körül Itália minden szerencsétlenségé

történt, az az, hogy képtelen volt fenntartani exportját a 17. század első évei után. Az itáliai termékek és szolgáltatások iránti külföldi igény drasztikus és folyamatos csökkenése lökést adott egy hosszú és halmozódó deflációs folyamatnak.

Az 1615 és 1619 közötti öt éves időszak árait tekintve 100-nak, Milánóban a mezőgazdasági árak az 1680–84-es periódusra 72-re estek vissza, gyapjútextiliáké pedig 63-ra.

Amikor egy ország olyan szerencsétlen helyzetben van, mint amelyben Itália találta magát a 17. század elején, előbb-utóbb számos – természetes vagy mesterséges – erő működésbe lép, hogy visszaállítsa a dolgokat. Az egyensúly helyreállításához szükséges lépések variálhatók: a termelés új formáinak kifejlesztése, új piacok keresése, bizonyos fajta fogyasztástól való elkedvetlenítés, a hazai és világpiacon árszint közelítése és így tovább. Ha egy ország képes új termelőformákat kialakítani vagy új piacokat kiaknázni, akkor képes nagyjából fenntartani a foglalkoztatottsági- és életszínvonalát. Különben természetesen bele kell nyugodnia életszínvonalának és – nagyon valószínű – foglalkoztatottsági szintjének csökkenésébe.

Manapság, amikor egy ország egyre inkább feltárja egy virágzó gazdaság jellemzőit, melyet Itália mutatott a 17. század elején, a kormány általában nagy tömegű tőke befektetésével próbálja fenntartani a termelést, megváltoztatni az erőforrásokat és új piacokat szerezni. Amint C.O. Kindleberger professzor nemrég rámutatott, mindezek az erőfeszítések éreztetik az inflációs nyomást. De a 17. századi Itália esete jó példa egy új egyensúly ártalmas hatásaira, melyet egy egyedüli, nem irányított deflációs folyamat ért el.

(Fordította: Laczkó Sándor)

GÉRARD DELILLE

FEJLŐDÉSTÍPUSOK A NÁPOLYI KIRÁLYSÁGBAN
A 17–18. SZÁZADBAN

(Types de développement dans le Royaume de Naples aux XVIIe et XVIIIe siècles. Annales E.S.C. 1975. júl.–aug., 703–725.)

A Nápolyi Királyság két vidéket, két alföldet foglal magában: nyugaton Campaniát, keleten Pugliát; e két területre épül a terület gazdasága. Campania területén többféle művelési ág él együtt: a Vezuv környékének gazdag vulkanikus földjein ugyanúgy, mint a Belső Fejedelemség egy részén már többnyire kialakult művelésrendszerek egyesítik a 17. század óta vetésforgóval művelt búza és kukorica, valamint a fakultúras szőlő- és gyümölcsstermelés zónáit. A „Seminatorio arbustato” vagy „vignitato”, a bevetett föld területe ez, amelyre jellemző még a kisbirtok és az igen erős népsűrűség: az utóbbi a „Felszántott Földön” 1595-ben 50–55 fő/km², 1765-ben pedig 90–95 fő/km², míg a Belső Fejedelemségben ugyanakkor 45–50, majd 65–70 fő/km².

Puglia ezzel szemben monokultúras terület: a búza és egyéb, másodlagos gabonafélék (árpa és zab) termelője, Otranto vidékének bizonyos tájain pedig az olajfaké. Mindkét részre igaz az, hogy e területeken ritkán, csak a tengerpart mentén néhány szűk zónában fordul elő a különböző kultúrák Campaniában igen jellegzetes ügyes összeötövzése, mint például a fák szőlővel való befuttatása, vagy a fasorok közé a búza vetése. Ehhez vízre lenne szükség, Pugliában pedig aszályos a nyár „...láthatjuk hát, hogy Pugliában, Otranto földjén, Basilicato és Calabria „maremme”-jein (mocsaras vidék), ahol túl nagy a nyári meleg, nem vetnek sem kukoricát, sem babot, sem nyári gyümölcsöt, hanem bőségben a búzát, zabot, árpat és zöldségfélétet.” A búza termelése a domináns, melyet többezer hektáron, 2 éves vetésforgóval művelnek a nagybirtokon. Ennek következményeként a népsűrűség feleannyi, mint Campaniában: Bari vidékén 35–40 és 40–45 fő/km², 1595-ben illetve 1765-ben, Otranto földjén pedig ugyanakkor 25–30, majd 30–35 fő/km².

A két legfontosabb termelővidék mellett Abruzzo és Calabria hegyvidéki zónáiban változatos agrárgazdálkodás alakult ki, amely helyenként búzatermelésen, máshol pedig a „mediterrán kert” rendszerén alapul,

nagyobb terület engedve egy harmadik lényeges faktornak, a vándorló állattenyésztésnek (amely az Abruzzo-hegységben a „foggiai vám” rendszerében, Puglia-ban pedig a „tavalière” formájában zajlik).

Puglia és Campania gazdasági specializálódása a vidékek eltérő fejlődéséhez vezet az újkor folyamán: Puglia búza-övezetté, Campania pedig a szőlő- és fakultúra övezetévé alakul. A 2 vidék demográfiai „erőmegoszlása” pedig a következőképpen alakul a 16–19. század között (a királyság összlakosságához viszonyított százalékértékekben)

	„Felszántott Föld”	Belső Fejedelemség	Bari- vidék	Otranto- vidék
1505	13,9	12,6	7,4	6,7
1545	11,4	10,1	8,4	9,6
1595	12,2	9,5	9,9	10,5
1669–1732	12,6	7,8	11,0	12,3
1732	13,3	10,3	9,0	9,5
1765	17,1	10,7	7,1	6,7
1828	12,6	10,1	8,0	7,0

Inkább csak tendenciák kijelöléséről, és nem pontos számadatokról van itt szó, de ennek alapján az évszázados mozgások majdnem tökéletesen kirajzolódnak. A 16. század és a 17. század eleje, amely itt ugyanúgy, mint a mediterrán Európa többi részén, a búzatermelés időszaka, Pugliában rendkívüli demográfiai felfutáshoz, Campaniában pedig hanyatláshoz vezet. A 17. század végén és a 18. században a helyzet éppen ellenkezőjére fordul, lévén ez a szőlő és fakultúrák kora. A két dátum közé iktatódik egy súlyos katasztrófa, az 1656-os pestis. Végül az 1764-es válság után újra a búza kerül az első helyre, de a 16. századitól sokban eltérő körülmények és nemzetközi viszonylatok között, ezért Campania demográfiai hanyatlása és Puglia növekedése egyaránt sokkal lassabban megy végbe, mint azelőtt.

Három falu, három gazdálkodás-típus

Eddigi áttekintésünk általános, összefoglaló jellegű, számos pontosítást igényelne még, de ez szükségesnek látszott ahhoz, hogy térben és időben szélesebb keretek közé helyezve érthetőbbé váljon a példaként vá-

lasztott három modellünk fejlődése. A 3 falu, Montesarchio (szomszédos tanyájával, Boneával), Arpaia és Frasso egyaránt abban a 10 km-es zónában, a „Felszántott Föld” és a „Külső Fejedelemség” fás övezetében helyezkedik el, amely a két nagy krízis, 1655 és 1764 között élte legvirágzóbb időszakát.

Montesarchio-Bonea a Caudina völgyében, a „Campania Felix” egy részén helyezkedik el, hegyvidékektől övezve. A vulkáni eredetű, igen termékeny talaj nemcsak az ugar elhagyását, de azt is lehetővé teszi, hogy évente kétszer arassanak. Itt is, mint Aversa vagy Acerra vidékén „egymás után kétszer vetnek egy évben: először búzát, zöldséget, zabot, másodszer nyári növényeket, melyet akkor ültetnek csak, mikor a búzát már learatták.” „...A nyár terményei, a kukorica, babfélék és mások kevés időn belül megérnek. Ez az eljárás országunk más tájain nincs gyakorlatban, mivel ott egyszerre ültetik el a téli és nyári veteményeket, külön földekbe.” Általánosan elterjedt módszer itt a földek öntözése és trágyázása. Nicola Onorati beclése szerint *1 moggio* (kb. 1/3 hektár) fával és szőlővel borított föld bérleti díja Avellino és Montesarchio vidékén kb. 15–18 dukát volt, míg a Sanniónál beljebb eső területeken alig haladta meg a 4–5 dukátot. Igen termékeny föld kert-rendszerű műveléséről van itt szó: egy 2–3 ha nagyságú birtok egy 4–5 fős családot is el tudott tartani.

Frasso Telesino a Szent-Angyal hegy lábától a Caloro folyó völgyéig húzódó széles domboldalon terül el. A vidék talaja távolról sem olyan jó, mint Montesarchioé: meszes, kavicsos, amely a Sannio mögötti területek gyengén termő zónáihoz vezet át: a búza hozama 5/1; a nagy sietséggel elvetett kukoricáé pedig, melyet, mivel a hegy forrásai túl hideg vízűek, nemcsak hogy elvetni, de öntözni sem tudnak úgy, mint Montesarchio-ban, 5–10/1; ugyanakkor Nápoly környékén és a Caudina völgyében a búza átlagos hozama 10/1; a kukoricáé pedig 20/1. A vetésforgó 3 éves, 1 évig búzát, 1 évig kukoricát termelnek, 1 évnyi pihenőt hagyva ezután. A föld gyenge termőképességéről tanúskodik az 1743-as telekkönyvben állandóan visszatérő „művelésre kevésbé alkalmas” kifejezés.

Ilyen feltételek mellett persze nem 2–3, hanem legalább 10–12 ha föld szükséges egy 5 fős család megélhetéséhez. Több munkára és munkáskézre volt szükségük ahhoz, hogy ugyanazt az eredményt tudják elérni, mint Montesarchióban. Ezért van az, hogy e parasztcsaládoknál sokkal kevésbé szigorúan érvényesül a malthusi népességszabályozó mechanizmus, mint Montesarchio-Boneában.

Történeti szempontból egy lényeges tényre fel kell hívnunk a figyelmet. Frasso földje igen kedvező volt a fakultúras termeléshez, és a 18. sz. elejéig a falu gazdasága nem is a földművelésre alapozódott, mint Montesarchioban, hanem az erdőgazdálkodásra. E ponton összes forrásunk megegyezik. Az 1509-es telekkönyv az összes földbirtokon jelentős erdővel és gesztenyefákkal borított területek létét tanúsítja. Egy hűbértartó által 1713-ban közzétett „Relevio”-ban megtaláljuk az 1631-es telekkönyv másolatát, amely szerint a hűbéres gazda 20 moggio felszántott vagy bevetett földdel rendelkezik, 2 nagy, 420 és 200 moggio nagyságú erdőbirtoka mellett. Az 1645-ös „aprezzo” (becslés) úgy pontosítja ezt, hogy a 420 moggio terület csak az egyik, mégpedig feudális jellegű része egy nagy, 850 moggio nagyságú erdőbirtoknak, míg a másik rész „burgensatica”, azaz „szabad”. Ezt a „Selva Grande”-t és „Selva Fenile”-t változatlanul megtalálhatjuk 1612-ben és 1713-ban is. A „Krisztus Szent Teste”-szerzetesközösség javainak 1719-es jegyzéke egy 400 moggio-s, egy másik 130 moggio-s és számos apróbb, 5–20 moggio közötti, gesztenyefával borított földdarabok létét jegyzi föl, amelyek összességé kb. 1000 moggio nagyságú területet tett ki. Ebben az esetben nem arról van szó, hogy az 1656-os pestis után tértek volna vissza az erdőgazdálkodásra, egyrészt mivel a járvány itt nem okozott igazán nagy pusztítást, a falu népességszáma sem esett jelentősen vissza, másrészt pedig már 1656 előtt világosan megállapítható a nagy erdőbirtokok megléte. 1704-ben a „Nagy erdőbe... hajtották ki ... 20 disznaját a ... bérlő asszonyságnak ...” Mivel rendszerint 5 carlin legelődíj fizetendő minden egyes disznóért, 2 hónapon (november–december) keresztül „... az ebből származó jövedelem 100 dukát.” 1719-ben az „erdő gyümölcsének”, azaz a makknak az eladásából a hűbérúr 498 dukát jövedelemre tett szert.

A gazdálkodásnak ez a típusa több helyen előfordul a vizsgált vidékeken, és még a 18. század közepén is változatlanul bukkanunk rá a kis Luzzano városban. Jellemző itt, hogy kevés a megművelt terület, amely apró, kertszerűen művelt parcellákra oszlik, a többségükben földdel nem rendelkező parasztok pedig a közösségi földeken vagy szolgáltatások ellenében a hűbéres területeken folytatott sertésenyésztésből élnek. A közvélemény azonban a sertésenyésztést csak a hegyes vidékeken tartotta elképzelhetőnek: „tudvalévő, hogyha ezen állatot a sziklás, lejtős vidéken nevelik, húsa jó szagú lesz és kemény, ellentétben a síkvidéken nevelt disznó húásával, amely a mozgás hiányától elpuhul és bűzös lesz.”

A gazdaságnak ez az először kialakult típusa, melynek alapja tehát az erdő, igen lényeges a falu 18. századi gazdasági és demográfiai fejlődésének értelmezéséhez, ezt is az ebben beálló gyökeres változást nem figyelembe véve nem tudnánk megmagyarázni a terület rendkívüli demográfiai növekedését.

A harmadik falu, Arpaia a teljes és gyógyíthatatlan nyomor modellje. Arpaia a Caudina völgye és a campaniai alföld közötti hágón fekszik, és földjét teljes egészében kopár hegyi lejtők, szinte művelhetetlen területek teszik ki. Az egész földterület közösségi tulajdonban van, és ezt csekély jelentőségű juhtenyésztésre tartják fenn. Hangsúlyoznunk kell azonban: itt gyakorlatilag nem létezett, de nem is jöhetett létre a paraszti birtok, bárhogy alakuljon is a népesség és az általános gazdasági – társadalmi fejlődés. A lakosok külső függősége majdnem totális: a 18. század közepén a tized évi átlag 60 tomolo volt, amikor a 600 tomolo össztermelés kb. 120 fő eltartására volt elég, ugyanakkor a faluban több mint 600 lakos élt.

Ilyen nagy minőségi különbségek vannak tehát a 3 falu között, és mivel az „*oncario*” kataszterek mindig tartalmazzák a föld értékének felbecslését is, igen csábító volt az, hogy inkább ezeket az értékeket vizsgáljuk, és nem a felületnagyságokat. Az azonban erősen kétséges, hogy a felbecslés kritériumai azonosak lennének a falvakban. Az adót mindig a falu lakossága arányában, és nem ezek földben való gazdagsága alapján osztották meg és rögzítették. A becslésnek tehát az volt csak a szerepe, hogy a falun belül lehetővé tegye a javak bizonyos osztályozását, így tehát semmi sem tette azt szükségessé, hogy azonosak legyenek a becslés kritériumai. Ezenkívül az *oncario* telekkönyv-rendszerében a föld utáni jövedelmek kisebbitésének annyi lehetősége volt (a földet terhelő cenzussal, adókkal, egyházi adományokkal), hogy e jövedelem mentes maradhatott mindenfajta adókötelezettségtől, ha sikerült elérni, hogy a földet is kellőképpen gyenge minőségűre becsüljék. Így a telekkönyvek többségében a becsült érték sokkal inkább a falun belüli erőviszonyok tükröződése, az adózás alól kibújni akaró birtokosok akaratának kifejeződése: az esetek legnagyobb többségében a becsült érték azonos a cenzussal, és így a föld automatikusan mentesül az adózástól. A napoleoni kataszter megszünteti ezt a problémát, mivel ennek esetében az adó a földjárdékkal lesz arányos, a becslés kritériumait pedig a föld bér-értéke alapján egységesítik. 1821-ben, amikor a vizsgált vidéken a telekkönyvek összeállítása

befejeződik, a falvakban a következőképpen alakul a hektáronként megálapítható tiszta, adóköteles földjáradék teljes összege (dukátban):

	teljes járadék	hektáronként	lakosonként
Montesarchio	55 040	18,5	9
Frasso	13 181	6,6	3,5
Arpaia	4 648	13,9	4,7

Átlagértékek ezek, ahol az Arpaiára vonatkozó számadatokat erősen felkerekíti az, hogy a Caudina völgyében igen sok jó minőségű földterület is található. Arpaia lakosainak azonban egyáltalán nincsenek itt birtokaik, így esetünkben a hektáronkénti és lakosonkénti földjáradék átlagai valójában kétségkívül jóval alacsonyabbak, mint Frassóban. Ezt a megszorítást is figyelembe véve az adatok jól tükrözik a 3 falu paraszti gazdasági közötti erős különbségeket. Frassóban a föld közel háromszor kevesebbet ér, mint Montesarchióban. Ezt sem a falun kívüli tulajdon, sem a kézművesség, sem a kereskedelem nem egyenlítheti ki, sőt, éppen ellenkezőleg. Arpaia esetében nemcsak hogy a szomszédos városok – Airola, Forchia, Arienzo – katasztereiben nem találkozhatunk egyetlen arpaiai illetőségű birtokossal, de a vidék keskeny termékeny zónája is teljes egészében hűbértulajdonban, vagy az Airola-béliek kezén van. Frasso esetében szintén elhanyagolhatóan kevés a helységen kívül birtokkal rendelkezők száma. Montesarchióban gyakrabban előfordul ilyen, de ez részben a falu lakosainak kárára történik, mivel a környező hegyvidék lakóinak viszont a földjük közel 1/5-ét sikerült kisajátítaniuk. Ez a jelenség sem fordítja meg azonban a fentebbi arányokat.

Montesarchióban jelentős szerepet tölt be a kézművesség és a kereskedelem, főleg a feudális eredetű vám, és az ez alapján keletkező fontos piacon keresztül, ahol a Pugliától beljebb eső területek gabonája áramlik be és halad tovább Nápoly felé. A gabonakereskedelemből a 18. század folyamán jónéhány hatalmas vagyon halmozódik fel. Frassóban szintén jelentős kiegészítője lehetett a kereskedelem a mezőgazdasági tevékenységnek. „A Frasso-béliek igen dolgoz, jó kereskedőnépek. Lenszövetet, sajtot, bőrárut árusítanak, amelyet másutt, a Királyság különböző vidékein vásárolnak fel, le egészen Romagnáig.” Arpaiában, ahol teljes a földhiány, feltételezhető, hogy nemcsak egyszerű kiegészítő szerepet játszik a kézművesség és a kereskedelem, hanem ez szolgál a lakosság

többsége számára megélhetési forrásul. Erről azonban szó sincs. Bár a falu elsőrangú helyet foglal el a Nápolytól Benventóig vezető úton, semmi haszna nem származik ebből: majdnem minden „vaticali” – szállító – a szomszédos Forchia városból származik. Az 1743-as telekkönyvben sem találhatunk utalást bármifajta specializálódásra, vagy a kézműipar fejlődésére. A föld marad mindenütt a meghatározó tényező.

Hogyan éli át a 3 falu – e 3 erősen eltérő gazdasági egység – az 1656-os pestis okozta válságot, és hogyan lépnek át a fakultúrák terméskorszakába? Frasso lakossága 1648-ig 172 családra emelkedett, amely kb. 900 lakost jelent, míg Arpaiában és Forchiában együttesen 196 család, azaz kb. 1000 fő élt. Ez az összesítés hitelesnek tűnik, mivel nem az 1595-ös adatokat ismétli csak meg. Az egyházközségi jegyzékek bizonyos adatai szerint Boneának szintén kb. 1000 lakosa volt. A pestis igen eltérő módon érinti a 3 kis egységet, a további fejlődés alapvető különbségeinek teremtve meg ezzel az alapját. Boneára és Frassora nézve rendelkezünk a halálózások részletes listáival, amely alapján Boneában 70–75 %-os halálózási arányt lehet kikövetkeztetni, míg Frassóban csak 25–30 %-os ugyanez az arány. Arpaiáról nem maradtak fenn ilyen jegyzékek, de valószínű, hogy a járvány súlyos csapást jelentett: 1669-ben 174 család él itt, amely alapján – figyelembe véve a népesség 1656. utáni növekedésének tempóját (Montesarchi-Boneában pld., míg 1648-ban 580 család élt, 1669-ben újból 452-ről tudunk) – kb. 50 % veszteséggel lehet számolni.

Miből erednek ezek a különbségek, különösen Frasso esetében? Véleményünk szerint nem kell olyan erősen hipotetikus okokat keresnünk, mint a város fekvése vagy elszigeteltsége. Elég arra emlékeztetnünk, hogy a falu gazdaságának alapja a gesztenyefélék termelése és a sertésenyésztés volt. Feltehető tehát, hogy itt sokkal nagyobb arányú volt a húsfogyasztás, mint a majdnem kizárólag földművelésre támaszkodó Boneában, és ez nagyobb ellenállóképességet biztosított a járványokkal szemben.

Ebből következően a pestis gazdasági következményei csak Montesarchi-Boneában lesznek igazán jelentősek. Arpaiában nem állítják helyre a paraszti birtokokat, mivel ilyen nincs és nem is lehet. Frassóban sem történik egyéb, de más okokból: a pestis nem végez túl nagy pusztítást, és a gazdaság továbbra is, egészen a 17. század végéig a hűbéri földek és a közös használatú legelők kiaknázásán alapul, nem pedig a szabad, egyéni birtokokon. Nincsenek telekkönyvek a korból, amelyek alapján bizonyíthatnánk és adatokkal is alátámaszthatnánk állításainkat, de a birtokfel-

darabolódása és birtok-tagosítás mechanizmusának E. Le Roy Ladury általi levezetése elégséges érvként szolgál ahhoz, hogy igaznak fogadhatjuk el ezeket. Montesarchiora nézve az 1683-as kataszter világosan bizonyítja: a pestist követően helyreállították a paraszti tulajdont és az életkörülmények általános javulása következett be. A földbirtokok átlagos területe itt 10,6 moggio, amely egy átlag 5 fős család ellátását tudta biztosítani. A „braccianto”-k és kézművesek 90 %-a tulajdonosa házának, az eladósodás mértéke pedig nem erős. A birtok egy része feltöretlen vagy fával borított terület, amely „tartalékként” szolgál, és ugyanakkor a hűbéres földek nagy része is megműveletlenül marad. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a paraszti birtokok helyreállítása az „affitto”, a bérleti rendszer hagyományos keretei között történt, amelynek művelési rendszerére még visszatérünk.

A pestis demográfiai szempontból is hamarosan számottevő különbségeket teremt. Ha az 1680–90-es évekig a járvány okozta veszteségek gyors pótlása tapasztalható, és Frassoban ugyanúgy, mint Boneában, a házasságok görbéje szinte nyílegyenesen tört is fölfelé, az is világosan látszik, hogy Frassoban ez a mozgás túlnő az egyszerű helyreállítódás folyamatán: Boneától eltérően a házasságok számaránya itt 1690-re lényegesen felülmúlja a pestis előtti időket.

Boneában és Arpaiában 1710-re helyreáll a pestis előtti állapot, Frassoban viszont ekkorra már megduplázódik a népesség. Itt nagy átalakulások vannak folyamatban, megkezdődik az átmenet az erdőgazdálkodásról a megnövekedett lakosságot eltartani képes földművelésre, míg Arpaia és Bonea megmarad régi gazdálkodási keretei között.

A századfordulóra egy másik jelentős változás is körvonalazódik: míg Boneában a házasságkötés életkora lényegesen magasabb lett, és a 18–30 éves koruk között férjhezmenő lányok aránya az 1686-os 53 %-ról 1697-re 37 %-ra, 1704-re pedig 22 %-ra esik vissza, Arpaiában és Frassoban ez az arányszám 1704-ben is igen magas, 46 % és 52 % marad. Ez a nem kismértékű eltávolodás a 18. század első felében végig érezteti a hatását, szükséges helyen majd megvizsgáljuk, miért.

Nagy vonalakban így vázolható fel a modellként választott falvak helyzete a gyökeres átalakulást közvetlenül megelőző időben.

A piachoz kapcsolódó átalakulások

1. Új konjunktúra

A konjunktúra először a gabona árának elhúzódó stagnálásában nyilvánul meg. Hogy megértsük e tartós depresszió hatásait, először egy általános érvényű tényre kell emlékeztetnünk: a közvetlenül irányított, bér-munkaerőre épülő nagybirtok csak kivételes esetekben lehet jövedelmező vállalkozás. G. Galasso becslése szerint a 16. század végi Calabriában a nagybirtokok kiadásainak 60 %-át a bérek teszik ki. W. Kula 18. századi Lengyelországra vonatkozó adatai azt mutatják, hogy a paraszti munkaerő ára súlyosan megrövidítette a földesúri terménytöbbletet, és ilyen módon csak azért tehettek szert jövedelemre, mert fennmaradt a robotrendszer is. A Nápolyi Királyságban a 17. sz. végén – 19. sz. elején felméréseket végeztek, hogy megkíséreljék a különböző művelési ágak jövedelmezőségének arányait megállapítani. Összességében elmondható mindegyikről, hogy igen gyenge a többlet, és ez is csak a termények magas árának köszönhető: 1 *tomolo* búza ára 17 carlin, ugyanannyi kukoricáé 8 carlin. Elég volt a búza árának 2 carlinnal való visszaesése, mint ahogy ez gyakran be is következett, és a termelés már veszteséges is vált. Bari vidékén ugyanezen felmérés szerint 1 *moggio* búzával, árpával, zabbal bevetett terület művelésének költsége 12 dukát, és az ebből származó haszon is ugyanennyi, így tiszta haszonra nem tesznek szert. Összes eddigi számításainkat persze a nagy földbirtokok nézőpontjából készítettük, így magukba foglalják adataink a bérek kifizetésének költségeit is, amely utóbbiról a Belső Fejedelemségben végzett felmérés érdekes részletekkel szolgál.

Egy „*tomolo*” búzával vetett föld művelésének költségei:

– a föld előkészítése és bevetése (igásállatokkal)	21 carlin
– vetőmag	25 carlin
– gyomlálás	75 carlin
– az „ártó füvek” eltávolítása	12 carlin
– aratás	8 carlin
– szállítás	1 carlin
– földbirtokadó	5 carlin

Összköltség

147 carlin

Még ha a búza ára igen magas is (1 tomolo 20 carlin), a költségek egyszerű megtérüléséhez is rendkívüli magas, átlag 7,5/1-es haszonra lett volna szükség. Az átlagos 5/1-es terméshozam gyakorlatilag lehetetlenné teszi tehát a föld közvetlen irányítású, bér munkával való megművelését.

Az egyetlen igazi módszer a föld jövedelmezővé tételére az volt, ha a munka nem került pénzbe. Belső-Abruzzo 1811-es felmérése ezzel a figyelemreméltó megállapítással zárul: Ezen kimutatás eredményéből az következik, hogy a kiadások és költségek többnyire nagyobbak vagy egyenlők a befolyt jövedelemmel. A tények azonban mást mutatnak, mivel a parasztok – befektetett fáradozásaik ellenében – mégis elnyerik jutalmukat. Kárpótolja őket, hogy „életüket biztosítja az évi aratás.”

Kanyarodjunk most vissza a 17. század végének – 18. század elejének időszakára. Vizsgáljuk meg, milyen volt ekkor a nagybirtok helyzete. Ezek kiadásai feltehetőleg nem változtak, így a napszámosok bére 2 carlin volt, és a 18. század végén is ugyanennyi. A búza ára azonban nem haladta meg a 10 carlint tomolonként, sőt gyakran lejjebb is esett, eszerint pedig a bevételek feleakkorák lehettek, mint a 18. század végén. Ilyen módon érthető, hogy miért siettették a nemesek és egyháziak is az áttérést a földművelés új módszerére.

A 18. század elején azonban a vizsgált vidéken már csak maradványai voltak a közvetlen irányítású földművelő gazdaságoknak.

A robotmunka eltűnésének következtében, amely már a 16. század elején végbement, lezajlott az első jelentős változás, a nagybirtok első „visszavágása”, hogy a „bér-zsarnokságtól” megszabaduljon: kialakult az „*affitto*”, a bérleti rendszer. Minden évben szétosztották a földet a nagybérlőknek, vagy közvetlenül a parasztoknak, bizonyos szolgáltatások – adott esetben leginkább pénz – ellenében. A nagybirtokosok szemszögéből a rendszer kielégítő működésének feltétele az volt, hogy megfelelő eszközök álljanak rendelkezésükre ahhoz, hogy ellenőrizni és adóztatni tudják az így létrejött koherens birtokegyüttest; másrészt pedig szükség volt nagyszámú lakosságra, amely a szükségtől hajtva a föld birtokosai által diktált súlyos adó-feltételek elfogadására kényszerült (jóllehet, egész termését az adók így sem vitték el). Éppen ezek voltak azok a tényezők, amelyek az 1656-os pestissel kezdődő új konjunktúrával megszűntek létezni.

Lezárult a búza korszaka. Az 1656–1764. közötti évszázados konjunktúra, melyet a búza árának csökkenése és a lakosság megfogyatkozott száma jellemez, összekapcsolódva egy új, hosszabb távú konjunktúrával,

amely szinte teljesen lehetetlenné teszi a visszatérést a közvetlen irányítású, bér munkát alkalmazó művelésre: mindez a föld művelésének új módszerét teremti meg, ezzel pedig gyors gazdasági és társadalmi változások jönnek létre.

2. A bérlőtől a birtokosig

A földek cenzusos kiosztása a vizsgált vidéken mindenütt előforduló, igen elterjedt jelenség, amely magában egyáltalán nem bonyolult: bárki, legyen az nemes, egyházi ember, polgár vagy akár paraszt is, egy földparcellát bocsájt egy másik személy rendelkezésére egy bizonyos évjáradék, a cenzus ellenében, s e szerződés 29 évenként megújítandó (a cenzus növelésének lehetőségei azonban korlátozottak). Aki kapja a földet, teljes joggal rendelkezhet: úgy műveli meg, ahogy akarja, feloszthatja, eladhatja, sőt cenzus fejében is továbbadhatja, csak az kell, hogy rendszeresen fizesse az évi földilletéket. A cenzus tehát igen széles jogkört enged át a földdel együtt.

Montesarchio majdnem, vagy teljesen egészen ennek dominanciája alá kerül: az 1744-es kataszter szerint az összes hűbéres földet így osztották fel, beleértve az egyházi földeket is. Ugyanez a jelenség megy végbe Frassoban és Arpaiában is. Az itt található, igen szűkös művelésre alkalmas földterületek sem kerülhetik el a cenzus-rendszer kialakulását, bár 1743-ban még 900 maggio föld közvetlen hűbéri kezelésben marad, a későbbiek során azonban azt is szétosztják. A frassoi „Krisztus Szent Teste” szerzetesközösség vagyonyjegyzéke, amely rögzíti a cenzus-osztások dátumait, lehetővé teszi, hogy nyomon kövessük ezek pontos menetét is, amely 1680-tól indul, intenzívebbé pedig 1705-ben és 1715–1720 között válik. Elsőként az elhagyott vagy erdős területeket osztották fel, és ezután, úgy látszik, a közösség ügyintézői maguk igyekeztek felgyorsítani a folyamatot, a még bérletben lévő erdős parcellákat így jelölték meg: „cenzus alá vétessék”. A már felszántott parcellákat osztják ki utoljára, a legjobbak ezek közül azonban még 1719-ben is bérleti kezelésben vannak. A birtokosok húzódoznak az igazán jó földeket átengedni, 1743-ig azonban ezek is mind felosztásra kerülnek. A cenzusos föld-adományozás ritkán történik egy tömbben, többnyire a nagy földesúri birtokok feldarabolódásával jár. A 400 maggio Fenile-erdőből előbb 1681-ben 100 maggio-t, 1712-ben 16, 11, 30 majd 10 maggio-t, 1715-ben 3 és 28 moggiót, 1716-ban 23 moggiót engednek át, egy felszántott rész továbbra is

bérletben marad; az így fennmaradó erdőbirtok pedig további felosztásra vár. A hűbéres földekből a „Difesa Grande”-t 76 személy között osztják fel, és Montesarchio feudális birtokaiból is legalább 190 személy részesült.

Sok paraszt — akik eddig egyszerű bérlőként, gyakorlatilag nem bírtak jogokkal a föld felett, amelyet egyik évről a másikra el is vehettek tőlük — most „majdnem-birtokosává” válik földjének: úgy műveli meg és alakítja át azt, ahogy akarja. A cenzus-rendszer bevezetése nem egyszerű tulajdonjogi változás, a föld művelési módjának átalakulását is maga után vonja; vagy egyszerűen csak azzal, hogy kivágják a fákat és az elhagyott területeket művelés alá vonják; vagy egy összetett, bonyolultabb átalakulás történik, és az eddig csak felszántott földek bevetett területekké alakulnak. A piacon a búza végre elégséges mennyiségben áll rendelkezésre; így sok paraszt, megszabadulva a búzatermelés kényszerétől, más növények termeléséhez is hozzáfoghat. Ehhez azonban hosszabb időn keresztül kellett rendelkezni a földdel, mivel sok vetemény csak bizonyos idő elteltével fordul termőre; az éves bérlet rendszerre tehát nem alkalmazható többé. Francesco Longano 1790-es „Viaggio per la Capitanata” c. művében felismerte, milyen összefüggés áll fenn a földbirtoklás mikéntje és a föld kiaknázhatósága között. A vidék mezőgazdaságának siralmas állapotát rosszalva, ezt a „földtulajdon hiányának” (ez alatt a paraszti tulajdont értette), és az 1–2–3 éves bérletek „ártó hatásának” tulajdonította: „...mert minden föld a királyi birtokhoz tartozik, vagy a bárók, egyházi intézmények és kis számú vagyonosok kezén van.” „...hogyan szeretné az ember azt a földet, amely nem az övé? Miért vetne itt hasznos növényeket, mi érdeke fűzné ahhoz, hogy ezt még jobbá tegye? Az pedig köztudomású, hogy Puglia összes földművese bérlő, vagy napszámos...míg bérlő kezén van a föld, azt csak a pillanatnyi haszon megszerzése hajtja. Nem ültet, nem trágyázza a földet, csak tönkreteszi azt. A napszámos meg a lehető legkevesebbet dolgozik.

...pedig hát ők (napszámosok) azok, akik 1–2–3 évre földet bérelnek, különben csak néhány zsoldos az, aki ennél hosszabb időre venne kezébe földet. Így hát a föld termése megfogyatkozik. A síkvidéken ezért nem látni hát facsemetéket, a talajt ezért nem táplálják, mert senki nem dolgozik a más javáért. Ellenben a dombok lankái és a hegyvidékek gazdagok fában, nem azért, mintha itt sokkal dúsabb lenne a föld, hanem mert itt jelentősebb birtokok vannak.

...A mostani renyheség okát nemcsak a talaj mostoha természetében, hanem a birtokok hiányában és az éves birtokok létében kell keresnünk.”

A mi esetünkben, Montesarchioban és Frassoban éppen az ellenkező irányú átalakulás következik be. Azt azonban hangsúlyozzuk, hogy a művelési mód legfőbb átalakulásának, a föld bevetésének számos feltétele van. Ez a tulajdonos kalkulációinak eredményeképpen megy végbe, és általában függ a birtok nagyságrendjétől – nemcsak a kiterjedés szempontjából, hanem attól is, hány személyt kell eltartania – és annak lehetőségétől, hogy tudnak-e így több búzát, azaz felesleget termelni. Az átalakítást helyi körülmények is befolyásolják, ezért vidékenként is eltérő lehet. Erre azonban még visszatérünk.

A második, szintén általános jellegű átalakulás, amely szorosan kapcsolódik az elsőhöz, az új polgári réteg megjelenése. A föld censzos kiosztása ugyanis összetett jelenség. Végbemehet közvetlenül nemesek, vagy egyháziak és a paraszt között, és az utóbbi akkora földterületet kért és kapott, amekkorát akart. Semmi nem akadályozta meg abban, hogy összefüggő „tőkés jellegű” birtokot alakítson ki magának. Számos példát lehetne hozni az olyan censzos birtokra, amelyet gyakran egyházi, vagy világi hűbértokokból hasítottak ki. A polgárság az első számú közvetlen haszonélvezője a censzos osztásnak. De közvetetten is hasznot húzhatott ebből, mivel a rendszer lehetővé teszi a „subcenzuazione”, a kettős census gyakorlatát is: először, census ellenében, egy tőkével rendelkező polgár kezébe kerül a föld, aki ezt az erdő kiirtásával, vagy veteményezéssel átalakítja, aztán ezt ő is továbbadja, magasabb census fejében. A kettős census mindenütt széles körben elterjedt, de ezt gyakran igen nehéz felismerni, mivel sok telekkönyv külön tünteti fel a két censzust.

A haszon természetesen a véghezvitt átalakítások mértékétől függ, de az általában elmondható, hogy az eredeti census ára gyakorlatilag megduplázódik. Az is megfigyelhető ezen keresztül, hogy halad tovább a földek feldarabolódásának folyamata, olyan gazdasági-társadalmi mechanizmusokon keresztül, amelyek nem is hasonlíthatóak az örökléshez, s annál jóval bonyolultabbak. Nehéz megállapítani, hogy a földterület mekkora részét érintette a kettős census, mert feltehetőleg nem jelölték meg az összes ilyen parcellát, de az érintett területek nagysága sincs pontosan meghatározva. Frassoban feltehetőleg a földek 1/4-e, vagy 1/3-a esetében jöttek létre kettős censzust eredményező üzletek.

Azzal, hogy a kettős census lehetővé tette az első jelentős földbe való tőkebefektetést, jelentősen hozzájárult a polgárság vagyonosodásához is. Mivel a polgárság áll ezen új földművelésrendszer középpontjában,

nagy mozgásszabadsággal rendelkezhet ennek keretein belül. Ez azonban már nem a 16–17. század fordulójának polgára, aki minden évben kénytelen a földesúrtól földet bérelni, hogy ezt aztán továbbadja bérletbe a parasztnak, fenyegetve állandóan a visszautasítástól. Most az adott census mellett gazdája a földnek, szabad. Elképzelhetjük néma ellenérzését – ez időnként durva összeütközésekhez is vezetett az „Universitat”, a községi adminisztráció és a hűbértokosok között – a túl magas censust kiszabni igyekező hűbértokosokkal és egyháziakkal szemben, de azt is, hogy ugyanakkor a maximális hasznot igyekezett kiválasztani a „subscenzuacione”-ből, és a lehető legnagyobb mértékben kiszákmányolta a kisparasztságot. Új polgárság ez egyrészt társadalmi szempontból, mivel elszakad a feudalizmus elavult rendszerétől, de elkülönül a szegény rétegektől is, bár gyakorlatilag igen közel áll hozzájuk. De gazdasági értelemben is új polgárság ez, amely a censusból és a földművelés átalakításából igyekszik haszonra szert tenni. Így tehát akarva-akaratlanul érdekeltté válik az erdőirtásban, talajjavításban és az új növénykultúrák bevezetésében. Szükséglet, hogy a földdel foglalkozzon. Montesarchio és Frasso polgársága már a felvilágosodás hordozója, amely Saint Agota de' Goti püspök szavai szerint „francia irományokkal fertőzi” egyházmegyéjét.

Átalakul tehát a földet eddig uraló feudális rendszer, s a polgárság, de a paraszti tömegek is változnak.

Arpaia kivételével a censzos osztás maga után vonja a „majdnembirtokos” parasztság megjelenését (Frassóban), vagy megerősödését (Montesarchioban) és ezek következményeként a mezőgazdasági kultúrák gyökeres átalakulását. Ez a fordulat a két falu esetében igen különböző módon és kiterjedéssel ment végbe, később majd látni fogjuk, miért. Egyelőre maradjunk csak annál a megállapításnál, hogy a népesség nagy száma és a föld között fennálló tartós kapcsolat mindenütt jelentős demográfiai következménnyel: a házasságok számának csökkenésével jár. A házasságkötések ideje mindenütt későbbre került a 18. sz. első felében, legkésőbbre 1710–1730 között, tehát a legvirágzóbb periódus idejére tolódik. A házasságkötések korának későbbre csúszása egyidejű jelenség a censzos osztások nagyarányú elterjedésével: Boneában a 18–30 éves korok között férjhezmenő lányok aránya, amely 1681-ben 53 % volt, 1704-re 22 %-ra, 1714-re 12,7 %-ra, 1718-ban 21,1 %-ra esik vissza. Máshonnan nincsenek adataink az 1704. előtti időszakra, de Frassóban, ahol 1704-ben az ilyen korú lányok 52 %-a volt férjnél, 1727-ben már csak 44 %-os

ez az arány. Ez a mozgás az egész egyházmegye szintjén kimutatható: 1704-ben 43,9 %, 1717-ben 36,9 %, 1727-ben 35,7 %, 1745-ben pedig 34,2 %-os arány állapítható meg. Egyedül Arpaiában nem megy végbe ez a folyamat, ami természetes is, mivel itt nem keletkeztek paraszti birtokok. A házasságkötés korának emelkedését néhány adaton keresztül megmagyarázhatjuk. Az egész egyházmegyében a 18–30 év között házasságra lépett lányok aránya a következőképpen alakult 1704–1745 között, társadalmi kategóriák szerint lebontva:

	1704	1745
1. Magnifici (polgárcsaládok)	23,14 %	14,81 %
2. háztulajdonosok (középbirtokosok)	38,18 %	24,54 %
3. kézművesek	—	30,43 %
4. házbérlők (szegények)	60,00 %	50,54 %
5. „Massari”	52,5 %	43,9 %

Nemcsak az állapítható meg, hogy a házasságkötések száma minden társadalmi rétegnél csökkent – a cenzusos osztás csak a leggazdagabbakat érintette, minden hasznot ők fölöztek le, ha nem is egyenlő mértékben – hanem azt is, hogy ez a csökkenés annál nagyobb, minél gazdagabbakról van szó, mivel ezek birtokában nagyobb föld van. A bérből élő nincstelenek és a megművelt területüket csak bérlő „massario”-k, akiknek szükségük van még több munkaerőre, nem állítanak akadályt gyermekeik házassága elé. A középbirtokos és polgár viszont a lehető legtovább késlelteti, hogy birtokát megóvja a feldarabolódástól.

Innen már áttérhetünk a helyi különbségek vizsgálatára.

A helyi feltételekhez kapcsolódó átalakulások

1. Népesedés és társadalmi struktúra

A házasságok számának korlátozása mindenütt megfigyelhető, ennek mértéke azonban, mint a fenti arányok is bizonyítják, falként rendkívüli módon eltérő volt. Frasso 1760 körüli házassági görbéje felette marad Boneának. Mivel a házasságok számának korlátozása arányos a vagyon nagyságával, ezért a házasságkötések koránál tapasztalható eltéréseket a falvak társadalmi struktúrájában kell keresnünk.

Amíg Montesarchioban a birtokosok 60 %-a több, mint 5 moggio földet birtokol, addig Arpaiában 78 % alig, vagy nem is rendelkezik földdel. Ez a hatalmas eltérés elégséges magyarázatot nyújt arra, hogy az első esetben miért olyan erős a házasságok számának korlátozása, míg az utóbbinál ez szinte nem is tapasztalható. Frasso társadalmi összetétele közel áll Montesarchioéhoz, akkor is, ha az első esetben ez sokkal kevésbé állandó, mint az utóbbinál. Amíg Montesarchioban a birtokosok 60 %-a számít „életképesnek” (akinek 5 moggionál több földje van) – ez az életképesség-fogalom alapvető jelenséggel bír – addig Frassóban csak 15–20 % tekinthető ilyennek (itt 15–20 moggio az életképesség határértéke). Frassóban továbbra is döntő többségben vannak a nincstelen családok, akiknek földje nem tudja a megélhetést biztosítani, ők pedig nem, vagy igen kis mértékben korlátozzák gyermekeik családalapítását, és ők azok, akik meghatározzák a falu általános demográfiai fejlődését. Ebben az esetben is elégséges magyarázatul szolgálnak a társadalmi különbségek a házasságkötés idejének eltéréseire. Egy árnyalatnyi különbség azonban van: jól látszik, hogy az egyforma nagy vagyoni színvonalán a házassági életkor alacsonyabb Frassóban, mint Boneában. Így a polgári családokban Frassóban 1743-ban a lányok 38,4 %-a megy férjhez 18–30 éves kora között, míg Montesarchioban 1744-ben csak 17,8 %. A férfiak esetében ugyanez az eltérés figyelhető meg: Frassóban 19,3 %-uk nő, míg Montesarchioban 5,7 %-uk. A két falu polgárainak vagyoni szintje között lenne különbség? Nem úgy tűnik a telekkönyvek alapján. Az okot feltehetőleg a két falu eltérő történeti fejlődésében kell keresni. Frassóban a földhöz való kötődés egészen újkeletű kapcsolat: egészen a 17. század végéig a megélhetés forrása az volt, hogy a földesúrtól jogot kértek a legeltetésre és a gesztenye betakarítására, malthusi hagyományok pedig egyáltalán nem léteztek itt. Montesarchioban viszont már hosszú idő óta a földművelés volt a megélhetés alapja, és szintén megtörtént a pestis utáni kiegyenlítődés, az idősebb korban való házasságkötés mélyen gyökerező hagyománnyá vált – a malthusi szabályozás eszméje itt mélyebben hatotta át a kollektív gondolkodást. Másodlagos elem ez, a két falu közötti különbséget lényegében előidéző gazdasági, társadalmi tényekhez képest, de nem elhanyagolható: a történeti fejlődés, a „történelem öröksége” is szerephez jut itt.

A demográfiai fejlődés utolsó, de lényeges faktora a népesség vándorlása. A „lélekszám jegyzékek” mindig megjelölik a betelepülők eredeti lakhelyét is, így pontosan tanulmányozható a bevándorlás, és ha részlegesen is, képet alkothatunk az elvándorlásról is. Az megállapítható, hogy

jelentős volt a vidékről a városokba való bevándorlás; a gyors demográfiai növekedésben lévő falvaknál viszont, mint Frasso (1709–1757 között a lakosok száma 1935-ről 3004-re nő), vagy Arpaia (1704-ben 338, 1759-ben 689 fő) nem figyelhető meg kivándorlás. A Frassoval szomszédos helységek „lélekszám-jegyzékeiben” kevés Frassoból származó lakos nevével találkozhatunk, és ha van ilyen, akkor sincs másról szó, mint a hagyományos, házassághoz kötődő mobilitásról, a ki- és belépések pedig gyakorlatilag kiegészítik egymást. Van már búza-piac, a cenzusos osztás pedig földpiacot teremt, nem létezik azonban még „munkaerő-piac”, de még a „nincstelének piaca” sem. Az új fellazulás akkor következik be, amikor ez az utóbbi, jóval ezután, a 19–20. században ténylegesen létrejön. Az adott időben azonban még a helyi keretek között oldódnak meg a problémák, gyakorlatilag minden falu saját maga kell, hogy felszívja, vagy elviselje demográfiai növekedésének következményeit. Ennek pedig jelentős kihatásai vannak a gazdasági életre.

2. Új vetésterületek létesítése és eladósodás

Frassoban, mivel gyakorlatilag nem létezett a paraszti birtok a cenzus megjelenésének forradalmasító változása előtt, és így lényegében a házasságok számát sem korlátozták, a „cenzus-forradalom” egy demográfiai növekedésének teljében lévő népesség keretében zajlott le. Bonea-Montesarchioban viszont ezzel ellentétesen, a cenzusrendszer kialakulása csak megerősítette a már létező paraszti „birtokokat”, és mivel már eddig is erősen korlátozták a házasságok számát, így a változás egy igen lassan növekvő népesség körében játszódott le: amíg Bonea lakossága 1703–33 között csak 8,1 %-kal nő, Frassoban 1703–30 között 41,1 % növekedést regisztrálhattak. Frassoban rögtön számolni kellett az új földigénylőkkel, Boneában viszont jó ideig hasznot lehetett húzni a cenzusosztásból a meggazdagodáshoz. Akármilyen kis mértékben is, de megvolt a lehetősége annak, hogy a szegény tömegek kezén is tőke halmozódhasson fel.

Jelentős a kihatása ennek a művelés átalakulására, az új vetésterületek létesítésére, tehát a tőkeberuházás legfőbb lehetőségeire nézve. Vegyünk csak két adatot: Montesarchioban a már ez előtt is művelés alatt álló, bevetett, vagy fával borított földek, vagy az egykori szőlőterületek az összes földterület 50,1 %-át alkotják (a többi terület egyszerű szántó,

vagy erdővel borított és legelőnek fenntartott föld), Frassoban viszont az ilyen területek csak az összes földek 17 %-át tették ki. Sokáig vitakozhatnánk ezeknek az adatoknak a valóságán, a földek minőségén és ezek fekvésének előnyeiben. De maradjunk csak annyiban, hogy nincs egyetlen földrajzi tényező sem, amely megindokolhatná, miért olyan gyengén jövedelmezők Frasso vetésterületei: fekvése kitűnő, a falu dombjait pedig már mind művelés alá vonták. A történeti indoklás sokkal biztosabbnak látszik: a rendkívüli demográfiai növekedés és a paraszti birtok bizonytalansága miatt nem vált lehetővé Frassoban, hogy jelentős új területeket vessenek be. A lakosok 80 %-a, akik a szükségesnél kisebb, vagy alig „életképes” földdel rendelkeztek csak, továbbra is búzatermesésre vannak kényszerítve. A bevetett terület kiterjedése általában az átlagos paraszti birtokok nagyságával volt arányos. Végsősoron tehát a birtokok többségének gyenge értéke, azaz az ellenében kapható zálogértékek alacsony volta miatt sok Frasso-béli birtokos képtelen volt arra, hogy megszerezze a szükséges kölcsönt a veteményezéshez.

Az eladósodás is jelentős problémát okoz. E régi társadalmi rend parasztját gyakran adósság terheitől megnyomorítva, hitelezői kényekedvének teljességgel kiszolgáltatva festik le, beleértve, hogy az adósság a paraszt nyomorúságának, a legkisebb tőkebefektetésre való képtelenségének egyik oka is. Ha Montesarchiot vizsgáljuk, itt tényleg igen erős eladósodás figyelhető meg: a „brancatoknak”, „massaroknak” és a kézműveseknek összesen 13 375 dukát adósságavan, amely birtokosonként átlag 35 dukátot jelent, és ez gyors növekedést jelent 1683-hoz képest, amikor ez az összeg csak 2 827 dukát volt, így birtokosonként 10 dukát. Ez tökéletesen beleillik eddigi ismereteink rendszerébe. Meglepődve tapasztalhatjuk viszont, hogy Frassoban ugyanezeknek a rétegeknek 6 388 dukát csak az adósságuk összesen, amely birtokosonként 26 dukátot jelent, és Arpaiában pedig a birtokok adósság-terhe csak átlag 15 dukát. Minél lejjebb haladunk a szegényebb rétegek felé, annál jelentéktelenebb az eladósodás. Egyes birtokos-kategóriákon belül ugyanerre az eredményre juthatunk. A szabály mindenütt érvényes: a legkevesebb földdel bíró rétegeknek a legkisebb az adóssághatárjuk.

A jelenségre két, egymást kiegészítő magyarázat is kínálkozik. Aki kölcsönt ad, legyen az hűbéres, polgár vagy egyházi személy, soha nem teszi ezt biztosítékok nélkül, mint ezt a telekkönyvek gyakran világosan le is írják: „...házáat x dukát jelzálog terheli”, „...földjén x dukát jelzálog van” (stb.). A kölcsön feltételének lehetősége tehát a birtok értékétől

függ, és ez megmagyarázza, miért tud a montesarchioi földbirtokos ugyanakkora földterületére több kölcsönt felvenni, mint frassoai sorstársa, hiszen az előbbi földje moggionként 3-szor annyit ér, mint a frassoai.

De hogy a kisbirtokosok kevésbé adósdnak el, ennek az is az oka, hogy igazán még nincsenek is erre rászorítva, mivel az eddigi kedvező konjunktúra hagy még néhány ütőkártyát a kezükben. Ha megvizsgáljuk a különböző birtokos-kategóriák adományozta kölcsönöket, észrevehetjük, hogy akik 1 moggionál kevesebbel, azaz gyakorlatilag semmi földdel sem rendelkeztek, többet adnak kölcsönbe, mint amennyit ők felvesznek. Beigazolható ez Montesarchioban, ahol 161 dukát adóssággal szemben 172 dukát kölcsön áll, és Arpaiában, ahol 346 dukát adósság mellett a kölcsön értéke 361 dukát. Arpaia telekkönyvében találhatunk magyarázatot a jelenségre: e kölcsönök gyakorlatilag a „vagyon”: a ház vagy egy talpalatnyi föld eladását jelentették, a szegényparaszt utolsó javaiért, aki ezáltal a teljes nincstelenség szintjére süllyedt. Ez végeladás valójában, de így mégis sikerült elkerülniük az eladósodást. Arpaia, ahol a lakosság 80 %-a nincstelen, mégsem eladósodott falu. Montesarchio, ahol sokkal kedvezőbb a társadalmi struktúra és az előző 50 évben megerősödtek a paraszti birtokok is, erősen eladósodott. Ide kapcsolhatjuk az eladósodás jelenségének második magyarázatát is: egy olyan periódusban, mint a miénk is, amely során átalakulnak az agrár-kultúrák és a földbe való tőke befektetése általánossá válik, az eladósodás nem a nincstelenséggel, hanem a gazdasággal, a birtokosok beruházásainak nagyságával arányos. Így tehát, ha Montesarchio parasztjai jobban eladósodtak, mint a Frasso és Arpaia-béliek, ez azért van, mert az előbbiek sokkal jelentősebb vetésterületek gazdái. Ugyanígy a közép- és kisbirtokosok is jobban eladósodnak a kisparasztoknál, akik szinte képtelenek új területeket bevetni, és birtokuk szűkössége miatt kölcsönhöz is nehezebben tudnak folyamodni: a paraszti birtokoknak el kellett érni egy bizonyos nagyságot ahhoz, hogy a földművelés átalakulásának mechanizmusai megindulhassanak itt is. Egy konkrét példa az eladósodás folyamatára: 1743-ban Frassóban Signore Gioncchiano d'Alsiero kettős cenussal földet bocsát Marc'Angelo Camelli rendelkezésére, évi 35 carlinért, és ugyanakkor 25 dukátos kölcsönt is ad neki, évi 20 carlin kamat fejében. Ugyanígy jár el Matteo Visonso-val is, akinek 12 carlin értékű kettős cenust és 15 dukát kölcsönt ad. Ritka példának számít ez, mivel az esetek legnagyobb többségében különválnak egymástól a föld-adományozó és pénzkölcsönző funkció. A kölcsönök arányosak az átengedett föld nagyságával, és azon át-

alakításokkal, amelyet itt véghez kellett vinni. Ez az összefüggés, amely mindhárom falura jellemző, elég elkeserítő: a veteményezéssel, úgy tűnik, elkerülhetetlenül együtt jár az eladósodás, és az átalakítások mozgatója az esetek legnagyobb többségében továbbra is a birtokon kívülálló tényszerzőkben kereshető. A tényleges növekedés egyik lényeges aspektusát még nem fejtettük ki konkrétan: azt, hogy a birtokosoknak van egy olyan széles rétege is, akik jelentős mértékben képesek arra, hogy saját maguk finanszírozzák a földbe való tőkebefektetést. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a vizsgált periódust leginkább jellemző összefüggés ennek ellenére is az eladósodás és a beruházások összekapcsolódása marad.

A periódus az 1764-es év minden területre kiható válságával zárul. Ez egy általános tendenciaváltás kiindulópontja, megindul az átmenet egy újabb, a krónikus túlnépesedéssel jellemezhető időszakhoz, de a válság eltérő kiterjedése és belső mechanizmusai továbbra is mindenütt tükrözik az eddigiekben vizsgált helyi különbségeket Bonea-Montesarchio-ban, ahol általánossá válik a paraszti „birtok”, és a házasságok számának korlátozása, jelentős a vetésterület és az eladósodás, a válság nem túl mély: az elhalálozások átlagos száma 1759–1765 között csak 1,5-szeresére nő meg, a népesség növekedésében csak átmeneti szünet áll be: 1760-ban 1482, 1765-ben 1418, 1766-ban 1455 fő a lakosság száma Arpaiában, ahol az előbb felsorolt tények nem állnak fön, és Frassoban, ahol ezek csak részben vannak meg, a válság jóval súlyosabb. Arpaia lakossága az 1762-es 748-ról 1765-ben 637-re csökken, Frassoban pedig az 1762-es 3 159 fős lakosság 1769-ben már csak 2 708-at tett ki. Az 1764-es év 213 halálesetével, és 1760, 1761 szintén katasztrofális éveivel – ugyanez Boneában egyáltalán nem jelentkezett – a halálesetek átlagos száma háromszorosára nő Frassoban.

És amíg Boneában a válság után a házasságok számának robbanásszerű növekedése következik be, addig Frassoban éppen visszaesés tapasztalható ezen a téren. Boneában a krízis a kis és középbirtokosok tömegének proletarizálódását váltja ki, akiknek leszármazottjai rögtön fel is használták arra, hogy megszabaduljanak a családalapításuk elé állított tilalmaktól. Frassoban a proletarizálódás folyamata már 1735–45 között bekövetkezett, akkor, amikor az 1730-as évek körüli, egyébként enyhe válság után a házasságok számában szinte robbanás következett be, 30 évvel Bonea előtt. Amíg Boneában még 1764-ben is biztosítottak voltak valamilyen szinten az életfeltételek, addig Frassoban már hosszú idő óta kilátástalan a helyzet, és a válság idején a lakosság többsége visszatért a

már évszázados feledésbe merült szokáshoz, hogy biztatóbb időkre halaszták a házasulást. Ez a megelőző rendszer „népesedés politikájához” való visszatérést jelenti, amelynek fejlődése igen kapkodó és foghíjas, és ellentétes hatást gyakorol a házasságkötések életkorára Frassóban és Boneában. Az utóbbi esetben ez korábbra kerül (1760-ban a lányok 1/3-a megy férjhez 24–30 éves kora között, 1780-ban viszont már 2/3uk), amely logikus következménye az erős házasságkorlátozások időszakának után bekövetkező proletarizálódási folyamatnak. Frasso esetében stagnálást, sőt enyhe csökkenő tendenciát figyelhetünk meg: 1797-ben a lányok 40,7 %-a ment férjhez a fentebbi időhatárok között, míg a 18. század első felében kb. 45–50 %-uk. Az egyik falu meg feléli a század első felében felhalmozott tőkét, a másik már csak a nincstelenségre épül, de végül azonban mindkettő egyformán tagozódik bele a tömeges proletarizáción alapuló új gazdasági-társadalmi rendszerbe.

(Fordította: Neuberger Anna)

EGY KÖNYV – KÉTSZÁZ ÉV TÁVLATÁBÓL

Az itt következő dolgozatban *Cesare Beccaria: Dei delitti e delle pene* című művének keletkezési körülményeire, a könyv sorsára próbálunk fényt deríteni. Célunk nem a mű bemutatása, elemzése. Szándékunk mindössze annyi: megvilágítani a könyv létrejöttével kapcsolatos problémákat, vitás pontokat, s a körülményeket a korabeli dokumentumok alapján rekonstruálva kideríteni, ki is valójában a szerző. Igyekszünk nyomon követni a mű sorsát, figyelembe véve az 1797-es veleneci, az 1887-es és az 1967-es magyar kiadásokat – rámutatva a magyarországi kiadások előszavában található tárgyi tévedésekre. Mindezzel párhuzamosan a köztudatban szerzőként fennmaradt Cesare Beccaria életének fontosabb állomásait is bemutatjuk.

Egy olyan művet vizsgálunk, mely sokkal több figyelmet érdemelne Magyarországon, mint amennyiben részesül. Hatására a büntetőjogot és a büntetőeljárást szinte minden európai országban megreformálták, új elvi alapokra helyezték. Visszhangja a maga korában óriási volt; felfigyelt rá Párizs, az enciklopedisták, kommentárt írt hozzá Diderot és Voltaire, az írók meghívták Párizsba, Pétervárra; maga Voltaire is szeretett volna személyesen is találkozni Beccariával, II. Katalin pedig valószínűleg tanácsadóként szerette volna alkalmazni.

Ennek ellenére Magyarországon a könyv (csakúgy, mint a szerző) szinte ismeretlen. A jogászok általában a nevet és a mű címét még ismerik, de ennél bővebbet már nemigen tudnak a könyvről.¹

Mielőtt rátérnénk témánkra, néhány mondattal felvázoljuk a korabeli Itália, az 1700-as évek sajátos szellemi légkörét.

Itália egészen a spanyol örökösödési háborúig (1700–1713–14) sok kis önálló államból, köztársaságból állott, nem lehetett egységes Itáliáról beszélni, hiszen ilyen nem volt, „Itália” csupán mint földrajzi fogalom létezett. Az utrechti és a rastatti békék, de méginkább az osztrák örökösödési háborút lezáró aacheni béke (1748) a korábbi századokhoz képest gyökeresen átformálták a félsziget politikai arculatát.

Az 1713–14 – 1748 közötti időszak a terület életében egyfajta rendeződés időszaka, melynek során egyes államok több ízben is uralkodót cseréltek. Parma például, mely eredetileg a Farnese család tulajdona

volt, a Farnesek kihalása után (1731) 1748-ig a Bourbonok tulajdonába került, majd a Habsburgokhoz — vagyis pontosabban Napoleon volt felesége, Mária-Lujza kapta meg haláláig —, végül ismét a Bourbonok lehettek a város s a hozzá tartozó területek urai.

1748 újabb fordulatot hozott. Itália államainak nagy része ismét új uralkodó, illetve hatalom alá került, egyes államokat pedig megszüntettek, más államokba olvasztottak be (Mantovát például Lombardiához csatolták). Az új rendezés a félszigetre nézve jótékony hatású volt, egységesebb képet nyújtott, s a napoleoni háborúkig tartó hosszú békeidőszak (1748—1796) lehetőséget adott a fejlődésre, egyes területeken átfogóbb reformok bevezetésére. Igen érdekes, hogy főleg olyan uralkodók vezettek be reformokat, akik csak nemrég szereztek birtokokat a félszigeten. Így a Habsburgok Lombardiában, a Habsburg—Lotharingiai-ház (Lotharingiai Ferenc, Mária-Terézia férje révén) Toscanában, a Bourbonok pedig Nápolyban és Szicíliában igyekeztek reformokkal megoldani az egyes területek problémáit, bevonva a reformtevékenységbe a helyi értelmiségi körök leghaladóbb tagjait. Lombardiában Mária-Terézia és II. József nem csak magasrangú állami tisztviselőik, például Carlo di Firmian, segítségével dolgozták ki reformjaikat, hanem igénybe vették Pietro Verri és Cesare Beccaria szolgálatait is, noha az utóbbiak esetében ez a támogatás nem annyira a Habsburg hatalomnak, hanem magának Lombardiának szólt. Toscanában Lotharingiai Ferencet Pompeo Neri és Giulio Rucellai segítette. Mindketten, akárcsak Verri és Beccaria, az olasz felvilágosodás fontos alakjai.

A reformokra nagy szükség volt, hiszen Itália az elmúlt évszázad folyamán olyannyira bezárkózott, s oly mértékben elmaradt az európai fejlődéstől, hogy ekkorra már csak új pozíciója — Itália ekkor kezdett újra bekapcsolódni az európai gazdaságba, s a politikai életbe — miatt is egyre sürgetőbbé vált a reformok bevezetése. Ilyen terület volt például a törvényhozás, mely nem tudott már megfelelni feladatainak; az egész rendszer működésére bénítólag hatott az elavult, ám még mindig létező intézmények és az új kormányiszervek eltérő módszerei, a véleménykülönbségek okozta feszültség. A helyzetet a törvényhozás egyszerűbbé tételével és racionalizálásával próbálták megoldani, vagyis felszámolva az elavult intézményeket s mind nagyobb hatalomhoz juttatva az Államot. Legalább ilyen kritikus pont volt az adózás kérdése is. Szükségessé vált az adózó rétegek kiszélesítése, ezért általános népszámlálásokat, birtokösszeírásokat rendeltek el az új adóalapok megállapítására.

A törvényhozással és az adózással együtt megoldásra várt az Egyház befolyásának, hatalmának csökkentése és korlátok közé szorítása. Fel kellett számolni a holtkéz intézményét, vagyis az egyház azon jogát, miszerint az általa adományozott birtokok elidegeníthetetlenek, s a birtokos halála után az egyházra szállnak vissza; el kellett törölni az egyház adómentességét, s az oktatásban való monopóliumát. Sikerült korlátozni a holtkéz intézményt, csökkenthették az egyházi privilégiumok számát, hogy ezzel is érzékeltessék az Állam felsőbbbőségét minden ügyben, amely nem tartozik szorosan a hithez. 1773-ban feloszlatták az egyház egyik fontos oktatói tevékenységet ellátó rendjét, a jezsuitákat, s egyben korlátozták a rendek és a kolostorok, illetve rendházak számát.

Elkerülhetetlenné vált a feudális maradványok felszámolása a gazdaságban – itt különösen a mezőgazdaságra és a céhekre gondolunk –, valamint technikai újítások bevezetése a földművelésben és a kézművesiparban.

Természetesen a félsziget különböző részein más és más probléma vált a legfontosabbá a helyi jellegzetességek, valamint az uralkodók eltérő vallási és ideológiai meggyőződéséből adódóan. Nápolyban főként az egyházellenes, antikurialista irányzat, Lombardiában a Habsburgok centralizáló törekvései miatt a politikai – jogi, politikai – gazdasági irány, Toscanában a földkérdés rendezése volt a legfontosabb, s a legtöbb eredményt felmutató reformterület. Piemonte és Velence csak néhány adminisztratív jellegű reformot vezetett be, s igyekeztek távolmaradni a „veszélyes áramlatoktól”.

A reformkezdeményezésekbe, mint már említettük, bekapcsolódtak néhányan az értelmiség leghaladóbb köreiből, s így végre, igen hosszú szünet után, lehetőséget kaptak, hogy a valóságban is kipróbálhassák elképzeléseiket. Az értelmiség leginkább ott aktivizálódott, ahol az uralkodók reformtevékenysége is elég élénk volt, vagyis Lombardiában, Toscanában és Nápolyban. Az általuk is sürgetett és támogatott reformok a lokális szinten legfontosabbnak látszóak voltak, így Nápolyban az értelmiség olyan új jogi eszközöket dolgozott ki, melyekkel elhárítható az Egyház nemkívánatos beavatkozása az Állam ügyeibe; Milánóban törvényeket, technikai eszközöket hoztak létre a közigazgatás megújítására, a népszámlálások és a birtokösszeírások megkönnyítésére. Ugyanakkor ezek a reformok élesen tükrözték a helyi értelmiség kompetenciáját, és társadalmi hovatartozását. Nem véletlen tehát, hogy a nápolyi értelmiség

jogi reformokat és eszközöket dolgozott ki, hiszen nagy részük a bírói, törvényszéki értelmiség köreiből került ki, vagyis egy olyan rétegből, amely igen járatos volt a jogi formulák között. A milánóiak a patriciátusból jöttek, amely már igen régóta szorosan kötődött a politikai és a közigazgatási hatalom problémáihoz, lévén, hogy a főbb tisztviselők, illetve hivatalnokok közülük kerültek ki. Toscanában a reformátorok többsége pedig a földbirtokosokhoz tartozott.

Ebből is látszik, hogy a reformtevékenység nem kapcsolódott egy új osztályhoz, egy feltörekvő réteghez, s így az sem meglepő, hogy a régi, politikailag és gazdaságilag domináns rétegek hatalmának megtörése és új értegek felszínre emelése nem volt rövid idő alatt lehetséges. A reformértelmiség Itália lakosságához képest egy eléggé szűk réteget képviselt, s tevékenységét értelemszerűen gyakran a saját társadalmi köreikhez tartozók sem támogatták, hiszen a reformátorok pontosan azokat a privilégiumokat kifogásolták, amelyekről ők semmiképp sem akartak lemondani. Így az értelmiség nem csak hogy szűk réteget jelentett, hanem még el is szigetelődött bizonyos fokig a társadalomtól. Óriási erőfeszítéseket kellett tenniük, hogy ezen változtassanak, ki kellett lépni abból a hagyományos szerepből, mely általánosságban jellemezte az itáliai értelmiséget immár hosszú idő óta, s eszközöket, fórumokat kellett teremteniük, ahol elmondhatták gondolataikat. Az imént említett hagyományos szerep az uralkodó melletti működés volt, ami a tárgyalt korra már némileg megváltozott körülmények között történt, de lényegében azonos volt a régebbivel, a reformátorok többsége hivatalnokként, tanácsadóként dolgozott egy-egy uralkodó vagy miniszter mellett, s igaz ugyan, hogy így legalább kipróbálhatták elképzeléseiket a gyakorlatban, azonban ez a sajátos pozíció sokáig megakadályozta egy önálló intellektuális réteg kialakulását, s komolyan segítőkész, az értelmiséget támogatni tudó osztály vagy réteg hiányában ezek a csoportok sokszor az uralkodókban, az Államban látták azt az erőt, mely képes a régi, elavult formák eltörlésére.

Ami pedig az említett eszközöket és fórumokat illeti, az utóbbiak voltaképpen már léteztek; egyre több volt a rendszeresen megjelenő kiadvány, ahol leközölhették írásaikat. Ilyen probléma tehát nem volt. Létezett viszont egy igen komoly nyelvi probléma, hogyan, milyen nyelven érintkezzenek az olvasni tudó rétegekkel? Franciául Észak-Itáliában az értelmiség nagy része igen jól beszélt, sőt, akár írt is – Goldoni és Casanova például franciául írták emlékirataikat – de természetes, hogy nem egy idegen ország nyelvén volt elképzelhető az érintkezés; egy egységes

olasz nyelvet kellett volna találni, melyet az egész félszigeten mindenki megért. Ilyen azonban nem létezett; nagyon nagy különbség volt a művelt és a kevésbé művelt, valamint az írott és a beszélt nyelv között, s ugyanúgy Észak- és Dél-Itália nyelve között is; a helyzetet végül a Caffè nevű társaság és lapja oldotta meg (a társaságról a továbbiakban még fogunk bővebben beszélni), megteremtett egy modern, igaz, kissé franciás nyelvet, vagyis az olasz nyelv avittságait a francia nyelvet modellként állítva küszöbölték ki, ezért nem véletlen, hogy korábban a francia nyelv szerepéről beszélünk.

Ezekkel a problémákkal küszködött tehát kezdetben az itáliai értelmiség, bár a nyelv tekintetében nagy segítséget kapott az íróktól és a színházaktól, melyek csakúgy, mint Európa más országaiban, itt is jelentősen hozzájárultak a nyelvi megújuláshoz. Egyébiránt ekkor alakultak Itália máig leghíresebb színházai, így a milánói Scala (1778) és a velencei Fenice színház (1790).

Végül ejtsünk néhány szót az itáliai felvilágosodás által felvetett legfontosabb problémákról, melyeket négy csoportba sorolhatunk, a gazdaság, az etika, a jog és az irodalom osztályába. A legfontosabb és a külföld számára is leginkább figyelemre méltó művek a gazdaság és a jog köréből kerültek ki. A legfontosabb művek: Pietro Verri: *Meditazioni sull'economia politica* (1771. – Elmékedések a politikai gazdaságtanról), Cesare Beccaria: *Elementi di economia pubblica* (csak Beccaria halála után jelent meg – A közgazdaságtan elemei); valamint még két nápolyi szerző szintén fontos művét: Antonio Genovesi: *Lezioni sul commercio, ossia di economia civile* (1765. – Előadások a kereskedelemről, avagy a polgári gazdaságról); Ferdinando Galli: *Della moneta* (1751 – A pénzről). A tanulmányok a politikai-gazdasági mechanizmusokat és ezek társadalmi összefüggéseit vizsgálták, s végül is e művek alapozták meg az olasz közgazdaságtant.

A jogi művek közül ki kell emelnünk a dolgozatban tárgyalt könyvön kívül Pietro Verri: *Osservazioni sulla tortura* (1777 – Megjegyzések a kínvallatásról), és Gaetano Filangieri: *Scienza della legislazione* (1780–1783 – A törvényalkotás tudománya) című könyveiket.

*

Ezek tehát azok a jellegzetességek, melyek meghatározták Cesare Beccaria korát, a korabeli Itália sajátos szellemi élnétségét; ez az a korszak, amely előkészítette a Risorgimentot, az olasz egységet megvalósító nemzeti mozgalmat. Ennek a kornak igen nagy érdeme, hogy felhívta

Itália lakóinak figyelmét a legnagyobb hiányosságokra és igényt teremtett a megújulásra mind nyelvi, mind politikai téren.²

Beccaria a milánói *Accademia dei Pugni*³ tagja volt, mely ugyan csak egy Milano több, mint húsz „accademia”-ja közül, mégis sokban különbözött azoktól. Míg a többi társaság a szabadkőműves szervezetekhez hasonlított inkább – írott szabályzatuk volt, a tagok különféle álneveket választottak maguknak, minden accademia egy-egy speciális témával foglalkozott –, ezzel ellentétben az Accademia dei Pugni igyekezett ezektől a hagyományoktól elszakadni, s csupán a névválasztásban maradtak hűek (tagjaik a római köztársaság nagy alakjaitól kölcsönözték nevüket). Szabályzatuk nem volt, mivel szerintük „a tudományok nem igényelnek formalitásokat és felsőbb vezetést”⁴. Olyan társaságot kívántak létrehozni, mely előbbre viszi az itáliai szellemi fejlődést, felszámolja a káros tradíciókat és előítéleteket, s így alkalmassá válik az olasz nép öntudatra ébresztésére és kultúrájának újjáélesztésére. Ennek megfelelően sokoldalú tevékenységet folytattak, több témával is foglalkoztak egyszerre, nem akartak egy valamiben elveszni, hiszen ez beszűkülésre, majd idővel életképtelenségre vezetett volna. Saját tanulmányaik közlésére létrehozták a *Caffè* című folyóiratot, hogy céljaiknak megfelelően ezzel is közelebb kerüljenek a nagyközönséghez. Tudatosan törekedtek az érthetőségre, a közvetlenségre. Lapjuk 1764. júniusától 1766. májusáig tíz naponta adott ki egy-egy számot, tehát nyugodtan mondhatjuk, hogy a kiadvány az olasz felvilágosodás egyik „legélénkebb” folyóirata. Az újság különböző témájú tanulmányokat, vitairatokat közölt, változatosságuk híven tükrözte a társaság munkáját. Egyaránt megjelentek benne közgazdasági, művészeti, vallási, történelmi, irodalmi, orvosi és jogi tárgyú írások – bár a természettudományos témákkal szemben inkább a humán jellegűek domináltak –, ami egyben jelzi a kör szellemi nyitottságát is. Ez a nyitottság azonban nem kevés veszélyt rejtett magában, így a Habsburg cenzurát kijátszandó, a lapot nem Milanóban, hanem Bresciában nyomtatták.

Az Accademia dei Pugni gazdag családokból származó ifjakkól állt, mindegyikük alapos klasszikus műveltséggel rendelkezett – a parmai jezsuita kollégiumban tanultak –, s mint akkoriban szinte mindenki, erősen vonzódtak a francia szellemiséghez.

Ebben a szellemi környezetben született meg *Cesare Beccaria* könyve, a *Dei delitti e delle pene*. A mű magyarul is olvasható, legutóbb 1967-ben jelent meg az *Akadémiai Kiadó* gondozásában, *Sebestyén Pál* fordításában, *Kádár Miklós* előszavával.

Sajnálatos módon, az olvasó, aki többet is szeretne megtudni magáról a szerzőről és a könyv keletkezésének körülményeiről, a sok tárgyi tévedést tartalmazó előszóból csak igen keveset tudhat meg; igaz ugyan, hogy a kevésbé tájékozott olvasó a tévedéseket nem érzékeli.

Kádár Miklós előszava szerint a mű a franciaországi *Jean Calas per* (1761.) hatására íródott. (Az eset ismertetésétől most eltekintünk, csak annyit jegyzünk meg, hogy a pert nem a kellő körülménnyel folytatták le, egy ártatlan embert halálra ítélték, családját meghurcolták.) Az előszó szerint „Az 'Il Caffè' lapban cikk jelent meg, és a 'Caffè' Társaság is elhatározta, hogy most már nemcsak a Calas ügy tényeivel foglalkozik, hanem a szörnyű igazságtalanság hatása alatt valami olyat tesz, vagy olyan eszmék megfelelő összefoglalását és széleskörű terjesztését szorgalmazza, amelyek hatására alaposan remélhető, hogy a kor felfogását az igazságról, az azt meghatározó tényekről, a büntető eljárásról gyökeresen megváltoztatja. A 'Caffè' Társaság egyik tagja és egyben anyagi eszközökkel fenntartója, Verói Sándor gróf, Beccariát, mint a Társaság egyik tagját, a képzett és híres jogászt kérte fel arra, hogy készítsen olyan tudományos művet, mely az Itáliában hatályban lévő büntető rendelkezések fogyatékoságait és immár tarthatatlanná vált rendelkezéseit mutatja ki. Beccaria lelkesen vállalkozott az elkészítésre.”⁵

A mű keletkezési körülményeiről a mintegy negyven oldalas előszó mindössze ennyit ír, s ez is egy anekdota tényként való leírásán alapszik. Ez az anekdota az 1797-es velencei kiadásban található⁶, ezt vette át az 1887-ben második magyar kiadás is,⁷ s innen kerülhetett be az 1967-es kiadásba. Vegyük sorra a tévedéseket.

1. Az előszóban szereplő Verói Sándor gróf, mint a Caffè kör pénzelője és vezetője, valójában *Alessandro Verri*, *Pietro Verri* testvére.

2. *Pietro Verri*, és nem *Alessandro* volt a kör vezetője. (Azt, hogy a Verriből hogyan lett Verói, nem tudjuk; az 1797. évi velencei kiadás – mely az anekdotát idézi – *Pietro Verri*t említi, az 1887-es budapesti kiadás azonban már *Verri Sándort* jelöli meg a kör vezetőjeként.⁸ Ezek után valamiféleképp a Verriből Verói lett.)

3. Beccaria nem volt „képzett és híres jogász”. Valóban elvégezte Paviában a jogi fakultást, de sohasem foglalkozott joggal, és nem is nagyon értett hozzá, sokkal jobban érdekelt a filozófia.

4. Senki sem kérte fel Beccariát a könyv megírására, s nem is nagy lelkesedéssel, csak barátai rábeszélésére fogott hozzá a munkához.

5. A cél nem az itáliai büntetőjog megreformálása volt, s tulajdon-

képpen semmi különleges célja nem volt a könyvnek. A mű nem jogtudományi értekezés; a kor szellemi irányzatait feldolgozva elmélkedik a bűn fogalmáról. Különbséget téve vallási, természeti és emberi erény és bűn között, arra a következtetésre jut, hogy csak a vallási erény és bűn fogalma egy és változatlan, az emberi erény és bűn fogalma relatív, az emberi viszonyokkal együtt változik. Ennek megfelelően kell felülvizsgálunk törvényeinket, s kell elgondolkodnunk a büntetés jogosságán és hasznosságán is. A könyv tehát *filozófiai* és nem jogi következtetések alapján sürgeti a büntetőjogi viszonyok megreformálását.

Itt kénytelenek vagyunk egy kis kitérőt tenni, s mondani pár szót a mű főbb gondolatairól, ezzel is mintegy alátámasztva érvelésünket. A legfontosabb kérdés a bűn és a büntetés közötti helyes arány megtalálása, s az ebből adódó problémák lehetséges megoldásai. Felvetődik például, hogy szükség van-e, s ha igen mikor, a halálbüntetésre. Beccaria szerint a halálbüntetés egyedüli jogalapja az az eset, mikor ettől függ a társadalom léte. Tehát a halálbüntetés csak akkor *igazolt, szükséges és célszerű*, ha a bűnelkövető életbenmaradása veszélyezteti az adott társadalom létezését, ilyen értelemben tehát megelőző szerepe lenne az ilyen fajta büntetésnek; létezik egy másik eset is, melyben Beccaria szintén megengedi a halálbüntetést, s ez arra az esetre szól, ha csak így lehet a társadalom többi tagját a társadalomellenes bűnöktől visszatartani, ekkor tehát a büntetésnek elrettentő szerepe lenne. Általános viszonyok között azonban egyik társadalomban sem lehet az egyénnek ekkora hatalma, tehát a halálbüntetés nem lenne célszerű, méginkább nem lenne igazolt, hiszen egyetlen ember nem tudja az egész társadalmat veszélybe sodorni; a halálbüntetésnek – s általában a fizikai jellegű büntetéseknek, mint ahogyan az a századok folyamán kiderült – nincs elrettentő hatása, tehát mindebből az következik, hogy a halálbüntetés nem igazolható, szükségtelen, s ráadásul nem is célszerű. Ugyanígy felmerül a kérdés, a kínzások és a kínváltások igazságosak-e, és elérik-e céljukat? A válasz: sem nem igazságosak, sem pedig nem célszerűek, hiszen igazságtalan dolog valakit, aki esetleg ártatlan, ítélethozatal előtt büntetni, azonkívül a kínzás nem jár mindig a kellő eredménnyel. Előfordulhat ugyanis, hogy az illető kínzás közben meghal, anélkül, hogy vallomást tett volna, vagy a szabaddulás reményében még azt is bevallja, amit soha nem követett el, s így vallomása alapján elftélik. Tehát a kínzás és a kínváltás is eltörölendő, mivel nem felelnek meg céljuknak, a további bűnök megelőzésének. A megelőzés legjobb módja Beccaria szerint a jó törvény, vagyis az olyan

törvénykezés, amely nagyobb hátrányt helyez kilátásba a bűnös számára, mint amilyen előnyt vagy hasznot a bűn elkövetésével megszerezhet. Beccariától ered két, máig is sokat hangoztatott elv, a „*nullum crimen sine lege*” és a „*nulla poena sine lege*”. Az előbbi szerint csak azt a cselekményt lehet büntetni, amelyet elkövetése előtt a törvény büntetendőnek nyilvánított, az utóbbi elv pedig azt jelenti, hogy a bűncselekmény csak olyan büntetéssel büntethető, amelyet a törvény még a bűncselekmény elkövetése előtt az adott bűncselekményre megállapított. Következésképpen csak az a cselekmény büntetendő, amelyet a törvény bűncselekménynek minősít, minden más cselekedet kívül esik a bűn fogalmán, jöllehet mégsem erkölcsös.

Visszatérve a kifogásolt tévedésekre:

6. A mű nem a Calas per hatására íródott, legalábbis az általunk tanulmányozott irodalmak közül az 1797-es velencei kiadás kivételével egyik sem tesz említést a Calas perről, mint a könyv megírására készített esetről.

*

Cesare Beccaria 1738. márciusában született egy igen gazdag család fiaként, s mint elsőszülöttnek, feladata lett volna a családi tekintély és hírnév növelése, öregbítése. A fiatal Beccaria azonban írtózott családja mesterkéltségtől, fojtogató légkörétől, s nem váltotta be szülei reményeit. Pármában tanult ő is, mint általában a nemesifjak. Később elvégezte a paviai egyetemet, jogi diplomát szerzett, ám a jogtudományban semmi vonzót nem talált, s miután 1760-ban menyasszonya, a déli származású Teresa de Blasco miatt, akit családja rangon alulinak tartott, megromlott viszonya a szülői házzal, az egyébként is befeléfordulásra, visszahúzódásra és apátiára hajlamos fiatalember igen rossz lelkiállapotba került, s filozófiával kezdett foglalkozni. A felvilágosult Európa egyik filozófusa szeretett volna lenni, de tudta, hogy nincsenek meg a képességei, így ez inkább csak álom maradt számára. Sokat forgatta Diderot, d'Alembert, Bacon, Helvetius és *Montesquieu* műveit, eszméik nagy hatással voltak rá.

Beccaria ekkortájt ismerkedett meg a már említett Pietro Verrivel, az ő közvetítésével került be a későbbi „Accademia dei Pugni” társaságába. Úgy érezte, itt végre megtalálta a lelki nyugalmat, a kiegyensúlyozottságot. 1762-ben barátja, Pietro hatására, aki akkor közgazdaságtannal foglalkozott, megírta a „*Trattato del disordine e de'rimedi monetari nello Stato di Milano*” (Értekezések Lombardia pénzügyi zavarairól és ezek orvoslásáról) című tanulmányát. Élete további részében is inkább

közgazdaságtannal foglalkozott, 1768. decemberétől 1770-ig a milánói egyetem közgazdasági tanszékének vezetője volt. Előadásait csak a 19. század elején adták ki Olaszországban.⁹

A Delitti keletkezésére utaló adatok igen ellentmondóak. Egykorú utalások nincsenek, az azonban bizonyos, hogy Beccaria saját elhatározásából soha nem fogott volna bele egy ilyen nagy mű megírásába. A Verri testvérek feljegyzéseiből tudjuk, hogy ők ajánlották neki, foglalkozzék az itáliai büntetőeljárás visszásságaival. A testvérek jegyzeteit azonban nem tekinthetjük pártatlanoknak; egyfelől mivel azok többsége Pietro Verritől származik, aki hajlamos volt a rosszindulatú megjegyzésekre; másfelől valószínű, hogy az egyidejűnek datált bejegyzések később, Beccaria párizsi útja után keletkeztek, amikor az addigi baráti viszony már nagyon megromlott.

Pietro Verri naplójában 1765. november 1-i bejegyzéssel (bár majdnem bizonyos, hogy jóval későbbre, 1767–1769 körülre datálható) a következőket olvashatjuk: „A Dei delitti... Beccaria gróf műve, de az ötletet én adtam neki, a gondolatok többnyire a mindennapos eszmecserék eredményei, melyek Beccaria, Alessandro, Lambertenghi és én közöttem folytak. Az estéket mind egy szobában töltöttük, ki-ki a maga dolgával foglalkozva. Alessandro Itália történetével, én közgazdaságtannal, mások joggal. Beccaria unatkozott és mindenkit zavart. Elkeseredésében odajött hozzám, és témajavaslatot kért tőlem; én ezt ajánlottam neki, mivel úgy gondoltam, hogy egy szónoki képességekkel és élénk képzelőerővel rendelkező embernek ez pontosan megfelelne. Csakhogy ő semmit nem tudott a mi büntetőrendszerünkről. Alessandro, aki börtönfelügyelő volt, megígérte neki, hogy segíteni fog. Beccaria kis papírlapokra kezdte írni ötleteit. Mi lelkesen segítettünk, és annyit biztattuk, hogy rengeteg gondolatot összeírt. Ebéd után, sétálgatásaink közben, a büntetőjog hibáiról beszélgettünk, vitákba bonyolódttunk, és ő este elkezdett írni. Nagyon fárasztó volt számára az írás, és oly nagy erőfeszítésébe került, hogy alig egy óra múlva elfáradt, és nem bírta tovább. Mivelhogy az anyag együtt volt, megírtam a művet, és megszerkesztettem. Így jött létre a könyv.”¹⁰

Alessandro azonban másképp emlékezett vissza. 1803. április 16-án Isidoro Bianchinak, Pietro Verri életrajzírójának küldött levelében azt írja, nem tudná biztonsággal állítani, hogy a Delitti Pietro műve, csak annyit tud, hogy ő tisztázta le. Beccaria és ő – Alessandro – együtt tanulmányozták a büntetőjogot. Beccaria sokat elmélkedett, majd elkezd

dett írni, de rendszerint két óránál tovább nem bírta. Minden este felolvasa az addig elkészült művet Pietronak, és annak tanácsai alapján javított rajta. Egy idő múlva azonban a szöveg olvashatatlanná vált, és mivel Cesare már nem sokat törődött a könyvvel, így Pietro letisztázta, majd stilisztikailag is javított a szövegen.¹¹

Az írás módját illetően Alessandro állítását kell elfogadnunk, ugyanis Pietro Verri egy feljegyzéséből tudjuk, hogy magánál tartotta az eredeti példányt, s mikor Beccaria a szerzőség körül kialakult viták során meg akarta védeni magát, vissza kellett kérnie a *füzetet* Pietrotól, aki 1769. januárjában vissza is adta „a nagy ereklyét” boldogtalan szerzőjének¹², de hozzáfűzte: „ha bizonyítani akarná, hogy a dicsőség és a gondolatok a sajátjai, tőlünk függetlenek, írnia kellene egy másik könyvet”¹³.

A Delitti megírása körülbelül egy évet vehetett igénybe, valószínűleg 1763. és 1764. között keletkezett. Pietro Verri szerint a mű 1763. márciusa és 1764. januárja között született, tehát alig egy év alatt, míg Alessandro mindössze két hónapot említ.¹⁴ Erre vonatkozóan inkább Pietro állítását kell elfogadnunk, mert feltételezhetjük, hogy Beccaria munkastílusában, naponta összesen két órán át, s akkor is gyötrődve dolgozva – mint látható, ebben az esetben Alessandro véleményét tartottuk hitelesebbnek –, a mű két hónap alatt aligha juthatott el a letisztázásra kész állapotig.

Beccaria 1760–1761. körül kezdett elmélyedni a filozófiában, 1762. vége felé fogott hozzá Rousseau és Bacon tanulmányozásához. 1763. nyarat vidéken, Gessatoban töltötte, s mint 1763. júniusában Giambattista Biffinek, a kör egyik tagjának írott leveléből megtudhatjuk, könyveket vásárolt, új gondolatai támadtak, s szeretett volna végre komolyan dolgozni. Mint írja, a könyvek „felizgatták elmémet, elvették végtelen nyugalma, amely mindeddig eltompította szellemi képességeimet.”¹⁵ Ezen a nyáron tehát akár el is kezdhett gondolkodni, esetleg megírhatta a mű első verzióját, amit aztán később megmutathatott barátainak. Ismerve azonban Boccaria természetét, sokkal valószínűbb, hogy komoly munka helyett a vidéki élet nyugalma élvezte, s ígéretével ellentétben inkább csak olvasgatott; de minden bizonnyal ekkor ivódtak belé a Delittiben is fellelhető filozófiai eszmék, melyek alapul szolgáltak a mű megírására. Az Alessandroval folytatott beszélgetések nyomán lassanként kialakulhattak benne a főbb gondolatok, melyeket idővel rendszerезés nélkül papírra vetett. Mivel nem sok kedvet érzett a könyv megírására, egy idő múlva felhagyott az írogatással. Pietro azonban, aki jóval

ambiciózusabb volt, szerette volna az érdekes gondolatokat könyv formájában megjelentetni. Nekilátott a gondolatok rendszerezésének, majd letisztázta a művet és elküldte Livornoba Giuseppe Auberthez, hogy a szerző feltüntetése nélkül nyomtassa ki. A könyvecske 1764. júniusában meg is jelent, s mint az első kritikák egyike mondja, sok szép és ember-séges gondolatot tartalmazott, felfedve a büntetőgyakorlatot jellemző ostoba és kegyetlen viszonyokat.¹⁶

Alig száradt meg a nyomdafesték a lapokon, máris elkezdődtek a könyv és szerzője körüli viták, melyet elősegített az anonim kiadás is.

Az egyes kiadások tanulmányozásából kitűnik, hogy az idők folyamán a mű külső megjelenése és tartalma jelentős változásokon mentek keresztül.

Az 1764-es kiadásban a szöveg folyamatos, nincs fejezetekre tagolva, csupán a margóra írva jelezték az újabb gondolatokat. Az így összeszámolható egyes szerkezeti egységek száma 41. A második (javított) kiadás még ugyanebben az évben jelent meg, Monacóban; a szöveg már tagoltabb, de fejezetcímek még mindig nincsenek feltüntetve. A harmadik kiadás (Lausanne-Livorno, 1765.) új formátumban jelent meg; a szöveget fejezetekre osztották, az egyes részeket címekkel látták el, s tartalmi bővítéseket is eszközöltek, így a fejezetek száma 45-re emelkedett. A negyedik, ismét javított kiadás (1766.), már feltünteti a szerzőt, s az immár 47 fejezetről álló könyvben jelezték az addigi betoldásokat, szövegbeli változtatásokat is.

A ma olvasható változat mindössze 42 fejezetet tartalmaz, s ráadásul nem is az eredetivel megegyező sorrendben. Az új mű Franciaországban született.

Már a Verri testvérek is szerették volna a könyvet franciául megjelentetni, de úgy vélték, átültetve francia nyelvre elveszítené jellegzetességeit.¹⁷ Így is lett.

Franciaországban először a Gazette Littéraire de l'Europe közölt recenziót a könyvről 1765. február 13-i számában. Ekkor még – s nem is minden alap nélkül – a művet Montesquieu gondolatainak egyszerű újraértelmezésének minősítette, s nem sok eredetiséget fedezett fel benne. Az augusztus 1-én megjelent szám azonban már méltatja a szerzőt, s Párizsban egyre többen figyeltek fel a könyvre.

D'Alembert például 1765. június 21-i levelében megköszönte Paolo Frisinek – aki szintén az Accademia dei Pugni tagja volt – azt a két

könyvet, melyeket Noyaez atyán keresztül kapott meg. „Mindkettőt nagy meglepéssel olvastam, különösen a bűnökről és büntetésekről értekezőt. Az író jó filozófusnak és az emberiség barátjának tűnt számomra.”¹⁸ Július 9-i levelében pedig már arról értesíti Frisit, hogy ismét, s ezúttal jobban odafigyelve olvasta Beccaria értekezését, melyet később megmutatott barátainak is, valamint több filozófusnak, s mind egy véleményen voltak vele a mű nagyszerűségét illetően. „Ez a könyv, bár nem nagy terjedelmű, mégis elégséges ahhoz, hogy halhatatlanságot biztosítson szerzőjének. ... Egy filozófus barátom, ki egyébiránt kiváló író is, annyira a mű hatása alá került, hogy fejébe vette, lefordítja francia nyelvre, s rövidesen ki is fogja adni. Megígérte, hogy a fordítás tiszteletben fogja tartani az eredetit.”¹⁹

Ez a bizonyos írói vénával is megáldott filozófus André Morellet volt. 1766. január 3-án küldte el Beccarianak az alig egy hete nyomdából kikerült fordítást, s hozzácsatolta a könyv párizsi fogadtatását leíró levelet is. Ebben megemlíti, hogy a nagy sikerre való tekintettel esetleg még az év folyamán ki lehetne adni a Delittit másodszer is.²⁰

Morellet valóban jó írónak bizonyult. Munkája nyomán a mű teljesen átalakult. Szerinte – mint ahogyan azt a francia kiadás előszavában le is írta – az általa véghezvitt változtatásokra szükség volt a könnyebb érthetőség kedvéért, s az új változatot remélhetőleg szélesebb olvasóközönség fogja élvezni. Melchior Grimm azonban nem értett egyet vele, s a Correspondance littéraire, philosophique et critique című lap hasábjain többször is kifejtette elmarasztaló véleményét a fordítással kapcsolatban. Szerinte a fordító egyrészt túl sokat várta a közönséget, másrészt túl sok a fordítási hiba. Ez még nem is lenne különösebben nagy baj, s még az sem igazán lényeges, hogy rengeteg a sajtóhiba, s a tipográfia egyszerűen fásasztja a szemet. Ami igazán bosszantó, az az, hogy a fordító ígéretével ellentétben egyáltalán nem tartotta tiszteletben az eredeti művet. Tökéletesen átírta azt, mintha csak azt feltételezte volna a szerzőről, hogy nem tudja saját gondolatait rendbeszedni. Nem csak hogy megváltoztatta a fejezetek sorrendjét, hanem még azt is megengedte magának, hogy az egész szöveget összezavarja.²¹

Beccaria korántsem volt ennyire felháborodott, miután kézhez kapta a francia fordítást. 1764-ben még így írt (a levelet *Stendhal* közölte le a Rome et Florence-ban, eredetisége vitatott): „Megborzongtam, mikor nyomtatásban láttam a könyvemet. A félelem, hogy elúzhatnak Milánóból, elűzte az álmomat. ... Mikor aztán a papok is elkezdtek áskálódni

ellenem, létezni sem tudtam már.”²² Két évvel később már nem tudták felizgatni a könyvvel kapcsolatos hírek. Kezdték nélküle folyni az események, s Morelletnek írott válasza minden írói öntudatot nélkülözött. Megköszönte a filozófusnak, hogy megszépítette az eredeti művet, helyesnek és indokoltnak látta a változtatásokat, sőt még hálás is volt a francia gondolkodónak, hogy elvégezte ezt a fáradságos munkát. Nagyon sajnálta, hogy a legújabb itáliai kiadáson már nem tudott változtatni, de ígéretet tett, hogy a jövőben majd ezt az új változatot fogják kinyomtatni Itáliában is.²³

Az eredeti szerkezet nem volt tudatosan rendezett, azon a Morellet-féle fordítás csak javított, az azonban már nem fogadható el, hogy az eredeti változat 47 fejezete 42-re redukálódott, ráadásul Morellet még az egyes fejezeteket sem hagyta meg eredeti állapotukban; oldalakat, bekezdéseket cserélt ki, tett át egyik fejezetből a másikba, teljesen önkényesen.

Az új szerkezet hat részre tagolódott:

1. Bevezető jellegű rész
2. Tematikus rész — a büntetőeljárással, a büntettek felismerésével és azokkal a tényekkel foglalkozik, amelyek megelőzik a büntetés kiszabását.
3. A büntetéseket általánosságban tárgyaló rész
4. A bűnöket általánosságban és jellegük szerint tárgyaló rész
5. A büntetőjog hiányosságait általánosságban tárgyaló rész
6. A bűncselekmények megelőzését tárgyaló rész

Mint mondtuk, az eredeti mű szerkezetét, mivel az nem tagolódott jól elhatárolható szerkezeti egységekre, felvázolni nem tudjuk; hogy mégis érzékeltessük a két változat közötti különbséget, összehasonlításként tekintsük át a Morellet-féle és az eredeti változat fejezeteinek sorrendjét:

Morellet-féle változat

- I. rész 1– 5. sz. fejezetek
- II. rész 6–14. sz. fejezetek
- III. rész 15–23. sz. fejezetek
- IV. rész 24–37. sz. fejezetek

Eredeti változat (az eredeti fejezetek sorszámai az új változat fejezeteinek sorrendjéhez képest)

- azonos
- 29; 14; 13; 15; 38; 18; 16; 30; 37;
- 27; 28; 25; 23; 19; 46; 35; 36; 6;
- 7; 8; nem szerepel; 20–21 egybeírva; 9; 10; 22; 33; 34; 11; 24; 32;
- 31; 39;

V. rész 37–40. sz. fejezetek 40; 26; 17;
 VI. rész 41–42. sz. fejezetek 41; 47;

Az 1967. évi magyar kiadás nem tesz említést a francia fordítás gyökere változtatásairól, Morellet nevét pedig hibásan Merelletnek írja, bár ezt akár sajtóhibaként is felfoghatjuk. Az előző, 1887. évi kiadás említi, hogy Morellet ültette át francia nyelvre a művet, de magáról a fordításról nem beszél. Az 1967-es kiadással ellentétben, amely erre vonatkozóan nem közöl adatokat, szükségesnek tartja megjegyezni: „E fordítás a 42 szakaszra osztott ún. reformált szöveg után készült, a legpontosabbnak ismert Cesare Cantù-féle kiadás szerint.”²⁴

Az eddig elmondottak alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy *a szóban forgó mű nem egy ember alkotása*. Már a franciaországi kiadás előtt is úgy tűnhetett, hogy leginkább egy szerzőpárosról lehetne beszélni, hiszen Beccaria megírta ugyan – Alessandro segítségével – a könyv alapját, de Pietro Verri volt az, aki letisztázva, és stílusán javítva végül is kiadásra kész állapotba hozta azt. A francia fordítás megjelenése, és itáliai elfogadása után pedig immáron három szerzőt is fel lehetne akár tüntetni, mivelhogy a Morellet-féle változat teljesen más mint az eredeti. Mondandójában a két könyv megegyezik, de az egyes szövegrészek átcsoportosításával a hangsúlyok áttevődtek, megbomlott az eredeti szövegszerkezet (bár mint említettük, ez inkább javított az eredetin). Nem tudni, hogy a Morellet-féle kiadást mi módon ültették át olasz nyelvre; franciából visszafordították olaszra, vagy Morellet útmutatást adott az általa véghezvitt változtatásokról, s ennek alapján formálták át az eredetit? Mindenesetre az 1774-es kiadás „már” az új koncepció jegyében került az olvasókhoz. Azért alkalmaztunk idézőjelet, mivel Beccaria még 1765-ben ígéretet tett a francia író-filozófus-fordítónak, hogy a legközelebbi kiadás már az új rendszert fogja követni.

Az újfajta kiadásból, mint az a táblázat tanulmányozásából is kiténik, egyes eredeti fejezetek (a 43-as, a 44-es és a 45-ös) hiányoznak. Ez nem azt jelenti, hogy azokat Morellet, mint a téma szempontjából esetleg lényegtelennek ítéltetöket egyszerűen kihagyta volna, hanem azokat más fejezetekbe építette be. Ezek a „hiányzó” fejezetek a magistratusokkal, a jutalmazásokkal és a nevelés fontosságával foglalkoznak. Mindhárom az új változat 41. fejezetében található, mely a bűncselekmények megelőzéséről szól. (Ebben a kontextusban a jutalmazásnak annyiban van bűncselekménymegelőző szerepe, hogy amennyiben az erényes cselekedeteket megjutalmazzák, szinte bizonyosra vehető, hogy ezáltal az

emberek inkább fognak vonzódni az erényes élethez, mint a bűnöshöz, (a bűnösség Beccariánál nem vallási fogalom) egyszóval érdekeltté teszik őket abban, hogy becsületesen éljenek. Az egyes szövegrészeket teljes terjedelmükben vette át Morellet, új bekezdéseket alkalmazva építette be azokat a szövegbe. A táblázatban „nem szerepel” jelzéssel azt a fejezetet jelöltük, amely az eredeti műben más cím alatt szereplő részt tartalmaz. A Morellet-féle változat egyik érdekessége ugyanis az, hogy olyan fejezet is van benne – mint például „A felségsértés büntette” (26. sz.) –, amely az eredetiben nem található meg.²⁵

Mostantól fogva tehát már hármas szerzőségről is beszélhetünk, s ha meggondoljuk, hogy Beccaria sok megnyilatkozása – főleg a bevezető részben – szinte szó szerinti átvétele Montesquieu „A törvények szelleme” és Rousseau „Társadalmi szerződés” című műveikben található gondolatoknak, akkor némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a könyv bizonyos értelemben kollektív alkotás. Montesquieu és Rousseau hatását természetesen vehetjük, hiszen akkoriban írásaik a legolvasottabbak közé számítottak, s a kor írói közül igen sokan vették át eszméiket, akiket mind plágiummal vádolhatnánk.

Igy tehát a műnek „mindössze” három szerzője van. Közülük mégis, csak Beccaria nevére emlékszik az utókor, holott a ma olvasható változathoz neki már nem sok köze van. Magyarországon Beccaria neve sem ismert, Pietro Verri pedig még a Dei delitti e delle pene-hez előszót írók számára is ismeretlen, s valamilyen – talán fordítási – hiba folytán csak testvérének neve maradt fenn, ráadásul az is hibásan, Veroi Sándorként.

A két másik szerző közül – Morellet és Pietro Verri – csak Morellet nem érezte úgy, hogy neki is kijárna a „szerzőt” illető dicsőségből és megbecsülésből. Ő teljességgel Beccaria művének tartotta az új változatot is. (Bár egyszer változtatásaival kapcsolatban azt mondta, ez egy olyan könyv, amely az egész emberiséggel foglalkozik, tehát az egész világ és az összes nép a magáénak vallhatja, mint egy közös tulajdont.)²⁶

Pietro Verri azonban nem nyugodott bele ilyen könnyen abba, hogy személye háttérbe szorult, Beccaria párizsi útja után szinte hadjáratot folytatott egykori barátja ellen, azt bizonygatva, hogy annak semmi köze a műhöz. Csak élete vége felé volt hajlandó elismerni, hogy bár volt barátja nem egyedül írta meg a Delittit, életműve mégis tiszteletet érdemel. Beccaria halála után három évvel, 1797-ben pedig már azt javasolta a milánói municipiónak, hogy emeljenek emlékművet „a hallhatatlan Beccaria tiszteletére”.²⁷

Beccaria említett párizsi útjára 1766. végén került sor, s ekkor a marchese viselkedésével annyira megsértette pártfogóit, a Verri-testvéreket, hogy élete végéig felemlgették neki ezt a rövid utazást.

Párizsba Morellet hívására és Pietro Verri ösztönzésére utazott el Beccaria. Verri barátja útjától azt remélte, hogy így majd megismerteti az Alpokon túli filozófusokat a Caffè tevékenységével, s írásaikat majd Franciaországban is kiadhatják, mivel Itáliában működésük kezdett nehezzé válni. Párizsban azonban csak Beccariat ismerték meg, hiába utazott el vele Alessandro is.

1766. október 2-án indultak el, s december 12-én Beccaria már ismét Milánóban volt. Nagyon nehezen bírta a népszerűséget, az ünneplést; később meg is írta Pietronak: „Kedves barátom, hagyj meg engem olyan-nak, amilyen vagyok, hadd éljem békésen az életemet, a saját ízlésem, jellemem és szükségleteim szerint.”²⁸

Párizsban Beccariát nagy szeretettel fogadták, mindenki a Delittiről szeretett volna beszélni vele, Alessandro csak mellékes szereplőként kezelték, s ez később sem változott.

Beccarianak annyira szokatlan volt a nagy népszerűség, hogy teljesen elfelejtkezett arról, nemcsak saját magát jött népszerűsíteni, hanem az Accademia dei Pugnit is. Úgy viselkedett, mint egy fejedelem, aki fogadja a bókokat, s nem hagyta érvényesülni Alessandro Verrit. Ráadásul a Facchinei kritikájára²⁹ írott választ is saját művének kiáltotta ki, holott az teljesen a testvérek munkája volt. A Delittivel kapcsolatban sem szólt a Verriekről, akik nélkül pedig sohasem lett volna kész a könyv.

Beccaria és Alessandro között kezdett feszültté válni a viszony. A fiatalabb Verri október 25-i levelében meg is írta bátyjának, hogy mindenki csak Beccariával törődik, őt észre sem veszik.³⁰ Ekkor Pietro még nyugtatgatta testvérét, azt remélve, hogy a helyzet még megváltozhat. Alessandro november 2-i levele azonban már arról szól, hogy semmiben nem értenek egyet, s Beccaria hamarosan vissza fog térni Milánóba.³¹ Alessandro érthetően nagyon elégedetlen volt, hiszen semmi sem valósult meg abból, amit elterveztek, s Beccaria viselkedését sem tudta mire vélni.

Pietro is hiába próbálta megérteni barátját, s később, mikor Alessandro elbeszéléséből értesült az eseményekről, nagyon megneheztelt rá.

A párizsi út valóban nagy lehetőség lett volna a Caffènak, hiszen mindaddig egyikőjük munkája iránt sem tanúsítottak érdeklődést a fran-

cia felvilágosodás képviselői. Nem kis megtiszteltetésnek számított Holbach házában a kor legnagyobb gondolkodóival eszmét cserélni, új tapasztalatokra szert tenni. Beccaria azonban, úgy tűnik nem érzékelte, mekkora lehetőségektől fosztotta meg magát és barátait hirtelen elutazásával és különös viselkedésével. Valószínűleg nem is akarta észrevenni a lehetőségeket, hiszen jellemétől távol állt ez az újfajta életmód. Ő a csendet, a nyugalmat kedvelte maga körül, s nem azt az állandó társasági életet, melyet Párizsban élt; számára az túlságosan élénk, intenzív volt. Így aztán meglepetésszerűen megszökött, s ezzel elérte célját, széttörte a mítoszt, melyet műve hozott létre alakja körül. Mindezek után azok számára, akik megismerték, elképzelhetetlennek tűnt, hogy ő írta a *Delittit*. Pietro Verri ezt a léghört kihasználva még Morellet előtt is megpróbálta becstelenné mutatni barátját. Naplójából értesülünk róla, hogy miután elmesélte neki, hogyan viselkedett Beccaria Párizsban, Verri állítása szerint Morellet, aki addig Beccaria tisztelője volt, a *Delitti* szerzőjét immár kétszínű, furcsa jellemű embernek tartotta, s nem állt messze attól, hogy csirkefogónak gondolja, s úgy látta, csak egy semmirekellő, aki egyedül semmire sem képes.³² Ezt azonban nem fogadhatjuk el teljességgel, hiszen nem valószínű, hogy Morellet ilyen könnyen megváltoztatta volna az íróról kialakított véleményét. Lehetséges, hogy Morellet-et is meglepte Beccaria magatartása, de ez alapvetően nem változtatta meg Beccaria iránti érzéseit, továbbra is barátjaként kezelte, s mikor megtudta, hogy II. Katalin Pétervárra hívja, nem rosszindulatból próbálta lebeszélni az utazásról.

Beccaria még Párizsban tartózkodott, mikor eljutott hozzá a hír, hogy II. Katalin szeretné meghívni őt Pétervárra, legyen segítségére a jövőben megvalósítandó reformok előkészítésében. A cárnő sokat forgatta a *Delittit*, s a reformokat kidolgozó bizottság számára írott utasításba bevett néhányat Beccaria gondolataiból.³³ Morellet és d'Alembert óva intették Beccariát az úttól, hiszen ismerték Diderot tapasztalatait. Morellet úgy vélte, szenvedni fog az unalomtól, d'Alembert pedig figyelmeztette, gondolja meg jól, el kíván-e utazni, felcserélné-e ezt a szép éghajlatot és ezt a kellemes tájat egy nyomasztó éghajlatú és barátságatlan országerért. „Itt hagynátok a szabadságot a rabszolgaságerért? Elhagynátok barátaitokat, hogy egy hercegnőt szolgáljatok, aki ugyan a maga nemében kiváló, mégis jobb, ha szeretője, s nem kenyéradója az embernek?” — kérdezte d'Alembert.³⁴ Így hát Beccaria — talán szerencséjére — nem utazott el.

Az 1766. év azonban Beccaria számára még nem ért véget, újabb meglepetéseket tartogatott. A párizsi út, II. Katalin meghívása, a mű indexre kerülése – még az év elején tiltották be Voltaire *Traité sur la Tolérance*-val együtt – után következtek Voltaire sorozatos, kitartó meghívásai, melyeket Beccaria mintha tudomásul sem vett volna.

Voltaire 1765. októberében szerzett tudomást a műről, egy bizonyos James Macdonaldtól, aki átutazóban nála járt, s odaadta neki a könyv egy példányát. Voltaire figyelmesen elolvasta azt, majd egy fiatal besançoni ügyvéd, Charles-Gabriel-Frédéric Christin segítségével több hónapi anyaggyűjtés után megírta a Kommentárt. Az esszé – címe ellenére – tartalmában nem kapcsolódott Beccaria könyvéhez, inkább csak illusztrálta azt, feldolgozva az 1750-es és 1760-as évek legszörnyűbb franciaországi eseteit.³⁵ Voltaire a Kommentár megírása után szeretett volna személyesen is találkozni a Delitti szerzőjével. Először 1766. december 24-én hívta meg Beccariát Ferneybe, majd mivel választ nem kapott, még kétszer megismételte a meghívást. Beccaria Voltaire egyik levelére sem válaszolt, hiába írta az öreg filozófus, hogy nincs mitől félnie, s ha kívánja, még színházi előadást is szervez számára. Utolsó meghívását 1767. augusztus 29-én írta, majd mikor Beccaria még erre sem válaszolt, felhagyott a kéréssel. Beccaria azonban félt a találkozástól; a maga módja talán már túllépett a Delittin.

Időközben a Verri-testvérek egyre szélesebb körben kezdték terjeszteni, hogy a Delitti szerzője nem is Beccaria. Valószínűleg ekkorra, 1767–1769 körülre datálhatóak Pietro Verri erre vonatkozó, naplójában 1765-re keltezett bejegyzései. A két testvér levelezése szinte semmi mással nem foglalkozik, csak Beccariával, jelzőik, melyekkel a szerzőt illetik, valódi dühöt és sértettséget mutatnak. Mintha csak versenyeznének, melyikük mond rosszabbat Beccariáról. Sunyinak, nevetséges szélhámosnak, hiúnak, közönséges alaknak mutatják őt, aki mindent barátai kihatásával ért el, egymaga tehetetlen lenne, még egy szalmaszálát sem tudna arrébb tenni. Még az is megfordult fejükben, hogy kritikát írnak a könyvről, rámutatva Montesquieu, Voltaire, Rousseau és a többiek műveiből átvett gondolatokra, s így bebizonyítják, hogy a mű egyszerű plágium. A kritikát titokban megírták franciául, hogy ne lehessen kideríteni, kik voltak a szerzők, ám végül is nem publikálták. Ez azonban nem a megbékélés jele volt; Beccaria haláláig nem hagyták abba intrikáikat.

1766–1767 körül Kaunitz és Firmian is sokat foglalkozott Beccariával, miután megtudták, II. Katalinnak céljai vannak az íróval. Először

megadták neki a kitelepedési engedélyt, majd meggondolták magukat, és visszavonták. Erre jó okuk volt; szerették volna Beccaria képességeit Lombardiában hasznosítani. Egyrészt elejét akarták venni, nehogy Beccaria esetleg további, reformokat sürgető műveket írjon, másrészt alkalmazva őt a helytartói apparátusban, „tapasztalatainak” nagy hasznát vehették volna. Kaunitz 1767. április 27-i levelében figyelmeztette Firmiant: „Úgy gondolom, nem lenne helyes elveszíteni egy nagy tudású embert, aki ráadásul, ahogyan könyvből kitűnik, még gondolkodni is szokott. Nem lenne helyes elveszítenünk éppen most, mikor oly kevés tartományunkban a gondolkodó és a filozófus.”³⁶ Beccariát mindenképpen szerették volna bevonni reformterveikbe. Mivel azonban a marchese még 1765-ben kijelentette, hogy nem kíván jogi problémákkal foglalkozni, így a felsőoktatásban kívánták alkalmazni. 1768-tól a milánói egyetemen a kamarai tudományok tanszékének vezetőjévé nevezték ki. Beccaria itt jól érezte magát, csak a közgazdaságtannal foglalkozott, nélküle folyt tovább a vita a könyvről, gondolatairól. Teljesen elidegenedett művétől, hiába kérték sokan még mindig a könyv folytatására, a probléma elmélyítésére. Az egyetemi tanári kinevezés tekintélyt szerzett neki. Ez az életmód sokkal inkább megfelelt természetének, nem akarták folyton a véleményét hallani, senki sem zaklatta, nem kísérte mindúntalan a közvélemény figyelme.

Nem ő volt az egyetlen, aki a Caffè körből a Habsburg közigazgatás szervezetébe került be. Időközben az Accademia dei Pugni feloszlott, tagjai bekerültek a közigazgatásba, ismereteiket a Habsburg szervek hasznosították saját céljaikra. A sors úgy hozta, hogy Pietro Verri és Cesare Beccaria ismét összetalálkoztak. 1771. április 29-től Beccariát kinevezték a Legfelsőbb Gazdasági Tanácsba, ahol együtt dolgozott Pietro Verrivel, aki még mindig nehezelt rá. 1773. június 28-i levelében így írt Alessandro-nak Beccariáról: „Nem ismernél rá, közönséges, nagyon közönséges ember lett belőle, egy szikrányi energia vagy lelkesedés sincs benne, petyhüdt, eltévedt az elméletei között, félnék, beleveszett a részletekbe. Soha nem hallani tőle nagy, szép vagy zseniális gondolatokat. Még a Delitti másolóját sem nézné ki belőle az ember.”³⁷

Beccaria ekkorra már valóban kissé megfáradt, egyre gyorsabban és egyre mélyebbre került a szürke petyhüdségbe, még arról sem nagyon tudott, hogy követői, tanítványai vannak.³⁸ Számára a Gazdasági Tanácsban való részvétel volt pályafutása megkoronázása, ettől kezdve már nem folytatott elmélyült tudományos tevékenységet. Utolsó műve, „A

közgazdaságtan elemei” sem kutatómunka eredménye, hanem az 1769. és 1770. között az egyetemen tartott előadásából állította össze. 1794. november 28-án halt meg Milánóban.

Legfontosabb művének – még ha tudjuk is, hogy annak nem egyedüli szerzője – a *Delittit* kell tartanunk, hiszen egész Európában megismerték, és elveit előbb vagy utóbb alkalmazták. A kor újabb törvénykönyvei, így a *Code Penal* is a *Delitti* hatását mutatja.

Beccaria összes műveinek kritikai kiadása 1984-ben jelent meg Olaszországban.³⁹ A több mint hat kötetre tervezett kiadvány egy hatalmas, minden részletre kiterjedő vállalkozás, több évi kutatómunka gyümölcse. Az első kötet tartalmazza a *Delitti* legelső kiadásának teljes szövegét és az ötödik kiadást, az utolsót, amely még Beccaria keze nyomát viseli, továbbá az első öt kiadást összevető tanulmányokat, a Morellet-féle változat elemzését, könyvészeti szövegösszehasonlítást, valamint az összes eddigi olasz kiadás adatait.

Jegyzetek

1. Két jegyzetet említenénk, melyek bővebb információt tartalmaznak; az első: Békés–Bodgál–Györgyi–Károly–Molnár–Pintér–Szűk: *Büntetőjog – Általános rész*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. Szerk.: Pintér Jenő. I. kötet; ez a jegyzet mindössze egy mondatot tartalmaz: „A modern értelemben vett büntető jogtudomány előfutárának *Beccariat* tekintjük; 1764-ben adta ki könyvét 'Dei delitti et delle pene' (A büntettekről és a büntetésekről) címmel.” (25. oldal)

A másodikból (Csizmadia–Hajdú–Horváth–Nagyné: *Egyetemes állam- és jogtörténet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1984. Szerk.: Horváth Pál) már többet tudhatunk meg, de ennek sem pontosak az információi: „Az ő (Montesquieu) nyomdokain haladva Beccaria Cézár olasz jogtudós A bűnökről és büntetésekről c. híres művében (1764), amelyet megjelenését követően a Francia Akadémia egy tagja, André Merllet, hamarosan francia nyelvre is lefordított és Voltaire ismertetett, ...” (192. old.)

Az elsőként idézett jegyzet rosszul idézi a címet, a második pedig jogtudós-nak nevezi „Beccaria Cézárt”, aki azonban inkább közgazdász, mint jogász volt. André *Merllet*, és nem Merllet fordította le a művet, s bizonyos, hogy jelen esetben nem beszélhetünk sajtóhibáról, mivel az 1967-es magyar kiadás szintén Merlletnek írja Morellet nevét, és valószínű, hogy innen került be hibásan a név; ezenkívül Voltaire nem ismertetést írt a műről, csupán írt egy művet a *Delitti* kapcsán – erről még fogunk részletesebben szólni a dolgozatban.

2. A történeti áttekintéssel kapcsolatban lásd: *Alberto Asor Rosa: Storia della letteratura italiana La Nuova Italia*. 1986. 338–350., valamint: *Giuliano Procacci: Storia degli italiani*. Editori Laterza, 1984. 253–273.

3. A nevet némi szabadossággal Elkötelezettek vagy Harcosok Társasága-ként fordíthatjuk.
4. *Franco Venturi*: Settecento riformatore I. (Da Muratori a Beccaria) Giulio Einaudi Editore, Torino, 1969. 9. fejezet, 680.
5. *Cesare Beccaria*: Büntett és büntetés. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. Fordította: Sebestyén Pál, az előszót Kádár Miklós írta. 12.
6. Aneddoto concernente l'origine del trattato Dei delitti e delle pene. In: *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene, 1–4. Edizione novissima in quattro tomi ridotta. Di nuovo accresciuta coi commenti del Voltaire ... Bassano–Venezia, 1797. 1. kötet, 268–270.
7. *Cesare Beccaria*: Büntett és büntetés. Fordította és bevezette Dr. Tarnai János, Révai Leo kiadása, Budapest, 1887.
8. Az első magyar kiadás – mely ellentétben az 1967-ben megjelent kötetben található adattal, nem 1843-ban, hanem 1834-ben jelent meg – nem tartalmaz előszót.
9. Beccaria előadásait Pietro Custodi adta ki Scrittori classici italiani di economia politica című kötetében (a kiadásról bővebb adatok nem állnak rendelkezésünkre).
10. *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene a cura di Pietro Calamandrei, Felice Le Monnier Editore, Firenze, 1965. 44–45.
11. *Franco Venturi*, 9. fejezet 705.
12. Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria diretta da Luigi Firpo, Medio-banca Editore, Milano 1984. I. kötet 217.
13. Az idézet Pietro Verri 1769. január 21-én, Alessandrohoz írott leveléből való. Megtalálható: Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria ... I. kötet 218.
14. Pietro Verri állítására vonatkozóan lásd: Edizione nazionale ... I. kötet 222. Alessandro álláspontjára vonatkozóan lásd ugyanott, 224.
15. Edizione nazionale ... I. kötet 228.
16. Uo. I. kötet 338. Claudio Fromond cremonai szerzetes kritikájából idéztünk (Fromond a pisai egyetemen logikát, majd fizikát tanított); az anonim kiadás őt is megtevesztette, s azt hitte, a könyv Pietro Verri tollából való, mivel Verri előző műve, a Meditazioni sulla felicità (Elmélkedések a boldogságról) hasonló módon, anonimként jelent meg.
17. Pietro Verri 1764. október 26-i naplőbejegyzése; in: Edizione nazionale ... I. kötet, 395.
18. *Cesare Beccaria*: Dei delitti e delle pene 1–4. Edizione novissima in quattro tomi ridotta ... (pontosabb adatokat lásd 6. jegyzet) I. kötet 146.
19. Illuministi italiani III. Riformatori lombardi, piemontesi e toscani a cura di Franco Venturi Riccardo Ricciardi Editore, Milano–Napoli, 1958. 11.
20. Ugyanott.
21. Edizione nazionale ... I. kötet 305.; valamint: Illuministi italiani III. (pontosabb adatokat lásd 19. jegyzet), 24.
22. *Franco Valsecchi*: Cesare Beccaria: l'uomo e l'opera; in: Secondo centenario della pubblicazione dell'opera „Dei delitti e delle pene”. Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1965. 131.; valamint: Illuministi italiani III. ... 7. old.

23. Edizione nazionale ... I. kötet, 316.
24. A Cantù-féle kiadás: Cesare Cantù: *Beccaria e il diritto penale*. Firenze, 1862.
25. Morellet a 26. fejezetet az eredeti 8. fejezetének egy részéből kreálta, mivel úgy gondolta, a probléma olyan fontos, hogy érdemes külön részként tárgyalni.
26. *Illuministi italiani III. ...*, 24.
27. lásd: 10. jegyzet, 61.
28. *Illuministi italiani III. ...* 13.
29. Ferdinando Fachinei vallombrosai atya heves kritikájáról van szó; a bírálóat 1765 elején jelent meg *Note ed osservazioni sul libro intitolato Dei delitti e delle pene* címmel. A kritika megtalálható a *Delitti* már idézett 1797-es kiadásának III. kötetében (3–255.). A támadásra a Verri fivérek válaszoltak, s nem Beccaria. A válasz megtalálható a fent említett kiadás II. kötetében *Risposta ad uno scritto che s'intitola Note ed osservazioni sul libro intitolato Dei delitti e delle pene* címmel (3–102.)
30. Edizione nazionale ... I. kötet, 219.
31. Ugyanott.
32. Ugyanott, 220.
33. *Illuministi italiani III. ...* 18.
34. *Franco Valsecchi*, 132.
35. *Commentario del Sig. di Voltaire*; in: *Cesare Beccaria: Dei delitti e delle pene 1–4. ... I. kötet*, 161–236.
36. *Illuministi italiani III. ...* 19.
37. *Franco Valsecchi*, 134.; valamint: *Illuministi italiani III. ...* 21. Az utóbbiban a levél ugyan júliusi datálású.
38. Például Alfonso Longora gondolhatunk, aki 1773-tól 1782-ig Beccariával együtt állt a politikai gazdaságtan tanszék élén.
39. Edizione nazionale delle opere di Cesare Beccaria diretta da Luigi Firpo, Medio-banca Editore, Milano, 1984. Eddig az első hét kötet megjelenéséről van tudomásunk, de még továbbiakat terveznek, melyekben kiadják majd Beccaria gazdasági tanulmányait, levelezését és a hivatali munkája során keletkezett hivatalos iratokat.

A RÉGÉSZET ÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ SZEMPONTJAI AZ ANGOL FALUKÖZÖSSÉG KUTATÁSÁBAN*

A feudalizmus struktúrájának és a középkori parasztság történetének vizsgálatához elengedhetetlenül szükséges a faluközösség – és ennek történetelméleti konzekvenciája, a közösségi földhasználat – kérdésének vizsgálata. Egyetemes történeti áttekintés nélkül azonban a magyar történelem hasonló intézményének megvilágítása is nehézségekbe ütközik. A forrásanyagában rendkívül gazdag és változatos angol faluközösség közel másfél évszázados kutatásának áttekintése alkalmat ad és reményt is nyújthat egy majdan egész Európára kiterjedő összehasonlítás elvégzésére.

A 19. század közepén az angol jogtörténetírás az alkotmánytörténet magyarázatakor indította el a középkori faluközösség kutatását és ennek legjellegzetesebb intézményét, az *open field* rendszert¹ helyezte középpontba. A jog- és gazdaságtörténészek gazdag forrásanyag felkutatásával, értelmezésével állapították meg, hogy a közösségi földhasználat rendszere olyan jellegzetes történeti intézményt takar, amelynek eredete, több évszázados működése és kétségtelenül megszűnte is van. Minden fázisa – a történeti adatok tanúsága szerint – ugyanakkor többféle, egymásnak ellentmondó magyarázatokat is megenged. E korszak szaktudósai felállítottak egy (vagy több, de azonos gyökerű) történeti elméletet a közösségi földhasználat rendszerének keletkezésére, eredetére, amely egyben meghatározta az intézmény értelmezését, működésének és megszűntének okát is. Ez a komplexnek tűnő, sokoldalú definíció azonban egy lényeges ellentmondást tartalmazott. A kutatók úgy vélték, hogy a legkorábbi forrásokban feltűnő közösségi földhasználat már nem a keletkezés stádiumát mutatja, így az írott történelem időszakán messze túlmutató intézmény eredetének és működésének megvilágítása lehetetlen a történetírás módszereivel.

A régészet és történeti földrajz kutatói vették tehát át a stafétabotot. Az *open field* szisztéma kutatásának második periódusára e két tudományág nyomta rá bélyegét. Az előző korszakban felállított történeti elméletek szolgáltak kiindulópontul a közösségi földhasználat eredetének eldöntéséhez. Saját módszerekkel, de készenkapott elmélettel

igazoltak és cáfoltak, éppen ezért végkövetkeztetések érvényessége bizonytalan maradt. A „látható, megfogható adatok” – régészeti bizonyítékok – és a velük szembesített „ideák” között kanyargó rész kutatások nem segítettek elő a közösségi földhasználatról alkotott vélemények egymáshoz közelítését. Szaporodtak a mind több forrás, régészeti feltárás eredményeit közlő munkák, de az elméleti összegzésre tett kísérletek a történeti, régészeti és földrajzi megközelítések kudarcát mutatták.

A tudományágak módszerbeli korlátai és eltéréseik különbözőségéből adódó egyenetlenségeik a közösségi földhasználatról kialakított elméletek törvényszerű felülvizsgálatát sürgették. Az open field rendszer eredetének történeti elméletei, – régészeti bizonyíthatatlanságuk következtében – a közösségi földhasználat működésére, jellegzetességeinek tisztázására és értelmezésére helyezik át a hangsúlyt. A különféle tudományágak – régészet, történeti földrajz, technika történet, jogtörténet – sajátos nyelvezetének és értelmezésének egységesítési igénye a legfontosabb tényező abban, hogy az egyre szaporodó mennyiségű adatok megkönnyíthessék a kutatást. Így, e földhasználati rendszer vizsgálatának harmadik korszakában az első időszak történeti, „ortodox”-nak nevezett elméletét felülvizsgálva új, természetesen ezzel a „régí” jogtörténeti megközelítést és az eredet központi értelmezését is tagadó, „modern”, gazdasági tényezőket hangsúlyozó, de ugyancsak történeti elmélet került. A régi és az új elmélet vitája újabb rész kutatásokat, bizonyítékokat és ellenvéleményeket eredményezett – (természetesen) a két különböző nézet vitája egymás kizárására épült.

A közösségi földhasználat kutatása természetesen nemcsak „önmagán belül” változott törvényszerűen, de nem maradt érzéketlen a társadalomtudományok mindenkorai „divatos” irányzataival szemben sem. A szociológia, közgazdaságtan módszerüket és kutatott témáikat tekintve kiindulópontnak, a „napi” politikai, gazdasági kérdések vizsgálatára épülő elméletekkel keresnek igazolást a történeti fejlődés bizonyos intézményeiben, folyamataiban.² Így kapcsolódnak azután a közösségi földhasználat kutatásához az elmúlt évtizedben anélkül, hogy adataik és ismereteik a korábbi történeti elméleteket alaposabban elemeznék. A modern gazdaságtan és szociológia művelői számára így válik „ortodox”-szá a korábbi korszak „modern történeti elmélete”, mindegyik tudományág saját elméleti koncepcióját vetíti a közösségi földhasználat kérdésének megoldására, megszüntetve ezzel az addigi „történeti” primátust.

A 19. század közepe és az 1938 közötti időszak történettudomá-

nyát a „good, old economic history” jellemezte. E korszak kutatóinak nyitottsága, szakmai felkészültsége párosult azzal a felelősséggel, amelyet napjaik társadalmi problémáinak megoldása kívánt. Stubbs, Seeböhm, Maitland, Vinogradoff ugyan jogtörténészek voltak, Ashley, Cunningham, Thorold Rogers gazdaságtörténészek, munkáikból kitűnik, hogy nagyobb hatással volt rájuk a szűkebben vett történettudomány, mint fordítva. Nincs olyan történetíró a következő korszakokban, aki olyan teljes szemléletet adta volna az angol fejlődésnek, mint e korszak bármely említett tudósa. Érdeklődésük középpontjában – saját koruk leégetőbb kérdése – a tulajdon meghatározása állt, és ennek történeti alakulása, hatása a gazdaságra, társadalomra. Az európai faluközösség körül zajló vitában számukra a tulajdonjog eredetének értelmezése volt a legfontosabb. Érvelési rendszerükben a jogi ideák és intézmények a gazdasági növekedésnek, változásnak integrált részét képezték és ez – a marxi módszerhez közelítő – megoldási módnak látszott ahhoz, hogy mindazokat a kérdéseket megvilágítsa, amelyek egy adott társadalom megjavítása érdekében történnek.

1938–1972 között – természetesen nem pontosan meghúzható határ – a korábbi történetírást elutasították, „érzelmességgel”, „rasszizmussal” vagy éppen naivitással vádolva ezt a valóban morális töltetű, tehát nagyon is „világnézetet” tükröző tudományírást. Helyébe pedig a „valódi”, „objektív” szaktudomány primátusát vélték a megfelelő ellen-szernek. Hogy ez a fajta megoldás – a mindent tagadás – mennyire nem járható út, éppen azok a történetírók, szaktudósok mutatták be, akik évtizedeken át tartó értelmezési, terminológiai, lokális és parciális adathalmazok tengerében nem tudtak „objektív” megközelítésükkel eredményt kicsiholni a „forrásokból”. Az utóbbi évek pedig bizonyítják, hogy a közösségi földhasználat kutatása visszatért az „eredeti forráshoz”, a „rég, jó gazdaságtörténészek” elméleteinek újraelevenítéséhez. Elméleteik, módszerbeli tanulságuk kevés azonban, hogy megoldja a közösségi földhasználat közel 150 éve óriási apparátussal vizsgált témáját, ha hiányzik a valódi kérdés: miért fontos, miért kell ennyi idő óta kutatni egy történeti intézményt. A tudománytörténeti tanulság ismerete nélkül bármely ország faluközösségének, közösségi földhasználatának kutatása aligha juthat el a forrásokon alapuló eredményes vizsgálathoz.

A fentiekben röviden vázolt kutatástörténeti áttekintés folyamatából a következőkben az 1938 és 1962 közötti időszak kerül részletesebb bemutatásra.

1938-tól az angol faluközösség-kutatás irányát a régészet és a történeti földrajz határozza meg. Az 1938-ig végzett kutatások összegzését E. Barger *English Historical Review*-ban megjelent tanulmánya jelenti,³ aki a régész szemszögéből tekint vissza. Véleménye, hogy az antik és a középkori földművelés vizsgálatára a megelőző negyven évben kétféle módszert használt a tudomány, egyrészt a direkt bizonyítékok, a terepbejárás, légifelvételek értelmezését, másrészt a különböző korokból származó térképek és dokumentumok adatainak olvasását, s a kettő közötti átmenetet a tárgyak, leletek vizsgálata jelentette.

Barger az angol földhasználat vizsgálatának megindítását Seebohm⁴ nevéhez kapcsolja, aki angolszász, wales-i és norman források alapján állított össze néhány térképet az open field határszerkezet bemutatására. A rendszeres anyaggyűjtés és feldolgozás Gray⁵ nevéhez fűződik, ő már 700 összeírás alapján végezte el az open field elterjedési területének megállapítását. Ennek eredménye lett Anglia teljes településhálózatának bemutatása térképeken, és ezzel párhuzamosan meg is adhatta a középkori angol földhasználat és földművelés – mind a mai napig alig módosított – általános típusait. Gray munkájának középpontjában az open field, más terminussal a szórt parcellás határhasználat elterjedésének vizsgálata állt, amelyről sikerült kimutatnia, hogy a kötelezőnek vélt nyomásrendszer nélkül is létezett.

Barger a régészeti kutatás jelentős lépésének tartja Curwen 1923-ban, majd Crawford 1928-ban megjelent munkáit, amelyek a meginduló légifelvételek alapján az open field szisztéma mellett az ún. kelta földek, négyzet alakú vagy telek-földek típusait is említik. A két kutató adatai szerint a vaskori és a római kori négyzet alakú, kelta földek és a közelükben levő angolszász településnyomok között semmiféle kapcsolatot nem lehet kimutatni – a telek rendszerű és a parcellás (open field) művelés egymástól függetlenül, külön létezett.⁶ Már Barger felhívja a figyelmet arra, hogy a régészeti kutatások hatékonyságának határai vannak, ha a földhasználat kutatása azonos a nehezen, vagy egyáltalán nem datálható szántásnyomok vizsgálatával. Ez a bizonytalanság csak fokozódik, ha a már szántott és a soha művelés alá nem vont területeket a régész elkülöníteni vagy éppen azonosítani kívánja. Így fordulhat elő, hogy a korábban középkorinak vélt teraszos szántásnyomokat az ún. lyncheteket bronzkorinak tartanak az újabb vizsgálatok.⁷ Nem kisebb a bizonytalanság a földművelési eszközök datálása esetében sem.⁸ Mindent összevetve, Barger szerint, a bronzkor és a 8. század közötti időszak mű-

velési módját számtalan betelepülési hullám alakította ki. Az open field rendszer, annak nem egyidejű, teljes formája, jellegzetességei külön-külön, más-más időben és különféle népek révén érkezhettek a szigetországba.

A parcellás művelést és a hozzá nélkülözhetetlen nehéz ekét — mindkettő az open field rendszer lényegi eleme — ugyancsak nem képes a régészet pontos időhöz és néphez kötni.⁹ Hasonló a helyzet akkor, ha a régészet segítsége szükséges bizonyítani az open field gazdaság római villákból történt kifejlődését, de azt sem képes igazolni, hogy az agrolszász hódítók találmánya lett volna az angliai parcellás művelés elterjesztése. Az angolszász és római kori ásatások azt mutatják, hogy az angolszász hódítók nem használták a római villákat és településeket, de mindez nem zárja ki, hogy a korábban megművelt római földeket az új jövevények tovább használták, — vagyis bármi történhetett, a régészetnek egyikre sincs megdönthetetlen bizonyítéka.

Végezetül Barger az open field rendszer középkori képeinek kialakulását egy összetett többfázisú folyamatban látja, amelyben a római és angolszász hatás együttesen magába foglalja a közösségi művelés skandináv módját, a kelta runrig-et, a kontinensen feltalált nehéz eke használatát.¹⁰

A régészeti vizsgálatok tehát alapvetően a területen található szántásnyomok, földformák értelmezése, megfigyelése és datálása körül zajlott. A talajon látható jelek közül főként a parcellákat elválasztó mezsgyék — angolul balks — és a teraszos szántás — lynchet — nyomait hozták összefüggésbe az open field rendszerrel. A mezsgyék meghatározása körül kibontakozó csatározások jól mutatják a régészeti módszerek zsákutcáját.

A mezsgye kérdése Seebohm munkájában került először napirendre. Véleménye szerint az open field rendszerű határban a parcellákat egymástól felszántatlan, füves földsávok, azaz mezsgyék választják el. Ezt a megállapítást az Orwin házaspár kutatásai¹¹ módosították, mégpedig saját megfigyeléseik alapján úgy látták, hogy a birtokrészeket felszántott — de bevetetlen — barázdákkal határolták el. E két megállapítás közötti állásfoglalás határozta meg 1948–49-ben a régészeti folyóiratokban e témában publikált tanulmányokat. A végső summázat szerint Anglia különböző vidékének ilyen irányú feltérképezése részben alátámasztotta Orwinék megállapításait,¹² vagy azzal a kiegészítéssel bővítették, hogy a nehéz agyagos talajon valóban csak a mély barázdá vá-

lasztotta el egymástól a parcellákat, de a könnyű, homokos vidékeken a füves mezsgye szolgált határjelzőül.¹³

Nem jutott végső megoldásra a kutatás a teraszos szántás és az open field rendszer kapcsolatának bizonyításában sem. Az Orwin házaspár szerint a teraszos képződményeknek nincs közük a rendszerhez,¹⁴ ugyanakkor a régészeti felmérések területenként találtak kapcsolatot.¹⁵

A történeti és régészeti megfigyelések az open field rendszerű falvak határában jellegzetes szántási módra, az ún. ridge és furrow – magyarul leginkább a bakhátas-szántásra hívták fel a figyelmet.¹⁶ Beresford 1948-ban közölt tanulmányában¹⁷ a bekerítések előtti időszak jellegzetes képződményének tartja a bakhátas szántás S-alakú barázdáinak nyomait és ezeket az 1924–28-ig terjedő időszak régészeti megfigyelésein és a légifelvételeken ki is mutatta. A jellegzetes szántási mód feltételezett funkciója – szerinte – a föld felesleges nedvességét elvezetni, bár hozzáteszi, hogy így csak kisebb területek lecsapolására alkalmazható.¹⁸ Beresford véleménye, hogy a bakhátas szántás nyomainak helyes értelmezése segíthetné az open field rendszer geográfiai eloszlását is megvilágítani. A bakhátas művelés elméletileg azt jelenti, hogy az adott földdarab hajdan művelés alatt volt, de ugyanakkor, ahol ilyen típusú szántás nem található, még lehetett open field-szerű határháznál, sőt az a lehetőség is fennáll, hogy egy későbbi szántással ezt eltörölték. Mindezek után Beresford személyes megfigyelései alapján úgy véli, hogy ahol nem fedezhető fel a bakhátas szántás jellegzetes formája, ott soha nem alkalmazták az open field rendszert. Vagyis ez a talajelőkészítési módszer jelzi a szórt parcellás határháznál, ugyanakkor a régészet nem képes pontosan meghatározni a szántás időpontját és egyidejűségét sem.¹⁹

1949-ben Finberg Devonshire-i megfigyelései bizonyítják és cáfolják is Beresford álláspontját.²⁰ Ezen a területen, ahol a korábbi kutatás nem talál open fieldre vonatkozó nyomokat, Finberg helynevek és a 11. századi oklevelek alapján számos bizonyítékra figyelt fel.²¹ Megállapítása egy korán bekerítésre került területre vonatkozik, ahol a régészeti – addigi – megfigyelések szerint teljesen hiányzik a bakhátas szántásra utaló nyom, s a magányos farmszerű települések rögzített szántóit füves mezsgék választják el egymástól. A történeti adatok ugyanakkor még 1889-ből is 491 parcellát említenek, amelyek 56 tulajdonos között oszlottak el.²²

Az open field rendszer korábbi elterjedési térképét hasonló mó-

don tágitja Hoskins,²³ Rawson,²⁴ Mead²⁵ vizsgálatai is, így Anglia ezideig e rendszerből kimaradt területeit, mint Wales, Cornwall, Devon stb. vonják be a szórt parcellás határhasználat elterjedési övezetébe.

1951-ben Kerridge tanulmányában²⁶ visszatér a bakhátas szántás kérdésére. A szerző Beresford-dal vitatkozva megállapítja, hogy az teljesen félremagyarázta a bakhátas szántás és az open field kapcsolatát. Véleménye szerint e szántási mód nem a föld felszárítására szolgált, hiszen olyan területen is alkalmazták, ahol nem volt szükség vízelvezetésre, ezzel szemben a szél elleni védekezésre szolgált, sőt a rétek körüli öntözőbarázdák megszántására is. Kerridge álláspontja szerint, a bakhátas szántás nem pusztán az open field módszer jelzője, öntözésnél, lecsapolásnál, de még mélyszántásra is ilyen módon készítették elő a földet. Ezen kívül számtalan esetben a tagosított gazdaságban is így szántottak. Leglényegesebb azonban – Kerridge írja – hogy ez a talajelőkészítés nem volt állandó, hanem bizonyos idő után szétszántották a földet. Tehát a jelen állapotában megfigyelhető bakhátas nyomok nem köthetők a középkori, vagy még korábbi open fieldhez, hanem újkori, főként 18–19. századi tagosítások (bekerítések), határrendezések eredményei. Mindezt igazolva látja abban is, hogy ezeken a területeken hiányzik a középkori barázdákra oly jellemző S-alak.²⁷

A régészet és történeti földrajz részeredményeinek összegzésére elsőnek Beresford vállalkozott, aki 1954-ben megjelent könyvében²⁸ az open field rendszer eredetére, kialakulási körülményeire új koncepció körvonalait állította fel. Elgondolásának alapja, hogy az open field rendszer jellegzetes vonásait a korai időszak közösségi irtása eredményezte. Az angolszász hódítók – írja – néptelen területekre, megműveletlen földekre települtek, s életbenmaradásukhoz, amely egyben a földművelést is jelentette, erdőt kellett irtaniuk, s ezt közösen végezték el. Elsőnek akkora földterületet irtottak ki, amennyire a közösségnek szüksége volt, s ezt az egységet nevezzük furlongnak – dűlőnek – egy barázda hosszúságú, a résztvevők száma szerinti parcellákból álló földdarabnak. A népesség növekedésével, vagy az igények gyarapodásával mindig kiirtottak egy-egy területet, amellyel bővítették földjeiket. A parcellák terjedelme nem tért el túlságosan egymástól, valószínűleg az állandó nagyság fenntartására törekedtek.²⁹ A faluhatár közepén levő dűlők között nagyobb, szélesebb átjárót, mezsgyét hagytak, s a területet napi legeltetésre használták – természetesen kipányvázva a jószágot.³⁰ Beresford megfigyelései szerint a térképeken ritkán tüntetik fel a faluhatár nyomásait (fields)

bizonyára azért nem, mert a nyomás táblái nem változtak az idők folyamán s annak helyét, kiterjedését adminisztratív szempontok és a mindennapi földművelési rutin köztudottá tette. Egymásközötti vitára főként a parcellák elhelyezkedése és nagysága adhatott okot, ezért látható a térképeken a személyek nevével megjelölt parcellák sorozata.³¹ A földek újraosztására az angol forrásokban és a megismerhető gyakorlatban nem találtak nyomokat, csak a rétek újraosztásáról vannak ismeretek. A térképek és oklevelek – Beresford szerint – egyaránt összefüggésbe hozzák az open field rendszert a bakhátas szántással. Ennek nyomai a középkorban elnéptelenedett falvak vizsgálatakor világosan kirajzolódnak, s más, azóta is művelt falvak határával összevetve arra következtethetünk, hogy az elmúlt kétszáz évben a művelés a szántási irányt követte, s így a régi nyomok az újjal összevethetők.³²

Beresford kutatásai nem vágták el a bakhátas szántás fellelhető nyomainak értelmezése körüli vitát,³³ de ezzel egyidejűen figyelemre méltó eredmények születtek a mezőgazdasági eszközök régészeti feltárásában, különösen a normann hódítást megelőző időszak ekéi terén.³⁴

Az 1956-ban megjelent technikatörténeti összefoglalóban Singer adott átfogó képet az open field rendszer és a földművelési eszközök kapcsolatáról.³⁵

Megállapítja, hogy a szántáskor alkalmazott 4 ökrös ekefogat általános gyakorlat Európában, s a Domesday Bookban említett 8 ökör nem jelentette az egyidejű igába vételt, hanem a délelőtti és délutáni „műszak” egy-egy igája volt; – esetleg négy ökörrel az ekét, majd utána 4 ökörrel a boronát húzhatták.³⁶ Singer véleménye, hogy a hosszú parcellák szántási módja nem feltétlenül a bakhátas megoldás, s bár ez jellegzetessége az open fieldnek, de e rendszeren kívül is használatos volt. Lesújtó véleményét az open field szisztéma kialakulásával kapcsolatos – főként annak angolszász eredetét hangsúlyozó – elképzelésekről arra alapozza, hogy a régészeti adatok bizonyossága szerint a római időszak teremtette meg e gazdálkodási formát, s az angolszász korszak prosperitása ennek bázisán csak a 9–10. században jelentkezik.³⁷

A régészeti és földrajzi kutatások azideig legeredetibb és megalapozottabb számbavétele Beresford újabb, 1958-ban megjelent munkája,³⁸ ez a középkori Anglia településhálózatát mutatja be. Forrásainak fő bázisa a szerző által készített és feldolgozott légifelvételek csoportja. Beresford az angol falvak kialakulását – mint korábbi munkájában is – a hódítások, betelepülések során kialakított földfoglalás eredményeként

értelmezi. A jól művelhető, termékeny talajú területeken több és nagyobb létszámú falu alakult, mint a kötött talajú vidékeken. Az angol falvak két jellegzetes formája a csoportos, vagy egyközpontú szántóföldekkel körülvett, valamint a magányos, szórt tanyarendszerű település.

A csoportos falvak létrejöttében a védekezés, az eke és a szántás módja játszott döntő szerepet. A természeti körülmények és a rendelkezésre álló eszközök korlátozott volta miatt emberek csoportjainak összefogása kellett az élelem megtermeléséhez szükséges állatállomány tartására és a szántás lebonyolítására. A középkori földművelés open field formájának leglényegesebb jellemzője a parcella, a dűlő, a nyomás táblái és a parcellákat elválasztó mezsgye. A rendszer határának a fenti formájú kiépülése hosszú századok folyamatos irtási munkáinak eredménye, amely csak a 13. században ért véget. A Statute of Merton 1235-ben arra mutat, hogy az írható területeken korlátozzák, szabályozzák a közös legeltetés jogát. A kevésbé könnyen művelhető talajon a 17–18. században fejeződik be az open field rendszer terjeszkedése. A 13. századi földéhség következtében a normannok alatt hozott erdőtörvények, amelyek vadászat céljára tartották fenn az erdőt, állandó konfliktus forrásai voltak. A földfoglalás békésebb módja hozta létre – Beresford szerint – az open field egyik jellegzetes egységét, a dűlőket. A dűlő (furlong vagy flatt) a parcellák csoportját jelentette, mindegyiknek volt neve és minden birtokos parcellája a megnevezett dűlőben volt. A dűlő eredetileg nem egy pontosan kimért hosszúsági és területi egység volt, jelentéséhez később tapadt a 220 yard-nyi hosszúság és 22 yard szélesség. A falu körüli szántóföldek közül mindig a központhoz közelebb eső a legkorábbi foglalás eredménye, s a népesség számának és igényeinek növekedésével nagyobbodott az irtott terület nagysága is. Az irtások követtek a falu körzetét, a naposabb, szárazabb, minőségileg jobb talajfajta menetét. A népesség szaporodásával egyre csökkent a megművelhető földek közötti választás lehetősége is. Ez lenne a magyarázata Beresford szerint a dűlők különböző nagyságának, fekvésének, irányának.³⁹ Beresford hivatkozik Bishop tanulmányára,⁴⁰ amelyben az az open field típusú faluhatár irtással történt bővítésére és kiegészítésére mutat rá, de arra is, hogy nem minden irtásföldet csatoltak a közös szántóhoz. Beresford meggyőződése, hogy az ilyen kettős határszerkezet nagymértékben hozzájárult a közösségi földhasználat kései fennmaradásához.

Tovább elemezve az open field rendszert, Beresford elmondja, hogy a középkori földbirtoklás alapegysége az állandó kerítéssel, vagy hatá-

rokkal nem jelölt dűlőkön belüli, hosszú, keskeny parcella (strip, selion) volt. A dűlők parcellákra osztásának gyakorlata az írtásban résztvevők száma, a családok tulajdonjogi helyzete, valamint a szántás és írtás munkálataihoz való hozzájárulása szerint változott. Miután egy-egy dűlőt nem azonos időben írtottak, így az első írtás határozta meg a későbbiekben is azt, hogy a résztvevőknek soha sem volt egy egész dűlője, — miután nem azonos évben történt az írtás — így minden tagnak csak parcellányi területek jutottak. A bővítés során a falu határában — minden furlongban — jutott parcella, szórton, másokéval keverten.

A dűlő tehát osztott volt, minden írtásban munkálkodónak volt parcellája, gyakran hosszú, keskeny és S-alakú formában⁴¹ — amely eredeti forma az idők folyamán, az eke és az igaerő változásával kiegyenesedett. Beresford érdekes megfigyelése, hogy azok a parcellák, amelyeknek termése képezte az egyházi adót, általában mindig ugyanabban a dűlőben, ugyanazon a helyen volt. Beresford részletes magyarázatot ad a parcellák nagyságának elterjedésére is. Az egy „acre-strip”-nek nevezett átlag nagyság (220 yardx5,5 yard) a forrásokban és a térképeken mindössze egy negyed acre-t, azaz egy rood-ot tesz ki, s ez okozza a zavart, ha a történészek összeszámlálják egy birtok nagyságát, „acre-strip”-ként számolva a valóságban csak a negyedét takaró mértékegységet. Az eltérés okát Beresford abban látja, hogy a középkori forrásokban az „acre” azonos jelentésű a selion-nal, parcellával, de ez nem mértékegység, hanem a birtok leíró jelzője. (Pl. X birtokol 3 acre-t, ebben és ebben a dűlőben, összesen 3 rood-ot, vagyis háromnegyed acre-t, s nem 3 acre nagyságút.)

A parcellákat elválasztó mezsgyék vitájában Beresford kiegészíti álláspontját azzal, hogy a mezsgye nemcsak a parcellák, hanem — s ez a gyakoribb — a dűlők közötti választóvonalat is jelentette, amely átjáróként is szolgált. Az open field rendszer legnagyobb egysége a tábla, mező (fields) volt: ez a határ 2, 3, 4 részre osztását jelentette, vetésforgóban, nyomáskényszerrel. Általában névvel megjelölt, földrajzilag egységes terület volt. A táblákat gyakran utak, bozótok, sőt rét, erdő is elválasztotta egymástól.⁴² A jellegzetes bakhátas szántásról Beresford összefoglalja az addigi régészeti megállapításokat. Az az álláspontja, hogy ez a szántási mód nem szoros tartozéka az open fieldnek, a talaj minőségétől függően alkalmazták vagy sem. Tény azonban, hogy Közép-Angliában ez a szántási mód volt a leggyakoribb, s ezeken a területeken általában a bakhát egyet jelentett a parcellával, vagyis nemcsak szántási forma, ha-

nem ugyanakkor az így megszántott egységnyi terület neve is. Míg Anglia más vidékein, ahol az open field rendszer egyéb variánsa található meg (infield-outfield) nincs nyoma a bakhátas szántásnak.⁴³

Joscelyne Finberg 1958-ban Beresford álláspontját saját régészeti kutatásaival támogatta.⁴⁴ Megállapította, hogy az open field rendszer és ennek variánsai a régi írtásos művelés idejére vezethetők vissza, s ez az egyetlen ésszerű magyarázat a keletkezésre.⁴⁵ Számításai szerint a szántóföld 2–4 db. nagyobb táblára osztódott, s ezen belül 9–10 dűlőre, s ezek parcellákra – a parcellákra osztás pedig mindig a dűlők nagyságának megfelelően történt. A hegyoldalakon művelt földeknél a középkorban is gyakori volt a teraszos művelés – lynchet – amelyet igen nehéz megkülönböztetni a hasonló, prehistórikus jellegű nyomoktól. Véleménye szerint a bakhátas szántás mindig szántott területet jelent, alkalmazhatták akár lecsapolásra, szárításra, a nehéz, agyagos talajú vidékeken. A jellegzetes S-lakú barázdákat Finberg a baloldali eke használatával magyarázza.⁴⁶

Az open field rendszer régészeti és földrajzi megközelítésű vizsgálatával egyidőben és ahhoz hasonlóan a történeti kutatásokban is továbbgyűrűzik a bizonytalanság. A korszakban – 1938–1958 – nem született monografikus feldolgozás, vagy nagyobb tanulmány, amely az open field gazdaságot vette volna vizsgálat alá.

Az egyetlen kivétel Homans 1941-ben megjelent könyve,⁴⁷ még a jelentősebb régészeti kutatások ismerete nélkül és kifejezetten a 13. századi angol falvak történetéről készült, ugyanakkor a közösségi földhasználat kutatásában azóta is egyedülálló munka.

Az „egyedülálló” nemcsak minőségi jelzője a könyvnek, hanem megközelítési módjában, kitűzött céljában és nem utolsósorban a szakirodalomban olyannyira szokatlan és lenézett, de nélkülözhetetlen, közzérthető, sőt élvezetes előadásában is, magányos és úgy tűnik, utánozhatatlan művé vált. Célja a 13. századi angol falvaknak, mint a múlt társadalmi rendje egészének leírása, módszere a történeti szociológia.

A történet – mondja Homans – a gazdálkodással kezdődik, az angol éghajlat alatt, angol körülmények között. Így került a könyv középpontjába az open field rendszer. Az elnevezést Homans nem is tartja jónak, mondván, hogy azt a mai történétírók találták, egy olyan gazdaság jelölésére, amelynek van eredeti neve is, mégpedig a „champion husbandry” – síkvidéki gazdálkodás, szemben a „woodland husbandry”-vel, amely a hegyvidéki, erdős területek termelési formája volt. Az emberi

természet közös vonása – írta – hogy a tények sorozatát egyetlen okra szeretné visszavezetni, így van ez abban az esetben is, amikor Európa valamennyi területén a középkorban meglévő kétféle gazdálkodási rendszer nyomait kutatja.

Az első, a földrajzszakosok szerint, a szórt települések, magányos farmok – a Homans-i woodland gazdaságok – a vízben gazdag talajú területeken alakultak ki, ott ahol az élethez nélkülözhetetlen víz megszerzéséhez nem kellett a közösségeknek összefogni. A második típusú települések, a csoportos falvak rendszere – tehát a „champion”, az open field gazdaság – létrejöttében a víz megszerzéséhez szükséges közös erőfeszítés játszott döntő szerepet. Homans szerint a vízen kívül még a természeti adottságok bonyolult változatossága is közreműködött abban, hogy az emberek zártabb vagy lazább települési és egyúttal gazdasági rendszerben éljenek.⁴⁸

Az ember viselkedésének ésszerű és reális mozgatója a gazdasági motiváltság – írja Homans. Minden ember számára az élelem, a víz és a meleg biztosítása rendel alá minden más tevékenységet. Ugyanezek az emberek azonban kidolgoznak egy számukra megbízható és célravezető technikát mindezek megszerzésére és rendkívül nehezen és lassan változtatják meg azt, még egy jobb és újabb eljárás előnyéért sem. Nem vesznek át, nem fogadnak be újításokat, először azért, mert nem ismerik, mert nem győződtek meg előnyösebb voltáról, s mert a földművelésben változtatni legalább olyan körülményes, mint a szokások és hagyományok rendszerén, vagyis az emberi természetén. A középkor pedig nem a gyors kommunikációk korszaka. A paraszt úgy dolgozott, ahogy apjától tanulta és nem ahogy a szomszédjánál látta. A kétféle középkori település formát és gazdálkodást Homans a történeti tények tükrében valóban visszavezethetőnek tartja etnikai okokra. Nevezetesen a szórt tanyagazdaság a kelta népesség sajátja, míg az open field a germánok felé mutat. Homans ezt a „rassz magyarázatot” – amint ezt ő maga jellemezte – a történeti tények csalóka egybeesésének, szerencsétlen és kerülendő megközelítésnek nevezi (a könyv 1941-ben jelent meg!). Homans álláspontja, hogy sokkal érthetőbbé teszi a középkori ember életét, ha a földrajzi, technikai és társadalmi elemek együttesét vizsgálja a tudomány. Az ökológia, az ember fizikai környezete, a technika a termelés gyakorlata mindkettő gazdasági tényező, a harmadik a társadalmi tényező a törzs, a falu, a család szokás rendszerét, életmódját jelenti. Ezek együttes hatása bonyo-

lult ugyan, de realisabb képet alkot és a kölcsönhatások sokkal fontosab-
bak, mint a rendszert összetevő jegyek.

Homans nagy jelentőséget tulajdonít a középkori falu szokásrend-
jének, úgy véli, hogy ezek gyakorlati megfigyeléseken és tapasztalatokon
alapulnak, egy idő után elfelejtődik eredeti értelmük és marad a pusztá
szokás. Ennek megnyilvánulása a falu közös munkája, a kölcsönös és
hasonló technikai színvonal mellett a mindenki számára azonos meg-
élhetés biztosításának igénye. A közösségi földhasználat módjának tehát
az az alapelve, hogy a falu határát, erőforrásait egyenlő „elvi” részekre
osztották, s bár a falun belül létezett hierarchia, néhánynak több, má-
soknak kevesebb jutott, maguk a részek azonban egyenlőek voltak. A fa-
luhatár osztott, kevert birtokú rendszere nem szándékos, eltervezett ren-
dezés eredménye, hanem szokás, hagyomány, praktikus okok együttes
hatására jött létre. Így mindenkinek kellett, hogy parcellája legyen a nyo-
más tábláiban, része jutott a jobb, rosszabb minőségű szántórészekből,
amelynek legfőbb oka nem valami primitív kommunisztikus elosztás,
hanem gazdasági megfontolás. Homans megfigyelése alapján a földnek
eredeti elosztása a legtöbb esetben úgy bővült, hogy az írtás során nyert
területeken is szomszédok szerint rendezték őket, de a szántás közös
munkája is létrehozhatott szórt parcellákat.⁴⁹ Homans úgy véli, hogy az
angol középkorban igen gyakori volt a szántóföldek napjárás szerinti
(sundivision) megosztása, hasonlóan a skandináv területen alkalmazott
eljáráshoz, ahol a falvak kelet-nyugati tájolása és a parcellák elrendezése
ilyen módon történik. Így mindenkinek jutott az árnyékosabb nyugati
és a naposabb keleti szántóföldekből is, s ez egyben oka is lehet a dűlők
változatos irányának.⁵⁰

Homans egyike az első kutatóknak, akik az angol középkori örök-
lés rendjét és a földhasználat módját nemcsak összekapcsolják, de terü-
leti határokat is megfigyelnek. Így az open field területek öröklésében a
primogenitura a domináns, míg a „Woodland-szisztéma” az osztható
örökléssel jár együtt.⁵¹ Homans szerint a középkori falu a közösségi
földhasználat rendszerén nyugodott, ez határozta meg társadalmi beren-
dezését, jogszokásait, de a hagyomány, a szokások kölcsönösen befolyá-
solták a földművelés módját. Véleménye, hogy a falu közösségét „erős
fal választja el a várostól”, de érzelmekben, tradíciókban a két társadalmi
szervezet gyökerei azonosak.

Homans könyve elszigetelt és hatástalan a korszak angol közösségi
földhasználat kutatásában. Ebben bizonyára szerepet játszott az 1941-es

kiadás, és az is, hogy Homans amerikai (a Harvard szociológia profeszszora) volt, csak az 1960-as években (a könyv több új kiadása révén) vált nemcsak ismertté, de a legtöbbit idézett „klasszikussá” is.

A korszak számtalan történeti munkájában, főként a középkorral foglalkozó művekben, ahol nagyobb korszakot átfogó összefoglalás található, szinte kivétel nélkül szó esik az open field rendszerről, de alig akad közöttük egy is, amelyik érdemben tett volna hozzá valamit az addigi eredményekhez.⁵²

A Cambridge Economic History of Europe I. agrártörténeti kötetében az Angliával foglalkozó fejezetet Postan írta.⁵³ Az összefoglalás nem részletezi az open field kutatása körüli tisztázatlan nézeteket, hanem annak néhány vonását elemzi új megvilágításban. Postan főként a korábbi régészeti vizsgálatok eredményeire hivatkozva megemlíti, hogy ezek megkérdőjelezték az open field gazdaság ősi voltát, miután a rendszer egyik jellegzetes vonásának – a tarlón való legeltetésnek – a kialakulását késői, 13. századi időre teszik. E késői megjelenés okának az írtás következtében előálló legelőcsökkenést tartják.⁵⁴ Postan csatlakozik ehhez a megállapításhoz, mondván, az open fieldről megmaradt térképek még a 13. századnál is későbbiek, s a forrásokból kiolvasható elrendezési forma sokkal kidolgozottabb, megtervezettebb, semminthogy természetes fejlődés eredménye lehetne.

Ugyanakkor tisztában van azzal, hogy a fenti érvelés nem ad választ arra, miért kapcsolódik oly szorosan az open field szisztéma a tarlón való legeltetéshez. Postan válasza az, hogy a szórt parcellák eredetének és történetének alakulása döntő mértékben a helyi sajátosságoktól, talajviszonyoktól és számos más tényezőtől függ, s így egységes magyarázatot adni aligha lehetséges. Jó néhány helyen nem tartozéka az open fieldnek a tarlón való legeltetése, míg másutt a nyomáskényszer ismeretlen, és sorolni lehetne a táji eltéréseket, amelyeket ugyanakkor az open field típusú gazdaság variánsainak tekint. Érthető módon irányul Postan érdeklődése az open field rendszer és a majorság⁵⁵ kapcsolatának kérdésére, hiszen fő kutatási területe az agrárközösségek társadalmi struktúrájának vizsgálata, s nem az agrárszervezetek mechanizmusa. Véleménye szerint a történeti kutatás a majorsági iratok alapján indokolatlanul tartotta egységnek a paraszti birtok nagyságát. A közös szántás következtében létrejövő parcellák mérete kisebb-nagyobb helyi eltérésekkel azonos határon belül mozog, mondja Postan. Annak ellenére állítja ezt, hogy a földesurak érdekelve voltak a birtoknagyságok állandósításában, az adó-

szedés érdekében, de nem tudták útját állni a földadás-vételnek, a cserének, a házasság és öröklődés útján történő földosztódásnak, amelyeknek egyenes következménye a szabálytalan nagyságú birtoktestek létrejötte. Meggyőződése, hogy a birtoknagyság alakulásának kérdését az open fieldtől függetlenül, a paraszti rétegek gazdasági és társadalmi helyzetének változásában kell vizsgálni.⁵⁶

A *The Oxford History of England*, Stenton által írt I. kötetében,⁵⁷ ismételten az open field rendszer angolszász eredete kerül középpontba. A szerző nem bocsátkozik a szisztéma részleteinek elemzésébe, de a sokat vitatott Ine törvény szakszerű fordításával és értelmezésével hozzájárult a kérdés megvilágításához. Ellentétben az addig oly gyakran felmerült értelmezéssel, amely szerint a közös tulajdonban lévő szántóföldek és legelők meglétét emelte ki a törvény szövegéből, Stenton leszögezi, hogy a törvény semmiféle közös tulajdonra nem utal, ellenkezőleg, a rétek és szántórészek egyes személyek tulajdonai, s ezek megsértése büntetést von maga után. Ugyanakkor a megfogalmazás a közös művelési módra, tehát az open field rendszerre enged következtetni, s így e szisztéma első leírásának is tekinthető.⁵⁷

Anglia más területeiről szólva, pl. Kelet-Angliában kimutatta, hogy az open field megoldás korábbi, mint a 9. századi dán invázió. Ugyanakkor más területeken nem alkalmazták – az angolszászok sem – mint Kent esetében, ahol egy elkülönült népesség saját tradíciója szerint művelte a földjét. Stenton az angolszász korszak társadalmában, jog és intézményrendszerében csak angolszász vonásokat fedez fel, így állapítja meg azt is, hogy az agrárszervezet open fieldre mutató vonása bizonyosan germán eredetű, ugyanakkor megengedhetőnek tartja, hogy a technikai eszközök használatának átvételében az előző népeiségek is számításba jöhetnek.⁵⁸

Az angol középkor korai történetét érintő szakmunkák, agrártörténeti összefoglalók számos esetben meg sem említik a falurendszer működését, vagy az ilyen irányú kutatások eredményeit nem ismervén, elnagyolt, pontatlan vagy éppen téves leírást adnak.⁵⁹

Meghatározhatatlan műfajú és megközelítési módszerű munka Danman 1958-ban megjelent könyve a tulajdon eredetéről.⁶⁰ A megtévesztő cím ellenére sem jogi, sem történetelméleti elemzést nem tartalmaz, ehelyett az angol történeti és régészeti kutatások tapasztalatait és megállapításait összegzi, s „megfogható” és „látható” adatok felosztása alapján törekszik a földdel, a földműveléssel kapcsolatos értelmezések

tömör, majdnem lexikonszerű leírására. Ez a munka alkalmat ad az 1938–58-as kutatási korszak összegzésére.

Danman véleménye szerint az angol történelem azon korszakában, amelyben a földművelés a megélhetés alapja és központja, a föld tulajdonra két módon lehet következtetni: először a földhasználat és eszközök látható jelei alapján, másodsor a jog, szokások, stb., tehát az elvont ideák értelmezése alapján. Az open field rendszer gyakorlatában mindkét elem megtalálható, ezért Danman szerint rendkívül fontos a kutatása. Magát e szisztémát a régészeti megfigyelések segítségével, a földmégmunkálás – szántásnyomok – módjának megismerésével, valamint az eke fajtájának leírásával adhatjuk meg. Az eddig elért kutatások eredményei – mondja – azonban nem teszik lehetővé, hogy akár az eke, akár a szántási mód megjelenésének időpontját, az „őshonos” romanizált lakossággal vagy a hódító angolszász népe sséggel hozzák kapcsolatba. A hosszú parcellákat kialakítani képes nehéz eke minden valószínűség szerint a pre-római időben a belgák révén került az szigetországba, de a kelta népesség területein a négyzet alakú, telek-szerű földeket könnyű ekével szántották. A kontinensen még a nehéz ekét nem ismerő szász betelepülők angliai településeiken a hosszú, keskeny parcellák szántását alkalmazták. A romanizált őslakosság és az angolszászok kapcsolata mindeközéig sem a régészeti, sem a történeti források alapján nem teljesen tisztázott.

Danman véleménye, hogy a történeti földrajz, a helynév kutatások nagy eredményeket értek el az open field gazdaság elterjedési körzeteinek megállapításában.⁶² Az eredet központi vizsgálatok kudarca után a kutatások tengelyében már az open field rendszer leírható jellegzetességeinek értelmezése áll – véli Danman. Meggyőződése, hogy a szórt parcella eredete a rendszer „legmisztikusabb” jellemvonása. Vinogradoff egyenlősítő megoldását⁶⁴ véli a legelfogadhatóbbnak, bár Orwinék ezzel ellentétesen a közös szántás gyakorlatának ésszerű sorrendjéből indultak ki.⁶⁵ Ugyanakkor olyan nézetek is születtek, – mondja – amelyek nem a földből, „hanem az égből” vezetik le a szórt parcellák kialakulásának okát. E szerint a primitív népek babonába vetett hite okozta, az a hit, amely szerint az óramutató járásával ellentétesen menni, vagy a napjával ellenkezőleg lépni szerencsétlenséget jelent és kihívja a gonosz erőket. Ezért a parcellák sorbaállítás a open fieldben mindig az óramutató – tehát a nap – járásának irányával egyezik.⁶⁶

Daman úgy látja, hogy a szórt parcellák eredet-vitája mellett a parcellákat elválasztó mezsgye kérdése a másik központi vitapont. A kuta-

tások összegzése szerint, a mezsgye lehet szántatlan füves út, vagy dupla mély barázda, – a talaj minőségétől függően – s a helyi szokások kívánalmi szerint. Az open field gazdaság lényegi megszervezőjeként és egyúttal fennmaradása okaként Danman az előző kutatásoknál sokkal hangsúlyozottabban a közös legeltetési jogot, az osztatlan mezőt, legelőt, erdőt és a tarlón való legeltetési jogot emeli ki. Véleménye szerint ezzel magyarázható, hogy a forrásokban – a legkorábbi Ine törvénytől kezdve, a középkoron át a bekerítésekig, tagosításokig – a közös legeltetés sérelmei és szabályai említődnek a leggyakrabban, szemben a közös földművelési munkák rendezésével. Az open field rendszer megszűnésének, illetve lassú felbomlásának az egyre nagyobb mértékű legelőhiány mellett a paraszti közösségek belső differenciálódása a fő oka, amely a föld adásvétele, a pénzgazdaság és a piac megerősödése következtében lépett fel, s már a 14. században megkezdődött.⁶⁷

Danman könyve az open field rendszer kutatásának első, extenzív korszakát zárta le. A történeti adatokból levont következtetések gyakorlati kipróbálása jellemezte ezt az időszakot, ahol a régészet és a történeti földrajz az „elvonat ideák” nyomait – igazolást vagy cáfolatot – keresett a „megfogható” adatokban. A közösségi földhasználat eredetének és keletkezésének körülményeire rávilágító történeti elméletek tetszés szerint nyertek vagy nem nyertek igazolást az említett két tudományág vizsgálataiban. A megszaporodott tanulmányok eredményei az open field rendszer belső jegyeit, jellegzetességeit egyre részletesebben rajzolták meg. Az adatok értelmezése és a magyarázatok bizonytalansága egyben a régészet és a történeti földrajz módszertani korlátait is jelezték. Mégis arra ösztönöztek a történettudományt, hogy egy új, mostmár pontosabb elméleti összegzést fogalmazzon meg. A történeti kutatások ebben az időszakban még nem követték és nem dolgozták be saját anyagukba a rokon tudományok eredményeit, ezért a felmerült, vitatható kérdések megválaszolása a következő időszak feladata maradt.

Jegyzetek

- * A tanulmány II. fejezete az angol középkor közösségi földhasználatáról készített tudománytörténeti monográfiának.
- 1. Az open field terminus az angol szakirodalomban többféleképpen értelmezett és vitatott. Legelfogadhatóbb magyar megfelelőjének a „közösségi földhasználat” mutatkozik. Ugyanakkor egyenértékű elnevezés lehet a „szórt parcellás

rendszer". Ezt az intézményt lehet hasonlítani a magyar nyomáskényszerrel gazdálkodó faluközösségekhez.

2. A kérdés részletes elemzése, *Tamási E.* Faluközösség és földközösség Angliában cím alatt. (Történelmi Szemle, megjelenés előtt.)
3. *Barger*, 1938, 385–411.
4. *Seebohm*, 1926. Seebohm az angol jogtörténeti iskola és az open field szisztéma jeles kutatója, akinek idézett munkája szolgált alapul Tagányi Károly magyar faluközösség kutatásához.
5. *Gray*, 1915.
6. *Barger*, 1938, 385–387.
7. U.o. 390–393.
8. U.o. 402–405.: Az eke datálása okozta a legnagyobb gondot. Sokan kétségbe vonták Plinius leírásának hitelességét, sőt feltételezték, hogy a nehéz eke kialakulása a könnyű ekehez kötött csoroszlyával kezdődött. Nem tartják valószínűtlennek, hogy a nehéz eke elődje az ásóbot volt, amelyet állattal húztak. Ld. *Lennard*, 1938, 70–72.; *Crawford*, 1953, 206–207.; *Haudricourt-Delamare*, 1955, 98. és 111–112.; Ld. még *Balassa*, 1975, 113–115.
9. *Barger*, 1938, 396–405.
10. U.o. 410–411.
11. *Orwin-Orwin*, 1954.
12. *Curwen*, 1939, 45.
13. Ch. Drew, Portland-ben (Devonshire) figyelte meg a füves mezsgyék maradványait: *Drew*, 1948, 80–81. Ugyanezen a területen tett megfigyeléseket az open fieldről és a füves mezsgyéről, *Douch*, 1949, 142–143., *Green*, 1948. 206.: Gloucester környékén felszántatlan füves mezsgye két parcella között, és *Finberg*, 1949, 186.: szintén füves mezsgyét tapasztal Devonshireben.
14. Orwinék kétségtelennek tartják, hogy az ilyen nyomok „ember-készítette” teraszok, de hogy miképpen és milyen célzattal hozták őket létre, az szerintük nem megállapítható, ld. *Orwin-Orwin*, 1954, 175–179.
15. Drew nem ért egyett Orwinék álláspontjával, szerinte a teraszos művelés és az ebből következő füves mezsgye összefüggésben van az open fielddel, amelyet ő Portlandban is megfigyelt. *Drew*, 1948, 810.
16. Az angol open field rendszerben a legjellegzetesebb szántási mód az ún. „ridge and furrow” forma. A magyar szántási módok közül a bakhátas szántásnak felel meg leginkább, formai, technikai és funkcionális megoldását tekintve. Az összevetésre szolgáló adatokat ld. *Dömötör*, S. 1954, 149–164.; *Balassa*, I. 1973, 504–507.; valamint *Orwin-Orwin*, 1954, 33. és *Kerridge*, 1973, 28–35., különösen a szerzők szántási diagramjai alapján.
17. *Beresford*, 1948, 34–45.
18. U.o. 39. Hasonló véleményen van *Curwen* (1946, 74.), aki megfigyeléseit 18–19. századi adatokra alapozza. *Orwin-Orwin*, 1954, 34.: ugyanezt a funkciót állapítják meg.
19. *Beresford*, 1948, 41–42.
20. *Finberg*, 1949, 180–187.
21. U.o. 180–181.
22. U.o. 186–187.

23. *Hoskins*, 1943. 81–82.: Devonshire-i adatai főként a közös legeltetés meglétéről tanúskodnak, különösen a tarló legeltetési jog említései igazolják az open field rendszer hajdani nyomait.
24. *Rawson*, 1953, 52–54. Walesben az open field szisztéma számos légifelvétel és oklevél tanulsága szerint, a hosszú, keskeny parcellák dűlőre osztásában mutatható ki, a parcellák nagysága 280 yardx22–28 yard, ez valamivel nagyobb, mint a „statute acre” (a mértékegységekre ld. *Tamasi*, 1983, 202–203.) Hasonló megfigyeléseket tesz Devonban és Cornwallban is.
25. *Mead*, 1954, 32–34.: a bakhátas szántás nyomait találja Buckinghamshire területén és megállapítja, hogy nincs összefüggés a barázdák mérete és a különböző talajok között.
26. *Kerridge*, 1951, 14–26.
27. U.o. 24–34.
28. *Beresford*, 1954. A könyv jelentősége az open field vizsgálaton kívül az, hogy először készített monográfiát a középkorban elnéptelenedett angliai falvakról, feltárva ennek okát is.
29. U.o. 42–45. Az angolszász korszak településeinek kiterjedését, a szántók nagyságát megalapozott kutatásával bővítette – Beresfordhoz hasonló értelemben – Darby-Terret, 1971. (első kiadása 1954.) 421–448. – itt a szerző a Domesday Book adatai alapján elemzi az „ekealja” és „eke” terminológiákban tükröződő földnagyságot.
30. *Beresford*, 1954. 48.
31. U.o. 47.
32. U.o. 52–53.
33. *Kerridge*, 1955. 32–40.: Nagyszámú adattal bizonyítja, hogy a bakhátas szántás újkori. Ezzel szemben *Beecham*, 1956. 22–44.: inkább Beresford nézeteit támogatja. *D. McCourt*, 1955. 372–373.: az ír közösségi földhasználat vizsgálatakor úgy találja, hogy az itteni szántás formáját nem az eke-típus határozza meg, hiszen annak a legtöbb esetben sem kereke, sem kormánylemeze nem volt.
34. *Payne* két tanulmányában is közzéteszi kutatásait a római kor ekéiről. Ezekben megállapítja, nincs bizonyíték arra, hogy az angolszász bevándorlók jobb ekét vagy az ezzel együttjáró előnyösebb agrotechnikát hoztak volna magukkal, mint az az érkezésük előtt a szigeten használatos volt: *Payne*, 1948. 102–109.; az a technikai eszköz, amelyet a romanizált Britanniában használtak, nehéz eke csoroszlával és ekevassal: u.ő. 1957, 74, 84. Ezzel szemben *Blair* az angolszász korszak vizsgálatakor a nehéz eke angolszász eredetét hangsúlyozza, *Blair*, 1956, 271.
35. *Singer*, 1956.
36. U.o. 91.
37. *Singer*, 1956, 93.
38. *Beresford-St. Joseph*, 1958.
39. *Beresford*, 1958, 21–23.
40. *Bishop* 1935-ös tanulmánya először elemzi – a később elfogadott elképzelést – az open field rendszer írtás folyamán való kialakulásáról és bővítéséről. Yorkshiri példán mutatja be, hogy az 1069-ben pusztaként említett vidéken az újratelepülés folyamán az eleinte önállóan művelt, egytagban fekvő földek egy idő

után osztódtak és a 12. században már az itt levő falvak open field rendszerben művelték földjeiket. A terület ugyan különleges helyet foglal el (dán, angol-szász hódítás nyomai), igen nagyszámú szabad közösség él itt, akik az osztható öröklés rendje miatt aprózták szét birtokaikat. A már működő open field határhasználat bővítésének folyamatát Bishop az írtás sorrendjében bizonyítja. *Bishop*, 1963, 26–40.

41. A barázdák S-alakját a kutatók többféleképpen magyarázták, hol a talaj minőségétől vagy az eke típusától tették függővé. Néhány elemzésre ld.: *Orwin-Orwin*, 1954. 34.; *Ault*, 1972, 22.; *Kerridge*, 1973, 25–28.; *Homans*, 1975. 50. A legelfogadottabb elképzelés szerint a 8 ökrös eke nehezebben fordult, ennek könnyítésére nem a föld végén, hanem a közepén fordultak meg, az S-alakú fordulatot a rögzített kormánydeszkás ekével érték el, a forma attól függött, melyik oldalra volt rögzítve az eke (S-forma a baloldalis ekével, fordítottan pedig a jobboldalissal.) Ennek alapján a földek kirajzolódó S-alakot középkorinak tartják. Ld. *Slicher van Bath*, 1963, 70.
42. *Beresford*, 1958, 23–24.
43. U.o. 38–39., az infield-outfield rendszerre bővebben *Beresford*, 1943, 74–79., valamint *D'Olivier-Farran*, 1959, 134–149.
44. *Finberg*, 1958.
45. U.o. 85–86.
46. U.o. 86–90.
47. *Homans*, 1975.
48. U.o. 24–25.
49. U.o. 90–93.
50. U.o. 109–120.: az öröklés összefüggéseit ld. rövidítve *Homans*, 1969, 18–34.
51. U.o. 94–101.
52. A más vonatkozásban igen kiváló *Oxford History of England* 3. és 4. kötete elig tesz említést az open field rendszerről. A 2. kötet (*Poole*, 1958, első kiadása 1951. – 48–50.) alapvetően Orwinék munkájának elnagyolt összegzését adja. Ugyancsak meglepő, hogy R. Lennard könyve, amelynek témája ugyancsak a 11–12. századi „falusi” Anglia, nem foglalkozik az open field rendszerrel, ld. *Lennard*, 1959.
53. *Postan*, 1966 (első kiadás: 1941.), 548–632.
54. U.o. 572–573.: Sajnálatos módon a kötet nem tartalmaz jegyzeteket és felhasznált irodalmat, így rendkívül nehéz eldönteni, mely kutatókra gondolt Postan.
55. *Postan*, 1966, 573–574.
56. *Postan*, 1966, 617–618.
57. *Stenton*, 1955 (első kiadás: 1943.), 277–278.
58. U.o. 310–311.
59. V.ö. 52. jegyzetben. *Hoskins*, 1949, 66–67.: a köztudott és rövid leírás mellett úgy említi az open field rendszert, mint ami „igazi demokratikus társadalmi képződmény, ahol nemcsak a művelés közös, de a közös fellépés, a helyi választások a közösség érdekeit képviselik”.

A *Pelican History of England* 2. kötetében D. Whitelock az open field rendszert a lehető legrövidebben intézi el (*Whitelock*, 1965 – első kiadás: 1952 – 102–103.). Ezzel szemben a szélesebb olvasóközönség számára a sorozat 3. kö-

tetében M. Stenton a legvilágosabb és korrektebb összefoglalót nyújtja. (*Stenton*, 1965 – első kiadás 1951. – 123–127.) Igen kusza módon és a lényeges kutatási eredmények ismerete nélkül beszél *Barlow* (1961 – első kiadás: 1955. – 16–17.) az open field rendszerről.

60. *Danman*, 1958., hasonló témát dolgoz fel *John*, 1960. munkája. Ezek a munkák, amelyek a korai (angolszász) földbirtoklás rendszerének főként a múlt századi módszereit dolgozták fel, nem módosítják a közösségi földhasználat angolszász eredetét támogató elméleteket.
61. *Danman*, 1958, 58.
62. Megjegyzendő, hogy a szerző csak Gray 1915-ös munkájára hivatkozik, az azóta eltelt időszak kiegészítő és módosító eredményeit nem említi, ld. *Danman*, 1958, 60–61.
63. *Danman*, 1958. 126–128.
64. U.o. 128–129. Vinogradoff elképzelése szerint a szántóföldek szórtságának oka a természeti adottságokból adódó hátrányok kiegyenlítése. Az open field rendszer keletkezésének véleménye szerint éppen ez az „egyenlítődési” elv az oka, ld. *Vinogradoff*, 1968, 231–232.
65. *Orwin-Orwin*, 1954, 33–35.
66. Az erősen és indokolatlanul karikírozott elképzelést *Danman*, 1958, 129. Homans könyvére hivatkozva említi. (*Homans*, 1975, 97. szerint a napjárás irányába fekvő szántórészeket nemcsak a gyakorlati előny miatt alkalmazták, de támogatta ezt a felfogást a néphitben élő babona is, amely a napjárás irányát „szerencsésnek” véli, míg ennek ellenkezőjét az „ördög és rontás” irányának tartja.)
67. *Danman*, 1958. 130. és 150–151.

Felhasznált irodalom

- W.O. Ault*, 1972: *Open-Field Farming in Medieval England. A Study of Village By-Laws*. London.
- Balassa I.*, 1973: *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest.
- E. Barger*, 1938: *The Present Position of Studies in English Field-Systems*. *English Historical Review* (CCXXI.), 385–411.
- F. Barlow*, 1961: *The Feudal Kingdom of England 1042–1216*. London.
- H.A. Beecham*, 1956: *A Review of Balks*. *Agricultural History Review*, (IV.) 22–44.
- M.W. Beresford*, 1943: *Lot Acres*. *Economic History Review*, (XIII.) 74–79.
- M.W. Beresford*, 1948: *Ridge and Furrow and the open fields*. *Economic History Review*. 2nd sr. Vol. 1. 34–45.
- M.W. Beresford*, 1954: *The Lost Villages of England*. London.
- M.W. Beresford* – *J.K. St. Joseph*, 1958: *Medieval England an Aerial Survey*. Cambridge U.P.
- T.A.M. Bishop*, 1963: *Assarting and the Growth of the Open Fields*.
- H. Blair*, 1956: *An Introduction to Anglo-Saxon England*. London.
- O.G.S. Crawford*, 1953: *Archeology in the Field*. London.

- E.C. Curwen*, 1939: *The Plough and the Origin of Strip Lynchets*. *Antiquity*, (XIV.) 46–58.
- E.C. Curwen*, 1946: *Plough and Pasture*. London.
- D.R. Danman*, 1958: *Origins of Ownership*. London.
- H.C. Darby – J.B. Terret* (ed), 1971: *The Domesday Geography of Midland England*. Cambridge U.P.
- R. Douch*, 1949: *Costumes and Traditions of the Isle of Portland and Dorset*. *Antiquity* (XXIII.), 140–152.
- Dömötör S.*, 1954: *Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok*. *Néprajzi Értesítő* (36.), 149–164.
- Ch.D. Drew*, 1948: *Open Arable Fields at Portland and elsewhere*. *Antiquity* (XII.), 79–81.
- H.P.R. Finberg*, 1949: *The Open Field in Devonshire*. *Antiquity* (XXIII.), 180–187.
- J. Finberg*, 1958: *Exploring Villages*. London.
- H.L. Gray*, 1915: *English Field Systems*. Cambridge.
- Ch. Green*, 1948: *Balks and the Open Field System*. *Antiquity* (XXII.) 206–207.
- A.G. Haudricourt – M.J.B. Delamare*, 1955: *L'Homme et la charrue*. Paris.
- G.C. Homans*, 1969: *The Explanation of English Regional Differences*. *Past and Present* (42.) 18–34.
- G.C. Homans*, 1975: *English Villagers of the Thirteenth Century*. New York.
- W.G. Hoskins*, 1943: *The Reclamation of the Waste in Devon, 1550–1800*. *Economic History Review* (XIII.) 80–92.
- W.G. Hoskins*, 1949: *Midland England*. London.
- E. John*, 1960: *Land Tenure in Early England*. Leicester.
- E. Kerridge*, 1951: *Ridge and Furrow and Agrarian History*. *Economic History Review*, 2nd ser. (IV.) 14–36.
- E. Kerridge*, 1955: *A Reconsideration of some farmer Husbandry Practics*. *Agricultural History Review* (III.) 32–40.
- E. Kerridge*, 1973: *The Farmers of Old England*. London.
- R. Lennard*, 1938: *From Roman Britain to Anglo-Saxon England*. In: *Wirtschaft und Kultur Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Leipzig, 34–73.
- R. Lennard*, 1959: *Rural England, 1086–1135*. Oxford.
- W.R. Mead*, 1954: *Ridge and Furrow in Buckinghamshire*. *Geographical Journal* (CXX.) 32–42.
- D. McCourt*, 1955: *The Infield-outfield System in Ireland*. *Economic History Review*, 2nd ser. (VII.) 369–376.
- F.D'Olivier Farran*, 1959: *Run-rig and the English Open fields*. *Juridical Review* (71.) 134–149.
- C.S. Orwin – C.S. Orwin*, 1954: *The Open Field*. Oxford.
- F.G. Payne*, 1948: *The Plough in Ancient Britain*. *Archeological Journal* (CIV.) 82–111.
- F.G. Payne*, 1957: *The British Plough: some stages in its development*. *Agricultural History Review* (V.) 74–84.
- A.L. Poole*, 1958: *From Domesday Book to Magna Carta, 1087–1216*. Oxford.
- M.M. Postan*, 1966: *Medieval Agrarian Society in its Prime, 7 §*. England. In: *The*

- Cambridge Economic History of Europe. Vol. I. The Agrarian Life of the Middle Ages. Cambridge U.P. 548–632.
- R.R. Rawson*, 1953: The Open Field in Flintshire, Devonshire, and Cornwall. *Economic History Review*, 2nd sr. (VI.) 51–54.
- F. Seebohm*, 1926: *The English Village Community*. Cambridge U.P.
- Ch. Singer*, 1956: *A History of Technology*. Vol. II. Oxford.
- B.H. Slicher van Bath*, 1963: *The Agrarian History of Western Europe, Ad. 500–1850*.
- D.M. Stenton*, 1965: *English Society in the Early Middle Ages*. Penguin Books.
- F.M. Stenton*, 1955: *Anglo-Saxon England*. Oxford.
- Tamási E.*, 1983: Faluközösség-közösségi földhasználat. Az angol középkor közösségi földhasználatának kutatásáról. Kézirat, 258.
- P. Vinogradoff*, 1968: *Villainage in England*. Oxford.
- D. Whitelock*, 1965: *The Beginnings of English Society*. Penguin Books.

FOLYÓIRATREPERTÓRIUM

1983–1984

(Válogatás külföldi folyóiratokból)

- AESC – Annales ESC (Paris)
AHR – The American Historical Review (Washington)
AHRF – Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)
AIIA – Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (Iași)
AS – Archiv für Sozialgeschichte (Bonn)
ČČH – Československý Časopis Historický (Praha)
CEH – Central European History (Atlanta – Georgia)
DEAM – Deutschen Archiv für Erforschung des Mittelalters
DvT – Dějiny věd a techniky (Praha)
EEQ – East European Quarterly
EHR – The English Historical Review (Edinburgh)
ES – Era Socialista (București)
ESR – European Studies Review
HČ – Historický Časopis (Bratislava)
HD – Hospodárské Dějiny
HG – Historická Geografie
HŠ – Historické Štúdie
HZ – Historische Zeitschrift (München)
HT – History and Theory
IP – Isztoricseszki Pregled (Szófia)
IRSH – International Review of Social History (Amsterdam)
ISzSzSzR – Isztorija SzSzSzR (Moszkva)
JESHO – Journal of the Economic and Social History of Orient
JGO – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (München)
JGSLE – Jahrbuch für Geschichte des Sozialistischen Länder Europas
(Berlin)
JMH – The Journal of Modern History (Chicago)
JW – Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin)
MA – Le Moyen Age (Bruxelles)
MI – Magazin Istoric (București)
NLR – New Left Review
NNI – Novaja i Novejsaja Isztorija (Moszkva)

NRS	– Nuova Rivista Storica
QS	– Quaderni Storici (Ancona)
RA	– Revista Archivelor (Bucureşti)
RH	– Revue Historique (Paris)
RHDGM	– Revue d’Histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)
RI	– Rivista de Istorie (Bucureşti)
RMC	– Revue modern et contemporaine
RSI	– Rivista Storia Italiana (Napoli)
SA	– Südostdeutsches Archiv
SCo	– Studia Contemporanea
SH	– Social History (London)
SR	– Slavic Review (The Ohio State University)
SSb	– Slezský Sborník (Opava)
SSt	– Studii Storici (Bologna)
SUB–B	– Studia Universitatis Babeş–Bólyai
VI	– Voproszű Isztorii (Moszkva)
VMU	– Vesztnik Moszkovszkogo Universziteteta (Moszkva)
ZAA	– Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologia
ZfG	– Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin)
ZHF	– Zeitschrift für Historische Forschung (Berlin)
ZO	– Zeitschrift für Ostforschung (Marburg/Lahn)

1983

Tudományos tanácskozások, konferenciák

REINALTER, H.: Der Nationsbegriff der österreichischen Jakobiner (Az osztrák jakobinusok nemzetfogalma). – *MIÖG* 1983:3–4. 400–411.

A szerző az osztrák és a magyar jakobinusok társadalmi törekvéseinek és nemzetfogalmának összehasonlító elemzését adja, felmutatva a különbözőségek társadalmi gyökereit. (A tanulmány 1982-ben, a Budapesten rendezett „A nemzetfogalom tipológiája a Habsburg birodalomban a felvilágosodás és a romantika korában” c. konferencián hangzott el.)

JIRÁSEK, Z.: XXIV. zasedání Československo-polské historické komise (A cseh-szlovák–lengyel történetész bizottság XXIV. ülészaka). Bratislava 1981. nov. 10–12. – *SS*. 81, 1983:1. 77–78.

A középkori feudális társadalmak struktúrája kérdésével foglalkoztak elsősorban; a recenzor néhány mondatban összefoglalja az elhangzott előadásokat és hozzászólásokat.

RUDOJ, G.Ja.: Iszsedovanija isztorikov GDR po germanszkoi isztorii novejszego vremeni v 1970–1980 gg. (Az NDK történései a legújabbkori német történelemtől). – NNI. 1983:1. 156–166.

A Zeitschrift für Geschichtswissenschaft szerkesztőségének a XV. Történeztudományi kongresszus alkalmából megjelentetett különdiada alapján készült áttekintés.

TEORETICKÉ a praktické problémy národopisného výskumu maďarskej národnosti na Slovensku (A szlovákiai magyar nemzetiség néprajzi kutatásának elméleti és gyakorlati kérdései). Bratislava, 1981. Veda K. 213 p. – *Ism.*: Kučera, M. – HČ 31, 1983:2. 312–313.

A Szlovák Tudományos Akadémia és a CsEMADOK szervezésében Dunaszerdahelyen, 1980-ban tartott konferencia anyagát tartalmazó kötetről.

TARTAKOVSKIJ, A.G.: Szocial'nüie funkcii isztocznikov kak metodologicseszkaja problema isztocznikovedenija (A források társadalmi funkciói, mint a forrásfeldolgozás módszertani problémája). – ISzSzSzR 1983:3. 112–130.

Az 1979-es novoroszszijszki konferencián elhangzott előadás az 1917 előtti orosz történeti források funkcionális kérdéseit elemzi, ismeretelméleti, informatikai szempontokból is.

Krugl'ij sztol – O szootnosonii ponjatij „civilizacija” i „kul'tura” v szvete marksziszt-szko-leninszkiego ucsenija ob obscsesztenno-ékonomicseszkih formacijah (Kerekasztal beszélgetés a „civilizáció” és a „kultúra” fogalmának összefüggéseiről a gazdasági és társadalmi formációkról szóló marxista-leninista tanítás fényében). – NNI. 1983:4. 68–89.

A SZUTA Egyetemestörténeti Intézete által szervezett tanácskozás kivonatos ismertetése. A főbb kérdések: a jelzett fogalmak egymás közti kapcsolata, összefüggései a világtörténelem és helyi történelmi eseményekkel, a fogalmak szociológiai és történeti analízise, történelmi folyamatok sűrűsödése és kifejeződése a két fogalomban.

Krugl'ij sztol – Promüslennüij perevorot i ego szocial'no-ékonomicseszkie poszledsztvija (Az ipari forradalom és gazdasági, társadalmi következményei). – NNI. 1984:2. 70–93.

A hozzászólások (20) felvetették az ipari forradalom periodizációjának a kérdését az egyetemes történelemben, valamint az egyes régiók kronológiájában, továbbá az ipari forradalom sajátosságait kutatták, országok ill. nagyobb tájegységek szerint.

CSIBISZENKOV, V.Sz.: Dartmutszkie vsztrecsi (A Dartmouth-i találkozók). – NNI 1983:3. 147–154.

A szovjet-amerikai társadalmi kapcsolatok történetében jelentős szerepet játszó összejövetelek, az 1960 óta rendszeresen ismétlődő fórumok összegzése az 1981-essel bezárólag.

ŽEMLIČKA, J.: 16. zasedaní Ćeskoslovensko-juhoslávské historické komise (A cseh-

szlovák–jugoszláv történeész bizottság 16. ülészsaka. Skopje, 1982. október 12–16.) – ČČH 31, 1983:3. 476–477.

Témája: Csehszlovákia és Jugoszlávia területén a 16. századtól a 18. század közepéig végbement gazdasági, társadalmi és etnikai változások. – A tanácskozásán elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

BORODKIN, L.I. – SZOKOLOV, A.K.: Isztorik i izucsenie szocial'nüh proceszszov (A történeész és a társadalmi folyamatok kutatása). – ISzSzSzR, 1983:1. 178–194.

Az 1977-es kölni számítógépes nemzetközi konferenciáról és „Kvantum” című kiadványáról.

Elmélet, módszertan

MAGIDOV, V.M.: Kinodokumentü: problemü isztocsnikovedcseszkgó analiza i iszpol'zovanija v isztoricsezküh iszszledovanijah (A dokumentumfilm forráslemezési és használhatósági kérdései a történelmi kutatásokban). – ISzSzSzR, 1983:1. 92–103.

A dokumentumfilm és a film, mint kordokumentum.

PRONSTEJN, A.P.: Voproszű teorii i metodiki v kursze i isztocsnikovedenija isztorii SzSzSzR (A Szovjetunió története forráskutatásának elméleti és módszertani kérdései). – ISzSzSzR, 1983:6. 78–88.

A 45 éve folyó oktatás és a szerző személyes tapasztalatai szerint a forráslemezés a tudományos ismeretek önálló ága.

HOLZBACHOVÁ, I.: Potencialismus nebo historismus? Nad jedním pokusem o zvědečtění historiografie (Potencializmus vagy historizmus. A történetírás tudományos alapokra való helyezése egyik kísérletéről). – ČČH 3, 1983:6. 885–897.

A folyóirat szerkesztősége a cikket, amely elsősorban W.Falk: Vom Strukturalismus zum Potenzialismus (München, 1976) c. munkája alapvető felfogásával polemizál, tulajdonképpen vitacikként adja közre.

GROH, D.: Le „Sonderweg” de l'histoire allemande: mythe ou réalité? (A német történetírás különútja: mítosz vagy valóság?) – AESC, 38. 1983:5. 1166–1187.

A cikk David Blackbourn és Geoff Eley: Mythen deutscher Geschichtsschreibung: Die gescheiderte bürgerliche Revolution von 1848 c. könyve alapján kirobant, a német történetírásról szóló vitához kapcsolódik.

LOZEK, G.: Das Problem von Objektivität und Parteilichkeit und die Auseinandersetzung mit der bürgerlichen Geschichtsschreibung (Az objektivitás és pártosság problémája és a polgári történetírással való vita). – ZfG, 31. 1983:5. 387–396.

Az objektivitás és a pártosság elválaszthatatlan dialektikus egységet alkot a történetírásban. A szerző e nézőpontból vizsgálja és értékeli az utóbbi évek nyugat-német és osztrák polgári történetírást.

VANIŠ, J.: Historické prameny účetná povahy a jejich využití pro historickou geografii (Könyvelési jellegű történeti források és a történeti földrajz területén való felhasználásuk). – HG, 1983. 22. köt. 113–122.

Loun királyi város 15. sz. 2. feléből származó számadási könyveiben (adókönyvek, jegyzékek, hitelkönyvek stb.) szereplő adatok alapján a város és környéke korabeli éghajlati viszonyairól, ill. a mezőgazdasági munkák elvégzésének idejéről ír.

KNAPP, P.: Can Social Theory escape from History? Views of History in Social Science (Elszakadhat-e a társadalomelmélet a történelemtől? Történetiszemlélet a társadalomtudományban). – HT, 1983. t. 23. f. 1. 34–52.

Az elméletfelállító társadalomtudomány és az elméletet alkalmazó történettudomány szükségszerű együttműködéséről.

VIERHAUS, R.: Handlungsspielräume. Zur Rekonstruktion historischer Prozesse (Cselekvési mozgásteretek történelmi folyamatok rekonstrukciójához). – HZ, 237. 1983:2. 289–310.

A cselekvő szubjektum – neves történeti személyiségek, névtelen tömegek – megjelenítése, cselekedetei kutatása, megítélése a történettudományban.

SCHIEDER, Th.: Organisation und Organisationen der Geschichtswissenschaft (A történettudomány szervezése és szervezetei). – HZ, 237. 1983:2. 265–288.

A német történettudomány modern tudománnyá szerveződésének és tudományos szervezetei kialakulásának történeti áttekintése a 17. századtól kezdve.

MATĚJČEK, J.: K sovětským pracím z historiometrie (A historiometria kérdésével foglalkozó szovjet munkákról). – Slezský sborník 81, 1983:1. 54–61.

A matematika, kibernetika és a számítástechnika rohamos fejlődése eredményeit a történettudomány is igyekszik felhasználni. A szerző összefoglaló áttekintést ad a kérdéskörrel foglalkozó szovjet munkákról a 60-as évek közepétől.

CRAIG, G.A.: The Historian and the Study of International Relations (A történész és a nemzetközi kapcsolatok tanulmányozása). – AHR 88. 1983:1. 1–11.

A szerző véleménye szerint a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó történettudomány az elmúlt évtizedekben elhanyagolt területnek minősült. A cikkben ennek okait tárja fel, és tájékoztatást ad a kutatási terület új irányairól.

RAACK, R.C.: Historiography as Cinematography: A prolegomenon to Film Work for Historians (Historiográfia, mint cinematográfia: bevezető a történészek film-munkájához). – JCH, 18. 1983:3. 411–438.

A tanulmány a filmnek a történelemkutatásban, a gyakorlati történelemtanításban játszott szerepének jelentőségére hívja fel a figyelmet.

PRONAY, N.: The Moving Picture and Historical Research (A mozgó kép és a történelemkutatás). – JCH, 18. 1983:3. 365–396.

A tanulmány adatokat közöl az angol film-dokumentumok felhasználásáról a történelmi kutatásban.

ITZKOVICH, O.: L'economia della riserva signorile e la sperimentazione numerica: verifiche e problemi (A földesúri magánbirtok gazdasága és kvantitatív tapasztalat: ellenőrzés és problémák). – QS, 1983. aug. t. 83. f. 2. 279–600.

A kutatási modellek, mint a realitás egyszerűsített, racionális rekonstrukciói – a „simulation modell”, mint a numerikus felmérés technikai eszköze – felállítása, programozása – az átlag-termelékenység döntő szerepe a rendszer kialakításában – a paraszti földek kizsárolásának hosszútávú csökkentő hatásai, szembeállítva a feudális rendszer stabilitásával.

MARCHESINI, D.: Sposi e scolari. Sottoscrizioni matrimoniali e alfabetismo fra Sette e Ottocento (Házások és iskolások. Anyakönyvi aláírások és az írni-olvasni tudás a 18–19. században). – QS, 1983. aug. t. 83. f. 2. 601–624.

Mennyiben lehet az anyakönyvi aláírások alapján következtetni a felnőttek írni-olvasni tudására. Egy Pármára vonatkozó korai, 1807–1808-i felmérés eredményei és további kutatási problémák.

PURŠ, J.: Historiometrie v Československu (A historiometria Csehszlovákiában). – HG, 1983. 21. köt. 9–36.

A matematikai módszereknek és a modern számítógépeknek a csehszlovákiai historiográfiai kutatásban való alkalmazását és ennek eredményeit vizsgálja.

ZUB, A.: A la recherche des principes fondamentaux de l'histoire (A történelem alapforrásainak kutatása). – AUB, 1983. 51–58.

A.D. Xenopol történelmi kutatásairól.

LÉVI-STRAUSS, Cl.: Histoire et ethnologie (Történelem és etnológia). – AESC, 38. 1983:6. 1217–1231.

A házassági szokások elemzése, mint új történelmi módszer.

CREVELD, M. van: Thoughts on Military History (Gondolatok a hadtörténetről). – JCH, 18. 1983:4. 549–566.

A hadtörténelmi írások jelentősége és tudományos értéke a történelem folyamán veszített súlyából. Míg az ókori Egyiptomban (obeliszken szereplő hadleírások stb.) és Görögországban (pl. Iliász) a hadtörténet jelentette a történelem-kutatás legősibb formáját, addig ma ez a tudományág korántsem foglal el ilyen előkelő helyet.

Historiográfia

EROFEEV, N.A.: Anglijszkaja burzsuznaja isztoriografija o szocial'nüh poszledsztvijah promüslennogo perevorota (Az angol polgári történetírás az ipari forradalom szociális következményeiről). – NNI, 1983:2. 59–71.

A már elcsendesedett érdeklődés ad alkalmat arra, hogy a 60–70-es évek bőséges irodalmát összegezze a szovjet olvasó számára.

LESCSENKO, N.F.: K isztorii sztanovlenija markszisztskoj isztorieszskoj skolü v Japonii (A japán marxista történész iskola kialakulásáról). – VI, 1983:2. 70–86.

A japán történettudomány fejlődésének jól behatárolható szakaszát, az 1920–30-as éveket elemzi, amikor a japán kapitalizmus genezise és az 1867–68-as „megújulás” körül folyó viták során kialakult a marxista iskola.

PASZKOV, Sz.Sz.: Problema vszemirnoj isztorii v szovremennoj japonszkoj filozoffii i metodologii isztorii (Az egyetemes történelem kérdései a mai japán történetfilozófia és módszertan felfogásában). – VI, 1983:5. 61–73.

A regionális és az egyetemes történelem összefüggései és ütköző pontjai élesen vetődnek fel a japán filozófia, történelem, szociológia, néprajz és a földrajz-tudomány terén.

FERRETTI, V.: Fra Inghilterra e Germania: un aspetto delle origini della seconda guerra mondiale secondo la recente storiografia giapponese (Anglia és Németország között: a második világháború keletkezésének egyik vonatkozása az új japán historiográfia szerint). – SC, 1982. dec. t. 13. f. 6. 1029–1046.

Új szempontok és eredmények a 70-es évek japán historiográfiájában.

LARIN, E.A.: Kubinszkaja revolucija i razvitie isztorieszskoj nauki na Kube (A kubai forradalom és történettudomány fejlődése Kubában). – NNI, 1984:2. 32–44.

A szerző jelzi, hogy több, mint 200 éve írnak Kubában történelmet, de csak az utóbbi évtized műveit ismerteti.

CURTICĂPEANU, V.: L'Historiographie roumanie, facteur dynamic de la conscienée historique et national (A román történetírás, a történeti és nemzeti öntudat alkotó tényezője). – AUB, 1983. 35–51.

A 19–20. századi történetírás kiemelkedő képviselőinek, N. Iorgának, A.D. Xenopolnak, Gh. Panunak, B.P. Haşdeunek, D. Onciulnak, I. Bogdannak bemutatása.

ŞTEFĂNESCU, Şt.: L'Historiographie roumaine dans le contexte international de la fin des XIXe siècle et des début des XXe. (A román történetírás a nemzetközi összefüggésben a 19. század végén és a 20. század elején). – AUB, 1983. 77–98.

Az egyetemes történelem – Balkán, a török birodalom, nyugat-európai kereskedelem – kérdései a román történészek munkáiban.

HORVÁTH, P.: Slovenská historiografia v období pred národným obrozením (A szlovák történetírás a nemzeti felvilágosodás előtt). I. rész. – HČ, 31. 1983:1. 85–110.

A tanulmány a HČ 1982:6. számában, a szlovák történetírás kezdeteiről írott dolgozat folytatása; az 1650–1780. közötti szlovák történetírás legkiemelkedőbb képviselőinek, főleg Szentiványi Márton (1633–1705), ill. Parsic Kristóf (kb. 1630–1713) történetírói munkásságát elemzi és értékeli.

KOHŰTOVÁ, M.: Výskum vývoja obyvateľ'stva na Slovensku v předstatistickom období do roku 1850. (A szlovákiai lakosság fejlődésének vizsgálata a statisztika előtti korban, 1850-ig). – HČ, 31. 1983:3. 437–445.

Áttekintés a szlovákiai történeti-demográfiai irodalomról a 18. század végétől napjainkig.

KUBIČEK, J.: Rejstřík bibliografický k Časopisu Matice moravske, 61–100. ročník (A Časopis Matice moravské 61–100. évfolyamainak bibliográfiai mutatója). – ČMM, 102. 1983:1–2. 131–211.

A bibliográfia összeállítója névmutatót is készített a közölt bibliográfiához.

LAPTEVA, L.P.: Razvitie ruszskoj isztoricseszkoj müszli v XIX. v. v oblaszti szlavjanovedenija (A XIX. századi orosz történelmi gondolkodás fejlődése a szlavisztika terén). – VMU, 1983:1. 32–42.

Nem a teljes szlavofil történelmi koncepciót boncolgatja, csupán azt elemzi, hogy hogyan interpretálták a szlavofilek a szlávok történelmét.

BUGANOV, V.I. – TRUKAN, G.A.: Isztocsnikovedenie otecseztvennoj isztorii na szovremennom étape (A hazai történeti forráskutatás). – VI, 1983:3. 3–16.

A két legutóbbi pártkongresszus közötti időszakban megjelent forráskiadványok és elméleti-módszertani kötetek ismertetőjét állították össze, hasznos jegyzetekkel.

SZEMENNIKOVA, L.I.: Leninszkij plan vooruzsenного voszsztanija v szovremennoj szovetszkoj isztoriografii (A mai szovjet történetírás a fegyveres felkelés lenini tervéről). – VMU, 1983:4. 10–20.

Az 50-es évek végétől a 80-as évek elejéig megjelent munkákat olyan szempontból elemzi, hogy feltárják-e a terv lényegét, mit írnak Petrográd és Moszkva szerepéről a felkelésben.

SIKLO, A.E.: Szovremennaja szovetszkaja literatura po isztorii otecseztvennoj isztoricseszkoj nauki épohi kapitalizma (A mai szovjet historiográfia a kapitalizmus-kori történettudományról). – ISzSzSzR, 1983:5. 106–122.

Olyan 1964–1981 között megjelent tanulmányokat ismertet, amelyek az 1860–1917 közötti orosz történelem egy-egy speciális kérdését dolgozták fel.

BARSZENKOV, A.Sz.: Razvitie isztoriografii szovetszkogo obszcsesztva (A szovjet társadalomról szóló történetírás fejlődése). – VMU, 1983:3. 13–23.

A historiográfiai áttekintés az 1945–1955 közötti évtizedben a Szovjetunióban megírt, a szovjet történelmi eseményekről és folyamatokról szóló munkákkal foglalkozik.

BLAAS, P.B.M.: La storiografia nei Paesi Bassi dal 1945 in poi. Panorama critico, non bibliografico (A Németalföld historiográfiája 1945 után. Kritikai áttekintés, nem teljes bibliográfia). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 593–647.

Az ötvenes évek nemzeti, szeparációs szemlélete Németalföld történetírásában

– tágabb nézőpontok a hatvanas évektől – a demográfia és a társadalom- és gazdaságtörténet előretörése – európai kitekintés.

DE BRUIN, G.: Un fuoco nascosto o un fuoco spento? I. La storiografia sulla rivolta dei Paesi Bassi dopo il 1945. (Rejtett tűz vagy kialudt tűz? A németalföldi forradalom historiográfiája 1945 után). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 648–686.

A forradalom interpretálásának nacionalista szemlélete után, a strukturalista, analitikus, kvantifikációs szempontok teljes mellőzése – G. Parker: *The Army of Flanders...* c. monográfiájának hatása a holland historiográfiára, a nemzetközi történelemszemlélet kezdetei a 70-es években.

FOLZ, R.: Histoire d'Allemagne au Moyen Age (Németország története a középkorban). – QS, 1983. okt.–dec. No. 548. 403–444.

A legújabb historiográfia áttekintése.

PETZOLD, J.: Die deutsche Grossbourgeoisie und die Errichtung der faschistischen Diktatur (A német nagyburzsoázia és a fasiszta diktatúra megteremtése). – ZfG, 31. 1983:3. 214–233.

A faszizmus osztályjellege, a nagyburzsoázia szerepe, érdekeltsége a fasiszta diktatúra létrejöttében. Az NSzK történetírásában folyó viták, nézetek áttekintése és értékelése.

JANSEN, P.C.: La nuova storia economica e sociale: gli sviluppi dopo il 1945. (Az új gazdaság- és társadalomtörténet: az 1945 utáni fejlemények). – RSI, 1983. szept. t. 160. f. 3. 753–777.

Szemléleti változások a múlt interpretálásában a második világháború után – az Annales-iskola hatása – N.W. Posthumus és Schlicher van Bath kutatásai.

SZORGIN, V.V.: Szovremennaja amerikanszkaja „radikal'naja” isztoriografija o vnutrennej i vnesnej politike SzSA XX v. (A mai „radikális” amerikai történetírás az USA XX. századi bel- és külpolitikájáról). – NNI, 1983:3. 66–78.

A 60-as évek új-baloldali irányzataiból kinőtt kritikai hangvételű, kispolgári iskola bemutatása.

TORTAROLO, E.: Rivoluzione americana e cospirazione inglese. Alcune interpretazioni europee (Amerikai forradalom és angol összeesküvés. Néhány európai értelmezés). – RSI, 1983. jan. t. 95. f. 1. 102–130.

A gyarmati szabadság elleni angol összeesküvés tézise a republikánus történeti irodalomban az amerikai forradalom igazolására – e tétel értékelése az európai historiográfiában, a forradalom gyökereinek más magyarázata.

HOBSBAWM, E.J.: Marx e la conscenza storica (Marx és a történeti ismeretek). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 335–346.

A marxista és a „polgári” történetírás együttműködése.

FINZI, R.: Marx e „la teoria dei quattro stadi”. (Marx és a „nagy stádium elmélete”). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 421–429.

A felvilágosodás gazdaságfilozófiája és Marx történelmi materializmusa.

MATULA, V.: Prínos sovietskej slavistiky a balkanistiky v komplexnom štúdiu zákonitosti rozvoja národov strednej a juhovýchodnej Európyv epoche prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu (A szovjet szlavisztika és balkanisztika hozzájárulása Közép- és Délkelet-Európa nemzeti fejlődésében – a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában – érvényesülő törvényszerűségek komplex vizsgálatához). – HČ, 31. 1983:4. 614–626.

Áttekintést kapunk a témára vonatkozó legfontosabb monográfiákról, tanulmányokról és cikkekről, amelyek az utóbbi 10–15 évben jelentek meg Szovjetunióban.

Nőkérdés

PUSKAREVA, N.L. – LEVINA, E.: Zsenscsina v srednevekovom Novgorode XI–XV vv (A nő a középkori Novgorodban). – VMU, 1983:3. 78–79.

A 11–15. századi novgorodi egyházfiak leírásaiból „jó” és „rossz” asszonyokat ismerhetünk meg.

BRAND, P.A. – HYAMS, P.R. – FAITH, R.: Seigneurial control of women's marriage (A nők házasságának földesúri ellenőrzése). – PP, 1983. máj. No. 99. 123–147.

A nem szabad parasztok között a nők házasságának földesúri engedélyhez és speciális adóhoz kötése a 13–14. századi Angliában.

JONES, D.: Women and Chartism (A nők és a chartizmus). – History, 1983. febr. t. 68. f. 222. p. 1–21.

A munkásosztály asszonyainak kevésbé ismert szerepe a mozgalom néhány évében – a chartisták felfogása a férfiak monopóliumának tekintett mozgalommal kapcsolatban a nőkről.

Nemzetközi kapcsolatok

ADSHEAD, S.A.M.: Un cycle bureaucratique: l'administration du sel en Orient et en Occident (Egy bürokratikus kör: a sóigazgatás Keleten és Nyugaton). – AESC, 38. 1983:2. 221–233.

A tanulmány az állami sómonopóliummal kapcsolatos öt példán keresztül (Kína, India, Ottomán birodalom, Franciaország, Velence, 15–20. sz.) mutatja be a sókitermelés, sóadó rendszerében meggyökeresedett bürokratikus állami intézkedéseket.

ELTIS, D.: Free and Coerced Transatlantic Migrations: Some Comparisons (Szabad és korlátozott tengerentúli emigráció: néhány összehasonlítás). – AHR, 88. 1983:2. 251–280.

Az Észak- ill. Dél-Amerikába Európából illetve Afrikából irányuló bevándorlást milyen tényezők segítették elő ill. hátráltatták a 19–20. században.

AVETJAN, A.Sz.: Germano-ruszszieke diplomaticeszkie otnosenija 1911–1914 gg. v szvete mezsimperialiszticseszkij bor'bü (Az 1911–14-es német–orosz kapcsolatok az imperialista háborúk fényében). – NNI, 1983:2. 42–58.

A nemzetközi élet főbb eseményeit, mint háttérrel vázolja fel, hogy a háború előtti orosz–német kapcsolatok aktualitásait elhelyezhesse.

JAZ'KOVA, A.A.: Ob izdanii v SzSA szbornika diplomaticeszkijh dokumentov, poszvjascennüih rumüno-szovetszkim peregovoram 1931–1932 gg. (Az 1931–32-es román–szovjet tárgyalások diplomáciai dokumentumainak amerikai kiadványairól). – NNI, 1983:1. 40–47.

N. Titulescu, volt román külügyminiszter archívumából válogatott 103 irat első kiadását ismerteti a szerző.

DOBROVOLNY, J.: East-West Trade in a Transition Period (Kelet-Nyugati kereskedelem egy átmeneti időszakban). – EEQ, 17. 1983:3. 331–341.

A tanulmány az elmúlt néhány évben a politikai viszonyok és az eladósodás fokozódó mértéke miatt lanyhuló kelet-nyugati kereskedelem sajátos vonásait mutatja be.

Munkásmozgalom, ideológia

ZABOROV, M.A. – GALKIN, A.A.: Isztorija mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija: predmet i metod (A nemzetközi munkásmozgalom történetének tárgya és módszere). – NNI, 1983:3. 45–65.

Mi a helye a nemzetinek és a nemzetközinek, az eszméknek és a tömegek mozgalmának, a gazdasági és a szociálpszichológiai erőknek stb. az interdiszciplinaritáson alapuló történetírásban.

MIHAJLOV, M.I.: Sesztoj tom kollektivnogo truda po isztorii i teorii mezdunarodnogo rabocsego dvizsenija (A nemzetközi munkásmozgalom történetéről és elméletéről szóló kollektív mű hatodik kötetéről). – NNI, 1983:4. 167–175.
Mezdunarodnoe rabocsee dvizsenie. Voproszú isztorii i teorii. Vvedenie akad.-a B. Ponomareva. Tom sesztoj. Rabocsee dvizsenie razvitüih kapitaliszticseszkijh sztran poszle vtoroj mirovoj vojnyü (1945–1979), Moszkva, 1981. 687.

A fejlett tőkés országok munkásmozgalmát tárgyaló munka az 1945-től 1979-ig terjedő korszakról szól.

NEGT, O.: Per un rinnovamento del marxismo: caratteri e prospettive (A marxizmus megújításáért: jellemzők és perspektívák). – SSt, 1983. júl.–dec. t. 24. f. 3–4. 475–506.

A marxi filozófia szerepe a jelen felszabadulási mozgalmakban.

HOLOTÍK, L.: Podnety z Marxovho historického diela (Kezdeményezések Marx történelmi művéből). – HČ, 31. 1983:2. 153–163.

A cikk Marx-szal, mint történésszel és történelmi módszerével foglalkozik, jelentőségét méltatja.

BELCHEM, J.: Chartism and the Trades (Chartizmus és a szakszervezetek, 1848–1850). – EHR, 1983. júl. t. 98. f. 388. 558–587.

A két mozgalom kölcsönhatása, sikertelen kísérletük a szövetségre.

Osznovopoloznik naucsnogo szocializma. Mirovaja pecsat' 1883 g. o K. Marksze (A tudományos szocializmus megalapítója. A világ sajtója 1883-ban Marxról). – NNI, 1983:2. 3–29.

A folyóirat szerkesztősége válogatást közöl 18 ország sajtójából Marx születésének 165. és halálának 100. évfordulója alkalmából.

FLETCHER, R.A.: Cobden as Educator: The Free-Trade Internationalism of Eduard Bernstein, 1899–1914 (Cobden, mint oktató: Eduard Bernstein szabad-kereskedelmi internacionalizmusa, 1899–1914). – AHR, 88. 1983:3. 561–578.

A cikk Eduard Bernstein, a Sozial-Demokrat című illegális, emigráns újság főszerkesztőjének politikai hitvallását, revizionista, majd a háború alatti szocialista-pacifista nézeteit ismerteti.

LOZSKIN, V.V.: Szosztav rabocsih szocial-demokratov i ih rol' v szozdanii leninszkoi partii (A szociáldemokrata munkások összetétele és szerepük a leninista párt megalakításában). – VI, 1983:7. 64–80.

A tanulmány az OSzDMP II. kongresszusának 80. évfordulója tiszteletére készült.

KONJUSAJA, R.P.: Rukopisznoe naszledie Karla Marksza o Roszszii (Marx Oroszországról szóló kéziratai). – ISzSzSzR, 1983:3. 103–111.

A szerző az SzKP KB mellett működő Marxizmus–leninizmus Intézet kiadásában megjelentett eredetileg 18 füzetnyi kézirat ismertetését adja.

Dezvoltarea partidului clasei muncitoare din România în perioada 1893–1918 (A romániai munkásosztály pártjának fejlődése 1893–1918 között). – AI, 1983:1. 104–126.

A romániai munkásmozgalom 1816–1918 közötti periódusa. A regionális pártok és a háború kérdése.

MIHUTINA, I.V.: Rabocsee dvizsenie sztran Central'noj i Jugo-Vosztocnoj Evropü mezdu pervoj i vtoroj mirovümi vojnamü (A közép- és délkelet-európai országok munkásmozgalma a két világháború között). – SzSz, 1983:2. 17–31.

A közép- és délkelet-európai országok munkásmozgalmának főbb vonásai, a szociális politikai struktúrában elfoglalt helye és a politikai fejlődésben betöltött szerepe.

Egyetemes történet

HANNIG, J.: Pauperiores vassi de infra palatio? Zur Entstehung der karolingischen Königsbotenorganisation (Pauperiores vassi de infra palatio? A Karoling-kori királyi követi szervezet keletkezéséhez). – *MÜG*, 1983:3–4. 309–374.

A követi rendszer eredetét és helyzetét elemzi 802-ig, majd a reform újraértékelését adja.

NOVOSZEL'CEV, A.P.: Kievszkaja Rusz' i sztranü Vosztoka (A Kijevi Oroszország és a keleti birodalmak). – VI, 1983:5. 17–31.

A 10. századi politikai kapcsolatokat elemzi arab, perzsa, ó-héber, szír eredeti dokumentumok alapján, amelyek között most először felhasznált források is vannak.

WAUGH, S.L.: Reluctant knights and jurors: respites, exemptions and public obligations in the reign of Henry III. (Vonakodó lovagok és esküdtek: haladékok, kivételek és közszolgálat III. Henrik uralkodása idején). – *Speculum*, 1983. okt. t. 58. f. 4. 937–986.

Kormányzási gyakorlat és a királyi kúria működése.

SIVÉRY, G.: Mouvements de capitaux et taux d'intérêt en Occident au XIIIe siècle (Tőkemozgások és kamatlábak a 13. században Nyugaton). – *AESC*, 38. 1983:1. 137–150.

A cikk a 13. századi latin országokba kalauzolja el az olvasót. A pénzbefektetések, pénzmozgások mögött a kor monetáris irányzatait próbálja a szerző kikövetkeztetni.

MENACHE, S.: Vers une conscience nationale. Mythe et symbolisme au début de la guerre de Cent Ans (A nemzeti tudat felé. Mítosz és szimbolizmus a százéves háború idején). – *MA*, 1983. t. 89. f. 1. 85–97.

A krónikák és az egyéb irodalmi források szimbolizmusának összehasonlítása – a két eltérő tudat összehangolása a nacionalizmus koncepciójának kikristályosodásában.

BALARD, M.: Gènes et la Mer Noire (XIIIe–XVe) siècles (Génuva és a Fekete Tenger. XIII–XV. sz.). – *RH*, 1983. júl.–szept. No. 547. 31–54.

A mongol kereskedelmi utakat használó olasz kereskedők export–import tevékenysége, Genova és Velence rivalitása.

KOSSMANN, O.: Rügen im hohen Mittelalter (Rügen a virágzó középkorban). – *ZfO*, 32. 1983:2. 173–233.

Rügen sziget története a kezdetektől a középkor végéig.

LEONE, A.: Maritime Insurance as a Source for the History of International Credit in the Middle Ages (Tengeri biztosítás és a középkori nemzetközi hiteltörténet). – *JEEH*, 12. 1983:2. 363–370.

A tanulmány a barcelonai történelmi levéltárban fellelt biztosítási adatok alapján rekonstruálja a földközi tengeri városok egymás közötti, illetve Angliával folytatott tengeri kereskedelmének volumenét a középkorban.

NIKOLOV, J.: Martin Luter i negovoto delo (Luther Márton és műve). – IP, 1983:5. 88–98.

Luther születésének 500. évfordulójára írt megemlékezés.

HOUSTON, R.: Literacy and society in the west, 1500–1850 (Műveltség és társadalom nyugaton, 1500–1850). – SoCh, 8. 1983:3. 269–294.

A tanulmány azt vizsgálja, hogy mely okok hatottak közre a különféle rétegek iskolázottságában a különböző időszakokban.

FIRPO, M.: Filippo II., Paolo IV e il processo inquisitoriale del cardinal Giovanni Morone (II. Fülöp, IV. Pál és Giovanni Morone kardinális inkvizíciós pere). – RSI, 1983. jan. t. 95. f. 1. 5–62.

A Habsburgok közbenjárása a pápánál az eretnekséggel vádolt Morone bíboros perében – Európa politikai- és vallási helyzete a 16. század közepén.

ISRAEL, J.I.: Central European Jewry during the Thirty Years' War (Közép-európai zsidóság a harmincéves háború idején). – CEH, 16. 1983:1. 3–30.

A középkorra jellemző zsidó-üldözések a harmincéves háború alatt és után mérséklődtek a német tartományokban. Ennek közvetlen okait kutatja.

ADO, A.V.: Kreszt'jansztvo v evropejszkih burzsuznuh revolucijah XVI–XVIII vv. (A parasztság az európai XVI–XVIII. századi polgári forradalmakban). – NNI, 1983:1. 48–69.

A német, az angol és a francia forradalom paraszti céljairól, módszereiről, áramlatairól.

BRAUNSTEIN, Ph.: Innovations in Mining and Metal Production in Europe in the Late Middle Age (Bányászati újítások és fémipar Európában a kései középkorban). – JEEH, 12. 1983:3. 573–592.

A bányászat és a kohászat területein alkalmazott új eljárások jelentőségét vizsgálja a 14–15. század fordulóján, Tirol, az Alpok, Szlovákia, Bosznia és a német iparvárosok és egyéb közép-európai ipari települések vonatkozásában.

II. világháború időszaka

FURSZENKO, A.A.: U isztokov „holodnoj vojnü” (A „hidegháború” eredetéről). – VI, 1983:5. 84–91.

A new yorki Rockefeller archívumban többször is kutató szerző most olyan dokumentumokat publikál, amelyek a második világháború alatti és a háborút közvetlen követő évek amerikai szovjet-politikára derítenek fényt.

HADZSI-MURAT IBRAGIMBEJLI: Krusenie planov gitlerovszkoj Germanii na Kavkaze (A hitlerista Németország csődje a Kaukázusban). – VI, 1983:7. 48–63.

Az 1942–43-as kaukázusi ütközetek katonapolitikai kérdéseit, a német „harpófogó”-terv teljes kudarcát ismerteti.

SZAMSZONOV, A.M.: Vojna vblizi. Zametki isztorika (A háború közelről. Egy történelem feljegyzései). – ISzSzSzR, 1983:3. 72–102.

A második világháborúban egyszerű katonaként teljesített szolgálatot az akkor ifjú történelem, aki ma akadémikusként publikálja egykori jegyzeteit.

Közép- és Délkelet-Európa

HORAK, St.M.: Alexander Herzen, Poles and Ukrainians (1859–1863). Dilemma in Unity and Conflict (Alexander Herzen, lengyelek, ukrájnaiak (1859–1863): Dilemma az egységről és konfliktusok). – EEQ, 17. 1983:2. 185–212.

A tanulmány a történelem folyamán sokszor felmerült pán-szláv gondolatok 1859–63 közötti lényegét ismerteti Alexander Herzen, a pólusok közötti katalizátor cselekedetein keresztül.

SERBAN, C.: Asediul Vienei din 1683 oglindit în cîteva manuscise românești și străine (Bécs 1683-as ostroma néhány román és külföldi kéziratban). – RA, 1983:3. 262–266.

Jeremia Cacavela feljegyzésének négy másolatán kívül olasz és német nyelvű források, vagy forrástörödékek is találhatóak a román levéltárakban.

KOPČAN, V.: Obliehanie Viedne roku 1683 a Slovensko (Bécs 1683-as ostroma és Szlovákia). – HČ, 31. 1983:4. 498–522.

Bécs török ostroma, ill. a török had Bécs alatt elszenvedett veresége 300. évfordulója alkalmából írott tanulmány egyrészt a törökök veresége külpolitikai kihatásait (főleg Közép- és Délkelet-Európa vonatkozásában) és Szlovákia bel- és külpolitikai helyzete alakulása szemszögéből vizsgálja a 17. század hatvanas éveiről a 80-as évek végéig.

PAXTON, R.V.: The Balkan Peasants and Revolutions: National, Agrarian and Communist (A balkán parasztok és forradalmak: nemzeti, agrár és kommunista jellegel). – PS, 10. 1983:2. 95–102.

A cikk összehasonlító tanulmány a 20. századi balkán forradalmakról.

PETROV, M.: B'lgaro-ruszki politiceszki otnosenija v navecserietona C'edinenieto (1883–1885 g.) (Bolgár–orosz politikai kapcsolatok az egyesülés előestéjén, 1883–1885). – IP, 1983:2. 22–39.

A bolgár–orosz politikai kapcsolatok alakulását 1883–1885 között mindaddig ismeretlen külföldi és hazai levéltári források alapján (Oroszország és az Osztrák–Magyar Monarchia követeinek jelentései, szófiai követjelentések stb.) vizsgálja.

MARKOV, G.: B'lgarija i nejhite sz'juznici prez Balkanszkata vojna (1912–1913) (Bulgária és szövetségesei a balkáni háborúban, 1912–1913). – IP, 1983:1. 31–49.
Az 1912–13-as balkán háború két vitatott kérdését, Szolun felszabadítását és az Odrinszk-i erőd kérdését vizsgálja meg részletesebben.

Anglia

SILVER, N.: A Non-Neo Malthusian Model of English Land Values, Wages and Grain Yields Before the Black Death (Egy nem-neo-malthusi modell az angol földek értékéről, a bérekről és a gabonahozamokról a pestis előtti korszakból). – JEEH, 12. 1983:3. 631–650.

A tanulmány az 1348-as pestisjárványt megelőző évszázad angol gazdaságáról ad képet.

BUCK, M.C.: The Reform of the Exchequer, 1316–1326 (Az államkincstár reformja). – EHR, 1983. ápr. t. 98. f. 387. 241–260.

A kincstár kontrollja az uralkodó hatalma fölött – párhuzam II. Edward és Szép Fülöp uralma között – az 1316–26-os reformok fiskális jellege.

GAUNT, D. – LEVINE, D. – MOODIE, E.: The population history of England 1541–1871: a review symposium (Anglia népességtörténete 1541–1871: ismertetések gyűjteménye). – SoCh, 8. 1983:2. 139–168.

A tanulmány E.A. Wrigley és R.S. Schofield azonos címen 1981-ben megjelent művével kapcsolatos három véleményt tesz közzé.

ROEHL, R.: Britain and European Industrialization: Pathfinder Pursued? (Anglia és az európai iparosodás: követték-e az úttörőt?). – Review, 6. 1983:4. 455–473.

A tanulmány gazdaságtörténészeknek az angol ipari forradalom primer voltáról alkotott nézeteit ütközteti.

Ausztria

BERNARD, P.P.: Kaunitz and the Cost of Diplomacy (Kaunitz és a diplomácia ára). – EEQ, 17. 1983:1. 1–14.

A cikk képet ad Mária Terézia diplomáciai költségvetésének nagyságáról. Megtudhatjuk, hogy a nagyhatalmakhoz akkreditált osztrák nagykövetek fizetését milyen szempontok figyelembevételével állapította meg az uralkodónő és Kaunitz.

FREUDENBERGER, H.: An Industrial Momentum Achived in the Habsburg Monarchy (A Habsburg Monarchiában megvalósított ipari fejlődés). – JEEH, 12. 1983:2. 339–350.

A Habsburg monarchia 19. századi iparosodásának alapjait Mária Terézia fektette le uralkodásának negyven éve alatt.

KOLEJKA, J.: Povstání ve Vídni v říjnu 1848. (Rakouský sněm v říjnu 1848.) (Az 1848-as októberi bécsi felkelés. – Az 1848-as októberi osztrák országgyűlés). – ČMM, 102. 1983:1–2. 86–97.

Az 1848-as bécsi októberi események összmonarchiai hatásaival foglalkozik.

POLTAVSZKIJ, M.A.: Sztanovlenie i razvitie avsztrijzkoi narodnoszti (Az osztrák nép kialakulása és fejlődése). – VI, 1983:3. 47–59.

Az 5. századtól a 19. század közepéig.

LEWIS, J.: Red Vienna: Socialism in One City: 1918–27 (Vörös Bécs: szocializmus egy városban, 1918–27). – ESR, 13. 1983:3. 335–356.

A tanulmány az 1927-es visszavonulásig követi nyomon a szociáldemokrata politikát.

Bulgária

GJUZELEV, V.: Obrazovanie i gramotnoszt v b'lgarija prez 13–14 v. (Művelődés és írásbeliség Bulgáriában a 13–14. században). – IP, 1983:3. 21–45.

A korabeli írásbeliséget tükröző emlékek, az egyházi szláv nyelv. A bolgár egyház szerepe az írásbeliség elterjesztésében.

Csehszlovákia

ŽEMLIČKA, J.: Královský čišník Zbraslav a jeho dědictví (Vznik a rozklad jednoho feudálního dominia z první poloviny 13. století). (Zbraslav királyi pohárnok és öröksége. – Egy feudális domínium kialakulása és széthullása a 13. század első felében). – HG, 1983. 21. köt. 117–132.

Az Észak-Csehszlovákiából származó, I. Ottokár, majd I. Václáv király bizalmas emberei körébe tartozó főúr 1238-ban írott végrendelete alapján vizsgálja a hosszú évek során felhalmozott birtok széthullásának okait és körülményeit.

BOHÁČ, Z.: Vesnice v sídelní struktuře předhusitských Čech. (Falvak a huszita-kor előtti Csehszlovák település-strukturájában). – HG, 1983. 21. köt. 37–116.

A gazdag levéltári források kutatásán alapuló, a legújabb régészeti feltárások és az eddig megjelent irodalom eredményeit is elemző tanulmány a „középkori falu” fogalmára vonatkozó eddigi ismereteket és saját kutatásainak eredményeit foglalja össze.

KUČEROVÁ, K.: Etnické zmeny na Slovensku od 16. do polovice 18. storočia (Etnikai változások Szlovákiában a 16. századtól a 18. század közepéig.) – HČ, 31. 1983:4. 523–543.

A tanulmány – kronológiai sorrendben – Szlovákia területét érintő vlah, szerb és német-habán kolonizáció problémáját vizsgálja.

Franciaország

SIVÉRY, G.: Le mécontentement dans le royaume de France et les enquêtes de Saint Louis (Elégedetlenség a francia királyságban és Szent Lajos vizsgálatai). – RH, 1983. jan.–márc. No. 545. 3–24.

A 13. századi Franciaország belső helyzete az írásban felvett panaszok alapján – a király által kezdeményezett vizsgálat indítóokai – reformok az állam és tisztviselői visszaéléseinek megfékezésére.

GIESERY, R.E.: State-Building in Early Modern France: The Role of Royal Officialdom (Államépítés az újkori Franciaország elején: a királyi hivatalnokok szerepe). – JMH, 55. 1983:2. 191–207.

A 17. században megerősödött bürokratikus hivatalnoki réteg politikai jelentőségét vizsgálja az ancien régime alatt. A szerző szerint a király mellett ügyködő hivatalnokság társadalmilag beleolvadt a feudális nemességbe, melynek politikai szerepét átvette.

LE ROY LADURIE, E.: Auprès du roi, la Cour (A királyhoz közel, az udvar). – AESC, 38. 1983:1. 21–40.

XIV. Lajos francia király udvartartását mutatja be, különös tekintettel a hatalomhoz közel rokonni összefonódására.

GOUEFFON, J.: La Cour de justice d'Orléans (1944–1945). (Az orléansi bíróság, 1944–1945). – RHDGM, 33. 1983. 51–64.

A cikk 1944 decembere és 1945 novembere között követi nyomon az 1944-ben létrehozott bíróság tevékenységét.

Lengyelország

WYROBISZ, A.: Functional Types of Polish Towns in the 16–17th Centuries (A lengyel városok funkcionális típusai a 16–17. században). – JEEH, 12. 1983:1. 69–104.

A lengyel várospolitika 16–18. századi koncepcióit ismerteti a városok társadalmi-gazdasági funkciói alapján.

CORRSIN, S.: Polish Archival and Manuscript Sources for the Study of the Migrations to America (Lengyel archívumi és kéziratos források az Amerikába történő kivándorlásról). – EEQ, 17. 1983:3. 299–310.

A lengyel tengerentúli emigráció-kutatás forrásanyagának összetételét, fellelhetőségét mutatja be az elmúlt két évszázad kivándorlásait illetően.

NEVEUX, J.B.: Le soulèvement de la Wielkopolska et ses conséquences (décembre 1918–novembre 1919). (A Wielkopolska-i felkelés és következményei, 1918 december – 1919 november). – RHMC, 31. 1984:1. 74–98.

A wielkopolskai események részletes leírása. A poznańi felkelés. Pilsudski állásfoglalása a felkeléssel kapcsolatban.

Magyarország

RATKOŠ, P.: Anonymove Gesta Hungarorum a ich pramenná hodnota (Anonymus Gesta Hungarorum-a és forrásértéke). – HČ, 31, 1983:6. 825–870.

A szlovák történész több évtizedes kutatásainak eredményeit összegzi; tulajdonképpen részletesen kifejti azt a még 1964-ben leírt véleményét, hogy a Gesta Hungarorum nem krónika, hanem irodalmi mű (prózában írt eposz), amelynek jóformán semmilyen forrásértéke nincs a kor alapvető történeti kérdései tisztázása vonatkozásában.

HALAGA, O.R.: A Mercantilist Initiative to Compete with Venice: Kaschau's Fustian Monopoly, 1411 (Merkantil kezdeményezés a Velencével való versengésben: Kassa bársonymonopóliuma, 1411). – JEEH, 12. 1983:2. 407–436.

A 15. században Kassa Zsigmond királytól bársonymonopóliumot kapott. A cikk a kassai városatyák a textilipar fejlesztésére vonatkozó terveiről számol be.

SKLADANÝ, M.: Európský význam banskobystrického mediarstva v 15. storočí. Jeho podiel na zdokonalení hutníckého spracovania medi (A 15. századi besztecerbányai rézbányászat európai jelentősége. A rézkohászat tökéletesítésében betöltött szerepe). – HČ, 31. 1983:3. 345–370.

Az igen hiányosan fennmaradt források alapján próbál átfogó képet adni a középkori besztecerbányai rézbányászat és kohászat fejlődéséről a 16. század végéig.

Németország

SCHULZE, H.K.: Der Anteil der Slawen an der mittelalterlichen Siedlung nach deutschem Recht in Ostmitteldeutschland (A szlávok részesedése a német jogú középkori településeken Közép-Kelet-Németországban). – ZfO, 31. 1982:3. 321–336.

Közép- és Kelet-Németország településtörténetét igen alaposan vizsgálta a német történettudomány, ennél azonban csak a németek letelepedését vették figyelembe. A szerző eddig feltáratlan területre lépett, s röviden megfogalmazott megfigyeléseit és téziseit vitaindítóknak szánta.

HOLECZEK, H.: Erasmus von Rotterdam und die volkssprachliche Rezeption seiner Schriften in der deutschen Reformation 1519–1536. (Rotterdami Erasmus és írásainak népnyelvi befogadása a német reformációban, 1519–1536). – ZfHF, 11. 1984:2. 129–164.

Az eddig általánosan elfogadott nézettel ellentétben Erasmus számos írását (kb. 250) lefordították németre és ezeket még a szerző életében megjelentették. A tanulmány ezeknek az írásoknak német földön való elterjedtségét és hatását vizsgálja.

LÜBBE, H.: Der Nationalsozialismus im deutschen Nachkriegsbewusstsein (A nemzeti-szocializmus a háború utáni német tudatban). – HZ, 236. 1983:3. 579–600.

A német kulturális közvéleményben a nemzeti-szocializmussal foglalkozó jelenségeket – a történettudományi kiadványoktól a tömegtájékoztatási eszközökig (pl. a Holocaust-sorozat) – tárgyalja.

Olaszország

BRUCKER, G.: Bureaucracy and Social Welfare in the Renaissance: A Florentine Case Study (Bürokrácia és szociális jólét a reneszánszban: egy firenzei esettanulmány). – JMH, 55. 1983:1. 1–21.

A cikk a 15–16. századi firenzei közigazgatás struktúráját vizsgálja.

GHIARA, C.: Filatoi e filatori a Genova tra XV e XVIII secolo (Szövőüzemek és szövőmunkások Genovában a XV–XVIII. században). – QS, 1983. ápr. t. 18. No. 52. 135–166.

A selyemszövés technikájában Itália egyéb vidékein végbement jelentős átalakulások ellenére a kéziszövés technikájának fennmaradása Genovában – a fokozódó piaci követelmények között versenyképes tudott maradni új anyagaival és félkész termékeivel, míg a piemonti mintára felállított selyemüzemek fel nem váltották őket.

KEYDER, C.: Protoindustrializzazione e aree periferiche (Proto-industrializáció és a peremvidékek). – QS, 1983. ápr. t. 18. No. 52. 105–118.

A proto-industrializáció és a pre-indusztrializációs manufaktúrák fogalma közti különbség tisztázása a perifériális területeken.

Románia

ARDELEANU, I.: Insemnătatea istorică a făruririi statului național unitar român (Az egységes román nemzetállam megteremtésének jelentősége). – ES, 1983, 15. 11–12.

A három román fejedelemség egyesítése 1600-ban megnyitotta a lehetőséget az egyesülése felé.

CORBU, C.: 1784 – răscăla sau revoluție? (1784 – felkelés vagy forradalom?) – AI, 1983:3. 125–134.

A Horia-Cloșca-Crișan féle lázadás a román történetírásban.

NICOLAE, V.: 1848 – revoluție națională și socială iunitară a poporului român (1848, mint a román nép egységes társadalmi és nemzeti forradalma). – AI, 1983:3. 84–98.

Az 1848-as eseményeket úgy tárgyalja a szerző, mint egy hosszantartó megelőző folyamat végeredményét, amelynek megelőző állomásaihoz az 1784-es Horia Cloșca és Crișan-féle, az 1821-es Vladimirescu-féle felkelés is hozzátartozott.

ADAM, I.I.: Agricultura Transilvaniei în ajunul primului război mondial (Erdély mezőgazdasága az első világháború előestéjén). – RI, 1983:2. 123–137.

Statisztikai adatokkal kíván kimerítő képet nyújtani a földbirtok megosztásáról.

RUS, T.: Reforms agrare din 1921 în Transilvania și naționalitățile conlocuitoare (Az 1921-es erdélyi agrárreform és az együttlakó nemzetiségek). – RI, 1983:4. 333–349.

Az agrárreform haladó szellemét ecsetelve azt állapítja meg, hogy az bizonyos helyeken a nemzetiségeknek előnyösebb volt, mint a román parasztságnak.

PETRESCU-COMNEN, N.: Asigurările celui de-al III-lea Reich verbe goale (A harmadik birodalom ígéretei – üres szavak). – MI, 1983. okt. 22–27.

Leleplező írás a Vaszgárdáról 1938-ban, a volt polgári politikus feljegyzései alapján.

Spanyolország

FORSYTH, P.J. – NICHOLAS, St.J.: The Decline of Spanish Industry and the Price Revolution: A Neoclassical Analysis (A spanyol ipar hanyatlása és az árforradalom: neoklasszikus elemzés). – JEEH, 12. 1983:3. 601–610.

A tanulmány arra keres választ, hogy a 16–17. századi Spanyolország, a folyamatos arany és ezüstbeáramlás ellenére miért nevezhető a hanyatlás korszakának.

Szovjetunió

BORISZOV, N.Sz. – MITROFANOVA, E.N.: Iz istorii vzaimootnosenij moszkovszkih knjazej i cerkvi v XIV–XV vv. (A moszkvai hercegek és az egyház kapcsolatairól a XIV–XV. században). – VMU, 1983:2. 46–57.

A központosított orosz állam kialakulása és az ún. kolostori reform, vagyis a feudális testületekké váló kolostorok és az államhatalom bonyolult kapcsolatairól.

VOROB'EV, V.M.: Izzivalosz' li holopsztvo v pomeszt'jah Szevero-Zapada Roszszii szeredinü XVII – nacala XVIII v. (Eltüntek-e a holopok a XVII. század közepén – a XVIII. század elején Oroszország észak-nyugati részein?) – ISzSzSzR, 1983:4. 113–123.

A jobbágyok és szolgáló népek arányairól végzett felmérések, 13 táblázattal illusztrálva.

MEDUSEVSZKIJ, A.N.: Razvitie apparata upravlenija Roszszii v pervoj csetverti XVIII veka (Az oroszországi közigazgatás fejlődése a XVIII. század első évtizedeiben). – ISzSzSzR, 1983:6. 136–143.

Az abszolutizmus fejlődése az uralkodóosztály strukturális és az államapparátus stabilizáló változását vonta maga után.

RÜNDZJUNSKIJ, P.G.: Idejnaja sztorona kreszt'janszkih dviszenij 1770–1850-h godov i metodü ee izucsenija (Az 1770 és 1850 között zajló parasztmozgalmak eszmei oldala és kutatási módszerei). – VI, 1983:5. 4–16.

A korszak orosz népi utópiáival és objektíválható reményeivel foglalkozik a szerző, különös tekintettel a Pugacsov-féle parasztháborúra.

ELISZEEVA, N.V.: Sztatiszticeszkie publikácii Dvorjanszkogo banka kak izstocsnik dlja izucsenija pomescsics'ego hozjajszta kapitaliszticeszkij Roszszii (A Nemesi Bank statisztikai kiadványai, mint a földesúri birtokok gazdaságtörténetének forrásai a kapitalista Orszoszországban). – ISzSzSZR, 1983:4. 90–102.

Az 1900-ban zálogba került birtokok adatainak feldolgozása, értelmezése.

NAUMOVA, L.Sz.: Carizm i periodiceszkaja peccsat' pered pervoj mirovoj vojnoj (A cári rendszer és az első világháború előtti periodikák). – VI, 1983:6. 92–102.

A szakirodalomban eddig nem alkalmazott levéltári anyagok felhasználásával ad képet az 1910–1914 között megjelent 4598 féle sajtóorgánum és a hivatalos cenzúra és egyéb kormányintézkedések viszonyáról.

VOLKOV, I.M. – VÜLCAN, M.A. – ZELENIN, I.E.: Voproszju prodovol'sztvennogo obeszcpenija naszelenija SzSzSZR 1917–1982 gg. (A Szovjetunió lakosságának ételmiszerellátása 1917 és 1982 között). – ISzSzSZR, 1983:2. 3–20.

Az ételmiszer program alakulását történelmi korszakokként és a termelés és a fogyasztás alakulásának megfelelően kíséri figyelemmel a cikk.

CSERNEV, A.D.: Dejatel'noszt' Informacionnogo otdela CK RKP(b) v konce vszsztanovitel'nogo perioda 1924–1925 gg. (Az OK(b)P KB Tájékoztatási Irodájának tevékenysége az újjáépítési korszak végén). – VMU, 1983:1. 20–31.

A háború, a polgárháború és a forradalmi harcok utáni békés termelőmunka korában a Központi Bizottság Titkársága 1924 áprilisában határozatot hozott a Tájékoztatási Osztály szervezéséről. Ennek felépítéséről, tevékenysége kezdetéről ír a szerző.

ORLOV, A.Sz.: Kurszkaja bitva: mitü i dejsztvitel'noszt' (A kurszki csata, mint mítosz és valóság). – NNI, 1983:5. 32–45.

Az 1943 nyarán lezajlott ütközet tudományos értékelése.

KÍNA

WILL, P.-E.: Le stockage public des graines en Chine à l'époque des Qing (1644. 1911). Problèmes de gestion et problèmes de contrôle (Gabonraktárak Kínában a Qing korszakban (1644–1911). Irányítás és ellenőrzési gondok). – AESC, 38. 1983:2. 259–278.

Bemutatja a Qing korszakban a gabonáról a közraktárak létesítésével kapcsolatos szervezési, megőrzési és elosztási jellegű problémákat.

U.S.A.

JAMES, J.A.: Structural Change in American Manufacturing, 1850–1890. (Strukturális változás az amerikai manufaktúra-iparban, 1850–1890). – JEH, 43. 1983:2. 433–460.

A 19. század második felében az USA-ban végbemenő technológiai változásokat kíséri figyelemmel és 16 nagyobb iparág alakulását követi nyomon.

1984

Elmélet, módszertan

ANDREUCCI, F.: L'organizzazione della ricerca storica – istituzioni centrali e forme associative (A történeti kutatások megszervezése – központi intézmények és társulási formák). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 973–984.

A kérdés olaszországi vetülete – pénzügyi és szervezeti problémák.

BARBAGALLO, F.: La storia tra passato e futuro (A történelem a múlt és a jelen között). – SSt, 1984. jan.–márc. f. 1. 105–118.

A modern társadalom és kultúra krízise – a mai történetírás problémái.

CANFORA, L.: Fonti sommerse (Elsüllyedt források). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 967–972.

A jelenkori történetírás forrásproblémái – a levéltári megőrzés lehetőségei és hiányosságai.

KOVAL'CSENKO, I.D.: Primenenie kolicsesztvennüh metodov i ĖVM v isztoricseszkikh iszszledovanijah (A kvantitatív módszerek és a számítógép alkalmazása a történettudományi kutatómunkában). – VI, 1984:9. 61–73.

Az utóbbi két évtized tapasztalatainak elemzése.

KÜTTLER, W.: Probleme der geschichtswissenschaftliche Typisierung (A történettudományi tipizálás problémái). – ZfG, 32. 1984:12. 1055–1071.

Gyakorlati kutatási példák a tipológia alkalmazási területeire vonatkozóan; elmélet- és módszertörténeti adalékok a marxista–leninista és a polgári történettudományban; a történelmi típusfogalmak és tipizálás főbb változatai.

LEYDEAN, W. von: Categories of Historical Understanding (A történelmi megértés kategóriái). – HT, 1984. t. 23. f. 1. 53–77.

A történelmi megértés problémái – megközelítésük és vizsgálatuk – a történeti gondolkodás kategóriáinak és szintjeinek megállapítása.

MAIER, F.G.: Der Historiker und die Texte (A történeész és a szövegek). – HZ, 238. 1984:1. 83–94.

A szerző a szöveg és a történelmi valóság közötti szakadék áthidalását elemzi.

MOMMSEN, W.J.: Die Sprache des Historikers (A történeész nyelve). – HZ, 238. 1984:1. 57–82.

A szerző azt a régi kérdést vizsgálja, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a történelem és az irodalom. Míg a múltban a történeészek műveit majdnem magától értetődően egy nép nemzeti irodalma részének tekintették, addig ma a történelmi kutatások és a történelmírás növekvő szakosodásával megváltozott a helyzet.

OEXLE, O.G.: Die Geschichtswissenschaft im Zeichen des Historismus. Bemerkungen zum Standort der Geschichtsforschung (A történettudomány a historizmus jegyében. Megjegyzések a történelmi kutatás helyzetéhez). – HZ, 238. 1984:1. 17–56.

A szerző definiálja a historizmus, tudomány, kutatás fogalmakat, majd bemutatja a német történettudomány fejlődését, a különféle történelmi iskolákat és a jelenlegi történelmi kutatás legfőbb problémáit tárgyalja.

ORTNER, S.B.: Theory in Anthropology since the Sixties (Antropológiai elmélet a hatvanas évektől). – CSSH, 26. 1984:1. 126–166.

Az 1960-as évek elején az antropológia elméleti kiindulópontja a rendszer, a szerkezet és a természet volt, a hatvanas évek közepén előtérbe került az ún. „szimbolikus antropológia”, majd teret kapott a kulturális ökológia, a strukturalizmus, végül pedig a marxista strukturalizmus is.

TILLY, Ch.: The Old New Social History and the New Old Social History (A régi új társadalomtörténet és az új régi társadalomtörténet). – R, 7. 1984:3. 363–406.

A tanulmány a társadalomtörténelmi kutatásokban alkalmazott kutatási módszerek eszköztárának megváltozásáról számol be, a napjainkban, valamint a korábbi évtizedekben alkalmazott metodológia összehasonlítása eredményeképpen.

Historiográfia

DIPPER, Ch.: Aufklärung und Revolution in Italien. Ein Forschungsbericht (Felvilágosodás és forradalom Olaszországban. Kutatási beszámoló). – AS, 23. 1983. 377–438.

Áttekintés a címben jelzett korszakok (főként német és olasz) irodalmáról, főbb módszertani vitáiról.

JANIN, A.A.: Isztoriografija Szlovackogo nacional'nogo voszsztanija 1944 g. (Az 1944-es Szlovák nemzeti felkelés historiográfiája). – NNI, 1984:5. 50–64.

A soknemzetiségű partizán-alakulatok fegyveres harcának fejleményei, írásos dokumentumai, értékelése.

TORTAROLO, E.: La storiografia tedesca e la stampa periodica settecentesca (A német historiográfia és folyóiratsajtó a 18. században). – SSt, 1984. ápr.–jún. f. 2. 333–343.

200 év német sajtótörténetének historiográfiai feldolgozása.

SCHÄFER, P.: Zu neueren Tendenzen in der bürgerlichen Geschichtsschreibung der USA (Újabb tendenciák az USA polgári történetírásában). – ZfG, 32. 1984:7. 595–603.

A polgári történettudomány fejlődésének főbb vonalai a második világháború befejezésétől napjainkig.

Szovetszkie isztoriki – K 60-letiju obrazovanija SzSzsZR (A szovjet történészek a Szovjetunió fennállásának 60. évfordulójára). – ISzSzsZR, 1984:4. 60–80.

A SzUTA Szovjetunió Története Intézetében a Sersztobitov által vezetett szerzői kollektíva az 1981–83-ban megjelent vonatkozó szakirodalom szemléjét állította össze.

STRATH, Bo: Recent development in Swedish social history of the period since 1800 (Fejlemények a svéd társadalomtörténet vonatkozásában 1800-tól). – SH, 9. 1984:1. 77–86.

A cikk a svéd társadalomtörténeti kutatásokat elemzi az elmúlt két évtizedben megjelent publikációk alapján.

Konferenciák, tanácskozások

TICHÝ, K.: 2. zasedání Československo-rumunské komise historiků v Bukuresti (A csehszlovák–román történészbizottság 2. ülészaka, Bukarest, 1983. máj. 24–28.) – ČČH, 32. 1984:2. 318–319.

A tanácskozás témája a két állam politikai rendszerének a kialakulása, gazdasági és kulturális, ill. katonai együttműködése a 20-as években. Az elhangzott előadások, hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

ROMPORTLOVÁ, M.: Zasedání Československo-jugoslávské historické komise v Brně (A csehszlovák–jugoszláv történészbizottság ülészaka Brno-ban), Brno 1983. okt. 11–14. – ČMM, 103. 1984:1–2. 180–183.

A tanácskozáson – A csehek, szlovákok és jugoszlávok gondolkodásának fejlődése a 18. század közepétől az 1848–1849-es forradalomig – elhangzott előadások, hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

ČIČAJ, V.: Konferencia o Matejovi Belovi, jeho živote a diele (Bél Mátyásról, életéről és művéről rendezett tudományos konferencia). Smolenice, 1983. dec. 12–15. – HČ, 32. 1984:3. 514–515.

Bél Mátyás (1684–1749) születésének 300. évfordulója alkalmából a SzTA Történettud. Int. és Földrajzi Intézete által rendezett nemzetközi tudományos tanácskozáson elhangzott előadások és felszólalások rövid tartalmi bemutatása.

PODRIMAVSKÝ, M.: Činnosť Slovenskej historickej spoločnosti pri SAV roku 1983. (A Szlovák Történelmi Társulat tevékenysége 1983-ban). – HČ, 32. 1984:5. 844–848.

FELCMAN, O.: Konference ke 40. výročí osvobození Československa (Csehszlovákia felszabadulása 40. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia). Praha, 1984. május 22–23. – ČČH, 32. 1984:6. 938–940.

A tudományos tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások bemutatása.

KOSTLÁN, A.: Vědecké zasedání „Proměny české společnosti za třicetileté války“ („A cseh társadalomban a harmincéves háború idején bekövetkezett változások” címmel rendezett tudományos ülészak). – CCH, 32. 1984:5. 797–799.

Prágában 1984. december 8-án megtartott tanácskozáson elhangzott beszámolók, hozzászólások, korreferátumok tartalmi bemutatása.

SZMIRNOV, Sz.N.: Szeszszija szovetszko-vengerszkoj komiszzii po szotrudnicseztvu v oblaszti obcsesztvennüh nauk (A magyar–szovjet vegyesbizottság ülészaka a társadalomtudományi együttműködésről). – VI, 1984:1. 157–159.

1983. október 10–15-én Jerevánban és Tbilisziben tartották a szovjet–magyar vegyesbizottság 5. ülészakit. A P. Fedoszejev és Pach Zsigmond Pál vezette küldöttségek beszámoltak a végzett munkáról, munkatervet egyeztettek és közgazdasági kerekasztal beszélgetést folytattak.

KUTNOHORSKÁ, J.: Zprávo a 14. zsedání komise historiku. ČSSR–SSR v Oděse (Jelentés a csehszlovák és a szovjet történészbizottság 14. odesszai ülészakaról, 1983. okt. 25–28.) – ČČH, 32, 1984:3. 476–478.

A tanácskozáson – Adalék Csehszlovákia és Szovjetunió mezőgazdaságában végbement forradalmi-demokratikus változások társadalompolitikai és gazdasági eredményeihez – elhangzott előadások és hozzászólások rövid tartalmi összefoglalása.

MARSINA, R.: XVII. zasedanie Československo–mad'arskej historickej komise (A csehszlovák–magyar történész bizottság XVII. ülészaka), Komárno, 1983. okt. 3–6. – HČ, 32. 1984:2. 346–347.

A tanácskozás témája: Közös török-ellenes harcok a 16. és a 17. században.

SLAVKOVSKÁ, E.: Sympóziu m slovenskej historiografii v medzivojnovom období v rokoch 1918–1938. (Szimpóziu m a két világháború közötti – 1918–1938 – évek szlovák történetírásáról), Bratislava, 1983. dec. 7–8. – HČ, 32. 1984:5. 842–844.

A tanácskozáson elhangzott előadások, hozzászólások tartalmi bemutatása.

KOPILOV, A.N.: O szucsnoszti kul'turü i roli isztoricseszkoj nauki v izucsenii kul'turno-isztoricseszko go proceszsa (A kultúra lényege és a történettudomány szerepe a művelődéstörténeti folyamatok kutatásában). – ISzSzSzR, 1984:6. 96–109.

Két 1977-ben a Voproszű Filozofii, 1978-ban az Isztorija SzSzSzR szerkesz-

tőségében lezajlott kerekasztal-beszélgetés eredményéről, álláspontjáról és hatásáról számol be a szerző.

LEPRE, E.: *Storiografia contemporanea a dibattito teorico* (Mai historiográfiai és elméleti vita). – SSt, 1984. jan.–márc. f. 1. 131–137.

Az 1982 május–júniusában Torinóban tartott nemzetközi konferencia tanulmánykötete alapján.

Munkásmozgalom, ideológia

SHAW, W.H.: *Marx and Morgan* (Marx és Morgan). – HT, 1984. t. 23. f. 2. 215–228.

Marx és a történeti antropológia – Morgan Ancient Society c. munkájának értékelése – felfogásuk hasonlóságai és ellentétei.

OSZOBOVA, I.P.: *K isztorii publikacii Usztava I Internacionala* (Az I. Internacionálé Szervezeti Szabályzatának megjelentetéséről). – NNI, 1984:6. 33–42.

LÜDTKE, A.: *Le domaine réservé: affirmation de l'autonomie ouvrière et politique chez les ouvriers d'usine en Allemagne à la fin du XIXe siècle* (Egy eddig fel nem tárt terület: a munkás- és politikai autonómia követelése a nagyüzemi munkásoknál Németországban a 19. sz. végén). – LMS, 1984:1. 29–52.

Egy szászországi gyár esztergályosai és a szocialista eszmék hatása. A szerző igen fontosnak tartja a nem intézményesen szervezett munkásmozgalom bemutatását.

KIRJANOV, Ju.I.: *Proletariat Roszszii i mezsdunarodnoe rabocsee dvizsenie v 1901–1904 godah* (Az oroszországi proletariátus és a nemzetközi munkásmozgalom 1901–1904-ben). – VI, 1984:7. 3–16.

A munkásosztályban kialakuló nemzetközi szolidaritás folyamata; a tudatosodás, hogy a szociáldemokraták az élcsapat és ennek vállalása; a vezető nyugat-európai munkásmozgalmi reagálások az oroszországi mozgalom 1901–04-es fejleményeire.

STAMM, Ch.: *Der Béla Kun-Zwischenfall im Juli 1920 und die deutsch-sowjetischen Beziehungen*. (A Kun Béla-epizód 1920 júliusában és a német–szovjet kapcsolatok). – JGO, 31. 1983:3. 365–385.

A tanulmány a Kun Béla-életrajzban, 1920-ra vonatkozó hiányt kívánja pótolni. Emellett megvilágítja a weimari köztársaság ambivalens viszonyát Szovjet-Oroszországhoz, mint külpolitikai partnerhez és mint a belső forradalmi agitáció külső támogatójához.

PASSERINI, L.: *Mémoire et histoire: la visite de Mussolini à l'usine Fiat de Mirafiori* (Visszaemlékezés és történelem: Mussolini látogatása a mirafiori-i Fiat művekben). – LMS, 1984:1. 53–82.

A szerző egykori torinói Fiat-munkásokkal készített interjúk alapján próbálja bemutatni a munkásrétegek viszonyulását a fasizmushoz.

VINYES, R.: *Le basi sociali e culturali del fronte popolare in Catalogna* (A katalán népfront társadalmi és kulturális bázisa). – SSt, 1984. ápr.–jún. f. 2. p. 431–460.

Az 1934–37-es népfront-mozgalom és a Komintern akcióprogramjából adódó konfliktusok.

Nőkérdés

BESMERNY, J.: *Les structures de la famille paysanne dans les villages de la France au IXe siècle* (A parasztcsaládok struktúrája a Frank Birodalom falvaiban a 9. században). – MA, 1984. t. 90. f. 2. 165–194.

Adalék Észak-Franciaország paraszti családstruktúrájának kutatásához a Saint-Germain-Des-Près apátság lajstromai alapján.

BOSWELL, J.E.: *The Abandonment of Children and the Ancient and Medieval Family. (Expositio and Oblatio.)* (Expozíció és oblatió: gyermekek elhagyása, ókori és középkori családok.) – AHR, 89. 1984:1. 10–33.

A tanulmány az elhagyott gyermekek történelmi méretű jelenségeit vizsgálja, az ókori és a középkori Európában.

CONTHIER, N.: *Délinquantes ou victimes, les femmes dans la société lyonnaise du XVe siècle* (Bűnözők vagy áldozatok, asszonyok a 15. századi lyoni társadalomban). – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 25–46.

Az érsek világi ítélőszéke által 1427–1442 között kivetett bírságok lajstromai alapján – az ítélőszék hatáskörébe eső vétségek és kihágások – a női bűnözés statisztikája – a családi szolidaritás problémája – a nők ellen elkövetett támadások – a férfi-agressziók női áldozatai.

OFFEN, K.: *Depopulation, Nationalism and Feminism in Fin-de-Siècles France* (Népességcsökkenés, nacionalizmus és feminizmus a francia századfordulón). – AHR, 89. 1984:3. 648–676.

A tanulmány 1880–1910 között vizsgálja a nők társadalmi életben csökkenő részvétele és a születési arányszám csökkenése közötti összefüggéseket.

WILSON, S.: *The myth of motherhood a myth: the historical view of European child-rearing* (Az anyaság mítoszának mítosza: az európai gyermeknevelés történelmi áttekintése). – SoH, 9. 1984:2. 181–198.

Az európai családtörténeten belül a gyermek-kultusz kérdéskörét vizsgálja. Magyarázatot keres a gyermek-elhagyás, illetve az elhanyagolás okaira.

Nemzetközi kapcsolatok

ZOLOTUHIN, M.Ju.: Bolgarszkij krizisz 1885–1886 gg. i krah avsztro-ruszszo-germanszkogo szojuza (Az 1885–86-os bulgár válság és az osztrák–oros–német szövetség összeomlása). – VI, 1984:4. 43–56.

Osztrák levéltári kutatásai alapján a szerző a nagyhatalmak kapcsolatának változásait, az ellentétek alakulását Ausztria és Oroszország között, valamint a bismarcki politika valóságos vonásait követi.

PISZAREV, Ju.A.: Balkanü mezdu mirom i vojnoj (A Balkán a béke és a háború között). – NNI, 1984:4. 63–75.

A diplomáciatörténeti munka az 1912–13-as Londoni konferenciák fejleményeivel, hátterével foglalkozik.

MINC, I.I.: Vozniknovenie Verszal'szkoy szisztemü (A Versailles-i békerendszer kialakulása). – VI, 1984:11. 3–24.

A Párizsi békekonferenciát lezáró szerződés-rendszer, a tárgyalások híres szereplői.

MITEV, J.D.: Anglija, makedonszkijat v'prosz i b'lgaro–jugoszlavszkite otnosenija prez 1924 g. (Anglia, a macedon kérdés és a bolgár–jugoszláv kapcsolatok 1924 előtt). – IP, 1984:3. 17–35.

Az angol külügyminisztérium levéltárából származó, mindeddig nem ismert dokumentumok alapján vizsgálja a szerző Cankov kormánya idején (1923–25) az angol–bolgár kapcsolatokat.

NIKOLAEV, N.: Znamenitel'naja data v szovetszko–anglijszkih otnosenijah (A szovjet–angol kapcsolatok jeles dátuma). – VI, 1984:2. 54–59.

1924. február 2-án a Szovjetunió diplomáciai kapcsolatot létesített Angliával.

AHTAMZJAN, A.A.: Sztanovlenie diplomaticeszkih otnosenij Szovetszkogo goszdarsztva sz Avsztriej 1920–1924 gg. (Diplomáciai kapcsolatok kialakulása a Szovjetunió és Ausztria között 1920–1924-ben). – VI, 1984:4. 30–42.

A kereskedelmi, kulturális és külpolitikai kapcsolatok normalizálódása.

PRASZOLOV, Sz.I.: Malaja Antanta i Csehszlovakija 1936–1937 gg. (A Kis-Antant és Csehszlovákia 1936–37-ben). – NNI, 1984:4. 125–147.

A csehszlovák–jugoszláv, csehszlovák–francia és a csehszlovák–román kapcsolatok, válságok története. A tanulmány első részét lásd e folyóirat 1984:3. számában.

VESELÝ, Z.: Československo–sovětské spojení a revolúční proces (A csehszlovák–szovjet kapcsolatok és a forradalmi folyamat). – SHS, 14. köt. 1984. 121–147.

A csehszlovák–szovjet kapcsolatok hatása Csehszlovákiában 1945–1948 között; a februári fordulat előtt kibontakozó forradalmi átalakulást vizsgálja az

ország bel- és külpolitikai irányvonala kialakításánál, a népi demokratikus forradalom győzelméért folytatott küzdelem időszakában.

TEJCHMAN, M.: Československo–jugoslávské vztahy v letech druhé světové války (A csehszlovák–jugoszláv kapcsolatok a második világháború éveiben). – SHS, 14. köt. 1984. 84–120.

A második világháború alatti csehszlovák–jugoszláv politikai kapcsolatok alakulását és folyamatát a szerző több síkon vizsgálja. Foglalkozik a jugoszláv kormány és a londoni csehszlovák emigráció hivatalos kapcsolatával (1941–43); kitér a két kommunista párt, valamint a két országban folyó partizánháború, a nemzeti felszabadító harcok között létesített kapcsolatok, közvetlen kölcsönös részvétel bemutatására. Érinti az ún. Szlovák állam és a horvát fasiszta állam között fennálló szoros kapcsolatok kérdését is.

Egyetemes történet

PARISE, N.F.: Sacrificio e misura del valore nella Grecia antica (Áldozat és értékmérő az antik Görögországban). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 913–924.

A pénz kezdetei az antik Görögországban – rituális felhasználása.

SCHEID, J.: La spartizione a Roma (Az elosztás Rómában). – SSt, 1984. okt.–dec. t. 25. f. 4. 945–956.

Áldozatbemutatói rítusok és áldozati lakoma az antik Rómában.

RONIN, V.K.: „O Vlaszti” Karla Velikogo nad szlavjanami (Nagy Károly hatalmáról a szlávok felett). – SzSz, 1984:1. 33–46.

A szerző a források terminológiai elemzése alapján járul hozzá a kérdés megvilágításához.

MALICH, B.: Der sogenannte Wirtschaftskrieg zwischen dem Zaren Symeon (893 bis 927) und dem Byzantinischen Reich als Ausdruck der gewachsenen Stärke des bulgarischen Staates (Az úgynevezett gazdasági háború Simeon cár (893–927) és a bizánci birodalom között, mint a bolgár állam növekvő erejének kifejeződése). – JfGSLE, 26. 1983:2. 75–88.

894-ben a bolgár állam és Bizánc között kiéleződött gazdasági ellentétek okait elemzi.

ROBINSON, F.C.: Medieval, the Middle Ages (Középkori, a középkor). – Sp, 1984. okt. t. 59. f. 4. 745–756.

A terminusok elemzése, pejoratív értelmű használata, státusa a különböző európai nyelvekben.

LANGER, H.: Religion, Konfession und Kirche in der Epoche des Übergangs vom Feudalismus zum Kapitalismus (Vallás, felekezet és egyház a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában). – ZfG, 32. 1984:2. 110–124.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka alatt „átmeneti társadalom” címben jelzett jelenségeit kutatja a szerző (a 15. század végétől 1789–1794-ig).

BARNAVI, E.: *Mouvements révolutionnaires dans l'Europe moderne: un modèle (Forradalmi mozgalmak az újkori Európában: egy modell)*. – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 47–62.

A csehországi husziták, a münsteri anabaptisták, a németalföldi felkelők, a párizsi Liga, az angol puritánok mozgalmainak közös logikája, az azonos civilizáció, hasonló társadalmi, politikai fejlődés, hasonló típusú államhatalom tényezői által kiváltott rokon-reagálások.

MOUSNIER, R.: *Quelques remarques pour une comparaison des monarchies absolutes en Europe et en Asie (Néhány megjegyzés az európai és ázsiai abszolút monarchiák összehasonlításához)*. – RH, 1984. júl.–szept. f. 551. 29–44.

A 15–18. századi monarchiák összehasonlítása alapján választott kritériumok – a döntés hatalma – a döntés hatalmi szférája, fékező erői – végrehajtói – despotizmus és szabadság – az abszolút monarchia gyökerei, létrejöttének feltételei.

CALVI, G.: *Una metafora degli scambi sociali: la peste fiorentina del 1630. (A társadalmi érintkezés metaforája: az 1630-as firenzei pestis)*. – QS, 1984. ápr. NS. 55. 45–64.

A köznép társadalmi viselkedése a járvány kitörésekor – a pestissel kapcsolatos rendszabályok áthágására készítő okok. A fenyegető veszedelem elleni védekezés, a belső rendszer felbomlásának helyreállítása.

SWIGGERS, P.: *Pré-histoire et histoire de l'Encyclopédie. (Az Enciklopédia előtörténete és története)*. – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 83–94.

Az enciklopedisták 17. századi előfutárai – Diderot és d'Alembert enciklopédiájának kiadási története.

SMITH, W.D.: *The Function of Commercial Centers in the Modernization of European Capitalism: Amsterdam as an Information Exchange in the Seventeenth Century (A kereskedelmi központok szerepe az európai kapitalizmus modernizálásában: Amsterdam mint egy információs központ a 17. században)*. – JEH, 44. 1984:4. 985–1006.

A 17. században Amsterdam jelentőségét vizsgálja a szerző a kapitalista fejlődés szempontjából.

BÖHME, K.R.: *Die deutschen Provinzen der schwedischen Krone während der Türkenkriege im 17. Jahrhundert (A svéd korona német tartományai a török háborúk alatt a 17. században)*. – ZfHF, 11. 1984:2. 165–176.

A svéd korona német tartományai a török elleni harcokban csak kétszer támogatták a császárt, 1663–1664-ben és 1686-ban. A katonai részvétel számszerű-

leg és időben korlátozott volt, a tartomány csapatai a szentgotthárdi csatában és Buda visszafoglalásában vettek részt.

Közép- és Délkelet-Európa

CIACHIR, N.: Les Roumains et la lutte de liberation des peuples du Sud-Est l'Europe (A románok és a dél-kelet-európai népek szabadságharca). – RES–EE, 1984:3. 211–229.

A térség népeinek harca a 14–20. század folyamán a nemzeti függetlenségüket veszélyeztető nagyhatalmakkal szemben.

GREKOV, I.: Oszmanszkaja Imperija Krüm i mezdunarodnue otnosenija v Vosztocnoj Evrope v pervije godü livonszkaj vojnü, 1558–1572. (A Török birodalom, a Krím és a nemzetközi kapcsolatok Kelet-Európában a livóniai háború első éveiben, 1558–1572). – SzSz, 1984:3. 58–73.

Kiváló elemzés a IV. Iván korabeli orosz külpolitika lehetőségeiről a korabeli Kelet-európai diplomáciai viszonyok figyelembevételével.

VJAZEMSZKAJA, E.K.: Roszsijszkaja diplomatija i voprosz ob avtonomii Bosznii i Hercegovinü v 1876 godu (Az orosz diplomácia és Bosznia-Hercegovina önállóságának kérdése 1876-ban). – SzSz, 1984:1. 17–33.

A cikk új, mindeddig ismeretlen orosz dokumentumok alapján vázolja fel az orosz diplomácia lépéseit 1876 tavaszán és őszén.

CASTELLAN, G.: Facteur religieux et identité nationale dans les Balkans aux XIXe–XXe siècles (A vallási tényező és a nemzeti identitás a Balkánon a XIX–XX. században). – RH, 1984. jan.–márc. f. 549. 135–151.

A török fennhatóság alatt élő balkáni keresztény népcsoportok csoporttudatának alakulása, majd nemzetté válásuk folyamata.

IORDAN, C.: Les réformes agraires dans la période de l'entre-deux-guerres (Az agrárreformok a két világháború között). – RES–EE, 1984:3. 243–254.

A reformok a félf feudális balkáni agrárállamokban, 1921 után.

Anglia

CHARLESWORTH, A.: A Comparative Study in the Spread of the Agricultural Disturbances of 1816, 1822 and 1830 in England (Összehasonlító tanulmány a mezőgazdaság helyzetéről, 1816, 1822 és 1830-ból, Angliában). – PS, 11. 1984:2. 91–110.

A tanulmány szerzője szerint az 1830-as parasztlázadás volt az első Angliában, amelyiknek szervezett, kollektív jellege volt. Ezt az 1816-os és 1822-es parasztvillongásokkal való összehasonlítás révén bizonyítja be.

Ausztria

POSCH, F.: Die siedlungsgeschichtlichen Grundlagen der steirischen Agrarlandschaft (A stíriai agrárvidék településtörténeti alapjai). – ZfAA, 32. 1984:1. 31–42.

Azokat a településtörténeti folyamatokat veszi szemügyre, amelyek a mai mezőgazdasági terület kialakulásában meghatározók voltak.

Bulgária

ZELENÁK, Š.: Vít'azstvo protifašistického povstania v Bulharsku v roku 1944. (A fasiszta-ellenes felkelés győzelme Bulgáriában, 1944-ben). – HČ, 32. 1984:3. 448–460.

A szerző az 1944-es szeptemberi bolgár antifasiszta felkelés, ill. a nemzeti és demokratikus forradalom győzelmének az előzményeit és folyamatát vizsgálja. Kiemeli a bolgár fejlődésben érvényesülő sajátos vonásokat, de azokat az általános törvényszerűségeket is, amelyek a mai szocialista országokban a népi demokratikus forradalmi átalakulás időszakában érvényesültek.

HADZSINIKOLOV, V.: Etnicseszko edinsztvo i regionalno raznoobrazie na b'lgarskata narodna kultura (A bolgár népi kultúra területi egységessége és regionális különbözőségei). – IP, 1984:1. 3–20.

A bolgár népi kultúra újabb irodalmának áttekintése, az etnosz fogalmának elméleti megközelítése.

Csehszlovákia

VARSÍK, B.: O vzniku a rozvoji slovenskej národnosti v stredoveku (A középkori szlovák nemzetiség kialakulásáról és fejlődéséről). – HČ, 32. 1984:4. 529–554.

A szlovák nemzetiség kialakulása korai szakaszát vizsgálja a Felvidéken a magyarok honfoglalásától a 14. század végéig és mindvégig a szláv, majd később szlovák lakosság kontinuitását igyekezik bizonyítani és alátámasztani.

HALAGA, R.O.: Postavenie mešť'anov nekrálovských a zálohovaných miest (A mező- és zálogvárosi polgárság helyzete). – HČ, 32. 1984:5. 697–717.

A szlovák és a magyar polgári, illetve a marxista történetírás alapján tekinti át a városi polgárság helyzetének – jogi, gazdasági és társadalmi körülményei – alakulását a 15. század elejétől 1514-ig.

ŠAMBERGER, Z.: Videnštit Čechoslované. Jejich působení a význam na počátku 40. let 19. století (A bécsi csehszlávok. Tevékenységük és jelentőségük a 19. század 40-es éveinek elején). – SHS, 14. köt. 1984. 5–26.

A tanulmány a radikális-demokratikus csoport, a Kampelík, Zach és Podlipský által vezetett diákkör működésével, céljaival foglalkozik 1840–43 között. Alapvető céljuk a cseh nyelv és irodalom művelése, ám a politikai törekvések, célkitűzések mindinkább előtérbe kerültek. Szoros kapcsolatokat tar-

tottak fenn a lengyel emigráció mozgalomával. Tevékenységük jelentősége, hogy a cseh kérdést sikerült a nemzetközi fórumokra vinni. A cseh burzsoá-demokratikus program kialakításának az előfutárai voltak.

VONDRUŠKA, V.: Vliv přírodních podmínek na základní orientaci rustikálního zemědělství v Čechách v 1. polovině 19. století (A természeti körülmények hatása a csehországi mezőgazdaság alapvető orientációjára a 19. század első felében). – ČČH, 32. 1984:1. 78–103.

A 353 helység adatainak számítógépes feldolgozása alapján megírt tanulmány a mezőgazdaság fejlődése természeti és társadalmi körülményeinek alakulását három alaptípusú körzetben vizsgálja.

KVAPIL, M.: Akce mládeže Jugoslávie na pomoc Československu v roce 1938. (A jugoszláv ifjúság akciója Csehszlovákia megsegítésére 1938-ban). – SHS, 14. 1984. 5–26.

A szerző a CsKP központi lapja, a Rudé Právo korabeli tudósításai alapján számol be a jugoszláv KP és a Jugoszláv Kommunista Ifjúsági Szövetségnek a hitleri Németország terjeszkedő politikája, a monarchista Jugoszlávia németbarát politikája elleni fellépéseiről az Anschlusstól Csehszlovákia megszállásáig.

AMORT, Č.: Československo a SSSR v letech 1938–1941. (Csehszlovákia és a Szovjetunió 1938–41-ben). – SHS, 14. 1984. 27–35.

A tanulmány a müncheni diktátum és a Szovjetunió elleni német támadás közötti évek eseményeit tárgyalja, elsősorban a szovjet kormánynak – londoni követsége révén – a Londonban székelő és Beneš által vezetett csehszlovák emigrációval fenntartott kapcsolatának alakulását és eredményeit vizsgálja.

LEHÁR, B.: Hospodářské vztahy ČSSR a SSSR v 70. letech (A Csehszlovák Szocialista Köztársaság és a Szovjetunió gazdasági kapcsolatai a 70-es években). – SHS, 14. 1984. 148–168.

Csehszlovákia és a Szovjetunió gazdasági és tudományos-technikai kapcsolatainak alakulását, fejlődését tekinti át, majd a KGST integrációs folyamatában való részvételüknek az alakulását vizsgálja a szerző.

MELICHAR, V.: Význam lidové demokracie jako formy přístupu k socialistické revoluci (A népi demokrácia, mint a szocialista forradalomba való átmenet formájának a jelentősége). – SHS, 14. 1984. 169–182.

A szerző a Közép- és Délkelet-európai népi demokráciák kialakulásának körülményeit, folyamatát, azonos és eltérő vonásait tekinti át.

Franciaország

CONTAMINE, Ph.: Les industries de guerre dans la France de la Renaissance: l'exemple de l'artillerie (Hadiipar a reneszánsz Franciaországban: a tüzérség példája). – RH, 1984. ápr.–jún. f. 550. 249–280.

A tűzfegyverek bevezetésével az új hadviselés átalakulása – a fegyvergyártás terhei – új fegyverek előállítási költségei, nyersanyagai – a tüzérség fejlődése.

ROCHE, D.: Le temps de l'eau rare du Moyen Âge à l'époque moderne (Amikor a víz ritkaság volt). – AESC, 39. 1984:2. 383–399.

A városi életmódhoz szükséges víz biztosításának és az elhasznált víz elvezetésének története Párizsban a 12–19. században.

COLLINS, J.B.: The Role of Atlantic France in the Baltic Trade: Dutch Traders and Polish Grain at Nantes, 1625–1675 (Az atlanti Franciaország szerepe a balti kereskedelemben: holland kereskedők és lengyel gabona Nantes-ban, 1725–1675). – JEEH, 13. 1984:2. 239–290.

A tanulmány a francia kikötők részvételét kutatja az észak felé irányuló kereskedelemben. Képet kapunk a Nantes-i kikötő kereskedelmét kitevő árucikkek megoszlásáról.

NICHOLLS, D.: The Social history of the French Reformation: ideology, confession and culture (A francia reformáció társadalomtörténete: ideológia, vallás és kultúra). – SH, 9. 1984:1. 25–44.

A cikkirő számba veszi az elmúlt néhány évtized francia reformáció irodalmát és rámutat a társadalomtörténeti kutatások jelentőségére. A reformációt illetően kiemeli az osztályviszonyok, és a helyi erőviszonyok domináns jellegét.

NEVEUX, H.: Die ideologische Dimension der französischen Bauernaufstände im 17. Jahrhundert (A 17. századi francia parasztfelkelések ideológiai dimenziója). – HZ, 238. 1984:2. 265–286.

A tanulmány a parasztfelkelések alapvető ismertetőjegyeit, ideológiai alapjait és a felkelések mélyebb jelentőségét vizsgálja az 1635 és 1675 közötti Franciaországban.

GREW, R. – HARRIGAN, P.J. – WHITNEY, J.B.: La scolarisation en France 1829–1906. (Iskolaügy Franciaországban 1829–1906.). – AESC, 39. 1984:1. 117–158.

A francia iskolaügy fejlődésének jellemzői az idevonatkozó adatok számítógépes feldolgozása segítségével. A francia oktatási rendszert, mint Európa egyik legfejlettebb ilyen jellegű intézményét értékeli.

MARSEILLE, J.: Les relations commerciales entre la France et son empire colonial de 1880 a 1913. (Franciaország és gyarmatbirodalma között fennálló kereskedelmi kapcsolatok 1880-tól 1913-ig). – RH, 31. 1984:2. 286–307.

Jugoszlávia

VÍLCU, Ș.: Aspects de la réformă agrară en Yougoslavie (A jugoszlávai agrárreform). – RES–EE, 1984:3. 253–259.

A reform nem javította a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság gazdasági és társadalmi színvonalát.

PISZAREV, Ju.A.: Novüe dokumentü i sztarüe vümiszli o roli Balkan v voznik-novenii pervoj mirovoj vojnü (Új dokumentumok és régi feltételezések a Balkán szerepéről az első világháború kirobbanásában). – VI, 1984:7. 156–163.

A Belgrádban megjelent kiadványt, „A Szerb királyság külpolitika dokumentumai” c. (1980–1981) gazdag gyűjteményt ismerteti a szerző.

Lengyelország

ROHÁČOVÁ, I.: Manifest Pol'skiého výboru národného oslobodenia – vyvrcholenie programotvorného úsilia pol'ských komunistov v rokoch druhej svetovej vojny (A Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság kiáltványa – a lengyel kommunisták program-alkotó erőfeszítéseinek csúcspontja a második világháború éveiben). – HC, 32. 1984:3. 433–477.

A cikk az 1944. július 22-én elfogadott kiáltvány – amely a háború utáni népi Lengyelország újjáépítésének forradalmi programjává vált – megszületésének körülményeivel, előzményeivel és tartalmának elemzésével foglalkozik.

Németország

KOPITZSCH, F.: Die Aufklärung in Deutschland. Zu ihren Leistungen, Grenzen und Wirkungen (A felvilágosodás Németországban. Teljesítményeihez, korlátaihoz és hatásaihoz). – AS, 23. 1983. 1–22.

A felvilágosodás kialakulásának történelmi körülményei, társadalmi-történelmi jelentősége Németországban. (A szerző többek között a legújabb német, felvilágosodásról szóló szakirodalomról is áttekintést nyújt.)

PERKINS, J.A.: The German Agricultural Worker, 1815–1914. (A német mezőgazdasági dolgozó, 1815–1914.) – JPS, 11. 1984:3. 3–27.

A tanulmány a német parasztság helyzetét vizsgálja a jobbagyság eltörlésétől az első világháború kitöréséig. Nyomon kíséri azt a folyamatot, amelyben a kötelező robot helyére a fizetett munkás által végzett teljesítmény lép.

BLACKBOURN, D.: Peasants and Politics in Germany, 1871–1914 (Parasztok és politika Németországban, 1871–1914). – EHQ, 14. 1984:1. 47–76.

A cikk a németországi agrárszektor képviselőinek politikai erővé tömörülését vizsgálja a címben feltüntetett időszakban.

KUTZ, M.: Kriegserfahrung und Kriegsvorbereitung. Die Agrarwirtschaftliche Vorbereitung des Zweiten Weltkrieges in Deutschland vor dem Hintergrund der Weltkrieg I.-Erfahrung. II. Teil: Die Umsetzung der Weltkriegserfahrung in die NS-Agrarpolitik. (Háborús tapasztalatok és a háború előkészítése. A második világháború mezőgazdasági előkészítése, az első világháborús tapasztalat hátterében. II. rész: A világháború tapasztalatának felhasználása a náci agrárpolitikában). – ZfAA, 32. 1984:2. 135–164.

A náci agrárpolitika kezdetei, a háborús élelmezés, kereskedelempolitika és a megszállt területek gazdasági kizsákmányolása. Táblázatokkal ellátott cikk.

Olaszország

MANDICH, G.: Una compagnia fiorentina a Venezia nel quattro decennio del secolo quattordicesimo. Un libro di conti. (Egy firenzei társaság Velencében a 14. század negyedik évtizedében. Egy számadáskönyv). – RSI, 1984. jan. t. 96. f. 1. 129–149.

Adatok Velence 14. századi kereskedelméhez egy firenzei kereskedőház könyvele tükrében.

AMBROSOLI, M.: Identificazione e riscoperta dell'erba medica nell'Italia centro-settentrionale: 1400–1560. (A lucerna azonosítása és újrafelfedezése Közép-Észak-Itáliában: 1400–1560). – QS, 1984. dec. f. 57. 883–906.

A botanikai ismeretek terjedése és fejlődése Közép- és Észak-Itáliában a 15–16. században.

GALASSO, G.: I gacobini meridionali (A Dél jakobinusai). – RSI, 1984. jan. f. 1. 69–104.

A nápolyi értelmiség reformmozgalma az 1789–99-es években; saját nemzeti realitásukban gyökerező ideológiai és politikai programjuk.

Románia

PAPACOSTEA, Ș.: Din nou cu privire la demografia Țării Românești în secolul XV. (A román fejedelemségek demográfiai viszonyai a 15. században). – RI, 1984:6. 578–582.

A nyugat-európai levéltárakban folytatott új kutatások Moldva, Havasalföld és Erdély lakosságáról.

CHIRIȚA, G.: Condiția politică a țărănimii în epoca Unirii (A parasztság politikai helyzete az egyesülés korában). – R.I., 1984:2. 149–167.

A parasztság képvisellete az 1864. évi augusztusi községi választásokon.

BERINDEI, D.: Trăsături definitorii ale începutului procesului de constituire a statului român modern (A modern román állam jellemző vonásai kialakulásának kezdeti szakaszában). – RI, 1984:1. 3–13.

Uralkodó tendencia: a fejedelemség egyesítésére irányuló mozgalom. Az agrárreform és az új választási törvény, mint összeütközési pont a pártok között.

BOICU, L.: Dorința cea mai generală (A legáltalánosabb kívánság). – MI, 1984:1. 10–14. 30.

A két román fejedelemség 1859-ben történt egyesülésének történelmi jelentősége.

URSU, I. – BUDURU, V.: Români din Transilvania numai la principatele privesc (Az erdélyi románok a román fejedelemségekre függesztik tekintetüket). – MI, 1984:1. 21–25.

Erdélyi sajtó (Magyar Futár, Gazeta Transilvaniei, Kronstadter Zeitung) a román fejedelemségek egyesüléséről, amely az erdélyi románok nemzeti mozgalmanak is új lendületet adott.

ȘTIRBAN, M.: Probleme agrar-țărănești în doctrinele economice și legiurile de reforma agrară din 1918–1921. și 1945. 1. (Az agrárparaszti kérdés az 1918–21-es és az 1945-ös agrárreform gazdasági programjában és törvényeiben). – SUBB, 1984. 37–50.

A pártok és irányzatok különböző állásfoglalása a kérdésben.

PUȘCAȘ, V.: Efecte internaționale ale insurecției române de la 23 August 1944. (Az 1944. augusztus 23-i román fegyveres felkelés nemzetközi hatása). – SUBB, 1984. 3–13.

A felkelés nagy hatással volt a közvetlen szomszédok ellenállási mozgalmára. Magyarországon a kommunista párt határozott fellépésére a baloldali erők a háborúból való azonnali kilépésre szólítottak fel.

Szovjetunió

GORSZKIJ, A.A.: Druzszina i genezisz feodalizma na Ruszi (A druzszina és a feudalizmus genezise Oroszországban). – VI, 1984:9. 17–28.

A 9–11. századi *hivatásos* fegyveres kíséret és a társadalom feudalizálódása az orosz történelemben.

KOLOSZOVA, I.O.: Sztepennüe poszadniki v Pszkove XV v. (A meghatalmazott polgármesterek a 15. századi Pszkóban). – VMU, 1984:2. 81–92.

A szerző azt vizsgálja, hogy milyen szabály szerint váltják egymást a város előljárói a 14. század végétől a 15. század elejéig; majd e hivatal tartalmi változásaitól az államiság evolúciójára következtet.

ALEKSZEEV, A.I. – MELIHOV, G.V.: Otkrütie i pervonacsal'noe oszvoenie ruszszkimi ljudmi Priamur'ja i Primor'ja (Orosz felfedezők az Amur- és a távolkeleti tengerpart vidékén). – VI, 1984:3. 57–71.

A 16. század végén induló földrajzi felfedezések útvonalairól, céljairól, a letelepedésekről és a távol-keleti vidékek Oroszországhoz csatolásának történetéről.

SKZRŪNNIKOV, R.G.: Narodnue vüsztuplenija v 1602–1603 godah (Népi mozgalmak 1602–1603-ban). – ISzSzSR, 1984:2. 57–70.

Az oroszországi társadalmi válság mélységét jelezte a 17. század eleji, Hlopko vezette nincstelének lázadása.

KOPŪSZSZKIJ, B.Z.: Hozjajsztvo beloruszszkogo kreszt'janina v konce XVI – pervoj polovine XVII veka (A belorusz parasztság a XVI–XVII. század fordulóján). – ISzSzSR, 1984:2. 148–157.

Az eddigieket kiegészítendő, a szerző nemcsak a parasztság feudális terheit, hanem családi gazdálkodásának módját, kereteit is vizsgálja.

PAVLENKO, N.I.: O nekotorih szpornüh voproszah szocial'no-ékonomicsesztkogo razvítija Roszszii v XVII – pervoj polovine XIX veka (A XVII–XIX. századi orosz gazdasági és társadalmi fejlődés néhány kérdéséről). – ISzSzSR, 1984:3. 99–101.

„A feudalizmus fejlődése Oroszországban” c. könyv kronológiai megállapításaival kapcsolatos észrevételek.

DEMKIN, A.V.: „Moszkovszkie torgovüe nemcü” v pervoj polovine XVII veka (A „moszkvai kereskedő-németek” a XVII. század első felében). – VI, 1984:8. 171–174.

A Moszkvában tevékenykedő nyugat-európai kereskedő népek közül a németek szerepéről, helyzetéről ír a szerző.

OBUHOVA, G.I.: Aktovüe materialü kak isztocsnik po isztorii obscsinü goszudarsztvennüh kreszt'jan XVIII v. szevera Udmurtii (Az állami jobbágyságok faluközösségei a XVIII. században Udmurtia északi részén). – VMU, 1984:4. 67–75.

A faluközösségek történelmének kitűnő forrásmunkái azok az okmányok, amelyek a parasztok föld- és adóviszonyairól, jogi, társadalmi és családi helyzetükről tudósítanak.

KABUZAN, V.M.: Zahl und Siedlungsgebiete der Deutschen im Russischen Reich (1796–1917). (A németek száma és települései az orosz birodalomban, 1796–1917). – ZfG, 32. 1984:10. 866–875.

A szerző – elsősorban többnyire publikálatlan, számszerű, primer források alapján – áttekintést ad a német népesség nagyságáról, fejlődéséről, földrajzi elhelyezkedéséről Oroszországban, a 19. században és a 20. század elején.

DOLGIH, A.N.: Kreszt'janszkij voprosz v politike Alekszandra I v 1820 g. (A parasztkérdés 1820-ban I. Sándor politikájában). – VMU, 1984:2. 58–64.

A földnélküli parasztok árusításáról szóló hatósági, társadalmi és magán-viták, vélemények.

D'JAKOV, V.A.: Ideja szlavjanszkogo edinsztva v obscsesztennoj müszli dorefor-

mennoj Roszszii (A szláv egység eszméje a reformkor előtti orosz közgondolkodásban). – VI, 1984:12. 16–31.

A szovjet szakirodalomban alig kutatott téma érintése, a szlavofil eszme politikai interpretálásának tipológiája.

LEWIN, M.: Rural society in twentieth-century Russia: an introduction (Vidéki társadalom a 20. századi Oroszországban: bevezetés). – SOH, 9. 1984:2. 171–180.

A tanulmány 1905–30 között vizsgálja az orosz falutörténet sajátosságait. Képet kapunk a falusi bűnözés és a falusi szokásjog alakulásáról is.

LITTLEJOHN, G.: The Agrarian Marxist Research in its Political Context: State Policy and the Development of the Soviet Rural Class Structure in the 1920s (Marxista agrárkutatás politikai tartalma: állampolitika és a szovjet parasztság osztályszervezetének fejlődése az 1920-as években). – JPS, 11. 1984:2. 61–84.

A szerző a szovjet „új gazdaságpolitika” (NEP) által képviselt agrártörrekvések megvalósulási formáit mutatja be.

GERASZIMENKO, G.A.: Protivodejsztvie kreszt'jan sztolüpinszkoj agrarnoj politika (A parasztok ellenállnak a sztolipini agrárpolitikának). – ISzSzSzR, 1984:3. 128–140.

Az 1906–1916-os földreform története a paraszti opposíció szemszögéből.

Kína

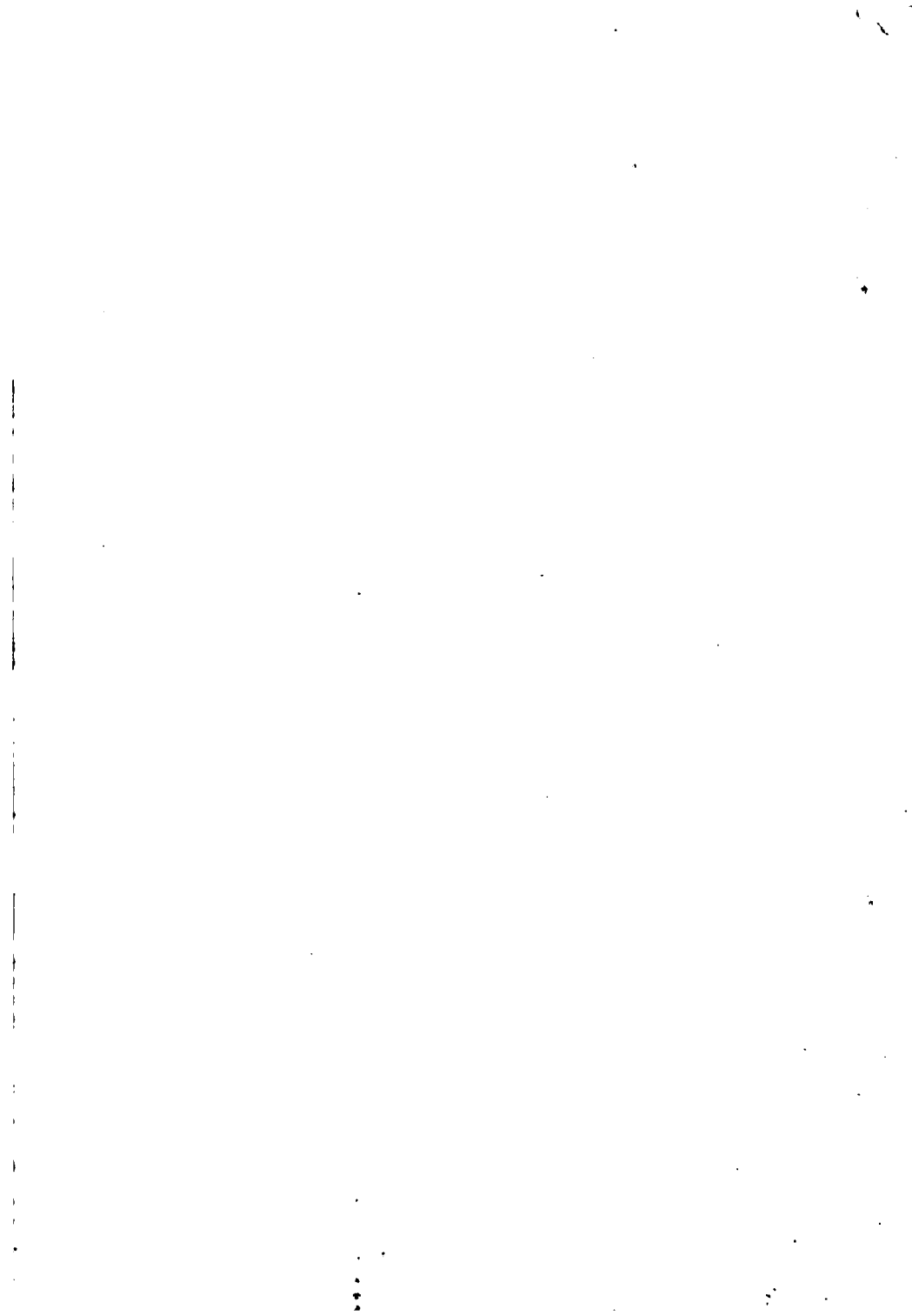
SO, A.Y.: The Process of Incorporation into the Capitalist World-System: The Case of China in the Nineteenth Century (A kapitalista világrendszerbe kapcsolódás folyamata: Kína a 19. században). – R, 8. 1984:1. 91–116.

A szerző a legújabb kutatások eredményeit figyelembevéve vizsgálja Kína kapitalizálódásának 19. századi folyamatát.

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

V., Váci u. 10.	Telefon: 185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR Üzletközpont Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p.u.	-
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-222/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
Rákosfalva park 3/c. (XV.)	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy Zs. út 76.	116-269

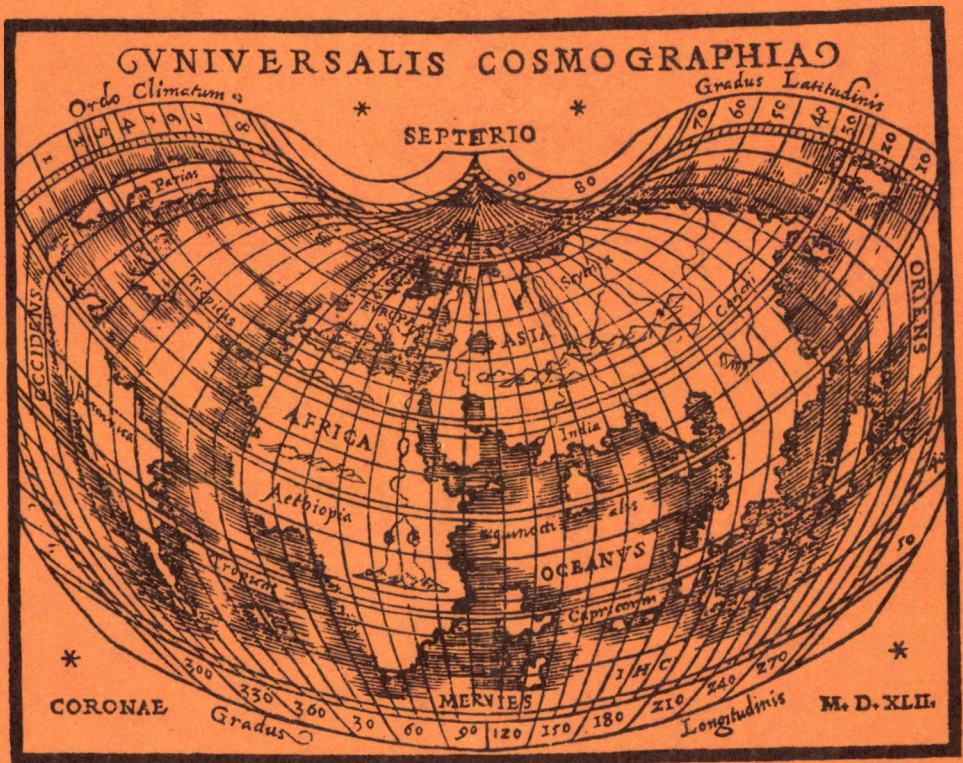

Ára: 30,- Ft

57779

10

VILÁGTÖRTÉNET

1987 / 2.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Hóvári János: Oszmán történelem – világtörténelem (Tendenciák az oszmán birodalom történetének kutatásában)	3
Halil İnalcik: Az Annales iskola hatása az oszmanisztikára – új megállapítások	15
Ömer Lutfi Barkan: A 16. századi árforradalom a Közel-Kelet gazdaságtörténetében	49
Huri Islamoğlu – Çağlar Keyder: Agenda az oszmán történelemhez	81
Immanuel Wallerstein – Reşat Kasaba: Bekapcsolódás a világ gazdaságba. Változás az oszmán birodalom struktúrájában (1750–1839)	113
A magyar történettudomány külföldi visszhangja (1983–1984)	142

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
(J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8717328 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

HÓVÁRI JÁNOS

OSZMÁN TÖRTÉNELEM – VILÁGTÖRTÉNELEM

Tendenciák az oszmán birodalom történetének kutatásában

1986-ban Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából sok szó esett az oszmán birodalom történetének sajátosságairól, a meghódított területeken való berendezkedésükről, sikereik és kudarcaik okairól. Vannak, akik úgy vélik, hogy a magyar történészek publikációikkal túlzásba vitték az emlékévk adta lehetőségeket. Mások viszont örömmel vették, hogy többet megtudhattak a kissé egzotikusnak tűnő birodalom történetéről. Valószínűleg az utóbbiak vannak többségben, mivel az oszmánok iránt mindig is nagy volt az érdeklődés Magyarországon. Sajátosan keveredett és keveredik ebben egyfelől a magyar hősi múlt felidézése és másfelől a törökséghez fűződő barátság. Hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy ez a felfokozott érdeklődés kizárólag magyar sajátosság. Ez azonban koránt sincs így. Ha figyelemmel kísérjük a nemzetközi történeti irodalmat, rendkívül szembeötlő, hogy az oszmanisztika az elmúlt évtizedekben szerte a világon virágkorát éli. Helyesen fogalmazunk akkor, ha azt állítjuk, hogy a történetírás az ötvenes évek óta „felfedezte” az oszmán birodalmat. Ez elsősorban Fernand Braudel *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Epoque de Philippe II.* című, 1949-ben megjelent, azóta már historiográfiai fordulópontként értékelt könyvének köszönhető. Az *Annales* iskola hagyományait követő és megújító Fernand Braudel ebben a könyvében évszázados módszertani előítéleteket zúzott szét.¹ Korábban alig merte bárki is a gyökereiben más kultúrkörök közötti határokat átlépni. Szinte napjainkig él a múlt századi evolucionista bölcsélet tanítása a kultúrák belső fejlődéséről s önmaguk belső életéből következő hanyatlásról. Sőt, a 19. századi tudományfelosztást követő egyetemi oktatásban a nyelvismeret és a történeti problémák iránti érdeklődés is mereven elvált egymástól. Sokáig az oszmanisztikára is igaz volt Bernard Lewis-nek, az 1954. évi Cambridge-i orientalisztikai kongresszuson az arabisztikáról elhangzott megállapítása: „Elmondható, hogy az arab történelmet leginkább olyan történészek írták, akik nem tudtak arabul, vagy olyan arabisták, akik nem ismerték a történelmet”.² Így nem is csodálkozhatunk azon, hogy a Közel- és Távols-Kelet történetének

valódi sajátosságai, az európai látószöveget világméretűvé tágító tanulságai homályban maradtak. A muszlim és a keresztény, ill. a muszlim és a buddhista világ története között amolyan „hideg-háborús” határ húzódott. Csak a had- és diplomáciatörténeti vizsgálódások tekintettek át a másik *mundus*ba. Braudel könyvének megjelenéséig rendkívül idegenül hatott, ha valaki azt próbálta bizonygatni, hogy az európai és a muszlim történelem egyes jelenségei sok esetben közös okokra nyúlnak vissza. Pedig az élesszemű utazók, diplomaták vagy rabok mindebből már sok mindent észrevettek.³ Braudel főleg ezeket használta mondandója igazolásához. Szinte a történeti tények párhuzamba állításával nyilvánvalóvá vált, hogy a 16. századi anatóliai népességnövekedés, vagy a századvégi áremelkedés a Mediterráneum egészét ért kihívások következménye. Braudel, könyve megírásának idején, a negyvenes években, csak tapogatózni tudott az oszmán birodalom gazdasági és társadalmi változásainak történetében. Helyzet azonban az elmúlt évtizedekben radikálisan megváltozott. Könyvének átütő sikere következtében a Mediterráneum – így az oszmán birodalom is – a történész világ érdeklődésének középpontjába került, amelynek rendkívül nagy kihatása volt az éledező oszmán gazdaság és társadalomtörténetre.⁴

Mindezek mellett annak is nagy szerepe van az oszmanisztika fejlődésében, hogy egy negyven milliós nép múltjáról van szó, amelynek gazdasági és társadalmi tradíciói, válságai és sikerei nem jelentéktelenek a nemzetközi politikai élet és a világgazdaság szempontjából. Az oszmán birodalom évszázadokig tudott békét teremteni olyan területeken, ahol ma véres háborúk, nemzeti-nemzetiségi viszályok dűlnak. Az is lényeges szempont, hogy a húszas-harmincas évek Törökországában egy olyan modernizálódási folyamat ment végbe, amely azóta is páratlan a muszlim világban. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy az oszmanisztika a nemzetközi történetírás érdeklődésének előterébe került s ezzel tulajdonképpen az oszmán birodalom is középkori és koraujkori világpolitikai pozícióinak megfelelő értékelést kapott.

Az ötvenes évekig az oszmanisztika inkább nyelvészeti stúdium volt, mint történeti. Az oszmanli egy forrásokban rendkívül gazdag, fontos nyelv volt a számos török nyelv között, amellyel már a 18. század óta behatóan foglalkozott az európai nyelvtudomány. A történeti érdeklődés Európában a 18. századig leginkább abban nyilvánult meg, hogy időnként egyes török történeti munkákat lefordítottak és szép számmal adtak ki útleírásokat és követjelentéseket a Habsburg birodalomban,

Franciaországban, Angliában és Hollandiában.⁵ Megszületett ugyan egy-két *Historia turcarum* (Magyarországon már a 18. században)⁶ mégis az első, modern értelemben vett – ma is időtálló – tudományos munka a Habsburg birodalom konstantinápolyi tudós követének, Joseph Hammer nevéhez fűződik, aki a 19. század húszas éveiben jelentette meg a *Geschichte des osmanischen Reiches* című, tíz kötetes művét. Hammer, mint diplomata, jogi felkészültséggel is rendelkezett. Ennek köszönhetően az oszmán államszerkezet változásai is helyet kaptak főleg had- és diplomáciatörténeti szempontokat maga előtt tartó munkájában.⁷ A magas szintű oszmanisztikai képzésnek ekkor és talán egészen az első világháború végéig a bécsi *Konsulár-Akademie* volt a központja, ahol egyébként Hammer is tanult.

Teljes egészében egyetértünk Andreas Tietze-vel, aki az 1983. évi bécsi ünnepek alkalmából adott áttekintést az oszmanisztika elmúlt ötven évről, hogy a húszas évekig „Az oszmán történelem – miként a Hold Christian Morgenstern szerint – *teljes egészében német tárgy* volt. A kor kiemelkedő tudósai, akik az oszmán diplomatika, epigráfia és a korai időszak történelmének kutatásának alapjait megvetették, azok német nyelvterületen tevékenykedtek, vagy, ha szerencsétlenségükre, kevéssé ismert anyanyelvük (pl. magyar) volt, a műveiket legalább német nyelven írták.”⁸ Nem véletlen, hogy Andreas Tietze éppen a magyart emelte ki. A magyar oszmanisták nemcsak jól ismerték a német munkákat, hanem – gondoljunk pl. Gévay Antal munkásságára⁹ – olyan művekkel is szolgáltak már a múlt században, amelyekből a német oszmanisztika is merített. Sőt, jól tudták a német kollégák azt is, hogy Magyarországon a múlt század utolsó harmadában a turkológia amolyan nemzeti tudománnyá vált. A magyar őstörténet kutatása – amelyről, mint közismert, heves viták dúltak – elképzelhetetlen volt a tudományág magas szintű művelése nélkül. Ez kihatással volt a magyar oszmanisztikára is. Az is elősegítette a magyarországi kutatások fejlődését, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiát és az Oszmán Birodalmat az első világháború végéig erős politikai szálak fűzték egymáshoz, s ezek létrejöttében és ápolásában főként a magyar politikusok jártak elől. Ezek után nem csodálkozhatunk azon, hogy a budapesti egyetem 1870-ben alapított török tanszéke az elsők közé tartozik a világon.¹⁰ Mint a legtöbb hasonló műhely, a korabeli tudományos életben ez is elsődlegesen nyelvészeti indíttatású volt. Mégis, a századfordulón talán egész Európában ők fordultak leginkább a történeti források felé. Repiczky János, Budenz József, Vámbéry Ármin,

Thury József és a már kimondottan történész Karácson Imre több török forrást lefordítottak magyar nyelvre.¹¹ Thury József és Karácson Imre kresztomátiája, a „Török történetírók” nemcsak Magyarországon hatottak az újdonság erejével, hanem az egész turkológus világban. Napjainkig ható példát szolgáltatott ahhoz, hogy az oszmanisztikára is milyen nagy feladat hárul az egyes kelet-közép-, dél-kelet-, és kelet-európai népek történeti forrásainak feltárásában. Ezt követően Magyarországon az oszmán történelem kutatása fontos része lett a magyar történetírásnak. Ez a kapcsolat egyaránt szolgált előnyökkel és hátrányokkal. A magyar oszmanisztika a hatvanas évekig kizárólag a 15–17. századi magyar–török viszony kérdéseire összpontosította figyelmét. Ez azzal járt, hogy az oszmán történelem fordulópontjainak vizsgálata az érdeklődés horizontján kívülre esett. Ezáltal a magyarországi berendezkedés és a magyar–török viszony alakulásának egyes kérdései is érthetetlenek maradtak. Ezt a hibát az elmúlt évtizedekben a magyarhoz hasonló utat bejárt – esetleg annak mintáján fejlődő – szerb, bosnyák, macedón, bolgár, román és szlovák oszmanisztika sem kerülte ill. kerüli el. Az oszmán történeti források közreadása azonban elképzelhetetlen volt magas szintű paleográfiai ismeretek nélkül. A századforduló óta ez a részdiszciplina hatalmas fejlődésen ment át. Azáltal, hogy 1928-ban a latin ábécét vezették be Törökországban az arab írás helyett, az oszmán paleográfia nemzetközi tudományág lett. Az egyes paleográfiai iskolák között a harmincas évek óta előkelő hely illeti meg Budapestet is. Ez Fekete Lajosnak köszönhető, akinek figyelme az első világháború forгатagában terelődött a török nyelv és történelem felé. Mint levéltáros jól tudta, milyen sok fontos forrást rejtene az oszmán birodalom levéltárai. Az orosz fogságból – ahol évekig volt együtt török hadifoglyokkal – hazatérte után a bécsi egyetemen Friedrich Kráflitz-nél oszmán paleográfiát tanult. Fekete Lajos a harmincas években már nemzetközileg is elismert oszmánli paleográfusnak számított. A gazdaságtörténeti források olvasásához nélkülözhetetlen kézikönyv, a *Siyaquat-Schrift* is az ő első munkája. A török adóösszeírások különleges forrásértékére is ő hívta fel elsőként a figyelmet.¹² Fekete Lajos munkásságával iskolát teremtett a budapesti egyetemen. Tanítványai, Káldy-Nagy Gyula és Hegyi Klára, nemcsak továbbvitték mesterük örökségét, hanem az elmúlt két évtizedben meg is újították a magyar oszmanisztikát. Érdeklődésük horizontját kitágították az oszmán birodalom egészére. A magyarországi török berendezkedés sajátosságainak okaira is ezzel a módszerrel keresték a választ.¹³ Káldy-Nagy Gyula

a hatvanas évek óta az oszmán történelem több fordulópontjának (a kialakulás kérdései, a hadszervezet belső változásai, a Levante-kereskedelem története) okaihoz is fontos adalékkal szolgált.¹⁴

Káldy-Nagy Gyula nemzetközileg is nagyrabecsült munkássága mellett egy új oszmanista iskolát is teremtett. Tanítványai (Horváth Anna, Ivanics Mária, Dávid Géza, Gerelyes Ibolya, Fodor Pál, Zsiga-Kis Andrea, Dorogi Ilona, Ágoston Gábor és e sorok írója) neki köszönhetően nemcsak az oszmán paleográfiával, hanem az oszmán birodalom történetének fordulópontjai körüli vitákkal is megismerkedhettek. Ennek következtében az új nemzedék érzékenyen reagál a nemzetközi oszmanisztikában jelentkező új történeti tendenciákra.¹⁵

Az oszmanisztikának, mint minden tudományágnak, vannak meghatározó jellegű központjai, amelyek kiemelt szerepüket egy-egy kiemelkedő tudósnek, kedvező anyagi lehetőségeknek és sok esetben a hagyományoknak köszönhetik. Sajnos, az elmúlt évtizedekben főként az utóbbiak veszítettek sokat jelentőségükből, mivel ha az első tényező jelen is volt, a második leginkább hiányzott. Ennek következtében az európai egyetemek és kutatóhelyek veszítettek nemzetközi jelentőségükből s egyes kutatók központjai az elmúlt évtizedben egyértelműleg az Egyesült Államokba tevődtek át. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jelenleg Törökországban vagy sok európai országban ne folya rendkívül fontos – nemzetközileg is nagyra értékelt – munka. Mindenekelőtt természetesen Törökországban, ahol a nemzeti történelemtől van szó. Magas színvonalú kutatások folynak a Szovjetunióban,¹⁶ a Német Szövetségi Köztársaságban,¹⁷ Franciaországban,¹⁸ Nagy-Britanniában,¹⁹ Ausztriában,²⁰ Lengyelországban,²¹ Izraelben,²² és a balkáni országok közül Jugoszláviában,²³ Bulgáriában²⁴ és Romániában.²⁵ Új keletű stúdió az oszmanisztika Svédországban, Dániában, Norvégiában,²⁶ Finnországban²⁷ és Japánban.²⁸

A brit, osztrák, lengyel és német oszmanisztika ragaszkodik leginkább a nyelvészeti indíttatású filológiához. Habár a német oszmanisztika rendkívül érzékenyen reagál az egyes történeti kérdések újszerű megvilágítására. A *Südost-Europa Institut* pedig fontos műhelye a Dél-Kelet-Európa történetével – így az oszmanisztikával – foglalkozó kutatásoknak.²⁹ Franciaországban az elmúlt évtizedekben a gazdaság és társadalomtörténeti kutatások kerültek előtérbe, igazodva a francia történetírás egészét ért kihívásokhoz. A szovjet oszmanisztikában a modernkori gazdaságtörténet és a 19. századi modernizáció problémái kerültek a kutatások előtérbe. Jugoszláviában, Bulgáriában és Romániában a nemzeti

történelemre vonatkozó elbeszélő és okleveles források közzététele és fordítása folyik. A szerb és bolgár kutatók figyelme az elmúlt évtizedben hangsúlyozottan a gazdaság-, demográfia- és közigazgatástörténetre terelődött át.

Az oszmán történelem egészének legátfogóbb kutatása természetesen Törökországban folyik. A múlt század végén még gyermekcipőben járó török társadalomtudomány ma már jelentős eredményeket vallhat magáénak. Ebben nagyon nagy szerepe van annak, hogy a húszas-harmincas évek Törökországában nagy gondot fordítottak a magas szintű tudomány és oktatás megteremtésére. Egyes tudományos intézmények felállításánál maga Kemal Atatürk bábáskodott. A történeti kutatások támogatására 1931-ben megalapították a *Türk Tarih Kurumu*-t, a *Török Történeti Társaság*-ot, amelynek napjainkig is rendkívül rangos szerepe van a török és nemzetközi tudományos életben.³⁰ A negyvenes évekre már felnőtt egy olyan új történésgeneráció (Ömer Lütfi Barkan, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Enver Ziya Karal, Cengis Orhonlu, Mustafa Akdağ, Tayyib Gökbilgin, Halil İnalcık), amelynek tagjai a nemzeti múlt ismeretén túl széles európai kitekintéssel rendelkeztek.³¹ Ők voltak azok, akik az oszmán gazdaság- és társadalomtörténet lényeges vonásait feltárták. Fernand Braudel *La Méditerranée* könyve fontos kihívást és ösztönzést jelentett további munkájukhoz s mindezt a történész világ feszült várakozással figyelte. Egy látványos hipotézis elvetése vagy igazolása tőlük függött. Számukra azonban még ennél is többről volt szó. Az oszmán gazdaság- és társadalomtörténetet kellett úgy megírniuk, hogy egyszerre végeztek forrásfeltárást s modellalkotást. Tanulmányaik végkövetkeztetéseiből teljes egészében összeáll egy korszerű és alapos oszmán társadalom- és gazdaságtörténet.

A nagy generáció tagjai közül az elmúlt évtizedben többen meghaltak. Tanítványaik közül – az elmúlt évtized gazdasági és politikai nehézségei miatt – sokan külföldön kerestek munkát. Ez nagy károkat okozott a török oszmanisztikának. A kontinuitás azonban a középnemzedék munkájában egyértelműen kimutatható. Ehhez hadd szolgáljon adalékkul két önmagáért beszélő példa. Suraiya Faroghi 1984-ben jelentette meg a 16–17. századi oszmán városfejlődésről szóló munkáját, amelyhez egyaránt merített a török gazdaságtörténeti iskola és az *Annales* hagyományaiból.³² A Mediterráneum egészét érintő burszai selyemipar konjunkturális és dekonjunkturális szakaszairól Murat Çizakça adott közre több rendkívül fontos tanulmányt.³³

Az oszmanisztika az elmúlt évtizedekben az Egyesült Államokban fejlődött a legdinamikusabban. Ma közel negyven egyetemen folyik – valamilyen szintű – oszmanisztikai oktatás.³⁴ Az egyes tanszékek és intézetek – egy-két kivételtől eltekintve – az ötvenes-hatvanas években jöttek létre, néhol a török kormány pénzbeli támogatásával. Munkájuk eredményességét döntően meghatározta az, hogy kiváló tudósokat (Halil Inalcik, Halasi-Kun Tibor, Andreas Tietze, Bernard Lewis, stb.) tudtak meghívni Törökországból ill. máshonnet Európából. Ennek következtében a nagy amerikai egyetemek – Harvard, Columbia, Chicago, Berkeley, Indiana, Princeton – olyan oszmanisztikai kutatóközpontokká váltak, hogy egyre számottevőbben határozzák meg az egész tudományág fejlődését. Egyaránt hangsúlyt fektetnek a forráskiadásokra és a történeti feldolgozásokra. Fontos kiadványsorozattá vált az elmúlt másfél évtizedben a Harvard *Sources of Oriental Languages and Literatures* sorozata, amelyet Gönlü Alpay Tekin és Şinasi Tekin szerkesztenek. Halasi-Kun Tibor több évtizedes munkásságának köszönhetően a Columbia a török adóösszeírások feldolgozásának egyik fontos központjává vált. Princeton – Bernard Lewis vezetésével – a 18–19. századi oszmán birodalom kutatásának központja. Az oszmán gazdaságtörténet legfontosabb műhelye Chicago, ahol a szakma *doyenje*, Halil Inalcik dolgozik már majdnem három évtizede. A bloomingtoni Indiana Egyetemen Bayerle Gusztáv irányításával az oszmani krónikákkal és adóösszeírásokkal foglalkoznak behatóan.

Az elmúlt évtizedben az oszmanisztika fontos szerepet kapott az amerikai modernizáció-kutatásokban is. Különleges historiográfiai értékkel bír az a munka, amely az Immanuel Wallerstein vezetése alatt álló Binghamton-i *Braudel Center*-ben folyik. Az Intézet, amely a braudeli és az Annales hagyományok leghívebb ápolójának tekinti magát, kutatási programjában fontos helyet foglal el az oszmán gazdaság és társadalomtörténet is. Természetesen a vizsgálódások szorosan összefüggenek a Wallerstein-i centrum-periféria-külső elötér kutatásával. Az oszmán birodalom a Mediterráneum-i kapcsolatai révén vált perifériává s került be a világgazdaság rendszerébe. A kutatások ennek folyamatát és következményeit helyezik érdeklődésük középpontjába.

A *Braudel-Center* folyóirata, a *Review* az elmúlt majdnem egy évtizedes történetében gyakran adott helyet az efféle indíttatású tanulmányok megjelentetéséhez. Válogatásunk legtöbb cikkét is innét vettük. Gondolatgazdag tanulmányaik, annak ellenére is, hogy bizonyos kérdé-

sekben nem értünk egyet szerzőikkel, rendkívül inspiratívak. Különös nagy érdemük az, hogy lépést tartanak a történelemtől való gondolkodás változásaival. Apró részletkérdésekben is a történelem egészének folyamára keresik a választ.

Huri Islamoğlu és Çağlar Keyder az egyik legnehezebb feladatra is vállalkoztak: áttekintették az oszmán történelem száz évének historiográfiáját.³⁵ Kritikus hangvételű ágendájuk tulajdonképpen egy segéd-eszköz önmaguk és mások számára, hogy az eddigi kutatások milyen kérdésekre keresték a válaszokat s így a történelem melyik szeletét ragadták meg az egy-egy korszakot meghatározó munkák.

Az előbbiekhöz hasonlóan nagyon fontos historiográfiai munka Halil Inalcik tanulmánya „Impact of the Annales School on the Ottoman Studies”, amelyet a *Braudel Center* felkérésére írt.³⁶ Eddig ő fogalmazta meg leghatározottabban Braudel hatalmas szerepét az oszmanisztikai kutatások előtérbe kerülésében. Sőt, nála olvashatjuk egy 1960-ban megjelent tanulmányában azt, hogy Braudel *Mediterráneum* könyve után a történész szakma *expressis verbis* felfedezte az oszmán birodalmat.³⁷ Kétségtelen, hogy Braudel könyve indította el azt a vitát, amely a 16. századi anatóliai népességnövekedés és a század utolsó harmadában jelentkező kelet-mediterráneumi infláció okairól napjainkig is folyik. Halil Inalcik tanulmányában tulajdonképpen ezeket a vitákat elemzi, kiegészítve azt újabb kutatásainak eredményeivel. Dolgozata aligha érthető Ömer Lufti Barkan „The Price of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East” című, 1975-ben megjelent tanulmánya³⁸ nélkül. Életművének jelentős szakaszát tölti ki a török történet kutatása. Barkan a 16. századi növekvő – Itáliába irányuló – török gabonaexportot teszi felelőssé a történelemtől, mivel a cserében beáramló nagymennyiségű ezüst szétrombolta a korábbi monetáris értékviszonyokat. Ez a hatalmi struktúrát is érzékenyen érintette, mivel az inflációval arányban emelni kellett volna az állami illetményeket, zsoldokat. A szultáni kincstár pénzrontással könnyített helyzetén. Ezzel azonban olyan zsákutcába került, amelyből nem volt egykönnyű kilábalni.

A 16. század óta az oszmán birodalom mind szorosabb kapcsolatba került a világgal. Még annak ellenére is, hogy a birodalom irányítói időnként megtiltották az exportot. A *Mediterráneum* gabonaháztartásában lévő hiányok hívták létre a balkáni és kisázsiai csifltikeket (piacra termelő, magántulajdonban lévő majorságokat). Az itáliai, majd francia selyemgyártás alapanyagát a Bursza környéki termelők biztosították. Mindezek után

azonban nehéz eldönteni azt, hogy ennek a kereskedelemnek a szálai mikor erősödtek, váltak olyan méretűvé, hogy strukturális változásokat hoztak a birodalom életében? Azaz, mikor vált az oszmán birodalom a világszínnyerő nyersanyag exportáló perifériájává.

Immánuel Wallerstein a világméretű munkamegosztás és a világgazdaság igényeinek megfelelő munkaszervezési módok kutatása során találkozott az oszmán birodalommal. Török kollégájával, Reşat Kasaba-val a CNRS egyik párizsi szimpóziumán vállalkozott arra, hogy az oszmán birodalom és a világszínnyerő 18–19. századi történetéről képet adjon.³⁹

Válogatásunk nem törekedhetett és nem is törekedett teljességre. Csupán ízelítőt kívánt adni az oszmán birodalom történetének egyes vetületeiről. A fordításban közölt cikkek azonban az oszmán birodalom hanyatló korszakának történetére vonatkoznak. Annak a válságócának a fő összetevőiről kaphat belőlük képet az olvasó, amelyek nélkül érthetetlenek a 19. századi ill. az első világháború előtti oszmán birodalom modernizációjára tett kísérletek kudarcai.

Jegyzetek

1. *Stoianovich, Traian*: French Historical Method: The Annales Paradigm. Ithaca, 1972; *Hexter, J.H.*: Fernand Braudel and the Monde Braudélien. Journal of Modern History, (44), 1972. *Kinser, Samuel*: Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel. American Historical Review (86) 1981, 1, 63–105. *Makkai, László*: Ars Historica. On Braudel. Review (6) 1983, 4, 435–453. A Binghamtoni *Braudel Center* alakuló ülését 1977-ben az Annales iskola társadalomtudományokra gyakorolt hatásának szentelte. Az előadások és hozzászólások szövegei, amelyekben több helyütt is elemezték a *braudeli* életművet, a Review 1978. évi 3–4. számában jelentek meg.
2. *Orientalism and History*. Edited by *Denis Sinor*. Second Edition, Bloomington, 1970, 16. *Simon, Róbert*: A mekkai kereskedelem kialakulása és jellege. Értekezések a történeti tudományok köréből. Szerk. *Spira György* és *Szűcs Jenő*. Új sorozat, 75. Bp. 10.
3. Mindezekről egyelőre még nem készült részletes összefoglaló bibliográfia a 16. századot kivéve. Erre a korra vonatkozó *turcica* irodalmat *Göllner, Carl* gyűjtötte össze. Háromkötetes munkájából jól látszik, milyen – eddig még nagyrészt feldolgozatlan – hatalmas anyaggal van dolgunk. *Göllner, Carl*: Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. I. (1501–1550) Bucuresti–Berlin, 1968. Die Türkenfrage in der Meinung Europas in XVI. Jahrhundert. Bucuresti–Baden/Baden, 1978.) A magyar *turcica* irodalom forrásértékéről: *Bayerle, Gúsztv.*: Hungarian Narrative Sources of Ottoman History. Archivum Ottomanicum (IX) 1984, 5–26.

4. *Inalcik, Halil*: Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings. Review (I) 1978, 3–4, 70.
5. Ld. 3. számú jegyzet!
6. *Schmitt, Nicolaus*: Imperatores Ottomanici a capta Constantinopoli, cum epitome principum Turcarum. 1–2. Tom. Tyrnaviae 1760. Az első magyar nyelvű oszmán birodalomtörténet *Decsy, Sámuel*: Osmanografia, az az: A 'Török Birodalom' Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári 's hadi állapottyának, és a 'Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása. Bétsben I–II. 1788, III. 1789.
7. Hammer munkájának historiográfiai értékéről: *Kreiser, Klaus*: Clío's Poor Relation: Betrachtungen zur osmanischen Historiographie von Hammer-Purgstall bis Stanford Shaw. Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch. Herausgegeben von Gernot Heiss und Grete Klingenstein. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit. Band 10. Wien, 1983, 24–43.
8. *Tietze, Andreas*: Mit dem Leben Gewachsen. Zur osmanischen Geschichtsschreibung in den letzten fünfzig Jahren. u.o. 15.
9. Ld. Gévay Antal emlékezete. Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve, (VIII), 1860.
10. *Kakuk, Suzanne*: Cent ans d'enseignement de philologie turque a l'Université de Budapest. Studia Turcica. Edited L. Ligeti. Bp. 1971. 7–27.
11. *Repiczky, János*: A zentai ütközet török források után. Új Magyar Múzeum, 1851–52. *Budenz, József*: Szülejmán naplója az 1529.-iki bécsi hadjáratról. Magyar Történelmi Tár (13), 1868, 179–212. *Vámbéry, Armin*: Szolimán szultánnak a mohácsi ütközetnél nyert győzelmét hirdető levele. Hazánk, 1859. U.ő. Kanizsa. 1600–1601. (Tirjaki Haszán pasa gazavátnáméjének kivonatos fordítása.) Századok, (21) 1887, 716–726, 798–826. Török történetírók. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Tury József*. Bp. I. (1389–1521) 1893; II. (1521–1566) 1896; III. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Sajtó alá rendezte *Szekfü Gyula*. Bp. 1916. A Rákóczi-emigráció török okmányai 1717–1803. A konstantinápolyi levéltárból összegyűjtötte és fordította *Karácson Imre*. Az előszót írta *Thallóczy Lajos*. Bp. 1911. Török–magyar oklevéltár 1533–1789. A konstantinápolyi levéltárakban gyűjtötte és magyarra fordította *Karácson Imre*. Szerkesztették *Thallóczy Lajos, Kracsmarik János, Szekfü Gyula*. Bp. 1914. Evlia Cselebi török világotutató magyarországi utazásai. Fordította és jegyzetekkel kísérte *Karácson Imre*. Bp. I. (1660–64). 1904; II. (1664–66). 1908, 1985².
12. Fekete Lajos munkásságáról: *Káldy-Nagy, Gyula*: Lajos Fekete (1891–1969). Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae (20) 1970, 3–4, 407–410. *Hegyi, Klára*: Fekete Lajos (1891–1969) Levéltári Közlemények (41) 1970, 387–388. *Bayerle, Gustav*: Lajos Fekete. Archivum Ottomanicum (I), 1969, 303–316.
13. *Káldy-Nagy, Gyula*: Bevölkerungstatistischer Quellenwert der Ğizye-Defter und der Tahrir-Defter. Acta Orientalia Hungarica, (11) 1960, 259–269. U.ő. The cash book of the Ottoman treasury in Buda in the years 1558–1560. Acta Orientalia Hungarica (15) 1962. 173–182. U.ő. Magyarországi török adó-

- összeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52. Szerkeszti *Varga János*. Bp. 1970. *U.ő.* Macht und Immobiliärvermögen eines türkischen Beglerbegs im 16. Jahrhundert. *Acta Orientalia Hungarica* (25) 1972, 441–450. *U.ő.* Suleimans Angriff auf Europa. *Acta Orientalia Hungarica*, (28), 1974, 163–212. *U.ő.* Szulejmán. Bp. 1974. *Hegyi, Klára*: The Terminology of the Ottoman-Turkish judicial documents on the basis of the sources from Hungary. *Acta Orientalia Hungarica*, (18), 1965, 192–203. *U.ő.* Le condominium hungaro-ottoman dans les eyalets hongrois. *Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes*. III. Sofia 1969, 593–603. *U.ő.* Egy világbirodalom végvidékén. Bp. 1976. *U.ő.* Török közigazgatás és jogszolgáltatás – magyar városi autonómia. *Történelmi Szemle* (28) 1985. 2., 227–257.; valamint a Magyarország története III. kötetének (főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál, szerkesztő: R. Várkonyi Ágnes), Bp. 1985. megfelelő fejezetei. *Káldy-Nagy Gyula és Hegyi Klára munkásságának historiográfiái értékeléséről: Vardy, Steven Bela*: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*. *East European Monographs*. New York, 1985, 154–160.
14. *Káldy-Nagy, Gyula*: The Holy War (Jihad) in the First Centuries of the Ottoman Empire. *Harvard Ukrainian Studies* (3–4), 1980, 467–473. *U.ő.* The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalia Hungarica*, (31), 1977, 147–183. *U.ő.* Names of Merchandises in the Mediterranean Turkish Customs Register. *Acta Orientalia Hungarica*, (18), 1965, 299–304. *U.ő.* Adatok a levantei kereskedelem 17. század eleji történetéhez. *Századok*, (101), 1967, 1–2, 138–147.
 15. Az elmúlt évtizedek magyar oszmanisztikai irodalmáról *Káldy-Nagy, Gyula*: *Bibliographie des travaux turcologiques en Hongrie*. *Turcica. Revue d'Études Turques* (14), 1981, 198–205.
 16. *Petrosyan, Yu. A.*: History and history of culture in the Ottoman Empire in the New Age: Studies Made in the USSR, 1960–80. *International Journal of Turkish Studies*, (3), 1984–1985, 1, 139–144.
 17. *Fleming, Barbara*: Neuere wissenschaftliche Arbeiten und Forschungsvorhaben zur Sprache, Geschichte und Kultur der Vorosmanischen und osmanischen Türkei in der Bundesrepublik Deutschland seit 1968. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (5), 1975, 131–147. *Kornrumpf, Hans-Jürgen*: Die türkischen Studien in der Bundesrepublik Deutschland. *Bulgarian Historical Review*, (11), 1984, 3, 109–112.
 18. *B(acqué)-G(rammot), J(ean)-L(ouis)*: *Bibliographie des travaux turcologiques francais*. *Turcica, Revue d'Études Turques*, (7), 1975, 264–303.
 19. *Skilitter, Susan*: British Centres of Turkish Studies. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (5), 1975, 148–153. *U.ő.* List of Works Towards a Bibliography of Current British Turcological Studies. *u.o.* (9) 1977, 252–263.
 20. *Suppan, Arnold*: Historische Südosteuropa-Forschung in Österreich Kontinuitäten und neue Tendenzen. *Symposion des Südosteuropa-Arbeitskreisen der Deutschen Forschungsgemeinschaft „Südostforschung in der Bundesrepublik Deutschland und in Österreich“*. Herausgegeben von *Grothusen, Klaus-Detlev*. Boppard 1979, 125–145.

21. *Landau, Jacob M.*: Bibliographie de travaux turcologiques parus en Israël. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (9-10), 1978, 196-219.
22. *Abrahamovicz, Zygmunt*: Turcology in Poland: Achievements and Some Problems for Future Development. *International Journal of Turkish Studies*, (3), 1984-85, 1, 123-138.
23. *Popovic, Alexandre*: Étude de l'Empire Ottoman et l'orientalisme dans les pays balkaniques. Essai d'un répertoire bio-bibliographique et analytique de l'orientalisme yougoslave. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (5), 1975, 154-159. *Samic, Jasna*: Bibliographie des travaux turcologiques yougoslaves. u.o. (16) 1984, 211-277.
24. *Cvetkova, Bistra*: Bibliographie des travaux turcologiques en Bulgarie. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (11), 1979, 219-253.
25. *Göllner, Carl*: Der Beitrag rumänischer turkologischer Forschungen zur besseren Kenntnis des Osmanischen Reiches. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, (19), 1981, 2, 283-288.
26. A dán, norvég és svéd turkológiáról: *Brendemoen, Brent-Johanson, Lars*: Bibliography of Current Scandinavian Turcological Studies. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (11), 1979, 254-264.
27. *Halén, Harry*: Bibliography of Current Finnish Turcological Studies. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (12), 1980, 187-191.
28. *Hamada, Masomi*: Bibliographie de travaux turcologiques japonais. *Turcica. Revue d'Études Turques*, (10), 1978, 220-235.
29. *Nehring, Karl*: Südost-Institut München, die abteilung Geschichte. Südosteuropa Mitteilungen, (23), 1983, 1, 63-66.
30. *Tietze, Andreas*, 16-17.
31. *Inalcik, Halil*: Impact of the Annales School on Ottoman Studies, 69-70.
32. *Faroghi, Suraiya*: Towns and townsmen of Ottoman Anatolia. Trade, crafts and food production in an urban setting, 1520-1650. Cambridge, 1984.
33. *Çizakça, Murat*: A Short History of the Bursa Silk Industry (1500-1900), *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (13), 1980, 1-2, 142-152. *U.Ö.* Price History and the Bursa Silk Industry: A Study in Ottoman Industrial Decline 1550-1650. *The Journal of Economic History*, (40), 1980, 3, 533-550.
34. *Soysal, Ismail-Eren, Mihin*: Türk İncelemeleri yapan kuruluşlar. (Kilavuz). Ankara 1977, 60-89.
35. *İslamoğlu, Huri-Keyder, Çağlar*: Agenda for Ottoman History. *Review*, (1), 1977, 1, 31-55.
36. Ld. 4. sz. jegyzet.
37. *Inalcik, Halil*: Bursa and the Commerce of Levant. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, (3), 1960, 2, 131-132.
38. *Barkan, Ömer Lütfi*: The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*, (6), 1975, 3-28.
39. *Wallerstein, Immanuel-Kasaba, Reşat*: Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839. *Économies et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du XVIIIe. début du XXe siècle)*. Ed.: *Jean-Louis Bacqué-Grammont - Paul Dumont*. Paris, 1983, 335-354.

HALIL INALCIK

**AZ ANNALES ISKOLA HATÁSA AZ OSZMANISZTIKÁRA – ÚJ
MEGÁLLAPÍTÁSOK**

*(Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings.
Review (I) 1978, 3–4, 69–96.)*

„A történetírás egyik hatalmas problémája, a bizonytalanság ijesztő tere: az oszmán birodalom”. F. Braudel: *The Mediterranean*, I. 13.

A késő 19. századi társadalmi gondolkodás, különösképpen a pozitívizmus, erős hatással volt a Párizsban élő Ifjú Törökök gondolkodására, akik olyan intellektuális alapot kerestek, amely kiindulást jelenthetne az oszmán birodalom megreformálásához.¹ Ziya Gökalp², – az Isztambuli Egyetem (1915) szociológiai tanszékének első irányítója, s Emile Durkheim tehetséges követője – volt az, aki szellemi fejlődésében egyértelműen elkötelezte magát e csoport mellett. A francia szociológia terjedő hatása tovább erősödött Gökalp tanítványa, Mehmed Fuad Köprülü³ idejében, aki Törökországban a modern turkológia megalapítója volt. A Török Köztársaság kezdeti éveinek hevesen nacionalista időszakában Köprülü kutatása a török nemzet kulturális gyökereire irányult. 1930 után módszertanában és fogalomalkotásának formájában egyre nyilvánvalóbbá válik Lucien Febvre, valamint az Annales tevékenységének hatása. 1931-ben adta ki az első, török jog- és gazdaságtörténetről szóló tudományos folyóiratot, a *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*-t. Ugyanekkor több fiatal tudós tanult nála, köztük: Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mehmet Altay Köymen, Faruk Sümer és Mustafa Akdağ. Mint tanítványainak egyike, rendkívül hálás vagyok Köprülünek, amiért az alkotmány-, társadalom-, és gazdaságtörténet felé irányított.

Durkheim szociológiája legbensőbbben összekapcsolódott a reformra és társadalmi változásokra törekvő mozgalmakkal, s így már a köztársasági korszak elején uralkodó befolyásra tett szert a társadalmi és történeti kutatásokban; mégis a 2. világháború utánig nem történt nagy előrelépés az oszmán társadalom és gazdaságtörténet tanulmányozásában. Az ezt követő fejlődés az akkori társadalmi, gazdasági problémák iránti érdeklődés nagy fellendülésének sokat köszönhetett, melyet még az a tény is

elősegített, hogy a levéltári anyagok a kutatás számára ekkor lettek elérhetőek. Nem pusztán véletlen egybeesés ez, hogy Ömer Lutfi Barkan kezdeti kutatásai – melyek a különféle balkáni államok⁴ földreformjával foglalkoztak, kiemelve azok oszmán hátterét – abban az időpontban jelentkeztek, mikor a messzeható társadalmi következménnyel járó földreform-tervezet a török parlamentben éppen megvitatás alatt állt. Barkanek köszönhetjük a háború után – aki a Strasbourgi Egyetemen végzett, s Fuad Köprülü munkatársa volt – a birodalom demográfiai-, társadalmi- és gazdaságtörténetéről szóló (mind kizárólagosan levéltári forrásokon alapuló) legeredetibb munkákat.

Az elmúlt 30 év folyamán hatalmas fejlődés történt a birodalom társadalomgazdasági fejlődésének kutatásában, mind Törökországban, mind azon kívül. Ferdinand Braudel *La Méditerranée*-jének⁵ megjelenése, melyben pontosan meghatározta a vitapontokat, és nagyhorderejű kérdésekre tett közé feltevéseket, a korszak legnagyobb mérföldkővet jelentette. Braudel munkájában – nemcsak az oszmanisztikában, de az általános vett történetírásban is – szerintem az egyik legfontosabb, hogy újra felfedezte az oszmán birodalom történelmi helyét. Korábban ez nem volt más, mint betolakodó, az európai események normális menetének állandó megzavarója. Áttekintve az eseményeket és a hosszútávú jelentőséggel bíró fejlődést, Braudel erőtadóan demonstrálta számos előítélettel szemben, hogy az oszmán birodalom a Mediterráneum világának integrális része volt, s részt vett annak általános fejlődésében. Rámutatott, hogy a Mediterráneum 16. századi története nem érhető pontosan az oszmán birodalom jelentőségének ismerete nélkül, mely utóbbinak fővárosa Európa legnagyobb városa volt, melynek kereskedelme versenyzett a növekedő atlanti gazdasággal, s melynek katonai vállalkozásai olyan, addig példa nélküli eseményre adtak okot, mint Lepanto. Ha pontosan illusztráljuk az Annales iskola, vagy pontosabban Braudel hatását az oszmanisztikára az elmúlt két évtizedben, úgy gondolom, a legjobb lesz néhány olyan, a *La Méditerranée*-ban felmerült jellegzetes pontot megvitatni, melyek nézetem szerint új irányt adtak ezeken a kutatási területeken. E tanulmányban az új kutatásokat szándékozom áttekinteni, valamint a népességnövekedés kérdéséhez kapcsolódó megjegyzéseimet, illetve annak a gazdasággal való kapcsolatainak problémáját és az oszmán termelés ezzel kapcsolatos témáit, az Európával folytatott kereskedelmet, valamint annak monetáris kihatását az oszmán birodalomra.

1. Az oszmán demográfia kérdései

(„*Le nombre partage, organise le monde*” Braudel: *Civilisation matérielle et capitalisme*, 68.)

Az oszmán állam megalakulásával kapcsolatos népesedési kérdések

Ömer Lutfi Barkan kétségtelenül az oszmán demográfia úttörő kutatója. Széles kitekintésű, még befejezetlen kutatásainak eredménye rövid cikkek formájában jelent meg.⁶ Ezek csak a *La Méditerranée* első kiadása után lettek Braudel számára elérhetővé, de a 2. kiadás előkészítésekor már fel tudta őket használni.⁷

Barkan tanulmányai az oszmán demográfiatörténet széles skálájával foglalkoznak, kezdve a dervis-rendek (zaviye) szerepével a török népesség határvidékén történő expanziójában és megtelepedésében az oszmán állam megalakulásának idején, mely témára ezt követően Fuad Köprülü kutatásai összepontosítottak figyelmet.⁸ Főleg R. Busch-Zanter e témára irányuló összefoglalója alapján Braudel kijelentette: „Az oszmánok sikere közvetlen kapcsolatban áll a vándorlások hullámaival, azzal a csendes vándorlással, amely Turkesztán népét nyugat felé vezette... valamint a muszlim szerzetesrendek rendkívüli propagandájával.”⁹ A határvidéken lévő népességnomás – melyet a kortárs bizánci források is észrevettek¹⁰ – e változásban alapvető jelenségnek tűnik. Ez volt az eredménye e területeken a mozgékony türkmén törzsek koncentrációjának, akiket a 13. század második felében a mongolok továbbszorítottak és akiket vonzott a „hitetlen” földekre vezetett sikeres betörésekből származó hadizsákmány. Ez a masszív népességmozgás ezen a vidéken a letelepülő népesség és az elégedetlen politikai vezetők végnélküli áradatát hozta magával, s végeredményében a Kizilirmak (Halys) folyótól nyugatra eső Kis-Ázsiát új Törökországgá tette.

1330 felé az Al-Umar-i források¹¹ úgy becsülték, hogy az ekkor megalapított 16 türkmén fejedelemség több mint negyed millió lovast tudott mozgósítani. Ez az adat nyilvánvalóan túlzó. Mégis azt mondhatjuk, hogy az Al-Umar-i adatok durva becslést adnak a határvidéken élő törzsek fegyverképes, felnőtt férfi népességéről. Hasonlítsuk ezt össze Ibn Szaid¹² (meghalt 1274, vagy 1286) adataival, mely szerint Menthesé-ben, a határ délnyugati részén 200 ezer, Paphlagoniában 100 ezer, a terület

közepén pedig 30 ezer sátor állt. A szomszédos bizánci területek elleni támadás szinte elkerülhetetlenné vált a régebbi szeldzsuk-bizánci határvidéken megjelenő új törökség népszerűség-feszültségével, valamint a Nyugat-Anatóliában megjelent, s felkarolt „Szent Háború” ideológiájával. A nyugat felé tartó török expanzió a következő lépésekben történt:

1. A türkmén nomádok transzhumáló mozgásai a bizánci tengerparti síkságok felé.

2. Főleg törzsi származású gázi vezetők irányításával kis portyázó csapatok szervezése abból a célból, hogy zsákmányszerző rajtaütéseket folytassanak vagy zsoldosként keressenek foglalkozást.

3. Sikeres vezetők fellépése, akik klientúrájuk alatt képesek hódítás céljára összefogni a helyi főnököket, majd a meghódított földön megalapítják a türkmén fejedelemségeket.

De mindezek mögött fő tényezőnek a népességnomádás tűnik, melynek kedvezett mind a belső Kis-Ázsiából való folyamatos beköltözés, mind a főleg határvidéken meglehetősen primitív gazdaság rugalmatlansága; azé a gazdaságé, mely főleg állattenyésztésre, erdőgazdaságra, szőnyegszövésre és rabszolgakereskedelemre épült.¹³ A Barkan által publikált¹⁴ korai oszmán felmérések adatait összehasonlítva az oszmán krónikák leírásaival,¹⁵ a következő tényeket állapíthatjuk meg:

1. A különféle közkedvelt türkmén dervis-felekezetek a késő 13–14. században úttörők voltak a határvidék betelepítésében. Ezek a dervisek vezették és szervezték meg ténylegesen a letelepülő folyamat első fázisát úgy, hogy rendjeikkel egyfajta szervezeti keretet nyújtottak, így rendezvénnyel a telepek és a türkmén fejedelemségek alapítóinak kapcsolatát. Az újonnan jövők, akik főleg a hátszorból kényszerűen távozott fiatal parasztok voltak, csatlakoztak a szerzetesrendek tagjaihoz és dervissé lettek – a rendházat körülvevő földet pedig feltörték és megművelték. Mivel a gázik állandó betörései miatt a keresztény lakosság elmenekült a határvidékről, nagykiterjedésű területek váltak elérhetővé letelepedés és megművelés céljára. Dervisek és dervisnek álcázott telepések hatoltak be mélyen a félig elhagyott bizánci területekre, megalapították egyszerű rendházaikat, s hamarosan vonzásteret jelentettek a további betelepülésre, valamint megalkották a későbbi török falu magját. A 16. század második felében a létfenntartást kereső szegény vidéki fiatalok a tartományi városokban vallási egyesületekbe ezrével gyűltek össze. Ezek a *softa*-k vagy *suhte*-k összehasonlítva a korai idők derviseivel, megegyeznek eredetükben, motivációjukban, valamint abban, hogy a vallási szervezetet

társadalmi és gazdasági célokra használták fel. A 16. századi jelenségekkel összevetve az az alapvető különbség, hogy a népességtöbblet akkor a vidékről már nem tud a határvidék felé irányulni, hanem arra kényszerül, hogy a városi centrumok felé fordítsa meglehetősen romboló támadását.

2. A türkmén fejedelemségek alapítói azt tartották a legjobb politikának, ha megvédik és jogi megerősítést adnak ezen szerzetesrendeknek, nekik adományozzák a föld tulajdonjogát és a kegyes alapítványok státusát. A szerzetesrend-telepek előőrs szerepét töltötték be nemcsak a telepések, de a gázik és katonai vezetők számára is, akik a keresztény területekre irányuló betöréseikkor gyakran érintették a vad és lakatlan országot. Az utasoknak és telepéseknek való szolgálatot nyomatékosan megkívánta a gázi „úr” által adományozott irat, mintegy az alapítványért cserébe járó kötelezettségként. Ezáltal a közösség az államon belül állandó törvényes státust kapott. Ezen intézmények helyzetének jelentőségét abból is lemérhetjük, hogy milyen különlegesen nagyszámú efféle szerzetesrend létezett vidéken, az első oszmán szultánok idejében.

22 vagy 35 millió az oszmán birodalom népessége

Újabbkeletű írásaiban Braudel¹⁶ előnyben részesíti azt a gondolatot, hogy a 16. században a népesség egyetemesen növekedett; egy úgynevezett biológiai forradalom történt. Ugyanakkor a Mediterráneum világának egészében Braudel szerint a növekedési arány 100 %-os; 30 vagy 35 millióról 60–70 millióra. Határozottan gyors növekedés volt az 1500–1550-es és az 1560–1580-as időszakokban a tenger nyugati felén. Az emelkedés – állítja – „a legfontosabb tényező a minket érdeklő forradalmakban; sokkal lényegesebb, mint a török hódítás, Amerika felfedezése és gyarmatosítása, vagy a spanyol birodalmi elhivatottság.”¹⁷ Braudel az oszmán birodalom 1600 körüli népességét 22–26 millióra becsüli, a térség szerinti következő lebontás szerint:¹⁸

Európai Törökország:	8 millió
Ázsiai Törökország:	8 millió
Egyiptom:	2–3 millió
Tunisz és Algéria:	2–3 millió

A Barkan által¹⁹ az 1500-as évekre javasolt adatok alapján (12–13

millió csak Kis-Ázsiában és a Balkánon) ez a 70–80 éves időszakra kb. 33 %-os emelkedést jelent. Barkan szerint az emelkedés aránya a városokban volt a legmagasabb, elérte a 83,6 %-ot.²⁰ Barkan 12–13 milliós becslése a kora 16. századra, a háztartások (hane) totál-számán alapul, mely adatot az I. Szulejmán uralkodása alatt az 1520–1530-as években készített általános adójegyzékekből és népességösszeírásokból vett számba.²¹ A földrajzi megoszlás a következő:

	<i>Háztartások</i>
Kis-Ázsia (a modern ázsiai Törökország, beleértve Bajburt, Kemah, Malatia keleti tartományait)	872 610 ²²
Arab tartományok (Szíria és Palesztina)	131 843
Rumélia (a Dunától és a Szávától délre eső balkáni terület)	1 040 457
Összesen	2 044 900

Ezek a jegyzékek az adózó népesség mellett magukban foglalják az olyan adómentes rétegeket is, mint a tartományok katonasága, a tisztviselők, a nyugalomba helyezettek – de nem szólnak a házirabszolgákról, a kormányzói kíséretéről, a szultáni palota szolgáliról, az állandó hadseregről és a rabszolgákról. Barkan a háztartásokra ötös szorzószámot alkalmaz, és 1 milliót számít a jegyzékből kihagyottakra. Hozzáadva az 1530–1600 között meghódított területek lakosságát, és feltételezve, hogy ugyanebben a korszakban a népességnövekedés 60 %-os, Barkan a század fordulójára az egész birodalomra 30–35 milliós adatot javasol. Braudel ezt „optimista vélemény”-nek tartja, s a saját 22–26 milliós becslésénél marad.

Egy 1970-ben kiadott tanulmányában Barkan²³ a következő népességadatokat közli, melyek az 1570–1580-as időszak jegyzékeinek kutatási eredményein alapulnak.

Kis-Ázsia (mai Törökország, beleértve a keleti tartományokat)	1 360 474
Arab tartományok (Szíria és Palesztina 1570–1590-ben)	283 551
Irak (Bagdad és Baszra tartományok)	88 297
Összesen (balkáni adatok nélkül)	1 732 322

Mint előző tanulmányában, Barkan 59,9 %-os népességnövekedési arányt talált az 1520–1580-as időszakra. Braudel nézete szerint²⁴ a növekedés ilyen aránya „indokoltnak látszik”. Mégis a 60 %-os természetes növekedési arány egy 12 milliós népességben 7,2 milliós többletet hozna, s így 1580-ra a lakosság számát 19 millióra emelné. Még ha ehhez hozzá is számítjuk az új hódítások és bekebelezések népességét az 1530–1600-as korszakban, (Északkelet Kis-Ázsia, Grúzia, Észak Azerbajdzsán, Irak, Észak-Afrika, Temesvár és Ciprus) nem világos, hogyan kaphatnánk meg a 30 milliós számot. Barkan egyik legérdekesebb új megállapítása Kis-Ázsia társadalmi szerkezetére vonatkozik.²⁵

	Háztartások		növekedés százaléká- ban	egész népesség százalékában, 1580
	1520–1530	1570–1580		
letelepült muszlimok:	640 193	1 025 487	60	75,4
nomád muszlimok:	160 564	220 217	38	16,2
keresztények:	71 577	114 498	60	8,4

1580-ban Kis-Ázsia népességének még mindig jelentős részét alkották pusztán pásztorkodó nomádok. De ennek a lakosságnak a növekedési aránya a más szektorban szereplőkénél csak fele volt, mely tény egyértelműen a megtelepedésnek köszönhető. A keresztény lakosság növekedési rátája követi az általános oszmán növekedési arány irányvonalát. Ettől eltérő növekedési arány figyelhető meg az önálló régiókban,²⁶ valamint a nagyvárosokban, főleg a beköltözések eredményeképpen.

Az oszmán korszaknak a Balkánra vonatkozó demográfiai kutatásai jelentősen megszorodtak az oszmán levéltári adatokon alapuló újabbkeletű tanulmányokban. Todorov és Barkan²⁷ az oszmán fejadó-jegyzékekről való publikációjukban szilárd alapot adtak ahhoz, hogy az 1488–1492-es időszakban a balkáni nem muszlim lakosságot vizsgálni tudjunk. Fejadó köteles nem muszlim lakosság Ruméliában²⁸ (A Balkán a Dunától és Szávától dőle, beleértve Isztambult):

Év	Háztartás (hane)
1488	625 729
1489	665 846
1490	696 661

A hane-k számának hároméves periódusban való növekedése inkább tulajdonítható a jegyzékkészítő módszerek javulásának, mint a természetes emelkedésnek. A balkáni pásztorkodó nomádok, az iflak-ok [vlachok] a fenti számokban bennefoglaltatnak; 19 079, 34 092 és 34 970 volt számuk 1488-ban, 1489-ben illetőleg 1490-ben.

A fejadóból származó bevételek összege az 1520-as években jelentős növekedést mutat, amit úgy is magyarázhatunk, mint a népesség természetes növekedésének ismertetőjegyét.

A nem muszlim lakosságtól származó fejadó-bevétel Ruméliában és Anatóliában²⁹:

Év	
1488	32,4 millió akcse
1524	36,4 millió akcse
1527	42,2 millió akcse

Barkan az 1520–1535 közötti időszakra a Balkán egész lakosságára a következő adatokat adja (beleértve Isztambult is)³⁰:

muszlimok:	194 958 háztartás
keresztények:	862 707 háztartás
zsidók:	4 134 háztartás
összesen	1 061 799

1490–1535 között a 25 %-os növekedési rátát részben indokolhatjuk természetes gyarapodással. Az ilyen méretű növekedés az adóki-váltások csökkentésével és a még alaposabb felmérésvégzéssel önmagában nem magyarázható.

Városi népesség

Braudel *La Méditerranée*-jében³¹ kiemeli, hogy a 16. századi városi népesség általánosan és kitartóan növekedett mind a keresztény nyugaton, mind pedig az iszlám keleten. Később megfigyelte, hogy a városok minden kategóriája osztozott ebben a trendben, sőt a városi lakosság gyorsabban emelkedett, mint a vidéki. A következő évszázadban ez az irány megfordult. Barkan az e témában folytatott kutatásainak előzetes eredményeit kiadva igazolja Braudel oszmán város-centrumokra vonatkozó megfigyeléseinek³² helyes voltát. Kihagyva olyan kivételes eseteket, mint Aleppó és Bursza, a legfontosabb városok lakossága átlagban kb. 90 %-kal növekedett. Barkan jegyzékeinek³³ összehasonlításából világossá válik, hogy a kora 16. században a Balkánon néhány városban muszlim többséggel bíró lakosság, míg a környező vidéki területeken a többség keresztény volt.

	háztartások			
	vidék		városokban	
	muszlim	keresztény	muszlim	keresztény
Szarajevó	16 935	19 619	1 024	–
Trikkala	12 347	57 671	301	343
Nikápoly	9 122	31 891	468	775
Szófia	1 569	24 341	471	238

Az oszmánok városépítők voltak. A terület legfontosabb városai eredetileg a határzóna katonai vezetőinek székhelyei voltak, melyek aztán gyorsan, viszonylag zsúfolt kereskedelmi központokká fejlődtek, olyan tipikus oszmán intézményekkel, mint a bedesztanak, karavánszerájok, bazárok, melyek mind kegyes alapítványok voltak. (A bedesztan-ok, az oszmán városok gazdasági központjai, csak a legfőbb kereskedelmi útvonalakon elhelyezkedő városokban léteztek.)³⁴ Ezen városok közül soknak a lakossága nagyobbrészt muszlim kézművesekből állt. A Balkán városai az oszmán uralom és kultúra igazi centrumai voltak, s a mai balkáni városhálózat ténylegesen az oszmán birodalomra vezethető vissza.³⁶

Ronald Jennings Közép- és Kelet-Kisázsiaiban 5 kiválasztott 16. századi város népességének változásait vizsgálta – mely módszertani szempontból különös fontossággal bír.³⁷ Végkövetkeztetési a következőképpen foglalhatók össze:

Jennings cikke alapján négy anatóliai város lakosság-gyarapodása

város	1500–23	1523–50 (százalékban)	1550–85	1523–85	1585 (fel- nőtt férfi)
Kajszeri	3	49	134	249	8 251
Karaman	–	–	–	195	2 048
Amaszia	–	–	–	67	3 326
Trabzon	–	11	29	44	2 122

Jennings hangsúlyozza, hogy Kajszeri és Karaman „Braudel feltételezéseit meghaladó, nagy arányban növekedett.” A növekedés aránya városonként más és más, a helyi körülmények és az általános politikai feltételek eredményeképpen – de ahogy Jennings is mondja, mind sokat köszönhetnek a 16. századi Pax Ottomanica-nak.

Kajszeri látványos gyarapodása úgy tűnik különösen kedvező lehetőségeiből származott: gazdag mezőgazdasági háttérrel, élénk helyi iparból és talán ami a legmértvadászabb, az észak-déli és kelet-nyugat anatóliai útvonalak találkozásánál helyezkedett el. A korszakban még jelentős számú beköltözőt is befogadott.³⁸

Az oszmán uralom alatti balkáni városok, s azok lakosságának kutatása – főleg annak a két konferenciának köszönhetően, melyet a Dél-kelet-Európai Kutatási Szervezet rendezett 1969-ben (Moszkvában) és 1973-ban (Isztambulban)³⁹ – az elmúlt időszakban egyre intenzívebb lett. Itt különösen említést érdemel Nikolaj Todorov fontos monográfiája a balkáni városról, melyben nagy hangsúlyt fektet a demográfiára és a társadalmi szerkezetre.⁴⁰

Ami az adatokat és számításokat bizonytalanná, sőt merő feltételezéssé teszi, az az, hogy az oszmán irattárak összeírásait nem statisztikai célból készítették, hanem egyszerűen adózási, majd a 19. században katonai célokból. Ahhoz, hogy eldönthessük, használhatóak-e statisztikai célokra, és ha igen, hogy a demográfiai adatokat ellenőrizhessük és értelmezhessek, szakértő tudásra van szükségünk a jegyzékkészítés módszeréről, valamint a különleges oszmán jogról, mely meghatározta egy-egy adófajta arányát, illetékességét és begyűjtésének módját. Még mindig vita tárgya az oszmán hane (háztartás), vagy az avariz hane mérete éppúgy, mint olyan kifejezések jelentése, mint nefer, müdzserred, dzsaba, vagy kara, mely területenként és korszakonként változott.⁴¹ Továbbá tudás-

szintünk a terményfajtákban, megművelési módokban, teletípusokban bekövetkezett változásokról, valamint az adott időszak oszmán társadalmának politikai és intézményi viszonyairól nem elegendő ahhoz, hogy pontos analízist készítsünk a lakosság adatairól. A kutatás ezen fázisában részletes kutatást kellene irányítani minden egyes térségre, figyelembe véve mind a helyi tényezőket, mind a történelmi helyzetet.

A népességyomás kérdése: demográfiai és gazdasági viszonyok

Maurice Aymard Velence és Levante közötti búzakereskedelemről szóló alapmunkáját⁴² követve Braudel azt feltételezte⁴³, hogy az 1564–1600 között az oszmán területekről történő itáliai búza-import csökkenését a birodalomban fennálló népességyomás jelzőjének vehetjük. Úgy gondolta, hogy az 1564-től kezdődő szigorú oszmán búza-export tilalom a Levanté-ben növekedő kereslet eredménye – míg 1548–64-ben a nagymennyiségű levantei búzatöbblet nagyarányú exportot tett lehetővé: ez volt a török búza-konjunktúra. Az oszmán kormányzat toleráns hozzáállása a gabona-exporthoz, valamint a korszakban mutatkozó jelentősen alacsonyabb levantei árak láthatólag az „alacsonyabb népesség”⁴⁴ következtében nagy fölösleget mutattak. Természetesen a gabonakereskedelem nemcsak a népesség méretétől függött, hanem olyan tényezőktől is, mint a háborúk, a kormánypolitika és éghajlat. De a kérdés még mindig fennáll: vajon a megfigyelt változások igazi hosszútávú változások voltak-e, melyet a népesség-növekedés határozott meg, vagy rövidtávúak, melyet véletlen tényezők indítottak meg.

Mustafa Akdağ⁴⁵ egyike korai, 1950-ben kiadott tanulmányában felvetette az anatóliai népességyomás kérdését anélkül, hogy tudott volna Braudel hipotéziséről (melyet 1949-ben adtak ki először). Bár elismerte, hogy e tárgyban a részletes elemzés még nem történt meg, a legfontosabb városokban jelentett hiány gyakoriságának emelkedése alapján azt feltételezte, hogy nem I. Szulejmán (1520–1566) uralkodását megelőzően, de különösen nem a 16. század előtt jelentkezett Törökországban a „hosszantartó gabonahiány”.⁴⁶ A kormányzat – egyre növekvő figyelmet fordítva a nagyvárosok ellátásának nehézségére – minden erőfeszítést megtett, hogy leállítsa a búza csempészkereskedelmét. Érdekes oszmán jelentéseket olvasni arról, hogy kiterjedt csempészkereskedelmet folytattak a partmenti területeken: az üzérkedők a hivatalosan rögzí-

tett árnál 20 %-kal magasabbat ajánlottak, s raktáraikban hatalmas mennyiségű búzát halmoztak fel, hogy „európai hajótulajdonosoknak” adják el – s ebben a hasznothozó iparban tevékenyen résztvettek a tímár-birtokosok, kormányzók, janicsárok, sőt még az ulemák is. Akdağ⁴⁷ szerint az anatóliai hosszútávú hiány igazi oka nem a magas európai árak ösztönözte csempészkereskedelem volt, hanem a csiflik rendszer elterjedése (a hatalmasok által birtokolt uradalom), mely maga után vonta a megművelt föld csökkenését az állattenyésztés javára. Akdağ⁴⁸ szerint, aki velencei dokumentumokat használt fel, a 16. század második felében a helyzet a következőképpen összegezhető.

1548–53: Itáliában rossz termés és hiány. Törökországban kivételes bőség és alacsony árak; 1552-ben Törökországból 300–400 ezer stiaia-t (240–320 ezer hektóliter) exportálnak.

1553–60: A rossz helyzet folytatódik Itáliában (beleértve 1553-t); az oszmán kormányzat a hiány és a háborúk miatt exporttilalmat vezet be.

1565–67: oszmán tilalom.

1570–72: oszmán-velencei háború, tilalom.

1574–75: hiány és éhínség Anatóliában és Isztambulban.

1582–88: hullámvész a Levantéből jövő importban.

1588: hiány Isztambulban.

1589: nagy hiány a Levantében.

1590: nagy hiány Itáliában, búza-export az északi országokból.

1591–93: újra-nyitás a levantei búza-piacon.

1594: oszmán tilalom; Itália nagyarányú exportja az északi országokból.

1595–1629: Itália búza-ellátására Levante versenye az északi országokkal.

A velencei Bailo, mely mindig kereste az oszmán területek búza exportjának lehetőségét, jelentései rendkívül megbízható megfigyelésekkel rendelkezett a birodalom gabonatermelésének ingadozását illetően. A török levéltári kutatások további összehasonlító-adatokkal szolgálhatnak és végérvényesebb megállapításokra vezethetnek.

Güçer⁴⁹ kutatása a gabonahiányról, 1578–1637-es korszakra vonatkozó oszmán források alapján nem eléggé teljes ahhoz, hogy jelentősebb összehasonlítást tehessünk. Megállapításaiból a következő sort választhatjuk fel:

1564–65: kiterjedt hiány Anatóliában (cf. Akdağ: Belleten XIV, 396).

1574–76: komoly hiány Isztambulban (szintén Akdağ, 401).

1579: hiány Archipelagokon és Szíriában.

1580: hiány nyugat Kisázsiaiban és Archipelagokon.

1583: hiány Archipelagokon és Aleppóban.

1584: hiány Nyugat-Anatóliában, a szíriai partokon és Tripoliban.

1585: hiány Nyugat-Anatóliában, Ruméliában (Edirne, Berkofcsa, Temesvár), Lepantón és az észak-kelet kisázsiai Zulkadrijében.

1590: hiány Damaszkuszban.

1591: hiány Szkopjében.

1609: hiány a Krímben, a Tokat-Csorum területén Batumiban és Nyugat-Anatóliában.

Ebben a felsorolásban különösen az Égei-tenger térségében jelentkező hiány figyelemfelkeltő, mivel e terület szolgáltatta az engedélyezett és csempészt velencei gabonaellátások fő forrását. 1564–65-ben Nyugat-Anatóliában – a velencei forrásokban is tanúsított⁵⁰ – komoly hiány és az emelkedő árak élénk búzaforgalomra vezettek Macedóniából és Trákiából az Égei partvidékre, Kis-Ázsiába. Akdağ⁵¹ átfogó általánosításban azt feltételezi, hogy Ny-Anatóliában és a Márvány-tenger medencéjében a szinte állandó hiány és a viszonylag magas árak a 16. században a nyugati államok kitartó felvásárlásainak eredménye volt. Ami Isztambulban az 1580-as években a hiányt és az árak emelkedését illeti, a velencei források szerint a többlet elvonásáért keleten a hadsereg a felelős. Röviden szólva, az 1549–93-as időszakban a Levante, vagy pontosabban az Égei partvidék és Albánia alakította ki a legfontosabb piacot, melyből Velence kielégítette hiányos tartalékait. Úgy sejthető, 1549 előtt a köztársaság az itáliai búzatermesztő területekre alapozott, majd 1593-után a balti államokból jövő búza-importhatárolást váltotta fel e mintát anélkül, hogy a Levantéből érkező importhatárolást kizárta volna. Tény, hogy az 1600–1601 és az 1628–29-es években a kedvezően alacsony árak miatt a levantei gabona-ellátást az északabbra fekvő országok vették át.⁵²

Ezen a változatos képen belül a levantei gabona-importhatároltsága nem sugall gyorsan bekövetkező hanyatlást, mely mint a népességnövekedés hatása, állandó tényezőként jelentkezhetne. Az 1549–53-as konjunktúra, mely a kelet-nyugati kereskedelem új korszakának kezdetét jelzi, talán egyszerűen abból következett, hogy szokatlan árkülönbségek

alakultak ki a két terület között, a kivételesen jó levantei termés és a nagy itáliai hiány tényéből kifolyólag.⁵³ Hozzá kell tenni, hogy az 1551–52-es erdélyi török hadjáratok nyilvánvalóan nem voltak hatással a nagyformátumú búza-exportra. Mindenesetre a magas szállítási költségek miatt a Levantéből jövő import csak úgy volt gazdaságosan keresztülvihető, ha a levantei árak az itáliai árak felére süllyedtek.⁵⁴ Valójában az árak tűnnek a kelet-nyugati kereskedelem legátfogóbb mutatójának.

Ártényező a kelet-nyugati kereskedelemben

1548–52-ben a nagyarányú levantei export egybeesett az 1540-től⁵⁵ Itáliából jövő olcsóbb ezüsttel – így az itáliai vevők nemcsak búzát vásároltak nagy mennyiségben, hanem olyan más árucikkeket, mint gyapjú, bőr, épületfa, cukor, szőrmék. Így aztán az árkülönbség, mely elég nagy volt ahhoz, hogy spekulációra adjon okot, akár a valós hiányból adódóan, akár az itáliai ezüst inflálódásából következően, úgy tűnik, döntő szerepet játszott a levantei kereskedelem módosulásában. Emlékeznünk kell arra, hogy még a legégetőbb hiány idején is folytatódott a csempészkereskedelem.⁵⁶

Ha az 1550–82-es periódust vesszük, mikor az ezüstpénz értéke az oszmán birodalomban éppúgy elég stabil maradt, mint Raguzában és Velencében, az oszmán hivatalos búza-ár majdnem megduplázódott, 4–5 akcséról 8–10 akcséra.⁵⁷ Az emelkedés Velencében csaknem ilyen arányban történt, kivéve a nagy velencei hiányok idejét, 1551–54-ben. Raguzának, mely oszmán adófizető volt, *trata*-t adományoztak (export engedély) akkor, mikor ugyanezt Velencétől megtagadták. Ami a különböző területek árszintjét illeti, azt láthatjuk, hogy Velencében 1551–54-ben 4–10-szer magasabb árak voltak, mint az oszmán birodalomban, s 4–5-ször magasabbak a következő korszakban, mialatt Raguzában 1550–82-ben 2–3-szor magasabbak voltak az árak, mint az oszmán birodalomban, de majdnem ugyanakkorák mint Anatóliában 1590–1600-ban.

Az 1584–86-os oszmán devalváció éles áremelkedést eredményezett. Úgy tűnik, az anatóliai Dzselsali fosztogatások idején 1595–1610-ben a búzaárak sokkal alacsonyabbak voltak Ruméliában – ezt a tényt megerősítik a Ruméliából Anatóliába hajóztatott búza-szállítmányok.

A lázongó zsoldos-csapatok, a Dzszelali-k fosztogatása miatt a parasztnépszerűség tömegesen menekült az ország peremére, s úgy tűnik ez eredményezte azt, hogy Közép-Ázsiában a mezőgazdaság drasztikusan lehangyolott, s éhínség fenyegetett.⁵⁸ Ilyenképpen a levantei búza-árakat figyelembevéve, a 16. században durván négy periódust különböztethetünk meg, melyek: 1500–1550, 1550–1585, 1585–1595, 1595–1610. De mi okozhatta egy ilyen információ kialakulását? A népességnyomás, a termelési szint, vagy az ezüst-ár eltérések?

A csiftlik-rendszer elmélete és az oszmán gazdaság nyugati integrációja

A kelet-nyugati búza-kereskedelem kontextusában az oszmán birodalom bekerült a kelet-európai „refeudalizálódás” elméletébe. Braudel, csatlakozva Aymard hipotéziséhez⁵⁹, azt feltételezi, hogy a „gabonakrízis a pénz-krízissel egyesülve nagyban volt felelős azért, hogy bátorító hatást fejtett ki az örökletes vagyon teljes tulajdonjoggá alakításában – ahogy azt az egykorú magyar és lengyel földbirtokok is példázták. Ha a történészek a 16–18. századi nyugati „refeudalizálódás”-ról beszélnek, akkor nagyon hasonló forma volt alakulóban Törökországban... Ömer Lutfi Barkan és tanítványai egy kiterjesztett kutató-program keretében megerősítették, hogy ekkor terjedt el a modern uradalom (csiftlik), kedvezve a szultánoknak és a pasáknak, akik mint tudjuk bekapcsolódtak a gabona-konjunktúrába. ...Gyaníthatólag ez az átalakulás nagyon messzeható volt. Törökország, ugyanúgy, mint Nyugat-Európa, átélte az „árforradalmat” és a mezőgazdasági forradalmat, mely itt is népességnövekedést hozott az államra, éppúgy mint más országban... Az 1560-as éveket követően tényleg nagy változások voltak útban.”

Ehhez az érdekes elmülethez, amely olyan, másféle utat keres, amelyben az oszmán birodalom osztozott a „közös végzet”-ben, hadd tegyek néhány megjegyzést. A sokféle, oszmán gabona-exportot befolyásoló tényező között ott az ezüst iránti kereslet: – a kincstár részéről, hogy fizetni tudja a harci gépezetet, mely nagyban függött a fizetett zsoldoseregektől; az uralkodóosztály részéről, hogy fenntarthassa kíséretét és helyzetét; és az egyszerű parasztnak részéről is, akik ezzel az ezüsttel teljesítették adó-kötelezettségüket az állam vagy a tímár-birtokos felé.

Ezt a hármatot kell a legjelentősebb, néha minden más megfontolást felülmúló változóknak (együtthatónak) tekintenünk. 1548-ban, egy Egyip-

tomból a szultánnak küldött jelentés⁶⁰ azt állítja, hogy a kincstárnak járó 500 ezer arany rögzített évi fizetséget nem egykönnyen gyűjtötték össze, mivel a három egymást követő bőséges aratás miatt a gabona-árak rendkívül alacsonyak. A jelentés még hozzáteszi, hogy a raktárak teli vannak és vásárlókra várnak, de „mind az *emineknek*, *kesszafoknak* és más császári beszédőknek, mind a közrendű adó-alanyoknak különlegesen nehéz eladni (a gabonát) és kifizetni az adókötelezettséget”. 1549–51-ben az ilyen alacsony áron, nagy mennyiségben elérhető gabona egyértelműen a fő ok volt, hogy „megújult az Egyiptommal folytatott itáliai kereskedelem (gabonafélék, fűszerek, vászon, cukor stb.)”.⁶¹ Ilyenképpen az ezüst annyira kellett a birodalomban, hogy az oszmánok készek voltak értékes gabona-tartalékaik áruba bocsátására a nyugatiak részére. Megjegyzendő, hogy a tímár, hász és vakuf földek jövedelmének majdnem felét (mely a Balkán és Kisázsia termőföldrőinek nem kisebb, mint 90 %-át tette ki) terményben kapták, melyet ez után kellett a kincstárnak, vagy a tímár-birtokosnak készpénzzé tenni. Az egyéni földművelőket arra kérték, hogy kötelezettségeiknek készpénzben tegyenek eleget, s a kormányzat parancsának ellentmondva, a tímár-birtokosok szintén arra kényszerítették adófizetőiket, hogy a tizedet termény helyett pénzben fizessék.⁶² Ilyen körülmények mellett tett az oszmán gazdaság erőfeszítést, hogy beilleszkedjen a pénz-gazdaságba, s ennek megvalósításához nyilvánvalóan szorosabb gazdasági integráció szükségeltetett a Nyugat-Mediterráneummal.⁶³

Az is igaz, hogy nyugatról erős nyomás hatott a betagolódás irányába – mely megmutatkozott a magas árajánlatokban és az égei-tengeri nagyméretű csempészkereskedelem megszervezésében.⁶⁴

Az oszmán kormányzat erőfeszítést tett, hogy a rögzített árak bevezetésével megvédje belső piacát: tiltotta olyan alapvetően szükséges áruk exportját, mint a gabona, gyapot, bőr, nyersbőr, viasz és az ugyanolyan fontos hadi-cikkét, mint puska, fegyver, ólom; harcolt a csempészet ellen nemcsak az Égei-tengeren, de a belső piacokon is; üldözte és vád alá helyezte saját kereskedőit, kik a fenntemlített árukat közvetlenül a falvakból gyűjtötték be és halmozták fel.

Habár Aymard egy helyen a velencei búza-kereskedelem megfékezésére tett oszmán erőfeszítést sikeresnek mondja, ő is elismerni látszik, hogy a szervezatlenség és hatásképtelenség miatt, melyhez hozzájárult még a nemesfémrúd és luxuscikk iránti kereslet, az oszmán piac gyakorlatilag szabad volt.⁶⁵ Láthatólag nem volt akadálya az integrálódás folya-

matának, mely az oszmán földeken aztán elterjesztette az uradalmi (csiftlik) gazdálkodást.

De még mindig fennáll az a nagyon komplex kérdés az oszmán „csiftlik rendszer” eredetéről és természetéről, mely valószínűleg alkalmasnak bizonyult az „oszmán társadalmi struktúra” megváltoztatására. Hadd említssem meg, hogy azok a szultánok és pasák, akik tételezhetőleg a „beneficiumokat” (Braudel kifejezésével)⁶⁶ teljes birtokká nyilvánították, valójában egyszerűen eladták beneficiumaik tized-jövedelmét (tímár, árpalik, pasmaklik stb.), melyet a rája, az állami tulajdonban lévő földek paraszt-birtokosa terményben fizetett. Ha a földet a szultán eladományozta mint mülk-öt (szabad birtoklású ingatlan), azt rögtön vakuf-fá (kegyes alapítvány) tették, ahogy az gyakorlatban volt a 16. század előtt. Az oszmán társadalmi-politikai rendszer állandó jellemzője volt a 17., sőt a 18. század folyamán, hogy minden hatalmasság (ekabir csiftliji) által birtokolt, illetve vezetett nagy uradalomnak megvolt a maga sajátos jellege.

A csiftlikiek megléte mindenestre nem jogosít fel, hogy olyan formákkal azonosítsuk, melyek Közép- illetve Kelet-Európában a fejlődés teljesen más helyzetében alakultak, amit a földek feletti abszolút ellenőrzéssel bíró arisztokrácia túlsúlya jellemezett.

Bizonyíték az oszmán összeírásokkal alátámasztott népességnomásra

Félretéve az olyan feltevéseket, hogy a népességnomást olyan külső változók befolyásolhatták, mint a gabona-export volumene, a városközpontokban lévő hiány, vagy az árak emelkedése – mely tényezők mind eltérő és gyakran esetleges faktoroktól függenek – Michael Cook, Wolf-Dieter Hütteroth, Musztafa Soysal, majd legutóbb Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁶⁷ nekiláttak, hogy közvetlenül az oszmán vidék problémáját vizsgálják. Oszmán kincstári összeírások, áttekintések felhasználásával, kiválasztott területen tanulmányozták a népesség és erőforrásai viszonyát, valamint annak egy adott időszakon belüli megváltozását. Ezáltal előtérbe helyezik az olyan jelenségeket, mint a marginális földek hiánya, földárak emelkedése, a földnélküli parasztok számának növekedése, a kivándorlás, stb. – melyek aztán a népességnomást eredményezhetik.

M. Cook vizsgálta elsőként alaposan és kritikával az 1450–1575-ös oszmán kincstári összeírásokat, átnézve 700 falut magábanfogaló három

kiválasztott területet: az Égei-tenger partján lévő Ajdint, mely Kisázsia egyik legtermékenyebb része; a dél-nyugati, hegyvidéki területen lévő Hamidot; s az ÉK-Anatóliában lévő Tokatot. Cook megfigyelte,⁶⁸ hogy mindhárom területen beszélhetünk a „16. századi állapotok miatt bekövetkezett demográfiai telítettségről”. Ami a megművelés módját illeti, kiemeli, hogy „az egyéni paraszt birtokában lévő föld mérete általánosan csökken”,⁶⁹ és a „parasztok elérték környezetük megművelhetőségének fizikai határát”, melyet abból is láthatunk, hogy „a korszak vége felé megpróbálnak termést kicsikarni még a hegyoldalakról is.”⁷⁰ A lakosság számának és a megművelt föld kiterjedésének növekedése tagadhatatlan tény, de „a népességnövekedés sokkal nagyobb sebességgel emelkedett, mint a megművelt föld terjeszkedése”. Ha egy mutató alapján 1475-öt 10 alapszinttel jelöljük, akkor 1575-re a lakosság 17-re nőtt, míg a megművelés alatt álló föld csak a 12-t érte el.⁷¹ Ráadásul az átlagos parasztháztartás földbirtoka a korszak végére 1/2 csift-ről 1/3, sőt 1/4-re csökkent (1 csift=60–150 ezer m²). Cook kiemeli, hogy ez mégsem jelzi szűkségszerűen az igazi népességnomást, mivel az intenzívebb földkihasználás lehetősége mindig adott volt.⁷² Hozzáteszi még, hogy a kincstári jegyzékek tanulmányozásából levont következtetések mindig kérdésesek, egyszerűen a jegyzékek tökéletlensége miatt is.⁷³ „A jegyzékek a lakosság nőtlen férfi tagjainak drasztikus emelkedését mutatják...ha ezt komolyan vehetjük, (mivel egyszerűen a kincstári gyakorlat le nem jegyzett változásáról is lehet szó) akkor ez a népességnomás feltevésének elegáns megerősítését jelenti.”⁷⁴

Az a tény, hogy az élelmiszer-árak gyorsabban emelkedtek, mint a bérek, „elég meggyőző érv a kereslet megváltozására, bár a bizonyíték csekély”. Cook kiemeli, hogy az oszmán mezőgazdaság történetéről jelenlegi tudásunk nem elég ahhoz, hogy eldöntsük, volt-e intenzifikálás a mezőgazdasági módszerekben.⁷⁵

Suraiya Faroqhi és Leila Erder⁷⁶ az 1550–1620-as időszakban vizsgálták a népességnomást kérdését, különös hangsúlyt fektetve a kisázsiai Dzszelali zavargások demográfiai és gazdasági következményeire, két nagyon eltérő jellegű területet választva: Sebin (Sabin) Karahiszar és Izmid (Kodzsaeli) szandzsákjait. Mindkét esetben úgy találták, hogy a települések száma 1550–1620-ban csökkent.

Kodzsaeli: 161 (1561-ben) – 141 (1615-ben)

Karahiszar: 426 (1569-ben) – 402 (1613-ban)

Csökcent az adófizető lakosság száma is:

Kodzsaeli: 5439 hane (1540-es évek) – 4730 (1613)

Karahiszar: 13 679 hane (1569) – 7755 hane

Miután megállapították, hogy az oszmán összeírások adatai bizonytalanok, végkövetkeztetésként kijelentették, hogy Karahiszar egész lakossága 1574–69-ben éles emelkedést mutat, majd 1569–1613-ban ugyanilyen drámai csökkenést – miközben Kodzsaeliben a hanyatlás üteme nem ilyen látványos. Szerintük a Kodzsaeliben tapasztalt eltérés a nagy földbirtokok (csíftlikék) kialakulására, az új intézmények és gazdálkodási formák bevezetésére, valamint a bekövetkezett termelés növekedésére vezethető vissza. Megjegyzi, hogy azok a leletek, melyek szerint a 16. század vége felé népességcsökkenés történt, megegyezik Nedcet Tuncdilek, Akdağ és Hütteroth Kisázsia más területeire tett végkövetkeztetéseivel.

Nemrég Suraiya Faroqhi és Huri Islamoğlu⁷⁷ hasonlította össze Kisázsia más területein a lakosság-növekedés és a mezőgazdasági termelés arányát. Megpróbálták a népességváltozást a termelés és a terményfajták átalakulására vonatkoztatni.

Közös tanulmányukban Faroqhi és Islamoğlu felhasználták az 1520–1600 közötti oszmán összeírások 15 különböző kisebb területre (nahije) vonatkozó adatait. Végül azt a következtetést tették, hogy a gabonatermesztés növekedése ezeken a helyeken sokkal a népesség növekedési aránya alatt maradt. Számításuk szerint Iznik és Adana kivételével a népesség minden körzetben 50 %-nál nagyobb arányban emelkedett. A szerzők úgy magyarázzák a két kivételt, hogy Adana területe még ekkor is túlnyomóan törzsi terület, másodsor a csíftlik rendszer nagy „eladásra termelő uradalmi” feltehetően mindkét régióban felfutóban voltak. A népességnövekedésre való válaszként úgy gondolják, mind a termelés növekedése, mind a terményfajták váltása megjelent. A száraz, központi fennsíkon a búzáról árpára és más kisebb gabonafajtára tértek át, míg Tire és Adana parti síkságain árpára és gyapotra váltottak.

A szerzők – azzal érvelve, hogy a jegyzékek adataiból nem nyerhető több objektív alap a számításokhoz – a termés utáni adót és az adófizetők számát tekintették jelzőrendszernek, mellyel a gabona termelésében és a népesség számában történt változásokat demonstrálni lehet.⁷⁸ Csakhogy ismert tény, hogy az általános kincstári összeírások (mufasszal defter) nem teljese a bevételeket és a népesség adatait tekintve, mivel e két tényező egy részét gyakran külön iratban rögzítették – különösen a nagykiterjedésű vakufok esetében. Néha az összeírásokból kiemelt, il-

letve visszaikatott adatok változhattak, nemcsak az adó-jövedelmet és az adófizetők számát illetően, de a terményfajták képét illetően is. Ezzel a megfigyelt rendkívüli esetekből néhányra magyarázat is adódik. Másrészt a búzáról árpára való áttérés mögött egyszerűen az a tény is állhat, hogy a keleten történő katonai hadjáratok idején a kormányzat nagymennyiségű árpát kívánt. Ez a kereslet manifesztálódott, mikor az adó-behajtás formája: – vagy terményben történt (nüüz), $2/3$ -ot vagy $4/5$ -öt árpában, $1/3$ -ot vagy $1/5$ -öt búzában követeltek; – vagy a kormányzatnak történő kényszereladás formájában (szürszat)⁷⁹, amely visszafordította az árpa árának emelkedését.⁸⁰

Faroqhi és Islamoğlu azonban azt akarta bemutatni, hogy a búza-termesztés csökkenése és az erre felelő növekedés az eladásra termesztett növényfajtákban, valamint az úgynevezett csiftlik rendszer megjelenése, mind egy olyan fejlődést képvisel, mely 1515–1600-ban a „kapitalista világgazdasági rendszer” hatására jelent meg. De Csukurova-ban (Adana) történt meg egyedül az áttérés a búzáról a piacra termesztett növényekre, ezért úgy tűnik, a világgazdaság kereslete még nem alkotott reális tényezőket.⁸¹ Ott a gyapotot kisméretű mezre'a-kban (lakosság nélküli termőföldpuszta) a nomádok termesztették, mivel nincs arra bizuonyíték, hogy ebben az időszakban nagy uradalmak (csiftlikek) lettek volna.⁸²

Mindenesetre az a feltevés, hogy az oszmán birodalom már a 16. század második felében a mezőgazdasági termelés és a földbirtoklás rendszerének alapvető átalakulását kezdte volna meg, mely végül „társadalmi formációjának felbomlásához”⁸³ vezetett volna, a kutatás jelen szintjén nem fogadható el.

2. Az oszmán árforradalom: az ezüst beözönlése vagy a népességnövekedés eredménye?

„A Török Mediterráneum ugyanúgy élt, ugyanabban a ritmusban lélegzett, mint a keresztények.” Braudel: *The Mediterranean* I. 14.

Az összes népességnövekedéssel foglalkozó tanulmány kiértékelése után azt kapjuk, hogy minden komplex demográfiai és gazdasági jelenség kulcs-indikátora az áremelkedés.

Braudel *La Méditerranée-jének*⁸⁴ kiadása óta az oszmán uralom alatti területeken történt áremelkedésről szóló tanulmányok két irányba

haladtak. Néphányan azt hangsúlyozták, hogy a döntő tényező az ezüst-beözlés és a pénzügyi politika hatása – mások a hangsúlyt a birodalmon belüli lakosságnövekedés és városiasodás okozta kereslet-kínálat növekvő különbségére helyezték, valamint a nyugattal való egyre kiterjedtebb kereskedelemre. Ha egy fejletlen pénzgazdasággal rendelkező államban felkelések láncolata indul meg, hogy is lehetne – kérdezi Braudel – elkerülni az „árforradalom” kifejezés használatát? 1951-ben egy kritikai áttekintést írtam Akdağ azon tanulmányához, melyben, hogy az áremelkedést magyarázza, olyan felszíni jelenségekre koncentrált, mint a nemesfémek hiánya a piacon, és az állami devalváció. Itt hívtam fel a figyelmet.⁸⁵ Hamilton/Braudel⁸⁶ teóriájára, mely hangsúlyozta, hogy az ezüst hatására az árak az egész Mediterráneum világában emelkedtek és adalék volt ahhoz, hogy a leértékelés csak részben játszott szerepet az oszmán gazdaság komplex ár-mechanizmusában.

Egy nemrég megjelent cikkében, mely az oszmán birodalom ármozgásait kutatja, Barkan⁸⁷ arra a következtetésre jutott, hogy az áremelkedés nem magyarázható pusztán az ezüst általános inflálódásával, hanem alapvetően jellemezhető: egyrészt a birodalom népességyomásával és az európai kereskedelem kényszerével, másrészt a növekvő közöltségek hatására leértékelt akcsével.

Azonnal meg kell itt jegyeznünk, hogy nem lehet eléggé hangsúlyozni, milyen életbevágóan jelentőségteljes az oszmán kincstár és általában a gazdaság számára a nyugatról jövő nemesfémek importja. Ennek fontosságával az oszmánok is teljesen tisztában voltak már olyan korai időktől fogva, mint I. Murád (1362–1389) uralkodásának ideje, ugyanis ekkor vetették ki az ezüst-sarcot Szerbiára⁸⁸; majd I. Bajezid korában (1389–1402), mikor a szultán megpróbálta újra megnyitni és kiaknázni Észak-Szerbia ezüsbányáit.⁸⁹ Ezen gazdag bányák feletti ellenőrzés az egyik legfőbb ösztönző, mely a 15. század folyamán a felső-szerbiai és boszniai uralomra irányuló oszmán erőfeszítések háttérében állt.⁹⁰ Mikor Hódító Mehmed – költséges birodalmi politikájának pénzügyi fedezésére nagy szükségben lévén – teljes ellenőrzést nyert a terület felett, megtiltotta⁹¹ a Raguzán keresztül Magyarországra és Lengyelországra irányuló ezüst-exportot – mely az Európát ezüsttel ellátó legfőbb útvonalak egyike volt.

Az oszmánok bátorították az arany és ezüst importját azzal, hogy felmentették a vámilleték alól, s szigorú rendelkezéseket hoztak annak az országból való kiáramlásának megakadályozására. Hogy tovább il-

lusztráljuk a nemesfémrudat vonzó és akkumuláló oszmán politikát, még azt is hozzátéhetjük, hogy az oszmánok nemcsak felmentették az ezüstöt és aranyat a vámok alól, hanem néhány esetben el is rendelték az európaiak számára, hogy évenként bizonyos mennyiségű ezüstöt hozzanak az oszmán pénzverés számára.⁹²

Mikor a 16. század második felében az oszmán kormányzat elhatározta, hogy kibővíti a nyugati államok kapitulációs kiváltságait, a döntés körülményeit meghatározta az a sürgető szükség, hogy készpénzt szerezzenek az egyre nélkülözhetetlenebb fegyverek finanszírozására. Ebben az időben az oszmánokra nehezedett a költséges armadák felállításának terhe⁹³, az ostrom-felszerelések beszerzése, erődök építése, és ami a legfontosabb, hatalmas méretű, tűzfegyverrel ellátott, fizetett zsoldos-hadtestek felállítása⁹⁴.

Ez azt jelentette – mint a számtalan fizetési krízissel küszködő Spanyolország esetében is – hogy hatalmas mennyiségű nemesfémrudat kellett rövid időn belül találni a pontos fizetés biztosítására. S nem szabad elfelejtenünk, hogy addig, amíg a következő évszázad folyamán nem vezetik be a vellont (papírpénz)⁹⁵ az egyetlen elfogadható pénz az arany és az ezüst. Ha valaki azonnali magyarázatot keres, hogyan váltott át az oszmánság a 16. század második felében a pénzgazdaságra, mindekelőtt a fentvázolt körülményekre kell összpontosítania.

Barkan⁹⁶ szerint az élelmiszer ára 1490–1617 között több mint megnégyszereződött, míg ugyanebben a 127 évben az aranyak az ezüsthöz viszonyított aránya 2,6-szeresére nőtt. Ezért úgy következtet, hogy az ezüst-infláción kívül más tényezőket kell figyelembe venni az eltérés magyarázatára, úgy mint: a népességnövekedést és az Európával való kereskedelem növekedéséből keletkező keresletnövekedést. Egy hosszú időszak folyamán, 1584–1606 között az árak meredek emelkedést mutatnak, 1606-ra érve el a csúcst az igazi infláció minden velejárójával. Az ezüstár alapján mérve, az általános árszint 1490–1584-ben csak 62 %-kal nőtt, míg a következő évtizedben 165 %-kal.

A levantei „szabad” kereskedelem körzetében a nyugati merkantilizmus hirtelen és romboló hatása az árfolyamban és az árakban mutatkozott. Szelaniki, egykorú történetíró és az oszmán pénzügyi osztály hivatalviselője, az 1588-ban a portánál kitört lovaskatonák lázadását⁹⁷ magyarázva arról panaszkodik, hogy az árak hirtelen megváltozása a következőképpen történt: „Egy aranypénz értéke 60 akcséről 120 akcsérement fel, ezt követően a kereskedők a piacon megkétszerezték áraikat.

Ennek eredményeképpen az élelmiszer és a ruházat kétszer olyan drága lett, mint volt. Annak, aki korábban 10 dukátot érő fizetést kapott, most úgy tűnik, mintha csak 5-öt kapna.” Itt megjegyzendő, hogy Szelaniki értékelésében csak az aranyat veszi alapnak. Ali – egy másik magasrangú oszmán pénzügyi hivatalnok – a rögzített fizetésű emberek riadalmát adja vissza, mikor azt mondja: „Mióta a kereskedők tetszésük szerint adták az árakat, az árak, bár hivatalosan rögzítettek, naponta emelkedtek, azt eredményezve, hogy az árusok egy csoportja a piacon meggazdagodott, míg a katonaság és az elitje csődbe ment.”

Barkan⁹⁸ összefoglalva Sahillioğlu tanulmányát az oszmán devalvációról, e tényezőt, mint a legfontosabb okot említi az áremelkedésre. Az akcse leértékelése – mely alapvető pénzegység és elszámolási pénz – 1584 előtt többször is megtörtént. Az első fontosabb leértékelés 1464-ben történt, Hódító Mehmed alatt, mikor 355 akcsét tettek 100 ezüst-dirhempel egyenlővé (320,7 gr); vagyis 13 %-kal leértékelték. A következő évszázad hosszú időszakában az akcsét még 13 %-kal devalválták, de ez sem hasonlítható ahhoz a drasztikus leértékeléshez, amely 1584–90-ben volt. A hatodik év végére – mondja Sahillioğlu – 100 ezüst-dirhem 800 akcsével volt egyenlő. Folyamatos devalvációk során az arány 1600 körül 950, 1618-ban 1000 akcse. Barkan nem kísérli meg, hogy kapcsolatot keressen az államilag bevezetett devalváció és a piacon hirtelen nagymennyiségben megjelent nyugati pénzermék jelensége között. Úgy véli, a leértékelés egyszerűen az állam pénzügyi feszültségét próbálta enyhíteni – ahogy ezt az előtte járó történészek is értelmezték.⁹⁹ A devalvációhoz vezető igazi mechanizmust, mely kapcsolatban áll az ezüst inflációjával, vagy pontosabban a piacon eltérő arányban jelenlévő ezüstpénzzel, az oszmán esetre vonatkozóan még nem vizsgálták.

A folyamatot közelebbről tanulmányozta Luigi de Rosa¹⁰⁰ az 1570–1600-as időszakban a Nápolyi Királyság pénzügyi problémáival kapcsolatban. Megjegyzi, hogy az egyensúly-felbomlás első jelei a körülnyírt pénz piaci feltűnésével, és az országból kifolyó nemesfémekkel mutatkoztak – amely megfigyelés egyaránt érvényes az oszmán esetre is. A nemesfémrudak gyakori importja a kormányzat által Spanyolországból Nápolyba nemhogy enyhítette volna a helyzetet, de áremelkedést okozott. A növekvő állami pénzfelhasználás és az ebből következő adóztatás emelkedése, valamint az álamadóság növekedése a működő inflációs folyamatoknak csak egyik aspektusa volt. Az akut költségvetési krízis az állam részleges csődjéhez vezetett. Hogy elkerüljék a nemesfém kifolyását

az országból, 1587-ben elrendelték, hogy az árfolyamot a megváltozott ezüst-értékhez igazítsák. Az időpont azért érdekes, mert tudjuk, hogy ugyanebben az időben, ugyanilyen nyomás hatására vitte véghez az oszmán kormányzat a devalvációt. Most – gondolom – tudjuk, miért és hogyan jelentkezett egy bizonyos időpontban az oszmán leértékelés.

1571 után masszív ezüst-szállítmányok érkeztek Spanyolországból Itáliába. Braudel a *La Méditerranée*¹⁰¹ egyik fejezetében részletesen lefesti, hogyan helyettesítették 1571-től a Barcelona–Genova útvonalat az Atlanti útvonallal, hogy aztán az amerikai kincsek garmadát szállítsa Flandriába. Ennek az ezüstnek nagy része a Levantén keresztül Genovába, Nápolyba, Velencébe, Anconába jutott. Az okot, hogy miért így történt, először is abban a tényben kell keresni, hogy éppen ebben a periódusban Spanyolországban nagy kereslet támadt az aranyra, míg a Levantéban az ezüst az, ami viszonylag ritka, s az arány az ezüsthöz képest olcsó. Ilyenképpen a csere hosszú történetében új szakasz nyílt az ezüst-hiányban szenvedő iszlám és az aranyra éhező Európa között.¹⁰²

A spanyol kormánynak azután – hogy a fontos kérdés további részleteibe menjünk – ezüsthöz aranyra kellett váltania, mivel az előbbinek a szárazföldről Flandriába szállítása sok nehézséggel és költséggel járt és ami talán a legfontosabb, a flandriai zsoldosok ragaszkodtak ahhoz, hogy aranyban fizessék őket. Még megjegyzendő, hogy nyugaton a csereforgalom minden számlája aranyban volt fizethető. Az ezüstinfláció idején az arany lett a biztos befektetés. Így a nagy arany-kereslet s az ezzel egy időben jelentkező potosi ezüsbányák nagy termelése szokatlan ezüstinflációt hozott a nyugati Mediterráneumban, és Levantét – ahol az arany ezüsthöz való aránya alacsonyabb volt – az ezüstről aranyra váltás hasznosító piacává tette. 1570-től a Levantén az ezüst hiányát az államköltségek szokatlan emelkedése miatt minden előzőnél jobban megéreztek. Braudel rámutat¹⁰³, hogy Itália e korszakban az arany- és ezüst-zónák közötti összekötő-szerepének köszönhetette jólétét. A Mediterráneum keleti és nyugati része közötti árfolyam-forgalom előre nem látható nagyságot ért el 1570-től kezdődően, majd rövid időn belül a spanyol real-ok hódították meg a levantei piacot. A hatalmas profitnyerés ösztönzésére – mely gyakran elérte a 30 %-ot¹⁰⁴ – az ezüst- és aranyspekuláció szinte megtörte a levantei kereskedelem hagyományos modelljét. 1603-ban például az oszmán birodalomból a 250 ezer aranypénz visszatérését csodálkozva jelentették.¹⁰⁵ Ugyanebben az időben az egyedül Velencéből Levantéba exportált ezüst évi mennyiségét 50 millió darabra becsülték.¹⁰⁶

Az erősen merkantilista nézetű francia kormányzatot félelemmel töltötte el a kereskedői körében tapasztalt új változás, akik most sokkal jobban el voltak foglalva a sevillai és mexikói ezüstpénzek hasznóhozó kereskedelmével, mint a francia kézművesáruk Levantéba exportálásával. Egy, a királynak küldött jelentés¹⁰⁷ írja 1614-ben: „Az elmúlt pár évben csak vert ezüsttel kereskednek, melynek száma eléri a több mint 7 millió écu-t évente, s az a tranzit feltételeivel egyedül Marseillesen megy át, anélkül, hogy más régiókat is érintene.”

Az oszmán piacon hamis és tört pénz jelent meg azonnyomban, mikor az ezüstinfláció fellazította az ezüst-arany arányát, s ezáltal elszabadult a forgalomban lévő árfolyamokon a további spekuláció. Valójában ez a jelenség már sokkal 1600 előtt megjelent.¹⁰⁸ 1575-ből egy bursza-i jelentés azt mondja, hogy a zsidó pénzváltók összeszedik a jó akcsét, 50–55-öt egy aranyért, amit aztán hamis akcsére váltva eladnak, 70 akcsét egy aranyért.¹⁰⁹

Egy következő, 907-re (1589) datált oszmán dokumentum¹¹⁰ elmondja, milyen feltételek mellett és hogyan folytatták le az oszmán leértékelést. „Az új kurus a hivatalos forgalomban 80 akcsés áron volt, s egy kurus 9,5 ezüst-dirhemet és egy kevéssel több réz-dirhemet tartalmaz. Ha megolvastják, az az ezüsttartalom, melyből az akcsékat verik, csak 65 akcsényit ad. A piacon az emberek ennek tudatában is voltak, s annak előnyével is, hogy jó ezüst-akcséjuket megtartsák, s fizetségként csak kurus-t használjanak. Eredményképpen az akcse eltűnt a forgalomból. Ezen úgy javíthatunk, ha a kurust leértékeljük 70 akcse per *groush* szintre... így az új áron a haszon elhanyagolható, s senkinek sem lenne érdeke, hogy felhalmozza az új ezüst-akcsét.” Ezért nyilván ugyanannak a forgalomban lévő ezüstpénznek a diszparitása volt a felelős azért, hogy a császári pénzverde által forgalomba bocsátott jó ezüst-akcsét az emberek szétarabolták és hamisították. Ez a „nem-hivatalos devalváció” szorította rá az államot, hogy saját devalvációját végrehajtsa. A jelentésből világos, hogy az oszmán pénzügyi szakértők teljes tudatában voltak, hogy működik a Gresham törvény. Ezzel az eligazítással az akcsét és a kurust visszahelyezték az aranypénzzel szembeni azonos szintre, 1 arany most 1,7 kurus és kb. 120 akcse. Ugyanúgy az 1584 utáni oszmán leértékelés magyarázata az a vágy, hogy megelőzzék az államkincstár számlájára történő ezüstpénzzel folytatott spekulációt, hogy megelőzzék az arany nyugatra áramlását, az ezüst eltűnését a forgalomból, vagy éppen Iránba jutását, ahol az arany-ezüst arány a törökországinál magasabb volt (az ezüst az

aranyhoz Törökországban 1:12-höz aránylott, Iránban 1:11; Szicíliaban viszont 1:15)¹¹¹. A lértékelést láthatólag olyan szakértők tanácsadásával folytatták le – ezek a korszakban az oszmán pénzügyek irányítása alatt álló zsidó bankárok – akik az Itáliában uralkodó állapotokról és az ottani rendelkezésekről teljes mértékig informáltak voltak.¹¹² Az oszmán államférfiaknak egy komplex problémával kellett szembenéznük: hogyan lehet fenntartani a monetáris egység stabilizációját eltérő pénzzemmel szemben olyan körülmények között, mikor az arany-ezüst aránya változékony és egy olyan helyzetben, amely időről-időre minden középkori árfolyam-rendszerben előfordult.¹¹³

Jegyzetek

1. *Şerif Mardin*: Jön Türklerin Siyasi Fikirleri: 1895–1908. (Ankara, T. Is. Bankasi Kültür Yayinlari, 1964). *S. Mardin*: Continuity and Change in the Ideas of the Young Turks. (Ankara, School of Business Administration and Economics, Robert College, Istanbul, 1969.)
2. *Halil Inalcik*: Ziya Gökalp. International Encyclopedia of the Social Sciences, VI. 1968, 194–96.
3. Köprülü-ről lásd: Fuad Köprülü Armağom, Mélanges Fuad Köprülü (Istanbul: Univ. of Ankara, DTC Fakültesi, 1953) és *Halil Inalcik*: Türk ve Fuad Köprülü. Türk Kültürü, VI. 65. 1968, 289–94.
4. Balkan Memleketlerinin Zirai Reform Tecrübeleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, IV. 4. 1944, 455–554.
5. Első kiadása Párizsban, 1949-ben.
6. *Ö.L. Barkan* publikációja az oszmán demográfiáról: Türkiye’de İmparatorluk Deverilerinin Büyük nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. İktisat Fakültesi Mecmuasi, II 1. 1940, 20–25. II. 2 1941, 241–47. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler. Vakıflar Dergisi, II. 1942, 279–386. Osmanlı İmparatorluğunda bir İksan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler. İktisat Fakültesi Mecmuasi, XI. 1949/50, XIII. 1951/52, XV. 1953/54. Tarihi Demografi Arastirmalari ve Osmanli Tarihi. Türkiyat Mecmuasi, X. 1951/53. Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of Economic and Social History of the Orient I. 1. 1958. Research on the Ottoman Fiscal Surveys, Studies in the Economic History of the Middle East, 1970. 894 (1488–89) yılı Cizyesinin Tahsilatina ait Muhasebe Bilancolari. Belgeler, I. 1. 1964.
7. La Méditerranée et le monde Méditerranéen a l’époque de Philippe II. (Paris); angol fordítását S. Reynolds készítette: The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. (New York)
8. Abu Ishaq Kazeruni und Ishaq Derwische in Anatolien. Der Islam, XIX. 1930–31.

- és *Les origines de l'Empire Ottoman* (Párizs, 1935). Fuad Köprülü: „Abdal” *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*.
9. *Richard Busch-Zantner*: *Agrarverfassung, Gesellschaft und Siedlung in Südosteuropa, unter besonderer Berücksichtigung der Türkei* (Leipzig, 1938). E korszak török expanziójáról és a letelepedésről lásd: *Faruk Sümer*: *Oguzlar* (Türkmenler), *Tarihleri, Boy Teskileti, Destanlari* (Ankara, 1967) „Andalu'da Mogollar” *Selcuklu Arastirmalari Dergisi*, 1969. *Speros Vryonis*: *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*. Berkeley, 1971.
 10. *Vryonis* idézett műve; *Doukas*: *Historia Turco-Byzantina*. Detroit, 1975.
 11. *F. Taeschner*, szerk.: *Al-Umari's Bericht über Anatolien nach den Masalik al-absar*. Leipzig, 1929.
 12. *Paul Wittek*: *Das Fürstentum Mentesehe*. Amsterdam, 1967.
 13. Itt tett megállapításaim részletesebben meg fognak jelenni egy tanulmánykötetben: *The Crusades V*. Szerk.: *Setton* és *H. W. Hazard*.
 14. *Barkan*: „Osmanli Imparatorluğunda” op. cit.; *Barkan*: *Hüdavendigâr Livasi* (Ankara); *Barkan*: *Les problèmes fonciers dans l'Empire Ottoman au temps de sa fondation*. *Annales d'histoire sociale*, 1939.
 15. A legfontosabb ezek közül a krónikák közül *Asik Pasazádé-é*; lásd *Historians of the Middle East* (London, 1962), szerk. *B. Lewis* és *P. Holt*.
 16. Ld.: *Braudel*: *Mediterranean*; *Braudel*: *Capitalism and Material Life, 1400–1800*. New York, 1973.
 17. *Mediterranean*, I. 403.
 18. Ez az adat, melyet Braudel vitat, megegyezik azzal a feltételezéssel, hogy az Iszlám világ népessége körülbelül kétszerese volt Itália teljes lakosságának.
 19. *Recensement*, 20. *Fiscal Surveys*, 169.
 20. *Braudel*: *Mediterranean*, szerint 90 %.
 21. *Barkan*, „*Fiscal Surveys*” szerint az oszmán jegyzékek vizsgálatának hatalmas munkáját még nem fejezte be. Tanulmányaiban megadott számadatai különböznek.
 22. A *Recensement*-ben ez az adat: 1 026 173.
 23. *Fiscal Surveys*, 169.
 24. *Braudel*, *Mediterranean*, I. 298.
 25. *Barkan*, *Recensement*, I. V. VI. VII. táblázatok.

26. *Barkan*, Fiscal Surveys-ből egy egyszerűsített táblázat:

Tartományok:	háztartások		növekedés:
	1520–30:	1570–80:	
Anadolu (Ny-Kisázsia)	474 447	672 512	41,7 %
Karaman (Közép-Kisázsia)	146 644	268 028	82,8 %
Zulkadriye (Kirsehir-Maras ter.)	69 481	113 028	62,6 %
Rum-i Kadim (Amaszia-Tokat ter.)	106 062	189 643	79,0 %
Rum-i Hadisz (Trabzon-Malatia ter.)	75 976	117 263	54,0 %
ÖSSZESEN	872 610	1 360 474	

27. *Nikolaj Todorov*: La situation démographique de la péninsule balkanique au cours des XVe et XVIe siècles. Annuaire de l'Université de Sofia, 1959. *Barkan*, 894. (1488/89). *Barkan* ugyanazon *Muhasebe-i Cizye* iratokat használva korrigálja Todorov számításait. *Barkan* szerint a Muhasebe-i Cizye jegyzékek egyedülálló és páratlan forrás demográfiai kutatásra – teljessége miatt. Ugyanakkor megpróbál rámutatni hibáira is. Útmutatása szerint az 1488–90-es fejadó jegyzékek az oszmán demográfiai kutatás szempontjából alapvető fontossággal bírnak. Ld. még *M. Sokolowski*: Le developpement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIIe siècles”, *Balkanica*, 1970.

J. Káldi-Nagy: Bevölkerungsstatlicher Quellenwert der Gizye-Defter und Tahrir-Defter. *Acta Orientalia*, 1960., megmutatta, hogy minden egyes összeírásnál meg kell határozni a háztartás alapegységét a fejadóra vonatkozóan, mivel az minden alkalommal változott az adófizető vagyona szerint.

28. *Barkan*, i. m., *Ek Cedvel*, no. 1.

29. *Barkan*, i. m. 16.

30. Recensement...

31. Mediterranean...

32. A következő táblázatot először *Barkan* adta ki a „Tarihi Demografi”-ban és a Fiscal Surveys-ben. Saját táblázatomból elhagytam Isztambul, erre a városra vonatkozólag lásd: *H. Inalcik*: Istanbul. *Encyclopedia of Islam*.

AZ OSMÁN BIRODALOM LEGFONTOSABB VÁROSAINAK NÉPESSÉGE:

	1520–30	1571–80
SZÍRIA:		
Aleppo	56 881	45 331
Damaszkusz	57 326	–
KISÁZSIA:		
Bursza	34 930	70 686
Amid	18942	31 443
	(1541-ben)	
Ankara	14 872	29 007
Tokat	8 354	13 282
Konya	6 127	15 356
Szivasz	5 560	16 846
BALKÁN:		
Athén	12 633	17 616
Edirne	22 335	30 140
Szarajevó	5 632	23 485
Monastir	4 647	5 918
Szkopje	4 631	9 867
Szófia	3 899	7 848

33. Recensement..., VI. VII. táblázatai.
34. *Inalcik*, Istanbul.
35. Ld. Barkan listáját a Tarihi Demografi-ban. Quelques observations sur l'organisation économique et sociale des villes ottomanes. Recueil de l'association *Jean Bodin*.
36. *N. Todorov*: Balkanskiat grad XV–XIX-vek. (Szófia, 1972).
37. *Ronald Jennings*: Urban population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayeri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. International Journal of Middle East Studies, VII. 1. 1976.
38. U. o. és cikke: Kayseri. Encyclopedia of Islam.
39. Konferencia a 15–18. századi balkáni városról. Moszkva, 1969. március 29–30. A tanulmányokat a Studia Balcanica III. 1970. számában közölték. A megbeszélések alatt T. Stoianovich kiemelte a L'esprit de l'enseignement des Annales rendkívüli hatását a balkáni kutatásokra. A másik konferencia, La colloque interdisciplinaire: Istanbul a la jonction des cultures balkaniques ... Isztambulban volt. Tanulmányait a Bulletin de l'Association Internationale des Etudes du Sud-Est Européen-ben adták ki 1974-ben.
40. *Todorov*, i. m.
41. Barkan választását az oszmán jegyzékekben szereplő hane-ra alkalmazott ötös szorzószámra vonatkozóan most vizsgálják át. *Erder* a modern demográfiai elmélet fényében vizsgálta meg a kérdést. (Measurement of Pre-Industrial Po-

pulation Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, 1975). Mivel sok jegyzékben úgy is rögzítik a lakosságot, mint nefer – ami valószínűleg adóképes felnőtt férfit jelöl – Erder a lakosság felbecslésére a következő megbízhatóbb módszert ajánlja: I. Ahelyett, hogy a számítási alapnak a hane családi háztartás egységét tekintjük, mely gyakran puszta kincstári megfelelő, nem földrajzi állandó, sokkal megbízhatóbb, ha a tényleges felmérési adatokból a serdülőkor feletti férfi lakosságot, nefer-t vesszük figyelembe. II. Ha adott „a kapcsolat a lakosságnövekedési arány és a népesség kor-változási összetevője között”, akkor megalkothatók az összehasonlító sorozatok a lakossági szorzószámra. Úgy készítette el ezt, hogy minden szorzószám behatárolható egy viszonylag szűk, 3 és 4 közötti láncba. Ez sokkal biztonságosabb, mert a lehetséges variációk száma kisebb. Mindenesetre ezek a szorzószámok csak nagy népességnél alkalmazhatóak, s olyan településeknél, melyek jegyzékről jegyzékre jól felismerhetők.

Bruce McGowan egy érdekes módszert alkalmazott a vidéki területek összes termelésének kiszámítására. Food Supply and Taxation on the Middle Danube 1568–1579. Archivum Ottomanicum, 1969.

42. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse et le commerce du blé pendant ... (Paris, 1966)
43. Mediterranean ...
44. *Aymard*, i.m. *Braudel*, 583.
45. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imperatorluğundan Kuruluş ve Inkisafı Devrinde ..., Belleten, XIV. 1950.
46. *Mustafa Akdağ*: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi. (Ankara 1971). 1494–1503-ban nagy éhínségek voltak.
47. *Akdağ*, Osmanli...
48. *Aymard*, 112. 114. táblák.
49. *Lütfi Güçer*: XVI–XVII. Asirlarda Osmanli İmparatorlugunda Hububat Meselesi ve Hububattan Ahnon Vergiler. (Istanbul, 1964). Táblázatok a búza-kereskedelemeiről: *Güçer*: XVII, yüzyil Ortalarında Istanbulun İaşesi için Lüzumlum Hububatın Feminî Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XII, 1950/51. *Marie Mathilde Alexandrescu*: Contribution a l'étude de la provisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Studia et Acta Orientalia, I, 1957, 13–37.
50. *Aymard*, 31.
51. *Akdağ*, Osmanli, 513.
52. *Aymard*, 166.
53. *Aymard* kiemelte, hogy a szicíliai búza-export nehéz feltételei miatt a velenceiek a Levante felé fordultak. *Braudel* szerint a nagyobb cargo hajók használata csökkentette a szállítási költségeket és a búza-kereskedelem további terjedését segítő tényezővé vált.
54. *Aymard*, 166–167. Ld. még: *Ljuban*: Turkey and Europe in the 16th–19th Century. [sic.] Etudes Balkaniques II–III, 170–173.
55. *Braudel*, Mediterranean, I. 476. A különösen gyenge levantei ezüstpénzekről lásd az isztambuli–velencei Bailo-t. *Braudel*, Mediterranean, I, 450.
56. Például 1564-ben, lásd *Akdağ*, Osmanli..., 396.
57. Az oszmán birodalom búza áraihoz lásd *Akdağ*, *Güçer*, *Barkan*, *Aymard*, *Braudel* idézett műveit. Az 1490–1540-es periódusra *Akdağ* árai (2–3 akcse per

kile; kile=25,656 kg) alacsonyabbak *Barkan* árainál (4–8 Burszában, 6–10 Edirnében, 13,5 Isztambulban) látszólag azért, mert az utóbbi csak a főbb városlakók árát nézte. A bursa kádi jegyzékei megerősítik *Barkant*. A Trákiában hivatalosan rögzített búza-ár ugyanebben az időben 4–5 akcsé kilónként. Lásd *Tayyib Gökbilgin*: Edirne ve Pasa Livasi. Isztambul, 1952. 168, 237, 248, 297. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*: Crop patterns and Agricultural Trends in 16th Century Anatolia, mely tanulmány ugyanezt az arányt adja meg 1570–74-re, Közép-Anatóliára, de 10 akcsét Iznikre és 18-at Adana területére. Az oszmán leértékelés előtt, 1550–1584-ben a búza-árak szerényen emelkedtek, de a leértékelés után 1585–95-re felszöktek 20 vagy ennél is több akcséra, majd 1595–1600-ra 40–50 akcséra.

Ahogy Braudel is megállapította: ha hosszabb időszakokat fedő összefoglaló ár-sorozatotak nem állítunk össze a birodalom különböző területeire vonatkozóan, akkor nem lehetünk biztosak feltételezéseinkben.

58. *Akdağ*, Osmanli..., 532–537.; *Akdağ*: Celali Isyanlarında Büyük Kaçgunluk. Tarih Araştırmaları Dergisi II. 1965, 2–3, 1–49. *L. Güşer*, XVI–XVII. Asirlarda, 19.
59. *Braudel*, Mediterranean, I, 593–594.; *Aymard*, 51–52.
60. Nationalbibliothek, Vienna, Manuscript AF 239. Münshêât-i Ibrahim Bey, v. 78 b.
61. *Aymard*, 48, 56, 122. 1549–55-ben hatalmas velencei cargo hajók indultak az Archipelagókra, Isztambulba és Egyiptomba.
62. A bőséges évek alatt még a közrendűek számára is engedélyezték, hogy közvetlenül a külföldieknek fölöslegüket eladhassák. Lásd *Aymard*, 50–51.
63. Lásd a 83. és 87. jegyzetet.
64. Rüstem, a nagyvezír mondta a Bailo-nak a velenceiekről: „che vengono pigliar grani nell' Archipelago a forze de denari”, idézi *Aymard*, 50. A nyugati államok is kényszerítették a portát, hogy nagy kereskedelmi kiváltságokat kapjanak. Lásd *Inalcik*: Imtiyazat. Encyclopedia of Islam, 2nd ed., IV, 1179–89.
65. *Aymard*, 50, 59, 61, 70, 95, 99, 132, 167–168. Az eredeti gondolat Braudeltől származik. *Braudel*, Mediterranean, I, 539.
66. *Braudel*, I. 593–594. A csiftlik rendszer eredetéhez és korai történetéhez: *Inalcik*: Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History, 1969, 124–135.; *I. Beldiceanu-Steinherr*: Fiscalité et formes de possession de la terre dans l'Anatolie. Journal of Economic and Social History of the Orient, 1976, 234–322. Rüstem Pasa és feleségének csiftlikjei mind kegyes alapítványok (vakuf), lásd *Gökbilgin*, 500–501, 518, 524–525. Mint a császári tanács más nagyvezírei, Rüstem Pasa is igyekezett az általa birtokolt csiftliket búza feleslegét a velenceieknek eladni. Lásd *Aymard*, 51., és *T. Gökbilgin*, Rüstem Pasa. Tarih Dergisi, VIII, 1955. 32. A 16. században változás jelentkezett a hagyományos oszmán csiftlik rendszerben. A csiftlik-birtokosok most már befolyás nélküli helyi előkelők voltak (ajan) és az állami birtokban lévő földek, és a reaja egyre jobban bekapcsolódott ebbe a rendszerbe. Ezekről a változásokról lásd: *H. Inalcik*: Centralization and Decentralization in Ottoman Administration. Studies in Eighteenth Century Islamic History. Edited by *T. Nagy* and *R. Owen*. London – Amsterdam, 1977, 27–52. *H. Inalcik*: The

- Ottoman Decline and its Effects upon Reaya. Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Edited by *S. Vryonis* and *H. Bimbaum*. The Hague – Paris, 1972, 338–354. *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. Archivum Ottomanicum, VI. 1978.
67. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (London, 1972.). *Wolf-Dieter Hütteroth*: Landliche Siedlungen im Südlichen Innetanatolien in den letzten vierhundert Jahren. (Göttingen, 1968.). *W. Hütteroth*: Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century. Erlangen, 1977. *Mustafa Soysal*: Die Siedlungs- und Landschaftsentwicklung ober Çukusova. Erlangen, 1976. *S. Faroghi és H. Islamoğlu*, i. m.
 68. *Cook*, 15.
 69. u. o. 12.
 70. u. o. 21–22. *Xavier de Planhol*: Geography, Politics and Nomadism in Anatolia. International Science Journal, 1959, 525–531., megfigyelte, hogy Észak-Kisázsia kivételével a 16–17. században az anatóliai nomádok a földművelők állandó nyomásának hatására a magasabban fekvő legelőkre szorultak egész Kisázsiaiban.
 71. *Cook*, 10–11.
 72. u. o. 13–14.
 73. E nézet megvitatása u. o., 20–21, 52–53.
 74. u. o. 26.
 75. Törökország mezőgazdaságának történetéről lásd *Inalcik*: Filaha. Encyclopedia of Islam, 2nd ed. III, 906–909. *S. Faroghi*: Rural society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century. Turcica, 1977, 161–196. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m. *Hütteroth és Soysal* publikációi (67. jegyzet).
 76. Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. A Middle East Studies-ben fog megjelenni.
 77. *Faroghi és Islamoğlu*, i. m.
 78. Ugyanezt a módszert alkalmazta Hütteroth és Soysal. Oszmán felmérések felhasználásával Hütteroth a település-mintákat és a mezőgazdaságot tanulmányozta Közép-Analiában (67. jegyzet). Hütteroth szerint a területen a mezőgazdaság és a települések visszahúzódtak a politikai nyugtalanság és a nomád előrenyomulás miatt. Azt is kiemeli, hogy Közép-Ázsiában nincsenek a balkáni típushoz hasonló nagyterjedésű uradalmak (csiftlikek). Hozzá kell még tenni, hogy az Isztambul fogyasztására történő juh-export – melyet a kormányzat követelt meg és helyileg szervezett meg a Dzsihandbejli törzs törzsfőnöke – biztos, hogy fontos tényezőnek bizonyult a steppevidék gazdasági állapotának kiformalásában 400 éven keresztül.
 79. Lásd *Güçer*, XVI–XVII. Asirlarda Osmanli, i. m. 76–114.
 80. *Faroghi és Islamoğlu* kimutatta, hogy a búza-árak 5-ről 6-ra emelkedtek (Adana-ban 12-ről 18-ra), az árpa pedig 3–4-ről 5–6-ra (Adana-ban 8-ról 10-re) a 16. század közepén.
 81. A 15. és 16. század oszmán vámjegyzékek kétséget kizáró bizonyítékot adtak arról, hogy az oszmán pamut-ipar sok anatóliai városban örvendett virágzásnak: Adana, Kajszeri, Bursa, Ankara, Usak, Konya, Nigdi, Tire, Menemen, Merzifon és Diyarbekir érdemel említést, mint legfontosabb központ. Az is bizonyított,

- hogy kiadási rendszer keretében nagymennyiségű pamut-cikket állítottak elő és szállítottak a távoli balkáni és fekete-tengeri piacokra (lásd későbbi kiadásomat Kaffa és Antalya vámnaplóiról). A nyugati Mediterráneumban a pamut-termékek, a pamut-szál és a nyers gyapot az oszmán export jelentős részét adta (lásd *P. Masson* jegyzékét *Histoire du commerce français dans Levant...* Paris, 1896.). Az ipari forradalom előtt Európában az oszmán pamut egyedüli vetélytársa a költségesebb indiai pamut volt. Igaz, hogy a gyapot csempészete ugyanúgy mindig probléma volt, mint a búzáé, a velenceiek nyomására már a 14. századtól kezdődően. Az oszmánok idején sem beszélhetünk arról, hogy a belső piac rovására a létfontosságú nyersanyagok (beleértve a gyapotot) kereskedelme feletti ellenőrzés megszűnt volna – ahogy azt *Barkan* tételezi. (*Price Revolution*, 67.). Mivel a növekvő nemzeti ipar keresletének nyomása szabályos gyapot szállítmányokat és alacsony árat igényelt, az oszmán kormányzat az egész korszakban kötelezve érezte magát, hogy a gyapot csempészetét kiküszöbölje.
82. Hasonlítsd össze *Soysal*-lal, i. m. 24, 64, 81. Ott a csiftlik a 19. században jelent meg.
 83. Lásd még *Islamoğlu és Ç. Keyder: Agenda for Ottoman History. Review*, 1977, 1, 31–56. A *Military and Fiscal Transformation*-ban megpróbáltam a belső fejlődésre, s annak az oszmán társadalmi szerkezetre való hatására koncentrálni.
 84. Lásd *Braudel*, *Mediterranean*, I., 518–519.
 85. *Türkiyenin İktisadi Vaziyeti. Belleten*, 1951, 651–676.
 86. Hasonlítsa össze a *Mediterranean* I. kiadásának (Paris, 1949.) 361–420. oldalát az angol fordítással, 462–542.
 87. *Price revolution... Vuk Vinaver: Monetarna kriza u Turkoj, 1575–1650. Istoriski Glasnik*, 1958. *Skender Rizaj: Counterfeit of Money in the Balkan Peninsula XV–XVII. Century. Balcanica*, 1970, 71–80. *Hoszowski: L'Europe centrale devant le révolution des prix: XVIe et XVIIe siècles. Annales*, 1961, 3, 441–456.
 88. Nesri szerint a szerb despota 1381-ben évi 50 ezer vukiyya (64 140 kg ezüst) sarcot ajánlott az oszmán szultánnak. Lásd *Taeschner* (szerk.) *Gihannuma* (Lipscse, 1951), 58. 1332-ben egy kereszties-hadjárat tervében, IV. Fülöp francia királynak azt tanácsolták, hogy foglalja el Szerbia öt ezüsbányáját. Lásd *Atiya: Crusades in Later Middle Ages*. (London, 1938.), 105.
 89. *Beldiceanu: Règlements Miniers, 1930–1512, (Párizs, 1964.)* 53–55, 57.
 90. 1438 körül Fadullah oszmán pénzügyminiszter arra sürgette a szultánt, hogy foglalja el a szerbiai ezüst és aranybányákat. Lásd *Dukas*, 175–177. Hódító Mehmed 1454–1464 között több hadjáratlal foglalta el Szerbiát és Boszniát. 1444-ben Velence arra kérte Bosznia királyát, hogy a katonai segítségért cserébe adja át ezüst-bányáit. A szerb despota éves bevétele csak Novobrdó ezüst-bányájából 200 ezer aranydukát. Lásd *Jorga: Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades (Párizs, 1902.)* II, 152–153. A szerbiai ezüsbányák fontosságáról lásd még: *Mihailovic: Memoires of a Janissary. (Ann Arbor, 1975),* 75, 77, 79, 103. *D. Kovacevic: Dans la Serbie et la Bosnie médiévaes les mines d'or et d'argent. Annales*, 1960, 2, 148–158. és *N. Beldiceanu: Règlements...*, i. m.
 91. Raguza már 1443-ban tiltakozott az ezüst-export oszmán tilalma ellen. Lásd:

- N. Jorga*: Notes et extraits, II, 151. II. Mehmed tilalmairól lásd *Inalcik*: Kanunname-i Sultani ber Muceb-i Örf-i Osmani. (Ankara, 1956.), 8, 16.
92. Az 1454-es szerződés megállapodásai szerint a velenceiek által oszmán birodalomból importált ezüstöt és aranyat az oszmán pénzverdékben verték pénzé. Lásd: *Heyd*: Histoire du commerce du Levant (Párizs, 1936.) II, 317. A 16. században az európai kereskedőknek évente 400 kiledzse (668 kg) ezüstöt kellett leadni Aleppo verdéjébe.
93. Az oszmán tengeri expedíció költségeiről lásd: *C. Imber*: The Costs of Naval Warfare. Archivum Ottomanicum, 1972, 203–216.
94. Lásd: *Inalcik*: Military and Fiscal Transformation.
95. A kritikus 1688-as évben az oszmán kormányzat elhatározta, hogy rézpénzt is elfogad adófizetségként. Lásd: *A. Reflik*: 12. Asirda Istanbul Hayati. (Istanbul, 1930.), 4–7, 11.
96. Price Revolution, 6–7. Az árak Isztambulban sokkal gyorsabban emelkedtek, mint a birodalom bármely más városában. *Cengiz Orhonlu*: Telhisler (Istanbul, 1970.) 9. számú dokumentum. Itt most Barkan listájáról csak Edirnéét és Burszát vettük.
97. Tarih-i Selaniki (Isztambul: Matbaa-i Amire, 1281. A.H.) Selaniki-ről lásd: *Babinger*: Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. (Lipcse, 1927.), 136.
98. Price Revolution, 12–13.
99. *M. Belin*: Eassai sur l'histoire économique de la Turquie. Journal Asiatique, 1864, 242–296. *A. Refik*: Osmanli Imperatorlugunda Meskukat. Türk Tarih Encümeni Mecmuasi 1340. A.H. 367–379.
100. The Price Revolution, Wars and Public Banks in Naples. Histoire économique du monde méditerranéen, 1450–1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel. Toulous, 1973., 159–176.
101. *Mediterranean*, I., 476–517.
102. U. o. 499–500. A kelet-nyugat közötti arany és ezüst-forgalomról lásd: *A. Watson*: Back to Gold – and Silver. The Economic History Review, 1967, 1, 1–34.
103. *Mediterranean*, I., 493–508.
104. U. o. 500.
105. U. o. 463.
106. U. o. 478.
107. *Paul Masson*: Histoire du commerce francais.
108. Braudel szerint 1600 előtt a hamispénz nincs jelen Levanté-ben. *Mediterranean*, I., 537–538.
109. *Akdağ*, Osmanli, 520.
110. Rhoads Murphy találta meg Isztambulban a *Basvekalet* levéltárban. (Maleiyeden Müdevver, no. 22148.)
111. *W. Hinz*: Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient. Belleten 1949. 762. Az ezüst Iránból Indiába folyásáról lásd: *Minorsky* bevezetőjét: Tadhkirat al-Muluk (London, 1943.), 19, 27.
112. *H. Inalcik*, Capital Formation, 121.
113. Lásd: *Watson*, 31.

(Fordította: Bárdi Judit)

A 16. SZÁZADI ÁRFORRADALOM A KÖZEL-KELET
GAZDASÁGTÖRTÉNETÉBEN

(The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East. International Journal of Middle East Studies (6) 1975, 3–28.)

A 16. század az oszmán Közel-Kelet országainak súlyos gazdasági és társadalmi válságával fejeződött be, amely történelmük döntő fordulópontját jelentette. Ennek a strukturális válságnak legszembetűnőbb jele a népi lázadások sorozata, mely legfeltűnőbbben Anatólia muszlim-török lakossága körében jelentkezett. A felkelések, melyek dzseláli-lázadásokként ismertek, nyílt polgárháborúvá fejlődtek az oszmán állam erői ellen, és első fázisuk pontosan tizenöt évig, 1595–1610-ig tartott.

Az oszmán krónikák e felkeléseket csak egyszerű bandita akcióknak írják le, melyeket ördögi banditafőnökök szerveztek és vezettek. Az oszmán levéltári anyag újabb keletű tanulmányozása azonban azt sugallja, hogy ezek az eredmények ennél sokkal bonyolultabbak és jelentősebbek voltak mind eredetükben, mind megnyilvánulásaikban. Ennek az új látásmódnak az első jele nem sokkal a Kemal-felkelés után tűnt fel Hüseyin Husameddin munkájában, az Amasya Tarihi-ben¹, melyben azt vetette fel, hogy a dzseláli-mozgalom valójában Anatólia turkomán lakosságának nyílt lázadása volt az oszmán kormány korrupt adminisztrációja ellen, amely teljesen a *devsirme* szolgák kezébe került, akiket szultáni szolgálatra rendeltek. Szerinte Anatólia nomád és turkomán elemei számára sohasem volt előnyös a birodalom pénzügyi adminisztrációja. Mindehhez ráadás volt a turkománok új nemzeti érzése, melyet Közép-Ázsia török múltjának dicsőséges történelmi emlékei tápláltak, ugyanúgy, mint a Szafavidák által terjesztett vallásos propaganda, mely az általános elégedetlenséget roppant gyűlöletté változtatta. Husameddin magyarázata érdekes volt és vonzó, de figyelmen kívül hagyta aényt, hogy az időszak legnagyobb, Kara Jazidzi által vezetett lázadásában a legtöbb résztvevő nem Anatólia turkománjai közül került ki.

E problémát vizsgáló következő tudós A.S. Tveritnova volt,² aki a dzseláli-felkelésekben együttműködést talált a parasztság és a kisebb

feudális birtokosok között, akik együtt lázadtak a korszak nagyobb feudális urai ellen. Tveritinova azonban elmélete alátámasztására semmiféle dokumentális bizonyítékot sem hozott, eltekintve azoktól az adatoktól, melyek a felkelésekre vonatkozóan az oszmán krónikákban találhatóak. Cikke nem több, mint az ismert tényeknek a marxizmus sémáinak megfelelő bemutatása. Az általános kérdések az oszmán feudális elemek változását illetően, melyet még a kapitalizmus válsága és a kizsákmányolt parasztok nyomorúsága is fokozott, a későbbi tudósoknak hasznos hipotézissel szolgált, melyet a levéltári adatok³ alapos vizsgálatával is kutathatnak.

A dzselali-lázadások társadalmi és gazdasági hátterét vizsgáló török történészek közül a legkiválóbb és legsikeresebb Mustafa Akdağ, az Ankarai Egyetem professzora, aki felfedezéseit levéltári dokumentumok részletes vizsgálatán alapuló tanulmányok sorozatában tette közzé. Akdağ szerint nem lehet helytálló az a nézet, mely szerint ez (t. i. a felkelések) török nemzeti támadás lenne az idegen rabszolga kormányzat ellen, mivel az oszmán dinasztia tekintélye meglehetősen nagy maradt ez alatt az idő alatt is egész Anatóliában. A lázadók legnagyobb részt nem valamilyen határozott forradalmi program érdekében ténykedő parasztok, hanem inkább a hatalmas infláció és a hatalmas — az oszmán hadsereg támogatására alapított — katonai birtokok felbomlásának a következtében földvagy munka nélkül maradt földművesek voltak.

A 16–17. századi ár- és demográfiai változásokkal foglalkozó levéltári tanulmányaim lehetőséget adnak arra, hogy megkíséreljem újra elemezni ezeket az eseményeket. Sok okot lehet vizsgálni, de itt csak a gazdasági faktorok szerepével, nevezetesen a birodalmon kívülről származó monetáris nehézségeivel szándékozom foglalkozni.

1. AZ OSZMÁN BIRODALOM GAZDASÁGI SZERKEZETE ÉS DOKTRINÁJA

Az oszmán birodalom első századainak gazdasági rendszere több oldalról is sajátos volt, mely bizonyos mértékben összhangban volt kora körülményeivel. A heves kritikák mellett nem szabad elfelejteni, hogy az oszmán birodalom jelentős gazdasági felemelkedéshez biztosított lehetőséget egy olyan területen, amely az oszmán hódítás előtt századokig hanyatlásba és elszegényedésbe süllyedt.

Az oszmán rendszer alapján egy önmagát ellátó birodalom volt. Azért, hogy a birodalmon belül szisztematikusan kihasználják a jólét hatalmas forrásait, és megőrizték politikai, gazdasági integritását, egységét, az oszmánok egy szorosan zárt gazdasági rendet igyekeztek megvalósítani. Meglátták, hogy szükség van az európai nagyhatalmak, mint Velence és Genova, gazdasági befolyásának és kizsákmányolásának megszüntetésére. Ugyanakkor kísérletet tettek olyan eszközök kifejlesztésére, melyekkel a birodalom különböző gazdasági zónái kiegészítik egymást, a veszélyes törések és egyensúlytalanságok kifejlesztése helyett, melyek a múltban gazdasági válságot és depressziót hoztak. Ezen törekvésekben az oszmánok nagymértékben sikeresek voltak. A birodalom robosztus alkotmánya és politikai hatalma első két századában lehetővé tették egy olyan gazdaságpolitika kialakítását, mely meglehetősen kedvező volt és ezzel teljesen elkerülje az olyan gazdasági kríziseket, mely elődeit gyön-gítette.

Csak akkor, amikor Európa megkezdte saját politikai és gazdasági hatalmának fejlesztését, tört meg ez a rendszer. Az oszmán társadalmi és gazdasági rend intézményeinek hanyatlása teljesen a porta által uralt területen kívüli fejlődés eredményeként kezdődött, különösen a nyugat-európai, az „atlanti gazdaság” óriási vitalitása és ereje következményeként. A birodalom gazdasága nem egy, a szervezetében rejlő hiba miatt bomlott fel, sem pedig egy organikus törvény miatt, hanem azon óriási történelmi változások következtében, melyek lerombolták egyensúlyát, feltartóztatták természetes gazdasági fejlődését és intézményeit jóvátehetetlen pusztulásra ítélték.

A 15. század második felében a nagy európai nemzetek megkezdték azt az intellektuális és gazdasági fejlődést, mely végül világalomra juttatta őket. Ekkor érte el csúcát az Európán kívüli atlanti expanzió, kiterjedve először Afrikára, majd új földrészek felfedezésében kulminálódott. Az európai nemzeteket elsődlegesen a nagy hasznot hajtó arany- és rabszolgakereskedelem vonzotta Afrikába. Nem sok kellett ahhoz, hogy az afrikai aranykészlet jelentős részét ők csapolják le. Ez az arany volt a gazdasági ellátás fő forrása az egész Mediterráneum számára, és megszerzésével az európaiak egy igencsak jövedelmező koloniális rendszer fejlődésének alapjait vetették meg az eljövendő századokra. Az afrikai tapasztalat megadta a gyarmati hatalmaknak a gyakorlatot és módot, hogy új technikákat, erős gazdaságot és anyagi bázist fejlesszenek ki; s ez elkerülhetlenné tette, hogy továbbhaladjanak Amerika (1492) és a Jóreménység-fok

(1498) felé. Ezek a felfedezések elkerülhetetlenül Ázsia szívének meghódításához és kizsákmányolásához vezettek. Még csak a kezdeteknél tart a fontos földrajzi felfedezések Európa gazdasági és társadalmi struktúrájára tett hatásainak felderítése; hatásuk a nem-európai országokra pedig még kevésbé ismert. A régi nemzetközi selyem- és fűszerkereskedelem áthelyeződése az új, végig-tengeri útra, komoly csapás volt a korábbi utakat ellenőrző országok gazdasága és pénzügye számára.

E tanulmányban nem annyira a kereskedelmi áthelyeződés nyilvánvaló tényeit, mint inkább az ebből következő árforradalmat vizsgálom, amely a 16. században ugyanúgy elborította Európát, mint az oszmán birodalmat.

Az imperialista struktúra és a gyarmati kereskedelem bizonyos európai országok számára hihetetlen gazdagságot produkált. A hódítás és fosztogatás kezdeti szakasza után az európai hatalmak hamarosan átalakították gyarmati birtokaikat agrárültevényekké és ami talán még fontosabb, bányákká. A kizsákmányolásra gyorsan kifejlesztett, hathatós eszközök lehetővé tették számukra, hogy óriási mennyiségű aranyat és ezüstöt hozzanak be Európába: a mennyiség az 1495-ben importálthoz képest 3, 5 vagy 7-szeresére nőtt. Ennek az óriási új tőkekezletnek a befecskendezése Európa kereskedelmébe és iparába új tevékenységeket hozott létre és új termékeket bocsátott az európaiak rendelkezésére, akiknek a profitja csak akkor realizálódhatott teljesen, ha új piacokat, és új befektetési forrásokat tudtak találni. Mindez óriási inflációval, társadalmi és politikai válsággal járt együtt.

Amíg az európai gazdaság gyorsan fejlődött, a tőkefelhalmozódás-befektetés és az infláció egymást táplálta, az oszmán zárt gazdaság, természetéből következően, erősen ellenállt egy hasonló út követésének. Ennek eredményeként Nyugat-Európa és az oszmán birodalom gazdasága egyre távolabb került egymástól. A megnövekedett árak, melyet Európában az alapvető árucikkekért fizettek, fokozatosan megindították ezen árucikkeknek az oszmán piacokról való kiszívását. Búzából, vörösrézből, gyapjúból és hasonlókból, amelyek az oszmán gazdasági struktúra alapjait képezték, annyira kevés lett a birodalom főbb centrumaiban, hogy itt is bekövetkezett az árak gyors inflációja, ami hamarosan a zárt gazdasági rendszer egyensúlyát és biztonságát veszélyeztette. Amíg az intézményesített rendszer megtiltotta az ilyen alapvető árucikkek exportját a határokon kívülre, az erősen inflálódott európai piacokon nyerhető profit csábítása az oszmán és idegen kereskedőket egyaránt arra ösztö-

nözte, hogy minden lehetséges eszközt megragadjanak ezen áruknak az oszmán birodalomból való kicsempészésére.

A helyzet egyre inkább megnehezítette a Porta számára fő feladatának teljesítését: a birodalom főbb városai számára megfelelő készlet biztosítását. Ugyanakkor a nyersanyaghiány egyre növekvő válságot eredményezett az oszmán iparban, ami viszont még nagyobb elégedetlenséghez vezetett a kézművesek körében, akiknek közvetlen vagy közvetett panaszai a kor oszmán adminisztrációjának dokumentumaiban is hangot kaptak. Természetesen számukra a helyzet annak az eredménye, hogy az országban megjelent „a spekuláció és a szertelen haszon átkozott szelleme”, a kézművesek elhagyták a régi kereskedelmi regulációkat és testületi hagyományokat, és hogy az adminisztráció hatalmasai közönyösek és korruptak. Nem láthatták, hogy a helyzet valójában a birodalmon kívüli gazdasági fejlődés eredménye, amivel szemben a hagyományos oszmán adminisztrációs rendszer tehetetlennek bizonyult. Természetesen alkalmazták a hagyományos módszereket a veszély elhárítása érdekében; megnőtt az ellenőrzés a „stratégiai” gabona exportjában, az ezt megsértőket komoly büntetéssel fenyegették, a szállítás közben elkapott árukat az állam kisajátította, de a gabona európai piacokra való tiltott csempészetéből származó haszon olyan hatalmas volt, hogy ez a kereskedelem továbbra is vonzotta a résztvevőket, akik képesek voltak büntetésre lelteni még az állam legmagasabb beosztású képviselői között is. E csempészkedés sokak számára a birodalomban szabályszerű kereskedelemmé vált és néhány társadalmi osztály számára forrásává sokkal nagyobb gazdagságnak, amit korábban valaha is fel tudtak halmozni. Az oszmán mezőgazdaság szintén kezdte megérezni az inflálódott európai árak nyomását saját organikus szervezetén, azon területek kiterjedt uradalmain, melyek legkedvezőbben rendezkedtek be a titkos kereskedelemben való részvételre, s így orientálódni kezdett egy, a termékeivel masszív kereskedéshez jobban alkalmazkodó agrárrendszer felé.

A korabeli levéltári anyagok demonstrálják, hogy lehetetlen volt megállítani az eddigi integrált oszmán birodalom és az „atlanti gazdaság” közti árkülönbségből adódó feszültséget. A nagy nyomású „domináns gazdaság” behatolása a kifizetésű oszmán gazdaságba elkerülhetetlen következménye volt a kettő közötti árkülönbségnek. Ez bekövetkezett mindazon ellenállás ellenére is, melyet az oszmán rendszer képes volt tanúsítani. A gazdasági behatolás komoly inflációs folyamatot termelt ki, ami együtt a másik, inkább belső faktorról, társadalmi és politikai

változásokat idézett elő, ami zavarta a birodalom társadalmi és gazdasági biztonságát, és végül kikerülhetetlennek bizonyult.

AZ OSMÁN IPAR VÁLTSÁGA

Ahogy a birodalom áruszerkezete fokozatosan a „domináns gazdaság” hatása alá került, az oszmán ipar is baljóslatú változásoknak nézett elé, amit nem lehet egyszerűen az ipar számára elsődleges anyagok készletének európai abszorpciójával magyarázni. Az ármechanizmus és áruabszorpció fegyvereihez ráadásként az atlanti-zóna gazdasága a birodalom hagyományos kereskedelmi és termékszerkezetét is fenyegette.

Európában bámulatos kereskedelmi expanzió adott életet egy új, kapitalista iparnak – különös tekintettel a textil- és fémiparra, – egy állandóan szilárd exportra termelő iparnak. Ez az új ipar kapitalista vállalkozók és kereskedők kezében összpontosult, akik szabadok voltak minden korporatív korlátozástól, akik új szellemben dolgoztak, új technikákat feltalálva, új divatokat kezdve, új szükségleteket teremtve. Intenzív termelési módszereket vezettek be és új piacokat nyitottak, hogy árúkat elérhetővé tegyék egy egyre jobban szerteágazó klientúrának. Ezzel teljesen megváltoztatták a nemzetközi kereskedelmet, új karaktert adva neki – a határtalan expanziót. Így az oszmán kézművesipar a 16. sz. második felében szembekerült egy, a világ piacainak elfoglalása felé nagy ütemben fejlődő európai iparral. Az idő hatalmas változást hozott a hagyományos nemzetközi kereskedelemben. Például a kisszámú kereskedők által képviselt európai kereskedelem korábban csak néhány luxuscikket és speciális terméket exportált az oszmán birodalomba. Ez az import nem jelentett konkurenciát a helyi iparnak. Ellenkezőleg, vámjövendelmeket teremtett, és növelte a kiváltságos osztályok jólétét. Emellett még az európaiak jó ügyfelei is voltak az oszmán luxusiparnak, akik legalább annyit, ha nem többet vásároltak, mint amennyit eladtak; kereskedelmük aktív és ösztönző jellegű volt. Az oszmán prosperitásnak az európai kereskedelem nélkülözhetetlen része volt.

A 16. sz. második felében ez a kép megváltozott. Az erős kereskedelmi szervezetek által fenntartott és hatalmas nemzetállamok által ösztökélt európai kereskedelem konkurrálni kezdett a helyi iparral, és a gazdasági hanyatlás elsődleges faktorává vált. Az új európai nemzeti kereskedelem a lehető legnagyobb mennyiségű árut szándékozott eladni

külföldre és mindenféle késztermék importját visszaszorította. Így nem jelentett piacot az oszmán iparnak. A Levante-kereskedelem „gyarmati kereskedelemmé” vált, Törökország az európai ipar egyik olyan ügyfelévé változott, amely többé nem exportált késztermékeket, csak nyersanyagokat.

Ennek a modellnek egyik példája a burszai selyemipar. A 16. sz. második felég e város óriási mennyiségű, és kiváló minőségű, legnagyobb részt exportra szánt selyemszövetet termelt. Ahogy azonban az európai selyemipart tökéletesítették, az európai kereskedők többé nem vásároltak Burszában mást, mint selyemfonalat, alig várva a napot, amikor már csak selyemgubót kell vásárolniuk.⁴ Ugyanez a folyamat jellemezte az ankarai mohair (sof)-ipart. Ankara export minőségű mohairszövege révén éledt újjá, de a 16. sz. végére egy fonalközpont szintjére esett vissza s az ankarai kecskeszőr egyszerű piacává vált. Mint Bursa, olyan egyszerű nyersanyag-ellátóvá vált, amiből mások húztak hasznot.⁵

Világosan látható, hogy az új európai kereskedelem megjelenése az oszmán kézműves ipar stagnálásához vezetett. Igaz, hogy a kézműipar számos helyen fennmaradt, de nem fejlődött tovább. Szemben az állandóan fejlődő európai iparral, az oszmán ipar nem talált rá arra a dinamizmusra, mely a világgazdaság új körülményeihez való alkalmazkodáshoz szükséges volt. Minthogy állandóan szélesedő szakadék volt közte és az európai ipar között, az oszmán rendszer hanyatlásra volt ítélve.

A 16. századi oszmán gazdasági stagnálás egyik fő oka tehát az új európai kereskedelem. A kereskedelmi egyensúly felborult a kereskedelem valósággal sokkolta a helyi ipart. Ez pedig nemcsak az arany és ezüst elvesztését jelentette, hanem a veszteség orvoslását is lehetetlenné tette.

Így történt, hogy jóval a gőz iparban és közlekedésben energiaforrásként való felhasználása előtt, jóval az ipari forradalom előtt, a világkereskedelem és ipari termelés más, kisebb gazdasági forradalmi megsemmisítő fölényt biztosították az európai kereskedelemnek a világgpiac meghódításában.

2. VOLT-E AZ EURÓPAIVAL PÁRHUZAMOS ÁREMELKEDÉS A 16. SZÁZADI OSMÁN BIRODALOMBAN?

A 16. század utolsó negyedében az áruk és szolgáltatások árai Európában a századelőhöz képest 3–4-szeresére emelkedtek. Ez az óriási növekedés Nyugat-Európában kezdődött, majd kiterjedt Itáliára és Közép-Európára. Braudel megállapítja, hogy bár az oszmán birodalmat mindig egy teljesen elzárt gazdasági, politikai és társadalmi rendszernek tekintették, e folyamat hamarosan elérte Törökországot is.⁶

Kutatásaim egyik célja az volt, hogy az oszmán források módszeres áttanulmányozása alapján megvizsgáljam ezt a hipotézist. A hivatalos oszmán árlistákról (narh),⁷ az edirnei katonai hagyatéki leltárból,⁸ és a Szülejmánije mecset és a vele szomszédos épületek építése alatt kifizetett munkabérekéből és az anyagárból,⁹ több Imaret – menedékházak, melyeket az utazók és tanulók ingyenes ellátására és táplálására tartottak fenn – költségvetéséből nyert eredményeket már több tanulmányban közzétettem.¹⁰

Az első táblázat (1.) az e forrásokból származó adatokat mutatja be, pl. az élelmiszerek áremelkedését a 16. század vége körül. A táblázat első (I.) oszlopa a tulajdonképpeni vételárakat és -mennyiségeket mutatja, és a Szülejmánije menedékház (imaret) számára 1585/86-ban vásárolt főbb élelmiszerek és más kiegészítők összkiadását. Mivel ugyanebből az alapítványból hasonló számadások hiányoznak mind a korábbi, mind a későbbi időkre vonatkozóan, összevetésül hasonló alapítványok számadásait használtam, a II. oszlopban a Fatih Imaretjét 1489/90-ből, és a III. oszlopban a II. Bajezid Imaretjét 1604/5-ből. A II. és III. rész a számadásokban szereplő akkori egységeket együtt mutatja azokkal az árakkal, amiket akkor kellett volna fizetni, ha ugyanakkora mennyiséget vásároltak volna, mint amennyit a Szülejmánije Imaret 1585/86-ban. E számok megközelítőleg egy évszázadon keresztül mutatják ugyanazon tételek összvételárának változásait. Tételek, melyek 615.194 akcséba kerültek a 15. sz. végén, a 16. sz. végén 1.122.635 akcséra, s a 17. sz. elején 2.908.618 akcséra emelkedtek. Ha egy számadásban ugyanazon tételre több árat adtak meg, a vásárolt mennyiségért fizetett átlagárát használtam. Mivel mindhárom Imaret Isztambul ugyanazon piacain vásárolt, helytálló összehasonlításokat lehet tenni a lejátszódott óriási áremelkedésről. Ha az 1489/90-es árat mint ármutatót 100-nak vesszük, azt jelenti, hogy az 1585/86-os árak 182,49-ot, az 1604/05-ösök pedig 472,73-ot értek el.

I. tábla
Az évi konyhai kiadások összessége, a Szülejmánije Imaret 1585/86-os zárszámadásának anyag- és mennyiségi arányainak alapján,
alkalmazva más imaretekben jegyzékbe vett árakra

Egység	I. Szülejmánije Imaret (Isztambul, 1585/86)				II. Fatih Imaret (Isztambul, 1489/90)		III. II. Bajezid Imaret (Isztambul, 1604/05)	
	Ár (akcse)	Használt áru mennyiség	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	Ár (akcse)	Összes kiad. (akcse)	
Bárány	Okka ^a	3.00	77,615.00	232,845	1.43	110,989	10.00	776,150
Búza	Kile ^b	23.38	4,482.50	104,784	13.50	50,513	71.71	321,440
Liszt	Kile	25.54	11,521.00	294,246	18.22	209,912	75.00	864,075
Rizs	Kile	33.00	4,338.00	143,154	16.93	73,442	60.00	260,280
Tisztított vaj	Kantar ^c	525.41	208.40	109,495	264.00	55,017	792.00	165,052
Méz	Kantar	401.10	292.52	117,330	180.40	52,770	800.00	234,016
Mandula	Kantar	462.20	22.34	10,326	167.20	3,735	1,144.00	25,556
Fekete szilva	Kantar	111.73	17.70	1,978	79.20	1,401	264.00	4,672
Keményítő ^d	Kantar	173.70	71.50	12,420	128.28	9,029	264.00	18,876
Piros szőlő	Kantar	87.99	50.20	4,417	33.00	1,656	264.00	13,252
Sáfrány	Dirhem ^e	1.66	7,423.00	12,322	0.24	1,781	4.00	29,692
Bagolyborsó	Kile	30.00	192.00	5,760	16.25	3,120	51.00	9,792
Bors	Okka	119.61	66.30	7,934	25.17	1,678	90.00	5,967
Hagyma	Okka	0.92	3,762.00	3,461	0.41	1,541	3.00	11,286
Kömény	Okka	8.91	124.50	1,110	4.00	498	33.11	1,743
Tüzelő	Ceki ^f	12.12	4,683.00	56,758	5.00	23,415	30.00	155,054
Só	Kile	11.00	390.50	4,295	12.00	4,696		11,715
			Összes	1,122,635		615,194		2,908,618
			Index	182.49		100		472.73

57

a 1285 g (az adatok: Viqueinel: Voyage dans la Turquie d'Europe (Párizs, 1868, 258.)

b Az isztambuli búza kile: 20 okka v. 25,6 kg (35 liter), rizs kile: 10 okka

c 44 okka v. 56,5 kg

d búzából készített ételkeményítő

e 3,212 kg

f egy cseki tüzelő: 180 okka v. 231 kg

2. tábla

*Élelmiszerek és konyhai kiadások táblázata dátumokkal,
a Szülejmánije Imaret 1585/86-os számadásaiban talált anyag- és
mennyiségi arányokat alapul véve, más időpontokban jegyzékbe vett
árakkal összehasonlítva*

No.	Dátum	Defter- szám	I. akcsében		II. ezüstgrammban	
			Évi össz kiadás	Index	Évi össz kiadás	Index
1	1489/90	0.91	615,194	100.00	472,469	100.00
2	1555/6	7098	875,184	142.26	639,759	135.41
3	1573	6278	1,107,173	179.97	755,092	159.82
4	1585/6	1954	1,122,965	182.48	765,862	162.10
5	1586/7	1954	1,649,975	268.20	633,590	134.10
6	1587/8	5833	1,959,381	318.50	752,402	159.25
7	1588/9	5832	2,248,665	365.52	863,487	182.76
8	1595/6	5039	2,716,593	441.58	1,043,172	220.80
9	1596/7	5039	3,273,274	532.07	1,256,937	266.20
10	1599/1600	5039	2,572,694	418.20	987,914	209.10
11	1600/1	5039	2,831,130	460.20	914,455	193.55
12	1601	5039	2,966,493	482.20	958,177	202.80
13	1602/3	5039	2,908,618	472.79	939,483	198.85
14	1605	5039	3,788,575	615.83	1,223,709	259.00
15	1605/6	5039	3,879,814	630.66	1,253,179	265.24
16	1623/5	5039	3,650,751	593.43	1,179,132	249.57
17	1628/9	6019	2,635,718	428.44	806,529	170.70
18	1629	5813	2,603,421	423.19	796,646	168.61
19	1632/3	632	3,103,609	504.50	949,704	201.00
20	1634/5	682	2,957,876	480.80	905,110	191.57
21	1635/6	682	1,986,904	486.52	913,992	193.45
22	1636/7	682	2,961,130	481.30	906,106	191.78
23	1648/9	580	2,892,179	470.12	885,007	187.31
24	1655/6	989	2,841,328	461.86	869,446	184.02

I. Összkiadás akcsében, amit adott évben fizettek és egy 1489/90-es évekhez viszonyított mutató.

II. Összkiadás és mutató az akcse akkori ezüstgramm értékében.

A 2. tábla az áremelkedés még részletesebb kimutatása, amely Isztambulban fekvő különböző birodalmi imaretek különféle évi számadásain alapul. No. 1. a Fatih Imaret számadásain alapul, a No. 4–7. a Szülejmánije Imaretből származnak, a 8–16. és 18–23. II. Bajezid Imaretéből, a No. 17. I. Szelim Imaretből, a No. 24. pedig Ahmet Szultán Imaretjéből.¹¹ Az ármutatókat továbbra is az 1489/90-es év 615.194 akcsés összege határozza meg, mint 100-as alap mutatószám. Az akcse értékének ebben az időben való változása miatt, ami nemcsak az árváltozásoknak, hanem az akcse érmének az állam és a hamisítók által való devalválásának is köszönhető, átszámítottam az összes költségvetésben megadott élelmiszervásárlások összértékét egy állandó ezüstgramm összegre, hogy megtudjam az árucikkek valódi költségét, és így pontos összehasonlítás-hoz jussak. Ezért szükséges volt a számadások készültekor használatos ezüstérme (akcse) tényleges súlyát és tisztaságát, valamint az aranyhoz viszonyított értékét is meghatározni.¹² A 16. század első felében 100 ezüstdirhemet 420 akcséra osztottak fel, ez akcsénként 0,731 g ezüstsúlyt jelent. Ötvenkét ilyen akcse tett ki egy oszmán aranypénzt (altun) 1491–1516 között, ötvenöt volt egyenértékű 1 altunnal 1517–49 között és hatvan 1550–66 között. Ezek alapján 1491-ben 10,64 g ezüst felelt meg 1 g aranynak, 1560-ban pedig 11,42 g.¹³ Az akcse stabilitása azonban rohamosan esett a század következő felében.

II. Szelim 1566-os trónralépését követően 100 dirhem ezüsből 450 akcsét vágtak 420 helyett, és az ezüst mennyisége minden akcsében 0,731 g-ról 0,682 g-ra esett. Ennek ellenére a kormány továbbra is megkövetelte 60 akcsének egy arany altunra történő átváltását. Az ezüstpénz értéke olyan gyorsan esett, ahogy a hamisítók és a pénzverők csökkentették a forgalomban maradó akcsék ezüstartalmát. Ennek eredményeként az ezüst valós piaci értéke 80–100 akcséra esett aranyanként, ami inflációhoz vezetett és számos gazdasági és pénzügyi problémát okozott. A kormány több alkalommal próbálkozott az akcse értékének helyreállításával, de siker nélkül.

Egy 1584–86 között kiadott rendeletben az oszmán kormányzat új akcsét vezetett be, 800 darabot vágtak 100 dirhem ezüsből, így minden akcse csak 0,384 g-ot nyomott. 120 új akcsének kellett a 3,517 g-os oszmán aranypénzzel megfelelnie. Így a régi ezüstérme helyett, amelyből 60 akcse 40,92 g ezüstsúllyal felelt meg egy aranynak, létrehoztak egy új érmét, melyből 120 akcse 46,08 g súllyal felelt meg ugyanannak az aranynak. Így az arany ezüstben számított tényleges ára 11,52 g-ról

13,10 g-ra nőtt. Ennek eredményeként az élelmiszerek és más anyagok árai megemelkedtek, a fekete-piac virágzott, a fix fizetésűek szenvedtek. Isztambulban az új érme kibocsátásáért felelős hivatal ellen általános népfelkelés tört ki és Mehmed pasa beglerbéget és a kincstárnokot (defterdár), az új érme kiadásáért legközvetlenebbül felelős hivatalnokokat lefejezték.¹⁴ 1589–90-ig a kormány nem volt képes a régi helyett új érmék kiadására és a pénzügyi stabilitás biztosítására. Így az akcse továbbra is vesztített értékéből és az árak, a nemesfémek nemzetközi mozgása, a kereskedelmi módszerek változása, az oszmán birodalom háborúinak óriási kiadásai¹⁵ és a hatalmas népességnövekedés – amely egész Európában éppen úgy zajlott a 16. században, mint a Mediterráneum világában – következtében továbbra is emelkedtek.¹⁶

Ugyanolyan nehéz volt már az akcsét ebben az időben fenntartani, mint amilyen nehéz lesz később. Törökország minden elővigyázatossága, habozása és kapálódzása ellenére egy nemzetközi méretűvé vált infláció közepén találta magát.

Egy 1600. november 15-i árjegyzék (Narh Defteri)¹⁷ előszava szerint, valamivel az 1584–86-os leértékelés és árszabályozás után, az érmék finomsága és értéke újra esni kezdett és az áruk és élelmiszerek árai rohamosan emelkedni kezdtek. Az állam lefoglalta az elértéktelenedett pénzt és új akcsét hozott ki, szabványosítva és árfolyamát megszabva megkísérelte a birodalom gazdasági életében a rend helyreállítását. Közölték, hogy a bazároknak és a piacokon olyan új árlistát fognak bevezetni, amelynek szabályozói visszatérést jelentenének azokhoz a régi, normál árakhoz, melyek nemrég kiléptek hagyományos kereteikből.¹⁸ Egy újonnan vert akcse lenne a törvényes fizetési eszköz, melyből 120 ér egy arany altunt.

Az állam azonban nem oly módon oldotta meg a problémát, hogy a kincstár terhére vállalta volna a lefoglalt akcsék régi árfolyamon való kicserélését. Ehelyett további leértékelés mellett határoztak, hogy kihasználják anyagi nehézségeik csökkentésére adódó helyzetet. A régi 0,384 g akcse már 1586-ban erre a súlyra süllyedt és 950 akcsét vágtak a hagyományos 800 helyett 100 dirhem ezüstműből, ezzel már 0,323 g-ra esett. Így egy arany altun, ami korábban 46,08 g ezüstnek felelt meg (tehát 120, egyenként 0,384 g-os akcsénak), most várhatóan csak 38,76 g ezüstöt ért (120 0,323 g-os akcse). Vagy másképpen, korábban egy g arany 13,10 g ezüstnek felelt meg, most 11,01 g-nak, így növelve az ezüst hivatalos árfolyamát.

Tudjuk, hogy e reform után az 1611–18 közötti években az arany ára szabad árfolyamon¹⁹ 120–130 akcse között változott, de 1618 vége felé az arany ára emelkedni kezdett. Emelkedett, tehát a kormány újra megváltoztatta az akcse ezüst értékét. Most 1000 akcsét, s nem 950-et vertek 100 dirhem ezüsből, továbbra is tartva a 120 az 1 altunhoz hivatalos arányt. Bár az akcsét 0,306 g ezüstre csökkentették, a hivatalos árfolyam ugyanaz maradt, mint amikor az akcse ezüsttartalma 0,384 g volt.

Rövid időre mellőzve az okokat, láttuk, hogy az oszmán birodalom, bekerülve a hatalmas nemzetközi infláció áramlatába, a devalvációval eredménytelenül tett kísérletet nehézségei felszámolására. A leértékelés még nagyobb árkimozdulást eredményezett, és a birodalom egyik pénzügyi válságból a másikba esett, nem volt képes szembefordulni a magát fogvatartó erős árral. Ahelyett, hogy kifejlesztettek volna egy olyan jól átgondolt tervet, amely figyelembe vette volna a gazdasági eshetőségeket és lehetőségeket és a siker lehetőségét, a kormány megengedte, hogy a devalvációs folyamat elhúzódjon. Az állami politika hatástalan és tanács-talan volt a napról-napra komolyabbá váló krízissel szemben. Felismerték azonban, hogy a leértékelési politika volt az egyik fő oka azoknak az ár-emelkedéseknek, mely elszegényítette őket; a nép fellázadt és meggyilkolta azokat a hivatalnokokat, akik ezt kezdeményezték.

1619 elején nagy pénzszabályozás kezdődött. 1620-tól az arany ára mégis újra emelkedni kezdett – 1623 első hónapjaiban 200–240 akcséra, később 275–310 akcséra, végül 1624 első hónapjaiban elérte a 400-at. Újra szükség volt állami közbelépésre.

A pénzszabályozások működése jól látható egy burszai narh defter-ből.²⁰ E defter szerint egy 1624. november 21-i isztambuli rendelet elrendeli az új akcse bevezetését. 80 az 1 spanyol réalhoz, 120 az altunhoz arányban forgalmazták, hogy „e tiszta, pontos és valódi akcséből 10 az 1 dirhemhez” legyen. A megfelelő piaci árakhoz viszonyított árregulációt készítettek elő. Hasonló szabályozásokat vezettek be Isztambulban, és az új érme értékét 1624. november 24-én kihírdették.²¹

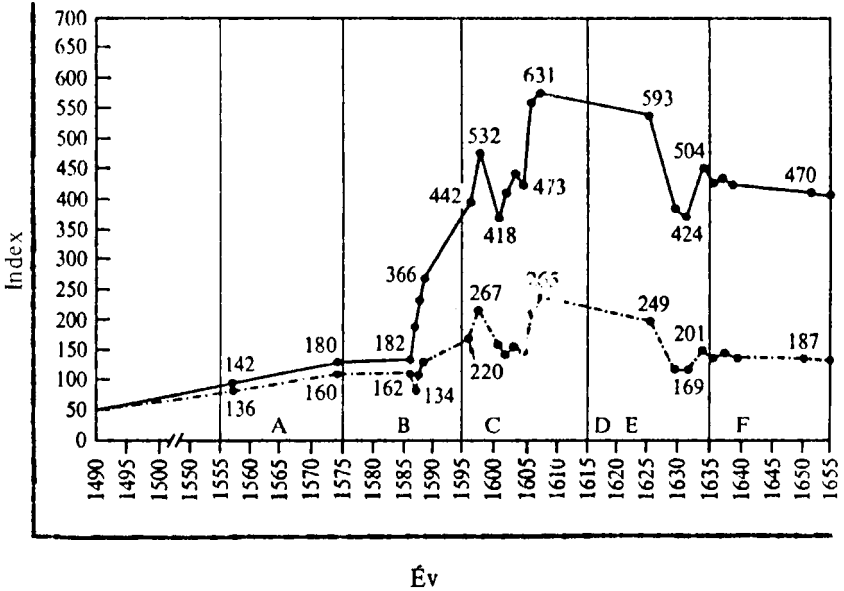
A nehézségek árán egy-két évig fenntartott árfolyam újra nőni kezdett. Először 130 volt, majd 1036–39-ben (Hidzsa szerint) [1626–29] 180, 1040–41-ben 200, 1042–44-ben 220, 1045–46-ban 240, és végül 1048–1050 között (1636–1640) 250. Újra szükség volt egy új pénzkiegyenlítésre.

Az 1641. január 1-én (1050 Ramazán 17) bejelentett pénzreformban

úgy döntöttek, hogy 100 dirhem ezüsből 1000 akcsét vertek. Újra 120 0,307 g-os akcsét adnak egy oszmani altunért (tehát az akkor vagy 3,490 vagy 3,464 g-os súlyért.)²²

1. grafikon

Élelmiszermutatók az imaret feljegyzésekből, 1490–1655 összefüggő vonal akcsében, szaggatott vonallal az ezüstgramm

A grafikon mutatja az árváltozásokat a birodalomban. Akár akcsében számolva a birodalom hivatalos pénzét, akár reálban, hogy elkerüljék a nehézségeket, melyeket az akcse ezüsttartalmának fluktuálása okozott, a török élelmiszer-árak 1585 óta gyorsan emelkedő összetett mutatószáma 1606-ban érte el legmagasabb szintjét. Bár rögtön ezután esett egy kicsit, de az emelkedés a 17. század közepéig megmaradt.

Ha az 1490-es áraknak adjuk a százás mutató értékét, az élelmiszerárak „nominális” akcsében 182-re emelkedtek 1585-re, egy közel 100 éves periódusban. A mutató reálban – az az index, mely figyelembe veszi az akcse ezüsttartalmának változását – 162-re emelkedett. 1585 és 1605

között az akcse mutatója 631-re, a reál index 265-re emelkedett. Az ár-emelkedések jól mutatják, hogy egész Törökország milyen mértékben bonyolódott bele a nemzetközi inflációba.

Az állami beavatkozás ellenére, mely rögzített hivatalos árak és az akcse devalválásának formájában jelent meg, meglehetősen pontosan tudjuk analizálni az ár-emelkedést, az árak fizetési feltételei és az érmék tiszta ezüsttartalma alapján. Így, bár az árakat „normális” akcséban jegyezték fel, azaz az akkor használt, gyakran csökkentett értékű akcséban a valódi ezüst gramm súlyt használva megítélhetjük a pénzügyi nehézségek mértékét, melyek a néptömegeket, a pénzügyet és az államot sújtották, utóbbi üzleteit fizetések kiadásakor és adóhátralékok begyűjtésénél a hivatalos árfolyam alapján kötötte.

Hozzá kell tenni, hogy a tanulmányozott edirnei és burszai hagyatéki leltárak (tereke defterleri) és imaret feljegyzések megerősítették az isztambuli imaretek évi könyvviteli följegyzéseiből (yillik muhasebe bilançolari) vett ár-emelkedések beszámolóit. Egy korábbi tanulmányban az edirnei II. Bajezid Imaret 1489–1616 közötti éveiről pontos másolatokat jelentettem meg két elszámolási jegyzékről.²³ Ezek alapján az 1489-es század összevont élelmiszer mutató 1616-ra 434,4-re emelkedett. Alapos tanulmányozás kimutatta, hogy ez az emelkedés az isztambuli imaretekben is lejátszódott. Ugyanezt a tendenciát találjuk a tereke defterlerekről készült tanulmányok alapján is.²⁴ Az edirnei kadilik (jogi körzet) tereke defterében egy véka (kile) búza ára 6–10 akcse között mozgott 1540–55 közt, 1566-tól megindult 9-ről 20 akcse felé. 1597–1607 között vékánként 40–65 akcsés átlagárát találunk (Ld. a 20. jegyzetben idézett munka 447. lapjának táblázatát.)

A burszai Orhan Szultán imaret évi feljegyzései által regisztrált búzaárak szintén nagy ár-emelkedést mutatnak. A búzaárak 1539–65 között 4–5 akcséról 7-re emelkedtek, s végül kileként kb. 8 akcséra. 1617-re 52,5-re emelkedett. Egy kile rizs ára 1539 és 1616 között 8-ról 11 akcséra változott, majd 1617-re 37,5-re. Egy okka (400 dirhem = 2,8 font = 1,25 kg) főzősír 6–8 akcséról 26,8-re emelkedett, egy okka méz 5–6-ról 16,7 akcséra.

Nyilvánvaló, hogy szükség van hasonló elszámolásokra, amelyekkel kiterjeszthetjük az árak tanulmányozását más tételre is, mint élelmiszerek és a jótékonyági intézmények számos és változatos tetelei. Jövőbeni munkánk remélhetően el fogja dönteni, hogy ezek tanulmányozásának megvannak-e a lehetőségei a török levéltárakban.

A BIRODALOM GAZDASÁGI HELYZETE A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 16. század végén az oszmán birodalom nagy nemzetközi inflációs ár- és kereskedelmi mozgáson ment keresztül, ami alapjaiban rázta meg társadalmi és gazdasági életét. Hogy megértsük ennek a mozgásnak a pénzügyre gyakorolt hatását, hasznos megvizsgálni az oszmán állami költségvetés, az államháztartás és pénzügyi nehézségek alapvető visszatükröződéseit. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy ezeknek a nemzeti költségvetéseknek mind természetükben, mind formájukban más jelentésük van, mint a modern nemzeti költségvetéseknek. A szóban forgó költségvetések (icmal) a Főkönyvelő Hivatal évvégi zárszámadásai, amelyet szokás szerint előterjesztettek a szultánnak megerősítésre. Néhányat közülük megőriztek és ezek közül sokat különböző rendszer szerint összehelyeztek. Emiatt nehéz a költségvetéseket egymásutánosságukban összevetni és tanulmányozni, teljes, tudatos vizsgálat alá vetni őket.²⁵

Az itt vizsgált 4 költségvetés alapján az állami Központi Admisztrációs Hivatal (Merkezi Devlet Idaresi) évi jövedelme és kiadásai összegezhetőek, amint a 3. táblázat mutatja.

*3. tábla
Költségvetés*

	A 1527/8	B 1567/8	C 1581/2	D 1669/70
Bevétel				
akcse	221,582,402	229,034,916	279,649,967	592,528,960
altun ²⁶	(4,028,771)	(3,817,248)	(4,660,832)	(4,937,741)
Kiadások				
(akcse)	150,228,282	221,532,423	277,578,755	637,206,348
Különbség				
(akcse)	71,354,114	7,502,698	2,071,967	44,677,388

E költségvetéseket vizsgálva nem szabad elfelejteni, hogy az „évi jövedelem” (senelik gelir) szekció nem a Birodalom összes akkori létező adójának jegyzéke. Pl. az 1527–28-as költségvetési év büdzséi alapján az évi össz adóbevételek 537.929.006 akcse volt. Ennek csak 51 %-át

(276.977.724) vették jegyzékbe, mint a Központi Adminisztrációs Hivatalhoz tartozót, „szultáni magánpénz” címén (Padisah Haslari). 37 %-ot 37.512 kisebb-nagyobb tímárbirtokos számlájára vettek jegyzékbe. A fennmaradó 12 %-ot hasonló módon, adminisztrátorok nevére vagy emlak és evkaf vagyonként vették jegyzékbe.

A Központi Adminisztrációs Hivatal nevére szereplő 51 % sem tartozott a nemzeti költségvetésbe. Pl. ugyanazon 1527–28-as költségvetésben 35.395.322 akcsét a „szultáni magánpénzből” sohasem küldtek Egyiptomból, Aleppóból, Damaszkuszból és Dijarbekirből beglerbégjeik parancsára. A pénzt helyben költötték el az erődök őrségére és a tartományi katonaságra. Ugyanígy nyilvánvalóvá vált, ha egy háború el fog nyúlni, a front katonai parancsnoka elrendelhetette, hogy a csatarendbe állított határhoz közeli ejaletok jövedelmeit a begyűjtési helyen költsék el. Ezeket az összegeket általában nem foglalták bele a nemzeti költségvetésbe. Ha az 1669–70-es költségvetést tekintjük, még ha adatai nem is olyan biztosak, mint a fentié, azt találjuk, hogy a nemzeti jövedelemnek csak egy negyedét vették jegyzékbe a költségvetésben. Egy előirányzott 2,4 milliárd akce jövedelemből csak 592,528,960 jelenik meg.

A korábbi okok bebizonyítják: nincs alapja annak a feltételezésnek, hogy ha az ország hódítás útján nő, a Központi Adminisztrációs Hivatal által használható pénzforrások növekednek és új pénzügyi erőforrások kerülnek az állam kezébe. Valójában a látványos hódítások és hatalmas területszerzések ellenére a 16. század második felének elhúzódtott háborúi egyre jobban kimerítették az oszmán birodalom pénzügyi tartalékait. A hadsereg többé nem volt kész a történelmi események által ráruházott nagy feladatokra. A kimerülés jelei mutatkoztak, és nyilvánvalóvá váltak a fegyverkezési és taktikai előrelépés követésének nehézségei, mely gyors gazdasági fejlődést nyújtott a Nyugatnak. S ami még rosszabb, az oszmán hódítások átlépték az „optimális” területi határt. Megszűntek hasznosnak lenni az államháztartásnak és a meghódított területek védelmére óriási kiadásokat emésztett fel.

Ez volt a helyzet pl. a meghódított magyar területeken ugyanúgy, mint a 16. század végén Irántól anektáltakon. E tartományok, miután kimerítették saját jövedelmeiket, a központi kormánytól jelentős évi anyagi támogatást igényeltek, amely az arany és az ezüst jó minőségétől függött.

E szempontból a meghódított iráni tartományok igen jelentősek. A központi kormány kénytelen volt e területek jövedelmén felül, a határos

tartományok, mint Aleppó, Djarbekir és Erzerum bevételének jelentős részét is rájuk költeni. Rendszerint az egyes tartományok szolgáltatták a központi kormányzat költségvetésének jelentős részét. Kényszerítve ezzel a kimerült birodalmi kincstárt jövedelem nélküli boldogulásra. Az állam abba a veszélyes helyzetbe került, hogy kénytelen volt elhanyagolni fontos és sürgető dolgokat, mint pl. a fővárosba beszállásolt katonák fizetését.

Költségvetéseink kiadási szekciójában a legfontosabb rész az, ami katonai kiadásokkal foglalkozik. Látható lesz, hogy ezidőben a szultáni csapatok, kapu kulu odzsakok fizetésének részesedése a nemzeti jövedelemből fokozatosan nőtt, egyre nagyobb terhet jelentve a kincstár számára. Ez legjobban akkor érthető meg, ha összehasonlítják a katonaság két legfontosabb részét, a janicsárokat és szpáhikat. A 4. tábla ehhez öt szempontot ad meg: (1) a csoportok létszámát, (2) minden csoport évesi fizetését, (3) a százalékot, melyet az évi összkiadásból igényeltek, (4) az egyes janicsárok és szpáhik átlagfizetését akcsében, (5) az egyének

4. tábla
Költségvetés

	A	B ²⁸	C	D
	1527/28	1567/68	1582/83	1669/70
Szám				
Janicsár	7,866	12,798	18,905	53,499
Szpáhi	5,088	8,739	8,366	14,070
Csoport össz. fizetése				
Janicsár	15,423,426	34,264,772	39,008,019	133,968,556
Szpáhi	30,957,300	29,460,182	49,799,767	69,456,552
Költségvetési %				
Janicsár	10.26	15.42	15.15	21.02
Szpáhi	20.60	26.84	18.06	10.90
Egyéni fiz. (akcse)				
Janicsár	1,955	2,677	2,063	2,487
Szpáhi	6,084	6,804	5,952	4,936
Egyéni fiz. (altun) ²⁹				
Janicsár	35.50	44.62	34.38	20.73
Szpáhi	110.62	113.40	99.21	41.14

fizetését aranyra átváltva.²⁷ Az 1528–1670-es időszak alatt a janicsárok száma hétszeresre, a szpáhiké háromszorosra nőtt. Növekedésük demonstrálja fontosságuk arányát a szultáni Hassa Orduban.

5. tétel

Tétel	Akcse	Százalék
Katonai kiadások	398,392,602	62.5
A palota kiadásai	189,208,403	29.5
A Divan hivatalainak kiadásai	5,032,512	0.7
Más kiadások	44,572,831	7.5
Összesen	637,206,348	100.0

Nyilvánvaló, hogy a csoportok tagjainak fizetett összegek, aranyba átszámítva, – hogy kiküszöböljük az akcse nagy értékcsökkenésének hatását –, csökkentek. Ez különösen igaz az 1584–86-os nagy devalváció után, amikor az akcse és az arany értéke közti különbség fokozódni kezdett. Pl.: a „D” költségvetés 25 %-os növekedést mutat ki akcsében a „C” költségvetéshez képest. A hivatalos árfolyam szerint azonban a „C” költségvetés 34,38 altunos átlag janicsár fizetése 20,73-ra esett a „D”-ben. Ha a 225 akcse (v. éppen 250): 1 altunhoz „szabadpiaci árfolyamot” használjuk, kitűnik, hogy az átlag évi fizetés még alacsonyabbra, 11,05 altunra esett. A szpáhk átlag évi fizetése, ami a táblázat szerint 99,21-ről 41,14 altunra esett, a szabadpiaci árfolyam alapján 21,93-ra vagy még alacsonyabbra csökkent volna. Mint ahogy korábban már elemeztük, a birodalom legkiválóbb csapatainak szegényes anyagi helyzete miatt a katonai osztály jövedelmét megélhetésük biztosítása érdekében valahogy növelni kellett. Ezért engedélyezték, hogy a katonák kereskedelmi vállalkozásokba fogjanak. Ez a katonai fegyelem romlását indította meg.

Folytatva a költségvetés szerkezetének, és különböző szempontjainak vizsgálatát, nyilvánvaló, hogy a költségvetési kiadások egy jelentős része másra ment el, mint a kapu kulu fizetések. Fontos kiadások voltak az erődök katonáinak fizetése, a flotta, a fegyverek és lövedékek, ruhaanyagok, hús és kenyéradagok költségei.

A „D” költségvetésben a 637.206.348 akcse 62,5 %-át (398.393.602 akcse) az alábbiak szerint költötték el:

<i>Tétel</i>	<i>Akcse</i>
Kapu Kulu fizetések	226.106.740
Kenyér, hús, ruházati kiadások	45.223.498
Tengerészeti, fegyvergyári és hajógyári munkások és néhány flottaparancsnok	41.291.808
Hajógyári és fegyvergyári anyagok és kemény kétszersült	23.766.976
Bizonyos erődök helyőrségének fizetése	62.003.602
Összesen	398.392.624

A „D” költségvetés általános formáját az 5. tábl. magyarázza. A legnagyobb kiadás, a Központi Állami Hfvatal által ellenőrzött jövedelem több mint 62 %-a katonai kiadásokra ment el. Ebből a központi hadsereg vonta el a legnagyobb részt.

A következő legmagasabb csoportban, a palotai kiadásokban a padišahin šahsi (a szultáni magánpénztár)-ra költött pénz vonhatja magára a figyelmünket.

Az „Egyiptomi Államkincstár” (Misir Hazinesi) jövedelme, ami több, mint fél millió altunt tett ki, a következőket fizette egyenesen a padišahin šahsinak. „A” költségvetésből 4,47 millió akcsét, „B” költségvetésből 4,58 milliót, „C” költségvetésből 6,67 milliót, és „D” költségvetésből 4,5 milliót. Külön gondoskodtak a nemzeti költségvetésben a tiszteletbeli díszköntösök (hil'at), esküvői és körülméletési ünnepélyek, valamint utazási kiadások, „ajándékok” (bahşiş) és „alamizsnák” (sadaka) pénzfedeztetéről.

E szekcióban a legnagyobb jelentőséggel a palota konyhai kiadásai bírnak. A négy költségvetésben egyenként 2,5–5,5–13,43 és 52,5 millió akcsét költöttek, „A”-tól „D” költségvetésig ez 20 %-os növekedés. Ugyanezen időszak alatt a palotakonyha szakácsainak ill. kisegítőinek száma 277-ről 844-re ill. 1372-re emelkedett.

A királyi istállók költségei is jelentős részét képezték e kiadásoknak. A költségvetésekben egyenként 5,5–6,73–5,51 és 21 millió akcsét adtak ki takarmányra, árpa, lószerszám és szekérvásárlásra. Az istálló-

munkások száma 2830, 4341, 4241 és 3633 volt, fizetésük pedig megközelítőleg 5, 6, 7 ill. 8 millió akcse.

Miután mind a palotai kiségitők száma, mind az áruk és ellátmányokért fizetett összegek nőttek, nehéz nem úgy érezni, hogy a Palota egyre többet költött fényűzésre és szertartásokra. Ennek egy másik jele a palota kapusok (kapıcı) számának növekedése is. A négy költségvetésben egyenként 319, 467, 716 és 1856 főt jegyeztek fel.

A palota különböző műhelyeiben dolgozó kézművesek száma a feljegyzésekben 886, 1016, 1505 és 949.

A „D” költségvetés 18, a nemzeti kincstárban (diş hazine) dolgozó kincstárost (hazinedâr) és 67 kiségitőt (sakird) sorol fel. A szultáni magánpénztár (iç hazine) 3 írnokot és 16 kiségitőt alkalmazott. A divan írkokok száma 37 volt, akik közül 15 doktor.

A fennmaradó kiadásokat „egyéb költségek” cím alatt összegezték. Ezek magukba foglalják a szultáni kíséret embereinek, a követeknek adott fizetséget, a cserkesz emír és a tatár kán évi fizetségét, a Szent Városoknak a hadszertartásokért fizetett összegeket és az ajándékokat, melyeket valamely, vakuf alapítvánnyal nem rendelkező királyi mecsetnek ajándékoztak.

3. AZ ÁLLAMI PÉNZÜGY SZÉTESÉSE ÉS ENNEK TÁRSADALMI ILLETVE POLITIKAI VISSZAHATÁSAI

A nagy mennyiségű nemesfém Európába való behozatala Afrikából, majd Amerikából mind társadalmi, mind katonai téren jelentős visszaesést eredményezett. Az európai államoknak, királyaik nevében, a kort jellemző arany- és ezürtláztól hajtva, legnagyobb gondja a gazdasági kapcsolatok és országaik nemesfémekkel való gazdagítása volt. Ez a gazdagodás utáni vágy különösen a modern idők megélhetési költségeinek növekedése és szükségleteinek megtöbbszöröződése miatt tűnt jogosnak. Új szükségleteinek hatalmas erejétől hajtva, ezek az államok úgy érezték, kötelesek olyan bevételekre szert tenni, amilyenre csak tudnak, minél nagyobb készleteket biztosítani, és államháztartásukat újjászervezni.

Ahogy azonban pénzügyi erejük nőtt, nőttek az államok közti vetélkedések is, egyre monarchikusabbak és „nacionalistábbak” lettek. A kor gazdagság utáni szenvedélye és az állandóan növekvő haderő utáni vágy egy egy modernizált nemzeti hadsereg felállítását, a sorozási módszerek

javítását és a fegyverzet tökéletesítését hozta magával. Egyes államok hirtelen megnövekedett pénzügyi és gazdasági potenciáljának köszönhetően a fegyverkezési és a központosított monarchikus hatalomért folyó versengés újabb politikai feszültséget szült, másrészt fokozta az állam új fegyvereinek, modern hadseregének használata utáni természetes vágyat, a „hódítással vagy pusztulással” járó hazárdírozást.

A 16. század második felében az oszmán birodalom ezekkel az újonnan meggazdagodott államokkal került összeütközésbe Közép- és Kelet-Európában, valamint a Földközi-tengeren és az Indiai-óceánon. Miután ezen államok új gazdasági erőt merítettek az afrikai aranyból, az amerikai ezüsből és a kapitalista kereskedelemről, az oszmánoknak egyre nehezebb lett győzelmeiket aratni felettük és új területeket foglalni. Az oszmánok figyelmét nem kerülhette el új ellenségük politikai hatalma Iránban sem, de az sem, hogy az új világhatalmak veszélyeztetik a birodalmat. Nyomásuk következtében az oszmánok úgy érezték, hogy háborút kell indítaniuk a határaikon állandóan gyarapodó ellenségeik ellen és szétzúzni őket, mielőtt még a veszély fokozódna. Hogy képesek legyenek megnyerni e háborúkat, új jövedelemforrások keresésére kényszerültek.

A TERRITORIÁLIS „FEUDÁLIS” CSAPATOK MEGSZÜNTETÉSE ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Követte ellenfelei hadseregének növekvő tökéletesítését és az oszmán birodalom úgy érezte, hogy kénytelen fokozatosan átalakítani a hadsereg szerkezetét és fegyverzetét, amely nagyobb részt területi és feudális lovasságból állt, és egyre inkább alkalmatlannak bizonyult a modern hadviselés szükségleteihez való alkalmazkodásra. Ez a katonai reform, mely magában foglalta a területi-feudális lovasság megszüntetését, nagy teher és közvetlen kiadás volt az állam számára. Ez az ősi javadalombirtokok (timarli sipahi) fokozatos elsorvasztását követelte meg, melyet eredetileg a provinciák feudális lovasságából álló, területi hadsereg fenntartására szántak.

Érdekes módon a török hadseregnek ez az organikus átszervezése az ebben érdekelt felek különösebb ellenállása vagy lázadása nélkül ment végbe. A monetáris gazdaság fejlődése és a hosszú infláció e katonai javadalombirtokokat már pénzügyi hanyatlásba döntötte. A középkori

jogokból és privilégiumokból felépülő timariota jövedelem nem volt képes megfelelni a modern fegyverkezéshez szükséges költségeknek és megnövekedett megélhetési költségeknek. Így a 16. sz. második felében kiterjedt infláció első áldozata a területi lovasság félf feudális katonai osztálya volt. A pénzügyi összeomlás lett az oka a pénzügyi és katonai leüllyedésének.

A timariota osztály volt az alapja az oszmán birodalom agrárszervezetének és adminisztrációjának. A birodalom történetének egyik fontos jelensége, hogy képtelenek voltak fennmaradni, mint birtokos arisztokrácia, és hogy kirekesztették őket, mint osztályt. Ez a katonai osztály eltűnt és átadta helyét egy másik, kevésbé organikus társadalmi osztálynak, mely eredete és újoncvasztási módja miatt kisebb társadalmi és politikai tekintélynek örvendett. Emiatt ez az új osztály még kevésbé volt alkalmas az oszmán társadalomnak egy olyan vázlat adni, mely lehetőséget biztosított volna társadalmi és gazdasági szervezetének az új idők követelményeihez való alakítására.

Ráadásul egy óriási hadseregnek a főváros közelébe tömörítése területi lovasság ellensúlyozása nélkül, állandó veszélyt jelentett az állambiztonságra és fenntartása óriási pénzügyi nehézségeket jelentett. A birodalmi hadsereget korábban jellemző nagy tekintélyt és szakmai hozzáértést lerombolták az események nyomására és végeérhetetlen háborúk alatt ostoba módon toborzott zsoldoscsapatok. Ez a korábban oly mintaszerű hadsereg most zavargások és lázadások központja lett. Gyakran a politikai riválisok által támogatva, bitorló vezetők által vezetve kihasználta a legkisebb politikai vagy pénzügyi nehézséget is, hogy saját igényeit helyezze előtérbe. Az átszervezett hadsereg és a reakció politikai erejének nyomása miatt az oszmán kormányzat nem volt szabad döntéseiben. Mindig kénytelen volt számításba venni e retrográd és anarchikus erő viselkedését.

A birodalmi hadsereg, hatalmának tudatában, bér- és privilégiumnővelési igényeiben, egyre követelőzőbb lett. Fokozatosan olyan óriási testületté vált, amelynek célja az ország kizsákmányolása az állam adminisztrációs és kincstári szervezetének segítségével. A hadsereg emberei, mint főadóbérlők, előjogokat kaptak és áthágva minden szabályt és szokásjogot, tevékenyen résztvettek a kereskedelemben,³⁰ nyereséges hasznot húzva e titkos üzletelésből. Üzleteket nyitottak, és sértően gyakoroltak ellenőrzést mesterségek és kereskedelem felett. Ez már a kato-

naság jogi immunitásánál fogva is könnyebb volt, mert testületi és állami szabályzatok nem kötötték őket.

A lelkiismeretlen katonák és bitorlók, groteszk szokásaikkal és magatartásukkal, szemben a tömegek fegyelmezett munkáséletével, nagy terhet rótt az ország társadalmi és gazdasági helyzetére. Sőt, mint a szervezetlenség és az elszegényedés közege, a hadsereg volt az oka a kor embe-
re erkölcsi romlásának is.

Így, az évi katonai járadékból élők csoportja – akiket a fővárosban vontak össze, vagy szétszórtak a birodalom minden sarkában – hasznot húztak osztályuk privilégiumaiból és úgy tettek, mintha egyfajta kereskedelmi középosztályt alkotnának. Kereskedelmük azonban mindig más üzletébe való beavatkozáson, és a katonai kiváltságok és engedmények alattomos kihasználásán alapult, kizsákmányolva az állam jövedelemforrásait és az ország gazdaságát. A hosszú infláció nyereségének felhalmozódása eredményeként Törökországban létrejött egy pénzügyi kapitalizmus, egy olyan gazdaságilag egyenlőtlen és kifejtetlen kapitalizmus, amely a bitorló katonák és a központi adminisztrációban levő cinkosaik kezébe került. Ez a fajta kapitalizmus valójában a pazarlás és a korrupció undok eszköze volt az állam kezében, szervezet a nép szisztematikus ki-
fosztására.

VÁLTOZÁSOK AZ OSZMÁN PÉNZÜGYI SZERVEZETBEN

A török hadsereg szervezetében történt változások, a központi kormány kezében lévő csapattestekre való hatékony koncentráció nagy mértékben megnövelte az állami költségvetés kiadásait. Az egységek zsoldjának évi háromszori kifizetése, egy modern háború viselésére képes hadsereg és hajóhad fenntartása, a hosszú és állandó háborúk okozta különleges költségek, az uralkodó és a magas funkcionáriusok egyre többbe kerülő fényűző életstílusa, és végül az emelkedő árak általános nyomása az államot egyre veszélyesebb pénzügyi helyzetbe sodorta.

Az állam hagyományos készletei nem voltak elegendőek az óriási hadsereg által létrehozott pénzügyi szakadék feltöltésére, szükségessé vált új jövedelemforrások keresése, tőke felszabadítása, új pénz verése, sőt minden kincstári lehetőség alapos kiaknázása.

A főadóbérlő kényelmes és megfelelő eszköz lett a birodalmi bir-
tokok jövedelmeinek összevonására, (amit, mint már említettük, a katonai

javadalombirtokok kárára megnöveltek).³⁰ Valójában sokan szövettek arra a rendszerben, hogy ezeket a jövedelmeket a legmagasabb árat ajánlónak adják el.³¹ Figyelembe véve egy sikkasztással és hanyagsággal fokozottan gyanúsítható bürokratikus adminisztráció feltételezett veszteségét, az új rendszer nem jövedelmezhetett többet, mint a régi állami adminisztráció (emanet). Az új rendszerben a tulajdonosok egymással licitáltak, és emelték a birtokok árát. Nekik természetesen a bérlők kárára kellett pótolni veszteségeiket. Valójában, ha a birtok egyszer a tulajdonukba került, mindent elkövettek az összes lehetséges haszon kipréselésére. Ők megtalálták, úgymond, a határtalan kizsákmányolás titkát és nem haboztak azt akár törvénytelen eszközökkel is biztosítani.

Másrészt a főadóbérlők tartozásuk jelentős részét előlegben fizették az államnak, egyfajta „hitelügynökség”-ként viselkedtek egy olyan országban, ahol a nyilvános hitelintézmények hiánya erősen érezhető volt. Az állami jövedelmek bérbeadási rendszere lehetőséget adott nekik, hogy az ország távoli körzeteiben képviseljék az államot hatékony ellenőrzés nélkül, és mindazokkal az előjogokkal, ami a birodalmi kincstár egy ügynökének jár. Mindkettő hozzájárult a nép elnyomásához, és ez a birodalmi adminisztrációban zavar és pénzügyi egyenlőtlenség forrása lett.

Igy a hosszú infláció hatásai és a költséges háborúk szükséges kiadásainak emelkedése miatt is sürgetve, a birodalmi kormány szükségét érezte, hogy eszközöket találjon pénzügyi készletei fokozására, hogy magasabb bevételeket nyerjen a földjeiből, és hogy könnyebben nyerjen tőkét. Ezek a szükségletek vezettek a főadóbérlő rendszer felé. A pénzügyi adminisztrációs rendszer e változása nemcsak kielégítő nem volt, hanem hosszútávon még deficités és destruktív is. Az állami kiadások óriási növekedése miatt új eszközöket kellett találni az állami költségvetés hiányainak megszüntetésére.

Ilyen körülmények között a kormány kénytelen volt a jól ismert adóprocedurákhoz folyamodni, amelyek, mivel gyakrabban alkalmazták őket, jellegükben kezdtek megváltozni. A nyugati királyságok uralkodóihoz hasonlóan az oszmán szultánoknak is volt egyfajta *droit régalienje*, amely kivételes esetben feljogosította arra, hogy minden alattvalótól az egész birodalomban, beleértve a vazallusok javadalombirtokait is (anyagi) támogatást kérjen. Volt azonban egy nagy különbség a szultán joga, és az európai királyok *droit régalienje* között. Amíg az utóbbit abszolút hatalma gyakorlásában kivételes esetek bizonyos száma akadályozta, a szultán

teljesen megfontolása alapján gyakorolta hatalmát. A Nagy Birodalmi Tanács (Divan) döntése alapján a szultán nevében kiadott ferman alapján kivethették a „Divan Különleges Adóit” (Avâriz-i Divaniyye) vagy a „Szokásjog Adókat” (Tekâlif-i Örfiye) bármikor, ha erre szükség volt.³² Mivel a beszéd könnyen ment, ez az adózási mód, mely a 16. század elején valóban rendkívüli volt, a század végére szokásossá vált – felfogható Törökországban a modern adózás kezdetének is. Valójában egy ilyen adóztatási hatalom nagyon veszélyes eszköz egy anyagi csóddal fenyegetett kormány kezében. Használata nagyon is csábító egy központi, despotikus kormány számára, mivel disztribúciós adózási rendszer lévén, könnyű volt alkalmazni.

INFLÁCIÓ ÉS A VÁLTOZÁS A BÜROKRÁCIA GONDOLKODÁSMÓDJÁBAN

A 16. sz. második felének hosszú inflációs szakasza az oszmán birodalomban a súlyos pénzügyi válság és társadalmi nyugtalanság időszakává vált. Amíg az infláció létrehozta a *nouveaux riches* osztályát, számos, korábban jómódban élőt döntött nyomorúságba és elhagyatottságba. Az infláció hatalmas nehézségek forrását alkotta az állam számára, felszabadítva egy nagy, fényűzés utáni vágyat, zavarva a közmorált és sokakban az elégedetlenség és kizökkentség érzését keltve.

Az infláció, az „atlanti gazdasággal” való kapcsolat terméke, lényegesen megváltoztatta az oszmán bürokrácia gondolkodásmódját. Az infláció, a század gazdasági betegsége a határtalan költekezés bajával fertőzött meg mindenkit, nem utolsósorban a bürokráciát, nagyokat és kicsiket egyaránt, akik képesek voltak közhivatalok kihasználása révén tiltott haszon szerzésére. A kicsinyes megvesztegetés (bahşış), az intrika és a közhivatalok kiürítésének szokásai széleskörűen elterjedtek, és a birodalmi adminisztráció tekintélyének és integritásának hanyatlását eredményezték. A kormány erkölcsi lealacsonyodása pénzalapjainak óriási arányú elherdálásához vezetett, amely az országot pénzügyi és politikai krízisbe taszította.

A MEZŐGAZDASÁGI URADALMAK (CSIFTLIK) KIALAKULÁSA

Kialakulásának történelmi körülményei miatt az oszmán birodalom mezőgazdaságára a kis paraszti birtokok voltak a jellemzőek. Ez hatalmas területeken az oszmán hódítás és kolonizáció, az arisztokrácia pusztulása és más okok miatt alakult így. Jólértelmezett történelmi körülmények ajándékozták meg az oszmán birodalmat a meghódított területek nagy részének állami tulajdonként való kezelésének szükségességével és lehetőségével. Az állami tulajdon bírói és adminisztrációs gépezete azonban nem volt elegendő, hogy megvédje a mezőgazdasági szerkezetet a gazdasági és társadalmi válságtól. A mezőgazdasági árak állandó emelkedése, a nyugati árak által nyomva felfelé, az élelmiszerekből nagy hasznot tett lehetővé. E haszonhajhászásból a főadóberlő adminisztrációs csalások és a parasztok kizsákmányolása révén annyit nyert, amennyit csak lehetséges volt. Azok, akik az ország gazdasági bajaiból és az inflációból hasznot húztak, egyre inkább kezdtek érdeklődni a vidék, mint biztos és profitáló befektetés iránt.³³ Az uzsora és a felhalmozás klaszszikus módszereivel élve növelték a mezőgazdasági kizsákmányolást, kettős szerepet játszva, az uzsorást és az úriembert.

4. SÜLYOS TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLSÁG ÚTJÁN

A hosszú infláció hatásai, a fővárosi uzsorások beözönlése a falvakba, a hatalmas mezőgazdasági tulajdonok létrejötte, a parasztok állami és a főbérlok általi állandó és lelkiismeretfurdalás nélküli kizsákmányolása a pénzügyi válság idején súlyos következményekkel járt. Elüldözték a parasztokat földjeikről, ami általános elszegényedést, valamint a vidék elnéptelenedését okozták. Az infláció a hagyományos „feudális” lovaságot is megfosztotta tekintélyétől és boldogulásától. Mindehhez járult még a pusztulás és nyomorúság egy másik tényezője, a gyors népesség-növekedés. Pontosan a gazdasági szerkezetét fenyegető pillanatban egy olyan népesség-növekedés ment végbe az oszmán birodalomban, mely a megélhetés eszközeit meghaladta. Ez a kivételes demográfiai robbanás még az inflációnál és az agrárkrízisnél is jobban növelte a munkanélküliek hatát és nyomorúságát.³⁴

Hogyan találhattak munkaalkalmat ezek a gyökerüktől, megélhetési eszközüktől megfosztott emberek és osztályok?

1. A katonaság kiterjedt munkalehetőséget nyújtott. A végnélküli és kimerítő háborúk Perzsia és Ausztria ellen nagyarányú sorozásokat tettek szükségessé, hogy feltöltsék a hadsereg sorainak réseit. Lehetséges volt helyet találni egy nagyhatalmú ember személyi kíséretében is. A munkanélküliek (levend) tömege tartalék zsoldossereget alkotott, akik nem haboztak, hogy saját ezredeket alakítsanak saját szokásokkal és törvényekkel. A kor dokumentumai gyakran említenek ilyen csoportokat *sekban* vagy *saridzsa* néven, akik egy kormányzó szolgálatában álltak.³⁵ Amikor azonban vezetőjük meghalt, vagy elmozdították, e személyes kíséretéhez tartozó „egységek” kénytelenek voltak kisebb egységekre bomlani, és új gazdát találni. Amíg új alkalmazást találtak, a földből éltek. Ilyen körülmények között könnyen, talán szükségképpen váltak banditákká.

2. A földről elűzött parasztok nagy tömege keresett menedéket és bármilyen fajta munkát a nagyvárosokban. A 16. sz. végefelé a birodalom főbb városai tele voltak azokkal, akik azért jöttek, hogy „véget vessenek paraszti kizsákmányolásuknak” (csift-bozan). A kormány nyugtalan volt amiatt, hogy a városok a bűnözés és zavargás otthonai lesznek a rendes foglalkozás nélküliek számának növekedése miatt, akik silány és egészségtelen kalyibákban és kocsmákban laktak.

3. A hadseregen kívül a vallási, kulturális és adminisztratív szektorok is felszereltek egy helyet a felesleges népességnek. Abban az időben, amikor az infláció és társadalmi diszlokáció kizsákmányolta az embereket falvaikból és társadalmi osztályaikból, a különböző kulturális és adminisztrációs szolgáltatások már megteltek alacsonyabb rangú személyekkel. A tanulók számára nyitott jótékony menedékházakat szó szerint előzőnlőtték a befogadóképességüket messze meghaladó számú tanulók. Ezek az iskolák váltak mindenféle semmittevők és zugolódók központjává, a társadalmi és politikai izgatás centrumaivá. A városokból kilakoltatott munkanélküliek tanulóknak öltözve, felfegyverzett bandákba tömörültek és kényszerítették a parasztokat, hogy eltartsák őket.

Néha a parasztok, a birodalmi kincstár kizsákmányolásától ösztönözten szembeszálltak. A parasztok és „tanulók” fegyveres csatákat vívtak, és a kormányzó békefenntartó csapatainak, vagy néhány esetben a birodalmi hadseregnek a beavatkozása is szükséges volt. Az 1560–85 közötti évek levéltári dokumentumai között a központi kormányzathoz érkezett szenzációs jelentések végtelen áradatában rábukkanhatunk a

rendfenntartó erők és a lázadó tanulók különítményei közötti harcok és a tanulók által elkövetett rémtettek³⁶ forrásaira.

Az Anatóliában a különböző néven szított lázadások sorozatából egy bizonytalan eredetű bandavezér, Kara Jazidzsi összegyűjtötte a zúgolódókat és bűjtogatókat és hatalmas hadsereget szervezett belőlük. A Kara Jazidzsi által vezényelt csapatok ismételten képesek voltak arra, hogy az Isztambul küldötte erőket megverjék, s még olyan nagy városok, mint Kajszeri Tokat és Urfa elfoglalására is volt erejük. Kara Jazidzsi halála után a parancsnokság testvérére, Deli Hüszejinre szállt, aki 20.000 fős hadseregével megtámadta Nyugat-Anatólia leggazdagabb városait, és váltságdíjat követelt tőlük. A központi kormányzat bölcsnek tartotta, hogy kompromisszumot kössön vele, és fontos posztot ajánlott fel Deli Hüszejinnek és 400 tanácsadójának, amit azok elfogadtak.

Végül az ilyesfajta megoldások, melyekkel a birodalmi kormányhivatalok tekintélyét használták fel arra, hogy a főnököket minél könnyebben bírják kapitulációra, már nem voltak elegendőek a tűzvész megszüntetésére. Büntető expedíciók kiküldése vált szükségessé, melyek ugyanúgy, mint maguk a lázadások, véget vetettek a vidék prosperitásának. Kizsákmányolva mind a lázadó banditák, mind a lázadók leverésére kiküldött csapatok által, az anatóliai parasztok megszöktek, elhagyták földjeiket és falvaikat, vagy nomadizmusra, vagy a nagybirtokon való életre kényszerültek.

Jegyzetek

1. Isztambul, 1927, III, 348–75.
2. Vosztanie Kara Yazici-Deli Hasan v Turtsii, *Izd Ak. SSSR*, 85–93.
3. Celali Isyanlari (Ankara, 1943).
4. *Fahri Dalsar*: Bursada Ipekçilik (Isztambul, 1960).
5. *Mustafa Akdağ*: Osmanli Imparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf devrinde Türkiyenin İktisadi vaziyeti. Belleten, (Isztambul, 1949, 1950), 51, 55.
6. *F. Braudel*: La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Epoque de Philippe II (Párizs, 1966) I. köt. 2. r.: Métaux précieux: Monnaies et prix, 448, 488.
7. *Ömer Lufti Barkan*: XV. asrin sonunda bazi büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatları, 5, 7, 9. sz. (1942).
8. *Ömer Lufti Barkan*: Edirne Askeri Kassâmina ait Tereke Defterleri. Belgeler, III. (1966), 1–479.
9. *Ömer Lufti Barkan*: L'organisation du travail, dans le chantier d'une grande mosquée à Istanbul au XVIe siècle. *Annales*, 6. sz. (1962), 1093–1106; uo.: Edirne

- ve çivarindaki bazı İmaret Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. Belgeler, I. (1963), 235–377.
10. *Ömer Lutfi Barkan*: Türkiye şehirlerinin teşekkül ve inkişaf tarihi bakımından. İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş tarsına ait Araştırmalar. İktisat Fakültesi Mecmuası XXIII (1963), 239–398.
 11. E jegyzőkek adatai a birodalmi imaretek (Sultanin İmaretlerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları) évi számadás-jegyzőkeiből vannak a 2. és 3. sz. kivételével, amelyek a birodalmi paloták konyhai elszámolásaiból származnak. Néhány jegyzőke a napév, néhány pedig a holdév alapján készült, így bizonyos eltérések elkerülhetetlenek az időszaki különbségekből adódóan. Ráadásnak a 9., 12., 15. és 19. sz. számadások az évnek csak hat hónapját, vagy még kevesebbet takarnak, amíg a 16-os egy 8 hónapos időszakot. Minden esetben, ahol több ár szerepelt ugyanarra a tételre, az érte fizetett átlagára használtak.
 12. Az itt szereplő adatok *Dr. Halil Sahillioğlu* kiadatlan doktori disszertációjából származnak: Kuruluşundan XVIIe asrin sonlarına kadar Osmanlı Para tarihi nakkinda bir deneme. (İsztambul, 1958).
 13. E számok Sahillioğlu tanulmányán alapulnak, ami a 3,072 g súlyú tebrizi dirhemre alapoz, amiről ő azt állítja, hogy azt használták a 17. sz. végi oszmán birodalomban. Az ezután használatos dirhem, melyet Ruminak neveztek, 3,207 g volt. Sahillioğlu állítása szerint a sultaninak nevezett oszmán aranyérme 1552-ben 3,572 g tiszta aranyat tartalmazott, szemben a kor velencei dukátjának 3,559 g-jával. 1552–60 között a sultani arany 3,544 g aranyat nyomott, 1563-ban pedig 3,517-et. 1641-ben 3,490-re, később pedig 3,464 g-ra esett. 1560–1641 között a velencei dukát 3,426 g-ra esett.
 14. Sahillioğlu már idézett munkája mellé lásd még: İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS. B/9 sz., mint *Barkan*: Tereke Defterleri-ben idézve, 447.
 15. *Braudel*, 490. Kimutatja, hogy ugyanabban az időben hasonló devalváció játszódott le Iránban, és hogy (480.) a legtöbb európai ország elszámolási pénzegysége ebben az időben szintén leértékelődött.
 16. Uo. 361–363. Saját kutatásaim két, 1520–35 és 1570–80-as népszámlálásról e tekintetben megerősítik Braudel hipotézisét az oszmán birodalmat illetően. Az anatóliai provinciák 56 %-kal növekedtek, a rumélieiak 71 %-kal, a birodalom 12 legnagyobb városa pedig, beleértve Isztambult, Aleppót, Damaszkuszt, 90 %-kal nőtt meg a 16. sz.-ban. (*Ö.L. Barkan*: Essai sur les données statistiques des registres de recensements dans l'empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I. (1957). Uo.: Defter-i Khakani, EI². Ez alkalommal nem lehetséges bebizonyítani a közvetlen kapcsolatot a népesség- és az árnövekedés között. Nekem úgy tűnik, hogy az első nem az utóbbi oka, hanem csak komolyabbá és veszélyesebbé tette a bekövetkező válságot.
 17. İstanbul Belediye Kitaplığı, Muallem Cevdet MS B/9. sz. és *Barkan*, Tereke Defterleri, 447.
 18. Mint a Narh Defterek feljegyzéseiben látható, az akcse értéke akkorát esett, hogy bár elméletileg 120:1 altun volt a hivatalos arány, valójában 180 akcsét kellett fizetni egy aranyaltunért. Ehhez képest az árak ugyanígy vagy még jobban emelkedtek. Most a pénzszabályozással az akcse visszatért a 120:1

arányhoz, ami 1/3-os csökkenés, és az árakat ugyanilyen arányban csökkentették. Néhány áru ára az arany ár 2/3-ára csökkent. Hivatalos árlisták rögzítették a fizetendő összegeket: a kenyérből, melyből 115 dirhemet árultak akcséknként, most akcséknként 200-at adtak; 1 akcse most 120 dirhem finomkenyeret jelentett, nem 80-at. Egy kile liszt, ami korábban 120 akcse volt, most 80 lett; a kevésbé elfogadható liszt kilénként 75-ről 50-re csökkent, a rizs kilénként 56-ról 39-re, a méz okkánként 20-ról 13-ra, a vaj okkánként 26 akcséról 19-re. Még nagyobb különbség van az importált luxuscikkek áresésében. Pl. egy rőf finom francia bársony 1.200-ról 550-re esett, egy rőf genovai bársony 880-ról 400-ra, egy rőf „újonnan termelt” (nev-peyda) duplaszélés, finom, fekete posztó pedig 300-ról 120-ra. Az isztambuli II. Bajezid Imaret feljegyzéseiben (12. sz. a táblázaton), melyet egy évvel a hivatalosan rögzített árak életbelépése után készítették, a következőket találtuk: 1 kile búza átlagára 73,14 akcse; 1 kile rizs 88 akcse: 1 okka vaj 26; 1 okka méz 16; 1 okka bárány 10 akcse.

19. *Halil Sahilloğlu*: XVII'nci asrim ilk yarisinda Istanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayici. Belgeler Dergisi, 2. köt. (1964) 223–228.
20. *Ahmed Refik*: Osmanli Imparatorluğunda Meskûkât. Türk Tarih Encümeni Mecmuası, 6., 7., 8. és 10. sz. (Isztambul, 1330–40).
21. Bursa Arkeoloji Müzesi Arşivi, B/44, Kadi Sicilli, yp. 90–91. Ezen a hivatalos élelmiszerlistán Bursában egy kile jó búza 55 akcse, más búza pedig 40; az árpa 20; az egyiptomi rizs 50, a hazai rizs 40, egy okka vaj 20, olívaolaj 16, méz 12, bárány 8 akcse.
22. A pénzszabályozást illetően létezik egy Narh Defteri, amely megadja mindenféle élelmiszer és áru árát új piaci árán, ebben az időben Isztambulban. Ebben a defterterben az árak egy hajszálnyival magasabbak, mint az 1600-as defteréi, bár azonos átváltási arányban fejezték ki: egy akcséért 200 dirhem kenyeret lehetett kapni az 1600-as defterben, 150-et ebben; egy okka bárány 8 akcse egyikben, 9 a másikban, egy okka vaj 19 és 24 akcse, egy okka méz 11 és 13 akcse. Ez mutatja, ha szükséges, hogy a hivatalos arány rugalmas. (Az isztambuli defter: a Topkapi Sarayı Museum, Revan Kitaplığı No. 1934. Az 166-as defterért lásd 12. jegyzet forrását.)
23. Lásd 7. jegyzetet.
24. Uo.
25. A négy költségvetés közül három, melyeken e számok alapulnak az *Isztambul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*-ban jelentek meg mint „Osmanli Imparatorluğu bütçelerine ait notlar” (Az Oszmán Birodalom költségvetésére vonatkozó jegyzetek). A negyedik is meg fog jelenni a jövőben valamely lapban. Alább közölve a kötetek száma, és dátuma, melyekben megjelentek, együtt a költségvetések pénzügyi évével: (A) 1527/28, XV. köt. (1955), (B) 1567/68 XIX. köt. (1960), (C) 1581/82 kiadandó, (D) 1669/70, XVII. köt. (1961).
26. Hogy megtaláljuk a valódi értéket, az évenkénti bevételi számok, melyeket a költségvetésekben akcsében adtak meg, külön-külön lettek átváltva aranyra. Az adott korok csereértékei (resmi kur') szerint egy aranyérmének 55 akcse felelt meg „A”, 60 a „B” és „C” költségvetésekben, és 120 a „D” költségvetésben. Mint a 18. és 22-es jegyzet mutatja, infláció esetén az akcse értéke lecsökkent, és a hivatalos átváltási jegyzékkel szemben (resmi kur') egy másik,

szabad aranyra való átváltási arány lépett életbe. Amíg nem történt egy kiegyenlítés, a bérek és jövedelmek főfelügyelői (dar-gelirli maaş sahipleri) és a Pénzügyi Hivatal (devlet maliye idaresi) nagy nehézségeket élt át.

27. E költségvetésbe bennefoglaltatnak az acemi oğlan-ok, topçu-k és cephaneci-k is, akik együtt a nemzeti kiadás 1,98–3,07 %-át tették ki. Az acemi oğlan-ok, fiatalok, akiket munkaszázlójukba szerveztek építési, szállítási és kertészkedési feladatok végzésére, mielőtt janicsárokká váltak volna, 8.000–10.000-en voltak. A topçu-k (tüzérek) és a cephaneci-k (hadianyag ellátók) 1.377; 1.689; 1.645; és 2.445-en voltak a négy költségvetés alapján.
28. A személyenkénti évi átlagjövedelem emelkedése a „B” költségvetésben egy új szultán trónralépése miatti napi plusz 315 akcséval magyarázható, ami ez évben történt. Az összfizetések növekedése a kifizetettek számának gyarapodásával magyarázható. Ezek az új emberek, akiket az ocaokba soroltak be, együtt kb. 5.000 udvari testőrrel, résztvettek az anatóliai trónutódlási háborúban az új szultán oldalán. Az isztambuli Kapu Kuluk közül sokat egy későbbi elégedetlensége miatt töröltek a lajstromokról. Mindazonáltal hozzájárultak a költségvetés számainak kiemelkedéséhez.
29. Ezen összegek, a hivatalos árfolyamon alapulva az évi átlagfizetésnek megfelelő arany mennyiséget becsülik fel. Ebben az időben a szabad- és hivatalos árfolyam közti különbség óriási volt. Nyilvánvaló, hogy ez nagy problémákat kellett hogy okozzon a fizetési módokban. Egyrészt az állam nem szívesen adta ki azokat a külföldi arany- és ezüstterméket a hivatalos árfolyamon, amiket nagy nehézségek árán szedett be ugyanazon az árfolyamon. Másrészt az érintettek nem akartak fizetést elfogadni akcsében, mivel értéke a piacon rohamosan esett. Így akik a birodalomtól kaptak fizetést, igyekeztek amennyit lehet aranyban megkapni. Akkor fizetésüket 120 :akcse : 1 altun arányban kaphatták és 225 v. 250 : 1 arányban válthatták vissza arányaikat akcséra.
30. *Barkan*, Tereke Defterli, 59–74.
31. Ez a terjedés olyan intenzitást öltött, hogy a kisebb timarioták javadalombirtokait és a jótékonyági intézmények (vakuf) jövedelmeit is eladták az erre az üzletre specializálódott vállalkozóknak. Ez is mutatja az óriási jövedelem és pénzszükséget, a szükséglet, amelynek egy új, pénzügyi-spekulátor-osztály adott életet, akik a közérdek nagy kárára az állam adminisztratív káderei és a nép között álltak.
32. Ld. az „Avariz” szekciót az *İslam Anşiklopedisi*-ben, 2. köt. Isztambul.
33. *Barkan*, Tereke Defterli, 30–58. *Celari İsyamlari*, 36–43.
34. Ld. 16. jegyzet.
35. *Akdağ*: *Celali İsyamlari*, 44. *Mustafa Cezar*: *Osmanli Tarihinde Levendler* (Isztambul, 1965), *Güzel Sanatlar Akademisi Yayinlari*, 28. sz.
36. *Mustafa Akdağ*: *Türkiye Tarihinde İptimai Buhranlar serisinden: Medreseli İsyamlari*. *Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, XI. köt. (1950).

(Fordította: Ivancsics Irma)

AGENDA AZ OSMÁN TÖRTÉNELEMHEZ

(*Agenda for Ottoman History. Review (1) 1977, 1, 31–55.*)

E cikkben az oszmán történelemnek egy olyan lehetséges értelmezését adjuk, mely sajátos koncepciókon és teoretikus konstrukciókon alapul, amelyek a társadalomtudományok egy most születő paradigmájának alapjait alkotják.¹ Reméljük, hogy az itt javasolt értelmezés olyan fogalmi vázat fog adni, melyben új kutatások problémáit is értelmezni lehet.

Az új paradigma eredete összetett: a termelési mód morfológiája Althussertől és Balibartól (1972), a centrum és periféria koncepciója A.G. Franktól (1967) és a világbirodalom és világgazdaság, mint a tanulmányozás komplett egységének definíciója I. Wallersteintől (1974) származik.² E paradigmában az oszmán történelemnek egy a világbirodalomból (melyben az ázsiai termelési mód dominál) a kapitalista világgazdaság egy periférikus státusába való átmenetét kell megragadni. A következő áttekintés a javasolt értelmezést segíti elő. Először azonban a jelenlegi irodalom elemzését és bírálatát kíséreljük meg.

1. A jelenlegi paradigma bírálatá

Az oszmán történészek elméleti korlátainak megragadásához elengedhetetlen a munkáik alapját alkotó implicit feltevések feltárása. Sok esetben maguk az oszmanisták is osztják azt a véleményt, melyek sokszor magától értetődőek kutatásaikban, hogy egyetlen paradigmán belül dolgoznak. E paradigma általános feltevéseinek demonstrálására három reprezentatív munkát választottunk az oszmán történelemről – *H. Inalcik: The Ottoman Empire; Gibb és Bowen: Islamic Society and the West és B. Lewis: The Emergence of Modern Turkey.*³ A birodalom történetének időbeli vázát adó két periódus egyikében mindegyik *standard* munka. Az első kettő az „aranykorral” és a hanyatlás kezdeteivel, a harmadik elsősorban a reform és a „nyugatiasodás” korával foglalkozik.⁴

A periodizációban, mely a paradigma feltételezéseit tükrözi, a tanulmányozás tárgya az intézmények integrálatlan halmazának mintegy

összegzéseként jelenik meg. Mindhárom munka azt sugallja, hogy minden intézménynek meg volt a saját léttére, és így saját története is; hogy mindegyik intézmény saját „ideája” szerint fejlődött ki és idővel ettől az „ideától” tért el, korcsosult el. Az intézmények nem a bennerejlő okok, hanem a külső tényezők eredményeként hanyatlottak le: a népességnövekedés, egy rendkívüli áremelkedés, a kereskedelmi struktúra megváltozása, vagy a Nyugat növekvő katonai és gazdasági hatalma. Ez nem jelenti azonban azt, hogy e munkákban minden intézményre egyforma figyelem irányul. Vannak privilegizált intézmények, mint a föld-rendszer, vagy a központi bürokrácia és a birodalom történelmét ezek egyéni történetén keresztül követik nyomon. E történelem pedig egy aranykor és egy hanyatlási kor terminusaiban struktúrálódik, amelynek kontúrjai a privilegizált intézmények mulandóságát követik. Így az intézmények virágzásának és hanyatlásának összetettsége, a rendszernek, mint egésznek jelzi az aranykorát és hanyatlási szakaszát. Az intézmény-reformok azonban nem korábbi önmaguk felújításai, hanem a régiek új intézményekkel való helyettesítései, melyek a hanyatlók funkcióit is kielégítik. Így nyilvánvaló, hogy tulajdonképp csak az intézmények külső átformálására került sor a Nyugat modernizáló hatásának új követelményeihez igazodva.

Az ily módon „megszerkesztett” történelem – egyvonalú haladás az aranykorból a hanyatlásba, majd a nyugati minták alapján való átformálódásba – az oszmán történelemnek egy sajátos világszemléletű analíziséből ered. E szemléletet a közel-keleti társadalom „ideájához” való hűséges ragaszkodás jellemzi. Inalcik történelem-képe a jogi forrásokban vázolt közel-keleti társadalom „ideájára” épült. Ez az „idea”, a „valódi” megjelölést ragadva meg, azt a feltételezést testesíti meg, hogy a szövegek filológiai megfejtése a „valóságos” társadalom leleplezéséhez fog vezetni. Így a totalitás egy olyan ideológiailag meghatározott társadalomban, amelyben az ideál az, aminek tartja magát; a történelemben pedig egyé válik a szövegek feltáratlan ideáinak értelmezése.⁵ Ez az idea egy olyan társadalomszemléleti módot rögzít, amely két funkcionálisan meghatározott csoportra oszlik. Az uralkodók, az abszolút uralkodó által megtestesítve, egy „katonai” osztályt alkottak, mindazokat a csoportokat magába foglalva, melyek az abszolút uralkodót közrendfenntartói, valamint az alattvalók védelmét nyújtó – ill. jogszolgáltatói funkciójának végrehajtásában szolgálták, illetve képviselték. A második csoportba az alattvalók (reaya), a földművesek, kézművesek, illetve kereskedők tartoznak.⁶ Egy olyan osztályt alkottak, akiknek a feleslegét adók formájában

elvonták, az uralkodó osztály igényeinek kielégítésére. Így az uralkodók és az alattvalók közti kapcsolatot a reciprocitás és a cirkularitás jellemezte. Az alattvalók abszolút engedelmisséggel tartoztak az uralkodónak és kötelesek voltak adókat fizetni annak hatalmának és tekintélyének fenntartására, hogy az abszolút uralkodó megvédhesse őket a visszaélésekkel szemben, hadseregeket szervezhessen és a közrend fenntartására egy adminisztratív apparátust hozhasson létre. Ez az apparátus azért létezett, hogy képessé tegye az uralkodó osztályt arra, hogy adók formájában ellenőrzést gyakoroljon a bevételi források fölött, s így biztosítsa az állam prosperitását.⁷ Az így meghatározott osztályszerkezet egy olyan állam-„ideán” alapult, amely az uralkodó abszolút autoritásán keresztül kiegyenlített volt és amely a jogot és közrend fenntartását fennmaradásához létfontosságúnak tartotta.⁸ Az adott ideológikus államszerkezet sajátos funkciói; az örök rendet állandósító és az alattvalók érdekeit védő globális funkciók terminusaiban rögzültek. Következésképp az intézményeket, melyek e funkciókat kielégítették, az állam ideológikus lényegének emanációinak tekintették.⁹ Így Inalcik sajátos oszmán intézmény elemzésében – a palota, a központi bürokrácia, a provinciális adminisztráció és a timárrendszer – nem ezen intézmények funkcionális változásaival, vagy valódi működésük fejlődésével foglalkozott, hanem az állam-ideológia fejlődésével, ahogy az, az egyes intézményekben tükröződött. Az ő problémája az, hogy a totalitás összefüggésére nyújtson magyarázatot. Amíg az intézmények az államideológiát közvetlenül megtestesítették, a gazdasági élet, különösen a városokban (melyet Inalcik „társadalmi és gazdasági életnek” nevez), az ilyen közvetlen ellenőrzéstől viszonylag független volt. Azonban ott is az állam ideológikus önkoncepciója testesült meg, mivel a városi gazdasági élet szervezete az iszlám ideál alapelvét követte (pl. a céh-rendszer). Így a vertikális összetevők az intézmények; és a horizontális, a „társadalmi és gazdasági élet” integrációja az ideológia közvetítésével is biztosított volt.

A társadalomnak ezt az ideológikus működését látva a rendszer hanyatlása nem kereshető külső dinamikájában, hanem külső faktorokban. Inalcik történelemfelfogásában e külső faktorok a 16. század végi infláció és a kereskedelem szerkezetének változásai voltak, ami az államnak a gazdaság fölött gyakorolt ellenőrzésének meggyengüléséhez vezetett, lehetetlenné téve, hogy ideológikus funkcióit ellássa. Szembe kerülve a Nyugat 16. század végén kezdődő gazdasági és politikai szuperioritásával, az oszmánok ráébredtek, hogy az intézményeik túléltek

használhatóságukat és az új érának nem felelnek meg.¹⁰ Így az új körülményekhez való alkalmazkodás az intézmények ideológikus tisztaságával való megalkuvást követelt, jelezve ezzel hanyatlásukat. Inalcik szemléletmódja alapján az oszmán történelem a 17. századtól e hanyatlás története.

Gibb és Bowen történelme, Inalcikéhoz hasonlóan, az elemzés intézményekhez között módjához ragaszkodik. Ők is azzal a problémával kerültek szembe, hogy az intézmények egy integrálatlan csoportjának összefüggésére nyújtsanak magyarázatot.¹¹ Az általuk konzisztensen választott elemzési egység – az iszlám civilizáció –, melyben a vallásos ideológiának, azaz az iszlámnak tulajdonítják a totalitást teremtő szerepet. Így ők a 19. századi történeti hagyomány keretein belül mozognak, mely civilizációk felvirágzására és hanyatlására épül. A civilizáció „atomizáltságát” szem előtt tartva Gibb és Bowen feltételezik, hogy az iszlám társadalom „elszigeteltségben” élt, első igazi kapcsolata a Nyugattal a napoleoni (egyiptomi) invázió idején jött létre. Így tehát hanyatlása az „iszlám szellem erejének gyengülésével” magyarázható. Ez a hanyatláskonceptió azt az orientalista paradigmát is jellemzi, mely az iszlám társadalmak történelmét a kora középkor csúcsa után, folyamatos hanyatlásként szemléli. Bár az orientalista paradigma a hanyatlásnak ezen lineáris ösvényén elismer egy olyan megtorpanást, melyet az oszmán birodalom létrejötte idézett elő; ám ezt a rendhagyó esetet szívesen elhanyagolják és aprólékoskodó figyelmüket a magas civilizáció aranykorára irányítják. Azonban éppen ez utóbbi alkotja Gibb és Bowen történelmének tárgyát. Ezért, hogy az oszmán társadalom működését megmagyarázzák, kénytelenek voltak egy sor, az orientalista paradigmán kívül álló paradigmát is használni, mint a „keleti despotizmus”.¹²

E feltevések a társadalmat uralkodókra és alattvalókra választják szét. Az előbbieket elkülönültek az utóbbiaktól, bezárkóztak egy intézményhálózatba, melyen keresztül az alattvalók felett abszolút hatalmat gyakoroltak. Az alattvalók – falvak, törzsek, kerületek és céhek – atomizált autonómiába különültek és a köztük fennálló gazdasági és vallási kapcsolaton kívül nem integrálódtak. E társadalmat a pangás jellemezte.

E feltevések ellenére azonban Gibb és Bowen nem voltak képesek a tervezett céljuk megvalósítására, hogy az oszmán társadalom belső dinamikáját megragadják. Elemzésük statikus marad. Először is, egy ilyen elrendezésben az „uralkodó intézményeken” belüli csoportokat, azaz a

hivatalnokokat, katonákat és az *ulema*-kat nem úgy fogják fel, mint sajátos érdekekkel rendelkező csoportokat, inkább úgy szemlélik, mint a központi adminisztráció egymástól el nem különült részeit. Így a csoportok közti kapcsolatokat a tökéletes harmónia jellemezte. Másodsor az irányítóknak az irányítottaktól való merev elkülönültségét feltételezve, Gibb és Bowen a hivatalnokoknak a központi adminisztráció és a helyi csoportok közti, közvetítőként végzett rendszerösszeillesztő szerepét elhanyagolták. Harmadszor, feltételezve, hogy a központi adminisztráció fenntartására igényelt feladatok végrehajtása (mint az adóbegyűjtés) az irányító intézmények tagjaira korlátozódott, elhanyagolták azt a tényezőt, miszerint a központi kormányzat a társadalmi kontroll érdekében a helyi nobilitásokat használta fel.¹³ Gibb és Bowen az alattvalóknak a rendszeren belül, a belső piachálózat és belső kereskedelem mechanizmusa révén létrejövő integrációját nem ismerik el. Így egy sor össze nem illő autonómia keretein belül Gibbnek és Bowennek nem sikerül az oszmán társadalom működését megmagyarázniuk és képtelenek voltak potenciális dinamizmusának meghatározására, melyet a különböző csoportok közti komplex rendszerek összeillesztésében kell keresni. Továbbá, megadva totalitásuk sajátos természetét, mikor azzal a problémával kerülnek szembe, hogyan épül fel ez a társadalom, nincs más választásuk, mint hogy egy másik intézményhez, a vallás intézményéhez forduljanak, melynek azt a feladatot tulajdonítják, hogy a társadalmon belül az elszigetelt csoportok közötti összetartozáshoz ideológiai hálózatot nyújt.

A keleti despotizmus és az orientalista paradigma feltételezéseit egymás mellé helyezve egy pangásban lévő és a civilizációs sajátosságánál fogva izolált társadalom képét rajzolják meg. A változásokat külső faktorokkal kell megmagyarázniuk. A kultúrtörténet világában mozgó Gibb és Bowen e külső tényezőket a napoleoni invázióban és a francia forradalom gondolatainak az oszmán birodalomra gyakorolt hatásában látják. E gondolatok közül a szekularizációról és a szabadságról feltételezik, hogy kulcsszerepet játszanak a társadalomnak egy iszlám lényegű és despotikus kormányzatú átalakulásának befolyásolásában.¹⁴ Így teljesen elhanyagolják azt a kapcsolathálózatot, mely az oszmán társadalom és a Nyugat között gazdaságilag létezett, és e társadalomnak a világgazdasággal való, a 16. században kezdődő integrációját. Mint látni fogjuk, ez a hiányosság Lewis munkáinak is egyik sajátos vonása.

Amíg Inalcik, Gibb és Bowen számára az oszmán birodalom aranykora jelenti annak tanulmányozásának kiváltságos területét, addig Lewis

könyve a hanyatlás korára és a nyugatiasodásra helyezi a hangsúlyt. Ennek megfelelően implicit gondolati apparátusát a modernizáció irodalmának más teoretikus elképzeléseiből, szerkezetétől kölcsönzi.¹⁵ Mint-hogy könyvét az 1950-es években írta, egészen természetes, hogy először a birodalom hanyatlásának külső okait, majd a „nyugati tradíciók” átvételének állomásait ragadja meg. Lewis számára az oszmán történelem vízvonalzója 1793 ősze, amikor III. Szelim Párizsba levelet írt, hogy szakembereket és újoncokat kérjen.

A 19. század a birodalom intézményeiben a tartós hanyatlás következtében keletkezett hasadékok feltöltésére irányuló erőfeszítéseknek volt szemtanúja. E folyamat éppen úgy lehetőséget adott az európai intézmények adaptációjára, mint a nyugati világ szemléletére. Az áttétel mechanizmusát pontosan meghatározták, és a „nyugati behatolást” felmérték. Az ideológiai átvételek azonban hamarosan legyőzték az intézményes modernizáció tényleges folyamatát, és ez a reformerek és reakciósközönség közötti konfliktushoz vezetett.¹⁶ Végül az Ifjú Törökök rövid életű forradalma a Török Köztársaság megalakulásában érte el 1789 ideáinak megvalósulását.

Az intézmények átvétele modelljének hatalmas a szakirodalma, mely főként a III. Szelimmel kezdődő és a Tanzimat, ill. Tanzimat utáni kísérleteket magába foglaló katonai és adminisztrációs reformokra koncentrálnak.¹⁷ Ennek az irodalomnak általános alapvonása, hogy a szerzők csak a felépítmény partikuláris elemeire koncentrálnak.

Természetesen Lewis nem szándékozott gazdaságtörténetet írni. De könyve a legtöbb modernizációs irodalomban megtalálható politikai és ideológiai hangsúlyeltolódást példázza. A gazdaságnak a kapitalizmusba való integrációját minimális mértékben tárgyalja, s az intézményes jogi reformok foglalják el elemzésének frontvonalát. Így a kapitalista behatolás hatásának teoretizációja hiányzik, tehát nem találunk semmiféle bizonyítékot például az új törvénykezés és a kereskedelmi tőke kivánalmi közti viszonyt illetően. Ráadásul, mivel ez a kapitalista világgazdasággal való illeszkedés nem teoretizált, a szóbanforgó országot légüres térben kezeli, tekintet nélkül a világgazdaságon belüli strukturális helyzetére. Ennél fogva minden ország egy korábbi eset paradigmatiszta fejlődését ismétli. Lewis számára a modell a francia politikai fejlődés. A modernizációs optika jóvoltából a periférikus tükörben eltorzult polgári modell tükörképe kiegyenesedett. Természetesen ennek az eltorzulásnak a sajátosságát kívánjuk megragadni a „periferizálódás” koncepcióján keresztül.

2. Az oszmán társadalmi formáció

Az oszmán történelem jelen domináns paradigmájának elemzéséből arra következtetünk, hogy a tanulmányozás tárgyának egy új definíciója van születőben, mivel a jelenlegi paradigmát a különféle koncentrálsai területeken való integrációs képtelenség jellemzi, mind struktúrában, mind az időben. Problematikája az oszmán történelmet a történelmi kutatást alátámasztó implicit teorizációkkal egybehangzóan kettős temporalizációra szorítja. Egyrészt egy hibrid institucionalista funkcionálisizmus, másrészt egy nyers modernizációs perspektíva alkotják az oszmán történelem most folyó kutatásainak keretét. A következőkben megpróbáljuk egy totalizáció vázát adni, megkísérelve egyrészt a szerkezet eltérő részeit egy értelmes egészévé integrálni, másrészt a 16. és 19. század két, eddig elválasztott időbeliségét a periferizáció fogalmát központba állító periodizáció eszközeivel összekapcsolni.

Ez a totalitás a „társadalmi alakulatnak” az a szerkezete, amelyen keresztül vizsgálni fogjuk az oszmán birodalmat. Az oszmán társadalmi berendezkedést az ázsiai termelési mód jellemezte,¹⁸ melyben a központi autoritásnak a termelés és főleg a kizárólagos fölötti ellenőrzése a termelés döntő mechanizmusát alkotta. A tagolt egészet a termelési mód kívánalmai szerint újratermelték, de az magába foglalta a jelentéktelen cikkek termelésének formáit és természetesen a kereskedelmi tőkét is. Későbbi állomásain a társadalmi alakulat „feudalizált” területeket is tartalmazott, amely azonban az uralkodó osztály által kivetett és az állam által konkretizált munkafelosztásnak alárendelt maradt. Most azt fogjuk megtárgyalni, hogy e különböző gazdasági gyakorlatok hogyan integrálódtak az állam politikai ellenőrzésén keresztül.

Az ázsiai termelési módot független paraszti termelés jellemzi, melyben a parasztnak nem alkotnak autonóm egységeket, hanem egy tágabb egység összetevőit, melynek határait az állami hatalom kiterjedése határozza meg. A paraszti termelés feleslegének adó formájában az államnak való átadása, valamint az ideológiai-jogi apparátus révén – mely az államnak a mezőgazdasági felesleg elvonására szolgáltatott példát – integrálódik a nagyobb egységbe. Így ez az integráció a rendszeren belül a munkamegosztásnak a politikai meghatározottságát is biztosítja.

Az uralkodó osztálynak az államra központosított ideológiája összhangban volt ezzel a gazdaság feletti politikai ellenőrzéssel. Így a parasztság kezdett hinni benne (a hitet jogi gyakorlattal erősítették), hogy

minden föld a szultáné, és az állam, az örök rend fenntartása érdekében nem engedélyezte a föld felhalmozását. A városokban hasonló ideológiai funkciót szolgált a *hisba* szabályozó céhes gyakorlata. Még a kereskedelmi tevékenységet is ideológiai előírásokba rejtették: a *ribát*, a spekulációs haszonszerzést tiltották, bár a kereskedők, mint osztály védelmet és az „ország jólétének növelésében” tett közreműködésüknek megfelelő privilégiumokat kaptak.

Az állam nem korlátozódik csak a politikai létre; ez egy olyan domináns vertikális elem, amely integrálja az ázsiai termelési mód rendszerét, áthatolva a gazdasági, politikai és ideológiai szinten s az adminisztrációs apparátus segítségével az adóbevételeket és ennél fogva a mezőgazdasági felesleg termelését is ellenőrzi.¹⁹ Az oszmán birodalom eredeti struktúrájában ezt az állami feladatot a timar rendszeren keresztül gyakorolták.²⁰ Timár volt az általános neve annak a föld-disztribúciós rendszernek, mely a provinciális hadsereg fenntartását szolgáltatta. Az átruházások haszonélvezői állami hivatalnokok voltak, akiket meghatalmaztak a hagyományos terményadó, az *öşr*²¹ begyűjtésével, azokon a területeken, amelyet számukra timárjukul jelölték ki. Ezek a kedvezményezettek (*sipahi*) az adóbegyűjtési privilégiumért cserében háború idején bizonyos számú felfegyverzett katona kiállítására és vezetésére voltak kötelezettek. Ráadásul adminisztratív káderekként működtek, a legkisebb falvakban is képviselve a központi hatalmat. A kádikkal – a jogi képviselővel, akit a *seriat* rendeleteinek és a szultáni törvény alkalmazására hatalmaztak fel – s a szpáhikkal együtt egy olyan bürokrata réteget alkottak, amely helyileg is reprodukálta az állam politikai és ideológiai feladatait.

A szpáhi a hagyományos adót természetben szedték, ami a szpáhiknak járó termék legközelebbi piacra szállításakor szükségessé tette a paraszti robotmunkát. A szpáhinak, hogy teljesíthesse a felszerelt katonák lóval és fegyverrel való ellátásának kötelezettségét, készpénzre volt szüksége, melyet a termékfőlölesleg eladásával szerzett meg. A szpáhik egy meghatározott időre kaptak adóbeszedési jogot. Bár a hivatalt gyakran adták tovább apáról fiúra. A kádik, akik Isztambulnak voltak csak alárendelve, a szpáhik esetleges túlkapásait ellenőrzésük alatt tartották.²² A timárrendszer hatékonysága a 16. századot követően megszűnt. Később tárgyaljuk ennek okait, helyébe a főadóbérelti rendszer lépett.

A városi kereskedelemnek és kézművességnek a társadalmi formációba való integrációja szintén állami ellenőrzésen keresztül valósult meg. Ez az ellenőrzés a gazdasági munkamegosztás egyfajta determinációjába

fordult, ami a feleslegnek a kívánt termékformában a felhasználás helyére szállítását biztosította.

Az oszmán társadalmi formációban a városi kézműves termelést szigorú állami szabályozások alatt céhek végezték (hisba).²³ Az állam ellenőrizte a termelés folyamatát, azaz a nyersanyagelosztást, a termelt áruk mennyiségét és minőségét, valamint az árszabályozást. A városi termelésnek ez az ellenőrzése részben a belső kereskedelem fölötti, állami kontrollnak volt köszönhető. Az állam irányította a nyersanyag mozgását, és megtiltotta kivitelüket azért, hogy a céhek kívánt nyersanyaggal való ellátottságát biztosítsa. Másrészt a termékeket az arra kijelölt piacokon adták el. A ráfordítási és eladási árak, valamint a termék-skála feletti állami ellenőrzés azt jelentette, hogy a céh szerkezetén belüli tökefelhalmozódást hatásosan megakadályozták. Ez azt is jelentette, hogy az állam egyrészt a piacokon eladott készítmények megadóztatásán keresztül, másrészt a kézművestermékek fő vásárlója lévén, a cirkulációs folyamat alatt igényt tartott a feleslegre.

Bár a kereskedelem általában nem volt alávetve a céheket irányító hisba regulációknak, az állam szigorú korlátozásokat írt elő a bel- és külkereskedelemnek. Mégis regionális és interregionális piacokon keresztül egy magas monetáris szinten működő, fejlett munkamegosztást biztosító belkereskedelmet alakítottak ki. A piacokat az állam hivatalos beleegyezésével hozták létre, és elhelyezkedésüket közigazgatásilag is biztosították.²⁴ A regionális piacok falvakban és kisebb városokban alakult heti piacok voltak. Az állami hivatalnokok, akik fizetésüket természetbeni adók formájában kapták, jövedelmük egy részét eladták, hogy bizonyos adók fizetéséhez szükséges pénzt megszerezzék; mind a városi céhek, mind a falusi kézművesek nyersanyagaikat és élelmiszereiket vásárolták, készítményeiket pedig eladták. Voltak városi piacok is, ahol a céhek megvásárolhatták nyersanyagaikat. Más piacok kereskedelmi, illetve hadi utakon alakultak, hogy a hosszútávú kereskedelmi karavánok és seregek igényeit kielégítsék. Az évente, vagy kétévente általában a birodalom balkáni tartományaiban tartott interregionális piacok (vásárok) a birodalom távoli területeinek árucseréjére nyújtottak lehetőséget. Az állam támogatta ezeket a piacokat, biztosította a kereskedők és áruik biztonságát a kereskedelmi utakon és piacokon, és szigorúan ellenőrizte a kereskedelmi tranzakciókat.²⁵ A piacok, a piaci adók (bac-i pazar) formájában jó jövedelemforrásként is szolgáltak, melyet a lebonyolított üzletek mennyisége határozott meg. E jövedelmeket nem az állami hivatalnokoknak, akik

javadalombirtokkal rendelkeztek, hanem azoknak adták ki, akik állandóan harcoltak ezekért a privilégiumokért. A piaci adókon felül az állam jelentős belkereskedelmi vámokból eredő jövedelmekkel is rendelkezett, melyet állami hivatalnokoknak és nagykereskedőknek adott ki.²⁶ Az oszmánok a belkereskedelmet támogató politikájuknak megfelelően Anatólia és a Balkán legtöbb olyan vámját (octroi) eltörölték, amelyek az oszmán igazgatás előtt voltak érvényben. Létrehoztak viszont néhány nagyobb vámot, mint pl. az isztambulit és a dijarlakirit, mindkettőt mint jövedelemforrást és az árumozgatást ellenőrző eszközt.

Az állam belkereskedelem fölötti ellenőrzésének egyik elsődleges szempontja az árumozgatás irányának gondja volt. Ráadásul a piacok fölötti ellenőrzést a kereskedőknek nyújtott kedvezményeken keresztül valószínűsítették meg. E koncessziók eladása az államnak jövedelmet biztosított. Az állam azonban ennél sokkal lényegesebben korlátozta a hivatalosan engedélyezett kereskedőknek a helyi piacokról való áruvásárlás jogát, biztosítva ezzel ezen áruknak a főbb városok, különösen Isztambul felé irányuló mozgását. Így Isztambul kielégítő ellenőrzését a belkereskedelem feletti állami ellenőrzéssel biztosították.²⁷ A 16. század végére azonban, amikor Nyugat-Európában a gabona- és nyersanyagárak megemelkedtek, az állam számára egyre nehezebbé vált a kereskedők fölött – akik szívesebben adták el ezen árucikkeket kedvezőbb piacokon – ellenőrzést gyakorolni. A csempész-kereskedelem győzött. E válságot, ami miatt az állam képtelen volt az árumozgatás kontrollálására, tanúsítják a kormány növekvő számú rendeletei, melyek a csempész-kereskedést tiltják és megkísérlik az export-tilalmak végrehajtását.²⁸

Láttuk, hogy a belkereskedelem feletti állami ellenőrzés egyszerre több szervezeti feladatot is teljesített. Egyrészt így ellenőrizte a kereskedelmi tevékenység kiterjedését és ezzel a kereskedelem felhalmozását. Másrészt a korlátozásokkal, szankciókkal és tilalmakkal az oszmán világbirodalmon belüli áruáramlást is szabályozták. Ez egy bizonyosfajta munkamegosztást biztosított, melynek rendeltetése az volt, hogy a felesleg-kiszajátító osztályt fogyasztási cikkekkel lássa el. A birodalom írott joggyakorlatában ez az „isztambuli ellátás szükségessége” kifejezésben nyert megfogalmazást. Harmadszor, a társadalmi formáció kialakulása szempontjából a belkereskedelem jelentette a kapcsolatot az ázsiai termelési mód (paraszti termelőivel és adószedő állami hivatalnokaival) és a városi céhek kisárutermelése közt. Így a kereskedelmi tőke látta el az illeszkedés

konkrét formáját, melyet végső soron a politika szintjén hozott létre az állam.

A belkereskedelemnek adott kritikus helyzetéből következik, hogy ha a politikai hatalom funkciói felett meggyengül az ellenőrzés, az a rendszer felbomlásával fenyeget. Valójában, mint később tárgyalni fogjuk, a felbomlásnak e tendenciája előadódhat akkor is, amikor a belkereskedelem kikerül az adminisztrációs ellenőrzés alól (az a folyamat, amely az árinfláció idején a csempészkereskedelemnek nyújtott ösztönzésekkel kezdődött) és fokozatosan összekapcsolódott a külkereskedelemmel. Ez a fejlődés egyben az oszmán világbirodalom periferizálódásának története is.

Az oszmán társadalmi formáció külkereskedelme semmi esetre sem szorítkozott a luxuscikkekre, hanem magában foglalta a céhek számára alapvető nyersanyagokat és az élelmiszereket is. Az állami ellenőrzés itt is szervezett feladatot látott el, hasonló azokhoz, melyeket a belkereskedelemnél tárgyaltunk. Ezt az ellenőrzést koncessziók eladásán keresztül valósították meg, ami megadta a kereskedőknek a jogot a nélkülözhetetlen árucikkkel való kereskedésre. Viszont ez a mechanizmus látta el az államot a mindig szükséges pénzzel. Valójában a kereskedelmi tőke ugyanolyan integrált része volt a rendszernek az uzsorás-tevékenység révén, mint a pénztőke és a kereskedelmi koncessziók, vagy a főadóbérlés. Inkább a kereskedők, mint a bankárok voltak az állam fő hitelezői, és mint főadóbérlők jelentős összegeket előlegeztek az államnak.²⁹

Az oszmán állam a 14. század kezdetétől fogva igyekezett ellenőrzés alá vonni a nemzetközi kereskedelmi útvonalakat. Ez a tényező tulajdonképpen jelentős mértékben meghatározta az oszmán területi expanzió rendszerét.³⁰ A 16. században az oszmánok monopolizálták a selyem és fűszerkereskedelmet, és Bursza vált a Kelet-Nyugati kereskedelem központjává, ahol európai gyapjuszövetre cserélték az iráni selymet és az indiai fűszereket, festékeket; Akkerman Kilia, Kaffa a Fekete-tengeren voltak a Lengyelországgal, Oroszországgal és a Krímmel folytatott északi kereskedelem központjai. Itt cserélték ki a Kelet-Anatóliából Burszán és Isztambulon át jött termékeit, ugyanúgy, mint a Mediterráneum élelmiszereit az északi búzára, prémekre és vasárukra.³¹ Az itáliai városok – Velence, Genova, Firenze – voltak a Nyugat-Európával való kereskedelem közvetítői. Az oszmán kormánnyal való politikai állástól függően ezen államok között váltakozott e kereskedelem ellenőrzése. A 16. században Ragusa fokozatosan vezető szerepre tett szert. Velence

viszont annak ellenére, hogy elvesztette elsőbbségét a Levante-kereskedelemben, a 17. századig aktív maradt a fűszer és selyemkereskedelemben.³² Valójában az, hogy a portugálok felfedezték a Jóreménység fok körüli tengeri utat és ezt követően megkísérelték a fűszerkereskedelmet erre az új útra áttelni, nem változtatta meg jelentősen a hagyományos utakon lebonyolított kereskedelem volumenét.³³ Bár az oszmán-perzsa háborúk és az anatóliai társadalmi lázadások a 16. század végén kedvezőtlenül befolyásolhatták a szárazföldi utak forgalmát, továbbra is Alexandria és Aleppó látták el fűszerekkel. Csak a 17. század végén, miután az angolok és hollandok megjelentek az Indiai-óceánon, az oszmán területekről a fűszerkereskedelem kiszorult.³⁴

A selyem tranzitkereskedelme is hasonló sorsra jutott. A 16. század végén az Anatólián keresztülhaladó selyemút megszűnésével Bursza elveszítette kereskedelmi pozícióit. Ez egybeesett az angolok, franciák és hollandok Levante-kereskedelemben való bekapcsolódásával és Velencének az Aleppón keresztüli legnagyobb európai selyem-ellátó helyzetének elvesztésével. Rövid ideig, a 17. század közepén az európai kereskedők Aleppóban és Izmirben ismét a szíriai selyemhez fordultak. De, amikor az Indiai óceáni hegemoniájukat megeremítették, a hollandok és az angolok perzsa, bengáli és kínai selyemmel³⁵ kezdték ellátni Európát.

E fejlődésnek viszont sokrétű hatást kellett gyakorolnia az oszmán rendszerre. Először is jelezte az állam jelentős jövedelemforrás veszteségét a tranzitkereskedelemből adódó vám formájában. Másodsor, olyan kereskedelmi és ipari központok hanyatlásához vezetett, mint Bursza és Aleppó. Harmadszor, a kereskedelmi utak eltolódása az Atlanti-gazdaság felemelkedését jelezte és a kommercializációnak egy olyan új módját, amely – mint majd később tárgyaljuk – aláásta ezt a rendszert.

A 16. század második felében kezdődő aktív angol, francia és holland részvétel a Levante-kereskedelemben úgy jellemezhető, mint az oszmán rendszernek a világgazdasággal való összekapcsolódásának átmeneti szakasza. E kereskedelem olyan cikkeket foglalt magába, mint selyem, fűszerek és a kialakuló európai ipar számára legfontosabb árucikkek, mint a gyapot és a gyapjú. 1580-ban az oszmán kormány kereskedelmi kiváltságokat nyújtott azoknak az angoloknak, akik mohair-fonalat, gyapotot és selymet importáltak és gyapjúposztót, önt és acélt árultak.

A 17. század utolsó negyedében Anglia volt a Levante legfőbb kereskedője, amíg Franciaország át nem vette e szerepet, melyet meg is őrzött a 18. század végéig.³⁶ Oszmán részről ezt a Franciaországgal való

kereskedelem megnövekedése bizonyítja, mely gyapot, illetve gyapotfonal exportból és szövet-importból tevődik össze. Ebben az időben Izmir és Thesszaloniki emelkedtek ki fő kikötőkként. Ugyanekkor a közép-európai gyapotexport is jelentősen megnövekedett a szárazföldi utakon.³⁷

A külkereskedelem növekedése azonban nemcsak a gyapjúexportra korlátozódott. Ezek az áruk a 16. század végétől kezdődően, a nyugat-európai növekvő nyersanyag és gabona igény és az ebből következő ár-infláció hatására megtalálták az útjukat az európai piacokra, nem az állam által szabályozott szokásos külkereskedelmi csatornákon keresztül, hanem a növekvő volumenű csempésztevékenység eszközeivel. E korszak egy jelentős népességnövekedésnek is tanúja volt. Az oszmán állam, szembekerülve a városok növekvő nyersanyag és gabonaigényével, szigorú tilalmat rendelt el a kivitelekré. Ezzel további ösztönzést adott a csempészkereskedésnek. Az eredmény az állam külkereskedelem feletti ellenőrzésének meggyengülése, mely a rendszer számára egy többszörös visszalökést jelentő folyamat volt. Ez a céhek számára alapvető jelentőségű gabona és egyes nyersanyagok hiányához vezetett, ami ezen árucikkek magas árát eredményezte. Ez olyan inflációs trendet indított el, amelyet az európai ezüst beáramlása tovább fokozott. A céhes termelést az olcsó európai készítmények fenyegették. A palota, mint az élelmiszerek vásárlója, állandóan növekvő kiadásokkal találta szemben magát.

Az illegális export növelését a mezőgazdasági szektorba behatoló kereskedelmi tőke vitte véghez. Még a javadalombirtokokkal rendelkező állami hivatalnokok is bekapcsolódtak termékeik csempészésébe. A birodalom ilyen irányú fejlődése a növekvő kapitalista gazdaság dinamizmusától függött. De a döntő pont az volt, hogy a kereskedelem szerkezetének megváltozása az oszmán rendszernek a világgazdaságba való végleges integrálódását eredményezte, mint nyersanyagellátó és iparcikk importőr, azaz periferezálódását.

Mint e történelmi kitérőből láthatjuk, a külkereskedelem nem elemezhető úgy, mint annak a rendszernek belső faktora, amelyben az állam politikai józansága dominált. Ebben az ésszerűséget aláásó alaptényező az oszmán állam ellenőrzési körén kívül álló, a kereskedelmi utak eltolódásának köszönhető külkereskedelmi illékonyág volt. Földrajzi helyzeténél fogva az oszmán birodalom nem maradhatott érzéketlen a „forró” történelem privilegizált területe, Nyugat-Európa fejlődésével szemben.

3. A társadalmi formáción belüli ellentmondások

Az oszmán társadalmi formáció, ahogy leírtuk, bizonyos ellentmondásokat rejtett magában, melyek az adott helyzetben nyilvánvalóvá váltak. Ezek az ellentmondások, melyek közül néhányat már említettünk, a társadalmi forma normális működésében is benne rejlik. Az oszmán történelem ideológikus értelmezéseiben a külső faktorok váltak annak a harmónikus egyensúlyhelyzetnek a megzavaróivá, mely a Palotából áradt szét a birodalom legtávolabbi csücskébe is. Az itt javasolt megközelítésben a külső faktorok csak a társadalmi formációban benne rejlő ellentmondások mozgósításán keresztül érthetők meg. Így például a világgazdasággal szembenálló oszmán birodalom szerkezeti helyzetének eltolódásai bomlasztókká váltak, a rendszeren belüli kereskedelmi tőke korábbi létének köszönhetően.

Miután a társadalmi formációt, mint az ázsiai termelési mód egy domináns artikulációjaként mutattuk be, rögtön azonosíthatunk két elkülönült ellentmondást: az egyik az ázsiai termelési módba beágyazott, a másik annak társadalomalakulatba való tagolásából ered.

Már korábban említettük, hogy az ázsiai termelési mód folyamata a termelők és felesleget elsajátítók közt nem okozott konfliktust, vagy konfrontációt. Az individuális paraszt csak a központi hatalom nevében cselekvő adószedővel kerül kapcsolatba, kizárólag csak a termelés folyamata után, melyet mint szabad paraszt végzett.³⁸ Ilyen szempontból az ázsiai termelési mód különbözik a rabszolgatartó, feudális vagy kapitalista termelési módtól, nem ragadható meg osztálykonfliktus a termelési tapasztalatokban. Ezért az alap dinamizmusa az, hogy konfliktusokat nem osztályok között, hanem osztályon belül találunk. Ebben az elemzésben azokat a csoportokat fogjuk osztálynak nevezni, amelyek a társadalmi szerkezetben meghatározott szerepük révén igényt tartanak a hozamra.

Az oszmán társadalmi formációban csak az állami hivatalnokok tartanak igényt a feleslegre. Ez a feleslegkiszajátító osztály, többféle állami funkciója révén, különböző elemekből állt össze. Ezek a timar-birtokosok, piacfelügyelők és főadóbérlők voltak, akik mind a jövedelem-begyűjtés feladatát látták el; és az *ulemák*, bírók és hivatalnokok Isztambulban, akik az állam ideológiai, jogi és közigazgatási funkcióit látták el. Számos rétegződésre volt lehetőség a feleslegkiszajátító osztályán belüli helyzetéből adódóan, pl. az ulema és a bürokrácia, vagy a katonaság és a palota között.³⁹ Tulajdonképpen a 17. századtól a janicsár-egységek

1826-os eltörléséig a katonaság gyakorlatilag független volt a központi hatalom ellenőrzésétől, ami lehetőséget teremtett a janicsároknak bizonyos jövedelemforrások fölötti ellenőrzés megszervezésére.⁴⁰ Van azonban egy másik jövedelem-konfliktus is, amely viszont jóval tartósabb és strukturálisabb, mely az adóbeszedés intézményesítéséből adódik. A központi hatalom mind az adóbegyűjtésre, mind az ideológiai-politikai legitimitáció céljaira helyi képviselőt igényelt. A helyi képviselőre ruházott hatalom viszont azzal fenyegetett, hogy a palota kárára nő. Az erősebb helyi képviselőt potenciális veszedelmet jelentett. Így az osztályon belüli ellentétek centrifugális erőként működtek, afelé tendálva, hogy helyi hatalmasságokat hozzanak létre, akik a központi hatalomtól relatív függetlenséget nyilatkoztattak ki.

Amikor a központi hatalomtól való elválás folyamata teljessé vált, egy új egység jött létre, megduplázva a nagyobb egységet. A 18. században az *ajanok* például a Portától viszonylagos függetlenséget nyerve autoritásukban helyettesíthették a szultánt is, azonban mindenben a központi hatalomra ruházott feladatokat másolták le.⁴¹ Természetesen nem minden ajan nyert ilyen autonómiát. A jóval kisebb ajanok nem tehetek többet, minthogy megnyírbálták az Isztambulnak járó felesleget, hűbéri egységet kötöttek a palotával, alig növelve részesedésüket a jövedelemből. Ilyen helyzetben a politikai és ideológiai intézmények a központi hatalomtól függőek maradtak; a kádikat és a törvényhatósági adminisztrátorokat a palota nevezte ki. Az ajanok alig növelték részesedésüket a feleslegből anélkül, hogy a rendszer újratermelését megváltoztatták volna. A kisebb ajanoknak ez a fejlődése alighanem közelebb van ahhoz, amit „feudalizációnak” neveznek. Ime, itt van a gazdasági szint felosztása az állam tágabb politikai-ideológiai összefüggéséből való kitörés nélkül. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez a „feudalizáció”, vagy inkább a hatalom lokalizálása nem jelentett a feudalizmusba való átmenetet. A helyi hatalmasságok politikailag alárendeltek maradtak a központi hatalomnak, és a birodalmon belüli munkamegosztás jelentősen nem bomlott meg, kivéve ha a „feudalizáció” egybeesett a kommercializációval.

Az ázsiai termelési módot jellemző viszonyokban e fejlődések azonnali átültetése relatív hanyatlás volt a központi hatalom által begyűjtött jövedelemben. Az állam egy hatékony főlöslég-elvonástól függött, nemcsak költségvetési szükségletei miatt, hanem azért is, mert ez megővta más hatalmi központok felemelkedésétől is, melyek felesleget igényeltek hatalmuk intézményesítési folyamatára. Ennél fogva a jövedelem relatív

hanyatlása kétszeresen is veszélyeztette az állam csomóponti helyzetét a társadalmi formáció reprodukálásában. A jövedelem-kriszist azt jelentette, hogy az állam politikai-ideológiai (és természetesen diszciplináris) feladatait nem tudta hatékonyan ellátni; és ez egyben rivális hatalmi szervezetek felemelkedését is jelezte.

Nem állíthatjuk, hogy történelmileg a jövedelemválságok fő oka a felesleg helyi kiuzsorázása volt. Valójában a 16. századtól a jövedelemkriszist népbetegséggé vált az oszmán birodalomban és a Porta politikájában azok az intézkedések domináltak, melyekkel a veszteséges tendenciákkal szándékoztak szembeszállni. A 16. század végi folyamat közvetlen kiváltó okai a növekvő katonai kiadások, Anatólia növekvő számú lakossága, és az árinfláció voltak. E rész végén elemezzük a „mobilizáló” faktorok hatását.

Korábban említettük, hogy az oszmán társadalmi formáció reprodukciója politikai ellenőrzés alá vonta a munkamegosztást, amit csak a kereskedelmi tőke működésének korlátozásával lehetett elérni. A kereskedelmi tőke léte természetesen maga után vonta a piacra való árutermelést. Valójában a piac erős állami ellenőrzésének köszönhető, hogy a kereskedelmi tőkét politikailag a kívánt határokon belül tudták tartani. E politikai ellenőrzés sikere és következőképp társadalmi formáció sikeres reprodukciója azonban szükségessé tette, hogy az állam, mint a politikai kontrollt megtestesítő intézmény hatásos maradjon a kereskedelmi tőkével szemben. A kereskedelmi tőkében bennerejlik az a tendencia, hogy kiterjedten reprodukálja önmagát az árutermelés szférájában belül, egy nagyobb arányú gazdasági tevékenység megtestesülésén keresztül. Ez a tendencia veszélyeztette az oszmán társadalmi formáció reprodukcióját. Az árutermelés léte és az oszmán társadalmi berendezkedés politikai racionalitása között potenciálisan fennálló ellentmondás valójában akkor szedte áldozatait, amikor a birodalmon belüli kereskedelmi tőke integrálódott a kapitalista világgazdaság tőkefelértékelődési folyamatába. Ekkor terjedt ki a kereskedelmi tőke a korábban az árutermeléstől elzárt területekre. Mint később kimutatjuk, a perifériális átalakulás, melyet ez az expanzió maga után vonta, a termelőerőknek csak egy bizonyos fejlődését érinthette. A proto-indusztrializáció például nem válhatott az érintett szervezeti formák egyikévé, az iparcikkimporttal való potenciális versenye miatt. A két Tilly az európai historiográfiáról írt áttekintésében úgy vélte, hogy az ilyen proto-indusztriális tevékenység hiánya a mai perifériát elkülönítő faktorok egyike.⁴² A hiány okait természetesen a kéz-

művességet megszüntető folyamatban kell keresni az iparcikk-importtal való versenyének ideje alatt. Másrészt, az egyéni farmok kisárutermelése, valamint a feudalizált pénz-termény termelés olyan formációk voltak, melyek készségesen illeszkedtek a kereskedelmi tőkéhez.

Elvileg két lehetséges ellentmondással foglalkoztunk és határoztuk meg a társadalmi formáción belül. Bár más ellentmondások is találhatóak, kijelenthető, hogy kimenetelükben a fentebb elfogadott kategorizációba beleillenek: tendenciák, vagy a gazdasági és politikai ellenőrzés széttagolása, vagy a piaci körzet expanziója, következésképpen a gazdaság feletti politikai ellenőrzés meggyengülése.

Lehetetlen azonban e tendenciákat a kiegyenlítő erőktől és külső tényezőktől izolálva vizsgálni, melyek megeremtik azokat a körülményeket e tendenciáknak, hogy konkrét történelmi térben valósítsák meg önmagukat. Ezért két olyan külső tényezőt fogunk elemezni, amelyet az oszmanisták arra használtak, hogy a birodalom intézményeinek vagy hanyatlását, vagy adaptációját megmagyarázzák, és megkíséreljék a társadalmi berendezkedésben bennerejlő ellentmondások szerkezetén keresztül bemutatni működésüket. E tényezők, melyek különböző mértékben külső eredetűek, mind egy korszakba esnek. Az árinfláció a 16. század végén mutatta ki hatását; a népességnövekedés és a kereskedelmi utak eltolódása szintén nagyjából ebben az időben játszódott le. Ennél fogva nehéz lesz e tényezők hatásait elkülöníteni úgy, hogy mindegyikkel külön foglalkozzunk. Ennek megvilágítására egy kevésbé sem ideális módszert fogunk alkalmazni. A népességre és az árakra fogunk koncentrálni; a kereskedelmi utak eltolódását már fentebb megtárgyaltuk, és az árinfláció kapcsán még érintjük.

A 16. század végi oszmán birodalom népességnövekedését a piac növekedése jellemezte a nem-termelők és termelők relációjában, valamint növekedés a városi lakosság és a paraszti lakosság relációjában.⁴³ A folyamat dinamizmusát abban a demográfiai változásokra adott válasz-min-tában kell keresni, mely a prekapitalista formációkat jellemzi. A mezőgazdasági termelés rugalmatlanságánál fogva, a megművelhető földek kezdeti extenziója ellenére, a gazdaságok képtelenek voltak a növekvő népesség ellátására. A megélhetési krízis először a paraszti szektorban jelentkezett, és a népességet urbánus területekre való menekülésre kényszerítette, ahol a hadsereg, más közigazgatási intézmények, ugyanúgy mint maga a város, a korlátozott élelmiszerellátás privilegizált kezdeményezettei voltak.⁴⁴

Az oszmán birodalomban jelentős számú, gyökereitől megfosztott mezőgazdasági lakos vette útját Isztambul, vagy más városok felé, ill. vallásos iskolákhoz (medresze) csatlakozott. Az új városiak kóborlása problémát okozott, melyet gyakran állami alkalmazással oldottak meg. A medreszek is problémát okoztak, mivel e jótékony alapítványok dotációi – az árinfláció hatására máris csökkentek – egy kiterjedt tanulótömeget kívánalmait nem tudta kielégíteni. Néha a gyakornok ulema az élelmiszerek parasztoktól való kizsarolásához nyúlt, és a medresze adminisztráció néha megkísérelte adóalapja kiszélesítését a parasztok rovására.

A népességnövekedés így az adójövedelmekért folytatott felfokozott küzdelemmé vált a feleslegkiszajátító osztály frakciói között. E küzdelem annál a csomópontnál vált hangsúlyozottabbá, ahol a rendszerben rejlő konfliktusos tendenciák lokalizálódtak, azaz a központi kormányzat és a provinciális közigazgatások közötti harcban. A növekvő populáció felduzzasztotta a központi hadsereget, a janicsárok és a palota alkalmazottainak sorait, így gyakorolva nyomást a meglévő állami jövedelmekre. A központi kormányzat, hogy a megnövekedett kiadásokat kielégítse, kénytelen volt új jövedelemforrások után nézni rendkívüli adók (avariz)⁴⁵ formájában, valamint az adóbérek eladásával. Másrészt a tartományok adminisztrátorai, különösen az anatóliaiak inflálódtak kísérlettel találták magukat körülveve, mikor a mezőgazdasági munkanélkülieket az irreguláris katonaság vonzani kezdte (levend).⁴⁶ Így aztán képtelen lévén kielégíteni az igényeket az állam által számukra kijelölt jövedelmekből, a tartományok adminisztrátorai a vidéki banditizmushoz nyúltak. Többé nem látva el a központi kormányzatot, felfegyverzett katonasággal megfosztották az államot adójövedelme részétől. Erőszakoskodásuk vidéken a parasztokat menekülésre kényszerítette, felkeléseket és a mezőgazdasági termelés hanyatlását okozták.

A központi adminisztrációnak a jövedelemforrások fölötti ellenőrzésének elvesztése, valamint a provinciális adminisztráció és a vallásos iskolákban az ulema által való kiszajátítása a dzseláli-felkelésekben⁴⁷ konkretizálódott – előzmény a rendszer anatóliai „feudalizációjához”.

A népességnövekedést a városi népesség számának gyarapodása kísérte. A már létező városok megnöttek, és néhány falu várossá fejlődött. Ezt az urbanizációt azonban nemcsak a demográfiai nyomás okozta. Legalábbis kezdetben, a népességnövekedés a termékvolumen és a piacra dobott felesleg volumenének emelkedéséhez vezetett. Mind a helyi pia-

cok, mind a regionális kereskedelem kiterjedt, egyrészt a megnövekedett városi lakosság, másrészt a megnövekedett mezőgazdasági áruterelés révén. A központi hatalomnak a provinciális adminisztráció feletti ellenőrzésének meggyengülésével, a fejlődés a kereskedelmi tőke az állam politikai ellenőrzése alóli teljes szabadulásához vezethetett volna. Azonban a dzseláli felkeléseket követően a vidék elpusztulása, a parasztok menekülése és a renomadizálódás megállították a mezőgazdasági fejlődésnek a teljes monetarizációja felé irányuló tendenciáját.

A 16. századi fejlődés részben a népességnövekedés következménye, másrészt a világméretű tendenciával bíró árinfláció visszatükröződése. A kereskedelmi szerkezet változása, mely a kereskedelmi tőke aktivitásának növekedéséhez vezetett a csempész-kereskedelemben konkretizálódva, az oszmán piac spanyol „reállal” való elárasztását jelentette.⁴⁸ A „reál” széleskörűen elterjedt használata, oszmán pénzmembe (akcse) való átváltás nélkül jelzi az oszmán rendszer elmaradását a világárákhoz képest. Így az állam elvesztette ellenőrzését valutája felett, s így többé nem volt monopóliuma a pénzverés, s amit ő nem bocsátott ki, nem is értékelhette le. Így megfosztották azoktól a hagyományos intézkedésektől, melyeket a csökkenő jövedelmek ellensúlyozására használt. Külkereskedelme fölötti ellenőrzése meggyengülésével és az európai igényekre válaszként megnövekvő csempészkedés hatására az állam nem tudta teljesíteni azt a szervezeti feladatát, hogy a birodalmon belül rögzítse az árakat. Az áraknak a világbirodalmon kívüli alakulása és az ebből következő eltérés a limitált és a világpiaci árfolyam között egy olyan újabb tényező volt, mely a kereskedelmi tőke felszabadulásához járult hozzá.

Az áremelkedés ugyanakkor, amihez a csempészkedés is hozzájárult, azt jelentette, hogy az állami kiadásoknak is növekednie kellett, amíg bizonyos adók viszont, melyeket hagyományosan 30–40 éves időszakokra vetettek ki,⁴⁹ a valóságban csökkentek.

A 16. században kezdődő jövedelem-kризист a kiadások növekedése is súlyosbította. A legjelentősebb növekedés a katonai kiadásokban volt. A hadi-technológia változásának hatására az egyensúly a lovaskatonaságról a gyalogságra helyeződött át, egy állandó hadsereg fenntartását téve szükségessé. Így a palota egy növekvő számú janicsárságot volt kénytelen elszállásolni (és fizetni). E janicsárok többnyire Isztambulban állomásoztak, s így döntő fontosságú volt, hogy pontosan kapják fizetésüket.⁵⁰ A fejlődésnek a lovassággal való ellentétes iránya a timár-rendszer divatjamúltságát is, mint jövedelem-elvonási mód, megerősítette. Az adójöve-

delmet pénz formájában növelték, nem mint használati sajátosságú lovaságot.

Az új jövedelem-begyűjtési mód, amely a kincstári rendszert eluralta, a főadóbérllet volt. E rendszer (iltizam) a központi hatalom folyósítható pénzalapjának mindig fő forrása volt. Azonosan csak bizonyos jövedelemforrásokra korlátozódott, mint a vámilleték, a muszlimokra kivetett fejadó, és a juhadó. A 17. századdal kezdődően az ösr hagyományos mezőgazdasági adójára is alkalmazták az iltizam-rendszert. A birodalmi dominiumokat, a vakuf-birtokot, a korábbi timár-birtokok jövedelmét mind bérbe adták.⁵¹

A 17. században, mikor még csak bizonyos jövedelmeket adtak bérbe, az isztambuli zsidó nagykereskedők az állam hitelezőiként működtek, ezáltal rátalálva egy olyan felértékelési területre, ahol a kereskedelmi- és pénztőke felcserélhető volt. Képesek voltak a Palotának kereskedelemben felhalmozott pénzt kölcsönözni, így további kereskedelemre nyerve kiváltságot, míg ugyanakkor kölcsöneiből kamatot is nyertek.

A folyósítható pénzalapok tulajdonosainak oly előnyös főadó-bérleti rendszer megfelelőnek bizonyult egy olyan környezet számára, melyet az inflációs periódus alatt felhalmozott pénzvagyon karakterizált.⁵² Így az állam pénzjöveldelmi szükségletei egybeestek az úgazdagok igényeivel, akik közül néhányan maguk is magas pozíciójú bürokraták, janicsárok vagy ulema-tagok voltak. Így nem a kereskedők voltak többé az adóbérletek kizárólagos vevői. A 17. század végére a főadó-bérlet egyre gyorsabban terjedt, és aggodalmak kezdtek lábra kapni, hogy a főadó-bérlők, rövid időn belül maximális kihasználásra törekedve, visszaéltek átruházott jövedelemforrásaikkal. E lehetőség ellensúlyozására egy új rendszert dolgoztak ki 1695-ben, aminek értelmében az adó-bérleteket élethossziglani alapon ruházták át (malikane) és az adományozott megszerzte a jogot, hogy gazdaságát az állami ellenőrzéstől függetlenül igazgassa és a várt jövedelmét eladja.⁵³

Az adó-bérlők fő funkciója az állam pénzzel ellátása volt. Ennél fogva az állammal való szerződéses kapcsolatát szigorúan anyagi terminusokban határozták meg. E kapcsolatban az állam volt annak a pénztőkének a címzettje, melyet az adó-bérlést megelőzően lefizettek. Így aztán az érdekeltég realizálásának folyamatában a főadó-bérlőt, a szpáhiktól eltérően, nem kötelezték a közvetlen termelő és az állam közti ideológiai-politikai kapcsolat állandósítására. Az ő érdeke az volt, hogy az előlegezett tőkét maximalizálva kapja vissza. Bár hivatalosan kötötték a

hagyományos árarányok, állandóan igyekeztek átlépni e kötöttségeket, és gyakran sikerült is, különösen ha egy adminisztratív pozíciója is volt.

A főadó-bérlők ellátták az államot kölcsönökkel és megszerezték az adó-begyűjtés jogát; de egy új viszonyt is bevezettek a mezőgazdaságba – az uzsorát.⁵⁴ Az uzsora sohasem fejlődött akkorává, hogy elegendő legyen a kisparaszti tulajdon lerombolására. Mégis egy eszköze volt a kizsákmányolás biztosításának és növelésének, a parasztnak a termelés feudális egységeihez való lekötésének; például mint részes-bérlők. Az uzsora mind a kapitalista felhalmozást, mind a parasztnak szabad államának lerombolását siettette.

E fejlődések mindegyike aláaknázták a rendszer reprodukcióját, ami a vidéki kistulajdon fenntartására épült.⁵⁵ És mint a kereskedelmi tőke, ez is lerombolja a rendszer politikai reprodukciójának alapjait.⁵⁶ Ezt két módon éri el: az ajanok felemelkedésének közvetítésével és a kommercializáció siettetésével.

A főadó-bérlők hivatalosan (és a valóságban is) a központi autoritásnak tartoztak felelősséggel. Bár a helyi közigazgatás katonai támogatást biztosított számukra az ellenálló adófizetők legyűrésére, de pénzügyi elszámolásukat kötelesek voltak benyújtani a hivatalnokoknak ellenőrzésre. Természetesen az ellenőrzési rendszer nem működhetett, ha a főadó-bérlő és revizora ugyanaz a személy volt. Az ilyen azonosságok révén az adó-bérlét szorosan kötődött a helyi potentátok alakulásához.

A 18. század elején egyes helyi származású főadó-bérlők helyi potentáttá vagy ajanokká alakultak. Korábban kereskedők, pénzváltók vagy provinciai ulema-tagok voltak, és isztambuli kereskedők, vagy magas beosztású hivatalnokok alvállalkozóiként nyertek főadó-bérletet. Ezek a meggazdagodott alvállalkozók voltak általában a kormányzó helyi képviselői is (mütessehim). Így a gazdasági felhalmozásnak politikai tekintélyt tudtak adni és mint ajanok lettek ismertek.⁵⁷

Másrészt a fontosabb ajanok, akik a 18. század folyamán gondot okoztak, az eredetileg a Porta által kinevezett provinciai hivatalnokok voltak.⁵⁸ Kihasználva a gyenge központi hatalmat, igyekeztek kormányzókként állandósítani magukat. A mechanizmus, ami révén az egész adminisztratív hatáskörükbe tartozó terület főadó-bérlését felvásárolhatták, lehetővé tette számukra egy kliens-csoport kiépítését helyi befolyásos alvállalkozó adó-bérlőkből. Ez az adó-bérlét jelentős volt a gazdasági meggazdagodás eszközeként és politikai hatalom kiépítésének mechanizmusaként is. Egy másik adó-bérlét által siettetett folyamat volt a kereske-

delmi birtok (csiftlik) megjelenése a 18. században. Az adóberlet kezdete már megtörte a termelő és az állam közti ideológiai reciprocitást, a paraszt fokozott kizsákmányolását téve lehetővé. Ez a lehetőség, együtt a növekvő búza, kukorica, gyapot és dohány iránti európai kereslettel, az adó-bérlőket és különösen a malikane-tulajdonosokat arra buzdította, hogy egy kiterjedt áruválasztékú piaci kereskedelemre termeljenek.⁵⁹ Nagy csiftlikeket alapítottak a Balkánon, Trákiában (az isztambuli piac ellátására) és Nyugat-Anatóliában, ahol Izmir, kis parti városból egy századon belül a külkereskedelem fő kikötője vált.⁶⁰

A csiftlikek voltak a kereskedelmi gazdálkodás példái ott, ahol szolgáskorba taszított parasztokat vagy részes-bérlőket alkalmaztak. A munkaszervezés újszerűségétől eltekintve a csiftlikek a hagyományos termelési mintát is megváltoztatták. A könnyen értékesíthető termés váltotta fel az önellátásra termelt gabonát. A csiftlikek tulajdonosai kereskedelmi profitot halmoztak fel, melyet e termékek közvetlen európai kereskedőknek való eladása révén nyertek. Ezeket az eladásokat illegálisan hajtották végre, mivel a birodalmon belül meghatározott árak mindig alacsonyabbak voltak, mint az export-piacon nyerhetőek. A 18. századi balkáni vásárokat és a 18. század végi, 19. század eleji hasonló fejleményeket Anatóliában ebben a kontextusban kell magyarázni.

A nagyrészt eladósodott parasztok szempontjából a csiftlik-rendszer statusuk komoly rosszabbodását jelentette. Gazdaságilag a kizsákmányolási arány nyilvánvaló növekedése játszódott le.⁶¹ A legtöbb, az államnak fizetendő adó nem szűnt meg, és a csiftlik-tulajdonosok által követelt járandóságok az ösr kifizetése után fennmaradt termék felét jelentették, ráadásnak a parasztoktól követelt munka szolgáltatásnak. Mi több, a csiftlik-rendszerben a paraszt elvesztette a hűbériség biztonságát. Sok balkáni csiftlik kisebb erődítmény volt, melyet fegyveresek (kirdzsalik) őriztek, akik közreműködtek a parasztok menekülésre kényszerítésében, így téve több földet elérhetővé kereskedelmi termelésre.

A politikai rendszer szempontjából a csiftlik felemelkedése a lehető legbomlasztóbb folyamat volt. A termelés kommercializációja és még inkább a paraszti státus megváltozása, melyek mindegyikét a csiftlik vonta maga után, a periferializáció folyamat szükséges komponensei. A csiftlik-szervezettel az oszmán rendszer kapitalista világgazdaságba való integrációja visszafordíthatatlan momentumhoz ért. A 19. század elején az ajanok fejlődési folyamatát egy centralizációs hullám fordította vissza, de

a kereskedelmi mezőgazdaság növekedése minden ilyen visszafordítás nélkül folytatódott.

4. Periferializáció és a gyarmati állam

Mindeddig az oszmán társadalomalakulat fejlődésének olyan elkülönült alkotóelemeit tárgyaltuk, melyek világbirodalmi felbomlásához vezettek. Ahogy a termelés közszükségleti cikkek termelésévé vált, és ezek a közszükségleti cikkek kezdtek belépni az ipartőke körforgásának felértékelési folyamatába, a periferializáció előlépett. A perifériává válás egyet jelent a világ munkamegosztásába való belépéssel, így megszűnve önálló termelési egységet alkotni.

A főadó-bérlet, a csempész-kereskedelem, az ár- és népességmozgások elkülönült alkotóelemei akkor nyernek jelentőséget, amikor úgy elemzik őket, mint a világtőke integrációs körforgásának közreműködőt. Meg kell itt említeni, hogy ennek az integrációnak az időzítése a különböző specifikus területeken eltért. A Balkán a 18. században vált az európai gazdaság integrált részévé. Egyiptom és Levante számára e folyamat a 19. század első negyedében játszódott le. Anatóliában a kereskedelem volumene az 1830-as évek elején növekedett meg jelentősen. Természetesen lehetetlen pontos időpontokkal meghatározni ezt a folyamatot, melynek kezdetét, mint korábban kimutattuk, a 16. századig lehet nyomon követni.

Az is lehetetlen, hogy a periferializáció egyszerű módját írjuk le. Szintén a régióktól függően különböző formák tűntek fel: Kereskedelmi csiflikiek a Balkánon, nagy gyapot birtokok Egyiptomban,⁶² kisasztermelés a nyugat-anatóliai parasztbirtokokon. A munkaszervezés a részbérlettől a kapitalista birtokok bérmunkáján keresztül a saját földjén dolgozó családi egységekig terjed. Ahogy az élelmiszer és a nyersanyag lett a fő kiviteli cikk, a nyugat-anatóliai kézi szőttés szőnyegek is periférikus termékekké váltak.

A kereskedelmet külföldi társaságok és kereskedők szervezték, akik néhány városban éltek (Selanik, Isztambul, Izmir, Bejrut, Alexandria). A külföldi eredetű kereskedelmi tőke munkamegosztásba lépett a belföldi tőkével, jelen esetben az etnikai kisebbségekkel. Zsidók, görögök és örmények közvetítettek a brit, francia, olasz és német kereskedők és a tulajdonképpeni termelők között.⁶³

Az oszmán birodalom külkereskedelme a 19. század első három évtizedében növekedett, különösen a gőzteherhajók kelet-mediterrániumi megjelenését követően.⁶⁴ Az európai iparcikkek növekvő importja a céhtermelés és a falusi ipar hanyatlását jelentette, míg a nyersanyagokat most a kiviteli piacokra szállították.⁶⁵ Az 1838-as, centrum országokkal kötött szerződések után és a vasútépítés kezdeteivel a kereskedelmi tőke behatolása még a birodalom legellenállóbb régiójában, Anatóliában is felgyorsult.⁶⁶ A külföldi és helyi kereskedelmi tőke jogi reformok révén formálódott legális vázba. A külföldi tőke megkísérelte tőkés birtokok felállítását Izmir környékén is, bár e kísérletek jelentéktelenek maradtak.⁶⁷

A külföldi tőke, az államadósság és a kereskedelem története a 19. század második felében tipikus periferizációs folyamat és túlságosan jól ismert, semhogy itt elismételjük.⁶⁸ Azonban röviden tárgyaljuk a kísérő változásokat politikai szinten.

A gazdasági integráció fejleményei nem automatikusan tükröződtek politikai szinten. A kezdeti stádiumban jelentős eltolódás volt a birodalom új gazdasági orientációja és az ázsiai termelési módnak megfelelő régi államforma közt. Ez ellentmondásokhoz vezetett, ami nyilvánvalóvá vált, amint a kereskedelmi tőke jogi és politikai kívánalmai összeütköztek a meglévő intézményekkel. Ha „gyarmati államban” határozzuk meg azt az államformát a periférián, amely elsődlegesen a kereskedelmi tőke szükségleteit szolgálja, a 19. századi oszmán birodalom politikai átalakulását ázsiai típusú állam-mechanizmusból gyarmati államba való átmenetként interpretálhatjuk. Az oszmán birodalom „modernizációját” és „reformját” ilyen perspektívában kellene vizsgálni.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez az átalakulás nem egyszerűen a kereskedelmi tőke felbujtására, vagy pontosabban a kereskedelmi tőkét szolgáló centrumállamok felbujtására játszódtott le. A bürokrata osztály igényeihez és egy a „nyugati-modern” gondolatokhoz szorosan kapcsolódó uralkodó osztály ideológiai inspirációihoz is alkalmazkodott.⁶⁹

Az állam gyarmati állammá való átalakulásával az oszmán rendszer elvesztette specifikusságát. Mind gazdasági, mind politikai szinten a kapitalista termelési mód jellemezte már. Az ezt követő időszak történelmét csak a világ kapitalista rendszerének dinamizmusában lehet vizsgálni, ennek integrált, ám funkcionálisan differenciált komponenseként.

Jegyzetek

1. Ld. *Aiden Foster-Carter*: From Rostow to Gunder Frank; Conflicting Paradigms in the Analysis of Underdevelopment, *World Development*, IV, 3, 1976. 167–180. Foster-Carter új paradigmája a fejlődési teóriára korlátozódik. Mi a társadalom, antropológia és történelem irodalmának egy más részére utalunk, melyet reprezentáló munkák a következő folyóiratokban találhatóak: *Critique of Anthropology, Economy and Society, Journal of Peasant Studies*.
2. Ld. *L. Althusser* és *E. Balibar*: *Reading Capital* (London, New Left Books, 1972); *André Gunder Frank*: *Capitalism and Underdevelopment in Latin-America* (New York, Monthly Review Press, 1967); *Wallerstein, Immanuel*: *The Modern World-System* (New York, Academic Press, 1974).
3. Ld. *Inalcik, Halil*: *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600* (New York, Praeger, 1973); *H.A.R. Gibb* és *H. Bowen*: *Islamic Society and the West*, 1. (London – New York, Oxford Univ. Press, 1962). *B. Lewis*: *The Emergence of Modern Turkey* (New York, Oxford University Press, 1968).
4. Az oszmán történelemben végzett kurrens kutatások e két átmeneti blokkba sorolhatók. A jóval modernebb doktori disszertációk tanulmányi periódusként a tizenhatodik vagy tizenkilencedik századdal foglalkoznak.
5. Ld. *Aziz Al-Azmeh*: *What is the Islamic City?* *Review of Middle East Studies*, No. 2. 1976.
6. Az oszmán társadalom két: katonai és *reaya* osztályba való sorolása: *N. Itzkowitz*: *Eighteenth-Century Ottoman Realities* (*Studia Islamica*, XVI, 1962, 73–94) c. munkájából ered. Itzkowitz munkája *A.H. Lybyer*: *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent* (New York, Russell és Russell 1966) c. művének kritikájaként jelentkezett, mely az oszmán társadalmat irányító és muszlim intézményekre osztotta. Ld. még *Ö.L. Barkan*: *Edirne askeri kassamina ait tereke defterleri (1545–1659)*, *Belgeler*, 111, 5–6, 1966, 1–479.
7. A cirkularitás részletes kidolgozását ld. *H. Inalcik*: *Capital Formation in the Ottoman Empire. Journal of Economic History*, 1, 1969, 97–140. Ezt a hagyományos gondolatot önti formába *Nazim ül-Mülk*: *Syasatname* c. klasszikus munkájában. Az eredeti szöveg perzsa, az angol fordítás (Hubert Darke által) *The Book of Government; or Rules for Kings* címet viseli (New Haven, Yale University Press, 1960).
8. Ld. *P. Wittek*: *The Rise of the Ottoman Empire* (London, The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1938) c. művében egy analízist, mely a „gaza” hagyományt az oszmán állam alakulásának központi faktoraként látja.
9. Az iszlám állam-ideológia átfogó analízisét ld. *Marschall G. Hodgson*: *The venture of Islam, 1. Conscience and History in a World Civilization*. (Chicago, University of Chicago Press, 1974).
10. Ld. *H. Inalcik*: *The Ottoman Empire*, 3.
11. A következő tárgyalás nagyrészt *Roger Owennek* Gibb és Bowenről írt kritikai elemzésén alapul (*The Middle East in the Eighteenth Century an „Islamic” Society in Decline: a Critique of Gibb and Bowen’s Islamic Society and the West.*) *Review of Middle East Studies*, 1, 1975, 101–112.

12. A „keleti despotizmus” historiográfiájának tárgyalását ld. *Perry Anderson*: *Lineages of the Absolutist State* c. munkájában (London, New Left Books, 1974). A „keleti despotizmus” gondolatán alapuló kortárs elemzések *Karl A. Wittfogel*: *Oriental Despotism* c. munkájából erednek (New Haven, Yale University Press, 1957).
13. A notabilitások szerepéről ld. *A.H. Hourani*: *Ottoman Reforms and the Politics of Nationales* c. művét *W. R. Polk és R.L. Chambers*, eds.: *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*. (Chicago, University of Chicago Press, 1968)-ban, 41–68; és *K.H. Karpat*: *Structural Change, Historical Stages of Modernization, and the Pole of the Social Groups in Turkish Politics*. In. *K. Karpat és munkatársai: Social Changes and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*. (Leiden, Brill, 1973) 11–92.
14. Annak tárgyalását, hogy a szekularizmus hogyan fejlődött oszmán környezetben ld. *Niyazi Berkes*: *The Development of Secularism in Turkey*. (Montreal, McGill University Press, 1964).
15. A „modernizációs irodalom” hivatkozni szokott az 1950-es és 60-as évek kurrens fejlődés-irodalmának liberális paradigmájára, mely az *Economical Development and Cultural Changes* c. folyóiratban jelent meg. A Közel-Keletre a standard modernizációs munka *Daniel Lerner*: *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. (New York, Free Press, 1958). E paradigmát először egy Chicagóban tartott konferencián fejtették ki. Ld. *Polk és Chambers*.
16. Ezen ideológiai kölcsönzések kiterjedését ld. *Şerif Mardin*: *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*. (Princeton, Princeton University Press, 1962).
17. Ld. *R.H. Davison*: *Reform in the Ottoman Empire, 1856–1876*. (Princeton, Princeton University Press, 1963). *F.E. Bailey*: *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826–53*. (New York, H. Fertig, 1970); *Stanford J. Shaw*: *Between Old and New*. (Cambridge, Harvard University Press, 1971) és számos Shaw által irányított doktori disszertáció.
18. Ázsiai termelési módon egy olyan helyzetet értünk, melyben a mezőgazdasági termelő szabad paraszt, akinek feleslegét adó formájában sajátítja ki az állam. Csak az állami hivatalnokok tartoznak a felesleg-kisajátító osztályhoz. Így az újratermelés a politikai autoritás kiterjedése által meghatározott. E helyzet a politikai, ideológiai és gazdasági szint határozott összeilleszkedésére utal. Így az ázsiai termelési mód, mint termelési mód létezik, feltételezve, hogy elfogadjuk *L. Althusser és E. Balibar* definícióját.

A 60-as évek végén és a 70-es évek elején Törökországban egy vita folyt az oszmán birodalom természetéről. A vita *Sencer Divitcioğlu*: *Asya Tipi Üretim Tarzi ve Osmanli Toplumunu (Oszmán társadalom és ázsiai termelési mód)*, (Istanbul, Istanbul Üniversitesi Yayınlarından, 1967) c. művével kezdődött, mely szerint az oszmán birodalom az ázsiai termelési mód egyik példája. A vita jóval ortodoxabb résztvevői ezt a szemléletet visszautasították és olyan erőltetett terminusokat fabrikáltak, mint „centralizált feudalizmus”. E vita azonban szűk perspektívákon belül folyt le, anélkül, hogy olyan alapvető elvekhez nyúltak volna, mint „társadalomalakulat” vagy „dominancia”. Így aztán még a legtudo-

mányosabb hozzászólások is leíróak, és végül is empirikusak maradtak. Ez az ítélet az egész, az 1960-as években az ázsiai termelési mód koncepciójáról megírt irodalomra kiterjeszhető (melynek nagy része a *Le Pensée*-ben jelent meg).

19. E rész érvelését eredetileg *Çağlar Keyder* fogalmazta meg – *The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. Economy and Society*, V, 2, 1976, 178–196.
20. Timár nemcsak mezőgazdasági jövedelmekre volt. Alkalmaztak timárokat bánya stb. jövedelmekre. Ld. *Inalcik*: *Hicri 815 Tarihi Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid.* (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1954). *Ö. L. Barkan*: *Les formes de l'organisation du travail agricole dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles.* *Revue de la faculté des sciences économique de l'Université d'Istanbul*, 1939–40. *Halil Inalcik*: *The Ottoman Empire*, és *Gibb és Bowen*: *Islamic Society and the West*, a feudalizmus terminológiáját használja a timár-rendszer leírására. A szeldzsuk eredetéről ld. *Cahen*: *Ikta.* In *H.A.R. Gibb* et al, eds.: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd. ed. (Leiden, 1960), 1088–1091. Nem minden jövedelem begyűjtésére alkalmazták a timár-rendszert. A kincstári birtokokon az adóbegyűjtést főadóbrólókra vagy fizetett állami hivatalnokokra bízták.
21. Az öjr hagyományos iszlám adó volt, amely a termés 1/10-ének felelt meg. Az oszmán adók leírását ld. *Halil Inalcik*: *Osmanlılarda Raiyyet Rüşumu.* *Belleten*, XXIII, 92, 1959, 575–610.; és *Lütfi Güçer*: *XV–XVII Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler.* (İstanbul Üniversitesi Yayını, 1075, *Iktisat Fakültesi*, 152); és *Káldy-Nagy, Gyula*: *The effects of timar system on agricultural production in Hungary.* In *L. Ligeti* ed.: *Studia Turcica.* Bp. 1971, 241–248, leírja a timár-rendszer kezdetét és hatását Magyarországon.
22. A jogi és adminisztrációs hatáskörök nem választhatók élesen szét. A szpáhit valójában végrehajtásra és büntetési illetékek begyűjtésére egyaránt felhatalmazták. Ld. *Halil Inalcik*: (in T. Naff és R. Owen, eds.) *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change.* (Megjelenés alatt). A szpáhi-kádi viszonyról: *Halil Inalcik*: *Adaletnamele. Belgeler*, II, 3–4, 1965, 49–145.
23. Az oszmán céhekről ld. *G. Baer*: *The Administrative, Economic, and Social Functions of Turkish Guilds.* *International Journal of Middle East Studies*, I, 1970, 28–50. A *hisba*-ról ld. *Halil Inalcik*: *Capital Formation.*
24. *Suratya Faroqi*: *Sixteenth century periodic markets in various Anatolian sancaks: İçel, Hamid, Karahisar-i Sahib, Kütahya, Aydin and Mentese.* *Journal of Economic and Social History of the Orient*, XXII, 1, 32–80; és *Lütfi Güçer*: *XVI–XVIII. inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Politikası (kézirat).* A településeken kívül is alakítottak piacokat, amelyek általában nagyobbak voltak. A 16. században a falusi piacok száma megnőtt, jelezve a gazdasági környezetre való reagálást. A 16. század után az időszakos vásárok száma is mind Anatóliában, mind a Balkánon megnőtt, amely a parasztság nagyobb arányú kereskedelmi tevékenységét mutatja.
25. A derbent szervezetet azért hozták létre, hogy az átjárókat és az utakat védje. A parasztok az út, híd és átjáró fenntartó munkájukért adómentességet kaptak. A dzseláli felkelések és a parasztszökések idején ezeknek az utaknak a fenntartása szétzüllött, amely már a kereskedők biztonságát is veszélyeztette. A der-

- bent szervezetről ld. *Cengiz Orhonlu*: Osmanli Imparatorluğunda Derbent Teşkilati. Istanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1967.
26. Ld. *Mehmet Genç*: A Comparative Study of the Life Term Tax Farming Data and the Volume of Commercial and Industrial Activities in the Ottoman Empire during the Second Half of the 18th Century. Symposium on South Eastern European and Balkan Cities and Industrial Revolution in Eastern Europe, A.O.E. S.I.E., Marcus 22–27, Hamburg.
 27. A palota Isztambul ellátása fölötti érdekeltségéről: *Lütfi Güşer*: XVIII. Yüzyıl Ortalarında İstanbul'un İaşı İeın Lüzumlu Hububatin Temini Meselesi. İktisat Fakültesi Mecmuası, XI, 1–4, 1949–50, 397–416; és *R. Mantran*: İstanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Paris, 1962.; *M.M. Alexandrescu-Dersca*: Contribution a l'étude de l'approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle. Acta Orientalia et Studia, 1957, 13–37.
 28. A csempészetet a parti területeken bonyolították le, többnyire görög hajókkal, amelyek az Égei szigeteken állomásoztak. Nagy szerepe volt a mezőgazdaság kommercializálódásában és a görög polgárság felemelkedésében, különösen a 18. században. Ekkor még mindig beszéltek a csempésztörténetekről, néha a „feudalizált” földesurakat is belekeverve. *Maurice Aymard*: Venise, Raguse, et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIIe siècle. 1966. – viszont minimálisnak tekinti az illegális kereskedelmet. *Traian Stoianovich* azonban felismeri ennek jelentőségét, ld. Land Tenure and Related Sectors of the Balkan Economy, 1600–1800. The Journal of Economic History, XIII, 4, 1953, 398–411. *uő.*: Les mais dans les Balkans. Annales, XXI, 5, 1966, 1026–1040; *uő.*: Les mais arrive dans les Balkans. Annales, XVII, 1, 1962, 84–93.
 29. *Halil İncalcık*, Capital Formation...
 30. A perzsa háborúk felfoghatóak a selyemútért és a selyem ellátásért folytatott küzdelemnek is. (Pl. Tebriz meghódítása). A karamánokkal folytatott háborúk az Egyiptommal folytatott kereskedelmet biztosították. A 15. századi balkáni hadjáratok a nándorfehérvári út (amely már bizánciaknak is hadiútja volt) megszerzéséért folytak, hogy bekerítsék Velencét. Ld. *Radovan Samardžić*: Belgrade, centre économique de la Turquie du Nord au XVIe siècle. La ville balkanique, XVe–XIXe siècles. Studia Balkanica (Sofia, 1970), 33–44.
 31. Borsza kereskedelméről: *Halil İncalcık*: Bursa and the Commerce of the Levant. Journal of the Economic and Social History of the Orient, III, 2, 1960, 131–147. A fekete-tengeri kereskedelemről ld. *Halil İncalcık*, The Ottoman Empire...
 32. A raguzai kereskedelemről ld. *J. Tadić*: Le commerce en Dalmatie et la décadence économique de Venise au XVIIIe siècle. Civiltà Veneziana Studii, 9. Venezia, 1961, 237–274. *R. Woolf*: Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities. In *B.S. Pullan* ed.: Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London, 1968. *F. Braudel*: The Mediterranean, ...; *W. Heyd*: Histoire du Commerce du Levant...
 33. Az alaptanulmány a földközi-tengeri fűszerkereskedelemeiről: *Frederic C. Lane*: The Mediterranean Spice Trade: Further Evidence of its Revival in the 16th Century. American Historical Review, XLV, 3, 1940, 571–590. Ld. még *R.*

- Mantran*: L'empire Ottoman et le commerce asiatique aux 16e et 17e siècles. In *D.S. Richards*, eds.: *Islam and the Trade of Asia*. (Philadelphia, 1970), 169–179.
34. *Niels Steensgaard*: The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century: The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade. (Chicago, 1974).
 35. A selyemkereskedelemről ld. *Ralph Davis*: English Imports from the Middle East, 1580–1780. In *M.A. Cook*, ed.: *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day*. London, New York, 1970/193–206. A levantei angol kereskedelemről ld. *T.S. Willan*: Some Aspects of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century. *English Historical Review*, Vol. 70, No. CCLXXVI, 1955, 399–410. és *A. C. Wood*: *History of the Levant Company*. (New York, 1964).
 36. A francia kereskedelemről ld. *P. Massom*: *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*. (New York, 1967); *Robert Paris*: *L'Histoire du commerce de Marseille, 1660–1789*. (Paris, 1957).
 37. Thesszalonikiról ld. *N. Svoronos*, a szárazföldi kereskedelemről ld. *Traian Stoianovich*: The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *The Journal of Economic History*, XX, 2, 1960, 234–313; *Virginia Paskaleva*: Osmanli Balkan Eyaletlerinin Avrupali Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katki (1700–1850). *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XXVII, 1–2, 1967–68, 265–292.
 38. A paraszt szabad volt abban az értelemben, hogy nem volt jobbágy. Költözésében azonban korlátozott volt. Ha a faluját tartósan el akarta hagyni, adót kellett fizetnie és ha a földjét három egymást követő évig műveletlenül hagyta, elkobozták. Ld. *Ö.L. Barkan*: XV. ve XVI. asirlarda Osmanli Imparatorluğunda..., és *uő.*: Türkiye'de servaj var mi idi? *Bellekten*, XX, 1–3, 1956, 237–246.
 39. II. Mehmet vakuf földeket konfiskált az ulemáktól és kiterjesztette a timár területeket. Fia viszont az ulemákat támogatta, akik segítették a trónralépésben. A 19. században az ulemák és a polgári bürokrácia küzdött a központi közigazgatás ellenőrzéséért.
 40. Különösen a céhekét. A janicsárok főadóbérlők is lettek és a csempész-kereskedelemben is bekapcsolódtak.
 41. A leghíresebb példa az egyiptomi Mehmet Ali-é. Más példák Tependelen-li Ali a Balkánon, Çapanoglu és Karaosmanoglu Anatóliában.
 42. *Charles Tilly és Richard Tilly*: Agenda for European Economic History in the 1970's. *Journal of Economic History*, XXXI, 1, 1971, 184–198.
 43. *Ö.L. Barkan*: Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, X, 1951–1953, 1–27. és *uő.*: XVI. Asrin ikinci yarısında Türkiye'de fiyat hareketleri. *Bellekten*, XXXIV, 136, 1970, 557–607. *M.A. Cook*: Population Pressure in Rural Anatolia, 1450–1600. (New York–London, 1972). *Leila Erder-Suraiya Faroqhi*: Population Rise and Fall in Anatolia, 1550–1620. *Middle East Studies*, XV, 3, 322–45. Igazolják az oszmán népességnövekedést, megerősítve Braudelnek a 16. századi mediterráneumi népességnövekedésről vallott hipotézisét. A városi népesség relatív növekedéséről ld. *Ronald C. Jen-*

- nings*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: a Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, 1976, 21–57.
44. Ugyanezek a bizonyítékok találhatók: *Emmanuel Le Roy Ladurie*: The Peasants of Languedoc. (Urbana, 1974) Braudeltől eredően.
 45. Az avariz eredetileg rendkívüli adó. Hamarosan rendszeres adóvá vált az endémikus jövedelemkrízisnek köszönhetően.
 46. A levendekről (matrózokról) ld. *Mustafa Cezar*: Osmanli Tarihinde Levendler. Istanbul, 1965; *Halil Inalcik*: The Origin of Ayans. In: *T. Naff és R. Owen*, ed.: *Studies in Eighteenth Century Islamic History: Decline or Change*.
 47. Az 1590-es évek és a 17. század közepe közötti anatóliai lázadásokat és brigantizmust dzseláli felkeléseknek nevezzük. E mozgalmak okai valószínűleg a népességnomás és az infláció voltak, amelyben részt vettek a kisebb szpáhik, a medresze tanulók és a helyi adminisztráció irreguláris katonái. A központi hatalom kivételesen felfegyverezte a parasztságot, hogy szembeszálljanak a banditákkal, ami viszont további lázadásokat eredményezett. A letarolt vidékről a parasztok az erődített városokba vagy az elérhető hegyes területekre menekültek (ld. *Xavier de Planhol*: *Les fondaments géographiques de l'histoire de l'Islam*. Paris, 1968. A felkelések irodalmáról ld. *Mustafa Akdağ*: Celali Isyanlari 1551–1603. Ankara, 1963.; *William Griswold*: Political Unrest and Rebellion in Anatolia, 1605–1609. Ph. D. tézis, U.C.L.A. 1966. Az ajanok megjelenésével a banditák felszívódtak azok kíséretébe, ld. *Neşet Çagatay*: Osmanli İmparatorluğu arazi ve reaya kanunnamelerinde ilhak edilen memleketlerin adet ve kanunlari ve istilahlarin izleri. Report No. III, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1948.
 48. Az árinfláció hatásáról az oszmán birodalomban, ld. *Barkan*: Research on the Ottoman Fiscal Surveys; *uő.*: The Price Revolution of the Sixteenth Century: a Turning Point in the Economic History of the Near East. *International Journal of Middle East Studies*, VI, 1, 1975, 3–28.; *Mustafa Akdağ*: Osmanli İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti. *Beleten*, XII, 51, 1949–50, 498–564; *Halil Sahillioğlu*: XVII. asrin ilk yarısında İstanbul'da Tedavüldeki Sikkelerin Rayi. *Belgeler*, Dergisi, I, 2, 1964. 223–228.
 49. Az összeírások forrásértékéről ld. *Ö.L. Barkan*: Research on the Ottoman Fiscal Surveys...
 50. Nemcsak fizetést, hanem ajándékokat is követeltek minden új szultántól, ami a kincstár jelentős kiszipolyozását jelentette. Minden 33. évben, amikor a holdnaptár éppen egy évvel maradt el a napév mögött, a janicsároknak plusz három hónapi fizetést kellett kifizetni. Ezek a siviş évek egybeestek a kincstár legnagyobb kríziseivel és ezek janicsár lázadásokat eredményeztek. Ld. *Halil Sahillioğlu*: Siviş Year Crises in the Ottoman Empire, in M.A. Cook, ed., 230–252.
 51. A timár rendszer hanyatlásáról ld. *Mustafa Akdağ*: Timar rejimin bozuluşu. Ankara, Üniversitesi Dil ve Tarih ve Coğrafya Dergisi, IV, 1945, 419–431.; *Bistra Cvetkova*: L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVI jusqu'au milieu du XVIII siècle. In: *Dimitre Kossov et al.*, eds.: *Etudes historiques a*

- l'occasion du XIe congrès international des sciences historiques. Stockholm, 1960 (Sofia, 1960), 171–206.
52. A felhalmozásról ld. *Mehmet Genç*: Osmanli Maliyesinde Malikane Sistemi. Türk İktisat Tarihi Semineri, Ankara, 1975.
 53. A malikane-rendszerről ld. *Mehmet Genç* A comparative study..., és *Halil Inalcik* The Origin of Ayans...
 54. Az uzsora a mezőgazdaságban nehezen mutatható ki. Azonban ld. *Ronald C. Jennings, Suraiya Faroqhi*: Agricultural Activities in a Baktashi Center: the Tekke of Kizil Deli, 1750–1830. Südost-Forschungen, 1977; *Halil Inalcik*: Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law. Archivum Ottomanicum, I, 1969, 105–138.
 55. Ld. *Karl Marx*: A tőke, II, 36. fejezet.
 56. Ld. u.o. III, 4. fejezet.
 57. Az ajanok eredetéről való vitákról ld. *H. Inalcik*, The Origin of Ayans..., és *K. Karpat*.
 58. Elsődleges célunk itt az volt, hogy kapcsolatot teremtsünk a főadóbérlés és a helyi hatalmasságok felemelkedése között. Nem foglalkozunk helyi hatalmi bázisuk eredetével és nem is kíséreljük meg e csoport oszmán történeti kontextuson belüli jelentőségének felbecsülését. Meg kell említenünk azonban azt, hogy az ajanok fejlődése az oszmán historiográfia egyik legfeltáratlanabb kérdése. Mi ezt a folyamatot a „feudalizáció” kontextusába próbáljuk elhelyezni.
 59. A balkáni commercializálódott mezőgazdaságról, ld. *Christo Gandeve*: L'apparition des rapports capitalistes dans l'économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest du XVIIIe siècle. In.: Etudes historiques a l'occasion du XIe congrès..., 207–220.
 60. A csiflik genezisééről, ld. *H. Inalcik*, Adaletnameler... A balkáni vonatkozásokról, ld. *T. Stoianovich*, Land Tenure and Related Sectors...
 61. A paraszti státus megváltozásáról a csiflik rendszerben, ld. *Suraiya Faroqhi*: Rural Society and the Balkans during the Sixteenth Century. Turcica, 1977.
 62. Ld. *E.R. J. Owen*: Cotton Produktion and the Development of the Cotton Economy in Nineteenth Century Egypt. In. *C. Issawi* ed.: The Economic History of the Middle East, 1800–1914 (Chicago, 1966), 417–429.; *Helen Rivlin*: The Agricultural Policy of Muhammed Ali in Egypt. (Cambridge, 1961).
 63. Ld. *A. J. Susnitzki*: Zur Gliederung wirtschaftlicher Arbeit nach Nationalitäten in der Türkei. In: *Issawi*, ed., 115–125.
 64. Ld. *D. Chevallier*: Western Development and Eastern Crises in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. In: *Polk and Chambers*, 205–222.
 65. Ld. *M.a. Ulbicini*: Letters on Turkey. In: *Issawi* ed., 43–45. és *Omer C. Sarç*: Tanzimat ve Sanayimiz..., 48–59.
 66. Az 1838. évi angol–török kereskedelmi egyezményről, ld. u.o. 39–40. A vasút tervekeről, ld. *W. von Pressel*, Les chemins de fer de Turquie..., 92–93.
 67. Ld. *Orhan Kurmus*: The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolis, 1850–1913. (Kézirat).
 68. Ld. *Donald C. Blaisdell*: European Financial Control in the Ottoman Empire:

A Study of the Establishment, Activities and Significance of the Administration of the Ottoman Public Debts. (New York, 1966).

69. A hivatalnokok jövedelemproblémáiról és ezek miként kapcsolódnak a perifériává váláshoz, ld. *Çaglar Keyder*.

(Fordította: Ivancsics Irma)

**BEKAPCSOLÓDÁS A VILÁGGAZDASÁGBA: VÁLTOZÁS AZ
OSZMÁN BIRODALOM STRUKTÚRÁJÁBAN (1750–1839)**

(Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750–1839. Économies et sociétés dans l'Empire Ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle). Ed. Jean-Louis Bacqué-Grammot – Paul Dumont. Paris, 1983, 335–354.)

Ez a tanulmány két, már ismertetett közleményt követ. Közülük az első 1977-ben, a török társadalom- és gazdaságtörténettel 1071-től 1920-ig foglalkozó első nemzetközi kongresszuson hangzott el, (Wallerstein, 1980) és azt az általános kérdést vetette fel, hogy hogyan fogalmazhatnánk meg az oszmán birodalom világgazdasági rendszerbe való betagozódásának koncepcióját, valamint hogyan határozhatnánk meg annak időpontját. A másik közlemény a Nemzetközi Turkológiai Konferenciára készült 1979-ben (Wallerstein, Decdéli és Kasaba, 1979) és kifejezetten a bekapcsolódást tartva szem előtt, az oszmán történelem 16–20. századig tartó szakaszával foglalkozott. A jelen tanulmány megpróbál részletesebb analízist adni a bekapcsolódás konkrét megvalósulásáról, amely a körülbelül 1750–1839-ig tartó periódusban ment végbe.

Az előzetes vita a következő feltevésekre alapult:

1. A 16. század óta létezik az a társadalmi munkamegosztás, melyet kapitalista világgazdaságnak nevezhetünk.
2. A kapitalista világgazdaság működésének belső folyamatai megkövetelik, hogy határainak kiterjedését korszakonként megvizsgáljuk.
3. Európai alapokról kiindulva, a kapitalista világgazdaság, határait tekintve valóban állandóan terjeszkedett, míg végül „magábaolvasztotta” a föld egész területét (és természetesen az oszmán birodalmat is).

A beolvasztás együttjár az illető terület termelő-folyamatainak és politikai rendszerének újrastrukturálódásával, miáltal a bekapcsolt terület a kapitalista világgazdaság munkamegosztásának integrált résztvevője, valamint az államok közötti rendszer működő eleme lesz. Az ezzel együttjáró változások alapvetőek. Természetesen, az adott terület bekapcsolódáshoz szükséges feltételeit az a rendszer hivatott kialakítani, mely a régióban előzetesen már uralomra jutott. Történetileg az egybekapcsoló-

dott területek sokféle változatot alkotnak, aszerint, hogy az előzetesen hatalmon lévő uralkodórendszerek mekkora tényleges politikai erővel bírtak. Volt olyan szélsőséges eset, mikor a térségben ilyen politikai entitás egyáltalán nem létezett. Ez történt pl. az Antillákon a 17. században, amikor az bekapcsolódott a világgazdaságba. A másik szélsőség, mikor hatalmas, bürokratizált világbirodalomról van szó. Az oszmán birodalom jó példa erre a végletre.

Úgy gondoljuk, az oszmán birodalom számára a bekapcsolódás együttjárt az államgépezet irányítótevékenységének viszonylagos csökkenésével a termelés, az áru- és tőke-forgalom, valamint az erőszak-szervezet felett, másrészt azzal, hogy az államközi rendszer nyomására hatékony fegyverkezésbe kezdett. E folyamatok következményeként a munka-ellenőrzés új formái jelentek meg, melynek célja a bővülő, specializált termelés, és a nagyobb többlet elérése volt. Visszahatásként viszont csökkent a közvetlen termelők tiszta jövedelme az oszmán uralkodó-osztály és a világgazdaság többi részén található kapitalista elemek javára.

A változások arányát kiemelendő, először összehasonlítjuk a bekapcsolódás utáni periódust az azt megelőző időszakokkal, majd nyomon követjük a betagozódás tényleges folyamatát 1750 és 1839 között, a már említett tényezők alapján. Fel fogjuk tenni azt a kérdést is, vajon az összekapcsolódás miért csak az 1750-es években, és nem előbb történt meg?

A BEKAPCSOLÓDÁS UTÁNI ÉS ELŐTTI HELYZET ÖSSZEHASONLÍTÁSA

Az oszmán birodalom történelme folyamán a gazdaság és a diplomácia minden terén kapcsolatba lépett Európával. A 18. század második felében a kapcsolatok tartalmában, jellegében és horderejében döntő változások történtek. Egyrészt az oszmán export jelentős hányada kezdett mezőgazdasági terményeket tartalmazni, (gyapotot, kukoricát, dohányt), másrésztől új import-cikkek léptek be az oszmán piacra, addig nem látott mennyiségben (indigó, kávé, cukor, acél, fémek és ruházati cikkek). (Karpat, 1977, 246.) Az előzetes fejlődés szükségessé tette a föld extenzív kihasználását, ami a mezőgazdaságban fennálló kapcsolatok átszerveződéséhez vezetett, s egyben aláásta a birodalom házi-iparát. (Sarç, 1966, 49.) A következő években az ország különféle részei és a világgazdaság között fennálló kereskedelmi kapcsolatok állandó iram-

ban nőni kezdtek: 1783-ban az oszmánokkal folytatott európai kereskedelem 4,4 millió £-t tett ki.

A francia forradalom és a napoleoni háborúk pénzügyileg megtörték a Mediterráneummal folytatott üzleti viszonyt. 1829-ben a Franciaországgal és az Egyesült Királysággal fennálló kereskedelem 2,6 millió £-ra esett vissza.

A fejlődés azonban még ez után is egyenletes, 1845-ben, az említett két országgal az összevont érték elérte a 12,2 millió £-t. 1876-ra a teljes oszmán külkereskedelem 54 millió £-ra becsült. Ennyi nyereséget jegyeztek fel annak ellenére, hogy területet vesztek Európában, s kiesett Egyiptom is. 1876-ban az ár-szint nem tért el jelentősen az 1829-estől. (Issawi, 1966, 30.) A birodalom és Európa között állandóan szélesedő kereskedelmi kapcsolatokat két fejlemény támasztotta alá a késő 19. században. Az első, az oszmán állam növekvő adóssága (1856-tól), a másik az európai tőke extenzív bekapcsolódása az anatóliai vasút-építésbe. A felhalmozódott adósságok miatt 1876-ban az oszmán birodalmat kötelezték, hogy beleegyezését adja: a hitelt nyújtó országok a birodalmi kincstár jelentős részét kezelhetik. E célból megalapították az Államadóssági Igazgatóságot, mely fokozatosan kiterjesztette ellenőrző-tevékenységének hatáskörét, miáltal az oszmán államot korlátozta abban, hogy pénzügyeiben önállóan döntsön. A vasút másrésről túlságosan Nyugat-Anatóliára koncentrálódott annak érdekében, hogy összekösse a háor-szágot olyan fontos kikötőkkel, mint Izmir és Isztambul. Idézhetünk még, a birodalom és a világgazdasági rendszer között fokozódó kapcsolatok néhány formálisabb, diplomáciai és politikai eleméből: az 1839-es Gülhane Rendelet már az oszmán hivatalnokszervezet betagolódás-ellenességének végét jelzi. Ebben a dokumentumban a szultán kijelentette, hogy országában személyes kötelezettséget vállal a személyi tulajdon védelmére, és elismerte a külföldi állampolgárok, valamint a birodalom nem-muszlim elemeinek birtokláshoz való jogát. A rendelet legfontosabb cikkelye kimondta, hogy az oszmán jogrendszerben minden állampolgár nemzetiség- és vallásra való tekintet nélkül egyenlő.

E fontos iratot még egy sor határozat, jogszabály és bírósági rendelet követett, melynek mindegyike a Gülhane Rendeletben kimondott elveket biztosította, illetve erősítette. Az európai hatalmak nemcsak nagy figyelmet szenteltek, de aktívan bátorították is az átszervezések végrehajtását (Cunningham, 1968.). A 19. század folyamán az oszmán állam minden nagyobb európai fővárosban, illetve kereskedelmi központ-

ban képviselőhöz jutott. Nagykövete volt Bécsben, rendkívüli követei és meghatalmazott miniszterei Párizsban, Athénban, Londonban, Berlinben és Szentpétervárott; követségi ügyvivője Brüsszelben, főkonzulja Triesztben, Antwerpenben, Párizsban, Marseilles-ben, Londonban, Korfun, Lisszabonban és Genovában. (Michelsen, 1854, 172.) Isztambulban, a birodalom utolsó éveiben a külföldi követségek mindvégig nagyon aktívan tevékenykedtek. A 19. század folyamán különösen a francia, brit, porosz, osztrák–magyar és orosz képviselő játszott befolyásos szerepet az oszmán politikában. Bár az európai hatalmak egymás rovására konfliktust teremtő igényeket támasztottak az oszmán területeken, elvben mégis együttműködtek a birodalom „integritásának” megőrzése érdekében. Ha a „keleti kérdés” irodalmát olvassuk, az a benyomásunk támadhat, hogy a 19. század folyamán a császárság fenyegetően közeli összeomlás szélén állt. Ennek ellenére az újabban felbukkant dokumentumok szerint a birodalom gazdaságilag sokkal egészségesebb alapokon állt, mint azt régebben feltételezték. (Eldem, 1970.) A gazdasági szférának ekkor megjelent fejlődése még mindig a világgazdaságba való bekapcsolódásból származó feltételek eredménye volt.

A császárság határainak kiterjedését a balkáni szeptatista mozgalmak kezdték veszélyeztetni. 1750–1815 között az európai kereslet megnövekedett a Balkánon található nyersanyagok iránt (gyapot, kukorica, hús, bőr, viasz, selyem, gyapjú, dohány, épületfa), ami a terület érdekviszonyainak átrétegződéséhez vezetett. A helybéli előkelők egyre növekvő hatalma, a csiflik-ek kialakulása, a többségében keresztény kereskedők (akik az Európával történő üzleti kapcsolatok tehető és befolyásos lebonyolítói) megjelenése, a Balkánon új felhalmozó-központok kialakulását hozta. Az utolsóként említett külföldi üzletemberek közös ellenszenvet éreztek az Isztambulból kiküldött hivatalnokok által alkalmazott állami előírások iránt. (Jelavich, 1977, 11.). A túl magas állami adók miatt a parasztság elégedetlensége széles körben terjedt. Ilyen háttér mellett a helyi vezetők sikeresen mozgósíthatták a nacionalizmus zászlója alatt, főleg a keresztény földművelőket. Az oszmán fennhatóság ellen az első szerb felkelés 1804-ben kezdődött. Eredményképpen 1806-ban létrejött a „korlátozott szerb autonómia”, bár ezt az engedményt később, 1813-ban visszavonták.

Az első szerb megmozdulást követően a balkáni nacionalista törekvések jelentősen felgyorsultak, sőt számottevő eredményeket értek el. 1826–78 között a Balkánon öt független állam alakult: Szerbia (1829),

Görögország (1826–30), Románia (1859), Montenegró (1878), Bulgária (1878–86). (Jelavich, 1965. 47–57.)

A késő 18., kora 19. század egy másik fontos fejleménye Muhammad Ali fellépése, mint Egyiptom erőskezű, s lényegében önálló uralkodója. Az oszmán történelem klasszikus korszakában Egyiptom fontos szerepet játszott, egyrészt mint a birodalmi városok „élesztára”, másrészt mint az Európát Ázsiával összekötő kereskedelem fontos átmenőterülete. Ennek a tranzit-kereskedelemnek az egyik fő cikke a kávé volt, amit Jemenben termesztettek, innen Egyiptomba szállítottak, majd hajón vittek tovább Európába. Mikor Európa már a nyugat-indiai ültetvényekről elégítette ki kávé-igényét, a középkeleti üzlet lehanyaglott. 1786–89-re a francia kávé-exportnak 21 %-át szállította a Levante. Ez még nagyobb hiányt idézett elő az oszmán állam-bevételekben. (Richards, 1977, 7–9.). Napóleon kísérletet tett arra, hogy járható útvonalat nyisson a Távol-Kelet felé, ezért elfoglalta Egyiptomot – s egyben lerombolta azt, ami az oszmán közigazgatásból még megmaradt. Mikor 1803-ban a franciák kivonultak Egyiptomból, az ország az egymással civakodó mameluk bégekre maradt, akik egymás rovására próbáltak uralkodni. Muhammad Ali (aki eredetileg azért jött a Balkánról, hogy Napóleon ellen harcoljon), első sikereit 1805-ben, a mamelukok legyőzésével aratta. Ekkor Egyiptom kormányzójává nevezték ki.

Hivatalviselésének első időszakában Muhammad Ali lojális maradt a portához. Ugyanakkor megerősítette hadseregét, valamint mélyreható katonai, adminisztratív és gazdasági átszervezést hajtott végre. Ebben a korszakban lett fontos export-cikké a gyapot, s ez alapvető módosulást hozott a munka-irányítás formájában épp úgy, mint az egyiptomi gazdasági alapokban. (Richards, 1977, 9.) A változások lehetővé tették, hogy Muhammad Ali olyan hatalmi bázist hozzon létre, mely az oszmán centrumtól független irányítás lehetőségét ígérte számára. Sőt, éppen a szultánnak kellett Ali segítségét kérnie a görög felkelés ellen, 1829-ben. A következő években Muhammad Ali több ízben is kihívta maga ellen a császárságot. Támadása Szíria (1832), majd hadjárata az oszmán had ellen, figyelemreméltó zűrzavart okozott a portán éppen úgy, mint Európában. Végül 1841-ben, a porta csak európai segítséggel tudta megállítani. Leszármazottai azonban egészen 1956-ig uralkodtak Egyiptomban. (Holt, 1966. 2. fejezet, 175–192.)

*AZ OSMÁN BIRODALOM BEKAPCSOLÓDÁSA A
VILÁGGAZDASÁGI RENDSZERBE
A KÖZPONTI ÁLLAM-APPARÁTUS VISSZASZORÍTÁSA*

A termelőeszközök állami ellenőrzése

Az oszmán birodalomban a legfőbb termelőtevékenységet a mezőgazdaságban és a városi kézműiparban folytatták. A klasszikus korszak folyamán a centralizált hivatalnokszerkezet szigorú felügyeletet gyakorolt e két szférában. A mezőgazdaságban az irányítást a timár-rendszeren keresztül tudták megvalósítani, a városi kézművesek ellenőrzését pedig az oszmán céh-rendszeren keresztül tudták megvalósítani.

A timár a kincstári birtokokból került ki, mivel az oszmán területekből a legtöbb megművelhető föld állami tulajdonnak minősült (miri). 1528-ban a miri földek az összes föld 87 %-át tették ki. (Inalcik, 1973, 110 – McGowan, 1978, 120.). Ha az oszmánok új területet kebeleztek be, országos felméréseket készítettek, összeírták az új földeket, a megművelés módját, jövedelmezőségét, és az ottlakókat. Ezek a jegyzékek, a timárlajstromok, már a 15. századtól nyomomonkövethetők. Az újonnan megszerzett földeket ezután felosztották, majd szétadományozták olyan személyeknek, akik különösen a háborúk idején kimagasló szolgálatot tettek a kormánynak. Az ilyen úton birtokhoz jutott emberek haszonbérbe adták a földjüket a parasztnak, vagyis a közvetlen megművelőhöz juttatták. A timár-ral rendelkezők (szpáhik) legfőbb kötelessége a föld megművelésének biztosítása volt. Ha e feltételeknek nem tettek eleget, az állam megfoszthatta birtokától. A szpáhi kötelessége volt még az adók beszedése a parasztoktól – egyrészt saját háztartása, másrészt a központi bürokrataszerkezet részére. A timár-birtok mérete, és a belőle származó jövedelem nagysága igen széles határok között mozgott. Hogy elkerüljék a lokális hatalom kialakítására alapot nyújtó hatalmas timárok (hász, ziámet) kialakulását, a nagyobb méretűeket kisebb birtokokra aprózták fel. Így meg tudták akadályozni a föld magánkézben való koncentrációját.

A klasszikus idők során a timár-birtokosok a centralizált állam helyi képviselőiként léptek fel. A rendszer integritásának fenntartására megbízható kapcsolatnak kellett fennállnia az államhatalom és a helyi hatalmasság között. A központi bürokrataszerkezet ezt az összeköttetést más többlet-mechanizmusokkal is megerősítette. A vallással kapcsolatos ügyek

bíráját (kádi) és az adó-ellenőrt (defterdár) közvetlenül a központi hivatal nevezte ki minden egyes provinciába. Ők terjesztették ki a „szultán fennhatóságát” és tevékenységükkel nem a helyi hivataloknak, hanem egyenesen a palotának voltak felelősek.

A defterdár végezte a közvetlenül császári kincstárba fizetendő különleges adók begyűjtését is. A kádinak az egész birodalomban érvényes, írásba foglalt törvények szabta határok közt kellett működni (Inalcik, 1975). Minden egyes tartománynak részletes törvény-gyűjteménye volt (*kanunname*), de ezeknek egyezniük kellett a császári *kánun*-ban lefektetett jogi elvekkel. A helyi jog pontos útmutatást adott a földkoncentrációról, a timárok jövedelméről, az örökítés korlátairól, valamint a parasztok felett gyakorolható pénzügyi és rendőri hatalom határaitól (McGowan, 1978. 131–132). Harmincévenként körültekintő kincstári felméréseket végeztek, hogy kiszámíthassák a föld értékének emelkedését, illetve csökkenését, s így a szükséges helyreigazításokat megtehessek (Barkan, 1970).

Az Oszmán Birodalomban a számtalanféle kézműves és iparos mind céhbe szerveződve dolgozott. E rendszer segítségével végezte az állam a kézművesek tevékenységének ellenőrzését. Anatóliában és a Közel-Kélethen már az oszmán megszállás előtt voltak céhek. Erős kapcsolatot tartottak néhány iszlám szektával, ami a céh-szervezetnek szigorúan zárt, konzervatív, hierarchikus jelleget kölcsönzött (Taeschner, 1960, 1965, – Lewis, 1937). E régiókban a hódítók egyszerűen meghagyták a már meglévő szervezeteket.

A Balkánon hasonló – bár világiasabb alapokon nyugvó – céhszervezetet vezettek be. Ezek az oszmán érdekvédelmi csoportok kevés tagból álltak, s különösen specializálódtak voltak (Baer, 1970, 33). Minden egyes céhnek vezetője (kethüda) volt. Feladata az állam és a tagok közötti közvetítés; ő azonban legtöbbször inkább a kormányzat képviselőjeként, mint a céh szóvivőjeként lépett fel. Az állam direkt módon beavatkozott a céh ügyeibe, hogy biztosítsa az adót és megakadályozza a magán-vagyon felhalmozását. Részletesen megsabták és ellenőrizték a termékek minőségét, súlyát, valamint a céh-szabályokat. Az árakat és a béreket (narh) a központi kormányzat rögzítette. A hivatalok gondoskodtak a megfelelő nyersanyag biztosításáról. Az állam ezért időnként munkát és más szolgáltatásokat követelt a céhektől (Baer, 1970. – Inalcik, 1973. 153).

A 17. századtól kezdődően azt láthatjuk, hogy fokozatosan eltűn-

nek azok a rendszabályok, melyek nagyban segítették a termelő-tevékenység állami irányítását. Először is: megállt a birodalom területi expanziója, sőt később, a 17. század folyamán még vissza is szorult. A timár-rendszerben ez nagy robbanást idézett elő, mivel a föld-használat ilyen rendszerében előfeltétel, hogy új, felosztható területek álljanak rendelkezésre. A klasszikus szisztéma szerint a szpáhi földjét nem vehették vissza, bérletét nem változtathatták meg önkényesen, csak akkor, ha a szpáhi a rá háruló feladatokat nem teljesítette. Másodsor: az oszmán piacokat előzőnlő ezüst és arany árforradalmat idézett elő, s ez negatív hatással volt a császári jövedelmekre. Harmadsor: a 17–18. századi hosszú, költséges és jobbra eredménytelen háborúk az állam pénzügyi helyzetét még bizonytalanabbá tették. Ezek a háborúk nagy népességcsökkenést is okoztak, mely együttjárt az általános elszegényedéssel, és a vidék rendezetlenné válásával. Végül pedig: óriási kincstári hiányt jelentett az, hogy a kereskedelmi útvonalak a Mediterránúmról az Atlanti zónára kerültek át (Barkan, 1975. – Parry, 1967, 156–181. – Bodman, 1963, 16 – Stoianovich, 1960, 251).

Míndezek a tényezők a császári kincstár komoly pénzügyi nehézségeiben kulminálódtak. A központi hivatalok úgy próbáltak meg javítani a helyzeten, hogy új adókat vezettek be, valamint új módszereket alkalmaztak a régi adók beszedésére. Az új terhek alapvetően a közvetlen termelő további elnyomorodásához vezettek – erről később még szólni fogunk. Az állam számára a földdel való rendelkezés biztosítására a leghatásosabb új módszernek az adóbérllet (iltizam) mutatkozott.

Az adóbérllet kezdetben a császári háztartás számára lefoglalt területekre korlátozódott. Később kiterjedt a miri földekre is. A 18. században az iltizamok időtartamát fokozatosan emelték, mely így már az örökösökre is érvényes lett, s azt eredményezte, hogy az adóbérlők (mültezimek) a földre vonatkozó összes, magánszemélyre alkalmazható jogot magukénak tudhattak (Inalcik, n. d. 21). Ugyanekkor feladták a kincstári felmérések és timár-jegyzékek készítését, végül a 18. századra néhány, addig közvetlenül az államnak járó adót beolvasztottak az iltizam-ba, mely így a mültezimek rendelkezésére állt.

Ezek az átalakulások elősegítették a föld magánkézben való koncentrációját és lehetővé tették a termelés világiacra történő átállását. Ennek összefüggéseit jól megvilágítja a nagy mezőgazdasági üzemek (csiftlik) kialakulásának példája. A balkáni terület a császári metropoliszokhoz (különösen Isztambulhoz) való közelsége miatt döntő fontossá-

gú volt e centrumok élelmiszer-ellátásában (Stoianovich, 1960, 238; McGowan, 1978, 23). Ebben a térségben a csiflikiek már korán, az 1600-as években fejlődésnek indultak. Kezdetben kisméretűek, s főleg a Fekete-tenger nyugati, és az Égei-tenger északi partján helyezkedtek el. E régió az oszmán birodalom kizárólagos ellenőrzése alatt maradt egészen a 18. század második feléig (McGowan, 1978, 153).

Az itt található uradalmak felvirágzása az oszmán hivatali apparátus pénzgazdasági újításainak volt köszönhető, s a 17. század folyamán ez a gépezet még elég erős, hogy felügyelhesen a dominiumok rendszerére és orientációjára. A 18. század első éveitől kezdve változik csak meg a helyzet. Először is a műltezimek kihasználták a bürokrácia kiskapuit, hogy az iltizam földekből származó hasznot megemelhessék. Továbbá zsoldos-egységeket kezdtek alkalmazni, hogy a földek ellenőrzését megkaparintsák a kincstártól. A 18. század végére a hatalmas méretű csiflikiek kitolódtak egészen nyugatra, hogy aztán a Duna mentén koncentráldjanak. Az új séma azt sugallja, hogy az orientáció már nem is annyira a nagyvárosok, mint inkább a születő világ gazdaság metropoliszai felé történt (McGowan, 1978, 157). A Balkánon lévő csiflikiek fejlődésével új termények jelennek meg: a kukorica és a gyapot. A 18. század végére az oszmán birodalomban az exportra termesztett gyapot majdnem egésze a csiflik-ekből származott (Stoianovich, 1953, 403).

A 17. századtól kezdve számos tényező közrejátszása az oszmán céhek szervezetének és tevékenységének hanyatlását eredményezte. A hosszú háborúk és a természeti csapások is hozzájárultak a gazdasági kimerüléshez. A munkanélküliség komoly problémát okozott, a helyi piacok rendkívüli gyorsasággal beszűkültek. Következésképpen a céhek felépítése és integritása sérülékennyé vált. A nehézségeket súlyosbította, hogy a céhek működése felett örökös állami felügyelet fokozatosan eltűnt. A különféle, gyakorlati irányítással kapcsolatos posztokat kiárúsították. Hovatovább, még a katonáskodó osztály elemei is beléptek a céhekbe. Jóformán lehetetlenné vált a közjárandóságok beszedése (Inalcik, 1973, 159). A 18. és a kora 19. század folyamán a helyi céheket tehát teljesen védtelenül hagyták az európai árucikkek támasztotta nyomasztó versenyben (Gibb és Bowen, 1963, 296).

Másrésről, mivel sem az áruk termelését, sem az exportot nem tudták hatékonyan ellenőrizni, néhány cég azt a maradék lehetőséget használta ki, hogy – állami beavatkozás nélkül – újból a belső kereslet ellátására irányítsa tevékenységét. Így hát az eredetileg igen szétaprózott

oszmán cég-szerkezet helyére néhány – a többiek rovására – folyamatosan növekedő szervezet lépett: ilyen volt például a pamut-szövés Anatóliában, a gyapjú Szalonikiben, vagy a selyem Burszában (Inalcik, 1973, 160 – Braudel, 1979). Néhány iparág – főleg a nagyvárosokban – hamar kinőtte a céhek kereteit, s a korlátozás nélküli termelés tendenciáit követte (Issawi, 1977, 160).

A forgalmi-eszközök állami irányítása

Az oszmán birodalom klasszikus korszakában a kereskedelmi tevékenység céheken belül szerveződött. Az állami felügyelet az üzleti vállalkozások felett aprólékosabb és egyben fejlettebb is volt, mint a kézműves-iparban. A Hisba rendszabályok alkották az ellenőrzés elvének alapjait. Ezek a rendelkezések előírásokat tartalmaztak a piacokról, ahol a céhek egy adott körzetben árusíthatnak, a minőségről, mennyiségről, a haszon mértékéről, valamint listát adtak azokról az árukról, melyek előállítására a céhek specializálódhattak, stb. (Inalcik 1965, 104–106 – 1973, 154).

A Hisba szabályzat segítségével biztosított volt az áruforgalomból származó állami bevétel. A nehezen beszerezhető nyersanyagokat „fejadagokban” osztották szét a piacok között. Emellett hatékonyan akadályozták az áru-felhalmozást, és a haszonszerzést, mivel az a kereskedő magán-felhalmozásához vezetett volna. Elvileg a Hisba csak a helyi, rövidtávú kereskedelemre vonatkozott. A hosszútávú, térségek közötti, valamint a külkereskedelemmel foglalkozó üzletemberek kiváltságos helyzetben voltak, ami az oszmán birodalom külkereskedelmi politikájából következett, ahol a hangsúlyt inkább az importra, mint az exportra helyezték. E politika célja a császári központok sokféle, bőséges áruval való ellátásának biztosítása volt (Inalcik, 1973, 161). Az irányelvek megvalósulása, különösen a határ-területeken az állami ellenőrzéstől függött, ugyanis a belső- és a tranzit-kereskedelem útvonalainak biztonságáról a kormányzat csapatai gondoskodtak (Inalcik, 1965, 106 – Islamoğlu és Keyder, 1977, 39–44). A legfőbb tranzit-utak mentén a szállások, raktárak és más efféle szolgáltatóhelyek építését és fenntartását szintén az állam végezte.

Klasszikus korszakában az oszmán birodalom önellátó volt élelmszer és más elsőrendűen fontos szükségletek tekintetében. Külkereskedelme főleg luxus-cikkekre irányult (Issawi, 1977, Inalcik, 1973, Stoianovich,

1960, 238). Az áruforgalom állami felügyeletének egy másik fontos eleme a forgalom közvetítő-eszköze, vagyis a valuta volt. Mind az arany és az ezüst-árfolyam használatos volt, bár az utóbbi jobban elterjedt. Más fémekkel, ólommal, rézzel, vassal, higanyal együtt, az arany- és ezüst-készlet is elegendőnek bizonyult a klasszikus korszakban (Issawi, 1977, 158–159). A bányákat a császárság birtokolta, s aknáztá ki. Az export-tevékenység lehatárolt természete miatt az ezüst-ellátás mégis bizonytalannak mutatkozott. Következésképpen a pénzhasználat is korlátozottabb volt – az adókat legtöbbször terményben fizették. Ami olyan feladatot rótt az államra, amelyet csak a klasszikus korszak oszmán világbirodalmának hatalmas központi apparátusa tudott megoldani. Az, hogy a császári bevételek legfőbb forrásává az elterjedő iltizam-ok lettek, szükségessé tette a keményvaluta bevezetését. A pénzkölcsönzés egyre népszerűbbé vált – s a hivatalsszervezet több tagja lett adóssá. Következésképpen, azok a tehetősek emberek (legtöbbször kereskedők), akiknek módjában állt kölcsönöket adni, illetve adóberletbe pénzt fektetni, egyre inkább felemelkedtek (Inalcik, 1969, 138).

A csiftlikek rendszerében megjelent területi eltolódás a Balkánon tovább gyengítette a kormányzat pozícióját a forgalom ellenőrzésében.¹ Körülbelül ugyanebben az időszakban a tengerszorosok, és a Fekete-tenger kereskedelme megnyílt a külföldi hajók előtt. Így a Fekete-tenger környékén és az Égei-tenger nyugati partjai mentén lévő csiftlikek is megnyíltak a behatoló külföldi üzletemberek számára (McGowan, 1978, 181. – Stoianovich, 1953, 405). Mindezek a 18. századra meginduló folyamatok módosították a 16. századra, az ipar és a kereskedelem között kialakult egyensúlyt, az utóbbi javára. Az ipar-védelem hiánya a nyugati fellendüléssel kapcsolódva arra kényszerítette az oszmán tartományokat, hogy Európa nyersanyagbázisa és manufaktúra-termékeinek felvevői legyenek (Stoianovich, 1960, 259 – Inalcik, 1973, 51). A megvesztegetett vámtisztviselők szemet húnytak, sőt segítették a törvények szerint tiltott gabona-exportot. A 18. század második felében például külföldön adta el Macedónia és Thesszália gabonájának 40 %-át és gyapottermésének felét. 1720 és 1800 között Macedónia gyapot és gyapjú-hozama megháromszorozódott, amit aztán Ausztria, Svájc, Szászország, Poroszország, Franciaország és Olaszország új textilgyáraiba szállítottak (Stoianovich, 1960, 259).

A Levantei gyaptra irányuló francia kereslet például a következőképpen fejlődött: (McGowan, 1978, 66)

Nyers gyapot:	1701–02	1750–54	1786–89
Közép-Szíria (Seide, Tripolisz, Akra)	95	1134	69
Aleppó (Iszkenderunon át)	10	15	71
Ciprus	41	15	412
Szmirna	22	1621	6923
Konstantinápoly	12	800	235
Szaloniki	30	908	2136
Totál	225	3760	9853
Pamutszál	1303	1924	2939

Az európai országok erősen ragaszkodtak a régebben szerzett privilégiumukhoz, hogy ezzel is biztosítsák a nyersanyagok zavartalan odaáramlását. A birodalomban lévő képviselőik védelmére kiváltságokat szereztek volna tovább növelni – ennek érdekében politikai nyomást gyakoroltak a portára (Shaw, 1971, 177 – Stoianovich, 1960, 272).

Az egymásrahatások és átalakulások nem korlátozódtak csupán a balkáni tartományokra. Elég bizonyítékunk van, mely azt sugallja, hasonló folyamatok történtek a birodalom többi részén is. Például a 18. század második felében, Egyiptomban megjelenő nagy gyapot-termelő birtokok jelzik, hogy a tartomány a kapitalista világgazdaság felé orientálódik (Richards, 1977, 9 – Chevalier, 1968). Sőt, előbb, mint a 18. század közepe, „a három legnagyobb hasznot hozó mezőgazdasági kultúra – a cukornád, indigó és rizs – mely már bizonyos szintű tőkés szerveződést kíván, jelen van Egyiptomban.” A 18. század végére az európai kereskedők már ki is szorították a helyi üzletembereket az arab területek közraktáraiból (Gibb és Bowen, 1963, 312). Egy másik tényező, mely akadályozta az árucikkek külső és belső forgalmának felügyeletét, az oszmán állam képtelensége volt arra, hogy megfékezze a lázadó zsoldos csapatokat. Anatóliában a szekbánok, a Balkánon a hajdúk, a Közel-Kele-

ten pedig a beduinok gyakran támadták meg és fosztották ki a karavánokat. A 18. századra az oszmán területeken a kereskedelmi tevékenység elég kockázatos vállalkozásnak ígérkezett.

Az államilag irányított erőszak-szervezet

Az oszmán hadsereg két legfontosabb elemét a janicsárok és a timárlí szpáhik alkották.

a) Janicsárok: a seregnek ez a része a devsirme rendszeren keresztül kapta utánpótlását. A keresztény területek meghódításakor egy csomó csecsemőt válogattak ki, s hoztak Isztambulba, hogy a katonai iskolákban és más oszmán intézményekben harcosokat neveljenek belőlük. A képzés befejeztével a janicsárok a sereg állandó tagjává lettek. A szultán rabszolgáinak (kapikulu) tartották őket. Ez a rendkívül jól fegyelmezett, összefogott csapat Isztambulban tartózkodott. Innen csak pár ezredet küldtek ki a stratégiailag fontos városokba.

b) Timárlí szpáhik: minden timárral rendelkező személy egyben lovas-szolgálatot teljesített. Amellett, hogy irányította földjének művelés alatt tartását, köteles volt a hadjáratok idején bizonyos számú katonát, lovat és más hadi felszerelést vinni magával a harctérre. Hadi kötelezettségeinek mértéke földjének nagyságától függött. A fegyvergyártás kizárólagos állami minopólium volt.

Az oszmán hadsereg klasszikus szervezete elsőrendű szerepet töltött be a birodalom központi hivatalainak fenntartásában. Békeidőben a készenlétnben álló had viszonylag kicsi volt – ilyenkor csak az állami irányítás alatt álló janicsárok alkották. Háború esetén azonban – a timár rendszerre alapozva – hatalmas sereget tudtak nagyon rövid időn belül összehívni. 1475-ben például 44 ezer timarli-szpáhiból és 6 ezer janicsárból állt az oszmán hadsereg (Inalcik, 1973, 1081). A timár rendszer kizárta annak lehetőségét, hogy a timarli szpáhik, vagy más, magasabb rangú tartományi tisztségviselő felléphessen a központi kormányzat ellen, mivel nem rendelkeztek a felkeléshez szükséges fegyver- és ember-anyaggal (Inalcik, n. d. 5).

A központilag megszervezett oszmán hadsereg a 14. és a 17. század között, több mint három évszázadra, kitűnő támadó-erőnek bizonyult a feudális Európával szemben. A 17. századtól kezdődően, az új haditechnika megjelenésével azonban az egyensúly az európai országok javára

tolódott el. Az oszmán hadszervezet elmaradottsága először az Ausztriával 1593–1606 között folytatott hosszadalmasan elhúzódó háborúban vált láthatóvá. A helyzet javítására a központi kormányzat utasította a tartományi vezetőket, hogy állítsanak ki tűzfegyverekkel ellátott zsoldos csapatokat. Ugyanakkor a janicsárok létszámát 13 ezerről 38 ezer főre emelték – főleg úgy, hogy a sorozás és kiképzés hagyományos időtartamát lerövidítették. Hosszú távon mindkét rendelkezés éppen a rendszer szétesését serkentette hatékonyan. A szekbán csapatoknak nevezett zsoldos egységek főleg elűzött, fiatal munkanélküli parasztokból verbuválódtak. Békeidőben csapatba szerveződve maradtak továbbra is – készen arra, hogy bárkinél, aki csak fizetni tud, szolgálatba álljanak. A helyi potentátok nem tudtak katonai feladataik ellátására szekbán csapatokat bérelni, ahogy azt a 17–18. század folyamán már megtehették. Ha munka nélkül maradtak, a szekbánok portyákat szerveztek a vidéken, vagy törvénytelen jövedelmet zsaroltak ki a lakosságtól (Inalcik, n. d. 3–4). Ebben az időszakban kezdte elveszteni az oszmán állam a fegyvergyártás monopóliumát (u. o. 5.).

A janicsár-sereg létszámnövekedése többféle hatást eredményezett. Hatalmas mennyiségű embert toboroztak, de bérüket a kincstár legtöbbször képtelen volt rendszeresen fizetni. Továbbá az emberek többségének még az alapvető katonai ismereteik sem voltak meg. Ehelyett az iparos-céhekbe kapcsolódtak be, ahol aztán nagyfokú bomlást indítottak meg. A 18. század folyamán, valamint a 19. század elején a palotában és a tartományok politikájában a janicsárok fejlődtek vezető hatalommá. Akkora erővel rendelkeztek, hogy egy nagyobb felkeléskor (1807–9) két szultánt fosztottak meg trónjától (Shaw, 1971, 120). Aleppóban 1807 és 1811 között a helyi Kurasz és a janicsárok szövetsége értelmében – melyet a helyi kormányzó ellen kötöttek – az oszmán állami irányítás nem terjedt túl a várost körülvevő, durván 10 km-es sávon (Bodman, 1963, 8). A birodalomban a mindennek felett álló politikai irányvonalat a fővárosban lévő janicsár fennhatóság, és a tartományokban túlsúlyban lévő helyi erők ellentéte határozta meg. Ebben a kaotikus helyzetben a központi államhatalom nem volt képes megfékezni az egymással versengő erők egyikét sem. Így 1798-ban Franciaország viszonylag könnyen foglalta el Egyiptomot, elzárva az oszmán birodalom központi területét a legfontosabb alapélelmiszer- és nyersanyagellátó helyektől (Richards, 1977, 7). Mikor Szerbiában a haramiavezérek lerázták a kormányzat igáját és megszüntették a szultán fennhatóságát, a szerb lakosok ahelyett,

hogy a fővároshoz fordultak volna segítségért, saját maguk szervezkedtek, s 1806-ban nemcsak a banditákat, de a muszlim lakosságot is kiűzték a szerb tartományból (Stoianovich, 1960, 253 – Shaw, 1971. 263).

Mialatt a janicsárok létszáma állandóan nőtt, a timár-lovasság fokozatosan megszűnt. III. Szelim (1789–1807) uralkodásának idejére a timarli-szpáhi, mint katonai elem nem létezett többé (Shaw, 1971, 120).

Az államilag irányított közigazgatási szervek

A klasszikus oszmán rendszerben a timarli-szpáhiik amellet, hogy földbirtokosok és lovaskatonák voltak, helyi szinten még a központi hatalmat is képviselték. A timárral rendelkezők hierarchikus rendet alkottak; a rangsor csökkenő sorrendben a következőképpen alakult: beglerbég, szandzsákbég, szubasi és szpáhi. Minden egyes lépcsőfok a hierarchián egy adott méretű timár-földdel állt összhangban. Minden rang közvetlenül a központi kormányzattól függött – kivéve a szpáhit, akinek a szandzsákbég szolgáltatott igazságot. A klasszikus rendszerben ezektől a személyektől – mint a központi kormányzat képviselőitől – a lokális rend fenntartását várták el (Inalcik, 1977, 28). A rend biztosítása, az adóbeszedés, a közbiztonság ellen vétők megbüntetése a császári kánunok és a tartományi kanunnamék alapján történt. Az államhatalom úgy biztosította a törvények pontos alkalmazását, hogy a helyi hivatalnokok mellé minden tartományba még két további képviselőt küldött: a kádit (helyi bíró) és a defterdárt (adóellenőr).

Az oszmán kanunokban és kanunnámékban a fő hangsúly a közvetlen termelő (rája) jogainak védelmén volt. Ezért például a paraszt, ha úgy gondolta, a szpáhi megsérti jogaiban, közvetlenül a kádinak nyújtott be panaszt (Inalcik, 1975).

A kormánnyal folytatott ügyekben a városlakókat hagyományosan az ajan-nak nevezett jómódú városi egyének képviselték. A centrum szétesésével meggyengült a központi ellenőrzés mind a tartományi tisztségviselők, mind a helyi előkelők (ajanok) felett, akik az adóbérlet rendszerével alapvető hatalomhoz jutottak.

A központi kormányzat ellentmondásos helyzetbe került. Egyrészt: kénytelen volt elismerni a lokálisan befolyásos személyek pozícióját, mivel tőlük függött az adók behajtása, és a szekban csapatok felállítása. Következésképpen a 18. században az ajanok gyakran kaptak állami hi-

vatalt, amivel együttjárt a hivatalhoz tartozó terület összes adójának ellenőrzése is. Másrészt: az ajan túl nagy hatalommal való felruházása nem mindig szolgálta a központ érdekeit. Ezek az emberek hajlamosak voltak kiváltságait saját pozíciójuk további erősítésére használni, sőt gyakran „megfeledeztek” az államnak fizetendő adóról, illetve katonai támogatásról. Elvben eredményesen illeszkedtek be az államhatalom és a nép közé.

AZ OSMÁN ÁLLAM HELYE AZ ÁLLAMKÖZI RENDSZERBEN

A birodalom világgazdaságba történő bekapcsolódásával nyomás nehezedett az oszmán kormányra, hogy az államközi rendszer paraméterei és szabályai szerint működjenek. Hogy felmérhessük a fejlődést, át fogjuk tekinteni azokat a 18. század folyamán megjelent változásokat, melyek az állam természetében történtek, valamint még azokat a kapitulációkat, melyekkel az oszmán állam végülis bekapcsolódott az európai kormányok közé.

A kapitulációk a századok folyamán az oszmán külkereskedelem lényeges részét alkották.² Mint a császárság és az európai államok közötti üzleti kapcsolatokhoz specifikusan hozzátartozó megállapodási forma, a következő feltételeket tartalmazta:

1. A személy és a tulajdon általános biztonsága, mely magában foglalta:
 - a. végrendeleti jogokat; a vallásgyakorlat, temetkezés és viselet szabadságát;
 - b. hajójavítást, biztonsági élelmiszertartalékot, kalóztámadások ellen segítségnyújtást, valamint a *lex naufragii* eltörlését.
2. Területenkívüliség, melybe beletartozott a:
 - a. konzuli igazságszolgáltatás;
 - b. konzulnak járó fizetés és egyéb kiváltságok.
3. A kollektív felelősség eltörlése (Wansbrough, 1971, 1179).

A birodalom virágkorában sok, hasonló szerkezet alapján kidolgozott kapitulációt adtak ki: egy részük liberálisabb, mások éppen szigorúbb feltételeket tartalmaztak, például a különféle szolgáltatások árának csökkentéséről, illetve emeléséről, vagy bizonyos cikkek iparának engedélyezéséről, illetve korlátozásáról, stb. A 13. század előtti egyezményeket az „Oszmán Szultán” általában egyoldalú megállapodásként bocsátotta ki az érdekelt felek számára, a „kölcsonös barátság és jóakarát” biztosíté-

kával. Ennek megfelelően a császár tehát fenntartotta a jogot, hogy egyoldalúan határozhasson, ha a külföldi csoport megsérti a záradékot – aminek értelmében az egyezmény hatályát veszti (Inalcik, 1971, 1179). Minden új uralkodó trónralépésekor újból átvizsgálták a kapitulációkat, majd döntöttek meghosszabbításukról.

A belgrádi (1739) és a kücsük-kajnaradzsi (1774) békék létrejöttével a kapituláció fogalma alapvetően megváltozott. A belgrádi békében Franciaország közvetítésével szerződés jött létre Oroszország és az oszmán birodalom között. Franciaország közreműködéséért cserébe újabb kiváltásokat kapott a portától. A megegyezés legjelentősebb pontjában az oszmán kormány lemondott az „üzletkötés feletti hatalmá”-ról, vagyis arról, hogy egy-egy újabb uralkodás megkezdésekor minden kapitulációt újratárgyalhassanak. A következő években Franciaország vitathatatlan helyzetbe került a levantei kereskedelemben és az oszmán kikötőkből induló hajózásban (Inalcik, 1971, 1185). A belgrádi egyezményt követően 1739 és 1774 között Franciaországon és Oroszországon kívül még számos európai állam jogot szerzett, hogy a Fekete-tenger és a tengerszorosok, valamint a Duna kivételével, saját zászlója alatt hajózhasson és kereskedhessen az oszmán vizeken. Inalcik szavaival: „Minden olyan európai állam, mely a gazdasági fejlettség egy fokát elérte, Levantei Társaságot alapított, s megpróbált kapitulációt szerezni a portától” (Inalcik, 1971, 1185). Isztambul ellátásának biztosítása szempontjából nagyon fontos volt a Fekete-tenger és a tengerszorosok megőrzése az oszmán hajók számára. Ezért a külföldi hajókat hosszú ideig igyekeztek távortartani ezekről a vizekről. Miközben az oszmán vizeken már elismerték a szabad kereskedést, a belgrádi egyezmény különleges kikötése szerint a Fekete-tengeren csak török hajó szállíthatott árut (Hurewitz, 1956, 50).

A kücsük-kajnaradzsi egyezmény hatéves háborút zárt le a császárság és Oroszország között. A megállapodásban a porta elismerte az orosz szerzeményeket a Fekete-tenger északi partvidékén, valamint beleegyezését adta, hogy Oroszország szabadon hajózhaj a birodalom vizein – melyben itt már egyértelműen beletartozott a Fekete-tenger, a szorosok és a Duna (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 57). Oroszország, mint fekete-tengeri hatalom sértette az európai államok érdekeit a Levantében, mivel már a 16. század óta többször próbálkoztak – sikertelenül – bejáratot szerezni a Fekete-tengerhez. Mikor Oroszország ezt a jogot megkapta, a „legnagyobb kedvezmény” záradéka alapján a többi ország is igényelte ezt az engedményt. Az akut diplomáciai nyomás hatására a

porta beleegyezését adta Ausztria (1784), Britannia (1799), és Franciaország (1802) ugyanerre vonatkozó jogára (Inalcik, 1971, 1186 – Hurewitz, 1956, 67). A kücsük-kajnaradzi egyezmény másik jelentősége abban áll, hogy itt fogalmazták meg először az üzleti privilégiumokkal kapcsolatos cikkelyeket kétoldalú szerződés kereteibe foglalva.³

A Kücsük-kajnaradzi, majd az azt követő egyezményekkel a külföldi hatalmak újabb lehetőséget kaptak az oszmán kormány belpolitikájába való beavatkozáshoz. A kapitulációk jogot biztosítottak a nagyköveteknek és konzuloknak, hogy meghatározott létszámban dragománokat alkalmazzanak. Ezek a tolmácsok olyan okmányt (berat) kaptak, melyben a szultán a tulajdonost, annak fiait és szolgálóit felmentette a fejadó, és más, az oszmán állampolgárok számára kötelező adók fizetése alól. A 18. század utolsó évtizedeitől kezdve a császárság jónéhány nem-muszlim állampolgára nyert privilégiumot a portától azon az úton, hogy nagykövetek lepénzelésével dragománnak járó szabadalomlevelet szerzett. Például 1793-ban csak magában Aleppóban 1500 nem-muszlim üzletember rendelkezett a dragománok berát-jával. Mikor ellenőrzést hajtottak végre, közülük csak hat tudta bebizonyítani, hogy igazi tolmács (Inalcik, 1971, 1187).

A késő 18. századi egyezmények másik újítása, hogy a kapitulációval bíró fél megszerezte a jogot, hogy a kapitulációból eredő kiváltságokat kiterjessze „védelme alatt álló személyekre” is, akik ugyan nem voltak saját állampolgárai, de vallásilag, illetve etnikailag kapcsolatban álltak az illető külföldi országgal. Az oszmán állampolgárnak csak patente-t kellett szereznie egy nagykövettől vagy konzultól ahhoz, hogy élvezhesse a más országbúliekkel egyező kiváltságokat. Egyik következményként, 1808-ra csak Oroszország 120 ezer görögöt nyilvánított „védelme alatt álló személynek” (Inalcik, 1971. 1186). A beszivárgás ilyen „formális” csatorna-rendszere is alapvetően hozzájárult a 19. századi szakadár-mozgalmak sikeréhez.

A MUNKA-ELLENŐRZÉS ÚJ FORMÁI

Ebben a fejezetben arra fordítjuk figyelmünket, hogy hogyan mutatkozott meg a Balkánon a tímárról a csiftlik rendszerre való átérés. Ez a behatárolás főleg gyakorlati megfontolások eredménye.

Az oszmán igazságszolgáltatás körzetén belül a Balkán volt az a régió, ahol a tímár-rendszert viszonylag egységesen alkalmazták. A ter-

melő-szervezetekre való tekintettel megvizsgáljuk a területen kialakuló csiflik rendszert és az ebből adódó következményeket. A birodalom többi részén a föld felhasználása a klasszikus alakzattól eltérő módon történt, következésképpen a rendszer felbomlásával együttjáró átalakulások is több, különféle formát vettek fel a 18–19. században. Például, amikor a 16. század elején az oszmánok elfoglalták Kelet-Anatóliát és a Közel-Kelet egy részét, a kurd népesség törzsi szervezetét (hükümet szandzsák elnevezéssel) majdnem érintetlenül meghagyták, hogy a sarc begyűjtését megkönnyítsék. Így azok a helyi előkelők, akik a 18. században hatalmi súllyal rendelkeztek a térségben, egészen másfajta ajánok voltak, mint akik a nyugati provinciákban uralkodtak ugyanebben a korszakban. Dél-nyugat-Anatóliában, főként a terület földrajzi jellegéből következően, alig fejlődött ki nagyterjedésű birtok. Ehelyett itt kis parasztbirtokok töltötték ki azt a vákumot, mely a tímár-birtokok letűnésével keletkezett. Közép- és Dél-Anatóliában megfigyelhetjük a nagyformátumú mezőgazdasági üzemek térhódítását, melyek balkáni megfelelőikkel azonos méretűek és fejlettségűek voltak. Mindamellet ezen a szinten az erről a térségről szóló mindenfajta vita legfeljebb csak kísérleti jellegű lehet, mivel az eddigi befejezett kutatások és a megismert jelenségek száma rendkívül gyér.

A tímár-rendszer átalakulása

A tímárban részesített oszmán lovas (szpáhi) birtoka nemcsak a földet, hanem a parasztokat is magában foglalta. A virágzó korszak folyamán a birodalom területén túlnyomóan magas föld-munka arány miatt, a császári (kanun) és a kormányzósági (kanunname) törvénykönyveket úgy állították össze, hogy a földművelő számára különösen nehéz legyen telkének elhagyása. Szökése esetén a szpáhi 15 évig kötelezhette a parasztot – akár erővel is – arra, hogy visszatérjen földjére (Inalcik, 1973, 111 – 1975 – McGowan, 1978, 125). Emellett azonban az oszmán jogrendszerben a paraszt pontosan körülírt jogokkal is rendelkezett.

Meghatározták a szpáhinak fizetendő adók számát, mértékét, valamint a beszedés módját. A földművelőnek joga volt egyéni panaszával a helyben található kádihoz fordulni abban az esetben, ha a szpáhi megszegte az egyezés elveit (McGowan, 1978, 128 – Inalcik, 1973, 74). A parasztbirtokok is örökíthetőek voltak. A kanunnamék csak kismértékű robottal terhelték a parasztságot, például kötelezhatték őket istálló épí-

tésre, de ház építésére már nem; vagy a szpáhi dézsmáját a piacra kellett szállítaniuk, de csak akkor, ha az nem volt messzebb egy napi útnál. Mindezek a szolgáltatások előre rögzítettek, és a parasztok előtt ismertek voltak. Ezen felül a szpáhi semmilyen egyéb szolgáltatást, vagy robotot nem követelhetett (Inalcik, 1973, 113). Csak a központi államhatalom utasíthatta veszély esetén közmunkára a parasztságot — de ehhez a szultán különleges dekrétuma szükséges volt (Inalcik, 1973, 73). A timár-rendszerben a föld megművelője nem változtatható a föld felhasználásának formáján (szántó, kert, vagy legelő) (Inalcik, 1973, 108). A paraszti háztartásban az egyéni kezdeményezés szerepe minimális volt. „Mivel telkeik egymással szomszédosak, nélkülözhetetlen volt, hogy egy időben szántsanak és vessenek, valamint ugyanazt, vagy legalábbis olyan növényt termesszenek, mely egyszerre érik be. Így kerülhették csak el, hogy a telkeikhez való eljutáskor ne kelljen a más birtokán még álló gabonán keresztüljárni (Gibb és Bowen, 1963, 245). A gazdaságot használt eszközöket — melyek a paraszt tulajdonát képezték — a háztartáson belül készítették, általában fából. (Gibb és Bowen, 1962, 245). A föld megművelője és a szpáhi kapcsolatának középpontjában a centralizált hivatalnokszerkezet állt, mely rendkívül körültekintően ügyelt arra, hogy a parasztságot megóvja a túlzott kizsákmányolástól. Ez természetesen nem a szultán jótekonyságából fakadt. A központi kormányzatnak egyszerűen érdekében állt annak elkerülése, hogy a timár-birtokosok túl nagy hatalomhoz jussanak a magánvagyon felhalmozása révén.

Egy adott régióban a csiflikiek kialakulása magával vonta a földön dolgozó parasztság tulajdonától való megfosztását.⁴ A kisajátítás két formában történt: gyakorlatilag és névlegesen. Az előbbi a föld önkéntes — az elviselhetetlen háborús körülmények, az éhínség, a fegyveres szabadcsapatok betörései, stb. miatt történő — elhagyását jelentette. Amikor az adóbérlő megszerzett egy ilyen üressé vált földet, általában új feltételekkel visszatelepítette a parasztságot, akár erőszakos úton is (McGowan, 1978, 163). A névleges megfosztás sokkal mindennaposabb volt. Ilyenkor a föld megművelőjét helyén hagyták, csak éppen új, szigorúbb feltételek között, amit főleg az „adósságciklus” fogalmának bevezetésével ért el az új földbirtokos. Ilyen háttér mellett a csiflikiek kialakulása „átmenetet jelentett egy enyhe földbért és kis munkaszolgáltatást követelő társadalomgazdasági struktúráról egy olyan rendszerre, melyet a megnövelt földbér és a túlságosan nagymértékű szolgáltatások jellemeznek” (Stoianovich, 1953, 402).

Mint a csiftlik tulajdonosa, az új földesúr igényt tartott a paraszt termésének egy részére: az állami adók kifizetése után átlagosan a termények felét kapta meg. A mezei munka, a fuvarozás és más szolgálatok emelték még a földesúrnak járó természetbeni juttatást. Fegyveres szabadszolgálatok alkalmazásával és magánhadsereg létrehozásával a tulajdonos lehetetlenné tette a paraszt részére, hogy a földről elszökjék. Tehát az, hogy a földesúr működésének állami ellenőrzése megszűnt, a parasztság státusára negatív hatással volt. Valójában a kormányzat még hozzá is járult a visszaélésekhez túladóztatással és adóberleti szerződések kiutalásával. Nem utasította a bíróságokat sem, hogy az adóságok behajtásáról való gondoskodás helyett inkább a parasztság érdekeivel törődjenek (McGowan, 1978, 168). Egészében véve az oszmán parasztságot a 18–19. században több és más irányból jövő kényszer nyomta el és sanyargatta, mint a klasszikus korszak folyamán. A 14–16. század között a parasztnak két főbb kötelezettsége volt: a szpáhi és a császári kincstár felé. A 18. század végére a paraszt-háztartás „jogos” adókkal tartozott a kincstárnak és a multezimeknek – ezen kívül „törvénytelen” szolgáltatással látta el a szekbán csapatokat, a helyi ajanoknak pedig a védelemért fizetett.

Ami az oszmán kézműveseket illeti: a világgazdasági rendszerbe való bekapcsolódással bomlásnak indult a céh-rendszer. Ez persze a 19. század előtt még nem következett be (Sarç, 1966 – Issawi, 1977). Mikor a céhek valóságosan is felbomlottak, helyükre kicsiny termelő-egységek kerültek, melyek szinte ugyanúgy működtek mint a még érintetlen céhszervezet; az egyetlen eltérés a tevékenységet irányító állami felügyelet hiánya. A céhek ellenállóképessége főleg a tagolt és zárt felépítettségnek volt köszönhető. A 18. századtól, az állami ellenőrzés megszűnésével a céh-tagok számára lehetőség mutatkozott a nagyobb kezdeményezésre, például abban, hogy a piaci viszonyok alapján folytassák a termelést. Mivel az oszmán piac külső nyomásra, tehát feltételek nélkül nyílt meg, a termelés képtelennek bizonyult – akár a céhekkel, akár azok nélkül – a külföld támasztotta versennyel lépést tartani.

Hosszútávon a világgazdaságba való bekapcsolódás az oszmán kézművesipar egészére katasztrófális következménnyel járt.

MEGJEGYZÉS A PERIODIZÁCIÓHOZ

Az oszmán történetírásban egy sor különálló tény sugallja, hogy a 17. század körül egy fordulópontnak kellett léteznie.⁵

Különféle magyarázatok – akár explicit, akár implicit módon – e döntő változás alapjának az oszmán birodalom lakosságának késő 16., kora 17. századi népességnövekedését tartják. Ezért a birodalom ezen korszakbeli trendjével foglalkozó tanulmányok alaposabb figyelmet érdemelnek. Braudel az 1548–1564 közötti korszakot a „török búza konjunktúrája”-ként jellemzi (Braudel, 1972, I. 591). Szerinte az ez időszakban, Itáliában lévő gabona-hiány miatt, a rajnai kereskedőkön keresztül a török búza importja növekedett. Magasrangú hivatalnokok – az állam pénzügyeinek kikerülésével – vettek részt ebben az üzletben. A korszakban az egyik hajtóerő a Közel-Keleten létrejött gabonatöbblet és az államilag rögzített gabonaár között fennálló eltérés.⁶ Aymard kutatásából (1966) következtetve Braudel úgy érvel, hogy a következő időszakban (1564–1590) a török gabona-export számottevően visszahanyatlott. Szigorú kormány-rendeletek tiltották meg az alapvető élelmiszerek kivitelét a császárság határain túlra. A késő 16. századi akut gabonahiányt ilyen intézkedésekkel próbálták leküzdeni. A hiányból Braudel arra következtet, hogy az ezekben az években Európában megindult népesség-robbanás az oszmán birodalomban is jelentkezett. Braudel könyvének megjelenése óta számos, a témába vágó iratot találtak az oszmán levéltárakban. Úgy tűnik, ezek mind alátámasztják arra vonatkozó állítását, hogy a 16. század második felében a birodalomra növekvő népességnövekedés hátrált.⁷

Az adatokból az is demonstrálható, hogy a korszak folyamán az alapvető élelmiszerek ára általánosan növekedett (Barkan, 1975). Barkan szerint az áremelkedés oka a kereslet-kínálat növekvő eltérése volt, ami a népességnövekedésre és az ezzel együttjáró városiasodásra mintegy válaszként jelentkezett. Cook (1972) megkísérli érzékeltetni a „népességnövekedés” működését. Úgy számol, hogy a 15–16. századi népességnövekedés sokkal gyorsabb volt, mint Anatólia területén a megművelt föld arányának emelkedése. A népességnövekedés kiváltotta feszültség éveiben jelentkezett a dzseláli felkelések első hulláma, mely aztán 1590–1610 között vidéken is nagy zűrzavart okozott. Cook szerint a pusztulás legfőbb oka a fentebb már leírt áremelkedések okozta általános társadalmi elégedetlenség volt. Akdağ (1963) leszögezi, hogy az egész 16. századi

császárság jellemzője az általános gazdasági csőd. Indoklása szerint a már ecsetelt demográfiai trend a megművelt területek visszaesésével összekapcsolódva történt, ami a 17. század fordulóján az oszmán társadalmi rend összeomlását eredményezte.

A „17. századi fordulópontra” téziséhez tartozó utolsó elem a császári kincstár alakulásának vizsgálata. A 16. század folyamán Európa és az oszmán birodalom üzleti kapcsolata „csempész-kereskedelem”-ként jellemezhető. Az általános gyakorlattal ellentétben ezt a kereskedelmet nem az államilag felhatalmazott egyének folytatták. A 16. század közepe előtt, mikor főleg a keleti tartományokban gabonafelesleg halmozódott fel, az oszmán kormány eltúrte a csempészkedést, mivel a különféle császári kiadások fedezésére szüksége volt ezüstre (Inalcik, 1978, 91). De a beáramló ezüst egy része magánkézbe került, mely így elősegítette az inflációt, s a pénzhamisítást is fokozta. A birodalom pénzügyeire nézve ez természetesen ártalmasnak bizonyult. A 16. század végére a császárságban pénzváltásra több alapot is használtak az ezüstről és az akcsén (hivatalos fizetési eszköz) kívül. Inalcik azt feltételezi, hogy a 16–17. században történő folyamatos leértékeléssel a két alap eltérését korrigálták (Inalcik, 1978, 91).

A kereslet-kínálat viszonyát és a kapitalista világgazdaságban működő pénzpolitikát gyakran kritika nélkül vetítik vissza az oszmán rendszerre – ami a legfőbb nehézséget jelenti abban az irodalomban, mely az oszmán történelem fordulópontját az 1600-as évekre kívánja helyezni. Félrevezető lehet, ha az akcse-ezüst közti viszonyt „egységes árfolyam”-ként, a devalválást pedig a leértékelés egyik formájaként értelmezzük. Nemcsak, hogy mind az ezüst, mind az arany használatos volt az oszmán valuta alapjaként, de több árfolyam létezett az akcse és a nemesfémeken kívül, már a „problémamentes” időkben is (Barkan, 1975). Egy olyan komplikált területen, mint az oszmán pénzügyi gyakorlat, a leértékelések sorozata nem idézett elő szükségszerűen „inflációs nyomást”, illetve pénzügyi nehézséget – különösen akkor nem, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a 16. század során a bürokrataszervezet rendelkezett az árrogatás fegyverével, amit nem is habozott bevetni.

Akdağ végkövetkeztetése az „általános gazdasági csődről” szintén túlzás lehet, mivel a műhimme jegyzékek (azaz a kiadott parancsok lajstroma), melyeken tézisei alapulnak, nem szólnak az 1578 utáni időkről. Mindenesetre 1610-re az oszmán kormányzatnak sikerült megfékeznie a dzseláli felkelések első fázisát. Hathatós intézkedéseket fogantatosítottak

a csempész-kereskedelem leküzdésére is. A gabonaexportra vonatkozó első hivatalos tilalmat 1555-ben hozták, mikor Isztambul az egyiptomi éhínség következtében három napig kenyér nélkül maradt. 1574-re állandó szokássá vált, hogy a birodalom területén történő gabonaszállítást – akárcsak egyik tartományból a másikba – hivatalos engedélyhez kötötték, s ellenőrzésnek vetették alá (McGowan, 1978, 54). A kapitulációkba belevették a gabona-export ellenőrzését is: 1675-ben az angolba, 1680-ban a hollandba, 1673-ban és 1740-ben a franciába, 1783-ban pedig az oroszba (McGowan, 1978, 106).

A politikailag meghatározott munkamegosztással az Oszmán Birodalom a 17. században még mindig világhatalom. Az „önellátás” keretein belül kereskedők is folytathatták működésüket. Különleges kiváltságokat élveztek, és sokirányú üzleti kapcsolatban álltak Európával (beleértve a csempész-kereskedelmet is) (Inalcik, 1969). A politikailag meghatározott munkamegosztás keretein belül kiváltságokkal rendelkező kereskedelmi tevékenység jelentette az oszmán rendszer egyik fő ellentmondását.

Az oszmán birodalom világgazdaságba való bekapcsolódásának időpontját és módját tehát két tényező határozta meg. Az egyik a kereskedelmi tevékenység és a „politikai racionalitás” ellentétének lelepleződése az előző javára, a másik pedig a világgazdaság helyzete és a birodalomhoz való viszonya az 1750–1815 közötti periódusban.

1750–1815 között az oszmán birodalomban az üzleti tevékenység a politikai irányítással dacolva, sőt annak rovására kiszélesedett. A hatalmas és fontos területek elvesztésével az ország szisztematikus egységének fenntartása lehetetlenné vált. Továbbá, a formálisan még oszmán uralom alá tartozó területekre sem alapozhattak az államapparátus már tárgyalt, négy fontos dimenzióban végbement meggyengülése miatt (azaz a termelés, forgalom, erőszakszervezet és adminisztráció területén).

1750-ben az oszmán állam három hatalomhoz (Habsburg, Orosz és Perzsa Birodalomhoz) kötődött szorosabban, melyek közül csak a Habsburg állam kapcsolódott be a kapitalista világgazdasági rendszerbe. A legerősebb közülük az orosz birodalom volt. A 18. század folyamán számos csatába bocsátkozott a császársággal, melynek rovására megnövelte területeit és befolyást nyert politikájába. A Mediterránumban kialakuló orosz jelenlét lehetősége elfogadhatatlan volt a kapitalista világgazdaság legfőbb hatalmai – különösen Anglia és Franciaország – számára. Sőt, 1750-re mindkét ország részére plusz fontosságot nyertek az oszmán

területek. Az Indiába vezető átjárás biztosítására Britanniának a megnyitott török területekre volt szüksége.

Franciaország, a másik oldalon, a Levante legnagyobb részese volt, ami értékes többlet-erőnek bizonyult számára a britek ellen. Pozícióit a 18. század utolsó éveiben megpróbálta tovább erősíteni Egyiptom elfoglalásával, majd a Szíria felé való közeledéssel. A Habsburgok saját problémáikkal voltak elfoglalva: soknemzetiségű birodalomban kellett irányításukat fenntartani. Magától érthetődően a status quo mellett álltak – ez kitűnik a balkáni nacionalizmussal szemben folytatott „pártatlan” hozzáállásukból is.

A 18. század második felében az oszmán kereskedelem változatos lett, mind az árucikkek, mind az üzleti partnerek tekintetében. A gazdasági kapcsolatok zavartalansága érdeke volt a legfontosabb világgazdasági hatalmaknak. Ebben a korszakban az oszmán birodalom hatalmas területeit kapcsolták be az egész világra kiterjedő munkamegosztásba. Ugyanakkor az oszmán birodalom belépett az államok között fennálló rendszerbe is, mely a kapitalista világgazdaság egy másik fontos oldala volt. A birodalom felbomlása tehát nem járt együtt szükségszerűen a mindenkét átfogó társadalmi rendszer lehanyaglásával (ahogy ezt gyakran állítják). Inkább olyan mélyreható változás volt folyamatban, mely magában hordozta egy volt világbirodalomnak a kapitalista világgazdaság periférikus elemévé formálódását.

Jegyzetek

1. A 18. század utolsó évtizedében: „A Bécsben értékesített mezőgazdasági termékek Duna menti forgalmának fejlődésével ebben a zónában megemelkedett a föld értéke. A kincstári jövedelmeket kezelő megbízottak (a maguk és a kincstár javára is) nyereségesnek ítélték, hogy a jó helyen lévő, addig fenntartott területeket parcellákban eladományozzák. A kibocsátott szerződések az átruházási okmány szerepét töltötték be. Ezek a telkek korlátozás nélkül örökíthetőek és eladhatóak voltak, s így gyorsan realizálható befektetést jelentettek. Ez különösen azoknak a városiakoknak szemében volt érték, akik a Dunán hajótársaságnak látszó együttműködési csoportot formálva szállították többlettermékeiket” (McGowan, 1978, 115).
2. Inalcik szerint az első oszmán kapitulációt 1352-ben Genovának adták, amikor az oszmánok először léptek be Ruméliába (1971, 1182).
3. Öt évvel később, mikor a porta megpróbálta visszatartani azokat a hajókat, melyek Oroszországba vitték az Isztambul ellátásához szükséges élelmiszereket, az oroszok ezt az egyezmény megsértésének tekintették, s mindkét fél kötele-

- zetségeit újrarögzítették az Aynali Kavak-i Értelmező Szerződésben, 1779-ben (Inalcik, 1971, 1186).
4. Az oszmán történetírásban a csiftilkek kialakulására és az ajanok felemelkedésére gyakran utalnak úgy, mint „feudalizálódás”-ra. (pl. Stoianovich, 1953, 407, – Islamoğlu és Keyder, 1977, 37 – Keyder, 1976, 179). Braudel is hasonló jelzőt javasol: „beneficiumról a fief-re való áttérés” (1972, I. 592). McGowan szintén párhuzamot von a Baltikum „második jobbágság”-a és a Balkán csiftilk-jeinek kialakulása között (1978, II.). Ha összehasonlító elemzésnek vetnénk alá a különböző európai régiók kora 17. századi gabona-kereskedelmében történt változásokat, talán jobban megérthetnénk hogyan alakult ki a kapitalizmus Nyugat-Európában. Mindenesetre a „feudalizmus” fogalmának használata az oszmán rendszer szétesésének jellemzésére túlságosan sok feltételezést és sejtést hordozna magában – ami a jelen munkánkban szereplő folyamatok megértését tekintélyesen megnehezítené.
 5. Például Inalcik az Oszmán államban, 1600 és 1700 között, a hadsereg és a pénzügyi gyakorlat átalakulására összpontosít. Szerinte az Anatóliában megjelenő zsoldoscsapatok, valamint az új adók és begyűjtési módszerek bevezetése eleve törésre utal, mivel a birodalom jellegzetes intézményeit megfosztották jellegzetes formáitól. Islamoğlu és Faroqhi (1975) érvelése szerint a népességnövekedés ellenére az új termésfajtákra való áttéréssel és a 16. század folyamán megjelent commodifikációkkal az ország még elég erős volt ahhoz, hogy a változásokat figyelembevéve állandósítsa az árak belső elosztásának irányítását, s így biztosítsa a nagyvárosok kielégítő ellátását.
 6. Az a feltételezés, hogy az oszmán birodalom részt vett a nyugat-európai átalakulásokban, futó megjegyzésként már szerepelt a „The Mediterranean” első kiadásában. A könyv második kiadásakor Braudel tézisének továbbmélyítésére beillesztette Aymard (1966) és Barkan kutatásait (Braudel, 1972, 591).
 7. Lásd Barkan, 1957, 1970, 1975, – Cook, 1972 – Islamoğlu és Faroqhi, 1979, – Jennings, 1976. Összefoglaló áttekintésnek lásd Inalcik, 1978. Különösen Barkan kutatott megbízható leltári adatok után, hogy az oszmán birodalom késő 16., kora 17. századi sokféle demográfiai- és ár-mozgásait összehasonlíthassa annak európai megfelelőivel.

Bibliográfia:

- Mustafa AKDAĞ:* Celali Isyanlari, 1550–1603. Ankara, Ankara Üniversitesi, 1963.
- Maurice AYMARD:* Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle. Paris, Ecole Pratique des Hautes Etudes, 1966.
- Gabriel BAER:* The Administrative Economic and Social Functions of Turkish Guilds. International Journal of Middle East Studies, I, 1970, 28–50.
- Ömer Lütfi BARKAN:* Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles. Journal of the Economic and Social History of the Orient, I, 1, 1957–58, 9–36.
- Ömer Lütfi BARKAN:* XVI asrin ikinci yarısında Türkiye’de fiyat hareketleri. Belle-ten, XXXIV, 136, 1970. 557–607.

- Ömer Lütfi BARKAN:** Research on the Ottoman Fiscal Surveys. Studies in the Economic History of the Middle East. M.A. Cook (ed.), London, Oxford Univ. Press, 1970. 163–171.
- Ömer Lütfi BARKAN:** The Revolution of the 16th. Century. International Journal of Middle East Studies, 6, Jan. 1975, 3–25.
- Herbert BODMAN, Jr.:** Political factions in Aleppo 1760–1826. Chapel Hill, The Univ. of North Carolina Press, 1963.
- Benjamin BRAUDE:** International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500–1650: A Study on Undevelopment. Review, II, 3, Winter, 1979, 437–451.
- Fernand BRAUDEL:** Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. New York, Harper and Row, 1972.
- Dominique CHEVALLIER:** Western Development and Eastern Crisis in the Mid-Nineteenth Century: Syria Confronted with the European Economy. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk, R. Chambers, eds., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 205–222.
- M.A. COOK:** Population Pressure in Rural Anatolia 1450–1600. London, Oxford Univ. Press, 1972.
- Allan CUNNINGHAM:** Stanford Canning and the Tanzimat. Beginnings of Modernization in the Middle East. W. Polk and Chambers, ed., Chicago, Univ. of Chicago Press, 1968, 245–264.
- Vedat EIDEM:** Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik. Ankara, T. İs Bankası Kültür Yayınları, 1970.
- Leila ERDER:** The Measurment of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century. Middle Eastern Studies, XI, 3, Oct. 1975, 284–301.
- Hamilton GIBB and Harold BOWEN:** Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization in the Near East. Volume One: Islamic Society in the Eighteen Century. Part I, London, Oxford Univ. P. 1963.
- P.M. HOLT:** Egypt and the Fertile Crescent 1516–1922. Ithaca, Cornell University Press, 1966.
- J.C. HUREWITZ:** Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1535–1914. Princeton, D. van Nostrand, 1956, 2 volumes.
- Halil İNALCIK:** Capital Formation in the Ottoman Empire. The Journal of Economic History, XXIX, 1, March, 1969.
- Halil İNALCIK:** The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. Studies in the Economic History of the Middle East, in M.A. Cook, ed., London, Oxford Univ. Press, 1970, 207–218.
- Halil İNALCIK:** İmtiyazat: The Ottoman Empire. Encyclopedia of Islam, 2nd. ed., III, Leiden, E.J. Brill, 1971, 1179–89.
- Halil İNALCIK:** The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600. New York, Praeger, 1973.
- Halil İNALCIK:** „Kanun” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975, 556–562.
- Halil İNALCIK:** „Kanunname” Encyclopedia of Islam. 2nd ed., Vol. IV, Leiden, E.J. Brill, 1975. 562–566.

- Halil INALCIK*: Centralization, Decentralization in Ottoman Administration. In *Studies in Eighteenth Century Islamic History*. T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale Southern Illinois Univ. Press, 1977, 27–52.
- Halil INALCIK*: Impact of the School on Ottoman Studies and New Findings. *Review*, I, 3/4, Wint/Spring, 1978.
- Halil INALCIK*: Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire. Forthcoming, *Archivum Ottomanicum*.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Suraiya FAROQHI*: Crop Patterns and Agricultural Trends in Sixteenth Century Anatolia. *Review*, II, 3, Winter 1979, 401–436.
- Huri ISLAMOĞLU* and *Çağlar KEYDER*: Agenda for Ottoman History. *Review*, I, 1, Summer 1977, 31–35.
- Charles ISSAWI*: (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800–1914*. Chicago and London, Univ. of Chicago Press, 1966.
- Charles ISSAWI*: Population and Resources in the Ottoman Empire and Iran. In T. Naff and R. Owen, eds., Carbondale and Edwardsville. Southern Illinois Univ. Press, 1977, 112–164.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Balkans*. New Jersey, Prentice Hall, 1965.
- Charles and Barbara JELAVICH*: *The Establishment of the Balkan National States 1804–1920*. Seattle Univ. of Washington Press, 1977.
- Ronald C. JENNINGS*: Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum. *International Journal of Middle East Studies*, VII, 1, Winter 1976, 21–57.
- Kemal KARPAT*: The Transformation of the Ottoman State 1789–1908. *International Journal of the Middle East Studies*, III, 1972, 243–281.
- Çağlar KEYDER*: The Dissolution of the Asiatic Mode of Production. *Economic and Society*, May 1976, 178–96.
- Bernard LEWIS*: The Islamic Guilds. *Economic History Review*, VIII, 1, 1937, 20–37.
- Bruce McGOWAN*: *Southeastern Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Unpubl. Ph. D. Dissertation, Univ. of Michigan, Ann Arbor, 1978.
- E. Henry MICHELSEN*: *The Ottoman Empire and Its Resources*. London, Simpkin, Marshall, 1853.
- J.H. PARRY*: Transport and Trade Routes. *The Cambridge History of Europe*, IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. E.E. Rich and C.H. Wilson, eds., Cambridge, 1967, 155–222.
- Alan R. RICHARDS*: Primitive Accumulation in Egypt 1789–1882. *Review*, I, 2, Autumn 1977, 3–49.
- Ömel Celal SARÇ*: *Tanzimat ve Sanayimiz*. The Economic History of the Middle East, Chicago, The Univ. of Chicago Press, 1966, 58–60.
- Stanford J. SHAW*: *Between Old and New: The Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789–1807*. Cambridge Harvard Univ. Press, 1971.
- Traian STOIANOVICH*: Land Tenure and the Related Sectors of the Balkan Economy 1600–1800. *The Journal of Economic History*, XIII, 4, Autumn 1953, 398–411.
- Traian STOIANOVICH*: The Conquering Balkan Orthodox Merchants. *The Journal of Economic History*, XX, 2, June 1960.

- Franz TAESCHNER*: „Akhi” Encyclopedia of Islam, 2nd ed. I. Leiden, E.J. Brill, 1960, 321–323.
- Franz TAESCHNER*: „Futuwwa” Encyclopedia of Islam II.
- Immanuel WALLERSTEIN*: The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy. Some Questions for Research in Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Osman Okyar and Halil Inalcik, eds., Ankara Metksan Ltd., 1980, 117–122.
- Immanuel WALLERSTEIN*, *Hale DECDELI* and *Reşat KASABA*: „The Incorporation of the Ottoman Empire into the World Economy” paper prepared for International Conference on Turkish Studies, Madison, Wisc., May 25–27, 1979.
- J. WANSBROUGH*: „Imtiyazat” Encyclopedia of Islam, 2nd ed., Leiden: E.J. Brill, 1971, 1178–79.

(*Forditotta: Bárdi Judit*)

A magyar történettudomány külföldi visszhangja, 1983–1984

Segédtudományok

SCHALLABURG '82. Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. 8. Mai – 1. November 1982. (Corvin Mátyás és a reneszánsz Magyarországon, 1458–1541) Katalog des Nieder-Österreichischen Landesmuseums, Neue Folge Nr. 116. Wien, 1982. 768. *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 380–383.

„A Bécsben szerkesztett katalógus munkatársai és a műtárgyak túlnyomó része Magyarországról érkezett. A tanulmányok sorát Mályusz Elemér, a magyar középkor kiváló kutatója nyitja meg 'Matthias Corvinus, König von Ungarn' című kitűnő esszéjével. Figyelemre méltó a király nyugati hódító politikájának megvilágítása és pozitív értékelése. ... Fügedi Erik cikke: 'Das Königreich Ungarn' a társadalmi és gazdaságtörténeti fejlődés kitűnő ábrázolása. Mátyás király pénzügyi viszonyainak tárgyalása indirekt módon megerősíti Mályusz fent említett tézisét. A corvini külpolitika megváltozását Karl Nehring is természetesen gondosan regisztrálta, aki 'Ungarn in Europa im Zeitalter von Matthias Corvinus' címmel mesterien foglalja össze a bonyolult külpolitikai kapcsolatokat, anélkül, hogy a mélyebb motívumok – amelyeket csak sejteni lehet – problémájába belemenne. Moritz Csáky tanulmánya: 'Ungarn und die Länder der Habsburger im Zeitalter des Matthias Corvinus', a corvini külpolitikának az osztrákok számára különösen érdekes részét tárgyalja behatóan, amelyet a kiállításon is kellőképpen dokumentáltak. ... Kiemelkedik Balogh Jolán munkája, aki a kiállítás művészettörténeti anyaga feldolgozásának orozslánrészét végezte. Korábbi számos publikációjának eredményeit két cikkben foglalja össze. A tanulmányokban – 'Die ungarische Mäzene der Renaissance' és 'Die Kunst der Renaissance in Ungarn' – először volt alkalma arra, hogy a reneszánsz művészetnek Magyarország alsóbb néprétegeiben történt elterjedését és meggyökerezését is – a külföld számára – felvázolja. Alapos szakismeretről tanúskodnak Voit Pál (Das Kunsthandwerk der Renaissance in Ungarn) és Rajeczky Benjámin (Das Musikleben der Renaissance in Ungarn) cikkei is. A kötet első részét Ritoókné Szalay Ágnes (Die Geburt der ungarischen Nationalliteratur im Zeichen der Matthias-Tradition című) érdekes tanulmánya zárja.”

Nemzetközi kongresszusok, konferenciák, vegyesbizottsági ülések

WESTERMANN, EKKEHARD (szerk.): Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. (Nemzetközi marhakereskedelem, 1350–1750. A 7. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus aktái, Edinburgh, 1978.) Stuttgart, 1979. 299. = Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 9. – *Ism.*: M.H. – Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 32. 1984:1. 148–149.

A kötetben megjelent 12 tanulmány a gazdasági élet fontos, de nagyon elha-

nyagolt területét érinti: az európai népesség hússal való ellátását. A kötetben szerepel N. Kiss István tanulmánya: A magyar állattenyésztés jelentősége Magyarország és Közép-Európa számára a 16–18. században.

DROBIZSEV, V.Z. – LIGI, H.M. – PIVOVAR, E.I.: K itogom VIII Mezsduarodnogo kongressza po ékonomicseszkoi isztorii (A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti kongresszus eredményei). – Isztorija SzSzsR, 1983:4. 61–74.

A Budapesten, 1982. augusztus 16–20-án lezajlott világtalálkozást Ránki György nyitotta meg; a fórum résztvevőit Lázár György miniszterelnök üdvözölte. Az első plenáris ülésen Pach Zsigmond Pál, a Nemzetközi Gazdaságtörténeti társaság elnöke tartott főreferátumot „Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem” címmel. Ebben rámutatott az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmus fejlődésének főbb szakaszaira Közép-Európában, különös figyelemmel a magyar nemesség és a harmadik rend üzleti szellemére; az áru- és pénzviszonyokra és a nemesség bekapcsolódására, majd gondolkodásának értékrendjének megváltozására. Az előadó a továbbiakban a magyar nép gazdasági és szociális vívmányait jellemezte a szocializmus keretei között. Pach Zsigmond Pál aláhúzta azt, hogy a gazdasági fejlődés sajátosságainak elemzésekor mennyire fontos a nemzeti jellem specifikus vonásainak ismerete. Agrártörténeti főreferátumot Makkai László tartott a „Nagybirtokos és kisbirtokos gazdálkodás. Hűbérurak és parasztek a közép- és újkor Európában” címmel. Ecsetelte a munka termelékenységének ösztönzését a nagybirtokon, ami megfordul a válság ill. a rekonstrukciós korszakban 1300–1600-ban és csak az új típusú nagybirtok lendíti fel a gazdasági életet. Részletesen elemzi a feudalizmus geneziséjét. Kétséges, hogy a „gazdaságon kívüli kényszer” terminológiát helyettesíthetjük-e a Makkai L. által javasolt „közvetlen alárendeltség” meghatározással. Pach Zsigmond Pált megválasztották a társaság tiszteletbeli elnökének.

ZIMÁNYI, VERA (szerk.): La pologne et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. Textes du colloque polono-hongrois de Budapest (Lengyelország és Magyarország a 16–18. században. A budapesti lengyel–magyar kollokvium szövege). Bp. 1981. Akadémiai K. 149.

KÖPECZI, BÉLA – BALÁZS, ÉVA H. (szerk.): Noblesse française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles (Francia nemesség, magyar nemesség a 16–9. században). Bp. 1981. Akadémiai K. 200.

GUNST, PÉTER – HOFFMANN, TAMÁS (szerk.): Grand Domaine et petites exploitations en Europe au Moyen Age et dans les temps modernes. Rapports nationaux (Nagybirtok és kisgazdaságok Európában a középkorban és az újkorban). Bp. 1982. Akadémiai K. 401. – *Ism.*: Heppner, Harald – Österreichische Osthefte 26. 1984:3. 524–526.

A MTA Történettudományi Intézete egyre több publikációban alkalmazza az összehasonlító módszert, amit három példán keresztül ismertetünk. Az első esetben a cikkek időbelileg és tartalmilag meglehetősen szórványosan

helyezkednek el, többségük gazdasági, mindenekelőtt kereskedelemtörténeti kérdéseket vizsgál és érdekes eredményeket is felmutat, azonban az előadások közül egyik sem foglalkozik olyan mértékben kielégítően Lengyelország és Magyarország összehasonlításával, hogy konkrét eredményeket mutathatott volna fel. Az olvasó ilyen összehasonlítást csak két cikkből, Péter Katalin és Jerzi Michalski tematikusan „összehangolt” tanulmányából vonhat le.

A második példa ugyanezt a képet mutatja: különféle témákat sorol (pl. Makkai és Diószegi), anélkül azonban, hogy egy ilyenfajta összehasonlítás lehetőségeit – de korlátait is – magukban az egyes cikkekben elég konkrétan tárgyalják. Az érdekes részleteredmények ellenére egy a Franciaország és Magyarország közötti, történelmileg különböző adottságoknak megfelelő képet csak közvetetten nyerhetünk a könyvből, – ha eltekintünk Diószegi tanulmányától.

A harmadik példa: majdnem minden referátum éppen a kerettémával foglalkozik. Ez az olvasó számára azzal az előnnyel jár, hogy az egyes cikkek egymással összehasonlíthatók, mégha csak behatároltan is, mert nem mindenütt tárgyalták ugyanazt a korszakot. Mindemellett azonban ez a gyűjtemény összességében határos képet nyújt a témák és feldolgozások sokrétűségéről, majdnem egész Európában – Skandináviától Olaszorszáig, Oroszországtól Spanyolországig.

NOBLESSE française, noblesse hongroise XVIe–XIXe siècles. (Ed. by Köpeczi B. and H. Balázs É. Bp. Akadémiai K., Paris, Éd. du CNRS. 1981. 200.)

LA PLOGNE et la Hongrie aux XVIe–XVIIIe siècles. (Ed. by V. Zimányi. Bp. 1981. Akadémiai K. 149.) – *Ism.*: R.J.W. Evans. – History, 1983. febr. t. 68. f. 222. 157.

A két kongresszus előadásaiból összeállított kötetek ismertetője bírálja a tanulmányok egymással és a konferenciák célkitűzéseivel való laza összefüggését, egyenetlen fajsúlyát.

A kötetek az 1975-ben Rennesben, ill. 1976-ban Budapesten tartott konferenciák előadásait tartalmazzák. A cél az érintett országok történelme bizonyos közös problémáinak megvitatása volt, főleg a kora újkorra vonatkozólag. A francia–magyar ülések a nemességgel foglalkoztak; a lengyel–magyar konferencia középpontjában gazdasági és intellektuális kérdések álltak. A témák közös volta ellenére a kölcsönösség azonban majdnem teljesen hiányzik. Egyetlen referátum (PETNEKI Á.) tesz összehasonlítást egy rövid művészettörténeti esszében Magyarország és Lengyelország között, bár a tárgy szinte kiált történészért. Két résztvevő (Wyczanski és Leskiewicz) Kelet- és Nyugat-Európa hasonlóságairól és különbségeiről való mondanivalója csak némileg analitikus. Szerkesztői hozzászólások, feljegyzett viták nincsenek a kötetben. A tíz francia esszé alig mond mást, mint amit a szakemberek már amúgyis tudnak; Bérenger a noblesse d'épél és az állam viszonyát elemzi, A. Soboul az arisztokrácia és a forradalom témáján belül mozog, a többiek, J. Meyer vezetésével, többnyire Bretagne vidéki nemességével foglalkoznak. Lengyelországot öt referens képviseli, a legjobb közülük M. Bogucka, aki alapos összefoglalást ad a balti államok kereskedelméről és a hazai társadalomra gya-

korolt hatásáról. Ami a magyar történészeket illeti, hasznos összefoglalásokat kapunk a különböző területeken folytatott munkálatok eredményeiről: a nemesség magatartásáról a Dózsa-felkelésben (Székely), és II. Rákóczi F. szabadságharcában (Köpeczi); a 18. századi művelt arisztokráciáról (H. Balázs É.); és a felvilágosult nemességről (Kosáry); a hanyatló kereskedő-társadalomról a 16. századi Kassán (Granasztói) és a szkíta ideológia hiányáról a 18. század politikai nemzetében (Péter K.); Pach Zs. P. fontos kutatási eredményeit folytatja a levantei kereskedelemmel kapcsolatban; Zimányi V. a 18. századi marhakivitelről közöl statisztikai adatokat, Benda K. pedig megismétli érdekes elméletét a kálvinista ellenállásról.

UNGARN und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte in Verhältnis der beiden Länder (Magyarország és Ausztria Mária Terézia és II. József alatt. A két ország közötti kapcsolat szempontjai). Wien, 1982. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 164. – *Ism.*: Kazimir, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984.6. 956–957.

A könyv 1980-ban Bécsben tartott osztrák–magyar történész vegyesbizottság 2. ülészkán elhangzott előadásokat tartalmazza, a recenzor ezeket foglalja össze.

LE GOFF, Jacques – KÖPECZI, Béla: (Publ.) Objet et méthodes de l'histoire de la culture. Actes du colloque franco-hongrois de Tihany (A művelődéstörténet tárgya és módszerei. A francia–magyar történész találkozó iratai. Tihany, 1977. október 10–14.) Paris – Budapest, Ed. du CNRS – Akadémiai K. 1982. 248. – *Ism.*: Michaud, Claude. – Annales ESC 39, 1984:1. 174–175.

Georges Duby, Köpeczi Béla, Lackó Miklós és Jacques Le Goff előadásának ismertetése a művelődéstörténet tárgyköréről, melyet elkülönítettek a szellem-történettől, a művészet-, irodalomtörténettől, gazdaságtörténettől, valamint néprajztól; Le Goff a művelődéstörténetet történeti antropológiának nevezi. A kollokvium első témája az oktatás története. Az ismertetés kiemeli Jacques Revel referátumát. A találkozó második témája „Társadalom, mentalitás a XVIII. században”. Itt Albert Soboul, Gundula Gobel, H. Balázs Éva, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Sziklay László és Bene Ede előadásait ismerteti Michaud egy-egy mondattal.

A harmadik szekcióban az „Etnográfia és folklór: elmélet és történelem” témában hangzottak el előadások. Az ismertetés kiemeli Sötér István, Voigt Vilmos, André Burguire, Mona Ozouf, Joseph Goy és Jean Yver referátumát.

ČIČAJ, V.: Konferencia o Matejovi Belovi, o jeho živote a diele (Bél Mátyásról, életéről és művéről rendezett nemzetközi tudományos tanácskozás). Smolenice, 1984. dec. 12–15. – *Ism.*: Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:3. 514–515.

Bél Mátyás (1684–1749) születésének 300. évfordulója alkalmából a SZTA Történettudományi Intézete és Földrajzi Intézete által rendezett tanácskozás elhangzott előadások, hozzászólások és vita-felszólalások tartalmi összefoglalása. A tanácskozáson a magyar történészek részéről Wellmann Imre és Nagy László vett részt. Wellmann Bél Mátyásnak a feudális társadalommal

kapcsolatban elfoglalt kritikai álláspontját jellemezte a művei alapján; Nagy L. pedig tudományos hagyatéka sorsának alakulását vizsgálta.

Historiográfia

MAKKAI, László: *Ars Historica: On Braudel (Ars Historica: Braudel-ről)* – Review 6, 1983.4. 435–453.

1979-ben jelent meg Fernand Braudel *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme, XVe–XVIIIe siècles*. (Anyagi civilizáció, gazdaság és kapitalizmus, 15–18. század.) című könyve, amelyet Makkai László ismertet tanulmányában. Véleménye szerint a könyv a huszadik századi historiográfia alapműve.

GLATZ, Ferenc: *Bakwardness, Nationalism, Historiography (Elmaradottság, nacionalizmus, historiográfia)*. – *East European Quarterly* 17, 1983.1. 31–40.

A cikk a magyarországi historiográfia, a nemzeti identitáskeresés 19. századi gyakorlatának bemutatásából kiindulva elvezet a magyar történelemkutatás jelenkori problémáihoz.

GLATZ, Ferenc: *K vüvodu v szvet pervüh tomov obobscajuscsego truda po izstorii vengerszko go naroda (A magyar nép történelmét összefoglaló mű első kötetéről)*. – *Voproszű Izstorii*, 1983.8. 143–148.

A tizkötetes „Magyarország története” szerzői, szerkesztőbizottsága nevében ismerteti a munka koncepcióját, az 1976 óta megjelent köteteket, a kötetek tematikáját.

Magyarország története 1526-ig

TORU, Senga: *Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Századok*, 1983.2. 307–345. – *Ism.*: Pražák, Richard. – *Časopis matice moravské (Brno)* 103, 1984.3–4. 377–378. A szerző új alapokon próbálja a témát értelmezni, sőt a csehszlovák történészeknek a kérdéssel kapcsolatos véleményét is differenciáltan értelmezi; javasolja a tanulmánynak cseh vagy szlovák nyelvre történő lefordíttatását és megjelentetését.

– *Ism.*: – II –. – *Historický časopis (Bratislava)* 32, 1984.2. 333–334.

A cikk legértékesebb részének azt a megjegyzést tartja, hogy a Nagymorva Birodalom bukása után a magyarok által meghódított területeken szláv lakosság is maradt. Számos bíráló megjegyzés mellett (a forrásokat a szerző kizárólag saját tételeinek alátámasztására használja, főleg Porfirogenetoszra támaszkodik, a többi forrás értékét alábecsüli, a magyar régészek és történészek, főleg Györffy és Kristó nézeteit fogadja el), a recenzor aláhúzza, hogy a Századok szerkesztősége célt tévesztett, ha a tanulmány közzélével az volt a célja,

hogy a 9. századi csehszlovák és a magyar őstörténet még számos bonyolult kérdésének tisztázásához járuljon hozzá.

KELLENBENZ, H. (szerk.): Handbuch der europäischen Wirtschafts und Sozialgeschichte, Bd. 2.: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter (szerk.: J.A. van Houtte). (Európa gazdaság- és társadalomtörténete a középkorban.) Stuttgart, 1980. 830. 22 paragr.: KOVRIG, Ilona: Reitervölker: Die awaren im Karpatenbecken, 617–624. (Lovasnépek: Az avarok a Kárpát-medencében); GYÖRFFY, György: Ungarn von 895 bis 1400, 625–655. (Magyarország 895-től 1400-ig.) – *Ism.*: GÖCKENJAN, Hansgerd (Giessen) – Südost-Forschungen, 1983. 312–314.

„Az 'Európai gazdaság- és társadalomtörténeti kézikönyv' most megjelent második kötetében Délkelet-Európa története viszonylag nagy helyet foglal el. A magyar kutatás két jelentős névvel képviselteti magát, az archeológus Kovrig Ilonával és a történész Györffy Györggyel.

... Györffy ismeretekben gazdag és átgondolt ábrázolása, amely a forrásanyag átfogó ismeretén alapszik, korlátlan elismerést érdemel. Mind Györffy, mind Kovrig cikkei a magyar történelmi és régészeti kutatás magas színvonalát tükrözik és egyben kijelölhetik a középkori Magyarország még hiányzó gazdaság- és társadalomtörténetének irányát.”

HELTAI, Gáspár: Krónika az magyaroknak dolgairól. (Sajtó alá rend.: Kulcsár Margit. A bevezetőt Kulcsár Péter írta.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 475. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 358–359.

„A Bibliotheca Historica sorozat – amely igényesen kiállított tudományos ismeretterjesztő sorozat – jelen kötetében a magyar múlt barátainak szélesebb köre számára olyan történelmi művet jelentetett meg, amelynek tulajdonképpen csak kultúrtörténetileg van különleges jelentősége. Kulcsár Péter, aki Bonfiniról írott munkáival és a Ranzanus-kiadással a magyarországi humanizmus kitűnő ismerőjének mutatkozott, összefoglalja a szerző kevésbé ismert életútját. ...”

III. BÉLA emlékezete. A szöveganyagot válogatta, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp. 1981. Magyar Helikon, 215. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 361–362.

„A 'Bibliotheca Historica történelmi és kultúrtörténeti sorozat' magas példányszámú, ízlésesen kiállított kötetei a magyar történelem írásos forrásait teszik hozzáférhetővé a történelem iránt érdeklődő szélesebb olvasóközönség számára. A szegedi egyetem két történészének közös munkája azonban a szakemberek különleges érdeklődését is kiérdemli. Hiszen majdnem teljes gyűjteményét nyújtják a III. Béla király életét és tevékenységét érintő forrásoknak. A bevezető nagyon világosan összefoglalja a király életútját és kormányzását és bemutatja Magyarország akkori társadalmi és gazdasági viszonyait is ...

Néhány megjegyzés a bevezetéshez: hiányoznak a lábjegyzetek, vagy jegyzetek,

kiváltképpen azért, mert a szerzők túlságosan vitatott kérdésekben foglalnak állást. A publikált forrásokra való hivatkozások ezt a hiányt legalább részben pótolhatták volna. A 15. oldalon azt olvassuk: 'nem kizárt', hogy az érsek (Lukács) kezdetben III. Béla követője volt és talán abban is szerepet játszott, hogy Bélát Bizáncból a megüresedett trónra hívták. III. Sándor pápának Lukács érsekhez írott levelében (nr. 11. 60–61. pp.) ez mint vitathatatlan tény jelenik meg, s nincs okunk kételkedni benne. ..."

A recenziens a továbbiakban több tévedésre, valamint hiányosságra hívja fel a figyelmet, majd a következőképpen folytatja: „A fordítások lehetőség szerint a legjobb kritikai forráskiadásokat vették alapul. Kiemelendő a számos görög forrás, amely részben csak az utóbbi évtizedekben vált ismertté. Úgy tűnik azonban, hogy a két szerző érdeklődése bizonyos egyoldalúsággal a politikára irányul, alig használták ki az alkalmat, hogy fontos kultúrtörténeti összefüggéseket mutassanak be.

Amint ezt a jelen forrásgyűjtemény bizonyítja, III. Bélát éppen a középkori magyar historiográfiában feltűnően mostohán kezelték. Ma már bizonyos, hogy az egyik legjelentősebb Árpád-házi uralkodó volt. A vele foglalkozó magyar történészek számára a könyv jó ideig nélkülözhetetlen lesz.”

A TATÁRJÁRÁS emlékezete. A kötet anyagát válogatta és szerkesztette Katona Tamás. Szakmai szempontból átnézte Györffy György és Szűcs Jenő. A bev. tanulmányt Györffy György írta. Bp. 1981. Magyar Helikon, 368. (Bibliotheca Historica.) – *Ism.*: Bogyay, Thomas von (München) – Südost-Forschungen, 1983. 362–363. „... Többet nyújt, mint amit a cím ígér. A kiadvány számára magyarra fordított írásos források nemcsak az 1241–1242-es magyarországi katasztrófát érintik. ...

Az egyes fejezetek elején pontosan megadják, hogy a szövegeket mely publikációkból vették át, a végén állnak a magyarázó jegyzetek, sajnos azonban minden forrás- és irodalomhivatkozás nélkül. Ez rendkívül sajnálatos, sőt megfoghatatlan, kiváltképpen, hogy a jegyzetek néhány kevésbé ismert és egy-két kérdéses adatot is tartalmaznak. A recenziens szeretné megtudni például, min alapul az a megállapítás, hogy a mohi csatában elesett templomos lovag Rembald de Caremb volt. Pauler Gyula alapvető művében „A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt” (II. kötet Bp. 1899) az 515. oldalon a spalatoi Tamás által emlegetett, de meg nem nevezett templomos lovagot Jacobus de Monti Regalival azonosította. James R. Sweeney, aki a „Historia pontificum salonitarum atque spalatensium” új kritikai kiadását készíti elő és a közeljövőben megjelenő „Ungarns Geschichtsschreiber” (Styria Verlag, Graz–Köln–Wien) 3. kötete számára az idevágó fejezetet kommentálta, Paulertől függetlenül ugyanerre az eredményre jutott. Egy jó tudományos apparátus a tartalmilag átfogóan megszerkesztett és tipográfiai is kitűnően kiállított kötet értékét méginkább emelhetné volna.”

DÜMMERTH, DEZSŐ: Az Anjou-ház nyomában. Szombathely, 1982. Panoráma K. 542. – *Ism.*: J. Sopko. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:1. 167–168.

A monográfia alapos tartalmi bemutatásán túl a recenziens néhány bíráló meg-

jegyzést is tesz. Véleménye, hogy az ismertetett munkát csakis kritikai fenntartásokkal szabad elfogadni. Hiányolja pl., hogy Nagy Károly keleti hódító háborúi tárgyalásánál csak az avarokról tesz említést, a szlávokról megfeledeznek; a szerzőnek a „szent háború” eszméjéről kifejtett nézeteit ugyancsak fenntartással kell fogadni, sőt a recenzor szerint a szerző eltúlozza azt a hatást, amelyet a spiritualisták Nagy Lajos vallási meggyőződésére gyakoroltak. A könyv a bonyolult történeti problémákat inkább szabadabb irodalomtörténeti megközelítéssel próbálja megoldani. A munka legsikerültebb részeinek a világi műveltségnek utat törő eszmei áramlatokkal, az olasz humanizmus és reneszánsz hatásával foglalkozó fejezeteket tekinti.

KOSÁRY, DOMOKOS: Magyar külpolitika Mohács előtt. Bp. 1980. 205. – *Ism.:* Bogyay, Thomas von (München) – Ungarn-Jahrbuch 12, 1982–1983. 262.

„Ezzel a munkájával Kosáry – akinek történelmi bibliográfiái már régóta elengedhetetlen segédeszközei a magyar történelmet kutatók számára – hiányt akar pótolni. A régebbi forráskutatás ugyanis a középkori magyar nagyhatalom fényes időszakait részesítette előnyben. Diplomáciai források alapján itt éppen a hanyatlást vizsgálják. ... Kosáry minden adata és következtetése imponáns tudományos apparátussal (több mint 300 jegyzet) pontosan és meggyőzően bizonyított. A szerző a maga elé kitűzött feladatot példaszerűen oldotta meg. Csak azon lehet kissé csodálkozni, hogy ez a kitűzött dokumentált munka egy tudományos-népszerűsítő sorozatban jelent meg.”

A MAGYAROK TÖRTÉNETE. Tarih-i Üngürüş. Madzsar Tarihi. Bp. 1982. Magvető K. 524. – *Ism.:* Marsina, Richard. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:4. 630–633.

A recenzor a szlovák olvasót nemcsak a két – török nyelven írott – mű keletkezése körülményeivel és a két szerző (az egyik ismeretlen) életével és a művek rövid tartalmával ismerteti meg, hanem meglepéssel nyugtázza a művek magyar nyelven történő megjelentését (sőt reméli, hogy rövidesen a szlovák nyelvű kiadásra is sor kerül), mivel úgy látja, hogy a munkákban sok olyan adat van, amely a középkorral foglalkozó történészek számára is újat jelent, hiszen az eddigi megjelent krónikákban nem szereplő utalások is vannak a munkákban.

1526–1848

GUNST, PÉTER – HOFFMANN, TAMÁS (szerk.): Grand Domaine et Petites Exploitations en Europe au Moyen Age et dans les Temps Modernes. Rapports Nationaux. – Large Estates and Small Holdings in Europe in the Middle Ages and Modern Times. National Reports. Bp. 1982. Akadémiai K. 402. –

– *Ism.:* Kaufhold, Karl Heinrich (Göttingen) – Historische Zeitschrift 238, 1984:1. 131–132.

A tanulmányok eredményeit, – amelyek Európa majdnem minden területéről

rövid áttekintést nyújtanak a kutatás helyzetéről, s ezzel olyan bőségu információkat adnak, amelyek eddig ilyen mértékben seholsem álltak rendelkezésre – nagyra kell értékelni. Természetesen láthatóvá válnak a hiányosságok is, amelyek a kerettéma kifejezetten alapvető kérdéseit illetően fennállnak – pl. a mezőgazdasági birtok- és uradalmi struktúra jelentősége és változása. A problémafelvetés itt kétségtelenül ösztönzően hatott, mert néhány cikk tipizálást vagy hasonló általánosításokat kísérelt meg. Emellett többször joggal utalnak a város és a falu, valamint a mezőgazdaság és a falusi kézműipar közötti szoros kölcsönhatásokra, tehát elkerülnek egy leszűkítő, tisztán agrártörténeti szemléletmódot.

KÖPECZI, BÉLA: Staatsrason und christliche Solidarität: Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts (Államérdek és keresztény szolidaritás: a magyar felkelések és Európa a 17. század második felében). Vienna, 1983. Böhlau. – *Ism.*: Roider, Karl A. (Louisiana State Univ.) – The American Historical Review 89, 1984:4. 1111.

Az 1664–1700-as időszak magyar történelméről „Köpeczi felkutatott valamennyi jelentős késő 17. századi hírlapot, pamfletet, történelmi, földrajzi anyagot, verseket, regényeket és darabokat, melyek a magyar felkeléssel kapcsolatosak. Különösen lenyűgöző a Hollandiában megjelent francia irodalomból készült válogatás. Sajnálatos, hogy ez az információtömeg többnyire nem lett szintetizálva. ... A könyv impresszív mennyiségű kutatást árul el, és aranybánya olyan kutatók számára, akik a korai modern kor népszerű irodalmával foglalkoznak.

BUZA, JÁNOS: Die grossbäuerliche Viehzucht auf der ungarischen Tiefebene im 17. Jahrhundert (A nagyparaszti állattenyésztés a magyar Alföldön a 17. században). – Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 32, 1984:2. 165–210.

A nagyparaszti állattenyésztés struktúrája (szarvasmarha-, juh- és lótenyésztés elemzése). Számos táblázattal, bő jegyzetekkel ellátott cikk.

PACH, ZSIGMOND PÁL: Közép-Kelet Európa és a világkereskedelem az újkor hajnalán. Századok, 1982. 116. évf. 3. sz. 427–459. – *Ism.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 31, 1983:4. 638–639.

A recenzor kiemeli, hogy a munka nagyon érdekes és kezdeményező és legfőbb értéke, hogy a szerző a gazdasági differenciálódás integrált részeként vizsgálja a nyugat-európai országoknak a tengerentúli országokkal folytatott kereskedelmét; figyelemreméltónak tartja a 17. századi gazdasági válságra vonatkozó megállapításait, főleg a szlovák történészek számára, mivel magyarázatot kapnak a 17. századi Szlovákia gazdasági fejlődése néhány problémájára is.

BALÁZS, ÉVA H. – HAMMERMAYER, L. – WAGNER, H. – WOJTOWITZ, J. (Szerk.): Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa. Freimaurer, Gesellschaften, Clubs (A felvilágosodás támogatói Közép- és Kelet-Európában. Szabadkőművesek, társaságok, klubok). (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in

Mittel- und Osteuropa. Bd. 5.) Berlin, 1979. 347. – *Is.*: Hoensch, Jörg K. (Saarbrücken) – Zeitschrift für Historische Forschung 10. 1983:3. 379–381.

A recenzens röviden ismerteti a kötetben szereplő tanulmányokat (köztük a H. BALÁZS Éva írását is) és végül megállapítja: „A szabadkőművesség hatástörténetéhez Közép- és Kelet-Európában 1740 és 1810 között a kötet kitűnően használható mint kézikönyv – nem utolsósorban jó jegyzékei és bibliográfiai hivatkozásainak bősége miatt, bár az egyes cikkeknel bizonyos kiegyensúlyozatlansággal kell számolni, ami az ilyen gyűjteményes köteteknél elkerülhetetlen. Alkalmanként erősen hajlanak arra, hogy csak egy páholy, vagy személyiség szempontjából jelentős eseményeket részletezzenek. Ezt megsínyli a kötet zártsága. A szerkesztők részéről hasznos lett volna egy összefoglaló értékelés a konferencia eredményeiről. A résztvevők tudományos tevékenysége bemutatása is jó lett volna. Azt a következtetést lehet levonni, hogy a szabadkőművesség politikai és kulturális jelentőségét eddig egyszerűen lebecsülték.”

ZIMÁNYI, V.: Grands Domaines et Petites Exploitation en Europe Orientale-Centrale (A nagybirtok és a kisgazdaságok Kelet-Közép-Európában). In: Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 27, 1981. 317–333. – *Is.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 646–648.

A recenzor vitába száll a szerző számos megállapításával: 1. a gazdasági fejlődésben a 17. sz. középtől tapasztalható visszaesés, ill. az a megállapítás, hogy Közép-Európa ekkor a világgazdasági fejlődés perifériájára került a recenzor szerint Szlovákiára aligha vonatkozik; 2. helytelen az a megállapítás, hogy a földbirtokosság az állatkivitelbe nem kapcsolódott be; 3. a szőlő-, ill. a bortermeléssel kapcsolatos következtetéseknek a recenzor szerint nem sok köze van a történelmi valósághoz; 4. kétkedéssel fogadja azt a megállapítást is, hogy a 17. században a gyarmatok vették át a Közép-Európa keleti részének a nyugati piacokra irányuló gabonafélék kivitelében betöltött szerepét. Véleménye szerint a szerző a magyarországi fejlődést helyesen próbálja elemezni, de megfélekedzik arról, hogy egy koncepciót csak a tényekkel alátámasztva lehet tartalommal megtölteni, ugyanakkor a szerző saját koncepciója felépítésénél számos és fontos tényezőt figyelmen kívül hagy csak azért, mert ezek a tények koncepciójának ellentmondanak, sőt néhányat éppen e koncepció érdekében kénytelen elferdíteni.

MAKKAI, LÁSZLÓ: Örökös jobbágság és kapitalizmus. Századok, 1981. 115. évf. 2. sz. 320–339. – *Is.*: Kazimír, Š. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 653–654.

A recenzor szerint a szerző által elmondottak túlságosan leegyszerűsítik a problémát. Véleménye szerint az állattenyésztésnek és a szőlő- ill. bortermelésnek a külpiacokhoz való kötődése nem ad magyarázatot a második jobbágság magyarországi kialakulására és fejlődésére, ugyanakkor a második jobbágság kulcskérdésének: a feudális járadék problémájának kevés figyelmet szentel. A cikk jelentőségét két vonatkozásban tartja figyelemre méltónak: 1. megismerteti a kérdésnek a nemzetközi irodalomban való legújabb értékelésével;

2. kísérletet tesz a világgpiacnak a késő feudalizmuskori magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődésére gyakorolt hatása tisztázására, magyarázatára.

CSIZMADIA, ANDOR: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Bp. 1979. Gondolat K. 585. – *Ism.*: Toth, Adalbert (München) – Südost-Forschungen, 1983. 364–465.

„Csizmadia professzor, a magyar közigazgatástörténet elismert mestere olyan reformtervezeteket publikál ebben a kötetben, amelyek a török kiűzésétől a tanácsrendszer bevezetéséig – a magyar közigazgatás javítása vagy felépítése céljából jöttek létre. A tervek egy részét a levéltárakból kellett napvilágra hozni, más részük már megjelent nyomtatásban. ... A gyűjtemény összesen 37 reformtervezetet tartalmaz. Nagyon tanulságos a szerkesztő bevezetője, a közigazgatás főbb kérdéseit foglalja össze az adott időszakban.”

BENDA, KÁLMÁN – ELEK, JUDIT: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári ügyvéd és társai ügyében. Bp. 1983. 448. – *Ism.*: Šimončíč, J. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:1. 169.

A film-forgatókönyv tartalmi bemutatása mellett a recenzor pozitívan értékeli a történetész és rendező közös vállalkozását, mert „... a múltban nem nagyon gyakran fordult elő, hogy egy Dei gratia történetész – és Benda K. kétségtelesen az – átlépje a tudomány határvonalát. Olyan páratlan szintézis született, amely historizmusából és a historizmus posztulátumából mitsem veszített. ... A 18. század utolsó évtizede, pontosabban 1794–95-ös évek drámai volta egyenesen fölkínálta magát arra, hogy a történetész és a rendező kísérletet tegyen egy ilyen mű megírására, amely több, mint egyszerűen sikeres...”

KOSÁRY, DOMOKOS: Napoleon et la Hongrie. Bp. 1979. Akadémiai K. 122. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 130.) – *Ism.*: Kazimír, S. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:6. 957–958.

A kérdés feldolgozására eddig már többen és többször vállalkoztak, de eddig – a recenzor véleménye szerint – Kosárynak sikerült a felvetett kérdéskörrel, vagyis a napoleoni hatalmi politikának Magyarország belpolitikai fejlődésére gyakorolt hatásáról reális és józan értékelést adnia, főleg a francia forradalom ideológiájának Magyarországon történő elterjedéséről és hatásáról.

– *Ism.*: Conelly, Owen (Univ. of South Carolina) – Austrian History Yearbook 17–18. 1981–1982. 426–428.

„...A marxista vonal ellenére Kosáry egy gondos, tudományos művet hozott létre, felhasználva mind a francia, mind pedig a magyar könyvtári forrásokat, éppúgy mint a nyomtatásban megjelent előadásokat, emlékiratokat és másodlagos forrásokat. ...”

Typografia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. Pablé par Péter Király. Bp. 1983. Akadémiai K. 503. – *Ism.*: V. Matula. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:3. 496–499.

A recenzor részletesen ismerteti az Egyetemi Nyomda alapításának 400. és

Nagyszombatról Budára való költöztetése 200. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tanácskozás (Bp. 1977. szept. 4–8.) anyagát tartalmazó kötetet, amelyet rendkívül pozitívan értékel, főleg a benne közölt szláv (szlovák) anyagot tartja nagyon hasznosnak a szlovák kutatók számára. Érdekesnek tekinti a kötetben helyet foglaló, a Nyomda korabeli kiadványairól készült jegyzéket is.

KÁLLAY, ISTVÁN: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. Akadémiai K. 337. – *Ism.*: Deák, Ernő (Bécs) – Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 36, 1983. 493–495.

„Kállay munkáját kézikönyvként és forráspublikációként is be lehet sorolni. Minden fejezetben először a funkciókat írja le; fejtegetéseinek helytállósága számos bizonyítékra támaszkodik. Ha a gazdaságtörténész különösen a különféle uradalmak könyveléseinek évi számításai iránt érdeklődik a 18. század második feléből, akkor ezzel nem ragadja meg a nyújtott ismeretek sokrétűségét. Sőt Kállay többet nyújt annál, mint amit a cím időbeli behatárolása ígér, hiszen egy kitekintésben a jobbágyfelszabadítás utáni időszakot is felvázolja.

Bár az alapvető közigazgatási struktúra áttekinthetően jelenik meg Kállay tanulmányában, a keresztező kapcsolatokat és paralellításokat azonban nem lehet mindig világosan megkülönböztetni, éppen a példák bősége miatt. Éppen ezért a vázlatos rajzok, illetve az uralmi szervek tagozódásai előnyösek a szövegben. Bizonyára a terjedelmes anyag könnyebb megértésére szolgál az összefoglalás, amely azonban csak magyar nyelven jelent meg.”

1848–1949

BEREND, T. IVÁN – RÁNKI, GYÖRGY: The European Periphery and Industrialization 1780–1914. (Az európai periféria és az iparosítás 1780–1914.) Cambridge, 1982. University Press, 180. – *Ism.*: Pollard, Sidney (Bielefeld) – Historische Zeitschrift 237. 1983.1. 182–183.

A két szerző számos kitűnő gazdaságtörténeti munka révén ismert, amelyekben nehézség nélkül tudták bekapcsolni a nyugati tudományok gondolatkincsét és módszereit. Most az európai „mag” (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Belgium, Hollandia, Svájc) és Európa fennmaradó része, a „periféria” kölcsönös kapcsolatát választották témául az iparosítás korában. Ebben elvetették a naív kizsákmányolási elméleteket, amelyekről éppen a centrum és a periféria szembenállításánál oly gyakran lehet hallani és ehelyett – anélkül, hogy a fejlett államoknak a kevésbé fejlettekre gyakorolt hatását tagadnák –, az utóbbiak lehetőségeinek sokrétűségét hangsúlyozzák.

A különböző reakciók ok-okozati összefüggésének problémájánál a szerzők említik a népesség növekedését, az oktatást és képzést, az állam szerepét; nagyobb hangsúlyt fektetnek a külkereskedelemre és a fontosabb exportcikkek sajátosságaira. „Annak ellenére, hogy többízben nehéz helyeken eltérnek a

'feudálisból' a 'polgári' társadalomba való átalakulás homályos tézise felé, átgondolt, meggyőzően alátámasztott munkáról van szó, amely több ízben az Európa iparosításáról szóló mostani vita legérdekesebb helyeihez kapcsolódik és azt eredetien vezeti tovább. Nemcsak a történészek, hanem a fejlődéssel foglalkozó kutatók is gyakran fognak tanácsért fordulni hozzá."

– *Ism.*: Saul, S.B. (Univ. of York) – *The Economic History Review* 36. 1983:3. 471–473.

Az ismertetés érdemi észrevételei: Berend és Ránki néhány olyan faktort vizsgál meg, ami meghatározta Európa periferiájára eső országok növekedését a 19. században. Illusztratív anyaga és általánosított következtetései révén sok kérdésre választ ad. A könyv egyes részei problematikusak, pl. a kereskedelmi feltételekről szóló, melyet az árfeltételekkel kapcsolnak össze, teljesen figyelmen kívül hagyva a termelékenység kérdését.

– *Ism.*: Tipton, Frank B. (Univ. of Sydney) – *The American Historical Review* 88. 1983:4. 975–976.

Az európai „periferiának” az észak-nyugati európai „mag”-országokkal való kapcsolatának részletes kifejtése Berend és Ránki számára olyan keretet biztosít, melyben sűrített, ugyanakakor figyelemreméltóan teljes képet tudnak nyújtani Skandináviától Oroszországon, Kelet-Európán és a Balkánon keresztül Olaszországig és az Ibér-félszigetig terjedő ív országainak gazdasági fejlődéséről.

Berend és Ránki bírálják Gerschenkron gazdasági elmaradottsággal kapcsolatos elméletét. Wallerstein és a különféle „függőségi” elméletek képviselőiről bebizonyítják, hogy a „maghoz” tartozó országok nem egyszerűen csak kizsákmányolták a periferiát. A mag és a periféria közötti komplex kölcsönhatás eredménye minden esetben a periféria regionális történelmi múltjától, valamint a kezdeti kontaktusfelvétel specifikus időszakának adott körülményeitől függött. Míg a 18. század végén a periféria területei alapvetően azonos társadalmi-gazdasági szerkezetűek voltak, addig 1914-re erősen elütöttek egymástól. Skandinávia a mag részévé vált, míg Olaszország, Magyarország és Oroszország egyes területei „a teljes gazdasági átalakulás útján voltak”. Dél- és Dél-Kelet-Európa egyes területei „még alig kezdték el... vagy megrekedtek a kezdeteknél”.

Berend és Ránki a 19. században végbement folyamatot lenini terminológiával „kapitalista felhalmozásnak” minősítik.

A szerzők kitűnően és nagyon olvasmányos formában fejtegetik az európai periféria fejlődésének gazdasági okait. Lakosság, tőkekiáramlás, fejlődés-átvétel, nemzetközi kereskedelem, exportiparágak növekedése, főszektorok, és ezek hatása a periféria országainak hazai gazdaságára, mind olyan faktorok, amelyeket a szerzők bámulatra méltóan kezelnek, és amelyek közötti kapcsolatok világosan kirajzolódnak. A könyv a nemzetközi politikai rendszerek szisztematikusan elemzésének hiánya és a „függőség” és „periferizálódással” kapcsolatos elméletekre vonatkozó kritikájuk fontos összefüggéseknél hiányos marad; – a könyv érdekes, tartalmában intelligens kísérlet egy széleskörű és

fontos téma elemzésére. Megéri, hogy mindazok, akiket az európai gazdasági fejlődés érdekel, elolvassák.”

BEREND, T. IVÁN – SZUHAY, MIKLÓS (szerk.): A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848–1944. Bp. 1978. – *Ism.*: KLOCKE, H. (Pöcking) – Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 277–278.

„A könyv egyes fejezeit különböző munkatársak készítették. Az egész munka a magyar gazdaság és a magyar társadalom tartalmában nagyon gazdag, sűrűn megírt fejlődéstörténete a 19. század közepétől a 20. század közepéig. Bizonyos kétségek felmerülnek, hogy vajon az egész periódust már kapitalistának lehetett-e nevezni, hiszen Magyarországon a kapitalizmus előtti korszak vonásai még erősen hatottak...”

RÁCZ, ISTVÁN: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon, 1849–1914. Bp. 1980. Akadémiai Kiadó, 238. – Agrártörténeti tanulmányok, 8. – *Ism.*: KLOCKE, H. (Pöcking) – Ungarn Jahrbuch, 12. 1982–1983. 279–281.

„...Az igen széleskörű adat- és számhalmaz feldolgozása néhány fejezet olvasását kissé fásasztóvá teszi, azonban az ábrázolásban és az ítélkezésben következetes vonal mutatkozik meg. Talán az kérdéses, hogy vajon a nincstelenek és törpebirtokosok anyagi helyzete túlságosan sötéten van-e ábrázolva, mindezekelőtt nemzetközi összehasonlításban.”

KOSÁRY, DOMOKOS: Széchenyi Döblingben. Bp. 1981. Magvető K. – *Ism.*: Deák, I. (Columbia Univ.) – The American Historical Review, 89. 1984:1. 164–165.

„...Kosáry Domokos írása Széchenyi életének utolsó éveivel, az 1848–1860 közötti döblingi elmegyógyintézeti tartózkodásával foglalkozik. Bár Széchenyi öngyilkosságának 120. évfordulóján, 1980-ban került nyomdába az írás, a monográfia ténylegesen vagy húsz évvel korábban íródott, az 1950-es évek végén, amikor is az író maga is visszavonultan élt, jóllehet nem saját akaratából. Mint ahogyan Kosáry őszintén elmagyarázza könyvének bevezetőjében, a kézirat 'egy magányos szobában' íródott...”

Kosáryt azóta teljes mértékben rehabilitálták, nem olyan régen a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották. Most, kb. hetvenévesen, egy, a 18–19. századi magyar politikai és művelődéstörténettel foglalkozó kiemelkedő tudományos munkásságra tekinthet vissza. De éppen mivel Kosáry Domokost nagyszámú írás dicséri, nem barátságtalan dolog kimondani, hogy ez a monográfia magán viseli születésének különleges körülményeit, bár az írás nagyszerű példája a gondos dokumentálásnak. A könyv azonban könyörtelenül vádolja az osztrák neoabszolutizmust, amely felelőssé tétetik nemcsak Széchenyi rosszabbodó idegállapotáért, hanem öngyilkosságáért is. Ez számomra túlzásnak tűnik.

Az 1850-es Habsburg neoabszolutizmus reakciónak és gonosznak ábrázolása hagyományokkal rendelkezik a magyar történelemkutatásban. A valóságban azonban a Bach-rezsim meglehetősen toleráns és humánus volt, különösen a nemzetiségek jogait illetően, a kisebbségek Magyarországon abszolút többséget képviseltek. A rezsim ugyanakkor sem gazdaságilag, sem pedig társadalmi-

lag nem volt sikertelen. Végül, egyáltalán nem volt népszerűtlen, még a magyar lakosság körében sem. Széchenyi maga sem tudta, hogyan ítéljen meg egy ilyen rendszert, amely elnyomta a magyar autonómiát és határozottan antiarisztokratikus volt, de ugyanakkor pragmatikus és modern is.

Kosárynak az osztrák imperializmus – mely valóságban egy gyenge hatalom volt, különösen Magyarország segítsége nélkül – elítélésével kapcsolatos jelen kritikája azonban nem csökkenti a szerző tudományos adalékának értékét. Többek között számos apróbb és nem oly apró kérdésre – amelyekkel kapcsolatban régóta vitáztak a magyar történészek – választ talált.”

PUSKÁS, JULIANNA: From Hungary to the United States, 1880–1914. (Magyarországból az Egyesült Államokba.) Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 225. — *Ism.*: Kovács, M.L. (Univ. of Regina) – The American Historical Review 89. 1984:1. 165–166.

„Puskás Júlianna szóbanforgó kötete a szerző magyar nyelvű munkája alapján készült, amely számos statisztikai, jogi és más forrásanyagot tartalmaz a függelékben, valamint amerikai-magyar társaságok jegyzékeit és interjú-szövegeket. Az olvasók minden biztonnyal szívesen vettek volna bibliográfiai- és forrásjegyzeteken kívül egy név- és helységmutatót.

Bár Bales Mária Magyarországon elkészített fordítása általában jó, néhány ábrát óvatosan kell kezelni, például az „Industrial Workers” c. táblát (5. és 6. táblák, a 34. ill. 36–37. oldalakon), amelyek nem felelnek meg a magyar verzió „önálló iparos” elnevezésnek, ami ténylegesen „önálló iparost” jelent. (Az angol kifejezés „ipari munkás”-nak felel meg!) A táblák egy részében számszaki eltérés is található az eredetihez képest, valószínűleg nyomdai elírás következtében. A könyv gazdag információanyagot tartalmaz (első két részében), az első az emigránsokra és az emigrációra vonatkozik, míg a második az Egyesült Államokban uralkodó állapotokkal foglalkozik. A feltárt tények és következtetések a migráció és letelepedés jobb megértéséhez nyújtanak segítséget. Például arról kapunk képet, hogy „az 1880 és 1914 közötti évtizedek alapvetően az emigránsok vándorlásának évtizedei voltak, nemcsak az Egyesült Államokban, hanem a régi és az új haza között is; ezek ugyanakkor az etnikai csoportosulás éve is voltak”. ...

... Puskás egyik be nem vallott célja az, hogy megcáfolja azokat az állításokat, melyek szerint az 1880–1914 közötti lakossági változásokat, amelyeket a magyar statisztikák numerikus egyenlegében a mérleget a magyarok irányába húzták le, a budapesti kormány ösztönözte volna...

Ennek a modern és átfogó tanulmánynak a publikálása úgy tekintendő, mint jelentős mérföldkő a magyar kulturális és külpolitika változásaiban. Az 1960-as évek végéig az emigráció-kutatást és az etnikai kutatást nem bátorították az országban. A téma világméretű újjászületésével ezek a diszciplínák is kezdtek népszerűvé válni Magyarországon. Az érdeklődést tovább fokozta az azok sorsáért való növekvő aggodás, akik a világ magyarjai egyharmadát képezve nemzeti kisebbségekben élnek többnyire azokban a szomszédos országokban, amelyek a Trianoni Szerződésből hasznot húztak.”

– *Ism.*: MW. – Slezský sborník (Opava) 82, 1984:4. 311–312.

A munkát a fejezetek címszerű bemutatása alapján ismerteti; hiányolja, hogy a szerző a könyv végén nem készített egy rövid tényzerű összefoglaló fejezetet, de más bíráló megjegyzést vagy észrevételt nem tesz. A monográfiát hasznos kézikönyvnek tartja a témával kapcsolatos további kutatások számára.

SZABÓ, ERVIN: *Socialism and Social Science. Selected Writings of Ervin Szabó.* (Szocializmus és társadalomtudomány. Válogatott írások, 1877–1918.) Ed. Litván, György – Bak, János M. Routledge and Kegan Paul, London, Boston, Henley, 1982. 215. – *International Review of Social History* 28. 1983:1. 167–168.

„Az 1918 előtti magyar szocialisták közül Szabó minden bizonnyal azok közé tartozott, akik szorosán követték a nemzetközi szocializmus és a munkásmozgalom fejlődését. Irodalmi munkásságának relatíve rövid időszakát (1890–1918) a Magyarországi Szociáldemokrata Párt Marx–Engels-interpretációjával szembeni egyre kritikusabb hozzáállás, az SzDP „Jassalleanus” gyakorlatának elutasítása és az olasz–francia szindikalizmus iránt érzett növekvő szimpátia jellemezte.

Ezek a reprezentatív válogatások, amelyek többsége első ízben kerül idegen nyelven az olvasó elé, és amelyet szakszerű bevezetés és jegyzetek egészítenek ki, jó lehetőséget biztosítanak Szabó gondolatébresztő nézeteinek megismeréséhez.”

MAKKAI, LÁSZLÓ: *Second Servage et Capitalisme.* *Acta Historica* 27, 1981. 425–448. – *Ism.*: Kazimír, Š. – *Historický časopis* (Bratislava) 31, 1983:2. 289–290.

A recenzor véleménye szerint a második jobbságról szóló közel 100 éve folyó vitában Makkai új, figyelemreméltó aspektusokat vet fel, ámbar a problémának csupán a kapitalista típusú piac (a nyugat-európai kapitalista rendszer és a kelet-európai második jobbság közötti szoros összefüggésre való le-redukálás) alapján történő vizsgálatot egyoldalúnak tartja és a következő évek kutatásainak kell Makkai feltevéseit alátámasztani vagy cáfolni.

LUKÁCS, LAJOS: *The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios in Vienna.* (Vatikán és Magyarország 1846–1878. Jelentések és levelezés Magyarországról a bécsi apostoli nunciustól.) Ford.: Kormos Zsófia. Bp. 1981. Akadémiai K. – *Ism.*: Bárány, G. (Univ. of Denver) – *East European Quarterly* 17. 1983:4. 504–506.

„A recenzor 1967-ben Széchenyiről írt munkájának személyes tapasztalataiból kiindulva ismeri, hogy a vatikáni archívumban folytatott kutatás milyen eredményeket hozhat. A szerző és a vatikáni hatóságok együttműködő erőfeszítéseinek eredményeképpen, utóbbi IX. Pius uralkodásával kapcsolatos kutatásokhoz az 1960-as évek végén nyitotta ki kapuit, egy sor okmányt saját alá rendezhetett. Külön dicséret illeti a Magyar Tudományos Akadémia kiadóját, amely nemcsak egy szépen illusztrált és nyomtatott forrásgyűjteményt bocsájtott rendelkezésünkre, hanem angol nyelvű annotációt is és egy

könyvnyi bevezetőt. Bár a fordítás egyenlőtlen, a nem-magyar történészek kimondottan hasznosnak fogják ítélni.”

- *Ism.*: Adriányi, G. (Königswinter) – Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 282–283.
 „... A mű tudatosan zárja ki az egyháztörténetet. Ez azzal az előnnyel jár, hogy Magyarország általános politikátörténetét nagyon behatóan és az európai történelem kontextusába ágyazottan lehet vizsgálni. Azonban a hátrány is nyilvánvaló: az egyházpolitikai, ill. belső egyházi folyamatok végső okukban tisztázatlanok maradnak (...). A könyv különösen forráspublikációi révén igen nagy mértékben gazdagítja a magyar egyháztörténetírást és kiváltképp abba a régi magyar hagyományba illeszkedik, amely 1933-ig a vatikáni levéltár kutatását szorgalmazta.”
- *Ism.*: Gordon, B. (Mills College) – The American Historical Review 88. 1983:5. 1295.

Bevezetőjében Lukács kijelenti, hogy könyve elsősorban inkább általános európai politikátörténet és partikuláris magyar politikátörténet, nem pedig egyháztörténet. Sem ő, sem pedig a pápai nuncius nem mond újat az 1846–1878-as forrongó évek társadalomtörténetéről vagy a nemzeti konfliktusok kifejlődéséről. A vatikáni politika labirintusa azonban Lukács könyvében megvilágítást nyer. Például, az 1855-ös konkordátumról, amelyet néhány liberális történész döntő győzelemnek minősített a reakciós pápaság részéről a felvilágosult erők ellen, kiegyensúlyozottabb véleményt közöl.

Lukács arra használja fel a nuncius leveleit, hogy bebizonyítsa, a konkordátum aláírása nem azonos annak végrehajtásával.

A könyv jelentősége abban van, hogy bepillantást enged a nuncius jelentéseibe, mivel Lukács kiválasztotta a Magyarországgal valamilyen módon összefüggésben lévő kommunikéket ... IX. Pius bécsi bürokratáinak korlátolt álláspontja Lukács gyűjteményében abszolút világossá vált.”

- *Ism.*: Adriányi, G. (Bonn) – Südost-Forschungen 1983. 369–371.
 „Ahogyan Lukács, akinek tanulmányait gondos forráskutatás, más országokat is felölelő összehasonlító ábrázolási mód, valamint marxista interpretáció jellemzi, a magyar kiadás előszavában hangsúlyozza, nem szándékozott magyar egyháztörténetet írni, hanem a világi történelmet pontosítani a bécsi nunciatura anyagából. Ez természetesen bizonyos szűkítést is jelent. A munka nagy előnye a téma behatárolása, Magyarország politikátörténetének rendkívül aprólékos és nagyon pontos felvázolása, amelyet a szerző az összeurópai fejlődésbe ágyazott – az egész modern nyugat-európai szekunder irodalom bevonásával! –. Az ilyen témabehatárolás hátránya azonban az a tény, hogy néhány történeti jelenség a magyar társadalomban és egyházban – amely bizonyára tartós hatást gyakorolt – tisztázatlanul marad, mert egyházi és egyházpolitikai gyökerei nincsenek feltárva. Ez különösen érvényes Scitovszky és Simor hercegprímások egyházpolitikájára, a magyar püspöki kar magatartására, az 1855. évi konkordátum érvényességére, az első vatikáni zsinatra és az ún.

placetum-harcra vonatkozóan. Miután a szerző kizárólag a politikatörténetre szorítkozik, teljesen figyelmen kívül hagyja az egyház belső életét.

A magyar püspököknek a forradalommal szembeni magatartására vonatkozóan a szerző világos revízióját adja annak az eddig hivatalos és egyoldalú álláspontnak, melyet Andics Erzsébet dolgozott ki (Kirchliche Reaktion 1848–1849. Bp. 1948.) Így jut a szerző kiegyensúlyozottabb és helyesebb ítéletekhez, különösen a kinevezett primás, Hám esetében.

A második fejezet az „Ellenforradalom és abszolutizmus” címet viseli és az ún. konkordátum-korszakot (1849–1859) és a neoabszolutizmus (1859–1867) egyházpolitikáját tárgyalja. A szerző ebben a fejezetben is sokoldalúságra és objektivitásra törekszik, mégis majdnem teljesen hiányzik a konkordátum politikai háttere.

A recenzens semmi esetre sem a szerző véleményét osztja Falcinelli nuncius tevékenységét illetően. Ez a nuncius is bizonyára kitűnő informátorokkal rendelkezett, mint Lonovics, Biró és gróf Eszterházy Móric püspökök, hozzájárulhatott Schmerling miniszterelnök megdöntéséhez is, de bécsi hivatalában nem állta meg a helyét (vö. Gabriel Adriányi, Ungarn und das I. Vaticanum, Wien, Köln 1965. 102–105.) A szerző az I. Vaticanumhoz fűződő magyar kapcsolatokat is túlságosan sommásan intézi el: nem egyszer a kormányzat és a püspöki kar kényes viszonya (tulajdonképpen egy hallgatólagos szövetség) derül ki. Az egyház tulajdonképpeni belső ügyeivel teljesen értetlenül áll szemben.

Az utolsó fejezet a dualizmus első decenniumával foglalkozik, s a fenti kritikai megjegyzések erre a fejezetre is vonatkoznak. A kötetet 16 korabeli metszet, két térkép, valamint név- és helységnévmutató egészíti ki.”

ERDŐDY, GÁBOR (szerk.): Demographie, Bevölkerungs- und Agrarstatistik. Akadémiai Kiadó, 1982. 129. — *Ism.*: Kropf, Rudolf (Linz) — Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie 31. 1983:1. 95.

A szerző a tanulmánykötetben szereplő írások felsorolása után egyetlen kritikai megjegyzést tesz: „A könyv címe némileg félrevezető, mert nem minden cikk foglalkozik ezzel a témával.” Magyar részről e kötetben MÁTRAI László, PACH Zsigmond Pál, KATUS László, PUSKÁS Julianna tanulmánya szerepel.

GALÁNTAI, JÓZSEF: Die Österreichisch-ungarische Monarchie und der Weltkrieg. Bp. 1979. Corvina, 406. — *Ism.*: Glassl, Horst (München). — Ungarn-Jahrbuch 12. 1982–1983. 285–286.

„... Az ismert forrásgyűjtemények és standard-ábrázolások mellett Galántai még publikálatlan forrásanyagot is felhasznál. Az ismeretlen forrásokkal a szerző néhány eddigi nézetet — különösen Tisza magatartásáról — korrigál. Egészében szemlélve Galántai könyve fontos tanulmány azoknak a kutatásoknak a sorában, amelyek az első világháborúval foglalkoznak.”

1919.

TOKODY, GYULA: Deutschland und die ungarische Räterepublik. Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó. – *Ism.*: Spira, Th. (Univ. of Prince Edward Island) – The American Historical Review 88, 1983:5. 1295–1296.

„A szerény kötet azt vitatja, hogy a német–magyar kapcsolatokat a Magyar Tanácsköztársaság idején elsősorban az opportunizmus, nem pedig ideológiai megfontolások ásták alá. A németek félték a bolszevizmustól, de szerették volna megőrizni csapataikat és beruházásaikat Magyarországon, míg Magyarországnak is szüksége volt a német szénszállítmányokra és erkölcsi támogatásra a béketárgyaláson. Tokody Gyula összeállítást közöl a német sajtóból, a politikai és diplomáciai véleményekről, hogy bebizonyítsa, a magyar kommunista rezsimmel kapcsolatban milyen sokféle pozitív és negatív reakció látott napvilágot” ... „Tokody ritkán tér el a tudományos elfogulatlanság útjáról, és elkerüli a marxista zsargont” – állapítja meg Spira Th., ugyanakkor kifogásolja, hogy a könyv nem oszlik fejezetekre, nincs benne tartalomjegyzék, bibliográfia vagy tárgymutató.

– *Ism.*: Krusenstjern, Benigna von (Göttingen) – Jahrbücher für Geschichte Ost-europas 31. 1983:4. 613–614.

„Tokody részletesen foglalkozik a Bajor Tanácsköztársaság előtörténetével és eseményeivel. Ami a német–magyar aspektust illeti, bár bemutatja azt a visszhangot, amelyet a Magyar Tanácsköztársaság felhívása Bajorországban és a Bajor Tanácsköztársaság felhívása Magyarországon keltett, azt a kérdést azonban nem tárgyalja, hogy milyen szerepet játszott Magyarország a bajor eseményekkel kapcsolatban.”

– *Ism.*: Kováč, D. – Historický časopis (Bratislava) 32, 1984:4. 656–657.

A munka jelentőségét a recenzor abban látja – annak ellenére, hogy számos kérdésre adott válasza még nyitva marad és a Bajor Tanácsköztársaság jelentőségét, a németországi forradalmi eseményekben betöltött szerepét túlértékeli –, hogy nem kis mértékben járul hozzá az első világháború utáni bizonyult középeurópai fejlődés összefüggéseinek feltárásához és tisztázásához.

– *Ism.*: Aszaturov, Sz. – Derzsaluk, N. = Novaja i Novejszaja Isztorija, 1983:6. 200–201.

Az eredetileg 1980-ban magyarul megjelent mű német nyelvű kiadását ismeretik a recenzensek, méltatva, hogy számos, eddig ismeretlen magyar, osztrák és nyugat-német levéltári anyagokat dolgozott fel a szerző. Újszerűnek találják magát a kérdés felvetését, hogy t.i. végre nem csupán a Tanácsköztársaság belpolitikai fejlődését, hanem a proletár internacionalizmuson alapuló magyar–bajor kapcsolatokat is elemzi a kötet.

1919–1945

L. NAGY, ZSUZSA: *The Liberal Opposition in Hungary, 1919–1945*. Bp. 1983. Akadémiai K. 143. – *Ism.*: Vermes, Gábor P. (Rutgers Univ.) – *The American Historical Review*, 89. 1984:4. 1112–1113.

„L. Nagy Zsuzsa, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a témával foglalkozók közül az elsők között van és jó olvasni fő művét angolul... A könyv második fele kitűnő. ... A könyv hiányossága abban áll, hogy a szerző adottnak veszi az olvasó magyar történelemre vonatkozó ismeretét. Feltétlenül kellene egy bevezető fejezet a további kiadásoknál, ami a történelmi háttérrel mutatja be és a névmutatóban rövid életrajzot közöl...”

– *Ism.*: K.T. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:6. 921–922.

– *Ism.*: A. Hrnko. – *Historický časopis* (Bratislava) 32, 1984:3. 502.

FEJES, JUDIT: *Magyar–német kapcsolatok 1928–1932*. Bp. 1981. Akadémiai K. 154. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. Új sorozat 93.) – *Ism.*: Schödl, Günter (Erlangen) – *Südost-Forschungen*, 1983. 378–379.

„A szerző disszertációja (1976) alapján világos és informatív áttekintést ad a magyar–német kapcsolatokról. Különös figyelmet szentel a kereskedelem-politikai fejlődésnek, amely a cím alapján nem feltétlenül várható. Viszonylag rövidre sikerült a diplomácia-, had- és kisebbségtörténelmi tényállások tárgyalása.

Ez az elsőbbség azonban nem befolyásolta a szerzőt abban, hogy a kereskedelem-politikai-gazdasági jelenségek összefüggésénél figyelmen kívül hagyja Közép-Európa összpolitikai fejlődését. A gazdaság és politika viszonyáról szóló fejtegetések nagymértékben empirikus tájékozódáson alapulnak, amely helyzetre vonatkozó, differenciált bizonyítási módot tesz lehetővé.”

ÁDÁM, MAGDA: *La Hongrie et les accords de Munich* (Magyarország és a müncheni egyezmény). – *Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale et des conflits contemporains* 33. 1983:3. 1–21.

A tanulmány a magyar külpolitika alakulását kíséri figyelemmel 1937 ősze és 1939 tavasza közötti időszakban. Elemzi a müncheni egyezmény előzményeit, magyarországi vonatkozásait és hatását ez ország helyzetére.

RÁNKI, GYÖRGY: *Economy and Foreign Policy: The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley, 1919–1939* (Gazdaság és külpolitika, a nagyhatalmak erőfeszítései a Duna-medence hegemoniája érdekében, 1919–1939.) – *East European Monographs*, Columbia Univ. Press, New York, 1983. – *Ism.*: Teichova, Alice (Univ. of East Anglia) – *The American Historical Review* 89. 1984:4. 1104–1105.

„... Bár Ránki meggyőző bizonyítékokat ismertet a külföldi tőkének az 1920-as években játszott szerepéről, és az 1930-as évek exportpiacáról, mégis,

az a következtetése, hogy Németország ténylegesen visszanyerte a Duna-medencében a hegemóniát 1938 előtt, kevésbé hihető.

Ránki könyve a már befejezett és a még folyamatban lévő kutatások eredményein alapszik. Ugyanakkor összefoglalását jelenti mind Ránki, mind magyar kollégái nemrég megjelent munkáinak, melyek a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában láttak napvilágot. Ebben az értelemben szintézist jelent ... Ránki hajlik arra, hogy Magyarországot tipikusként tekintse az egész régióban, gyakran hangoztatva, hogy „ugyanaz vonatkozik a többire is”. Ez azonban eltakarja a Duna-menti államokban meglévő jelentős különbségeket. Ránki könyve olyan kérdéseket is felvet, melyek mindezeidig válasz nélkül maradnak, és amelyeket az európai történelem interpretálása során meg kellene világítani.”

TILKOVSKZY, LÓRÁNT: Pál Teleki (1879–1941). A Biographical Sketch. Bp. 1974. Akadémiai K. 70. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, Bd. 86.) – *Ism.*: Henning, Norbert (St. Augustin) – Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, 6. 1983:2. 208–210.

„... Tilkovszky Lóránt igen alapos forrástanulmány után, időlegesen elfelejtett, vagy szándékosan titokban tartott dokumentumok bevonásával tette fel a kérdést: Ki volt tulajdonképpen Teleki Pál? Zavaróan hat először, hogy az angol kiadásban az eredeti kiadás címét „Legenda és valóság” az inkább semmitmondó „Életrajzi vázlat” címre lágyították. Az olvasó azonban nagyon hamar meg fogja állapítani, hogy olyan megalapozott tanulmányról van szó, amely nagyhatású, bőséges anyagot ölel fel. Az elején Teleki életútjának első szakasza áll; a történezt és kortörténezt azonban lebilincseli az a három fejezet is, amelyek, kezdve a trianoni békeszerződéssel, a német segítséggel történő határrevíziónt át a politikus életének fatális végéhez vezetnek. ... Tilkovszky igen behatóan világítja meg Telekinek a nemzetiszocialista Németországhoz fűződő bonyolult kapcsolatát. ...”

A recenzens mindazoknak ajánlja ezt a „tudományosan megalapozott, és mégis érdekfeszítően megírt tanulmányt”, akik a Duna-medence legújabbkori történelme iránt érdeklődnek.

1945-től napjainkig

IZSÁK, LAJOS: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. Kossuth K. 384. – *Ism.*: Hüfner, Lorenz. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 32. 1948:9. 840–841.

VIDA, ISTVÁN: 30 tone de aur se întorc acasă (30 tonna arany hazatért). – Magazin istoric, 1983. július, (Bukarest) 33–35.

A História 1979/3-as számában megjelent cikk rövidített közreadása a Magyar Nemzeti Bank javainak hazaszállíttatásáról.

HOLLÓS, ERVIN – LAJTAI, VERA: Hidegháború Magyarország ellen 1956. Bp. 1982. Kossuth K. 355. – *Ism.*: Turko, N.G. – Novaja i Novejszja Isztorija, 1984:3. 161–162.

A könyvismertetés méltatja azt a sokoldalúságot, amellyel a szerzők érzékeltek, hogy az 1956-os törés előidézője mind a hibás magyar bepolitika, mind a nyugati nagyhatalmak romboló erőinek aktivizálódása volt.

ANDORKA, RUDOLF: Household Structure and Work on Household or Auxiliary Plots in the Contemporary Hungarian Village (Háztartási szerkezet és munka a háztartásban, illetve a háztájiban a jelenkori magyar falvakban). – *East European Quarterly*, 17. 1983:4. 469–489.

A tanulmány az 1970–76-os statisztikai adatok alapján mutatja be a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó falusi lakosság életének sajátosságait.

BEREND, IVÁN T.: The First Phase of Economic Reform in Hungary: 1956–1957. (A gazdasági reform első szakasza Magyarországon, 1956–57.) – *The Journal of European Economic History*, 12. 1983:3. 523–574.

A tanulmány bemutatja az 1956 utáni gazdasági célkitűzések megvalósulásának sajátosságait, felszabadulás utáni magyar gazdaságpolitikát, egészen az 1968-as gazdasági mechanizmus bevezetéséig.

Nemzeti-nemzetiségi kérdés

SZÜCS, JENŐ: Nation und Geschichte. Studien. (Nemzet és történelem. Tanulmányok.) Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte 17. Köln–Wien, 1981. 378. – *Ism.*: Silagi, Gabriel. – *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters Sonderdruck* 40. 1984:1. 355–356.

„A tanulmánygyűjtemény témaválasztásának indoklása szerint, a nemzet kérdése ma világszerte a nemzetközi munkásmozgalom egyik legégetőbb problémája. Ezen túlmenően azonban a kötet a középkor iránt érdeklődők számára nyújt információkat a magyar történelem forrásairól, természetesen lényegében a könyv utolsó harmadában, attól elszigetelten, ami a jegyzetek összefoglalásával a cikkek végén még rosszabb lesz, amennyiben a szerző a jegyzeteket egyáltalán szükségesnek tartja. A korábbi magyar historiográfiával szembeni polémia után – amely történetírás, az eseményeket főként udvari és nemesi történetírók beszámolóí alapján igyekezett rekonstruálni, Szücs azt meséli el, ami „valóban” volt, ami „tény” volt, miközben egy „szemtanúra”, vagy „korabeli magyarázatra” támaszkodik anélkül, hogy elárulná, ki volt ez a forrás a nyilvánvalóan helyes párttagsági könyvvel. Továbbá az ember néhány nagyon általános kijelentést inkább átugrana a könyvben. ...”

– *Ism.*: Graus, Frantisek (Basel) – *Historische Zeitschrift*, 237. 1983:1. 158–159.

„Üdvözlendő, hogy Szücs Jenő magyar gyűjteményes kötete, amely a szerző 1974-ből származó cikkeit tartalmazza, most hiánytalanul, német fordításban is megjelent. A szerző az anyag, különösen a „nacionalizmus” középkori

magyar formáinak elismert szakértője. Mint a nemzetiségi problematikánál általában, a történelmi fejtegetéseket személyes tapasztalatok szövik át; a gondolatokat erősen befolyásolták a „szocialista hazafiság” szerepéről folytatott korabeli viták – ismeretes, hogy a marxista történettudománynak és elméletnek a nemzetiségi kérdéssel megvan a maga egészen különös keresztje. Ezért alig lepődik meg az olvasó, hogy a magyar nacionalizmusról szóló fejtegetéseknél a régi szentkorona országáiban élő nem-magyar nemzetiségek kérdését gondosan kihagyták.

A szerző a könyvben nemcsak a magyar nemzet kialakulásába nyújt bepillantást a középkorban, hanem összességében elméleti meggondolásokat is e fejlődés középkori típusairól, aminél bizonyos ellenvetéseket lehet tenni a tipizálás ellen (a vita sok kérdésben jelenleg is folyik). Összességében kétségtelen, hogy fontos adalékról van szó az ún. polgárosodás előtti kor nemzetiségi kérdésének modern vitájához, egy olyan ország példáin keresztül szemléltetve, amelyben a nemzetiségi kérdés hosszú ideig jelentős szerepet játszott.”

NIEDERHAUSER, EMIL: *The Rise of Nationality in Eastern Europe*. Bp. 1982. Corvina K. 340. – *Ism.*: Šmerda, Milan. – *Časopis matice moravské* 102, 1983:3–4. 375–378.

A recenzor a „Nemzetek születése Kelet-Európában” címen 1976-ban megjelent munka angol nyelvű kiadását ismerteti részletesen. Már a témája miatt is nagy érdeklődésre számot tartó könyvet alapjában véve pozitívan értékeli, s végén néhány kritikai megjegyzést fűz a munkához. Helyteleníti a szerző által kijelölt kelet-európai határokat, amelyek NDK-t kivéve a mai szocialista államok határvonalát követik, helyesebbnek tartotta volna, ha a konkrét topológiai álláspontból indul ki, mivel szerinte ez a megközelítési mód több lehetőséget kínált az egyes területek között meglévő eltérések és sajátos vonások alaposabb feltárására, az adott nemzet társadalmi struktúrája meghatározására; a recenzor szerint a szerző teljesen figyelmen kívül hagyta azokat a területi sajátosságokat, amelyek a nemzetté váló átalakulás folyamatát befolyásolták. Vitathatónak tartja az egyes részkérdéseket illető végkövetkeztéseket is. A monográfia végéhez csatolt bibliográfiát – amellyel bizonyos mértékig a hiányzó jegyzet-apparátust kívánja pótolni – eléggé alaposnak tekinti, de hiányolja belőle M. Hroch cseh és J. Chlebowczyk lengyel történész néhány fontosabb munkáját.

– *Ism.*: R.Z. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:3. 442–443.

A recenzor a monográfia első három, tehát a téma elméleti kérdéseivel foglalkozó fejezeteit értékeli elismerően, de vitatottnak tartja pl. azt az állítást, hogy a nemzet és a haza fogalma a tárgyalt korszakban gyakorlatilag azonos fogalmat jelentett; ugyanakkor bírálja a szerzőt azért is, mert a csehországi nemzeti felvilágosodás bibliográfiai adatainál főleg a nyugati irodalomra hivatkozik.

SPIRA, GYÖRGY: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarorszá-
gán. Bp. 1980. Kossuth K. 245. – *Ism.*: Révész, László (Bern) – Ungarn-Jahrbuch,
12. 1982–1983. 281.

„Mint ahogyan Spira bevezetőjében hangsúlyozza, könyve kevés ismeretlen
részletet tartalmaz. Ennek ellenére az 1848/49-es Magyarország nemzetiségi
politikájának kitűnő összefoglalásáról van szó. A szerző az évtizedeken keresz-
tül oly sok érzelmet kiváltó kérdést objektíven és józanul tárgyalja. ... A szer-
ző egy sor fontos forrást is közöl. A könyv fontos olvasmány mindazok szá-
mára, akik a magyarországi nemzetiségi kérdés iránt érdeklődnek.”

Ausztria

SOMOGYI, ÉVA: Von Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterrei-
chen Liberalen zum Augleich von 1867. Bp. 1983. Akadémiai K. VIII, 124. –
Ism.: P. Bě. – *Československý časopis historický* (Praha) 32, 1984:1. 127.

A munka rövid tartalmi összefoglalása, melynek végén a recenzor megjegyzi,
hogy a szerzőnek nagyobb figyelmet kellett volna fordítani a vizsgált prob-
lémakör nemzetközi-politikai összefüggéseinek feltárására.

– *Ism.*: Malír, Jiří. – *Časopis matice moravské* (Brno) 103, 1984:1–2. 140–142.

A munka részletes tartalmi ismertetésén túl, amelyet a recenzor pozitívan ér-
tékel és értékesnek, hasznosnak tart, néhány bíráló megjegyzést is fűz. Főleg
a monográfiának a cseh történelem kérdéseit érintő néhány megállapításához.
Úgy látja, hogy a szerző néhány kérdést leegyszerűsítve tárgyal: pl. a feuda-
lizmus és az ausztro-szlavizmus bevezető értékelése; nem ért egyet azzal a
megállapítással sem, hogy a korabeli cseh politika három fő irányzata közül
jellemző vonása az ausztro-szlavizmus volt.

SOMOGYI, ÉVA: Vom Zentralismus zum Dualismus... Wiesbaden, 1983. VIII, 119. –
Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abt. Universal-
geschichte, Beiheft 13. – *Ism.*: Koch, Klaus. – *Österreichische Osthefte* 26, 1984:1.
89–91.

Somogyi Éva, aki a neoabszolutizmus specialistájaként, a választójog és a
parlamentarizmus kérdéskörében végzett kutatásaival megfelelő hírnevet
szerzett, ebben a tanulmányában mindenekelőtt kiegyensúlyozottsággal tűnik
ki. A törekvés, hogy nem alkalmaz egyoldalú nemzeti történet szemléletet,
nem utolsósorban a szerző által feldolgozott forrásokban is visszatükröződik.
A korabeli újságok természetesen különleges jelentőségre tesznek szert, anél-
kül azonban, hogy a szerző abba a veszélybe kerülne, hogy magyarázatokkal
ellátott sajtószemlével úntatná az olvasót, amely sajnos túlságosan gyakran
fordul elő. Sajnálatos példák ellenére fordítást (Johanna Till) meglehetősen
sikeresen tarthatjuk, meg kell említeni azonban a nyomdahiábák már zavaró
nagy számát, amelyért kizárólag a kiadó felelős. Ezt figyelmen kívül hagyva
a német változat megjelenését örömmel kell üdvözölni, ez a könyv sikeres

utalás arra, hogy a történész mennyiben tudja megkerülni az éppen Magyarország esetében uralkodó nyelvi korlátokat – ha ez a példa nem is teremt iskolát.

KEREKES, LAJOS: Von St. Germain bis Genf. Österreich und seine Nachbarn, 1918–1922. (St. Germain-től Genfig. Ausztria és a szomszédos államok, 1918–1922). Wien – Köln – Graz, 1979. Böhlau, 415. – *Ism.*: Seewann, Gerhard (München) – Südost-Forschungen 1983. 353–356.

„Az osztrák Első Köztársaság történetének a magyar történettudományban ezidőszerint bizonyára legjobb ismerője Ausztria nemzetközi helyének és külpolitikai kapcsolatainak (1918 októbere és 1922 októbere között) koncepcióban, célkitűzésben és részletességben mindenképpen kiegyensúlyozott ábrázolását nyújtja. Kerekes örvendetes módon messze maga mögött hagyja a hagyományos diplomáciatörténeti szemlélet-módot, mivel mind a külpolitikailag releváns döntési folyamatok belső előfeltételeit és politikai alapjait bevonja, mind pedig a bajorországi, ausztriai és magyarországi nacionalista-revizionista köröknek adekvátan csak ilyen aspektusból megragadható kísérleteit. Ezek a körök a kormányzatok hivatalos külpolitikája mellett az államok közötti kapcsolatokban saját, felforgató politikájukat folytatták, gyakran a hivatalos helyek tudtával és aktív támogatásával, vagy engedélyével. Ehhez Kerekes eddig alig ismert anyagok meglepő bőségét tárta fel...”

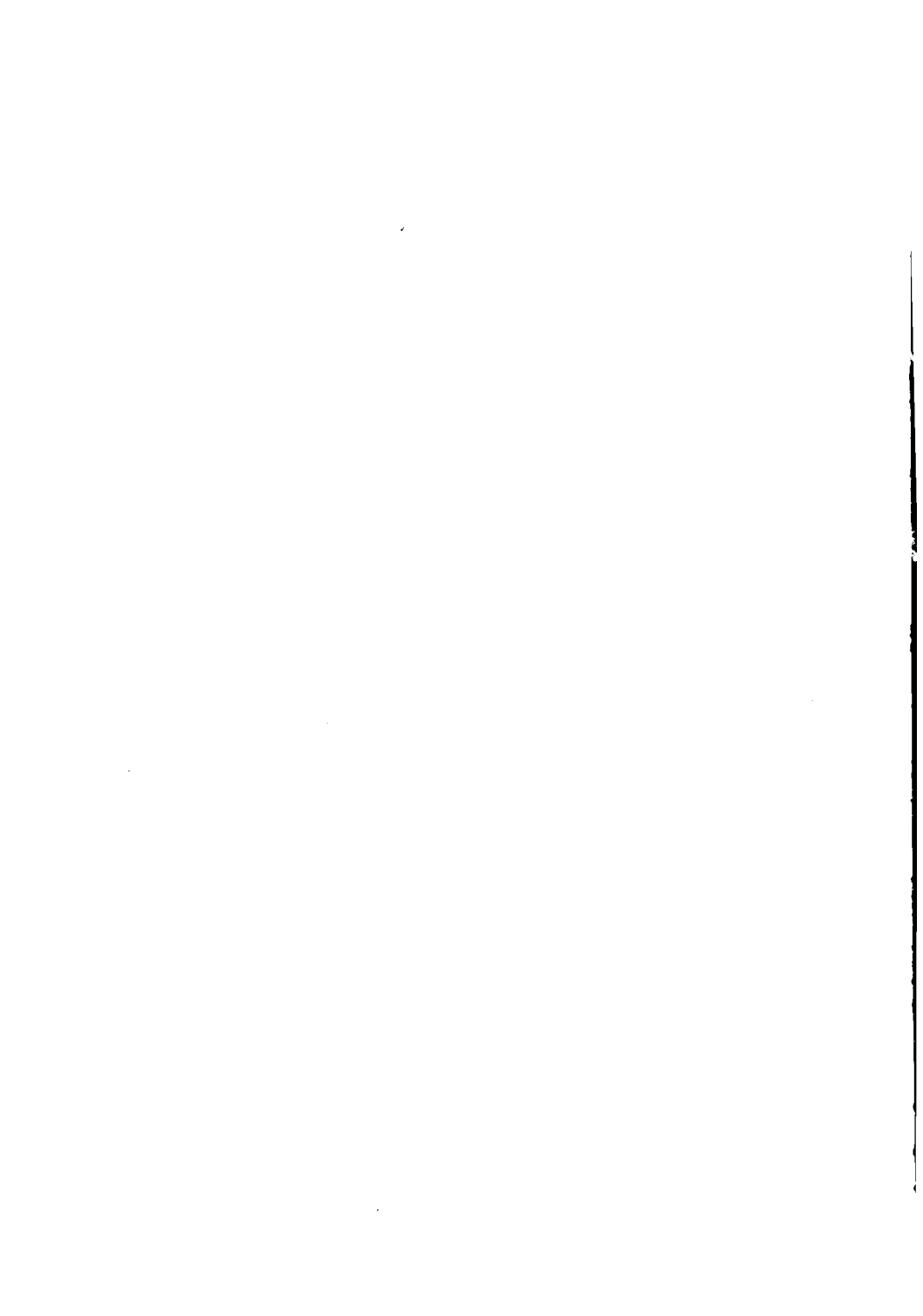
– *Ism.*: Burian, Peter (Köln). – Zeitschrift für Ostforschung 32. 1983:1. 142–143.

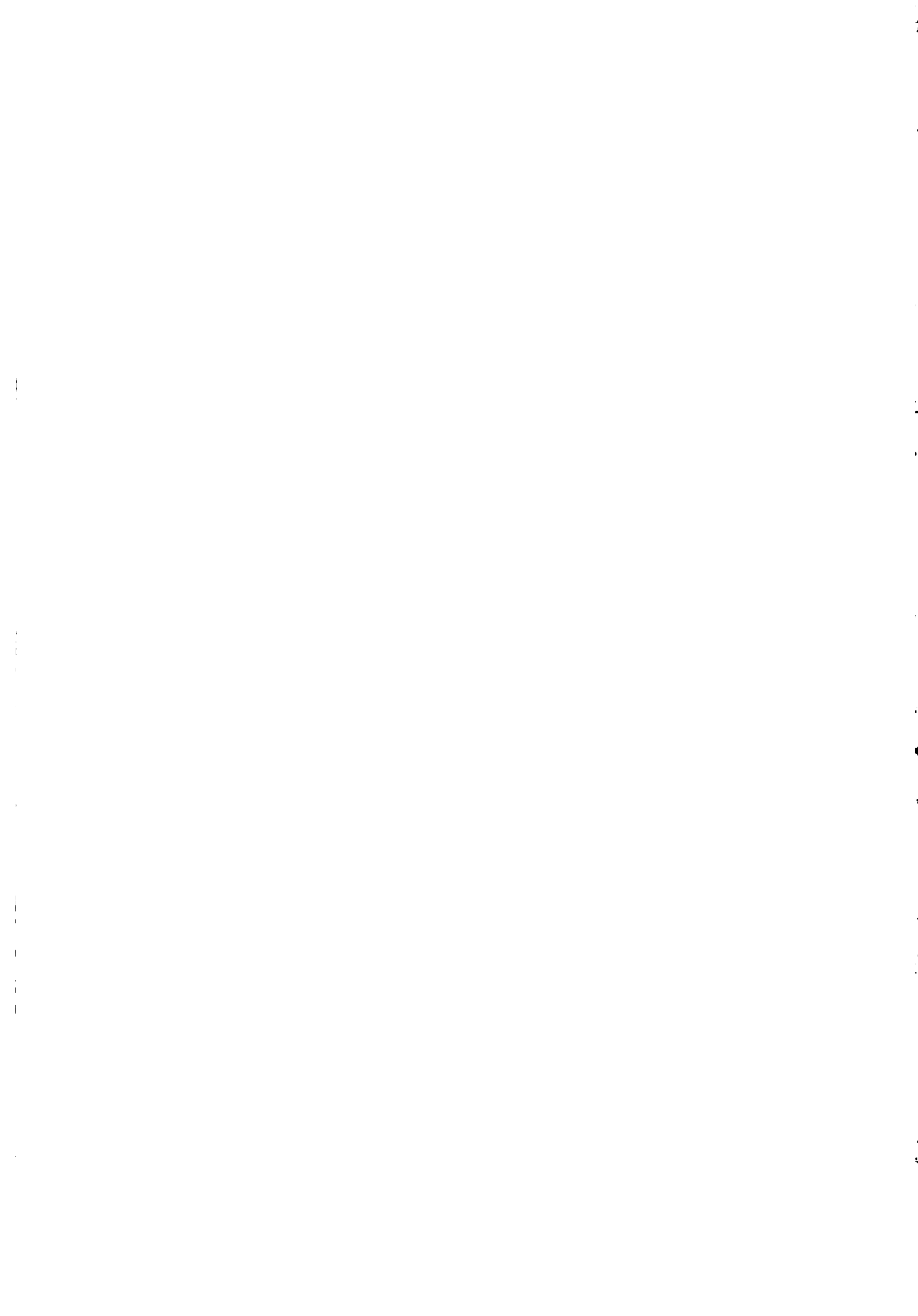
„A szerző az Anschluss-kérdést és Ausztriának Magyarországhoz fűződő kapcsolatait részletesen tárgyalja, ezzel szemben az olasz és a jugoszláv szomszéd problémáit, amelyek az osztrák háború utáni politika számára jelentősek voltak, rövidebben ábrázolja. Kerekes meggyőzően bizonyítja ítéletét az osztrák köztársaság kezdeti szakaszáról. A diplomáciai forrásokra való hivatkozás mellett majdnem említetlenül maradnak a közvélemény reakciói.”

(Az MTA Történettudományi Intézete Tudományos és Információs Osztály nyelvi referenseinek dokumentációja alapján összeállította. Liptsey Ildikó.)

*Olvasóink szives tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg
Budapesten:*

	Telefon:
V., Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR ÜZLETKÖZPONT Örs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere Déli p.u.	-
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-913/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
XV., Rákosfalva park 3/c.	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy Zs. út 76.	116-269

Ára: 30,- Ft

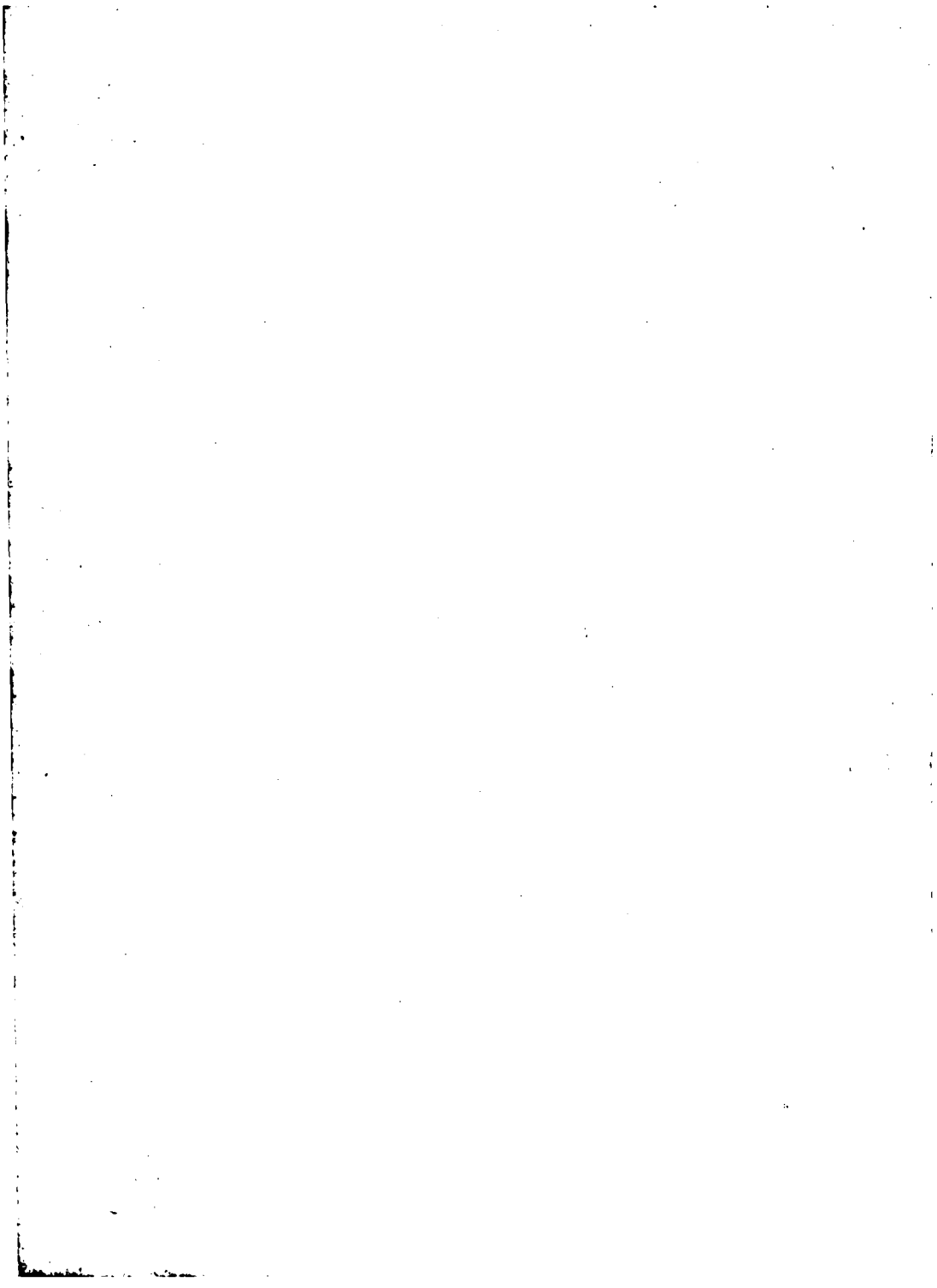
57779

D

VILÁGTÖRTÉNET

1987 / 3.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete

Főszerkesztő: Incze Miklós

A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Mócsy András: A dunai-balkáni térség romanizációja	3
Előjáróban Henri H. Stahlról	18
Henri H. Stahl: A román tributális rendszer	21
Trócsányi Zsolt: A fanarióta uralom első időszaka a román fejedelemségekben (1710-es évek — 1774)	42
Miskolczy Ambrus: Románia születésének jegyében	76
R. Süle Andrea: Az erdélyi szászok helyzete a két világháború között	96
Lipcsey Ildikó: A nemzeti kérdés a Kommunisták Romániai Pártja politikájában, 1921–1933	114
Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió (Első rész)	141
Erdély a román nép történetében (<i>–y–a</i>)	177

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. — OSzK. RMK.
 II. 28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor
tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
HELIR 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083–6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8717520 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

A DUNAI–BALKÁNI TÉRSÉG ROMANIZÁCIÓJA

A román–vlah nyelvet beszélő népek eredetét nyilvánvalóan a Római Birodalom dunai és balkáni tartományának romanizációjában kell keresnünk, ezen belül pedig egy olyan közegben, amelyben a császárkorban beszélt ún. vulgáris vagy későlatin nyelv az őslakosság nyelvét fel tudta váltani. Bár e nyelvcsere társadalmi feltételeit, mint látni fogjuk, definiálni lehet, földrajzi meghatározása már nehezebb. A területi elhatároláshoz abból kell kiindulnunk, hogy a dunai tartományokban más újlatin nyelvek is létrejöttek: az Alpok völgyeiben a raetorómán, a latin és más, ma is élő nyelvek, valamint a dalmát tengerparton a múlt században kihalt dalmát. Noricumot és Dalmatia provincia tengerparti sávját tehát kizárhatjuk. Ugyanígy kizárható Pannonia is, amelyben jelentős latin ajkú népesség fennmaradása nem valószínű. A román etnogenezis előzményének színteréül ezért Dalmatia provinciának a tengerparti sáv mögött elterülő részét, Daciát és a két Moesia tartományt jelölhetjük ki; további szűkítések a nyelvcsere társadalmi feltételeinek vizsgálatából fognak adódni.

Mielőtt erre rátérnénk, a földrajzi elhatárolás egy döntő mozzanatáról kell szólni. A Római Birodalom két hivatalos nyelve a latin és a görög a Balkánon találkozott egymással egy viszonylag éles határvonal mentén, amelyet K. Jireček cseh balkánkutatóról neveztek el, aki először vonta meg a térképen annak alapján, hogy a feliratok nyelve latin-e, vagy görög. Bár ezt a vonalat azóta többször pontosították, nem módosult az a felismerés, hogy voltaképpen mesterségesen kialakított határvonal volt, amely az igazgatás szempontjához alkalmazkodva nagyrészt tartományhatárokkal esett egybe. A Jireček-vonal megvonásában jelentős nézetkülönbségek csak alsó-Moesia területén vannak, ahol a Fekete-tenger partjának korai hellénizációja egy kétnyelvű sávot eredményezett. Moesia Inferior dunamenti része és az igazgatás nyelve latin volt, de a tengerpart városai és a Thraciával szomszédos területek hagyományaik szerint tiszta görögök, vagy kétnyelvűek voltak. Élesen elválik viszont a két nyelv használata Dalmatia és Moesia Superior déli határain.

Ebből az következhetne, hogy a román etnogenezis előzményeit csak a Jireček-vonaltól Északra kereshetjük. Latin nyelvszigetek azonban éppúgy voltak e vonaltól délre, mint ahogyan a vonal alsó-moesiai szaka-

szától Északra voltak görög nyelvszigetek is. A latin nyelvszigetek olyan római városok, amelyeket a polgárháború végső szakaszában és a korai császárkorban veterán telepítésekkel hoztak létre, vagy alapítottak újra, mint pl. Philippi Macedóniában, vagy Apri Thráciában. Ezek a városok a telepítés után sokáig őrizték a latinnyelvűség hagyományát, de a görög környezetben a latin nyelvű kisebbség egyre inkább hellénizálódott. A latin vagy a görög nyelv használata, függetlenül az őslakosság nyelvétől, így Thráciában a thráktól, a hagyomány és a hagyományt erősen őrző igazgatás folyománya is lehetett. Számottevő latin nyelvszigeteket ezek a korai coloniák nem alkottak. A Birodalom két kultúrnyelve a Balkánon a római igazgatás hagyományai szerint határolódott el, aminek következtében a görög területeken fekvő római coloniák a görög igazgatási nyelvet a latin felváltva használó helytartóságok alá tartoztak.

Ami mármost a latin nyelvű közösségek kialakulását illeti, három tényezőt kell sorra vennünk: az igazgatást, a hadsereget és latin anyanyelvű emberek tömeges bevándorlását.

Az igazgatás zökkenésmentes működése természetesen latinul iskolázott emberek nélkül elképzelhetetlen volt. A tartományi kormányzat élén álló helytartók a császárkor elején túlnyomóan latin anyanyelvű italikusok voltak, a szenátori és a lovagi rend a későbbiekben is zömében italikusokból, vagy teljesen romanizálódott emberekből állt. Ha a szenátori rend egyes tagjairól fel is jegyezték, hogy pún, szír, kelta, arab stb. származásúak voltak, sőt családjukban a hazai nyelv volt használatos, ez nem jelentette azt, hogy ne bírták volna magas szinten a latint. Más kérdés, hogy az igazgatásban ténylegesen tevékenykedő apparátusba honnan lehetett rátermett embereket szerezni. A helytartói hivatal és a helytartó alá rendelt egyéb személyzet nagy részét a hadseregből emelték ki, aminek egyik oka az volt, hogy a helytartó, mint a tartomány katonai parancsnoka, nyilvánvalóan ilyen módon tudta a szubordinációt a legegyszerűbben fenntartani. Volt azonban ennek a hivatali rendszernek egy másik oka is; az, hogy a tartományokban a képzett emberek utánpótlását a hadsereg tudta a legegyszerűbben megoldani. Nemcsak az igazgatással összefüggő ímoki és jogi ismeretek, hanem minden más, nem közvetlenül kézműipari, vagy mezőgazdasági szakismeret képzési bázisa is a hadsereg volt, ami nem zárta ki természetesen a birodalmi arisztokrácia által fenntartott magánjellelű szakember-utánpótlást, aminek jogi alapját a rabszolgaság adta. A helytartók természetesen alkalmazták saját felszabadított rabszolgáikat

is, de ezek személyhez kötött állományként a tartományok romanizált elemeinek átmeneti részét alkották gazdáikkal együtt.

Ahol az igazgatás székelte, (Apulum, Viminacium, Durostorum, Salona), a város gazdaságföldrajzi jelentőségéből adódó urbanizációtól függetlenül is létre kellett jönnie egy olyan romanizált magnak, amely a latin nyelvet legalábbis az igazgatáshoz szükséges szinten és mértékben használni tudta. Hivatalnoki jellegéből következően ez a réteg egzisztenciálisan is az igazgatás függvénye volt; a romanizációt fenntartó, sőt azt átmentő tényezőként csak ott jöhetett szóba, ahol maga az igazgatás is tartósan fenn tudott maradni. Az általunk körülhatárolt területen ez egyetlen centrumról sem állítható.

Mint láttuk, a hadsereg döntő és alapvető közege volt a nyelv és az írásbeliség fenntartásának. A szolgálati nyelv a római hadseregben mindenütt, tehát a görög nyelvű Keleten is a latin volt, a vezényleti nyelv azonban a segédcapatok egy részében lehetett más is. Ettől azonban most eltekinthetünk azért, mert a dunai provinciákban állomásozó rendkívül nagyszámú segédcapat között kevés olyan speciális harcmodort fenntartó és ezért folyamatosan egy egyetlen etnikumból kiegészített csoport volt, amelyben vezényleti nyelvként az illető etnikum nyelvét használták. Ilyen csapatok (pl. szír numeruszok) nagyobb számban csak Dáciában állomásoztak. A hadsereg romanizációs faktorként való számbavételéhez a sorozás és toborzás alakulását kell először áttekintenünk. A rómaiak ősi csapatformája a legió volt, amelyben csak római polgárok szolgálhattak. A császárkor elején, amikor Dalmatiába és Moesiába legiók kerültek, a legénység zömét Itáliából, vagy a késő-köztársaság korában kolonizált régi tartományokból, mint Hispánia, Délgallia, Észak-Itália, Afrika sorozták. Ennek az állománynak jórésze vagy italikus származású volt, vagy a romanizáció útján elindult bennszülött családokból került ki. A latin nyelv ismeretét, ha nem is volt anyanyelvük, zömben hazulról hozták. Az i.sz. 1. század első felében Dalmatiában és Moesiában állomásozó legiókat még jórészt ugyanezekből az elemekből egészítették ki: ehhez járultak Dalmatiában az adriai tengerpart már kialakult római jogú városainak, Moesiában egyes keleti coloniáknak lakói is. A helyben való sorozás gyakorlatára az 1. sz. második felében fokozatosan tértek át egy olyan jogi fikcióval, amely az elv csorbitatlansága mellett lehetővé tette a bennszülöttek legióban való szolgálatát: az arra alkalmas embereket a sorozáskor római polgárjoggal ruházták fel. Ezt a gyakorlatot az 1–2. században általánosan alkalmazták, de párhuzamosan a hadkiegészítés egy másik módjával: a ka-

tonák családjai – különösen azután, hogy a táborhelyek állandósultak (az 1. század végén) a táborok körül kialakult telepeken éltek, ahol a felemelkedés egyetlen módja az volt, ha a fiúk is katonának mentek. A hazájuktól elszakadt, táborról-táborra vetődő katona-családoknál a szolgálatnak ez a magától kialakult örökletessége különösen ott volt kedvező körülmény a kormányzat számára, ahol az állomáshely környékén élő bennszülöttek között való sorozásról valamilyen okból le kellett mondani.

Elvileg nem különbözött ettől a segédcapatok kiegészítése sem. A különbség abból állt, hogy ezekben az 500 vagy 1000 fős alakulatokban nem római polgárok szolgáltak – a polgárjogot a bennünket érdeklő időszakban már törvényszerűen a 25. szolgálati év letelte után adták meg. A segédcapatokat eredetileg a „szövetséges” behódolt népek egy-egy csoportjából állították ki (nevük is ezt jelölte), de a kiegészítés a csapat alapítása után már a helyi sorozás elvét követte, azzal a különbséggel, hogy a segédcapatokat még az után is ide-oda helyezték, hogy a legiók a 2. század elején megkapták végleges táborhelyüket. Számos új alakulatot is létrehoztak a későbbiekben, közöttük a ma még nem teljesen tisztázott állású numerusokat, amelyek gyakran egyetlen távoli etnikumból egészültek ki. A numerusoktól eltekintve, a hadsereg nagyobb és hadászati is fontosabb részét, a legiókat és az auxiliákat a romanizáció legfontosabb tényezőjének kell tartanunk. A huszonöt évi együttlét és a latin szolgálati nyelv természetesen azokban a csapatokban vezetett a katonacsaládok gyorsabb romanizálódásához, amelyekben a legénység többnyelvűsége miatt az érintkezés csak latinul folyhatott. A csapatok állományának összetétele szerint a hadsereg romanizációs ereje változott, de a moesiai és dunai csapatoknál a különbségek nem voltak jelentősek, mert az őslakosság részaránya mind a legiókban, mind az auxiliákban viszonylag alacsony volt.

A hadsereg romanizációs faktorként nemcsak legénysége szempontjából jön számításba. A dunavidéken a városi élet első centrumai a kiszolgált legionáriusok földjuttatásos településeivel jöttek létre. Ezekben a coloniákban a vagyonos vezető polgárság a hadseregből hozta magával és tartotta fenn a latint. Területünkön azonban kevés ilyen korai colonia volt: Scupi (Skopje), Ratiaria (Arčér), Oescus (Gigen) és Sarmizegethusa (Várhely). Pannonia coloniáihoz képest (Emona, Savaria, Sisia, Sirmium, Mursa) ez igen kis szám, az alapítások a földjuttatásos veteránkielégítés korának végére estek (Flaviusok, Traianus). A későbbi alapítású coloniák más elbírálás alá estek. Kitüntető címként emeltek a colonia rangjára

municipiumokat, amelyek a tartományi igazgatás alapegységei voltak. A dunai tartományokban az őslakosság közösségeit a 3. század elejéig mindenütt a római önkormányzatok municipális formája szerint alakították át, „romanizálták”. Ezek a municipiumok csak pontosan körülírt feltételek között alakulhattak meg: megfelelő számú (valószínűleg legalább 30) vagyonos ember kellett hozzá, akik a municipális arisztokrácia (a decuriók) rendjét alkották. A vagyon mellett a másik feltétel a politikai megbízhatóság, a loyaltás volt. A 3. század elejére azonban már a legtöbb törzsi közösség eljutott a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a törzsi arisztokrácia érdekeit a római uralommal összeegyeztette – akár mint veterán, aki vagyonát a római hadseregben való hosszú szolgálattal szerezte, akár mint kiváltságokkal és kedvezményekkel felruházott római polgár, mert a decuriók egy római jogú municipiumban természetesen római polgárok voltak.

Nehezebb már eldönteni azt, hogy milyen nyelvi és kulturális kritériumai voltak a római polgárjognak. Míg az 1. században Claudius császár a latin nyelv tudását megkövetelte a római polgártól, ezt a szigorúságot már vele kapcsolatban is inkább csak mint kuriózumot jegyezték fel. Nem valószínű, hogy amikor a római polgárjog megszerzésének számos intézményes módzata és lehetősége volt (katonai szolgálat, ún. kis és latin jogú municipiumok, rabszolgafelszabadítás, stb.) az elbírálásnak egyéb, szigorított formáit személyenként alkalmazták volna. Különösen fellazultak a polgárjogadás követelményei Caracalla (211–217) ún. Constitutio Antoniniana-jával, amellyel a Birodalom minden szabad születésű lakosának megadta a római polgárjogot. Ez az aktus voltaképp elismerte és tudomásul vette, hogy a „római” már nem jelentett latinul is beszélő embert, hanem csupán állam- és személyjogi kategória, amely egyértelmű a Birodalomhoz való teljes jogú tartozással.

Ilyen körülmények között a latinnyelvűség centrumait a duna–balkáni tartományok azon közösségeiben gyaníthatjuk, amelyekben légiók állomásoztak, vagy ahol a tartományi kormányzat székel (e kettő igen gyakran egybeesett), vagy pedig ahol a koracsászárkori telepítésekkel a romanizáció hagyományait őrző erősebb homogén tömbök jöttek létre és tudtak fennmaradni. Dalmatia, Moesia és Dacia azon részeiben, amelyeket előljáróban elhatároltunk, nem sok ilyen közösséggel számolhatunk. Légiótáborok voltak a 2. és a 3. században Singidunum (Belgrád) és Viminacium (Kostolac), Felső-, Oescus (Gigen) Novae (Svištov) és Troemis (Iglja) Alsómoesiában, Apulum (Gyulafehérvár) és Potissa

(Torda) Daciában. Dalmatiából a legiókat az 1–2. század fordulójáig kivonták Moesiába és Daciába, amikor e két tartomány legiótáborait állandósították. Az igazgatás székhelyeiről már fentebb szó volt. Ugyanott felsoroltuk a telepítéses coloniákat is. A romanizált népesség centrumainak e három típusához még csak azokat a municipiumokat sorolhatnánk, amelyek nem bennszülött törzsi közösségek (civitasok) municipalizálása útján jöttek létre, hanem itálikus kivándorolt telepések kisebb városaiból kifejlődve kaptak municipium jogot még az 1. század folyamán. Ez a típus területünkön nem fordult elő (ilyen volt Pannoniában Scarbantia vagy a dalmát tengerpart néhány régi városa), de átmeneti formájának értelmezhetjük a jelentősebb katonai táborok köré telepedett, igazi önkormányzattal eleinte nem rendelkező ún. canabákat és táborvicusokat, amelyek lakossága a katonacsatládokból és a hadseregellátásból élő vállalkozókból tevődött össze. Különösen Daciában volt jellemző ez a közösségi és telepítési forma, mert a hódításkor szétzilált és részben kiirtott dák őslakosság maradványa nem volt alkalmas arra, hogy belőle előbb civitas peregrinákat, majd municipiumokat hozzanak létre. Dacia városai táborok vicusaiból alakultak ki (Tibiscum, Porolissum, Drobeta, Romula stb.).

A fentiekben leírt helyzet a Severusok korára alakult ki egy olyan provinciálódási folyamat eredményeként, amelynek hatása a romanizáció mélységét illetően attól függött, hogy mikor kezdődött ez a folyamat: Dalmatia partvidékén már a késői köztársaság alatt, Pannoniában az 1. század első felében, azt követően Moesia mindkét részében és végül két évszázad késéssel Daciában, amely csak a 2. század elején került római uralom alá. Szinte számszerűleg lemérhető az időbeli eltolódás és a mennyiségi különbség a városok száma és alapításuk üteme alapján.

A romanizációs centrumok és a városok sűrűsége nem kevésbé fontos szempont egy terület kultúrájának megítélésében. A fent elhatárolt dunabalkáni térségben a városok csak a víziutak és ezek hiányában a nagy balkáni diagonális szárazföldi utak mentén sorakoztak. Jelentős víziút a Vardar–Morava, a Száva déli mellékfolyóival, elsősorban és főleg pedig természetesen a Duna. Jóval kisebb volt a jelentősége a szárazföldi utak mentén létrejött centrumoknak, aminek következtében Dalmatia belseje, Moesia Superior hegvidékei és Moesia Inferiornak a Dunától távolabb eső részei kimaradtak a kulturális vérkeringés főáramából. Messze sugárzó romanizációs centrumokról a Balkán belsejében majd csak a későbbiek átredeződéssel kapcsolatban beszélhetünk, amikor a Sirmium–Naissus–

Serdica—Constantinopolis diagonális út (Belgrád—Istanbul) csomópontjai császárok tartózkodási helyei, udvartartások szállásaivá váltak.

Ezt a későantik átrendeződést a 3. század nagy válsága előzte meg, amely a birodalom valamennyi része közül ezt a régiókat sújtotta a legerősebben. A 240. évektől a század végéig hadszíntér volt Moesia és Dacia; Daciáról az új szálláshelyeket kereső germánok nyomása miatt a 270-es évek elején Rómának le is kellett mondania.

Dacia feladása a nagy válság hosszú időszakának csak egyik, bár szükségszerű epizódja, de nem Aurelianus egyetlen kiűritési parancsának következménye volt. Mivel a román nép eredetében az egyik nézet Daciának centrális jelentőséget tulajdonít, ki kell térnünk a kiűrités, vagy feladás kérdésére. Minden tekintetben helytálló az az ellenvetés, hogy Dacia teljes (romanizált) lakosságát Aurelianus egy-két év alatt nem költöztethette át a Duna déli partján kialakított új Dacia tartományba. Erről azonban nem is volt szó. Bizonytalan adatokból arra kell következtetnünk, hogy Daciának mind polgári, mind katonai elemei már legalább két évtizeddel korábban megkezdték az elvándorlást. Daciát a 240-es években már erős nyomás érte Kelet felől egyrészt a karpok, másrészt a gótok részéről. Az egyik ilyen háború folyamán menekült el a 240-es évek elején Galerius császár anyja, aki a leendő új Daciában telepedett meg. Galiénus egyeduralmukodása idejére (260–268) esik egy hadszervezeti változtatás, amelynek Dacia további sorsának megítélésében nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk: a tartomány mindkét legióját kivonták és a Dráva parti Poetovioba (Ptuj), Pannonia és Noricum határára helyezték. Ez a seregátcsoportosítás legalább 10 000 aktív katonát és legalább ugyanannyi családtagot, canabae-lakót és a hadseregből élő számos vállalkozót érintett. A római seregszervezés elvének és gyakorlatának megfelelően a legiókat az auxiliák nagyobbik részének is követniök kellett, ami Dacia voltaképpen demilitarizálását jelentette sok évvel Aurelianus előtt. Nincs kizárva, hogy Dacia keleti felét a 250-es évek elején legalábbis katonailag teljesen evakuálták, mert a Birodalom útjainak egyik rajzos leíró jegyzéke, a Tabula Peutingeriana már csak a Vaskaputól Dacia nyugati szélén Észak felé vezető út városait tartalmazza (ezért a tartomány keleti felének legtöbb ókori helyneve ismeretlen maradt számunkra).

Aurelianus intézkedése ilyen előzmények után már csak azokat érinthette, akik a hadsereggel kevésbé szoros kapcsolatban álltak, vagy egzisztenciájuk nem attól függött. A városiasodott nyugati zóna két centruma legiótábor volt (Apulum és Potaissa), a 3. században colonia

rangja volt még Sarmizegethusának és Napocának, municipium volt Tibiscum és Porolissum, amelyek auxiliáris táborok vicusaiból fejlődtek ki. Amennyire e városok arisztokráciáját az általuk állított feliratokból megismerhetjük, meglehetősen exkluzív, szűkkörű réteg volt, amely a hadsereg-ellátás mellett sóbánya- és legelőbérletekből szerezte néha nem kis vagyonát. Létalapjuk azonban mégis az volt, hogy a Birodalom egy viszonylag újkeletű tartományának gazdasági életét tartották kézben.

Dacia gazdaságát, társadalmának konszolidációját Traianustól kezdődően folyamatos telepítésekkel, csábító kezdveményekkel igyekeztek fenntartani, de erős volt a fluktuáció, a szerencsét próbáló betelepülők elvándorlása is. Dacia Aurelianus alatti feladása tehát nem egy könnyörtelenül végrehajtott császári rendelet volt, hanem egy jóval korábban megindult hanyatlási folyamat tudomásulvétele, egyben pedig egy mesterségesen fenntartott szituáció felszámolása. A romanizációt tekintve arról is szólni kell, hogy a városi arisztokrácia igen vegyes, nemcsak római kultúrájú elemekből tevődött össze Daciában. Az egyik legvagyonosabb család pl. kis-ázsiai, hellénizált környezetből került Apulumba, de hálózata kiterjedt más városokra is. Az európai tartományok között egy sem tűnt ki kultúrájának, nyelvének és kultuszéletének azzal a sokféleséggel, amely Dáciát jellemezte: szír, pún, illír, dalmát, pannon, thrák, gall, germán katonák, bányászok, kereskedők, iparosok sokasága tarkította a kulturális képet.

Amikor Aurelianus a Traianus Daciájával szomszédos Moesiából kihásította az új Daciát, a maradék lakosságot már csak azért is elsősorban ott telepítette le, mert a korábbi menekülők is oda húzódtak (Galerius anyja), másrészt a Poetiovióba vitt két daciai legiónak Aurelianus szintén az új Daciában jelölt ki táborhelyet: Ratiariában és Oescusban. Elképzelhető, hogy Dacia romanizmusának erőteljes folytatásává az új Dacia vált, ahol a terület nagyságához képest viszonylag több romanizált lakosság sűrűsödött össze.

A Dunától Északra romanizált (latin nyelvű) emberek aligha maradtak. Amikor Priskos leírja útját Attilához, egy epizódból megtudjuk, hogy a „hunok földjén” már csak gótul (= germánul) és „szkítául” (= húnul) értettek.

Róma „romanizációs” politikáját hiba lenne túlértékelni. Szó sem volt arról, hogy a hódítást valamiféle kultúraterjesztő küldetés indította el, vagy kísérte volna. Különösen nem vezette Rómát a latin elterjesztésének szándéka. Mint láthattuk, a latin nyelv az igazgatás, a gazdasági élet és a

hadsereg eszköze volt; elterjedt azért, és fennmaradt addig, amiért és amíg a Birodalomnak erre az eszközre szüksége volt.

A Dacia elvesztésével a Dunától Délre szorult Birodalomban sem ítéltük meg másképpen a romanizációt. Néhány legiótábor, régi colonia, canabae és auxiliáris vicus alkotta a balkáni provinciák illír–thrák tengerében azt a római szigetvilágot, amelynek sorsa alapján nem különbözött Dacia romanizáltjainak Aurelianus utáni sorsától: a nyelv és az érdekközösség összetartó ereje oda hathatott, hogy a megújuló barbár támadások, fosztogató portyák előtt a romanizált elemek fallal védett városokba, katonai táborokba húzódtak, ahogyan az új Daciában koncentráldott lakosság is így mentette át magát a hun áradattal kezdődő viharokban. A falak mögé húzódás a folyamatnak csak első fázisa volt. A 6. században már arról értesülünk, hogy a városlakók biztonságosabbnak ítélik meg a hegyekbe való húzódást, ami természetesen az életmód és gazdálkodás cseréjével járt: birtokos polgárokból transhumance hegyi pásztorokká váltak.

Ezeket a hegyi pásztor vlahokat a következő évszázadokban láthatatlan lakosságként tartják számon, mert mint a balkáni hegységek pásztorai, a forrásokban nyomon követhető eseménytörténetben nem bukkannak fel. Az első említést egy 9–11. századi érvényű bizánci forrásban, Kekaumenosnál olvassuk, akinek Görögországban (!) akadt dolga a vlahokkal, aminek kapcsán fontos részletekkel szolgál a vlahok eredetéről és életmódjáról. Idézzük itt szóról-szóra a bennünket érdeklő részt (Gyóni Mátyás fordításában):

„Miután Traianosz császár legyőzte és teljesen felmorzsolta őket, fogságba kerültek, s a mézárlásnak még császáruk is áldozatul esett, akit Dekebalosznak hívtak, s fejét dárdára tűzték ki a rómaiak városának közepén. Ugyanis ezek az ún. dákok és besszoszok. Előzőleg pedig a Duna folyóhoz és a Szaoszhoz közel laktak, amelyet most Szavasz folyónak nevezünk, ott, ahol most a szerbek laknak, megerősített és hozzáférhetetlen helyeken. Ezekben bizakodva barátságot és meghódolást színeltek a rómaiak régebbi császárai iránt és erődeikből előjőve fosztogatták a rómaiak tartományait. Ezért azután megbosszankodva rájuk, mint mondtam, elpusztították őket. Azok pedig eltávozva az ottani vidékekről szétszóródtak az egész Épeiroszban és Makedóniában, többségük azonban Hellászban telepedett meg . . .”

A leírásban a történeti valóság elemei egy időrendi és etnikai szempontból egyaránt torz eredet-hagyománnyá állnak össze. Maga a szöveg azonban túlon túl is konkrét ahhoz, hogy a valóság e torz tükörképének

értelmezését elháríthatnánk. Gyóni Mátyás a bizánci források szuverén ismeretében arra az eredményre jutott, hogy Kekaumenos a vlahokat kora archaizáló törekvései szerint voltaképpen önkényesen azonosította a dákokkal, a dákokra vonatkozó adatait pedig — alaposan félreértve, persze — Cassius Dio nagy, görög nyelvű történeti munkájából merítette. Ezt a munkát Bizáncban ismerték, egyik kivonatolójával, Xiphilinoszal Kekaumenos kapcsolatban is állt.

Természetesen minden valószínűség mellett szól, hogy Kekaumenos nem, vagy nemcsak a vlahok saját eredethagyományát adja vissza: elbeszélésebe olyan elemek szövődnek, amelyek az írott történeti hagyomány ismerete nélkül elképzelhetetlenek. De épp ezen a nyomon elindulva kétségbe kell vonnunk, hogy Cassius Dio munkájának használata lett volna a dák—vlah azonosítás döntő mozzanata, mert e munkának épp az a része maradt ránk csonkítatlanul, amelyben a legtöbb szó eshetett a dákokról, ti. az i.sz. első század közepéig terjedő időszak; a következő félévszázad elbeszélése pedig bő éa hű kivonatokban, így pl. épp Xiphilinoszéban szintén megvan. Vegyük sorra Kekaumenos leírásának tényeit és egyeztessük a dákokra vonatkozó császárkori írott hagyománnyal:

- Traianus valóban legyőzte a dákokat, felmorzsolta őket, Decebalusnak fejét valóban Rómába vitték. De nem dárdára tűzték — ez a rómaiaktól idegen, későbbi szokás —, hanem biztos értesülés szerint a scalae Gemoniae-n tették közszemlére;

- a dákok és bessusok azonosítása a dák és a thrák nyelv (ma ugyan vitatott) azonossága vagy rokonsága alapján kézenfekvő gondolat, de csak számunkra; ókori források félreértéséből nem származhatott;

- a dákok a Duna és a Száva vidékén, ahol most a szerbek laknak, valóban megvetették a lábukat, de ez a Száva vonatkozásában Cassius Diótól közvetlenül nem származhatott;

- megerősített és hozzáférhetetlen helyeken lakó dákok: ismert eleme, sőt közhelye (toposa) a dákok leírásának, amely azonban ilyen megfogalmazásban épp Cassius Dionál nem található;

- barátságot és meghódolást színeltek: a Caesar és Burebista halálával kezdődő időszakra különösen érvényes, amikor a dákok Octavianus, illetve Antonius potenciális szövetségeseiként kerültek szóba. Később is meg-megújuló kérdés volt a dákok egyes királyaival fennálló vagy meg-ingó szövetség, de erről Cassius Dionál alig találunk valamit;

- fosztogatták a római tartományokat: szintén topos, amely Dionál is megtalálható;

– a rómaiak elpusztították őket. Ez az általánosítás is közhelye a császárkori irodalomnak, de ellentmondásban van azzal, hogy:

– eltávoztak lakhelyeikről és a Balkán délebbi részein szóródtak szét: ez már semmiféle ókori hagyományban nem lehetett meg, már csak azért sem, mert a dákokat e vidékekkel kapcsolatban legfeljebb úgy emlegették, mint akik olykor veszélyeztették, támadták a már római uralom alatt levő Macedonia provinciát. Burebista és közvetlen utódai jöhetnek-e tekintetben szóba, forrásként Cassius Dio azonban csak kevésbé;

– az időrendi tévedés alapjául pedig sem Cassius Dio, sem más császárkori forrás nem szolgálhatott.

Ha tehát Kekaumenos támaszkodhatott is korának a császárra vonatkozó egyre elmosódóbb ismereteire, ezeket az ismereteket nemcsak Cassius Dioból merítette. Különösen nem vehette akár Cassius Diótól, akár más forrástól azt a gondolatot, hogy a *görögországi* vlahok a dákoktól származtak.

Kérdés mármost, hogy ez a nép-azonosítás nem sorolható-e a bizánci irodalom önkényes archaizáló népelnevezéseinek sorába úgy, ahogyan Gyóni Mátyás gondolta?

A Gyóni által felsorolt példák meggyőzően mutatják, hogy a klasszikus ókorból ismert népneveket nagy szabadsággal, de nem minden szabály nélkül alkalmazták a bizánci írók saját koruk népeinek megnevezésére. Valamiféle egyezésnek kellett lennie: ilyen az azonos helyen lakó, vagy azonos helyen felbukkanó, ott harcoló nép, az életmódbeli (néprajzi), esetleg az eredetbeli egyezés, amihez hozzátehetjük a hasonló hangzású népneveknek a „jobb” hangzás kedvéért való felcserélését. Tehát dákoknak lehetett hívni a magyarokat vagy a szerbeket, de pl. a frankokat, langobardokat, arabokat stb. már nem. Kekaumenos csak akkor nevezhette volna a vlahokat ilyen archaizáló átkereszteléssel dákoknak, ha ezek a vlahok nem Epirusban, Macedoniában és Hellaszban, hanem attól jóval északabbra laktak volna. Lehet, hogy a bessusok ilyen okokból kerültek be munkája idézett helyébe, mert hiszen a bessus törzs a római Macedonia tartomány szomszédja volt, de ez még mindig nem volt elégséges indok arra, hogy a vlahokat Kekaumenos – a bizánci irodalomban először, de nem utoljára – dákoknak nevezze (joggal váltak „dákokká” azután, hogy Erdély lakói lettek).

Teljesen indokolt lenne az azonosítás, ha a dákoknak nevezett vlahok nem Görögországban, hanem a Duna és a Balkán hegység között, vagy Szerbia északi részén laktak volna. Ez ugyanis nemcsak a szerbek=

dákok azonosítással párhuzamos elnevezés lenne, hanem egyben az Aurelianus által létesített új Dacia emlékére is vissza lehetne vezetni. Kekaumenos ugyan erről a Daciáról nem tudott, de a dákok Daciából való eltávozása és szétszóródása mögött talán egy erre vonatkozó elhomályosult hagyomány lehetősége is mérlegelhető. De csakis akkor, ha ezt a hagyományt vagy maguk a vlahok, vagy Kekaumenos a görögországi dákokra is érvényes hagyománynak ismerte volna el, azaz, ha tudott volna a Balkán északi részén élő vlahokról is. Ennek munkájában nincsen nyoma, amiből viszont következik, hogy vagy a görögországi vlahok őrizték a dáciai eredet emlékét, vagy pedig a vlahokról általában forgott valami ilyen eredeztetés a köztudatban, amit Kekaumenos az általa ismert görögországi vlahokra vonatkoztatott.

A vlahok („dákok”) Kekaumenos által említett szétszóródása azért is történeti tény, mert Görögországban (Epirus, Macedonia, Hellas) nem voltak olyan erősebb latin nyelvszigetek, amelyekből a vlahok helyben kialakulhattak volna. Ezeknek a déli vlahoknak északabbról kellett bevándorolniuk, amint Kekaumenos beszámolója egy másik helyén valóban a téli és nyári szállás váltakozásáról van szó: „hol vannak nyájaitok és asszonyaitok? . . . Bulgária hegyeiben.” Bulgárián természetesen a korabeli bulgár *thema*, a Középbalkán hegyei értendők, ahol a transhumance pásztorkodásnak már jóval a vlahok előtt szép bizonyítékait ismerjük a dardán népről szóló görög és római híradásokból. A Középbalkán római városainak lakói már a szláv bevándorlást megelőző időszakban a hegyekbe húzódva a transhumance pásztorkodás (dardán) életmódjának átvételére kényszerültek. A román etnogenezis *egyik ága* ebből az életmódváltozásból nőtt ki. A *másik ágat* a Kekaumenosnál torzítva megőrzött hagyomány nyomán kell feltételeznünk. Ehhez a hagyományhoz azt kell előre bocsátanunk, hogy Dacia tartomány létesítése után a „dák” (Dacus) népnév már éppoly kevésbé jelentette a voltaképpeni dákot, Dacia egykori lakóit, ahogyan a „pannon” (Pannonius) a császárkorban nem a pannon törzscsoport, vagy a „gall” (Gallus) nem egyszerűen a kelták elnevezése volt. „Dák”-nak nevezték Dacia provincia, „pannon”-nak Pannonia provincia, „gall”-nak valamelyik Gallia nevű tartomány bármilyen eredetű lakóját.

Kekaumenos időrendi tévedését is az teheti számunkra érthetővé, mi több: zavaros elbeszélése is úgy válhat némileg forrásértékűvé, hogy az elvándorolt és szétszóródott dákokban nem Decebalus egykori alattvalóit, hanem a feladott Dacia provincia lakóit látjuk. Ezzel feloldható az az ellentmondás is, amely szerint az elpusztított dákok később elvándoroltak

és szétszóródtak. Azaz: Kekaumenos leírásának egyik, és önmagában nem is téves része a szabad dákokra, míg második, önmagában megintcsak helytálló része a kiűrtett Dacia lakóinak sorsára vonatkozik. A két, önmagában helyes értesülés összekapcsolásából adódott az az időrendi szempontból is abszurd eredeztetés, amely szerint a vlahok a rómaiak *elől* a Római Birodalomba menekült dákoktól származtak.

Ami mármost az elvándorlást és a szétszóródást illeti, ennek történetisége minden kétség felett áll, legfeljebb azzal a megszorítással, hogy a „szétszóródás” nyilvánvalóan az Aurelianus korát követő több évszázad mozgalmait sűríti össze; ez az az időszak, amikor a Daciából szétszóródott romanizáltak és a Középbalkán transhumance-ra áttért latin anyanyelvű lakosai a vlah népnév alatt nyelvileg, életmódban és kultúrában új egységé ötvöződtek.

A daciai eredet tudata ebben az új etnikumban vagy rávonatkoztatva úgy maradhatott fenn, hogy az új Dacia a Duna jobb partján nemcsak nevében, hanem lakóiban is örököse volt a kiűrtett Daciának. Ha csak azt a több tízezernyi embert vesszük, akikből az egykori Dacia két légiója családostól állt, s akiket Aurelianus a Duna partján, Ratiariában és Oescusban telepített le, máris minden alapunk megvan annak feltételezésére, hogy a traianusi Daciából való eredet tudatát az evakuáltak megőrizték. De legalább két, apróságnak tűnő adatból ugyanez következik.

A Historia Augusta fantáziadús szerzője a 4. század végén arról tudósít minket, hogy a 260-ban Moesiában kikiáltott ellencsászár, Regalianus „dák nemzetségből, sőt mint mondják, Decebalus rokonságából való” volt. Hogy ez a mese minden alapot nélkülöz, fölösleges hangsúlyoznunk. Kiindulása azonban csak az lehetett, hogy a szerző tudta: a régi Moesia azonos saját korának Daciájával. A királyi származás ezekután már olcsó, sőt inkább humoros továbbszövése annak a játékos gondolatnak, amely a Regalianus nevet a rex, regis ragozás útján a királysággal kapcsolta össze. Bár Regalianus eredete ismeretlen, mint magas rangú parancsnok, esetleg helytartó, a szenátori rend tagja volt (felesége vagy anyja, Dryantilla biztosan szenátori származású volt), és mint ilyen aligha származhatott épp abból a tartományból, ahol történetesen császárrá kiáltották ki. De a kikiáltás helye, társulva nevének értelmezésével Decebalusig vezethette a szerző játékos fantáziáját, anélkül, hogy ez a játék kívül esett volna az antik származtatások és etnográfiai asszociációk megengedett körén.

Már szó volt Diocletianus vejéről és társcsászáráról: Galerius az új Daciában született, de biztosan akkor, amikor az eredeti Dacia még fenn-

állt. Anyja, Romula, egy karp betörés által kiváltott menekülés során hagyta el Daciát és telepedett meg Moesiában. Daciából, mint ezt joggal gyanítják, a menekülés és elvándorlás korán megkezdődött. Galerius esetében az az érdekes, hogy a menekülők ott találtak új otthonra, ahol Aurelianus később az új Daciát kialakította. A hadsereg kivonása – amely szintén nem Aurelianus műve volt! – már csak betetőzte azt a folyamatot, amely valamikor a 3. század közepén kezdődött, s amelynek csak végső konzekvenciáját vonta le Aurelianus az új Dácia létrehozásával.

Jól tudjuk, hogy Dacia romanizált lakói mennyire vegyes eredetű bevándorlókból tevődtek össze. Összefoglaló nevük azonban „Dacus” volt, és amikor a Duna déli partján új életet kellett kezdeniök, „dák” elnevezésük már csak azért is fennmaradt, mert a tartomány, amelyben letelepedtek, a Dacia nevet kapta. A menekülő és áttelepített „dákok” voltak a daciai romanizáció hordozói: katonák és családjaik, birtokosok, bérlők, a városi arisztokrácia. Azok, akiknek létalapja a Birodalomhoz való tartozás volt, és akikre a magára hagyott, igazgatás és védelem nélkül maradt tartományban a teljes deklasszáció várt volna. Az új Daciában vagy más tartományban megtelepedve azonban nem szakadtak ki a római társadalomból, amelynek élvezői voltak. Valószínű, hogy nagy részük – a két legió több tízezer főnyi családja biztosan – az új Daciában telepedett le, ami a romanizált elemek tömörülésével és a daciai öntudat fennmaradásával járt. Ezek a daciai romanizáltak a meginduló népvándorlás viharában persze ugyanarra a sorsra jutottak volna, mintha a régi Daciában maradtak volna. Társadalmi pozíciójukat és a központi hatalom támaszát elveszítve csak az emntette meg őket a felszívódástól, hogy egybeolvadhattak a vlahok balkáni ágával, amellyel a nyelv, az életmód és a változó etnikai környezettel szembeni közös idegenség kapcsolta őket össze. Az egybeolvadás valószínűleg már előrehaladt stádiumban volt akkor, amikor a szláv jövevényektől a *vlah* gyűjtőnevet kapták.

Jegyzetek

A dunai és a balkáni tartományokról több korszerű monografikus feldolgozás áll rendelkezésre: *G. Alföldy*: Noricum. London, 1974. *A. Mócsy*: Pannonia and Upper Moesia. London, 1974. *J. J. Wilkes*: Dalmatia. London, 1969. E három kötet a *The Provinces of the Roman Empire* c. sorozatban jelent meg, amely azonban sajnos abbamaradt és így Dacia és Moesia Inferior monográfiája hiányzik. Helyettük lásd *Tóth Endre* fejezetét az Erdély Története I. kötetében, Budapest, 1986, vagy *Mócsy András* fejezetét a Magyarország Története I. kötetében, Budapest, 1984, 199 skk és

1580 skk. Moesia Inferior bulgáriai részéről pl. *B. Gerov*: Romanizmát meždu Dunava i Balkana I–III (Szófia 1948–1953), romániai részéről *R. Vulpe–I. Barnea*: Romanii la Dunarea-de-Jos, in: Din Istonia Dobrogei, II. Bukarest, 1968.

A nyelvi viszonyokról alapos és megbízható áttekintést ad egy bonni konferencia anyaga: Die Sprachen im Römischen Reich der Kaiserzeit, szerk. *G. Neumann* és *J. Untermann*. Köln–Bonn, 1980. A Jireček-vonalról ebben a kötetben 147 skk *B. Gerov* tanulmánya. Egyenlőtlenebb, de a latin nyelv szempontjából fontos kötet *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 29. Berlin–New York, 1983.

A hadsereg szociális és etnikai összetételét igen sok munka tárgyalja, a légiókról pl. további irodalommal *G. Forni*, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II, 1, Berlin–New York, 1974, 339 skk, az auxiliákról *K. Kraft*: Zur Rekrutierung der Alen und Cohorten an Rhein und Donau. Bern, 1951. A canabaekről és auxiliáris vicusokról többek között *A. Mócsy*: *Acta Antiqua*, 20, 1972, 133 skk, és *uő.* in: *Studien zur antiken Sozialgeschichte*, Festschrift Vittinghoff, Köln–Wien, 1980, 365 skk, ugyanott Dacia urbanizációjáról is.

A két dáciai légió poetovioi állomásozásának emlékeiről pl. *V. Hoffiller–B. Saria*: *Antike Inschriften aus Jugoslavien* I., Zagreb, 1938, 144 skk. – Galerius anyjáról forrásokkal *A. H. M. Jones – J. R. Martindale – J. Morris*: *The Prosopography of the Later Roman Empire*, I. Cambridge, 1971, 770. Regalianusról ugyanott, 762.

Priskoszhoz *S. Mazzarino*: *Trattato di Storia Romana*, II. Roma, 1962, 502. A „láthatatlan lakosság” fogalmáról *G. Schramm*: *Eroberer und Eingesessene*. Stuttgart, 1981, a könyvről *A. Mócsy*: *Gnomon*, 55, 1983, 765 skk.

Kekaumenos: *Gyóni M.*: A legrégebb vélemény a román nép eredetéről. Budapest, 1944. A balkáni hegyek ókori transhumance pásztorkodásáról pl. *A. Mócsy*: *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest, 1970, 196, a városlakók hegyekbe meneküléséről *uo.* 253. A forráshely: *Chron. Min.* II, p. 100. Iustinianus a 6. sz.-ban már mindenütt, ahol lehetett, magasztalokon építette erődjeit vagy építette újjá a településeket. Ezek leírását igen bőségesen olvashatjuk Prokopios erről szóló könyvében (*de aedificiis, peri ktismatón*), amelynek IV. fejezete tartalmazza a balkáni tartományokat. Prokopios csakis a Balkán leírásában hangsúlyozza a barbárok pusztításait, amelyek az építkezéseket szükségessé tették.

Előjáróban Henri H. Stahlról

Ha a néhány cikkés történészeket is alaposan számontartó román történetírás enciklopédiáját (*Enciclopedia istoriografiei românești*. Szerk.: Ștefan Ștefănescu. București, 1978) kézbe vesszük és elolvassuk a ma 86 éves tudósról, Henri H. Stahlról szóló rövid tudósítást, nem gondolnánk, hogy korunk egyik nagy társadalomtörténészéről van szó. A román faluközösségről szóló többnyelven is megjelent monográfiájáról, mint „a kelet-európai társadalmi fejlődés sok mozzanatára fényt vető, igen kiváló munkáról” írt Perry Anderson (*Lineages of the Absolutist State*. London, 1974, 391.), míg két román recenzense (V. Al. Georgescu, L. P. Marcu) azt tette szóvá, hogy jó néhány „mindig szuggesztív és gondolatébresztő álláspontja, a történészek között bizonyos ellenállásra talál, vagy kifejezetten sub indice pendent...” (*Revue des études sud est européennes*, 1971. 165.)

H. H. Stahl elsősorban szociológusnak tartja magát. A naív eseménytörténettel szemben a braudeli és wallersteini szemlélet érvényességét vallva, a szociológiában látja azt a diszciplínát, amelynek módszereivel a legadekvátábban megragadható az egymástól elválaszthatatlan múlt, jelen és jövő. Nicolae Iorga tanítványaként, a Gusti-féle falukutató szociológiai iskola egyik szervező tagjaként kezdte és teljesítette ki pályáját. Ugyanakkor kezdettől fogva alkalmazta a marxizmust, mint módszert. „Tulajdonképpen marxista volt, messze azelőtt, hogy az hazájában kifizetődő lett volna” – írja róla Daniel Chirot (Henri H. Stahl: *Traditional Romanian village communities*. Cambridge, London, New York, 1980. című mű bevezetésében), máshol (Daniel Chirot: *Social Change in a Peripheral Society. The Creation of a Balkan Colony*. New York, San Francisco, London, 1976., bevezetésében) pedig arra utalt, hogyha Stahl nem román dolgokkal foglalkozna, világhírű lenne. Valójában így lett az.

Stahl a két világháború közötti archaikus falu társadalmának működése ismeretében, mintegy „élő levéltárnak” tekintve szociológiai kutatási terepét, megkísérelte felderíteni a középkori román társadalom működési mechanizmusát. A formációváltás problémái foglalkoztatták akkor és foglalkoztatják ma is: a feudalizmus felé való átmenet és a kapitalizmus betörése, tehát a genezis és a bomlás folyamatai. A román fejlődés sajátosságainak elemzésével próbálta megragadni a kelet-európai sajátosságokat. Ő szerkesztette és részben írta az 1939-i bukaresti nemzetközi szociológiai kongresszusra a világhírű Nerej-monográfiát (*Nerej, un village d'une région*

archaique. I–III. köt. Bucureşti, 1939), a Gusti-féle iskola egyetlen egészében megjelent falu monográfiáját, hogy aztán három év múlva saját kritikáját is megírja, az egyetlen fő problémára való összpontosító kutatás szükségességét hangsúlyozva a bukaresti iskola monografikus módszerével szemben. Tudjuk, hogy Dimitrie Gusti a megismerés teljessége érdekében a „keretek” – kozmikus, biológiai, lélektani és történeti – és a „megnyilvánulások” – kulturális, gazdasági, politikai, jogi – körébe sorolta az élet külön-külön is megragadható mozzanatait, és ebben a beosztásban próbálta leírni a falu életének valóságát, abban bízva, hogy Románia valamennyi községének elkészíthető a monográfiája. Ezzel a módszerrel óhatatlanul rendkívül nehezen áttekinthető nyersanyag kerül össze – hangzik Stahl-nak a kritikája. Az viszont kétségtelen, hogy a két világháború közötti Kelet-Európában sehol sem gyűjtöttek össze olyan hatalmas és szép anyagot a falu életére vonatkozóan, mint Romániában. De egyelőre, úgy látszik, hiába. Stahl maga sem tudta már nerez-i anyagát új formába önteni, mint szeretne volna. Néhány kézikönyv összeállítása után – 1948-ban Romániában is betiltották a szociológiát – csak az 1950-es évek szorításának enyhülése után összegezhette tapasztalatait három kötetben (a negyedik még kiadásra vár): *Contributii la studiul satelor devălmaşe româneşti* (I–III. Bucureşti, 1958., 1959., 1965.). Adalékok a román faluközösség történetének tanulmányozásához. A szerény cím arra utal, mintha a szerző érzékeltetni akarná, hogy még nem fejtette ki végérvényesen az álláspontját, kísérletezik. Mindenesetre e mű rövidre fogott át- és átdolgozott változata franciául, olaszul és angolul is megjelent. És többek között úgy sikerült tisztázni a „második jobbagysággal” kapcsolatos kérdéseket, hogy az idevágó részei Maurice Dobb és Paul-M. Sweezy reprezentatív tanulmánykiadásába (*Du féodalisme au capitalisme. I–II. köt. Paris, 1977*) is bekerültek. Közben Stahl egész sor műhelytanulmányt készített. Bár nem tartozik a történész „céhbe”, a „céhbeliék” számára irigylésre méltó akribiával világított meg fontos – történész nemzedékeket foglalkoztató – részletkérdéseket annak igényével, hogy azok tisztázása során messzemenő elméleti következtetéseket vonhasson le. A kenézek sorsának alakulásán keresztül (ahogy ezek Erdélyben beolvadtak a magyar nemeségbe, Moldvában paraszti sorba süllyedtek, Havasalföldön pedig a bojárság részét alkották) érzékeltetni tudta a nemzetiségi szervezet beépülését a feudális jellegű fejlődésbe. A szociológiára apellálva, meg tudta eleveníteni a jogi kategóriák rendkívül ellentmondásos használatu mögött meghúzódó nyers hatalmi viszonyokat, bemutatva azt is, hogy mennyire alkal-

mazhatatlan régióink fejlődésének jellemzésére a nyugati modell. A halálszat, aztán egy másik tanulmányában az okol-rendszer elemzésével azt érzékeltette, hogy a kun és tatár államszervezetnek milyen formái éltek tovább, mint arra már Iorga is figyelmeztetett, de inkább elvi szinten. Tanulmánykötetei: *Controverse de istorie socială românească*. (Román társadalomtörténeti viták.) București, 1969., *Studii de sociologie istorica*. (Történeti szociológiai tanulmányok. București, 1972.)

Az itt közlésre kerülő tanulmány, amely Wallerstein Review-jében jelent meg a *Teorii și ipoteze privind sociologia orinduirii tributare* (A tributális rendszerre vonatkozó elméletek és feltételezések), București, 1980., záró fejezete. Terméke annak a szellemi pezsgésnek, amely az 1960–70-es évek román tudományos életét jellemezte és mintegy összegzése hosszú évek kísérletező munkájának, eredményeinek, immár következetes fogalomhasználattal írva le azt, amire addig csak célzott és aminek kapcsán jelezte, hogy mennyire nem illeszthető be az általános sémába. A magyar olvasó is nyilván érzékeli e tanulmány olvasásakor, hogy Stahl nem „oldja meg” a román nép etnogenezisének, a dáko-román kontinuitásnak a kérdését (és kérdés, hogy a tudományban egy ilyen jellegű kérdést, hogyan lehet „megoldani”, amikor annyira elientétes vélemények feszülnek egymásnak). Eredményei jól példázzák viszont azt, amit a marxizmus szabadságának nevezhetni. Ezzel is élve, Stahl azóta még két jelentős munkát írt. *Emlékiratait* (*Amintiri și gânduri din vechea școală a „monografiilor sociologice”*. – Emlékek és gondok „a szociológiai monográfiák” régi iskolájából – București, 1981.), amelyek izgalmas szellemi önarcképet kínálnak és némileg pótolják annak hiányát, hogy még nem készült komolyabb monográfia a Gusti-féle iskoláról. *Esszékötetében* (*Eseuri critice despre cultura populară românească* – Kritikai esszék a román népi kultúráról – București, 1983.), pedig Lucian Blagának és Mircea Eliadénak, a román nemzeti eredetiségről vallott nézetei kritikáját fejté ki. A metafizikával és a mítoszteremtéssel szemben a tudományos megismerés mellett érvel, új értelmezését nyújtva a folklór genezisének és társadalmi funkcióinak. Munkáját éles támadások is érték. Stahl választát nem olvashattuk. A megtámadott mű borítója két újabb munka megjelenését igéri: 1. *Din istoria gândirii social-politice românești* (A román társadalmi-politikai gondolkodás történetéből); 2. *Probleme confuze de istorie socială românească* (Zavaros román társadalomtörténeti kérdések).

HENRI H. STAHL

A ROMÁN TRIBUTÁLIS RENDSZER

(The Roumanian Tributary System. Review, vol. IX. 1986/4, 619–647.)

Milyen mértékben tekinthető tributálisnak a román fejedelemségek társadalmi rendszere önállóságuk megszilárdulása előtt? És vajon ez a fajta társadalmi formáció miben különbözik attól, amit Marx ázsiai despotizmus névvel jelölt?

Vizsgáljuk meg lefelől e rendszer gazdasági alapstruktúráját, nevezetesen: 1. a mezőgazdasági javakat közvetlenül termelő parasztságot; 2. a termelés faluközösségi szervezetét; 3. a kizsákmányoló osztályt; és végül 4. a tributális rendszeren belüli kizsákmányolási viszonyokat.

1. A paraszti osztály létezése

De vajon hogyan bizonyítsuk be egy paraszti osztály meglétét, amikor ezt igazoló történelmi dokumentumokról szinte egyáltalán nincs tudomásunk?

A szociológia törvényszerűségeinek alkalmazása az egyetlen kínálkozó lehetőség. Vagyis a kizsákmányoló osztály pusztá léte már elegendő bizonyíték arra, hogy léteznie kellett egy kizsákmányolt osztálynak is.

Ha a paraszti tömegek nem is hagytak jól felkutatható nyomokat maguk után, attól még léteztek. Egy társadalmi jelenség dokumentumok hiányában is lehet valódi. Csupán azok ragaszkodnak szűk látókörű nézeteikhez, akik szerint a történelemben „rien n'existe hormis les textes” („nincs más létező, csak a szövegek”).

A parasztság mindig is, szinte egészen a közelmúltig, egy meglehetősen szegény, írástudatlan népesség volt. Sem írásos dokumentumot, sem síremléket nem tudott maga után hagyni. Mégis mindenkor egy olyan népességet alkotott, amely nélkül a társadalmi osztályok történetét nem lehetne megérteni, hiszen semmilyen kizsákmányolás nem képzelhető el kizsákmányolható tömegek nélkül.

Ilyen értelemben a parasztság léte cáfolhatatlan realitás; megsemmisítésére egyetlen kizsákmányoló osztály sem volt képes, de érdekükben sem állott ez. Éppen ezért abszurdum azt képzelni, hogy a rómaiak Dacia

meghódításakor a helyi lakosság teljes megsemmisítését tűzték ki célul. Hiszen így elpusztították volna a parasztságot is, vagyis az egyetlen árutermelő osztályt, noha a létfenntartáshoz a hódítóknak is nélkülözhetetlen volt a parasztság munkája. A légiók ellátásához szükséges állati- és növényi nyersanyagok megszerzése lényegesen egyszerűbb volt a provincián belül, mintha máshonnan hozatták volna. Az az elmélet pedig, hogy a rómaiak maguk váltak földművessé, egyenesen hihetetlen. E szerint ugyanis aktív és kiszolgált katonák, főtisztek, hivatalnokok és kereskedők egyszerűen mind földet műveltek volna. Az a nézet szintén elfogadhatatlan, hogy Daciát kolonuszokkal népesítették újra be. Persze a föld bizonyos mértékű kiosztása lezajlott, bár ezen a területen erre semmiféle régészeti anyag nem utal. Ezzel szemben a Földközi-tenger medencéjében, a Balkán-félszigeten egészen a Dunáig a feltárásokról készült légi felvételek egyértelműen mutatták a parcellázás nyomait.

Tehát ha volt is kolonialepítés, semmiképpen sem lehetett annyira jelentős mértékű, hogy abból az egész provinciát ellátni képes mezőgazdasági népesség nőtt volna ki. Hiszen a római provinciák monumentális épületekkel oly jellegzetesen kialakított városaikkal a civilizáció igen magas fokát képviselték.

Tehát, ha történetesen rá is bukkantunk volna olyan írásos emlékekre, amelyek expressis verbis arról tanúskodnak, hogy az otlakók kiirtása után Daciát kolonuszokkal népesítették be, a többi meghódított terület társadalmi szerkezetének ismeretében az írás betűinek ebben az esetben nem adhatnánk hitelt.

Tény, hogy például a római „villae” típusú birtokok léteztek. Ám a mindennapi léthez szükséges termékek előállításának nem ezek voltak a legalapvetőbb szinterei. Ezek a birtokokon rabszolgák dolgoztak, és az általuk megtermelt javak mennyisége semmi esetre sem volt akkora, hogy a helyi földművesek munkáját pótolhatta volna.

A rabszolgaság létezéséről tulajdonképpen már a barbár időkben is van régészeti anyag. A kizsákmányolásnak ez volt a legkorábbi formája. A történelem során mindig is voltak rabszolgák, még a kapitalizmus idejében is. Ám rabszolgák létezése önmagában még nem jelenti a rabszolgaság rendszerét. Arra sincsen bizonyíték, hogy Daciában rabszolgaság lett volna a római uralom idején.

Noha Dacia Provincia a rabszolgatartó Római Birodalom részét képezte, ebből nem következik az, hogy a tartományban is rabszolgaság lett volna. A birodalom bizonyos régióiban és bizonyos korszakokban valóban

kialakult a rabszolgaság. A rómaiak mindig újabb és újabb területeket hódítottak meg. A különböző időben meghódított területeken más-más módszert alkalmaztak: voltak régiók, melyeket egyszerűen kifosztottak, megint máshol adókat vezettek be, vagy az egész területet ellenőrzésük alá vonták. Feltételezhetjük, hogy Dacia provinciában is alkalmazták a római jogot. Felmerül a kérdés, hogy vajon mennyire jellemző ez a jelenség a római jog fennállása során, és hogy vajon Daciában milyen formában alkalmazták. Akárhogyan is volt, a történelmi materializmus nézeteinek élesen ellentmond az az elgondolás, hogy pusztán a jogalkotás, illetve törvénykezés létrehozhat bizonyos társadalmi rendszert.

Nehéz elképzelni, hogy a római közigazgatási hivatalok, illetve légiók visszavonulása után Dacia provincia feladását az egész mezőgazdasági népesség mozgatásával hajtották volna végre – vagyis a terület lakatlanul maradt volna.

A római katonákat és hivatalnokokat Daciában egy gót népcsoport váltotta fel. Miután ez a vándorló-hódító nép sem rendelkezett földművekkel, ők is az őslakosság kizsákmányolásával jutottak a mezőgazdasági terményekhez.

A következő ezer évre végig ez lesz a jellemző, amikor a sztyepei lovas-nomád törzsek egymást érő hullámai söpörtek végig e területen. A vándorló népek pusztja jelenléte valamely régióban elegendő bizonyítéka a helyi földművelő lakosság létezésének az adott területen. Ők termeltek, időről időre őket rabolták ki, illetve sarcolták meg az újabb és újabb hódítók. Így tehát ez az agrárpopuláció folyamatosan létezett és dolgozott.

Vessük el tehát azt a korábbi nézetet, miszerint a helyi lakosság a hegyekbe vagy az erdőbe menekült a rabló népvándorlók elől. Inkább hosszabb-rövidebb ideig tartó bújdosásról beszélhetünk csak; de ez nem lehetett életformája egy mezőgazdasági népességnek egy évezreden keresztül. A nomád hódítóknak és a letelepedett földműveseknek bizonyos mértékig alkalmazkodniuk kellett egymáshoz. Bizonyos idő elteltével a helyi lakosság mindig visszatért az ősi földre. Mert akár beilleszkedtek a hódító birodalom rendszerébe, akár nem, ezt a földet elődeik hosszú sora tette alkalmassá földművelésre vagy állattartásra.

A legelőváltásos állattartásnál nem lehetett hosszú szünetet tartani. Eltekintve azoktól a rövidebb időszakoktól, mikor a korábbi hódítókat egy újabb nomád nép erőszakkal elűzte, majd letelepedett, az állatokat évszakonként áthajtották, másként e területen nem maradhatott volna fenn

a pásztortársadalom. Az újonnan érkezők előbb-utóbb szintén megállapodtak a helyi lakossággal, lemondtak a rablásról, és szelidebb eszközöz, az adóztatáshoz folyamodtak. A városok elfalusiasodása tény. Nem kevésbé igaz az, hogy a sztyepei nomád-lovas népek végleges kiűzése után Dacia területén szilárd faluközösségeket találunk, melynek népessége termény adót fizetett.

Ám egy mezőgazdasági népesség folyamatos létezéséről szóló elmélet önmagában még nem bizonyítja azt, hogy a termelési folyamatok egy-egy faluközösségen belül mentek végbe.

2. A faluközösségek létezése

A történészek általában elfogadják azt a feltételezést, hogy az állattartási és földművelési munkákat a faluközösségeken belül szervezték meg. A továbbiakban bizonyítékokkal fogom mindezt alátámasztani.

Egyes történészek szerint a korai faluközösségek a meglévő törzsi formációk alapján területi egységenként szerveződtek. Ez az elképzelés azonban vitatható. Hiszen ha elfogadjuk ezt a teóriát, akkor azt is feltételeznünk kellene, hogy már évszázadokkal az államalapítás előtt léteztek ezek a törzsi formációk. Ha mindehhez elfogadjuk, hogy Dacia provinciában rabszolgaság volt, akkor ez nem jelentene egyebet, minthogy Aurelianus visszavonulása és az önálló államok megalapítása között eltelt egy évezred alatt a társadalom visszafelé – a rabszolgatartó társadalmi rendszertől a törzsi társadalom felé – fejlődött volna. Semmi nem igazolja ezt a regressziót, ráadásul a logika is tiltakozik ellene. Keressünk tehát más érveket.

Néhány történész arra hivatkozik, hogy ilyen faluközösségek bizonyítottan léteztek a Balkán-félszigeten is, azokon a területeken, ahol kizsákmányolásukhoz a bizánci adótörvényeket használták. De ismert a velük együttélő szlávoknál is.

Ám ez sem elegendő bizonyíték. Hiszen a faluközösségek a világon mindenütt megtalálhatók; pusztán az egyes kultúrák egymásra gyakorolt hatása alapján nem terjedhettek volna ennyire szét. Elvileg nehéz elfogadni, hogy egyetlen közös törzsről fakadtak volna azok a hasonló, ám mégis más-más társadalmi képet mutató szerveződések, mint az azték faluközösség, a német Mark, az orosz mir, a bizánci anyafalvak, a jávai desza, az indiai kommuna, vagy a román faluközösségi szervezet.

Természetesen a szomszédos területek közötti kulturális hatások mégis lehetségesek, elvileg nem zárhatók ki. Tehát eléggé posszibilis egy bizánci hatás, csak az a kérdés, hogyan jutottak el ezek a társadalmi formák a Balkán-félszigetről a Dunától északra. Ezt a problémát még tisztázni kell. A bizánci agrártörvény két okból sem alkalmas e kérdés megválaszolására. Egyfelől nincs bizonyíték arra, hogy ezt az ún. nomosz georgikosz-t őseink esetében is alkalmazták volna. Másrészt viszont ez a törvény a faluközösségek kizsákmányolásának *egyik módja* volt csupán, a közösségek *kialakulásában* semmiféle szerepet nem játszott.

Ami a szláv együttélést illeti, e tekintetben azt kell megvizsgálni, hogy ez a vándorló népesség egyáltalán falusi-kommunális formában élt-e, vagy hogy egyáltalán elérték-e azt a fejlődési szintet, amikor a törzsek területi alapon szerveződtek. Egyik sem valószínű, mivel tudjuk, hogy ez a szláv csoport rövidesen folytatta vándorlását a Balkán-félsziget felé, ahol faluközösségekbe tömörülve végérvényesen letelepedtek. A szlávok és vlahok kulturális keveredése együttélésük alatt zajlott le. De azt már nehéz lenne eldönteni, hogy vajon a vándorló szláv népesség hatott-e ez egy helyben élő vlahokra, vagy fordítva.

Az orosz mir vizsgálata sem visz minket közelebb a megoldáshoz. A mir ugyanis abban különbözött a román faluközösségektől, hogy ott a földet bizonyos időszakokban újra felosztották. A mirek és a mi faluközösségeinknek is csak jelenbeli formáját ismerjük, tehát az önálló állam megalapítása előtti időkről nem kapnánk hű képet. Módszertani hibát követnénk el, ha ezen ismereteinket a népvándorlások körüli korra vetítenénk vissza. Ahelyett, hogy tisztáznánk a problémát, ezzel inkább zavarosabb képet kapnánk.

Sokkal kézenfekvőbb tehát az, hogy a faluközösségek mindenütt a hasonló gazdasági körülmények objektív hatása alatt jöttek létre. Induljunk ki ebből az elméleti premisszából: a faluközösség olyan társadalmi formáció, mely a termelési folyamatok egy bizonyos fejlődési szintjén jelenik meg, és mindaddig fennmarad, amíg ezek a termelő erők azon a fejlődési szinten állnak. Végső soron ez határozza meg a termelési viszonyok közösségi jellegét.

Tisztában vagyok azzal, hogy ez a szociológiai elmélet ellentétes jelenlegi előítéleteinkkel, melyek kizárják — bérbe vett saját területen történő — egyéni gazdálkodás lehetőségét. Ám ameddig a mezőgazdasági technikák nem haladják meg a rablógazdálkodás szintjét, addig sem az egyéni földtulajdon, sem az egyéni gazdálkodás nem jelenhet meg.

Az állandó megművelésre alkalmas területen folyó egyéni mezőgazdaság viszonylagos újkeletű jelenség. Amíg a mezőgazdasági technikák nem tették lehetővé egy-egy földterület folyamatos használatát, addig a termelés megszervezése csak közösségi formában képzelhető el. Ezek az ideiglenes területek erdőirtásból, vagy a szűzföldek feltöréséből származtak, csupán két-három évig használták őket, utána az erdőt újrasarjadni engedve, parlagon hagyták. Az újabb területek megszerzését, illetve a régiek időnkénti újraosztását szabályozni kellett.

Persze már a törzsi társadalmakban is megtalálhatók azok a keskeny parcellák, ahol a házak, illetve a körülöttük levő kertek állandó használatban voltak. Eredetileg ezek a házhelyek is vándoroltak, de a termelés kizárólag közös területeken, az erdőben, legelőkön, mezőkön folyt. Ezek az egyénileg birtokolt kis házhelyek csak kiegészítésként szolgáltak a faluközösségi rendszeren belül. A munkák elvégzését helyi közösségi szervek irányították, így azok egységes terv szerint folytak.

Ameddig a mezőgazdaságnak megmaradt a területváltásos jellege, addig a faluközösségi rendszer is fellelhető volt. S minthogy ezek a kezdetleges technikák országunkban egészen a 19. századig jelen voltak, ezért bizonyosak lehetünk abban, hogy a helyzet a megelőző évszázadokban sem volt más. Semmi sem utal arra, hogy korábban magasabb szinten állt volna a mezőgazdaság és csak később esett vissza egy alacsonyabb fokra.

A szociológiai premissza felállítása után nézzük mostmár meg a faluközösségek kialakulását és fejlődését országunkban.

Ahhoz, hogy biztosabb talajról induljunk ki, feltétlenül el kell fogadnunk a faluközösségek helyzetét közvetlenül feltáró kutatások eredményeit. Ismeretes, hogy Havasalföldön csakúgy mint Moldvában, a szabad parasztok lakta falvak tömegével fordultak elő. (Havasalföldön mosnieneknek, Moldvában razasi-nak hívták ezeket a szabad parasztokat.) A falvak fejlődését egészen addig nyomon tudjuk követni visszafelé is, amikor a földeket a közösség egésze birtokolta.

Mikor és miért alakultak ki ezek a falvak? Az bizonyos, hogy a 19. században nem alakulhattak ki, miután ezen időszakban már inkább felbomlásukat figyelhettük meg. Tehát mindenképpen korábban kellett kialakulniuk. Időben visszafelé haladva azt is megállapíthatjuk, hogy a 16. és a 17. században már léteztek ilyen faluközösségek. De ezúttal sem állíthatjuk biztosan, hogy ezekben a századokban születtek, mert ekkor is találunk példát némelyik felbomlására. Hol jobbágyi falvakká váltak, hol

pedig újra a szabad paraszti termelés állt vissza. Ennélfogva kialakulásukat még ennél is korábban kell feltételeznünk.

Bár meglehetősen szegény dokumentációs anyag áll rendelkezésünkre, megállapíthatjuk, hogy a faluközösségekről fennmaradt legkorábbi írások később születtek, mint maguk a települések. Mi több, az is elképzelhető, hogy azok már az önálló állam megalakulása előtt is léteztek.

Miután a barbár népvándorlás ezer éve alatt nem fejlődhettek ki, nagyon valószínű, hogy ezek a faluközösségek mind a római uralom alatt, mind előtte, vagyis már a korábbi dák államok idején is léteztek.

Összefoglalva, bár nem tudjuk pontosan behatárolni azt a korszakot, amikor a társadalmi fejlődés a faluközösségeket életre hívta, joggal feltételezhetjük, hogy mindez annyira korán bekövetkezett, hogy eredetük valóban egy primitív, prehistorikus kommunizmusban gyökerezik.

3. A román faluközösségek szövetségi és hadi jellege

Ellentétben azzal, amit Marx az indiai faluközösségekről írt, a román falvak nem képeztek mozdulatlan, amorf tömeget. Ellenkezőleg, katonai akciókra voltak képesek, mert szövetségbe voltak szervezve s főnökeik olyan társadalmi kategóriát képeztek, amelyik képes volt magát állami formában szervezni.

A pápai kancellária által 1247-ben a johannita lovagok számára kiadott diploma, a társadalom szerkezetét feltáró legkorábbi, az önálló állam megalapítása előtti időkből származó írásos dokumentum *maiores terrae*-ként említi ezeket a vezetőket, és név szerint is kiemeli közülük Farkas és Ioan kenézt, valamint Litovoi és Seneslav vajdát. Mindannyian egy-egy területért voltak felelősek, megvédték azokat a tatár hódítóktól, s a terjeszkedő magyar állammal is versengtek.

Némi magyarázatra szorulnak ezek a szövetségi formációk, melyeket a *kenézek*, (falvak kisebb szövetségi rendszerének vezetői) és a *vajdák* (a szövetségi rendszerbe tartozó falvak összességének vezetője) irányítottak.

Dimitrie Cantemir (1673–1723) említést tesz a híres „paraszt köztársaságokról” (a moldvai Cîmpulung, Vrancea, Tigheci); jelentőségüket nem becsülhetjük le.

E három köztársaságon kívül hasonló fejlődés figyelhető meg más régiókban is. A népi terminológia „țară”-nak (ország) nevezte ezeket a területeket (Olt, Avas, Máramaros, Barcaság) („ország, amelyik tele van kis

országokkal”, mint Ion Conea mondotta). Tehát ezek a konfederációk tulajdonképpen országon belüli „országok”. A moldvai állam központjának közvetlen közelében volt idegen testként beágyazódva Cîmpulung szabad paraszti területe.

Az osztrák uralom alatt Cîmpulung sokat veszített önállóságából. Vracea ezzel szemben erős és szilárd maradt. Bár katonai szerepét elveszítette, az ún. „az egész vracea-i nagy közösség” a múlt század közepéig fennmaradt, néhány kisebb alakulata még a második világháború idején is működött. Mindez jól bizonyítja, hogy a falusi szövetségek meglehetősen erősek lehettek valaha. A legenda szerint a törökök ellen küzdő István vajdát egy vracea-i öregasszony fia segítették. E legenda bizonyos valóságos elemeket is tartalmaz.

Az ázsiai despotizmustól tehát különböznek ezek a falusi szövetségek, melyek képesek voltak megvédeni magukat az ázsiai behatolóktól. Ez a paraszti réteg a későbbiek során – az önálló állam kialakulásának korai szakaszában – hadba hívható maradt. Erre a tanulmány további részében még visszatérünk.

4. A kizsákmányoló osztály; az állam szerkezete

A későbbi állam csírái tehát ezekben a faluközösségi szövetségekben alakultak ki. Vezetőik nemcsak arra voltak képesek, hogy a sztyepei lovas népeket, illetve később a középkorban támadókat feltartóztassák, de nagyobb hadsereg szervezését és irányítását is sikerrel oldották meg.

Ezek a társadalmi funkciók egészen a nomád beözönlések idejére vezethetők vissza. Tudomásunk van arról, hogy a *kenéz* méltóságot viselők például a tatárok részére gyűjtötték össze az adókat, vagy hogy a helyi csapatok is részt vettek a kunok balkáni, illetve európai harcaiban. Egyetértek N. Iorga-val, aki szerint uralkodó osztályunk és a kunok vezetői között egyfajta szimbiózis alakult ki.

Milyen körülmények között indult meg vajon a helyi arisztokrácia és a nomád vezetők szétválása, és hogyan sikerült egy önálló állam alapjait lerakni?

Marx és Engels szerint egy állam kétféle módon jöhet létre: *organikus növekedés* és *hódítás* útján. A mi államunk esetében a két különböző fejlődés kombinációjáról beszélhetünk; a nomád hódítás útján létrehozott szervezet kiegészült az organikusan fejlődő önálló arisztokráciával, akik végül teljesen átvették a hódítóktól a vezetést.

Az indiai fejlődés tanulmányozása során Marx elemezte azt a folyamatot, amikor a hódítók szerepét mások veszik át. Marx kifejtette, hogy az új hódítók, miután kiűzték a korábbi hódítókat, gyakorlatilag semmit sem változtattak a meglévő termelési és kizsákmányolási viszonyokon.

Történelmünk esetében nem érkeztek újabb hódítók, ezzel szemben az őslakosság foglalta vissza a területet és űzte ki a hódítókat.

De ebben az esetben is az történt, hogy a falvak lakossága folytatta létfontosságú termelő munkáját, míg az uralkodó osztály a korábbi módszer szerint adóként hajtotta be a terményfölösleget. Az ily módon kialakult államban két egymással kibékíthetetlen ellentétben álló osztályt találunk: a kizsákmányolt paraszti, illetve a kizsákmányoló katonai-uralkodó osztályt.

A kizsákmányolás biztosítására az uralkodó osztály egy központosított államstruktúrát (domnie) épített ki.

Ellentétben a magasabb fejlettségű államokkal, ez a korai állam (domnie) nem látta el az osztályok közötti ellentétekben a bíraskodás szerepét. Legfontosabb feladata a kizsákmányolás erőszakos biztosítása volt. Az állami funkció eredete korábbra vezethető vissza. Kezdetben a terület visszahódítása, a nomádok elleni harc irányítása volt a feladata.

Mindenféle katonai akció egyéni vezetést kíván. A *vajdának*, azaz a hadak vezetőjének kézbe kellett venni az összes meglévő *kenézség* és *vajdaság* vezetését, hogy belőlük ütőképes, fegyvelmezett hadsereget alkosson. Az egyéni vezetést harcok és kompromisszumok árán sikerült megszerezni. Garantálni kellett a terményadó folyamatos behajtását, a terület adminisztratív irányítását.

A korábbi faluközösségi szövetségek vezetőiből kialakult egy társadalmi osztály, megalakult az első központosított állam (domnie). De az állam legtöbb feladatát csak úgy tudta ellátni, hogy a korábbi vajda olyan helyi uralkodó lett (domn), aki egymaga vette kezébe nemcsak a katonai, hanem az igazgatási irányítást is.

Ilyen szempontból ez az állam nem hasonlít egyetlen ázsiai despotizmushoz sem. Az uralkodó, bár hasonlóképpen a faluközösségek kizsákmányolása révén emelkedett ki, nem rendelkezett korlátlan hatalommal, és nem is tisztelték istenként. Egyszerűen saját társadalmi osztálya élén állt, újonnan szerzett hatalma korlátozva volt. A folyók áradását nem kellett hatalmával szabályozni, vagy akár korlátoznia, ahogyan azt az ázsiai egyeduralkodók megtették. Még az uralkodó osztályon belül is korlátozva volt a hatalma, mivel a *bojárok* (a vajdák és a kenézek együtt), meg-

lehetősen fegyelmezetlennek bizonyultak. De mégsem alakult ki széthullás, még kevésbé anarchia. Valami csak akkor tud részeire esni, ha már korábban egy egységgé összeállt. De itt a formálódás folyamata éppen hogy csak elkezdődött. Az állam lassan, sok nehézség leküzdésével kialakulóban volt. Nem lehet szó anarchiáról, azaz az egységes vezetés hiányáról azért sem, mert a bojárok nem tudták volna megszerezni a hatalmat, leigázni a falvakat anélkül, hogy osztályérdekeiket ne egyeztette volna a központi hatalommal. Rivalizálásra, engedetlenkedésre akadhatott bőven példa – ez mindenütt így volt –, de ezek nem lehettek jelentősek. A lejátszódó társadalmi folyamatok mindenképpen az állam megszilárdulásához vezettek.

Az állam kialakulását bizonyítja a városi centrumok kiépülése. Olyan központok voltak ezek, melyek mezőgazdasági termeléssel nem foglalkoztak; kezdetben katonai táborok voltak, azonban rövidesen a központi irányítás adminisztratív, pénzügyi, kereskedelmi és vallási székhelyeivé váltak. Mindez egy későbbi nagyobb arányú fejlődés előfeltétele volt.

A városok társadalmi-gazdasági arculata mindig tükrözi az adott állam természetét is. Korábbi tanulmányaimban megkíséreltem ezeket az uralkodó kerületeket elemezni; a dokumentumok alapján megvizsgáltam néhány moldvai városi központot „az országgal való egyesítés” (topire cu țara) szakaszában. A városok korábbi létezéséről éppen ezek a tények tanúskodnak. Valószínű, hogy ezek a városi központok már az önálló állam megalapítása előtt kialakulhattak, körülöttük falvak gyűrűje volt, melyeknek lakói nem azonosíthatók a későbbi, jobbágyi sorban élő paraszttal. A parasztnak kötetmei közé tartozott a városok élelmiszerellátása, erődítmények építése, és a közös védelemben való részvétel.

Bárki kétségbe vonhatja az uralkodói kerületek szerepének általam fölvezetett interpretációját. A városok létezését azonban régészeti leletek – az építmények máig fennmaradt maradványai is alátámasztják. Az Argeș fejedelmi udvarban álló gyönyörű templom remekül példázza ezt, ahol egy bizánci jellegű épületegyüttes közepén lovagsírokat találtak. A lovagok nyugatias öltözéke éles ellentétben áll az akkori idők falusi életmódjával.

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a bojárok osztályának állandó fővárosa lett volna. Ellenkezőleg, ezek a fejedelmi udvarok arra az állapotra utalnak, amikor még minden kialakulóban, mozgásban volt; az uralkodók Havasalföldön Argeș, Cîmpulung, Tîrgoviște és Bukarest, Moldvában Siret, Baia és Iași között ingadoztak. Az ország uralkodói másodrangú udvaraikat is felkeresték időről időre, így vándoroltak udvartartásukkal

egyik helyről a másikra. Az uralkodó által kiadott iratokon a bojárok tanúként, illetve részvevőként szerepelnek.

Az állam alapjainak lerakásakor az uralkodó felfegyverzett csapatai keresztül-kasul bejárták az ellenőrzésük alatt álló területet, biztosították a kereskedelmi útvonalakat, behajtották a faluközösségektől a vámokat és adókat. Mindehhez a központi hatalom fizikai jelenléte elengedhetetlen volt.

5. Az állam gazdasági alapjai

Amint az ország felszabadításának gazdasági kötelezettségét és az állam autonómiájának biztosítását teljesítették, a bojárság előtt új feladat állt immár: a központi irányítás megszervezése, elsősorban a gazdaság alapjainak biztosítása.

Már az államalapítás előtt is a vámok és az adók jelentették a lehető jövedelemforrást. Nem foglalkozunk e helyütt a vámok részletes vizsgálatával, hiszen ezek az uralkodó személyes jogkörébe tartoztak, ezért sem tributális, sem feudális jellegük nem volt. Pusztán azt említjük meg, hogy a különféle vámok már a nomádok idején ismertek voltak. A helyi lakosság azután átvette ezt az aprólékosan kidolgozott vámrendszert a hódítóktól. Erre utalnak a fennmaradt tatár terminus technicusok, mint például az *olac* (belső postai úthálózat), vagy a mentességet jelentő *tarcan* szavak.

A vámok kérdése egyébként azért is fontos, mert kezelésüket fokozatosan vette át a bojárság – vagy ajándékba kapták, vagy megvásárolták a jogot – így részesedve a hatalomból. De erről szóljon majd egy másik tanulmány; ezúttal vizsgáljuk meg az adóztató vonatkozásokat.

Mind az állam, mind a bojárság számára a legjelentősebb jövedelmet a faluközösségektől behajtott terménytöbblet-adó jelentette.

A terménytöbblet begyűjtésére már a kezdet kezdetén kiépült egy igen jól működő rendszer. Minden bizonnyal ez esetben is nomád átvételtől volt szó. Valószínű, hogy a hódítókkal együttműködő vezetőknek alkalmuk nyílt arra is, hogy megismerjék ennek a társadalmi formációnak a működési mechanizmusait; nemcsak a katonai taktikát és technikát, hanem a fiskális irányítást is ellesték. Másként nem valószínű, hogy önálló állam ilyen hamar sikereket ér el saját fiskális rendszerének kialakításában.

A nomádok adóbeszedő szolgálait (daruga), akiknek a feladata volt adott időben adott mennyiség behajtása, felváltották a hasonló feladattal megbízott állami adószedők.

Az uralkodó adószedői az udvarból kerültek ki. E tekintetben C. C. Giurescu is egyetért velem. Magam mégsem tudok teljesen egyet érteni vele, mert rajtuk kívül az uralkodó fiskális apparátusához kellett tartoznia a faluközösségek megbízottainak is. Mint tudjuk, a falvakra az ún. csiszlát vetették ki. Vagyis minden közösség számára meghatároztak egy bizonyos mennyiséget, amit ezután az egyes háztartások gazdasági lehetőségeihez mérten osztottak fel a falu fizetésre kötelezett lakói között. Ezt nevezték *aruncătoare*-nak, kivetésnek (Erdélyben dobok [arunc]). Ehhez ismemei kellett persze a falu minden egyes lakójának helyzetét. Így ezt a feladatot az állami tisztviselők helyett a falugyűlésre kellett bízni. Amíg a csiszla rendszer érvényben volt, addig minden közösségnek szüksége volt erre a helyi hatóságra, hogy az jelölhesse ki a fizetendő mennyiséget, behajtassa azt és átadja az állami adószedőknek.

Az egységes adórendszer bevezetésére csak jóval később került sor. Mindezt az ún. Szervezeti Szabályzat is megerősíti; egészen a 19. századig ugyanis a faluközösség megbízottai látták el a fejenkénti adókivetés feladatát. Ahhoz sajnos kevés anyag áll rendelkezésünkre, hogy elemezzük az adókivetés- és behajtás módjait. Az biztos, hogy tributális jellegű volt. Később Dimitrie Cantemir számol be a moldvai Cimpulung parasztköztársaság és az állam pénzügyi viszonyáról.

A moldvai Cimpulung 15 falu szövetségéből állt, melyeknek „saját különböző szokásaik és ítélkezésük” volt. „Néha érkezik hozzájuk két uralkodói udvarnok, de gyakran elűzi őket a felbújtott nép . . . És együttesen fizetik ki az éves adót; nem annyit, amennyit az állam követel, hanem csak annyit, amennyit az uralkodónak megígértek; valahányszor új uralkodó kerül hatalomra Moldvában, mindig újabb egyezséget kötnek. És ha az uralkodó növeli követeléseit, újabb terhet ró ki rájuk, akkor ők ezt nem teljesítik, hanem inkább a messzi hegyekbe menekülnek. Ezért az uralkodók soha nem kértek tőlük többet, csak amennyit kötelezettségként magukra vállaltak.” A fenti idézet nagyon jól tükrözi a tributális viszonyokat.

Igaz ugyan, hogy ez egyedi eset volt. Ám ez esetben is meg kell vizsgálnunk, hogy vajon mikor alakulhatott ki. Abban az időben, amikor az állam már konszolidálódott? Bizonyosan nem akkor. Sokkal valószínűbb, hogy ezek az adófizető „köztársaságok” egy korábbi korszak maradványai voltak.

Ezek a „parasztköztársaságok” vállalták a terhek nagyobb részét, rajtuk kívül az ún. szabad falvak (ezekben nem találjuk meg vezetőként a

bojárokat) is adóztak; ők közvetlenül a központi irányítás alá tartoztak. Az állam minden egyes falura bizonyos összegű adót vetett ki. Az összeg előteremtéséért a falu egésze volt a felelős. A közrend elleni vétségért az egyénekre mért büntetést (duşegubine) is a falu fizette.

Ezt a fajta fiskális szervezetet később egy egészen más adórendszer váltotta föl, a fejenként kivetett adó (bir). A jobbágyfalvak esetében ezt az adót – az állam és saját maga részére – a földesúr hajtotta be.

6. A bojárság születése és gazdasági alapjai

Vajon hogyan alakult ki az uralkodó körüli osztály, a bojárság, és hogyan viszonyult a faluközösségi rendszerhez? E kérdést illetően történéseink különböző állásponton vannak. Egy régebbi elgondolás szerint – melyet N. Bălcescu vázolt fel, később N. Iorga némi módosítással szintén átvett – a parasztság kezdetben szabad volt és csak jóval később került jobbágy sorba. C. Giurescu vitatta ezt. Szerinte a parasztlakosok mindig jobbágyok voltak.

Vizsgáljuk meg mindkét elgondolást az eddigiektől különböző elméleti szempontból. A szabad parasztságról szóló elmélet nem állítja, hogy kizsákmányolás sem volt. Magától értetődik, hogy megfelelő gazdasági alap nélkül a bojárság sem létezhetett volna, ez azonban nem jelenti, hogy jövedelmük feudális kizsákmányolásból származott.

Az állami bevételek különböző forrásból származtak, de egyik sem volt feudális, hanem regále jellegű. Ahhoz, hogy az ország kereskedelmi útvonalairól befolyó vámokat az államkincstár beszedhesse, nem kellett deklarálni az állam földtulajdonosi jogát. Hasonlóképpen a faluközösségekben termelt többletterményadót sem azért hajtották be, mert a földek, vagy éppen az emberek az uralkodó tulajdonát képezték. A parasztlakosok ebben az időben nem lehettek jobbágyok, vagy esetleg kvázi-rabszolgák, hiszen a nomádok elleni harcok nemrég zajlottak le, a parasztlakosok kezében még ott voltak a fegyverek. Az uralkodó joga a terményfölösleg begyűjtésére, a robotmunka kikényszerítésére az állam koercitív hatalmából fakadt.

Vajon a bojárság is élvezte ezeket a jogokat? A bojárok az állam kizsákmányoló rendszerének közvetlen haszonélvezői voltak. Az állami kincstárból rendszeres szubvenciókat, a királytól adományba vagy bérletbe regále jogokat kaptak.

Ha a fentieket el is fogadjuk, ezzel még nem válaszoltunk az alapvető kérdésre. Ugyanis csupán egy nagyon szűk réteg, az uralkodó által alapított

monostorok, valamint a fejedelmi udvar bojárjai élvezték ezeket a privilégiumokat. A bojárság egésze, mint osztály, nem. Ezért ennek az osztálynak nem is lehetett gazdasági alapja a regálékból származó és egyébként is csak egy szűk réteget gazdagító adomány. A bojárság bevételei egészen másnonnan származhattak.

Bizonyos, hogy az államalapítást követő évszázadokban a bojárság a falvak direkt kizsákmányolásával, jobbágyi sorba kényszerítésével jutott bevételhez. De így volt-e ez már korábban is, az önálló állam kiépülésének időszakában? A lakosság összetételét tekintve kétféle faluról beszélhetünk: szabad paraszti falvakról, ennek parasztjai függetlenek voltak a bojároktól, illetve jobbágyi falvakról, ahol a parasztok feudális kötöttségben éltek. Történéseink plasztikusan ismertették azt a folyamatot, melynek során a legtöbb szabad paraszti faluból fokozatosan jobbágyi falu lett.

Ebből a tendenciából persze nem következtethetünk arra, hogy eleinte minden falu szabad parasztok lakta település volt, és csak később estek a bojárság megköttése alá. Ily módon nem érthetnénk meg, hogy korábban mi lehetett a bojárság gazdasági bázisa.

Az ellenkezője is téves feltételezés; ha korábban minden falu jobbágyi lett volna, hogyan születhettek volna olyan szabad paraszti falvak, melyek egészen a közelmúltig fennmaradtak.

Az igazságot valahol máshol találjuk meg. Tételezzük fel, hogy a bojárság sem a falvak jobbágyi sorba kényszerítésére, sem a tőlük kapott adományok szerzésére nem volt képes.

A feudális alávetésre akkor lett volna lehetőség, ha a bojárok mint külső hódítók a helyi lakosságot erővel leigázzák. Az ázsiai despotizmusok azt mutatják, hogy az ilyen hódítás esetén is inkább tributális viszony alakult ki a hódítók és a meghódított faluközösségek között. Vagyis a bojárok nem váltak földek és megművelői tulajdonosaivá.

De a mi esetünkben a bojárság is helybeli volt; a földet művelő népességből emelkedett ki. A kérdés tehát az, hogy mi módon. Hogyan vált olyan társadalmi osztállyá, amely mások munkájából, később feudális alávetéséből szerzett vagyont?

Engels azt írja, hogy az arisztokrácia vagy *nemzetiségi*, vagy *törzsi* eredetű. Én inkább azt mondanám, hogy a miénk „szövetségi arisztokrácia”, mivel nálunk törzsek, vagy nemzetségek helyett faluközösségi szövetségek alakultak ki.

A johanniták diplomájában említett *maiores terrae*-k a kenéz, illetve a vajda méltóságokat takarták. A katonáskodó osztály tagjai — a bojárok —

a helyi arisztokrácia részét képezték és saját faluközösségeiken belül rövidesen megszerezték a privilégiumokat. Mindez nagyjából az államalapítás körüli időkre tehető.

Ebben az időben a faluközösségek bizonyos közérdekű szolgálatot fizettek meg az adott funkciókat betöltő személyeknek. Ez semmiképpen nem nevezhető feudális viszonynak. Még a 16. századból sem találunk olyan dokumentumot, mely szerint a bojárok a földek és művelőinek tulajdonosai lettek volna, csupán a terményfölöslegből részesültek. A termelési folyamatok megszervezését sem ők irányították.

A bojárok és a parasztok közötti kapcsolatot nem ítélnénk meg a későbbi dokumentumok alapján. Ezt a viszonyt legtöbbször az újkori jobbágyság egyébként is rosszul értelmezett társadalmi ellentétéinek fényében szokták bemutatni.

A valóságban sokféle viszony létezhetett a faluszövetségek és az uralkodó osztály között.

A törzsi-nemzetségi vezetők társadalmi osztállyá szerveződése egyetemes történeti folyamat, ám területenként más-más sajátosságokat figyelhetünk meg. Egészen más volt a társadalmi szituáció nálunk, a nomád beözönlések idején, mint Európa nyugati részein, ahol a germán népek hódítottak. Itt korábban egy római-gall kizsákmányoló osztály tartotta függésben a parasztokat. Ezeket a területeket a barbár hadurak elosztották maguk között; hierarchikus viszony alakult ki az uralkodó és vazallusai, illetve azok vazallusai között. Így született meg az új feudális osztály, amelyik teljesen átvette a római uralkodó osztálytól a termelésirányítási feladatokat is. A parasztok tömegei dézsmával és robottal fizettek, tehát egyértelműen feudális kizsákmányolásról beszélhetünk.

Nálunk nem voltak ilyen kolonusi földek, amelyeket a helyi méltóságok birtokoltak. A bojárság nem vehette át valamely korábbi birtokosok szerepét. Ennek az osztálynak az eredete a korábbi kenézi és vajdasági szövetségekhez fűződik, mely szövetségek a munka megszervezésére és a terület megvédelmezésére jöttek létre. A bojár osztály eredete szorosan kapcsolódik ezeknek a faluszövetségi szövetségeknek sajátos törvényeihez. A bojárság és a faluközösségek közötti organikus kapcsolat sokáig fennállt. A bojárok jóval később sem rendelkeztek összefüggő hűbérbirtokkal, csak szétszórt faluközösségekkel.

A feudális földesúr a faluközösségek irányítója volt. A jobbágyi falvak tulajdonképpen hasonló jellegűek voltak, mint a szabad paraszti falvak, mert a termelési folyamatok azonos technikai szintjén alakultak ki.

Ezért a szabad paraszti falvak a jobbágyfalvak prototípusai is lehetnének. Parasztkok nélkül a földet, föld nélkül a parasztkokat sosem birtokolhatta a bojártság. Ezért mindig az osztatlan faluközösségek fölött rendelkezett.

Elméletileg semmi meglepő sincs ebben az állításban. Tudjuk, hogy az orosz falvakat, bár jobbágyok lakták, mégis a *mír* formában szervezték meg. Hasonlóképpen a mi feudális falvaink is kommunális jellegűek voltak. A különbség annyi, hogy nálunk tömegével fordult elő szabad paraszti falu is. Mindkét típusú település elemzése segít minket a probléma tisztázásában.

A kérdés csupán az, hogy mi döntött az egyik, vagy másik fejlődés irányában?

Feltételezhetnénk, hogy a közösségek vezetői között fennálló különbségek döntöttek. Egyesek az uralkodó osztály magját, a katonai vezető réteget alkották, a többiek a falvakban maradtak, és mint szabad parasztkok fokozatosan beolvadtak a parasztságba.

Az állami hatalom kezdetben nem terjedt ki a teljes földterületre. Később a tatároktól visszahódított síkságokat is megszerzték. A hegységek és a domságok régióiban másképp formálódott az állam, mint később ezeken a sík vidékeken. A szabad paraszti falvak nagy tömegben a hegyvidéken voltak jellemzőek, míg a jobbágyfalvak inkább a síkságokon.

Lehetséges, hogy a terület visszafoglalásáért harcoló bojárok újabb faluközösségek megszerzésére is törekedtek. Ilyenkor nagyobb volt a kizsákmányolás mértéke, hiszen ők eredetileg nem tartoztak ezekbe a közösségekbe.

Ezt a feltételezést azonban még a dokumentumok és a térképek alapos tanulmányozásával kell igazolnunk.

Ha a bojárok az újabb területek meghódításakor a korábban megszokottól eltérő módszert alkalmaztak a falvak alávetésére, akkor ez a folyamat fordítva is lejátszódhatott; az újonnan kialakult módszert alkalmazhatták a régebbi falvaknál is. A jobbágyfalvakban meglevő társadalmi relációkat kivetítették a szabad paraszti falvakra. A terménygazdálkodás így alakult át a kényszer mind erőteljesebb alkalmazásával lassan piacgazdálkodássá.

De ez már történelmünk egy másik fejezetébe tartozik.

7. A tributális rendszer gazdasági jellemzése

A társadalomtörténeti kutatások alapvető szempontja kell hogy legyen az az elképzelés, miszerint minden egyes specifikus termelési mód gazdaságilag determinált.

Ezért vizsgáljuk most meg a tributális rendszert szigorúan gazdasági szempontból; nézzük meg, hogy miben tér el a feudális viszonyoktól.

A járadékról szóló elméletek elsősorban a kapitalista társadalmi fejlődés kapcsán váltak ismertté.

Most nem elemezzük Anderson, Adam Smith, Malthus, vagy Ricardo nézeteit e témában. Csupán a Marx által levont következtetéseket tartjuk szem előtt. Ezek segítségünkre lehetnek a tributális rendszer világosabb megértésében.

A kapitalista rendszerben a járadék elemzéséhez három összetevőt veszünk figyelembe: 1. a földek tulajdonosait, akik annak használatát átadva ellenértékképpen földjáradékot kapnak; 2. a vállalkozók, akik átveszik a termelés irányítását, és tőkét fektetnek be azért, hogy nagyobb profitot érjenek el; valamint 3. a földek közvetlen művelőit, akik munkájukért bért kapnak.

Az előállított termékeknek árujelligük van, azaz csereértékük, amely bizonyos árakban konkretizálódik.

Marx részletesen elemezte e három összetevő kapcsolatát: a termelt áruknak a csereértéke a közvetlen termelők által végzett többletmunkából eredő érték-többletként vehető számításba, amiből mind a járadék, mind a profit származhat. A tributális rendszerben persze nincsenek meg ennek a kapitalista járadékrendszernek alapvető elemei, vagyis a földjeit bérbe adó tulajdonos, a földet bérlő tőkés, a munkáját alkalmazottként áruba bocsátó földműves.

Természetesen fennáll annak a lehetősége, hogy többletterméket termeljenek, vagyis a dolgozók szükségleteit meghaladó termékmennyiség keletkezzék. A fiziokraták által abszolút járadéknak nevezett mennyiségről van itt szó. (Ricardo ezt nem tekintette járadéknak.)

Helyezzük a tributális rendszert a járadékelmélet keretei közé. Képzeld el, hogy minden faluközösségnek volt egy névleges tulajdonosa, akár egy kollektív szervezet, akár az uralkodó. Nem valószínű, hogy egy névleges tulajdonos hasonló jogkörrel bírt volna, mint az a birtokos, aki effektíve is rendelkezett földje felett, eladhatta, illetve bérbe adhatta azt. A faluközösségen belül a földműves maga volt a tulajdonos, bár nem állan-

dóan és teljesen birtokolta a földet (*jus utendi, fruendi, abutendi*), hanem időlegesen, a közösség részeként. Ez tehát nem tekinthető magántulajdonnak.

A közvetlen földműves csak munkaerőjét adja a termeléshez, tőkét nem fektet be; amit előállít, annak csak használati értéke (nem pedig cseréértéke) van. Ahogyan egy szerszámot is a természetben meglévő anyagokból állít elő, ugyanúgy gyűjti össze és használja fel a füvet, a fát, az állatokat és a növényeket. Termelőmunkájával állítja elő a létfenntartásához szükséges termékeket, illetve azt a többletet is, amit a tributális arisztokrácia elsajátít tőle. Az arisztokrácia viszont nem a tulajdonos jogán gyűjti be az adókat, hanem a közösséget végzett szolgálatai alapján.

Ameddig ez a helyzet fennáll, nem beszélhetünk árutermelésről, vagy cseréértékforgalomról, csupán használati érték termelésről. Beszélhetünk továbbá szükséges és túlmunkáról, de nem beszélhetünk értékről és érték-többletről.

Ez a rendszer tehát távol állt a cseregazdaságtól, még távolabb a kapitalista gazdaságtól, csirájában azonban tartalmazta a járadékrendszer néhány elemét.

Később a termelési folyamatok irányítását, illetve a közös földek feletti rendelkezés jogát egy társadalmi réteg magához ragadja és a terményfölösleget is megszerzi. Ez esetben bizonyos mértékig feudális járadékról beszélhetünk, amikor először a termék-többlet, később munkaerő, illetve pénz behajtását figyelhetjük meg abban a mértékben, ahogy a feudális földesúr gazdából tulajdonos és saját „kezelésben” termelő vállalkozó lesz.

A kapitalista járadékrendszer két alapvető eleme megjelent tehát a feudalizmusban: a kizsákmányoló, aki ugyan nem tőkés és a kizsákmányolt, akit nem fizetnek ki bérrel.

A feudális gazdaság problematikáját egy más alkalommal elemezzük majd; e helyütt csak a tributális termelés nem-feudális jellegét emeljük ki.

Az adózástól a feudális járadék kialakulásáig tartó szakaszt történeNSEINK „prefeudális rendszernek” nevezzük. Én javasolom a tributális jelző használatát a következő indokok alapján: 1. A tributális rendszerből nem mindig jön létre feudális rendszer; mint ahogyan a feudális rendszert sem előzi meg szükségképpen egy prefeudális rendszer. 2. Nem nevezhetünk valamit prefeudálisnak pusztán azért, mert a feudalizmust előzte meg. A feudalizmus a kapitalizmust előzte meg, mégsem nevezük „prekapitalizmusnak”, ahogyan a kapitalizmust sem hívjuk „preszocializmusnak”.

Kézenfekvőbb tehát a tributális jelző használata; e rendszer az ázsiai despotizmus egyik sajátos változata, a marxista szociológiai szakirodalomban elemzett egyik alapvető típusa volt.

8. Véggövetkeztetések

Véleményem szerint, jelen tanulmányban tárgyalt problémák további elemzésre érdemesek, hogy történészek és szociológusok közös meg egyezésre juthassanak nem annyira a terminológia, mint inkább a lényegi kérdéseket illetően.

Akár elfogadjuk, akár nem, a feudális rendszertől különböző tributális rendszer gondolatát, a termelési módok kialakulásának folyamata további vizsgálódásra ad lehetőséget.

Különösen lényeges kérdés ez a török uralom alatti korszak vizsgálatakor, amikor az ún. harács (az adó egy speciális fajtája) jelentette gazdasági életünk egyik alapvető tengelyét. Az oszmán birodalom tulajdonképpen a rabló nomád államok más formák közt való újjáéledése volt.

Végezetül tekintsük át röviden az ún. „tributális rendszerből” a feudalizmusig tartó átmeneti szakaszt.

Mindkét formáció a pásztorkodó-földművelő faluközösségek kizsákmányolására épült.

Összefoglalva az eddigieket, a következőket szögezhetjük le:

1. Először megkülönböztettünk egy termelési módot, amely a termelőerők fejlődésének adott szintjén objektíve alakult ki; ez a faluközösségek (sate devälmaşe) társadalmi-gazdasági formájában konkretizálódott.
2. Elfogadtuk, hogy ezek a közösségek terménytöbbletet állíthattak elő, melyet kétféleképpen sajátíthattak el tőlük: adóztató, illetve feudális formában.

A kizsákmányolás e két eltérő típusát a következőkben mutatjuk be:

1. a tributális rendszer jellemző vonásai:
 - a) a faluközösségek többletermékeit az uralkodó osztály központosított államhatalma sajátítja el;
 - b) az adóbegyűjtésnek tributális jellege volt, amennyiben a mennyiséget és az időpontot előre meghatározták, azt a falu egészének kellett előteremteni (cislă); az adó a kincstárba került;

- c) az uralkodó osztály jogai kizárólag fiskálisak, a tributális kizsákmányolás élösködő jellegű, mivel a termelési folyamatban a kizsákmányolók nem vettek aktívan részt.
2. Ezzel szemben a feudális kizsákmányolás a következőképpen mutatható be:
- a) közvetlenül és személyesen a helyi földesurak a kizsákmányolók, miután átvették a korábban a közösség kezén levő irányítás jogát;
 - b) ilyen minőségükben a helyi urak – a bojárok – beavatkoznak a termelés társadalmi folyamatainak szervezésébe, irányításába;
 - c) a többletermék elsajátítása dézsma formájában történt, vagyis a megtermelt javak tizedében;
 - d) a dézsmát háztartásonként szedik be (nem falvanként);
 - e) a bojárok nemcsak uralmi jogaikkal élnek, de saját gazdaságot alapítva robotmunkára is kötelezhetik a parasztokat;
 - f) bizonyos gazdasági tevékenység az ő monopóliumukat képezi (malom, kocsmá, kereskedés);
 - g) ő képviseli a faluközösséget a központi hatalom előtt; felelős volt
 - az állami adók beszedéséért
 - biztosította a közrendet
 - bíráskodási joga révén rendezte a helyi konfliktusokat.

Röviden, a feudális kizsákmányolás nem élösködő, hanem aktívabb szerepet kívánt.

Legfejlettebb formájában a feudális kizsákmányolás az egész falu területére kiterjedt; a földesúr rendelkezett a parasztok munkaerejével is.

A fentiekben vázolt két, egymással ellentétes modell két elképzelt típus leírása volt. A kutatásoknál inkább csak eszközként használhatók fel.

Vagyis a „tributális” és a „feudális” rend egymást követő szakaszok voltak a történelmi fejlődés során, nem a tributális rendszer megszűnésével alakult ki a feudális rendszer.

Valójában inkább beszélhetünk olyan szakaszokról, amikor a tributális jelleg dominált inkább, amikor a terményfölösleget a faluközösség egésze fizette adó (cislá) formájában az államnak. Ebben az időszakban is létezett egy privilegizált réteg a közösségen belül, amit „törzsi arisztokraciának”, vagy bojárságnak nevezhetünk. A *kenézek* olyan helyi vezetők

voltak, akik nem képezték az uralkodó udvartartásának részét, bizonyos katonai és gazdasági irányító szerepet tölthettek be.

Azokban a szakaszokban, amikor a feudális kizsákmányolás dominált, a tributális rendszer változatlanul megmaradhat.

Ez utóbbi csak akkor szűnik meg teljesen, amikor a terményfölösleg cista formájában – vagyis előre meghatározott mennyiségben, a falu egésze által előteremtett–behajtott adót az egyénekre kivetett, különböző mennyiségben megállapított adó váltja fel.

Ha kevés a rendelkezésünkre álló megbízható forrás, akkor igen nehéz követni a társadalmi típusváltások történelmi folyamatait. Esetünkben különösen kevés támpontot nyújtanak a tributális rendszert alig említő dokumentumok. Inkább az látszik biztosnak, hogy az önálló állam megalapítása idején még nem alakultak ki a feudális viszonyok. Ez a felismerés vezetett minket arra, hogy elfogadjuk a tributális rendszer létezéséről alkotott elképzeléseket. Ez annál is inkább kézenfekvő volt, mivel ezeknek az önálló államoknak mindenképpen a korábbi nomád államok működési mechanizmusait kellett átvenniük.

Meg kell jelölnünk tehát azt a pillanatot, amikor a feudális kizsákmányolás egyértelmű ismérveit a dokumentumok is rögzítik. A megelőző korszakról pedig pusztán hipotéziseket – igaz, nagyon is valószínűsíthetőket – állíthatunk fel.

A problémák elemzése még hosszú ideig folytatódik. Hiszen egy adott téma társadalomtörténeti feldolgozása sosem lehet befejezett mondat.

(Fordította: Rottler Júlia)

TRÓCSÁNYI ZSOLT

A FANARIÓTA URALOM ELSŐ IDŐSZAKA A ROMÁN FEJEDELEMSÉGEKBEN (1710-ES ÉVEK – 1774)

A románok történetének előző szakasza mintegy 35 éves átmeneti időszakkal zárul. 1683-ban, Bécs ostromával és felmentésével, megkezdődik a török ellenes felszabadító háború – amely egy időre csak egy általánosabb európai háború mellékhadszíntere. 1699-ben a törökkel megkötik a karlócai békét; ez azonban még e térségben sem hoz konszolidációt. 1700-ban megkezdődik a spanyol örökösödési háború; Magyarország és Erdély mellékhadszíntere lesz ennek a háborúnak, de az általános európai bizonytalanság ide is kihat, a háborúba meglepetésszerűen beavatkozó XII. Károly a Moldvával határos területen hadakozik, 1711-ben a cár bocsátkozik harcba a törökkel. A bizonytalanság lényegében csak egy újabb Habsburg–török háború (1716–1718) és az azt lezáró pozsereváci béke (1718) után szűnik meg – addigra már a két román fejedelemségben és Erdélyben is kialakulnak az új uralmi rendszerek.

A bizonytalanság évtizedei a sokfelé való orientáció kényszerű kötelezettségeivel járnak Erdély és a két román fejedelemség számára – eltérő módokon. Erdély is több út közül kénytelen választani. Az 1683 előtti státusz (a laza, 1661 után sem viselt túl szoros török függés) fenntartása – vagy *valamilyen* integrálódás a Habsburg Birodalomba? Az utóbbi lehetőségnek is vannak variánsai: szorosabb kapcsolat Magyarországgal, amelytől 1540 után kénytelen-kelletlen elvált, – amelynek koronája azonban a közjogi alap a Habsburg-uralkodóknak az ország birtoklására – s amelynek közjoga 150 éven át Erdélyétől némiképpen eltérően fejlődött, vagy a lehető különállás tőle? 1683 után rövid időre felmerült a lengyel orientáció illúziója is; hamarosan kiderül, hogy ez nem járható út. A Habsburg–török alternatívában végül is a fegyverek döntenek, s az európai politika egészének alakulása: a Habsburg Birodalom végül is meg tudja tartani magyarországi hódításait és velük együtt Erdélyt is. 1703, Rákóczi Habsburg-ellenes felkelése (a nemzetközi politikában a spanyol örökösödési háború része) 8 évre még vitássá tudja tenni ezt az integrációt, de 1711-gyel Erdély helyzete Európában közel másfél évtizedre tisztázódik: a kis ország a Habsburg Birodalomba integrálódik, a Habsburg-uralkodó a magyar korona jogán birtokolja, de Magyarországtól eltérő kormányzata van.

Bonyolultabb a helyzet a két román fejedelemségben. Itt az orientációs lehetőségek száma is nagyobb, s a végeredmény is összetettebb. Itt is (Erdéllyel nagyjából egyidőben, 1684-ben) felmerül a lengyel orientáció gondolata: Petriceicui moldvai és Ghicag havasalmi fejedelem éppúgy Sobieskihez fordul, mint a Miron Costin vezette moldvai bojárság – csak hogy a két fejedelem éppen az uralkodó hatalom megerősítését várná a lengyel főltségtől, a moldvai bojárok pedig saját, lengyel nemesi köztársaság-típusú uralmukat. A lengyel orientáció elképzelése azonban itt sem hosszú életű.

Más a helyzet a Habsburg-orientációval. Ott mindkét román fejedelemség óvatos (ahogy Erdély is). Csak mikor már Erdélyben nagyon magabiztosan rendezkedik be a Habsburg-uralom, akkor kínálja fel hűségét Şerban Cantacuzino havasalföldi fejedelem I. Lipótnak, ennek fejében örökös fejedelemségének elismerését, Havasalföld jogainak megerősítését kérve, s még azt is, hogy Moldva is családja uralma alá kerüljön. A töröktől visszaszerzett területeken pedig a lugosi és karánsebesi bánságra, Lippára és más területekre tartva igényt. A Habsburg-válasz 1688 pozíciójából születik: a hűséget elfogadja, ellentételt nem ad. Şerban Cantacuzino így is elindítja követeit Bécsbe a hűségeskü letételére, de előbb hal meg (1688 őszén), mintsem hogy ezek felérkezzenek. Utóda, Constantin Brâncoveanu (az elhalt fejedelem két testvére, Constantin és Mihai Cantacuzio kreál belőle uralkodót, hogy Şerban fiának, Gheorghe-nak trónra jutását megakadályozzák) szintén leteszi a hűségesküt I. Lipótnak – csatlakozása feltételül azonban megfelelő számú császári haderő Havasalföldre érkezését köti ki. Ez azonban késik, úgyhogy Thökölyt 1690-i erdélyi vállalkozására a havasalföldi fejedelem csapatai is elkísérik (közben Brâncoveanu üzenget a Habsburg-kormányzatnak, ezektől a csapatoktól ne tartsanak). A havasalföldi bojárok között továbbra is maradt egy Habsburg-párt, a Habsburg-orientáció azonban nem realizálható. Ugyanúgy nem jönnek létre a végrehajtási feltételei annak az 1691 februárjában Szebenben kötött Habsburg–moldvai egyezségnek sem, amely szerint Moldva fegyveresen lép fel a török ellen, ha a császári seregek elérték Brailát. 1694-ben Constantin Duca felújítja a Habsburg-szövetséget; a dolog a Porta tudomására jut, s Duca-Voda örülhet, hogy a dolog csak fejedelemségébe kerül, s nem a fejébe. Ennek az orientációnak a lehetőségét az 1699-i karlócai béke jó időre lezárja.

1705-től Moldva kapcsolatot tart II. Rákóczi Ferencsel is, kuruc menekültek hosszasan tartózkodnak a fejedelemségben; ez az orientáció azonban rövid életű.

Ha egyelőre nem is sikeres, de más perspektívájú a fejedelemségek orosz orientációja. Itt (érthető földrajzi okokból) Moldva jár előtte. 1698-ban moldvai követ fordul meg I. Péter cárnál; az támogatását igéri az országnak. Az újra fejedelemséghez jutott Constantin Duca most szintén Oroszország védelmét igényli. Poltava után Mihai Racovița fejedelem kapcsolatba lép a győztesrel, orosz csapatokat hív XII. Károly elfogására – Constantin Brâncoveanu denuncálja ezért a Portán; a következmény: török csapat emeli ki fejedelmi székéből Racovițát, s viszi fogolyként Sztambulba. Pedig Brâncoveanu maga sem ellensége az orosz orientációnak. 1698-ban ajánlatszerűen jelzi a cárnak: ha az seregeivel a Dunához vonul, románok, szerbek, bolgárok, görögök, albánok általános törökellenes felkelése robban ki. Az orosz akcióra nem kerül sor; I. Péter azonban 1701-ben és 1702-ben két ízben is védelmet, menedékjogot ígér Brâncoveanu-nak és a Cantacuzinoknak. Igaz, pár év múlva (1707), amikor egy hatalmi harc során Brâncoveanu félreállítja Mihai Cantacuzino spatart (a hadsereg főparancsnokát), épp az ellenzékre került Cantacuzinok fordulnak a cárhoz segítségért. Orosz nyomásra egy másik Cantacuzino (Toma) kapja meg a hadsereg főparancsnokságot, s a Cantacuzino-család további tisztségeket is elnyer. Poltava után viszont ismét Brâncoveanu szövetkezik az Orosz Birodalommal a török ellen. A végkifejtet: Dimitrie Cantemir akciója. Ez a sokoldalú, kiváló szellem már konstantinápolyi tartózkodása idején (előbb kezesként, majd követként él a Portán) elkötelezi magát az ottani orosz követnek, hogy orosz–török háború idején az orosz oldalra áll. Mikor aztán 1710 novemberében (a Porta bizalmi embereként; az vele akarja ellenőriztetni Brâncoveanu-t) Moldva fejedelmi székébe kerül, rövidesen szerződést köt a cárral. Az 1711. áprilisi lucki szerződés hűségsküre kötelezi a cárnak, s arra, ha orosz csapatok vonulnak be az országba, melléjük áll a török ellen. Ennek fejében megkapja utódai számára a moldvai fejedelmi szék öröklését, erős fejedelmi hatalommal. Bojárjai ellenállását letöri, s mikor 1711 májusában Moldvába érkeznek a cár csapatai, melléjük áll. Havasalföldén Constantin Brâncoveanu semleges marad, fölajánlja közvetítését a két birodalom között – a Cantacuzinok viszont egyértelműen az orosz oldalra állnak. A hadseregfőparancsnok Toma Cantacuzino (nagybátyjai, Constantin és Mihai tanácsára) a havaselvi lovassággal a cári hadsereghez csatlakozik, részt vesz Braila bevételében. Rövid életű siker: a török előhad a Prutnál megveri Cantemir seregét, majd a török csapatok bekerítik I. Péter hadait, az békére kényszerül (benne

Azov átadására). Dimitrie Cantemir Oroszországba menekül, ott él még 12 évet, szellemileg rendkívül termékeny, politikailag eredménytelen emigrációban. Az orosz orientáció egyelőre nem hozott eredményt.

S természetesen van az egész időszak alatt török orientáció is: vagy úgy, hogy a fejedelem igyekszik érdemeket szerezni a Portán (Brâncoveanu elfogattja Racovițát), vagy úgy, hogy a bojárok tartanak irreálisnak valamely törökellenes elképzelést (Constantin Cantacuzino Havaselve Habsburg-kapcsolódását, a moldvai bojárok – a fejedelmi méltóság örökölhetősége és saját hatalmuk visszaszorítása miatt is szembefordulva a lucki szerződéssel – nem vesznek részt Dimitrie Cantemir katonai akciójában a cári seregek mellett), vagy egyszerűen valami politikai tehetetlenségierőtől „hajtvva” nem vállalva a megszokottól való elfordulás kockázatát. Egyelőre nekik lesz igazuk.

1711-gyel, a szatmári békével és I. Péter vereségével érdemben véget ér a két román fejedelemség számára is ez a különös, több évtizedes vibrató-játék, amit az orientáció-keresés jelent. Moldvában Dimitrie Cantemir elmenekülése után megkezdődik a fanarióta-uralom; Havaselvén még hátra van a két felvonásos, véres utójáték. Előbb az (egyébként rokonsági és sógorsági szálakkal sokszorosan összefűzött) Brâncoveanu- és Cantacuzino-család kerül szembe életre-halálra egymással; a Brâncoveanuk buknak, a 26 éve uralkodó Constantint és 4 fiát a Portán kivégzik. A fejedelmi székbe Ștefan Cantacuzino (a nagy tekintélyű Constantin fia) kerül – két évre, amikor ő maga, apja éa Mihai nagybátyja árulás (Habsburgszövetség) gyanújába kerül és a török mindhármukat megöleti.

Marad tehát a török uralom Havaselvén és Moldvában – az integráció megerősödik.

A Porta 1711 után a korábbinál határozottabban kívánja kézben tartani a két román fejedelemséget. A fejedelmek és nagybojárjaik sokféle való hajladoxása hatalmi érdekeit veszélyezteti ezeken a békekötésekben mégiscsak megtartott területeken; s a 17. század végi nagy háboúban elvesztett magyarországi területek jövedelmeinek és szolgáltatásainak pótlására a két román fejedelemséget is erősebben kell igénybe venni. Konstantinápolyt élelmezni kell, erre a célra Havasalföld és Moldva élelmiszer termésének egy részét monopolisztikusan vásárolják fel. Ehhez kell olyan uralmi rendszert kialakítani ezeken a területeken, amely éppen az uralkodó fokozott instabilitásával biztosítja a török uralom stabilitását. Ehhez szükségese a Porta által *kinevezett, sűrűn változtatott*, de ugyanakkor a két

vazallus-országot megfelelően elkormányozni tudó – s elsősorban a török uralmi rendszerhez, s minél kevésbé a helyi erőkhöz kötődő – uralkodó.

S kell persze bizonyos külpolitikai stabilitás is. Ami ezt az utóbbit illeti, az 1768-ig többé-kevésbé megvan – bár ami az 1768–1774-i orosz–török háborút lezáró Kücsük-kajnardzsi békében hirtelen kerül a felszínre, az már hosszú ideje érik.

Az európai politika számára a Török Birodalom ezekben az évtizedekben lényegében mellék-szintér. A 18. század vezető európai hatalmát, Angliát egyelőre nem túlzottan érdekli ez a terület; nem tesz többet a francia diplomáciának a Portán gyakorolt hegemóniája ellen, mint hogy rokonszenvel kíséri Oroszország sikereit, amelyek némileg ellensúlyozzák a francia hegemóniát; a Kücsük-Kajnardzsi megelőző két évtizedben pedig leköti indiai gyarmatbirodalma kiépítése, észak-amerikai harcai Franciaországgal, 1773-tól az amerikai függetlenségi háború. Még kereskedelme is sokkal kisebb a Török Birodalommal, mint az e tekintetben hegemon szerepet játszó Franciaországgal. Franciaország azonban távoli szövetséges; lényegében változatlanul a Habsburg Birodalom sakkban tartására szolgál neki a Porta, maga is Nyugat-Európában és Európán kívül lévén elsősorban érdekelve.

Marad tehát a színen egy másodrangú nagyhatalom, az osztrák Habsburgoknak a spanyol Habsburgok birtokainak bizonyos részeivel egy időre megerősödött birodalma és egy lassanként nagyhatalommá erősödő óriási területű állam: Oroszország. Az osztrák Habsburgok birodalma, amely a korábbi évtizedekben a tengeri hatalmak (Anglia és Hollandia) legfontosabb (bár amazoknak alárendelt jelentőségű) szövetségese Franciaország hátában, 1711 után csak rövid ideig tud ügyesen élni az 1714 után megerősödött helyzetével. Az 1716–1718-i török háborúban ugyan alaposan megveri katonailag meggyengült ellenfelét, s elnyeri tőle a Bánátot, a Dunától délre szerbiai (és boszniai) területeket és Havasalföldnek az Olttól nyugatra elterülő részét, Olténiát – de ez a Birodalom utolsó délkelet-európai gyarodása korszakunkban. Ezt a háborút a Habsburgok még Oroszország nélkül vívják; a harcok idején a moldvai érsek és a két Sturdza Oroszországba menekül, s az emigráns Dimitrie Cantemir-hoz fordul, aki I. Pétertől kér fegyveres moldvai beavatkozást. A cár nem mozdul. Oroszország súlyát a további évtizedek szerencsétlen Habsburg-diplomáciája s a rossz felfegyverkezett és ellátott, elaggott tábornokoktól vezetett hadsereg szétesése növeli meg e térségben. 1725-ben a Habsburg külpolitika elfordul az angol–holland szövetségtől és Spanyolországgal keres szoro-

sabb kapcsolatot. Az új orientáció során köt 1726-ban kölcsönös segélynyújtási szerződést a Habsburg Birodalom Oroszországgal – hogy, újabb szerencsétlen lépések után, 1729-ben a csaknem teljes külpolitikai elszigeteltségben álljon ott, az egyetlen orosz szövetséggel. Több éves diplomáciai kampánnyal eléri ugyan az elszigeteltség áttörését a legfontosabb kérdésben, a Habsburg-dinasztia nőági örökösödését biztosító Pragmatica Sanctio európai elismertetésében – ennek a „sikernek” értékét majd 1740 után, az osztrák örökösödési háborúban lehet leméni. Addig: „vesztett csaták, csúfos futások” – az 1733-ban kirobbant lengyel trónöröklési háborúban a Habsburg Birodalom gyakorlatilag egyedül áll szemben Franciaország, Spanyolország és a Szárd királyság koalíciójával, egy szétesőben levő hadsereggel, amelyen még Savoyai Jenő *egykori* legfőbb hadvezéri erényei, a rendkívüli szellemi és fizikai bátorság is aligha lendítenének – ha a herceg nem hetvenen túl járó aggastyán. Az eredmény: Nápoly és Szicília elvesztése – a Birodalom 1714-ben, illetőleg 1718-ban elnyert pozíciójának alapos meggyengülése. S a vesztett háborút még éppen hogy sikerült előzetes békekötéssel lezárni (1735 őszen), amikor a Habsburgok hagyják magukat belerángatni egy újabb (számukra 1737–1739-i) török háborúba. Közben Savoyai Jenő, immár vesztes hadvezérként meghal 1736 tavaszán, kreatúrái, a Habsburg-seregek vezérei csatát csata után vesztenek el, a háború végén oda a Dunától délre eső korábbi hódítások és Olténia – és alaposan oda a román fejedelemségek politikai elitje előtt a Habsburg Birodalom presztízse. A további évtizedek sem a Habsburgoknak dolgoznak a román fejedelemségekben: leköti őket az ismét csak súlyos veszteségekkel járó osztrák örökösödési háború, majd egy évtizeddel később a hétéves háború. Óhatatlan tehát, hogy Oroszország súlya nőjön meg a térségben; nemcsak azért, mert az 1736–39-i háborúban bizonyos mérsékelt sikereket ért el. A román fejedelemségek vezető elitje, s még inkább egyháza számára szimpatikusá teszi a közös ortodox hit. Román egyházi tisztségviselők (mint Gavril Callimachi moldvai érsek vagy a később, 1769-ben Bukarest elfoglalásánál vitézkedő Nichifor argesi archimandrita, vagy Damaschi egumen) kapcsolatokat tartanak fenn Oroszországgal. A világi elitnél szintén nyomon kísérhetjük az orosz kapcsolatokat. Moldvában a fanarióta-ellenes bojár-párt vezetői, Dimitrie Cantemir két unokaöccse, Constantin és Dumitrascu Cantemir; 1736-ban mindketten Oroszországba menekülnek, s az orosz oldalon vesznek részt a háborúban (Constantin brigádtábornokként, csakúgy, mint a lemészárolt Ștefan Cantacuzino havaselvi fejedelem fia, Constantin Cantacuzino; talán ők voltak az orosz

kormányzat moldvai, ill. havaselvi fejedelem-jelöltjei is). 1739 után is megmaradnak a román bojárok orosz kapcsolatai: Havasalföldén most Párvu és Mihai Cantacuzino tart ilyeneket, Moldvában Milo, Palade és Anastasă Lupu köre: Gavrilița spătar, Petre Duca sorocai porkoláb, Andronache postelnič. Anastasă Lupu 1738-ban még Bonneval és az orosz kormányzat között is közvetít, amikor a franciából előbb Habsburg-tábornokká, majd török pasává lett nagystílű kalandor félretolva érzi magát a Portán és Oroszországba kíván menekülni.

Mindez nem jelenti azt, hogy a Habsburg Birodalom teljesen elvesztette volna súlyát a román fejedelemségekben. Erdély közel van, a Habsburg Birodalom biztonságos jogrendje vonzó bojárnak és nagykereskedőnek egyaránt, az üzleti kapcsolatok szorosak a Kárpátok két oldalán élő üzletemberek (gyakran testvérek vagy sógorok) között – de a helyzet Oroszország javára változik.

*

Lássuk most közelebbről azokat, akik a Porta bizalmából jó egy évszázadon át Havasalföld és Moldva fejedelmi méltóságát viselik: a fanariótákat.

A Fanar Konstantinápoly egy városrésze; annak a szűk elitnek a lakóhelye, amely évszázadokon át visz valamilyen külügyminiszeri (vagy külügyminisztériumi államtitkári) szerepet a Portán, mint a diván, vagy a kapudán-pasa (flottafőparancsnok) főtolmácsa. A döntéseket a török főméltóságok hozzák; előkészítésük és végrehajtásuk a főtölmácsok feladata. Görögök, bár akadnak köztük elgörögösödött románok is (a Racovița, Callimachiak). „Graecia capta ferum victorem capit” – ez a folyamat Konstantinápoly eleste után játszódik le másodszer. A görög vezető elit egy része a helyén marad, műveltsége, évszázadok (vagy évezredek) során kifinomult intellektusa szükséges a mégannyira katonai alapokon nyugvó Birodalom igazgatásában is. A Török Birodalom vezető elitje egyébként is etnikailag igen tarka. Nem szólva most az albán (Köpriliek), francia, stb. hadvezérekről, ott vannak az olasz hadmérnökök, a kormányzati pozíciókba emelkedett zsidók (a 16. század végi naxoszi herceg) és mások – semmi csodálatos nincs abban, ha ennek a vezető elitnek jócskán vannak görög elemei is. Egyébként: mutatis mutandis, ugyanilyen etnikai társaságok a kor valamennyi nagy birodalmának uralkodói udvara. Emlékezzünk a Habsburg Birodalom vezető elitjének az összetételére: a kormányzat vezető

alakja az olasz születésű, francia neveltetésű Savoyai Jenő, aki azután Habsburg-szolgálatban éli le felnőtt életét; rajta kívül ott vannak a III. Károly spanyolországi veresége után vele együtt a Habsburgok ausztriai birodalmába húzódott spanyolok, francia, angol emigránsok, a Német Birodalom nyugati területeiről beköltözött, frissen rekatolizált nagy tehetségű kormányférfiak (ezek első, Lipót alatti hulláma vetette Bécsbe Strattmant és Seilemt, későbbi osztrák főkancellárokat – de utánuk is érkeztek Bartenstein és Wiesenhütten-jelentőségű személyiségek), író és dán tábornokok (a Habsburg Birodalom első „szakosított” külügyminisztere, egy arisztokrata dán tábornok fia) – nem is beszélve a Habsburg Birodalom különböző népelemeinek részvételéről ebben a vezető elitben (osztrákok, csehek, magyarok stb., vagy olyan különleges sorsú személyek, mint az észak-olasz arisztokratából már cseh nagyúrrá vedlett Colloredo). Az Orosz Birodalom vezető elitjének tarka összetétele is ismert: ott vannak az uralkodó kíséretében a német hercegségekből érkezettek, de balti-németek, svédek is vannak. Ismételjük: nincs semmi különös a Török Birodalom vezető elitjének etnikai tarkaságán, még kevésbé azon, hogy a nem-török elemek között elsősorban a görögök kapnak szerepet.

Az szintén nem meglepő, hogy a Fanar kaparintja meg Havasalföld és Moldva fejedelmi tisztét, jó egy évszázadra. Ortodoxok ők is, mint a fejedelemségek lakói; a két országban a török vazallusság korábbi évszázadaiban is erős volt a görög befolyás – kereskedőké és bojárságra jutottaké egyaránt. (Havasalföldön az 1716-ot megelőző közel fél évszázadban a görög származású Cantacuzinok uralkodnak, fejedelmi tisztséggel vagy anélkül – Constantin Brâncoveanu évtizedeiben is lényegében az övék a hatalom, kisebb zavaroktól eltekintve. Moldvában sem lényegesen kisebb a görögök súlya a politikában.)

A Fanar nem túlságosan széles kör; a korszak végén is mindössze ötven-egynéhány család. (Mikor 1819-ben a Porta összesen négy családra szűkíti azt a kört, amelynek tagjai elnyerhetik a román fejedelmi tisztségeket, további 50 családot tart kárpótlandónak kirekesztésük miatt.) Ez a szűkkörűség azonban nem jelent állandóságot a tisztségben, még kevésbé dinasztiák kialakulását. A Porta, a korábbi gyakorlatnak megfelelően tetszése szerint mozdítja el, vagy nevezi ki a fejedelmeket, ezen csak Kücsük-Kajnardzsi után történik majd változás. Egy-egy személyt (ha – s ez majd nem általános gyakorlat – élve megússza a leváltást) bizonyos idő után újra kinevezhetnek; akár többször is – és nemcsak a két ország valamelyikébe. Áthelyezhetik őket Havasalföld fejedelmi székéből a moldvaiba és viszont.

Constantin Mavrocordat, a Kücsük-Kajnardzsi előtti kor legtehetségesebb fanarióta uralkodója, 1730 és 1769 között hat ízben Havasalföld, négy ízben Moldva fejedelme — az a különös, hogy eközben még érdemi intézkedésekre is van módja és kezdeményező kedve.

A fanarióták tudniillik nem valamilyen nyers keleti despoták. Egykori bizánci császári családok leszármazottjai is akadnak közöttük; nem egy közülük (elsősorban talán a két Mavrocordat, apa és fia, Nicolae és Constantin) nagy műveltségű (Nicolae, 1716 után, szebeni hadifogságában, egyenesen „alkotó entellektüellnek” bizonyul, Cicero De officiis-a nyomán filozófiai művet ír), a portai főtölmácság révén megvan a politikai áttekinthető készségük és szímatuk (génjeikben örökölten és friss tapasztalatok alapján egyaránt). És (valami újfajta proconsulokként) nem érdeklí őket más a két fejedelemségben, mint a hatalom és a minél gyorsabb és erőteljesebb meggazdagodás. Aligha van a korszak Európájának uralkodó garnitúrája (hisz a fejedelmek garnitúrájuk jelentős részét is magukkal hozzák Konstantinápolyból, vagy előző fejedelemségükből), amely távolabb lenne annak az országnak valódi érdekeitől, amelyet kormányoz, mint a fanarióták és apparátusuk.

Proconsuli tartományok a Birodalom egy határvidékén, ahol azonban a török uralom közvetlenül is érzékelhető. A két fejedelemség változatlanul adózni köteles a Portának. Az alapadó, a harács összege változó: Havasalván 1700-ban 273 zacskó pénz, 500 lei-ével számolva zacskóját, kb. 136 500 lei. Ez az összeg az 1723–1738-i másfél évtizedben 380 zacskóra (190 ezer lei-re) emelkedik; 1739-ben, a Habsburg–orosz–török háború végén ugrásszerűen megnő 580 zacskóra, onnan már csak lassacskán emelkedik: 1745-től 615, 1768-ban 619 zacskó. Moldva harácsa 1712-ben 240 zacskóról indul, aztán 1714-re 133 zacskóra, 1724-re 120 zacskóra esik vissza. Az 1740-es évek közepén ott is magasra szökik (450 zacskóra), hogy aztán 130 zacskónál állapodjék meg, a havasalföldinek kevesebb, mint az egynegyedén. Nagyjából egyforma a két ország egy török mellékadója, a bajrámi peskes (a fanarióta uralom első évtizedeiben 60–75 ezer lei). Ezeket a *közvetlen* adókon kívül óriási tételt jelentenek azok a törökök fizetendő összegek, amelyek a fejedelmi tisztség megszervezésével és megtartásával kapcsolatban hárulnak az uralkodókra — s amit ezek persze tovább raknak az adózók vállaira. A fejedelmi tisztségek portai árfolyama a 18. század közepén 1300–3200 zacskó pénz (a nagyobb harácsot fizető ország, Havasalföld harácsának 2–5-szöröse). Ehhez tudni kell, hogy az 1730-as évektől Moldvában 34 év alatt 15, Havasalván 38 év alatt 18

fejedelem-változás történt. A fejedelem azonban évenként és három-évenként köteles fizetni a Portának tisztében való megerősítéséért. Az évi megerősítési díj összege legalább 250 ezer lei; a háromévenkénti 2500 zacskó pénz (= 1,25 millió lei). S ha a fejedelem megmakacsolja magát és nem fizet, könnyen egy görög szigetre kerül száműzöttként, és szabadulásáért fizetheti ki azt az összeget, amit fejedelemségében való megerősítéséért sajnált. Az 1740-es évek közepétől (amikor a harács egyébként is hatalmasan emelkedik) jön szokásba a dzsajdzse nevű évi adó magának a szultánnak (kb. 500 ezer lei), ugyanakkor a nagyvezérnek járó évi 125 ezer lei. Mindehhez járulnak még a portai főtölmácsoknak juttatott ajándékok, a román fejedelemségekben járó török hivatalos személyiségek ellátása (ami azzal a megaláztatással is jár, hogy Havasalföld, vagy Moldva fejedelem lovászyerekként tarthatja a török méltóság kantárszárát, és meg kell, hogy csókolja a lábukat); nem csodálatos, ha mindent egybevéve Havasalföld évi török adója 2,6 millió leire megy fel (Moldvát azzal a jó 200 ezerrel kevesebb, amennyi a két ország harácsának eltérése).

Ezzel azonban még nem értünk végére azon terhek felsorolásának, amelyeket a török uralom rak a két országra. Szerepet kell vállalniuk Konstantinápoly gabona- (búza- és árpa-) ellátásában. Moldvából évi 7500–8000 tonna búzát, Havasalföldről közel 11 ezret kell szállítaniuk, árpát kb. e mennyiség felét – kényszerárfolyamon. A szállítások a század első harmadában-felében Trapezunt környéki kereskedők kezében vannak; ezek a megfélemlítés eszközeivel dolgoznak, hogy igen olcsón vásárolhassanak. Havasalföldről 1733-ban, Moldvából a század közepén sikerült kitiltani őket, a búza- és árpa szállítmányok ára azonban továbbra is a kényszerárfolyamhoz igazodik. A másik fő kényszer-exportcikk a juh; csak Moldvából évi 2–300 ezer juh kerül így Sztambulba. Időnként a fejedelemségek egész élelmiszerexportját monopolizálja a Porta, ezzel szinte rákényszerítve az országokat a nagyarányú csempészet kifejlesztésére. A Duna vonalát biztosító török várak (Braila, Giurgiu stb.) fenntartásához épületfát köteles szállítani a két ország. Háború (vagy akár csak háborús veszély) esetén a török hadak ellátásában kell részt vállalniuk.

Mindezen túl ott vannak a délvidéki várak törökjeinek túlkapásai is. 1711 után a brailai törökök (mintegy megtorlásul azért, hogy Toma Cantacuzino részt vett Braila elfoglalásában) Jalomita megyében falvakat vesznek birtokukba, majd megbízottaikkal szedetik fel a tizedet és a halászati vámot. Stefan Cantacuzino ugyan visszaszorítja őket, de a fanarióta uralom beköszöntésével ez a jelenség általánossá válik a Dunánál: nemcsak

a brailai törökök foglalnak már földet, hanem a giurgiuiak, a ruszcsukiak, sistoviak, nikápolyiak és viddiniek is, egész falvakat telepítenek oda. Ezt a jelenséget csak 1756 után sikerül némileg visszaszorítani: akkor tudniillik az egiptomi zavarok miatt onnan megáll a gabonaexport Konstantinápolyba, a Porta számára megnő a román fejedelemségekből való élelmiszerszállítás jelentősége, úgyhogy a szultán visszaadhatja a délvidéki törökökkel az elfoglalt területeket, és a jövőre is eltiltja az ilyen foglalásokat. Pár évig, ha van hatása a rendelkezésnek; akkor minden újra kezdődik.

Ami különösen megszégyenítő a fejedelemségek lakóira: a törökökkel vegyes ügyekben való bíraskodás. Ebben a kérdésben tudniillik az iszlám türelmetlen: súlyos bűnnek tekinti azt, hogy egy muzulmán felett keresztény bíró ítélkezzék. A megoldáshoz egy ugyanolyan megalázó intézmény léte segíti hozzá a fejedelemségeket: a divan-effendi tiszttsége. A divan-effendi török, vagy legalábbis muzulmán tisztviselő a fejedelem mellett, annak pénzén. Kezdetben a fejedelem titkára, később érdemi funkciója az uralkodónak a Portával szembeni hűsége ellenőrzése lesz. Ez a fejedelmi kincstárból tartott „hivatásos feljelentő” s más, a fejedelemségben tartózkodó törökök ítélik meg törökök és hazaiak pereit. De olyan szultáni rendelkezés is ismeretes, amely az ilyen pereket egyes Duna-menti török várak (Braila, Giurgiu) kádijai elé utalja. Arra az eshetőségre pedig, amikor török katonaság túlkapásai ellen kell bírói eszközökkel védelmet lenni, a fanarióta-kor egy különleges megoldást talál: *török* fegyveres egységet tartanak a török csapatok rablásainak megakadályozására s az ilyesmi-ben vétkes törökök megbüntetésére, egy besli-agaszi vagy turnadzsi-basa parancsnoksága alatt; a vétkes törököt most már török tiszt ítéli el, esetleg ki is végeztetve.

Ez a török uralom, óriási adójával, élelmiszer-monopóliumaival, határvidéki túlkapásaival és az ország minden rendű és rangú lakosának megfélemlítésével (az ingyen élődségre jött pasa kengyelét fogó és lábát csókoló fejedelemtől a török alattvalókkal folytatott pereiben a török székhely kádija elé járulásra kötelezett érseken át a legkisebb adófizetőig), amelyet a két fejedelemségnek el kell szenvednie, el kell tartania. Kik szenvedik és kik tartják el?

Gazdag földű, de kevés népű, szegény országok. A népesség számát csak becsülni lehet ebben a korban, a mai román történetírás szerint Havas-elvéé : 746–1774 között nem sokkal van túl a félmillión. Tekintetbe véve azt, hogy egyrészt Sulzer is kb. ilyen lélekszámot ismer, másrészt a két fejedelemség népességére a 19. század elejéről rendelkezésre álló, immár

elég reális adatokat (1803-ban Moldva népessége 700 ezer fő, 1811-ben pedig a két fejedelemség együtt 1,6 millió), a Havasalföld és Moldva között a fanarióta korszak végén fennálló 9:7 lélekszamarányt a 18. században is érvényesnek véve, a két fejedelemség lélekszámát a 18. század közepén-harmadik negyedében együttesen 1 milliónál valamivel kevesebbre tehetjük. (Erdély lélekszáma a II. József kori népszámlálás idején kb. másfél millió.) A lélekszámot „segít” alacsony szinten tartani a két ország hadszíntér-, ill. felvonulási terület jellege (1716–1718, 1736–1739; de közben is vannak háborús válságok, amelyekben már megindul a török seregek mozgása – s egyben a népesség is a seregek útjából). A hadjáratok még külön is hozzásegítenek a század pusztító járványainak terjesztéséhez. Ez a helyzet (s méghozzá a jobbágy-nép röghöz kötött része helyzetének erős romlása a 18. század elején – a mai román történetírás a rabszolgaság felé haladást emlegeti erről szólva) az állattenyésztés túlsúlyának konzerválásához vezet a mezőgazdaságban: az állattenyésztő könnyebben vonul tovább előnyösebbnek ígért területekre, más birtokos földjére és esetleg védelme alá, mint a földművelő. Miközben a bojárok erősítenék a röghöz-kötést, a fejedelemségek jobbágynépe egy futásban van. Oltániában a két évtizedes Habsburg-uralom kezdetén 977 helységnek jó egyötöde, 201 falu pusztta. Az igazi nagy futás azonban az újabb, 1736–1739-i háború után jön. A harácsot Havasalföldön jó másfélszeresére, Moldvában pedig éppen 3,5-szeresére emelik, majd megjelenik a magának a szultánnak és a nagyvezérek fizetendő adó, sűrűek a fejedelem-változtatások, ismeretes terheikkel; a jobbágy-nép most már százezres nagyságrendben szökik külföldre (Pietro Businello szerint csak 1744–1746-ban Havasalföldről 20 ezer család vándorolt ki; Constantin Mavrocordat azzal az érveléssel kéri az adó mérséklését a Portától, hogy az 1749-et megelőző években 60 ezren vándoroltak ki onnan. Erdélyben, ahol már ezekben az években is többé-kevésbé megbízható statisztikai források állnak rendelkezésre, egyes területeken kimutatható a román népesség számának olyan hirtelen felszökése, amely csak bevándorlási többletből származhat). Constantin Mavrocordat „jobbágy-reformja”, a jobbágy röghöz-kötésének eltörlése, lényegében nem más, mint annak tudomásulvétele, hogy szinte nincs már kit röghöz kötni.

Maradt tehát az állattenyésztés a mezei gazdaság uralkodó ágának – s egyben a két fejedelemség fő exportcikk-termelőjének (ami tudniillik a *szabad* exportot illeti). Moldva legfontosabb állattenyésztési (és egyben állatexport-) terméke a ló; különösen a poroszok vásárolják hadsere-

gük számára. A hátszó ára az 1740-es években fölmege 30 lei-ig, ami több egy pár jó ökor áránál, kb. azonos 4 tehénével. Havasalföld makkos erdeiben a sertésenyésztésnek vannak jó lehetőségei; külső piacot ennek elsősorban Erdély biztosít. A juhtenyésztés piacra vihető részét jórészt a sztambuli kényszer-export viszi el. Exportlehetőséget biztosít a méhészet is: a méheket eltartják erdő-mező virágai, a méz és viasz pedig keresett cikk a külföldi piacon is. 1763-ban 670 ezer méhkasról tudnak Moldvában; tulajdonmegoszlásuk akkor is hasonló lehet a századvégéhez, amikor Andreas Wolf méhészeti szakkönyve szerint egy-egy moldvai nagybirtokon 3–6 méhes van, 500–1000 kassal, de vannak bojárrok, akiknek 5–6 ezer méhkasa van, s az igazi nagy méhtenyésztők (Çantacuzino, Deleanu nagy lofogát) birtokain akár 12 ezer is.

A földművelés másodlagos jelentőségű a román fejedelemségek agrár-gazdálkodásában – még a megművelt földterületek igen jelentős része is közvetlenül az állattenyésztést szolgálja ki: kaszáló. A jobbágy-szolgálatokban a szénakészítéssel kapcsolatos munkák a 18. században nagyobb szerepet játszanak, mint a gabonatermeléshez kapcsolódók. Ami szorosabban vett szántóföldi művelés, azt jórészt még parlagoló gazdálkodással végzik: az eke (vagy kapa) alá fogott földet 8–10 évig használják, s aztán 10–30 évre parlagon hagyják pihenni az addigra kiért földet – az agrármélesség folytonos, jórészt kényszerű mozgásban létének ez a művelési mód felel meg legjobban. Ahol már nyomásokra, vagy fordulókra osztják a határt, ott a kétnyomásos rendszer divik. Két részre osztják a szántóterületet, s váltakozva egy évre művelésre fogják, egy évig pihenni hagyják, az ugaron levőt járja az állatállomány, természetes trágyázással javítva föl annak termőerejét. Szántani a 18. század vége felé is hat ökörrrel szántanak. Az elvetett gabona a két-háromszorosát hozza termésül. Ez is indokoltá teszi, hogy erősen teret hódít a kukoricatermelés: kis területekről ellátható a család szükséglete, s akkora darab földet, amely elég egy család élelmezéséhez, viszonylag könnyű szívvél lehet otthagyni, ha török, adószedő vagy bojár elől tovább kell menekülni. (A mai román történetírás a török kizsákmányolás elleni védekezés egy formájának tekinti a kukoricatermelés favorizálását; kukoricát tudniillik a Porta nem igényel, csak szemes gabonát. Erdély azonban nem szolgáltatott gabonát a töröknek, 1720 táján mégis kormányhatósági intézkedésekkel kívánták megakadályozni a kukoricatermelésnek a gabonatermelés rovására való terjedését. Kézencfőbbnek tartjuk saját magyarázatunkat.) A földművelés élelmeszerhozama így is olyan kevés, hogy rossz időjárás, elemi csapások esetén

az éhínség fenyegeti a román fejedelemségeket. Havasalföldén a fanarióta-uralom első kb. fél évszázadában több ízben van éhínség, többnyire évekre (1718–1719, 1726, 1730, 1737–40, 1746–49).

Ha a kukoricatermelés az elsősorban állattenyésztő paraszt-népet nem fogja vissza a továbbvándorlástól, a növénytermesztés egy másik ága, a szőlőművelés erősen köti. Bortermelése pedig van a fejedelemségnek, elsősorban a már hagyományos borvidékeken (Odobești, Cotnari stb.). Ez a mezőgazdasági ágazat magas haszonnal dolgozik; a 18. század közepén egy hektár szőlő után a haszon (a szállítást és a munkaeszközök – jelentéktelen – amortizációját nem számítva) évi 63–65 lei, három pár ökör ára. A bornak pedig van piaca: belső is (bojár és a kolostor egumenje egyaránt kikocsmároltatja borát), külső is (Erdély jócskán vesz fel moldvai és havas-elvi bort; ott a fejedelemségekbeli fanarióta-korszak első éveiben hosszas vámpolitikai viták folynak a Kárpátokon túlról való borbehozatal körül).

Az erősebben földművelő országokban a ruházkodási szükségletek miatt annyira fontos kender- és lentermelés viszont jelentéktelen a fejedelemségekben; a parasztnép erdélyi kender- és lenkészítményeket vásárol.

Kiket tart el közvetlenül ez a mezőgazdaság, és milyen elosztásban? Kísérreljük meg áttekinteni egyházi és világi földbirtokosok, szabad parasztok, jobbágyok és rabszolgák olvasóink számára talán különlegesként ható rendjét.

A magyar olvasó hozzászokott már ahhoz a tényhez, hogy a „magyar nemes” fogalmába valami más tartozik, mint a nyugat-európai nemesébe. A magyar nemesség az 1848 előtti Magyarország népességének kb. 10%-át tette ki – ennek a tömegnek azonban kb. 90%-a kisenemes volt. A nyugat-európai nemes birtokai méretét tekintve jóval feljebb kezdődik, mint ahol ez a 90% végződik, valahol már a magyar benepossessiunátus kategóriája alsó részében, a 6–700 holdas birtok körül. A román bojár megint más valami; nem kelet-közép-európai nemes (ennek a kategóriának a régi Magyarország és Lengyelország nemessége a reprezentáns), de nem is nyugat-európai. A kelet-közép-európai nemesség mégiscsak *rendekké* érik; a román fejedelemségekben a rendiségnek ismeretesen csak a csírai jelentkeztek, s a fanarióta-kor éppen nem alkalmas e csírák továbbfejlesztésére. A bojár-sághoz való tartozás e korban is nem jelentéktelen mértékben a függvénye a központi államhatalomhoz való tartozásnak – és a kelet-közép-európainál aránytalanul kevésbé nyugszik örökletes, írásban rögzített jogokon. Amikor az olténiai Habsburg-uralom első éveiben a kormányzat négy ottani nagybojár-tanácsosa osztályozni kívánja a bojár-ságot, három

(összetett) kategóriába sorolja őket: 1. régi nemzetségek tagjai, akik fő-tisztségeket viselnek, továbbá tisztségeket nem viselő gazdagok, 2. kisebb bojárok (boiernași); közülük régi nemzetségekből származó, de második vonalbeli tisztségeket viselő személyek tartoznak, továbbá ilyen nemzetségeknek tisztségeket nem viselő tagjai, rajtuk kívül a vagyonuk, jobbagyaik és cigány rabszolgáik száma alapján nemrég közé fogadott személyek, s végül jelenlegi tisztségviselők. A bojárok harmadik kategóriája az olténiai Habsburg-tanácsosok szerint azok, akik se a parasztok, se a tulajdonképpeni bojárok közé nem tartoznak (nem a parasztokkal együtt adóztak, más közterheket sem viseltek velük együtt). Ennek a bizonytalan képletnek akart Constantin Mavrocordat a maga fanarióta racionalizmusával határozottabb vonásokat adni (1741). Reformja a *tisztségviselést* teszi meg a bojárság egyetlen kritériumának, a korábbinál is erősebben eltávolítva a bojár fogalmát a kelet-közép-európai nemesétől. A tulajdonképpeni bojárokat két osztályba sorolja. Az elsőbe a nagybojárok kerülnek, a báni tiszt viselőjétől a clucer de arie-ig. (Jegyezzük meg: a tisztségeknek ez a skálája jóval szélesebb azokénál, akik tisztük révén a fejedelmi tanács tagjai.) A második csoportba a többi tisztségviselők tartoznak. Ezt a két alapkategóriát egészíti ki további kettő: a nagybojárok fiai (a neamuri) és a többi tisztségviselők leszármazottai (a mazili). E két utóbbi kategória tagjai is élveztek bizonyos adómentességet. Ezt a meglehetősen kicsiny számkeretet a későbbiekben növelték, tisztségek megkettőzésével vagy éppen megsokszorozásával (Matei Ghica havasalföldi fejedelemsége idején, 1752–1753-ban a görög Alexandru Suțu postelnic három hónap alatt 30 stolnic-ot, 20 paharnic-ot és 50 serdar-t kreált fejenként 10 rőf szövetért). Moldvában a bojár-kategóriák kialakulásának Constantin Mavrocordat ottani 1734-i adóreformja volt az alapja. Itt is a tisztségviselés volt a bojár-rang elsődleges kritériuma, Moldvában azonban nem volt ilyen érteljes a tagolódás. Ott a tisztségviselőknek a nagy logofattól a harmadik logofatig terjedő csoportja tartozott a bojárok első kategóriájába; a másodikba (itt ezt hívták neamuri-nak, vagy aleși-nek) a kisebb tisztségek viselői, akik régi bojár családból származtak. A tisztségviselő bojárok száma azonban még a fanarióta-kor végén sem éri el Havaselvén a 600-at; ez az össznéesség kb. 0,35%-a. Ehhez még nem egészen 3200 kisebb bojár-család járul, a népesség kevés híján 2%-a. A képlet számszerűségei is mutatják az eltérést a kelet-közép-európai nemesség típusaitól.

A bojárság különböző kategóriái mellett részeseedik a föld birtoklásából az ortodox egyház is: érseke, püspökei és kolostorai. 1863-ban a sze-

kularizált kolostori birtokok Havasalföld területének 27,69%-át teszik ki. Feltételezzük, hogy arányuk kb. ez volt a 18. században is. Számítsuk ehhez hozzá az érseki stb. birtokokat: a fejedelemségek területének legalább egyharmada egyházi birtok.

A bojárók és a jobbágyparasztek között helyezkedik el egy, még a 18. században is elég széles réteg: a szabad parasztké (rázes-ek, moşneanok, vagy megiesek). Arányuk változó a fejedelemségekben és azok egyes részeiben. Olténia 1722-ben lakott 702 helységéből 338 (48%) megies-falu; ez az arány 1834-re 38%-ra esik vissza, ami földterületben valószínűleg még kevesebbet jelent. Moldvában 1803-ban a falvak 28%-a rázes-falu; 1848-ra ez 23%-ra fogy. A csökkenés arányait figyelembe véve feltehetjük, hogy a fanarióta-korszak kezdetén a fejedelemségek román paraszt-népének kb. egyharmada szabad paraszt. Ez az arány azonban, bár lassan, de romlik. Olténiában a tisztségviselő bojárók védelmet ígérnek a szabad paraszt falvaknak; azok ennek fejében bizonyos robotot vállalnak, vagy hozzájárulnak a földesúr kocsmá- vagy malomépítéséhez falujukban. A kb. 340 szabad paraszti faluból így a Habsburg-uralom végére 137, 40%-uk áll bojár-védelem alatt; ez még nem jelenti végleges, vagy teljes jobbágyságra jutásukat, csak egy tendenciát jelez.

A tulajdonképpeni jobbágyság két alapkategóriája: a földesúri földre engedéllyel telepedett parasztek (járani cu învoiala, laturaşi, oaspeti) és a röghöz kötött jobbágyok (Havasalföldön rumánok, Moldvában vecinek). Az első csoport részben olyan szabad parasztkból kerül ki, akik földjüket eladták, vagy másképp veszítették el, de személyi szabadságuk megmaradt, részben szökött jobbágyokból, más országokból (Erdélyből stb.) bevándorlókból, magukat megváltó röghöz kötött parasztkból, ún. slujitorokból (fegyveres szolgálatot ellátó népelemekből). Szabad költözésük, egyezség alapján kapnak földet a bojártól, vagy egyházi birtokosoktól, általában csak termékszolgáltatásokat adnak, robotot nem teljesítenek.

Ennek a kategóriának a helyzetében is megtalálhatók a fanariótaturalom első kb. 3 évtizedében a rumánok és vecinek helyzete felé sodró tendenciák. Már a 17. század végén elkezdődik robot alá vetésük. A röghöz kötött jobbágyok helyzetében viszont kettős tendencia figyelhető meg: helyzetük egyrészt a rabszolgákéhoz közeledik – másrészt egy bizonyos túrés határon túl rákényszerülnek a továbbköltözésre, a röghöz kötöttségük önkényes feloldására – ez a mozgás az 1740-es évek elején már igen nagyarányú.

Különleges kategóriája az agrár-néességnek az uradalmi cselédek. A komolyabb arányú mezőgazdasági bérmunka, az uradalmak saját, allodiális gazdaságainak méretei mellett, alig van szükség bérmunkára; jó-részt csak speciális munkákra alkalmaztak cselédeket (kertészt, kocsist, stb.). Ott vannak végül az építmény legalsóbb lépcsőjén a rabszolgák. Ebbe a kategóriába elsősorban az országok cigánynépsége került, de nemcsak ők (1774-ben egy Iasi-i kolostornak vannak örmény rabszolgái is).

Ki hogy gazdálkodik, s mire köteles az agrár-lépcső más fokain állók-kal szemben a fanarióta-uralom első felében? A bojárok birtokai a 18. század közepétől alakulnak át az egész ország területén szétszórt birtok-testekből uradalmakká. „Majdnem valamennyi moldvai latifundium a fanarióta-korszakban alakult ki” – szögezi le Radu Rosetti századunk elején nagy fontosságú művében, s részletesen bizonyítja is állítását, bemutatva: hogy forrtak egybe 7–8–12 vagy akár 37–53 részből ezek az új bojár-uradalmak. Ezek azonban még nem 19. század közepi-végi gabonagyárak; a rajtuk élő jobbágyok egyik része szerződéses, akiket egyáltalán robotba fogni is csak részben lehet, a röghöz kötött jobbágyok robotja is legfeljebb évi 9 napra nő 1740 előtt, az is elsősorban a szénakészítésre megy el. A bojár elsősorban jobbágyai termékeinek tizedéből él, és a földesúri monopólimokból.

Hogy ezek a tipikusan középkori jövedelmek milyenek, s mi az ará-nyuk egymáshoz, arra a kolostori birtokok számadásából lehet követke-zetni (tudniillik azok *maradtak fenn* – a bojár-uradalmakéi nem). Havas-alföldén, 1730 és 1735 között, a Cotroceni-i kolostor 27 faluból és 6 sző-lőből álló uradalmának 8200 tallér a jövedelme vámokból és közvetett adókból, 5300 kocsmárlásból, 3000 vendégfogadókból és boltokból; még az állatok és állati termékek eladásából származó jövedelmek is csak ezek után következnek a sorban, 2400 tallérral – a gabonaeladásból szár-mazó jövedelem pedig az összjövedelem kb. 2,5%-át teszi ki a maga 500 talléréval. A Margineni-i kolostor 19 faluból és 9 szőlőből álló uradalma jövedelmeiben az italeladásból származó jövedelmek állnak az élen, 13 ezer tallérral, ezt a telegai tized (valószínűleg sójövedelem) követi 7800-zal, majd az állat-eladásé 4100-zal, a közvetlen adóból, illetve a méz- és viasz-eladásból eredő 1400–1400-zal – gabonaeladásból nincs említésre méltó jövedelme. A Nucet-i kolostor birtokainak jövedelemkimutatásaiban (1732–1735) 3800 tallérral szerepelnek az italeladási jövedelmek és 600-zal az állatokból származók. Moldvában is hasonló a kolostori birtokok gazdálkodásának képe. Az ottani kolostori uradalmak szintén alig adnak el

gabonát; 1742-ből való számadásukban ilyen tételek szerepelnek: a putnai kolostor 8 lei értékben ad el gabonát, a Bisericani-i 13 lei-ért. A fő jövedelmi források itt is a bor- és állateladás. A putnai kolostornak 10,5 hektár szőlője van (ennek közel a fele Odobești-en); 670 veder bora terem, ebből 360-át ad el. Más kolostoroknak is szépen van szőlője: a Neamtu-i-ank 7 hektár (nagyobbik fele Odobești-en), a Bogdana-inak 10 hektár. Állat-eladásból, a 19 moldvai kolostor közül, amelynek 1742-i számadásai fennmaradtak, 10-nek származik az összes jövedelmek legalább 30%-a.

Tized-, monopóliumjövedelmek és némi saját állattenyésztés és bortermelés: ebből élnek bojárok és kolostorok. S hogy gazdálkodik a két fejedelemiség parasztnépe, amely elsősorban tizedeivel és a földesúri monopóliumok révén fizetendőkkkel eltartja az agrár-társadalom felsőbb rétegeit?

A paraszti gazdaság elsődlegesen állattenyésztő jellegű, azon belül is juh- és sertésenyésztő. Havasalföldén még az 1730-i békeévben is 4 parasztcsaládra jut 3 ló, s egy átlagos parasztcsaládnak 2 ökre van – miközben szántani 6 ökörral kell. 1773–1774-ben, a háború utolsó éveiben ez az arány (nyilván a háborús körülmények révén) még rosszabb: 7 parasztcsaládra jut 4 ló és 5 ökör. A birtokos (1780-ig törvényben nem rögzített szokások szerint) köteles a birtokán élő parasztnak (amennyiben már nincs saját földjük) házhelyet és kertet juttatni (tizedmentesen), továbbá szántót és kaszálót (tized fejében), legelőt (tized, vagy más ellenszolgáltatás nélkül) és tűzfát (ha a falunak van erdeje). Nagyon fontos kiegészítője lehet a jobbágyok gazdaságának az irtványföld. Ennek terjedelmét e korban nem szabta meg törvény, az irtáshoz azonban a földesúr engedélye volt szükséges, anélkül elkobozhatta a megtisztított területet. A kolostori birtokokon a 18. század közepén az volt a gyakorlat, hogy az irtvány 30 évig maradt az azt létrehozó jobbágy birtokában. Ezeket a területeket a jobbágy tetszése szerint használhatta kaszálónak, szántónak, gyümölcsösnek, szőlőnek.

Ennek a kicsiny, igásállattal gyengén ellátott jobbágybirtoknak fejében tartja el a fejedelemiségek román jobbágya a bojárt, vagy az egyházi birtokost (s persze tartja fenn az államhatalmat is). Földesurával szembeni kötelezettségei közül a tizedfizetése változatlan; a robotolásban lassú emelkedés figyelhető meg: a szerződéses jobbágyoknál is megjelenik a robot, a többiekénél is van bizonyos növekedési tendencia a robotnapok számában. Ezek a változások azonban önmagukban nem tennének szükségessé uralkodói beavatkozást a földesúr–jobbágy-viszonyba. Constantin Mavrocordat, a legtehetségesebb fanarióta-uralkodó „jobbágyreformjait”

az a helyzet kényszeríti ki, amely elsősorban a fejedelemségek portai adóinak 1739 utáni erős emelkedése nyomán áll elő. Az adóemelést Mavrocordat-nak tudomásul kell venni – de azt is, hogy a jobbágnép szökéssel válaszol erre (országon belülré és országon kívülré), s hogy a szökések tömegessége illuzórikussá teszi a jobbágyság jogilag nehezebb helyzetű részének a röghözköttötséget. Először Havasalföldén, adóreformokkal próbál javítani a helyzeten, mintegy törvényesítve a jobbágyszökést annak fejében, hogy a szökött jobbágy új helyén fizesse az adót, s eltöröl két közvetett adófajtát. Rövidesen azonban áthelyezik Moldva fejedelmi tisztségbe, s utóda, Mihai Racovița, adósságokkal tele érkezvén fejedelemségébe, visszaállítja ezeket az adókat – s egyébként is kegyetlenül felszedeti az adót. 1744-ben már újra Constantin Mavrocordat Havasalföld fejedelme (immár negyedízben), s most már elkerülhetetlen mélyebben nyúlni bele a jobbágykérdésbe. Az állomások: 1744-ben a szerződéses jobbágyok robotját évi 12 napban határozza meg (ez így egyenlővé válik a röghöz kötéssel), ez azonban a földesúr beleegyezésével évi 1 zloton megváltható. Előnyösebb helyzetbe kerülnek viszont a szökött jobbágyok: 1745 októberében a fejedelmi diván 6 hónapig teljes adómentességet biztosít a visszatérő szökött jobbágyoknak, a továbbiakban 5 tallérban állapítja meg adójukat, robotjukat pedig évi 6 napban (azzal, hogy ez készpénzben megváltható). Ehhez azonban arra lett volna szükség, hogy a visszatérő szökött jobbágyokat el lehessen különíteni a többiektől, ami nem sikerül. Erre 1746 márciusában eltörlik a visszatérőkre nézve a röghöz köttötséget, majd ez év augusztusában a röghözköttést egészében véve. A volt rumán 10 tallér főváltságot fizet ezért földesurának, ennek fejében megkapva személyes szabadságát – földje *tulajdonjogát* nem. Az 1746-i „reformmal” most egységes szabad költözésű jobbágyság jön létre, a korábbi rumánoknál és szerződéses jobbágyoknál egyaránt évi 12 nap robottal; csak a bevándorlók és a visszaköltözött szökött jobbágyok robotja marad évi 6 nap. Moldvában Mavrocordat ottani negyedik fejedelemsége idején, 1749 áprilisában törli el az országgyűlés az ott vecinnek nevezett röghöz köttött jobbágyoknak ezt a korlátozottságát. Constantin Mavrocordat „jobbágyreformja” tehát a jobbágyok jogi helyzetének hozzáigazítása a valósághoz, a bojárok némi nyereségével (a korábban szerződéses jobbágyok robotja valószínűleg nem mindenütt érte el az évi 12–24 napot, s a röghöz köttött jobbágyok főváltsága is 100 ezer tallérokat hozott a bojárságnak). A jobbágyrobot ezek után a Kücsük-Kajnardzsi békéig azonos méretű marad Havasalföldén, évi 12 nap (csak a kolostori uradalmak

jobbágynépének robotja esik vissza 1750 és 1756 között 6 napra, hogy utána visszaálljon az 1750 előtti helyzet, s Ghiurghiu Ghica tiltja el néhány évre a robot készpénzzel való megváltását, hogy aztán Mavrocordat újra visszaállítsa a pénzváltás lehetőségét). Moldvában is marad az évi 24 napos robot-kötelezettség 1766-ig, akkor egy inkább formai változás történik. Ghiurghiu Ghica 12 napra szállítja le a robot összegét, erre a 12 napra azonban annyi munkát vetnek ki (az ún. nort-ok rendszerében), ami 18–24 nap alatt végezhető el. Csak Moldva határterületein javul ekkor a jobbágy helyzete: robotját ott 6 (valójában tehát 9–12) napra szállítják le. A tizedet a föld minden terményéből adja a jobbágy (kivéve a *családja fogyasztására* szükséges főzélékféléket), általában valóban a termékmennyiség egytizedét, a kukorica után viszont hektáronként megszábotott mennyiséget (176 okát). Egyes bojárak nem a gabona keresztjéből, hanem a magból szedték a tizedet. Méh-tizedül 4 kast vettek 100 kas után, pénzmegváltás esetén kasonként 4 parát.

A bojár és egyházi birtokosok *nagyon lassú* témyerése történik a jobbágy rovására (a robot évi 12, illetve 24 napra emelése), amit jócskán el-lensúlyoz az irtványok létesítésének lehetősége és a szökés (ha azt nem is lehet elérni, hogy a szolgáltatások kisebbek legyenek, de a föld lehet több és jobb). Van még egy, a bizánci jogon alapuló lehetőség arra, hogy a jobbágy a földesúri hatalomtól némileg szabadabban mozogjon; ez a protomisis intézménye. Valami, a magyarországi mezővárosi joggal távoli rokonságban álló intézmény ez: a falvak bizonyos készpénzösszeget tesznek le a tized és robot, továbbá a kocsmá- és malomjog fejében. Mintegy elővételi joguk van az esetleg jelentkező külső bérőkkel szemben. Az összeg persze jócskán emelkedhet, elsősorban az 1740 és 1747 közötti években (van havaselvi falu, ahol az évi váltáság összege ezekben az években 20 tallérről 75-re emelkedik, s ezen a ponton lényegében meg is áll — 1796-ban is csak 80 tallér). Ez a lehetőség megvan korszakunk végén túl is, de nem vezet a szabad paraszti fejlődés eluralkodásához, vagy akár csak komoly megerősödéséhez.

*

Az agrár-világnak ebből az apró, átlagban 200–250 lelkes falvakból álló tengeréből emelkedik ki a kisszámú havaselvi és moldvai város: a két főváros, Bukarest és Iași és egy sereg kisebb város, el egészen a valamilyen városi kiváltsággal rendelkező, száznál kevesebb lakosú törpe települé-

segig. Itt kissé előre kell szaladnunk az időben, hogy a román fejedelemség városainak 18. századi méreteiről képet adhassunk; ezek valamennyire is elfogadható adataink tudniillik legfeljebb a két fővárosról vannak e korból. Nos, ha Bukarest állandó lakossága 1832-ben 60 289 fő, Havasalföld többi nagyobb városai pedig Craiova 11–12 ezer, Ploiesti kb. 5800 és Braila 5343 lakossal, Moldvában pedig a főváros, Iași 49 814 lakos, Botosani 13 796, Galac 9806, Roman 6120 lakossal követi, s további tíz kisvárosnak van 2 ezernél több lakosa (ugyanakkor van 10 moldvai helység, amely 500-nál kisebb lélekszámmal is városnak számít – a legkisebb 96 lakossal), Havaselve fővárosának lakosságát pedig a mai román történetírás, egyes források túlzásait józanul elvetve, 15 ezerre teszi a 18. század közepén, Iași-é pedig a város 1755-i összeírása szerint 6–7 ezer lehet, elképzelhetjük a két fejedelemség többi városainak méreteit is 1750 körül – még akkor is, ha tudnunk kell, hogy a fővárosok fejlődése lényegesen gyorsabb 1750 és 1832 között, mint a kisebb városok legnagyobb részéé. A két főváros speciális dél-kelet-európai képződmény: nem valamilyen erős ipari, vagy kereskedelmi megalapozottság fogja össze, mint Nyugat- és Közép-Európa városait, hanem elsősorban a fejedelmi udvar léte. A fővárosokban a bojárok százalékaránya a kétszerese az országos arálynak. Adjuk ehhez hozzá azt a szolganépet, amely részben egyes főtisztviselők fegyveres kísérete (s egyben igazgatási és végrehajtási közege). Arányuk a nyugat- és közép-európai várostípushoz szokott szemléltető számára elképesztően magas; Iași 1774-i 1861 családjából 533 slujitor (ebből 386 három főtisztviselő); ugyanakkor a kézműves-családfők száma 535, a kereskedőké sokkal kevesebb. Hogy azonban a képlet még bonyolultabb legyen: ezek a slujitorok a főtisztviselőknek és egyéb bojároknak teljesített szolgálataik mellett iparral, kereskedelemmel (gyakran üzlettársként) is foglalkoznak, vagy bémunkát vállalnak. A fővárosok így elsődlegesen a főhatalom létéhez kötött képződmények. Iparuk kézműipar, amelyben a 17. században jelennek meg a céhes fejlődés kezdetei (Iași-ban a század elején, Bukarestben a század második felében), a korábbi, lazább ipari egyesülések helyett. Bukarestben 1760-tól kezdve rohamos a céhes fejlődés: 1760-ból való a szabók céhlevele, 1764-ből a kelmefestőké, 1766-ból a tímároké, 1767-ből a papucsosoké, vargáké és csizmadiáké, 1768-ból a borbélyoké. A Kücsük-Kajnardzsi béke után a céhesedés ugyanilyen erővel folytatódik. Sokat mond a céhesedés folyamatáról az is, hogy vezetőiket vagy a szláv sztároszta szóval nevezik, vagy török neveken (a szabócéhek vezetője a terzi-basa nevet viseli, a kőműveseké török nevén majmár-

basa, a festőké a kakasu-basa stb.), a céh vezetésében a sztároszta mellett résztvevő más tekintélyes mestereket pedig görög szóval epitropoknak hívják – végül a céh vezetésének tolforgató (titkári, jegyzői feladatokat ellátó) tagját csausznak. De az is, hogy Bukarestben az iparosok utcái (egy-egy iparág művelői külön-külön utcákba települtek) jórészt szorosan az akkori fejedelmi palota (Curtea Veche) körül helyezkednek el: ez a fővárosi ipar az uralkodóból és környezetéből próbál megélni. Önmagában véve ez még nem volna meghatározó, hiszen a Német Birodalom császárvárosainak (az újjiorban Prágának és Bécsnek) iparára ugyanez áll. A különbség nem is az udvartartás arányaiban rejlik (jegyezzük meg: az éles szemű és iróniára hajlamos Sulzer, Alexandru Ipsilanti titkára szerint „minél kisebb a fejedelem, annál nagyobb a pompa, minél gyengébb a hadsereg, annál fényesebb a testőrség”). Az udvartartás és a nagybojárok öltözködését és más luxusszükségeit a Konstantinápolytól Közép- és Nyugat-Európaig húzódó nagykereskedelmi hálózat látja el, a közepesebb iparcikk-szükségletek fedezésére ott van az erdélyi (elsősorban a szász) ipar, amely keményen tartja piaci pozícióit – a román fővárosok ipara elsősorban a városalakók alsóbb rétegei és a falvak eléggé korlátozott felvevőképességére számíthat. Cikkei vagy közvetlenül jutnak el a fogyasztókhoz (az iparosok boltjaiból vagy vásári sátraiból), vagy a nem jelentős számú kereskedő útján (Iasi-ban 1774-ben a családfők jó 20%-a kereskedő, Bukarestben ugyanez lehet az arány; a vidéki városok kereskedői számára csak 1811-i adataiból következtethetünk; akkor a Havaselnén nyilvántartott 4189 boltból 3238 van Bukarestben, 236 az olténiai báni székhely, tehát szintén hatalmi funkciók révén városiasabb Craiován, és összesen 715 az ország többi helységeiben).

A városok kiszolgáltatottsága a nyers hatalomnak a fanarióta-korban igen erős. A korszak kezdetén többnyire külső birtokokkal is rendelkeznek: falvakkal (általában 12-vel), erdőkkel, legelőkkel stb.; ezeket adományképpen nyerték, vagy vétel útján szerezték. Az uralkodók azonban saját birtokaiknak tekintik a városokat, s már a 17. században is adományoznak városi birtokokból. Ez folytatódik a 18. században is, 1750 és 1760 között pedig tömegessé válik (1761-től a század végéig együttvéve feleannyi városi birtokot adományoznak el a fejedelmek, mint magában a század hatodik évtizedében). A jelenség különösen Moldvában erős: az 1701 és 1748 között eladományozott 9 városból 8 van ott, az 1750 és 1760 között földesúri kézre jutott 18-ból 17. Az adományok elnyerője

elsősorban az ortodox egyház: kolostorok, templomok, püspökségek és az érsekségek.

A városok (elsősorban a két főváros) etnikailag erősen heterogén kereskedő-elemeiből (Iasi 1774-i mintegy 400 kereskedőjéből 113 örmény és 171 zsidó, a többinek jórésze feltehetően görög; ahol román kereskedőkkel találkozunk, azok egy része feltehetően a Dunától délre eső területekről ideköltözött aroman) nem elsősorban a helyi szükségleteket ellátó kis-kereskedőnek van a történelem számára jelentősége, hanem a kisszámú, de a nemzetközi kereskedelem hálózatába szorosan kapcsolódó, igen tőkeerős nagykereskedőnek. Tevékenységük a Kücsük-Kajnardzsi béke után követhető nyomon, de természetesen évszázadok óta jelen vannak a fejedelemségekben. Etnikailag és felekezetiileg elkülönült csoportjai konkurencia-harcának főbb mozzanatai ismereteseek, s azok távolabbra ható eredményei is (görög és örmény kereskedők konfliktusa Moldvában az 1760-as évek elején, a végülis alul maradt örmények Erdélybe menekülése stb.). A fanarióta-korszak elejétől a nagykereskedők etnikai csoportjai új színnel gazdagodnak: 1716 után megkezdődik a macedóniai román kereskedők feláramlása a fejedelemségekbe, méginkább a Habsburg-uralom alá került Olténiába, ahonnan aztán 1739 után vagy Erdélybe költöznek tovább, vagy Bukarestbe. Jönnek fel azonban a Balkánról görög kereskedők is. Már 1774 előtt Bukarestben folytat üzleti tevékenységet a Panaioti Hagi Nicu, aki 1709-ben az epiroszi Janinában született. Szörmekereskedőként telepedett le Bukarestben, majd Zoe Čaplannal társulva Lipcséig kereskedett. Később üzlettársa Moszkvába települt át, a janinai bevándorolt üzleti kapcsolatai tehát Szászországig és az Orosz Birodalom fővárosáig terjedtek, dél felé pedig, más üzleti partnerei révén, Konstantinápolyig. Ez a nagykereskedő-csoport tartja kézben a román fejedelemségeknek a biztonság hiánya miatt kockázatos, de éppen ezért magas haszonkulccsal kalkulálható hiteléletét (a kamat Havaselnén a 18. században is 20%, akárcsak a korábbi századokban, de felmegy havi 10%-ig is. Összehasonlításként jelezzük: Erdélyben a 18. században hivatalosan 6% a kamatláb, s a kormányzat igyekszik érvényt szerezni ennek a rendelkezésnek), s azt a speciális üzletágat is, amely talán mindennél szemléltetőbben mutatja be a fanarióta-kor gazdasági elitjének élősdijellegét: a pénzváltást, vagy pénzkereskedelmet (zărăfie). A pénzváltási üzlet azon alapszik, hogy a nagyhatalmak közé szorult román fejedelemségekben nagyon sokfajta pénz van forgalomban (Havasalföldén a 18. század végén 60 féle) s ennek értéke változó (a kereslet és kínálat, illetve a nemesfémek

változó értéke szerint). Ezt a spekulációs lehetőséget használja ki merészen a zaráf, aki emellett többnyire hitelügyletekkel is foglalkozik (beleértve a váltóügyleteket is). Az üzlet óriási vagyonok felhalmozódását eredményezi.

Ez a (görög, aromán, örmény) nagykereskedő azonban nem a forradalom előtti Anglia, vagy Franciaország polgára, aki egy új, az ő gazdasági tevékenységének s ezzel kapcsolatban kialakult emberi igéyeinek szabad kifejtésére alkalmas rendért hajlandó kockáztatni, áldozatokat vállalni. Ő tulajdonképpen kívül él azon az országon, amelyben tevékenységét kifejti; vagyona, kapcsolatai bizonyos biztonságot jelentenek számára, s ha biztonságérzete meginog – vagy másutt jó üzleti lehetőség kínálkozik számára, hamar átteszi máshová üzletének központját. Ország-közi üzleti kapcsolatai ezt könnyűvé teszik számára.

Végigtekintve a fanarióta-kor első fele fejedelemségeinek gazdaságáról és társadalmáról röviden elmondottakon, a szemlélt valami zavarféle fogja el: mintha ennek a komplexumnak egyes részei nem illenének össze. Van egy szinte még kora-középkori jellegű mezőgazdaság (az állattenyésztés nagy túlsúlya, partagoló földművelés), egy olyan társadalom, amelynek feudalizációja még messze van a teljességtől (a szabad parasztság számaránya magas), van mindehhez egy, szinte szpáhi módra a hatalomhoz kapcsolódó bojárság, vannak az európai kereskedelmi hálózatba illeszkedő, komoly tőkeerejű nagykereskedők. Tevékenységüknek az országok alig látják hasznát, hiszen kizárólag legsajátabb érdekeikre hallgatva jönnek s költöznek tovább, s ott vannak végül a fanarióta fejedelmek, a Porta prokonzuljai, akik szintén nem tartoznak bele a fejedelemségek szerves fejlődésébe. Ez a képződmény mindennek nevezhető, csak szervesnek nem; ez a heterogenitás éreztetni fogja hatását a következő évtizedekben, de a fanarióta-koron túl is.

*

Kik kormányozzák ezt a különös képletet és hogyan? A helyi hatalom csúcscról, magukról a fanarióta uralkodókról más szövegeink; egyikük-másikuk nevét is említettük az előbbieken. Teljes felsorolásuk itt értelmetlen volna – „érdemeik” méltatása még inkább. Még az olyan valóban kiváló tehetségű személyiség, mint Constantin Mavrocordat sem tesz egyebet, mint hogy a spontán fejlődéssel kialakult helyzetnek megfelelő jogi rendszabályokat dolgoztat ki, vagy szigorú kormányzati szem-

pontok szerint racionalizálja a vezető elitet — nincs itt szó tehát valamiféle délkelet-európai felvilágosult abszolutista uralkodóról.

De nincs szó nyugat-európai, vagy akár csak kelet-közép-európai értelemben vett rendiségről sem. A román fejedelemségek belső fejlődése a fanarióta-kor előtti rendiségnek legfeljebb a csírájáig jutott el; a *kialakult* rendiség legkezdetlegesebb formájához sem; a fanarióta-kor pedig, a fejedelmek görög kíséretének bojársgot nyert tagjaival s a bojársg egészének (a Mavrocordat-reform révén) szorosan a tisztségviseléshez való igazításával, vajmi kevéssé alkalmas egy további rendi fejlődés számára. Az országgyűléseket időnként összehívják, de rendszerességről szó sincs. A fejedelmi tanács, a főtisztségek működése változatlan a korábbiakhoz képest.

Változást az igazgatásban az olténiai Habsburg-uralom hoz. Két évtizedre szóló intézmények jönnek létre, hatásuk azonban jó évszázadra érzékelhető a fejedelemségek egész intézményrendszerében. Ott 1719-től a területi igazgatás így alakul: a megyék élére egy-egy vornic kerül (a kisebb bojárok közül). A vornic mellé rövidesen négy-négy ispravnic-ot állítanak a megye egyes járásainak igazgatására. Az ispravnic tisztsége azután Mavrocordat területi igazgatási reformjában tűnik föl, változott tartalommal. Itt a megye (Havaselvén judet, Moldvában tinut a neve) igazgatói lesznek az ispravnic-ok (megyénként két-két személy, egy nagy és egy közepesebb bojár). Constantin Mavrocordat kísérli meg Havaselvén fejlettebb igazgatási apparátus kialakítását azzal, hogy rendszeres fizetést biztosít köztisztviselőinek (korábban ezek javadalmazásként a közjövödelmek egy részét, bírságösszegeket és ajándékokat kaptak; ez volt az ún. havalet). A reform értéke kétes, hisz a tisztségek betöltése szoros függvénye volt a fejedelm-cserének, így az igazgatási apparátus nem állandósulhatott, a havalet-et pedig a tisztviselők továbbra is felszedték. Moldvában Matei Ghica 1753–1754-i rendelkezései szabályozták ezeket a rendelkezéseket. Ghica előbb 1753 júliusában az ispravnic-oknak biztosít fizetést, az adójövödelmek egy bizonyos hányadát juttatva nekik (és az alacsonyabb rangú adószedőknek), 2,5–10%-ot, ugyanakkor azonban eltiltja neki, hogy földesúrként robotoltassák a parasztnépet szántáson, cséplésen, favágásnál és más munkákon, s hogy boraikat velük kocsmároltassák ki a falvakon. 1754-ben a moldvai főtisztek illetményeit szabályozta; hagyományos javadalmak, vámjövödelmek, más kincstári jövödelmek bizonyos százaléka és valódi fix-fizetések különös keveréke ez a szabályzat (a logofát az 500 lei-nyi solarito-n túl különböző közvetett adókból, a vámból, sójövödelmekből

stb. kap 3–3 zacskó pénzt, tehát összességében meghatározható javadal-
makat, a kincstartó ehhez hasonlóan a negyedévi adófizetésekből 5–500
lei-t és a vacarit nevű közvetett adóból 1000-t, ugyanakkor az alsó ország-
rész – Țara de Jos – vornic-ja a Lengyelországba vitt állatok után darab-
szám számított összeget, a spätar minden kitermelt kőso után 1 parét, má-
sok viszont – pl. a hatman – csak a hagyományos „ajándékot” – mindent
a legkülönbözőbb variánsokban). A korábbi főtisztségeket elvesztett bojá-
rok (a mazárok) a tisztviselői pénztárból kaptak szolgálataiknak meg-
felelő összeget; akik közülük megyei bírói kinevezést kaptak, azoknak az
adó negyedévi befizetésekor jutott ebből moldvai aranyanként 10 bani.

Ennek a közigazgatásnak két fő feladata van: az adó felszedése és a
belső rend fenntartása. A fejedelemségek adórendszere e korban is össze-
tett. Az alapadó a bir, ehhez bizonyos pótagadók járulnak (zászlópénz,
segély néven), amelyek szintén általánossá válnak. Ezt az adót, amelynek
érdemi funkciója a Porta kielégítése, a kincstartóság szedeti fel. Ehhez járul
aztán a közvetett, vagy vagyonadók hosszú sora: a Havaselvén 1689-ben,
Moldvában 1693 után bevezetett állatadók, a vacarit (marhák és lovak után
fizetik), amelynek sorsa aztán változatos (Havasalföldén Ștefan Canta-
cuzino 1714-ben megszünteti, Ion Mavrocordat 1717-ben újra bevezeti,
Moldvában 1703-ban szüntetik meg és az 1720-as évek vége felé vezetik
be újra; Constantin Mavrocordat racionalizáló tendenciáinak ismeretében
már meglepő volna, ha nem szüntetné meg, végleg azonban csak 1757-ben
törlik el Moldvában és 1763-ban Havaselvén – Moldvában mintegy ennek
helyébe léptetvén a „segély” – ajutorința – nevű pótagadót). Ebből az adó-
fajtból csak a külföldiek (ott állataikat legeltető erdélyi juhosgazdák,
lengyelországi örmény kereskedők, tatárok stb.) által fizetett „idegenek
állatadója” marad meg a legkülönbözőbb neveken (văcaritul străinilor, ier-
bărit, cunița stb.). Közvetett adó a pogonarit (a szóban a pogon nevű
mértékegység fogalma bújkál). Ez a két közvetett adó a kincstartóságnak
jut, a többi ilyen mellékes adó a fejedelem kamarájának. Ilyen a méh-
kasok adója (Havasalföldén dijmărit-nak, Moldvában desetină-nak hívják
– mindkét elnevezés tízed-jellegére utal), a Havaselvén oienit-nak, Moldvá-
ban gostină-nak juh-adó, a boradó (Havasalföldén inaric, Moldvában
vōdrarit), amelyhez kisebb adók egész sora csatlakozik (părpărit, ploconul
de nume, a pârcalabie nevű borforgalmi adó stb.). A városok adói (a
fumarit nevű általános adó s a foglalkozás szerinti adók hosszú sora).
Amilyen középkori tarkaságot mutat az adófajták képe (nem terheljük
olvasóinkat az egyes adófajták – ráadásul még változó – összegeinek fel-

sorolásával is), ugyanolyan szabálytalanul sokszínű az adókötelesek és részben vagy egészben adómentesek tablója. A birt a népesség legnagyobb része fizeti; mások csak a fejedelemnek járó adó egészét, vagy egy részét. A mentességeknek ez a rendszere változó, vannak a társadalomnak ideiglenesen mentes elemei is — állandóan lényegében csak a bojárok, a főpapok és a kolostorok mentesek. Az adózás módját olyan szabályozások rögzítik, amelyeknek előzményei a 17. századra mennek vissza: előbb Moldvában, majd Havaselvén jelenik meg az a gyakorlat, hogy az adót évente négy alkalommal szedik fel. Ezt a módszert azután többször elhagyják, de végül is ez gyökeresedik meg: az adóztatók így egyszerűbben jutnak hozzá a kivetettekhez, az adózók pedig évente csak négyszer kell, hogy elviseljék az adóbehajtással együtt járó zsarolásokat stb. Még kedvezőbb az adózókra nézve az az eljárás, amelynél ők (az egész falu, vagy egyes személyek) egy meghatározott összeget tesznek le a kincstárral, vagy a fejedelmi kamarával szemben tartozásaik összességei fejében (ez az ún. „rupta” vagy „ruptoare”).

A közigazgatási apparátus másik fő feladata a belső rend fenntartása. A rendfenntartó erők létszáma viszonylag magas (Havaselvén 1764–1765-ben kb. 5200 fő, ebből csak Bukarestben jó 1500 él; jórészt egyes tisztségviselőkhöz kapcsolódó slujitorok, vagy scutelnic-ok, szolgálataik fejében bizonyos adómentességet élvező személyek). Ezek a fegyveres rendfenntartó csoportok ugyanúgy ellátnak közigazgatási feladatokat (fejedelmi futár- és postaszolgálat), ahogy a szorosan vett fegyveres erők, a fejedelem mérsékelt létszámú udvari hadai (jórészt idegen zsoldosok — kozákok, albánok; szólottunk már róla, hogy a fejedelmek török személyek feletti bíráskodás lehetővé tételére kisebb török zsoldos egységet is tartanak) s a viszonylag jelentős létszámú határőrség. A fanarióta-kor román fejedelemségeinek nincs tulajdonképpeni hadereje; ugyan ki ellen viselnének hadat? Legfeljebb a Porta követeli meg tőlük időnként (az 1716–18-i háború idején, 1728-ban a tatárok elleni hadjáratkor, vagy 1735–1739-ben) segélyhadak kiállítását.

A bíráskodás gyakorlata az 1740-es évekig a 17. században kialakult utakat követi; a szokásjog, ill. Vasal Lupu és Matei Basarab törvénykönyvei, bizonyos esetekben a bizánci törvények alapján folyik. Lopás és gyilkosság eseteit kivéve a porkolábok, kapitányok és más helyi tisztségviselők hozzák meg a végső ítéletet. Constantin Mavrocordat bojár-reformjának velejárója az, hogy Havaselvén a tisztség nélküli nagybojárokat fogja be a bíráskodásra (udvarába rendelve őket és fizetést adván nekik munkájuk-

kért), Moldvában pedig a fejedelmi divánt teszi meg a büntetőperек első-fokú ítélőszékének és egyben a polgári perек fellebbezési fórumának. Elképzelhető, hogy a bíróság elé kívánczó jogügyek milyen kis százaléka kerül így csak valamennyire is bírói megítélésre. A fanarióta-kor első fele Constantin Mavrocordat bírósági reformján túl egyetlen érdemi mozzanatot produkál: Mihail Fotino (khioszi görög, a konstantinápolyi görög Akadémia volt professzora, Moldvában a főpaharnic rangjáig viszi) Ştefan Racoviţa moldvai fejedelem rendeletére készült görög nyelvű jogi kézikönyvét, szokásjog, írott jog és friss rendelkezések összevetését.

Ebben a rendiség nélküli, országos és helyi főtisztviselőkkel és fegyveres kíséretükkel kormányzott világban a fanarióta fejedelemnek a Porta szándékait szolgáló és közvetítő akaratán s az általában (tudniillik fejedelem-buktatási időszakoktól eltekintve) ennek megfelelően mozgó bojár-aktivitáson túl egy erő van jelen: az ortodox egyház. Szervezete, intézményei lényegében nem változnak ezekben az évtizedekben. Arról szólottunk már: milyen anyagi bázisra támaszkodik. Politikai hatalma változatlanul erős, s ez csak igen kritikus esetekben lehet veszélyes számára (az 1716–18-i Habsburg–török háború idején Anrim Ivreanu havasalföldi érsek hívja össze azt a népgyűlést, amely a Ruszcsukba húzódott Nicolae Mavrocordat helyébe fejedelemül választja Gheorghe Cantacuzinot; mikor aztán a fanarióta uralkodó, török hadakkal, visszatér, fogva küldi Sztambulba az érseket, s azt útközben lemészárolják). Szellemi hatalma is lényegében töretlen, csak a korszak vége felé mutatkoznak rajta apró rések.

Az iskoláztatás területén az ortodox egyház mintegy a fejedelemmel együttműködve gyakorolja ezt a hatalmat. A két fővárosban fejedelmi akadémiák jönnek létre: Bukarestben még a 16. század végén, Moldvában a fanarióta-kor elején. A bukarestit, a Szent Száva kolostorban, Constantin Brâncoveanu alapítja (Constantin Cantacuzino ösztönzése nyomán). Görög tannyelvű iskola ez, a század közepén kettő, az 1760-as években három tanítóval, befogadóképessége azonban a következő korszak elején, 1779-ben is csak 75 fő – mint egy kisebb erdélyi gimnáziumé. Jeles igazgatói jó ideig tisztán görögök: az első igazgató, magas korban idekerült trapezunti görög, Sevastos Kiminitul, akkorra már konstantinápolyi iskolaigazgatóságot és trapezunti tanárságot tudhat maga mögött, görög klasszikusok egész sorának (Hésziodosz, Pindarosz, Euripidész, Platon, Arisztotelész stb.) újjörögge fordítója, teológiai művek szerzője; utóda Mark Protopopulosz, ciprusi görög, őt Sevastos Kiminitul unokaöccse, a szintén trapezunti Gheorghe Hrisogon követi, nagybátyjához hasonlóan

görög klasszikusok fordítója, teológiai író (van katolikus-ellenes, hitvitázó műve is). Az etnikailag görög igazgatók és tanárok sorába Nicolae Mavrocordat alatt ékelődik be egy moszkopoljei aromán, Dimitrie Procopiu Pomperi, egyébként elődeitől képzettségében is eltérő jelenség: míg azok szigorúan görög iskolák növendékei, ő a konstantinápolyi tanulást az első havaselvi fanarióta fejedelem jóvoltából (aki mellett titkárkodik) megtoldhatja padovai medikusi évekkkel, hogy aztán udvari orvos legyen, s egyben tanító a Szent Száva iskolában és Constantin Mavrocordat házitánítója. Egészében véve azért ő is görög jelenség; 1721-ben Nicolae Mavrocordat felszólítására görög tudósok életrajzait írja meg. Ugyancsak padovai (s amellet bolognai) diák az a Manasse Iliade nevű, meleniki makeción származású tanár, akit már idősebb korban Alexandru Ipsilanti küld újabb olasz- (és németországi) tanulmányútra, s aztán udvari orvosként működik, hogy (már a 19. század második évtizedében) Bécsben fejezze be életét.

A Szent Száva iskola, jól fizetett (1749-ben a két tanító fizetése havi 45, ill. 20 tallér; 1763-ban három tanítója van, 40–30–10 tallér havi fizetéssel, a következő évben 50–30–10 tallér az összeg), és kitűnő nívójú tanárokkal, a kor görög műveltségének hordozója. A tananyag kb. a magyarországi és erdélyi gimnáziumokénak felel meg (1754–1757-i feljegyzések szerint logikát, retorikát, fizikát és kozmográfiát tanítanak benne). Funkciója a részben görög, részben román vezető réteg gyermekeinek olyan görög műveltséget adni, amely alkalmassá teszi őket igazgatási feladatok ellátására és külföldi egyetemeken, főiskolákon való továbbtanulásra. Néhány alacsonyabb szintű görög iskola van Havasalföld vidéki városaiban is; ezek az iskolák elsősorban a lelkészképzést hivatottak ellátni (ilyen a bukaresti régi Szent György kolostor iskolája, ahol szláv és román tanító működik, a Szent Száva iskola tanárainál aránytalanul gyengébb, havi 10–10 talléros fizetéssel).

Moldvában az 1710-es években, Nicolae Mavrocordat kezdeményezésére Hrisant Notaras jeruzsálemi pátriárka támogatásával jön létre Iaşiban egy, a Szent Száva iskolához hasonló, annál azonban nagyobb és tagozottabb iskola: kezdetben két ó- és egy újjgörög tanára van. Itt (ellentétben Bukarest esetével) nem külön intézményben marad az ógyházi szláv és a román (teológiai) oktatás, hanem a központi fejedelmi iskolában. (Latinul nem oktatnak benne – ezt a Iaşi-i *katolikus* iskola látja el.) 1738-ban Ghiurghiu Ghica (ismét csak Hrisant Notaras pátriárka segítségével) úgy szervezi újjá az előzőleg leégett iskolát, hogy négy kurzusa legyen:

ó- és újjörög, szláv és román. A Iasi-i iskola mozgékonyágát jelzi, hogy 1741–43-ban bevezetik benne a latin és *arab* nyelv oktatását. Görög és román bojárok, az ortodox egyház és az arab kultúrterületektől Lengyelország–Németországig húzódó üzleti tevékenységet folytató görög kereskedők érdekei jól összeférnek ennek az iskolának a fenntartásában. Mindenesetre a skála 1766-ra némileg leszűkül: eltűnik a szláv oktatás, de az arab nyelv tanítása is; két tanár tanítja az ógörög nyelvet, egy az újjörögöt, egy a latint és egy a románt; az iskola igazgatója a Padovában és Lipcsében tanult görög Nichifor Theotakis. Ugyanebben az évben a Iasi-i iskolán kívül 25 fejedelmi iskola működik Moldvában, 23-ban román, Galacban és Botosan-ban görög tannyelvel – kb. a magyarországi ún. triviális iskolák szintjén. Püspökségi, elsődlegesen a lelkészképzést szolgáló iskolák létrehozásáról 1747-ben tudunk Toman-ban, Rădăuți-ban és Huși-ban.

Az ortodox egyházhhoz kötődnek a fejedelemség egészségügyi intézményei is. Bukarestben még az előző korszak végén, 1695-ben alapítja Mihai Cantacuzino spátár a Colțea-kórházat (a templommal együtt). Iasi-ban 1752-ben kerül sor a Szent Szpiridon templom és vele a kórház alapítására. A kórházak orvosai eléggé szerény fizetést kapnak még a központi fejedelmi iskolák tanáraihoz képest is, nemhogy a fejedelmek udvari orvosaihoz képest. A Colțea-kórház orvosa 1733–1737 között évi 150 tallér fizetést kap, a sebész 1733-ban 118-at; 1738-ban fizetésük (feltehetően a háború körülményei és a járványok miatt) 270, ill. 180 tallérra emelkedik – miközben az udvari orvos fizetése évi 800–1000 tallér (ugyanakkor a kórházi segédszolgálatokat – betegek fürösztését – és természetesen saját szorosabban vett tevékenységüket ellátó borbélyok javadalmazása 5,5–10 tallér). Az udvari orvosok csakúgy görögök (vagy aromanok, makedónok), mint a Colțea-kórház orvosai (az előbbieket között – a Szent Száva iskola tanárai között már említettekén kívül – ilyen neveket találunk: Pandele, Ienache; az utóbbiak között van egy Notara); a kórháznak van egy százsz sebésze is (Christian Maler).

Ebben az egyházi kézben levő, határozottan görög jellegű szellemi életben nagyon szerényen mutatkoznak valami újnak, másnak a jelenségei. Nem a krónika-irodalomra gondolunk, amely nagyrészt román nyelvű, s amely e korban is olyan műveket produkál, mint a valószínűleg görög származású Ion Neculce (hosszú, hányatott életében fiatalon magas tisztiségek viselője Moldvában, Dimitrie Cantemir bizalmasa, majd emigráns-társa Oroszországban; Lengyelországban is éveket él, majd a fanarióták Moldvájában visel megint csak magas tisztéseket) moldvai krónikája

(Letopiseșul Țării Moldavei), vagy Havaselvén Radu Popescu (az 1680-ban megöletett Hriștea kincstartó fia, maga Konstantinápolyon és Moldván keresztül jut haza jó idő múlva, részese az elkövetkező idők hányódásainak) román története – ez a krónika-irodalom jól összefér az ortodoxiával. Még csak nem is Dimitrie Cantemirről van szó, erről a kivételes szellemről, aki rövid moldvai fejedelemsége előtt írt filozófiai műveket, tanulmányt a török zenéről (konstantinápolyi tartózkodása alatt, törökül), „Istoria ieroglifikă”-t a román bojárság pártharcairól, amit a mai román tudomány az első román regénynek tekint, oroszországi tartózkodása alatt pedig egy turkológiai alapművet (a Török Birodalom történetét, amely egy évszázadon át nélkülözhetetlen), orosz nyelvű ismertetést a mohamedanizmus rendszeréről, életrajzt Constantin Cantemirről, de mindenképp a Descriptio Moldaviae-t, a kor szintjén álló statisztikai ismertetést országáról, híradásul Európa műveltebbjei számára erről a sorsverte világvégi földdarabról (latinul írja, a Berliini Királyi Akadémia felkérésére, de lefordítják görögre, németre és oroszra is) és a Hronicul Vechimei a romano-moldovlahilor-t, amely aztán kézikönyve lesz a modern román nemzettudat kialakítóinak. Dimitrie Cantemir azonban magános alak; közvetlen folytatása nincs, a Hronicul hatása háromnegyed század múlva, az erdélyi triásznál jelentkezik. A rések az ortodoxia építményén másutt is jóval később, már 1770 táján jelentkeznek. Ahogy Kelet-Közép-Európa más országaiban is, megjelennek a francia felvilágosodás termékei. Fénelon Telemachos-ának első román fordítása ekkortájt készült (az első ismert másolat 1772-ből való), az első román Voltaire-fordítás 1771–1772-re datálható. Az első ismert nyomai ezek a román szellem francia orientációjának (Európába járnak tanulni leendő udvari orvosok, fejedelmi iskolák tanárai; ezek azonban a – hanyatló – olasz és a – emelkedőben levő – német egyetemeket keresik fel; a szellemi kaland itt nem olyan markáns, mint az, amit a francia fordítások jelentenek). Addig azonban el kell telnie még a fanarióta-kor második felének – s további jó néhány esztendőnek, mire ennek az orientációnak érdemi hatása mutatkozik.

Irodalom

Munkánk során az Istoria României-re, s a benne említett összefoglaló műveken túl az alábbi irodalmat használtuk fel:

A havaselvi és moldvai bojárok 1739 utáni orosz kapcsolataira: *Damian P. Bogdan*: *Legăturile serdarului Lupu Anastasă cu Rușii* (St. și mat. Il.: 345–389.)

A Fanar családjainak számára: *Andrei Oțetea*: Un cartel fanariot pentru exploatarea țănilor române (St. 1959:3. 111–121.)

A román fejedelmek török adózására: *M. Berza*: Haraciul Moldovei și Țării Românești în secolul XV–XIX. (St. și mat. II. 7–47.). A román fejedelemségekben járó török hivatalos személyek ellátására: *M. M. Alexandu-Dersca*: Despre regimul supusilor otomani în Țara Românească în veacul al XVIII-lea (St. 1961:1. 87–113.). A végvidéki törökök túlkapasaira: uo. A románok és törökök vegyes ügyeiben való bíraskodásra és a divan-effendi intézményére: uo. és *Petre Strikan*: Divan-effendi în Țara Românească și Moldova în secolul XVII–XIX. (St. 1968:5. 881–896.).

Havaselve és Moldva népesség-számára 1746–1774 között a mai román álláspont: *Florin Constantiniu*: Situația clăcașilor din Țara Românească în perioada 1746–1774 (St. 1959:3. 71–109.). *Sulzer* adata Geschichte der Transalpinischen Daciens c. művében található. Moldva 1803-i népessége: *Ecaterina Negruți*: Situația demografică a Moldovei în secolul al XIX-lea (RI 1981:2. 243–257.). Pietro Businello-t idézi *Florin Constantiniu*: Situația clăcașilor . . . Constantin Mavrocordat a kivándorlás arányaival érvel a Portán az adó csökkentése mellett: *Ariadna Camarariano-Cioran*: Măsuri fiscale și administrative în Moldova (1753–1754). (St. și mat. V. 505–528.).

A moldvai állatárakra: *N. Corivan – I. Grămadă*: Despre gospodăria feudală în Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pe marginea „Catastrului de sămile tuturor mănăstirilor de țara din leat 7250 până la leat 7251”. (St. și mat. V. 257–279.). A méhészetre: *Gh. Bartos*: Tehnica albinăritului în țările române în epoca feudală (Eugen Mewes szerk. Terra Nostra I.k. Bukarest, 1971. 221–235.). *Wolf* hivatkozott műve: Beiträge zu einer statistisch-historische Beschreibung des Fürstentums Moldau (Szeben, 1805.).

Az állattenyésztés túlsúlyára a földműveléssel szemben a fejedelemségek mezőgazdaságában: *Andrei Oțetea*: Considerații asupra trecerii de la feudalismul la capitalismul în Moldova și Țara Românească (St. și mat. IV. 307–390.). A parlagoló földművelésre és a két nyomásra: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țara Românească în timpul regimului fanariot (RI 1979:4. 663–685.). A hatökrös szántásra: uo. Az 1 mag utáni vetéshozamra uő. idézi *Florin Constantiniu* álláspontját (mi is ezt fogadtuk el) és Constantin Șerban-ét (aszerint a hozam 2–5-szörös lehet). Az inségre ugyancsak *Ioana Constantinescu* id. művében olvashatunk.

A szőlőművelés hasznára vonatkozó számításainkat *N. Corivan* és *I. Grămadă* tanulmányának (Despre gospodăria feudală . . .) adatai alapján végeztük. A kender- és lentermesztésre: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țara Românească . . .

Az olténiai és a Mavrocordat Constantin-féle havasalföldi bojár-reformra lásd: *Dan Berindei–Irina Gavrilă*: Mutății în șirul clasei dominante din Țara Românească în perioada de destrămare al orânduirii feudale (RI 1981:11. 2029–1046.). A moldvai bojárásra: *Ariadna Camarariano-Cioran*: Măsuri fiscale . . . A bojárág létszáma a fanarióta-kor végén: *Dan Berindei–Irina Gavrilă*, i. m.

Az 1863-ban szekularizált kolostori birtokok terjedelme *Constantin C. Giurescu*-nál (Suprafața moșiilor mănăstirești secularizate la 1863 – St. 1959:2.).

A szabadparaszi falvak aránya Olténiában, ill. Moldvában: *Oțetea*: Considerații . . . A szabad költözésű jobbágyokra: uo. A Iași-i örmény rabszolgákra *Gh.*

Platon: Populația orașului Iași de la jumătatea sec. al XVIII-lea până la 1859. (A Ștefan Pascu szerk.: Populație și societate. Studii de demografie istorică c. köteten – Kolozsvár, 1972.)

A bojár-uradalmak kialakulására: *Oțetea*: Considerații . . . A Radu Rosetti-idezet: uo. A havasalföldi kolostori gazdálkodásra: *S. Columbeanu*: Date privitoare la economia agrara din Țară Românească în prima jumătate al secolului al XVIII-lea (St. 1962:1. 111–134.). A moldvai kolostorok gazdaságaira: *Corivan-Grămadă*, Despre gospodăria feudala în Moldova . . .

A havasalföldi parasztagazdaság igaerő-ellátottságára: *Ioana Constantinescu*: Agricultura în Țară Românească . . . A jobbágytelek tartozékaira: *Nie Corfus*: Dreptul de stăpânire al clăcașilor din Țară Românească asupra pământului defriscat în perioada destrămării feudalismului (St. 1970:2. 341–361.).

A jobbágy terheire és Mavrocordat Constantin „jobbágy-reformjaira”: *Florin Constantiniu*, Situația clacasilor, és *Oțetea*, Considerații . . . A jobbágyszolgáltatásokra 1746 után: *Florin Constantiniu*, i.m.

A protomisis-ra Havaselvén: *Ioana Constantinescu*: Contribuții la istoria relațiilor agrare în perioada destrămării feudalismului. Arendarea se baza dreptului de protomisis în Țară Românească (St. 1965:5. 1039–1056.). A nála is szereplő Stroegști-Arges falura bővebb adatot: *Nicolae és Petre Leonăchescu*: Stroegști-Arges. File de cronica (R Arh. 1971 A. 539–556.).

A fejedelemségek városainak 1832-i népességére: *Ecaterina Negruzi-Munteanu*: Date noi privind structura demografică a târgurilor și oraserol moldovenești la 1832 („Populație și societate” I.k.). Iași 1755-i népessége: *Gh. Platon*, Populația orașului Iași . . . Platon hivatkozik *Gh. Ghibanescu* becslésére, aki az összeírt 1353 házra 7 ezer lakost számít; maga ezt is kevesli. Iași 1774-i társadalmi összetétele: *Platon*, i. m. A bukaresti céhekre: *C. Șerban*: Breslele bucureștene în sec. XVIII. (St. 1959:6. 55–89.). Sulzer megjegyzését idézi *Gáldi László (Gáldi L. –Makkai L.*: A románok története különös tekintettel az erdélyi románokra. VI. fejezet: A román vajdaságok a fanarióták korában). A kereskedők arányszáma Iași-ban: *Gh. Platon*, i. m. A városok jogállására, egy részük feudális függésbe jutására: *C. Șerban*: Aspecte din lupta orașenilor din Țară Românească și Moldova împotriva aspirării feudale în sec. al XVIII-lea și la începutul sec. al XIX. (St. 1960:6. 27–49.), és *Valentin Al. Georgescu*: Observații asupra structurii juridice a proprietății orașenești în Țară Românească și în Moldova (1711–1731) (St. 1973:2. 255–281.).

Iași kereskedőinek etnikai összetétele 1774-ben: *Gh. Platon*, i. m. A beköltöző görög és aromán kereskedőkre: *E. és D. Limona*: Catastihle Casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu (R. Arh. 1959:2. 225–243.); *uők*: Neguștori bucureșteni la sfârșitul veacului al XVIII-lea, relațiile lor cu Brașovul și Sibiu (St. 1960:4. 107–141.). A kamatlábra Havaselvén: *Lia Lehr*: Cămată în Țară Românească până în sec. al XVIII-lea (St. 1970:4. 697–715.). A pénzváltási üzletre: *E. és D. Limona*: Neguștori bucureșteni . . .

Matei Ghica 1753–54-i moldvai rendelkezései a tisztségviselők fizetéséről: *Ariadna Camarario-Cioran*, Mășuri fiscale . . .

A vácărit nevű állatadóra: *V. Mihordea*: Văcăritul, dare temporană (St. 1968:3. 449–467.). A boradókra: *uő*: Vinaricial domnesc și vădrăritul (St. 1969:6. 1077–

1101.). A városok adói: *C. Șerban*, Aspecte din lupta orășenilor . . . Az adó felszedésére: *Matei D. Vlad*: „Ruptoarea”, o institutie caracteristică regimului fiscal al satelor de colonizare din Țară Românească și Moldova (se- XVII–XVIII.) (R. Arh. 1969:2. 71–86.).

A „rupta” vagy „ruptoare”: *Matei D. Vlad*, i. m. és *V. Mihordea*: Obligațiile locuitorilor dependenți, românii și vecinii, fața de vistierie (St. 1972:1. 61–84.).

A belső rendfenntartó erők: *Olga Ciocânci*: Informații despre organizarea administrativă și fiscală în Țară Românească (1764/65) în opera lui Anestiesie Comnen Ipsilante (St. 1966:2. 343–361.).

A Szent Száva iskolára: *Gh. Crompt*: Dreptul dectitorie în Țară Românească și Moldova. Constituția și natura juridică al fundațiilor din evul mediu (St. și mat. IV. 77–116.). A Iași-i Szent Szpiridon Kórházra: uo. Az egészségügyi személyzet fizetése: *Ioana Constantinescu*: Din istoria preșurilor în Țară Românească în sec. al XVIII-lea (până la 1775). (St. 1976:12. 1927–1943.).

ROMÁNIA SZÜLETÉSÉNEK JEGYÉBEN

A „román kérdés” és a nagyhatalmi helyzet 1849 után

A Népek Tavaszsa sorsfordító változásokat ígért a román nép életében is. Az erdélyi és magyarországi román törekvések, ha eltérő módon és mértékben, szorosan kapcsolódtak a forradalomhoz. A moldvai tavaszi forradalomkísérlet után, úgy látszott, Havasalföldön győzhet a forradalom és 1848 nyarán ez a román fejedelemség az európai forradalom egyik keleti bástyájának számított. 1848 őszén azonban a török és orosz hadsereg intervenciója szertefoszlatta a reményeket. Az erdélyi román nemzeti mozgalom pedig a Habsburg-ellenforradalommal való – átmenetinek vélt, valójában súlyos következményekkel járó – szövetségbe és véres polgárháborúba sodródott.

1848–1849 román nemzeti céljai nem válhattak valóra, mégis, az elkövetkező másfél évtized Románia születésének jegyében áll. Nemcsak törvényszerűen bekövetkező történelmi folyamatok kiteljesedéséről van szó, hanem ennek mikéntjéről is. 1848–49 nemcsak emelte a román törekvések hordozóinak öntudatát, hanem a jövőalakításhoz is bőséges tapasztalatot kínált, még akkor is, ha időnként pesszimizmus lett úrrá a lelkeken. Történelmi szükségszerűségek és lehetőségek kölcsönhatásának érzékeltetésére törekedve próbáljuk tehát felvázolni az 50-es és 60-as évek jelentőségét a román nép történetében.

A forradalmak után a hatalom birtokosai – ahogy az lenni szokott – a véglegesség igényével rendezkedtek be. Amit tettek, jól példázza azt, hogy a fejlődést, a haladást miként lehet rossz módon szolgálni. Kevésbé érvényes ez a fejedelemségekre, hiszen itt a polgári forradalom ügye elbukott. A cár és a szultán szigorított a Szervezeti Szabályzaton: ezután ők nevezték ki hét évre a fejedelmeket, ezek pedig ad hoc jellgűnek minősített törvényhozó testületek tagjait jelölték ki. Viszont kétségtelen, az élet minden területén korszerűsítettek. Végre eltörölték például a cigányrabszolgaságot és újra szabályozták a jobbágyság helyzetét.

Gyökeresen megváltoztak viszont a Habsburg-birodalomban élő románságnak a létfeltételei. Az 50-es évek dunai birodalma lett a fejlődés

és a reakció torz összefonódásának klasszikus példája és benne egyik lényeges mozzanat éppen a románok helyzetének „szabályozása”.

A győztes Ausztria a maga módján „igazságosan” oldotta meg a nemzeti-nemzetiségi kérdést: 1850-ben már a románokról is el lehetett mondani, hogy azt kapták jutalmul, amit a magyarok büntetésül. A forradalom nagy társadalmi vívmányait, az emberi egyenjogúság elvét és a jobbagyfelszabadítást az ellenforradalom nem tudta és nem is akarta megsemmisíteni, annál inkább az emberi szabadság legfontosabb intézményes feltételét: a polgári alkotmányosságot. Helyére a feudális uralkodói mindenhatóság legitimációjára alapozó centralizált, totalitarisztikus államapparátust épített fel és ez a homogenizáló politika legfeljebb a maga manipulatív céljainak érvényesítése végett vetett számot a birodalom kisebb-nagyobb régióinak eltérő adottságaival, fejlődésük sajátosságaival.

Nemcsak az volt a baj, hogy az 1849-i olmützi alkotmányban a birodalmi vezetógamitúra kevés őszinteséggel hirdette meg „a nemzetiségek egyenjogúságát”, hanem az is, hogy amikor a magukat kezdetben még győztesnek hívő nemzetiségek erre a nagy elvre apelláltak, vezetőik addigi elnyomottságukat és hátrányos helyzetüket hegemóniára akarták átváltani. Ezzel pedig még jó érvet is adtak a katona-hivatalnokállam vezetőrétegének, mely minden nemzeti törekvésben bűnös nacionalizmust látott és keresett, márcsak önnön létének igazolására is. Az erdélyi románok Erdély autonómiájának érdekében bontottak zászlót, hogy aztán 1849 februárjától a magyarországi és bukovinai törekvésekkel egyesülve egyre inkább a Habsburg birodalmon belüli román közigazgatást, majd területi autonómiát követeljenek és kérjenek a császártól: román koronatarományt — Ioan Maiorescu kifejezésével — „román Ausztriát”. És ennek megvalósulásában, — úgy mint a román nemzeti egységhez vezető folyamat szakaszában — maguk a párizsi forradalmi emigráció hangadói is hittek. A polgári Európa persze egyáltalán nem örvendett a magyar szabadságharc olyan megroppantásának, amely a polgári alkotmányosság brutális felszámolásával és a nemzetiségek kijátszásával ért véget, mert mindez a feszültségek újrachalmazódását ígérte, márpedig az egykori elképzelések szerint a cári hatalommal szemben részben egy erős és belsőleg stabil osztrák birodalom biztosította, ill. kellett volna biztosítania az európai egyensúlyt. Kívülről nem szólhattak bele, hogy mi történik a magyarokkal és a románokkal. Bent pedig már nem lehetett volna tömegeket mozgósítani a román nemzeti célok érdekében. És tudták ezt Ausztriában a hatalom birtokosai is.

A románoknak saját bőrükön kellett tapasztalniuk, hogy – Bălcescu kifejezésével – „a legaljasabb zsarnokság zászlója alatt küzdöttek”. Persze önálló célokért, és, amit tettek, abból sok minden a román nemzeti önbecsülés éltető forrása lett és lehetett. De azt is joggal mondhatták, hogy a császárért ontották vérüket. Ez viszont még a kitüntetések osztogatásával is megalázta „hű alattvalóit”. A jutalmakat úgy osztották szét, ahogy azt a társadalmi hierarchia hagyományos tiszteletben tartása megkövetelte. Egy tunya magyar gróf magasabb rendjelet kapott, mint az osztrák sajtóban eleinte nagy ovációval Alpenkönigként aposztrofált Avram Iancu, aki aztán még börtönbe is került, amikor az érchegyeségi nép érdekeinek érvényesítőjeként akart továbbra is fellépni és aztán hogy a tragédia teljes legyen, elméje elborult a csalódások súlya alatt. Ami pedig ismét említett grófunkat illeti, mást, mint tunyát, aligha találtak volna, annyira „kompromittálta” magát az erdélyi magyar arisztokrácia. Ennek pedig néhány aulikus képviselője az ellenforradalomnak ahhoz a szárnyához tartozott, mely a régi nemességre kívánt alapozni, de háttérbe szorult a szigorúan centralizáló és a maga plebejus „technokratáival” és új arisztokratáival dolgozó arisztokrata-katonai hatalmi csoportosulás mögött. A feudális restauráció veszélye elhárult tehát a románok feje felől. Erdély azonban „idegen” – főleg galíciai és cseh-morvaországi hivatalnokokkal működő – bürokrácia kísérleti terepe lett. A német nyelvű közigazgatás pedig a kortársak számára a germanizáció fenyegetését jelentette. A bánági románság pedig a szerb területi autonómiát célzó törekvések névleges kielégítésére létrehozott, az úgynevezett Szerb Vajdaság és Temesi Bánság címen felállított koronataromány keretei közé került. És miközben itt ő alkotta a lakosság relatív többségét, a hivatalnokoknak alig két százalékát tették ki a románok. Biharban pedig úgy engedte meg a rendszer a társadalmi igények kifejeződését, hogy a reakció mellett kitartó kisbirtokosokból rekrutálta az új apparátust.

A román történelem most még inkább „rapszodikus tragédiának” tűnt, mint 1846-ban, amikor August Trebonian Laurian így minősítette azt. De mintha valóban azoknak lett volna igaza – köztük az 1852-ben elhalálozott Balcescunak –, akik szerint a szenvedésnek mélyebb értelme, boldogabb jövőt édelő szerepe van. A fejedelemségek forradalmi emigrációja nemcsak élénk publicisztikai tevékenységet fejtett ki, hanem számottevő erkölcsi tőkét is tudott kovácsolni. Sokan beléptek a szabadkőműves páholyokba, és így is jó személyi kapcsolatokat tudtak kiépíteni neves közéleti személyiségekkel és szürke eminenciásokkal egyaránt.

(A szabadkőműves kapcsolatrendszer jelentőségének feltárása még soron levő történetírói feladat.) A románok, az európai közvélemény várakozásainak megfelelően, mesteri módon tudták tudatosítani azt, hogy a két fejedelemség, ha önálló állammá egyesül, az európai civilizáció védőbástyájává alakítható; olyan szerepre hivatott most a cári orosz előretöréssel szemben, mint a középkorban a török ellenében. S ha a fanarióta korszak nem illett bele ebbe a heroikus modellbe, annál inkább a nép szellemi kultúrája, amely – pontosabban amit megismerhettek belőle – az élő mitológia varázsával, egy nép életerejének, vagy inkább kreativitásának kifejező bizonyítékaént hatott otthon és a külföldön egyaránt.

Jellemző a szellemi értékek gyors forgalmaztatása; a román írók alighogy a maguk számára felfedezték a népköltészetet, azzal rögtön hatni is tudtak. 1852-ben adta ki a nagy moldvai író, Vasile Alecsandri, népdal- és népdal-gyűjteményét, három év múlva már Párizsban franciául – egy része pedig Londonban angolul – is megjelent. E kötet „forradalmat csinált a román irodalomban” – írta a havasalföldi költőtárs, Dimitrie Bolinteanu, hiszen a nyelvi purizmus egyik legnagyobb ütőkártyája lett a latinizáló irányzatokkal szemben, amikor az írói energiákat már egyre inkább lekötötte a politikai élet. A népek felszabadítását a Collège de France katedrájáról hirdető Jules Michelet, a romantikus nacionalizmus apostola, valósággal könnyezett a Miorița című balladán, melyet felfedezője, Alecu Russo „a világ legszebb pásztor-eposzájának” tartott, és amelynek értelmezése kapcsán napjainkig folynak a román nemzeti sajátosságok léte és értékelése körüli viták. Általában a román nép szívet rázó fatalizmusának megnyilvánulását és a természettel való megejtően szép és bensőséges viszonyát látták az egyszerű cselekményben: a kis pásztorfiút Miorita nevű báránycájája figyelmezteti, hogy két társa életére tör, mire a leendő áldozat meghagyja hű báránycájának, hogy hova temessék őt gyilkosai, akikről senkinek ne szóljon, hanem mondja azt, hogy tündérleánnyal kötött házasságot, „hogy összeadtak, / lehullt egy csillag / a vőfélyem volt a nap meg a hold, / volt a násznépem / fenyőfa szépen, / nagy hegyek-papjain /, s a muzikásaim / ezer madárka / s csillag a fáklya!” (Illyés Gyula ford.) Amikor azonban ezt az oly sok változatban keringő balladát énekelték, más jelentést hordozott, mint amit az értelmiségi szem kiolvasott a szövegből. A pásztorfiú – mert nem nősült meg –, nem élhette le életét szabályosan, és ezért a népi világnézet szerint nem mehetett át a túlvilágra. Tipikus az európai népi kultúrák világában jól ismert ún. *mort marriage*-t kellett kötnie. Ha nem, szelleme még visszakísérhet, és akkor kihantolják tetemét, mint

boszorkányét, átszúrják szívét, hogy végleg megöljék, amint ilyen esetekre még a közelmúltban is akadt példa.

A Miorița balladának mágius funkciója volt. Így éppen az ellenkezőjét fejezi ki, mint amit a fatalizmus alatt értettek az 1850-es évekbeli értelmiségi fők, akik már készültek a parasztság mozgósítására, miközben tarthattak is attól. A nagyhatalmi viszonyok azonban ritkán alakultak ilyen kedvezően egy nép számára, mint most a románokéra, legalábbis, ami a fejedelemségek népét illeti. Ügyük az európai egyensúly egyik kérdésévé vált, amikor 1853-ban kirobbant a krími háború.

A nagy ellenfél, a cári birodalom saját mohóságának lett az áldozata. Az európai hatalmak nem hagyhatták szó nélkül, hogy a magyar szabadságharcot eltipró I. Miklós cár a török birodalomból jókora részeket akart magának kikanyarítani. Alighogy 1853 nyarán a cári seregek besétáltak a fejedelemségekbe, Anglia és Franciaország biztatására a Porta hadat üzent. A Dunamenti csatározások eldöntetlenül végződtek. A háború sorsát a nyugati hatalmak döntötték el. Angol, francia és szárd csapatok szálltak partra a krími félszigeten, a zavarosban halászó Ausztria pedig – egykori szólással élve – hálátlanságával lepte meg a világot és bevonult a dunai fejedelemségekbe, amelyek elkerülték azt, hogy hadszíntérré váljanak.

1856-ban a párizsi kongresszuson az oroszoknak el kellett fogadniuk a kemény békefeltételeket. A fejedelemségek fölötti orosz protektorátust a nagyhatalmak kollektív védnökségével helyettesítették. Semlegessé nyilvánították a Fekete-tengert, a dunai hajózás „zavartalanságának” biztosítása érdekében felszámolták a Delta orosz ellenőrzését, ezt a nemzetközi Duna-bizottságra bízták, és még – az 1811 óta egészében Oroszországhoz tartozó – Besszarábia folyómenti déli részét is a török birodalomnak, ill. Moldvának ítélték.

A fejedelemségekbeli románoknak nem kellett tehát fegyveres szabadságharcot vívniuk, bár az emigránsok Olténiában azt szerettek volna ki-robantani. (Igaz, a parasztság egészében véve bizonyos fokig „oroszbárát” volt, amennyiben a román paraszt a hozzá beszállásolt orosz katonát inkább csak nyelvében különböző osztályostársának tekintette.) A román nemzeti célok valóráváltásának azonban a következő tényezők biztosítottak rendkívül kedvező feltételeket: a fejedelemségek földrajzi helyzete és világgazdasági szerepe, a román nép etnikai egysége és számbeli súlya, végül a nagyhatalmi helyzet további alakulása. De kellett ehhez még III. Napóleonnak – olykor nem mindig következetes – pártfogása. Az, hogy a császár személyes becsvágyból és a bonapartizmus ideológiájából is

következően vállalja az elnyomott nemzetek felszabadítójának szerepét és minden áron politikai sikert akarjon felmutatni; jelen esetben a cári hatalom balkáni előretörésének némileg gátat vető ütköző állam felállításával. Ezzel szemben Anglia a török birodalom integritásához ragaszkodott, ez ugyanis jobban tudta – gazdasági és politikai – befolyás alatt tartani és ezért ellenezte a két fejedelemség egyesülését. Oroszország viszont nem. A cári állam továbbra is igényt tartott a balkáni keresztény népek felszabadítójának szerepére és az egyesülés elfogadásával is közeledni akart minapi ellenfeléhez, III. Napoleonhoz, aki ezt már azért is jó néven vette, mert az olasz nemzeti egység ügyét akarta felkarolni Ausztria ellenében. Ennek pedig a cár nem bocsáthatta meg minapi hálátlanságát és amíg a pétervári vezetés tudta, hogy az új román állam önmagában véve nagy birodalmára nem jelenthet veszélyt, azt is tudta, hogy a dunai monarchiának viszont az egyesült fejedelemségekben könnyen még egy keleti Piemontja támadhat. De egyébként is az orosz politikának el kellett háritania az egyre erősebb osztrák balkáni előretörést. Igaz, Bécs elsősorban gazdasági eszközökkel igyekezett magához kapcsolni a Balkánt. Elutasította III. Napoleonnak azt az ajánlatát, hogy Lombardiát engedje át Olaszországnak és kárpótlásul kebelezzék be a fejedelemségeket. A román nemzeti propaganda bizonyos fokig a császár kultuszában találhatta meg ennek is az ellenszerét. Ion Brătianu hangsúlyozta is, hogy Romániában Franciaország a gyarmati kapcsolat előnyeit nyerheti, kiadások nélkül. Amikor pedig a román emigránsok hazatérhettek, gondoskodtak arról, hogy a nagy pártfogó császár képe ott függjön még a parasztok kunyhóiban is. Hiszen III. Napoleon külügyminisztere javasolta a párizsi béketárgyalásokon a két fejedelemség egyesítését. De ez egyelőre megtört Ausztria és Törökország heves ellenkezésén. Kompromisszumos megoldás született a román kérdésben: a két ország maga döntson. A nagyhatalmak pontosan előírták, hogy a lakosság viszonylag széles rétegeiből válasszanak képviselőket a két, úgynevezett ad hoc gyűlésre és aztán itt szótöbbséggel juttassák kifejezésre, hogy mit szeretnének és tudassák a helyszínre küldendő európai bizottsággal. Így a román egység ügye éveken keresztül a nagyhatalmi vetélkedés tárgya lett, a hazai politikai élet pedig heves belső küzdelmek porondja.

A román fejedelemségek egyesülése és Cuza külpolitikája

A krími háború után a román belpolitikában az egyesülés ügye most már nem is annyira úgy vetődött fel, hogy legyen, vagy ne legyen, hanem

sokkal inkább úgy, hogy kinek a vezetésével. Még a cár és a szultán által korábban kinevezett fejedelmek is felkarolták az egység egyre népszerűbb eszméjét. Híve lett ennek a bojárság jelentős része, konzervatívok és liberálisok egyaránt. Pozíciókat akartak átmenteni és kialakítani az elkerülhetetlennek látszó változás során. De ez a nemzeti konszenzus még így is kedvezett a polgári átalakulás ügyének. Az egység eszményének és vágyának katartikus hatása volt, hiszen a nemzeti lét alapjainak megszilárdításával ellensúlyozhatta a szomszédos nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság bénító hatását és fojtogató tudatát. Az államszervezet megerősítésétől várhatták a korrupciónak mértékét szabó elemi rend biztosítását. Joggal, mert időközben a szultán helytartókat — kajmakámokat — nevezett ki a kiszolgált fejedelmek helyére, és a moldvaiak Ausztria anyagi támogatására alapozva a korrupció összes lehetséges eszközét bevetették annak érdekében, hogy az egyesülést ellenző többséget hozzanak létre az ad hoc gyűlésben. De hogy mit jelentett a nagyhatalmi (ellen) támogatás, azt mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy Franciaország, Oroszország, Piemont, Poroszország a szultánt újabb választások elrendelésére szőlították fel, majd Konstantinápoly ellenkezése miatt megszakították a diplomáciai kapcsolatokat a török birodalommal. Így aztán egy esztendővel a béke után újabb háború veszélye villant fel. A konfliktusoknak az Osborne-ban kötött angol–francia titkos egyezmény vette elejét. Ennek értelmében a Porta újabb moldvai választásokat ír ki, Párizs pedig lemond a teljes román állami egység támogatásáról.

Az ad hoc gyűlésekbe elsöprő többséggel kerülhettek be a román egység hívei. A lakosság nevében kérték is a két fejedelemség önállóságának biztosítását, aztán egyesülését a semleges Romániává. Hogy véget vessenek a nagyhatalmakra támaszkodó belső klikkek viszálykodásának, idegen dinasztia sarját kérték a majdani román trónra és jelezték a polgári alkotmányosságot célzó igényeket is.

A nagyhatalmak 1858-i párizsi konferenciájukon a román kívánságoknak nem mindenben tettek és tehettek eleget. Elismerték ugyan a fejedelemségek autonómiáját, de inkább csak névleges egyesülésüket engedélyezték: két hazai fejedelemmel, Egyesült Fejedelemségek név alatt. Viszonyukat oly módon szabályozták, hogy a két országot egyaránt érdeklő közös kérdésekben a Focsaniba összehívandó Központi Bizottság tehet javaslatot a bucaresti és a iasi törvényhozásnak. Kategorikusan kimondták viszont a törvény előtti egyenlőséget és előírták a jobbágyfelszabadítást. Íme: így nyílt meg az egyesülés felé vezető út, első pillantásra áthághatat-

lannak tűnő akadályokkal. A román politika kialakítói – és diplomatái, akik a fanarióta légkörben és nyugati útjaik során kitanulták a diplomácia „művészetének” fogásait –, azonban felismerték a lehetőségeket és ha kockáztattak is, nem lépték át a lehetőségek határát, amikor céljaik fokozatos kivitelezésekor sok meglepetést okoztak Európának. A román viszonyokat legjobban ismerő orosz államférfi, Kiszeljov, például nem hitte, hogy idegen uralkodó helyett egy honi fejedelmet elfogad a két ország. Mégis, amikor sort kellett keríteniük a fejedelemválasztásra, mindkét fejedelemség egyazon személyt választotta uralkodójaként: Alexandru Ioan Cuza ezredest. „Új törvényekhez, új ember” – így köszöntötte őt a moldvai Kogălniceanu. Hiszen, ha 17. századig követhető is családfája, csak másodosztályú bojár volt, apja még kereskedéssel foglalkozott. (És bár anyja csak görögül tudott, a kortársak szemében is nemzeti ellenállás szellemének folytonosságát képviselte a család, a fanarióta uralkodók a család két tagját is lefejezték.) Cuza, aki korábban közigazgatási funkciókat is vállalt, elsősorban becsületességével tűnt ki. Bár részt vett az 1848-i mozgolódásokban, nem tartozott a liberálisok első nagy kezdeményező vonalába, viszont mint szabadkőműves, szorosan kapcsolódott ahhoz. Megválasztását elsősorban annak köszönhetjük, hogy a bojári klikkek és pártok egymást semlegesítették és aztán kénytelen-kelletlen elfogadták őt, akire addig senki sem gondolt. A havasalföldi radikális-liberálisok pedig a Bukarestbe sereglő parasztok felvonultatásával keresztül tudták vinni Cuza havasalföldi fejedelmé jelölését is. A kettős fejedelemválasztás megteremtette az egység lehetőségét. És ebben alighanem döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy először Moldva választott fejedelmet, mert havasalföldi uralkodót aligha fogadott volna el Bukarest centralizációjától tartó – immár csak – országrész lakossága, amelynek többsége most még lelkesen ünnepelte az egység felé mutató fejleményeket.

Az így előlépő Cuzára hárult a fejedelemségek perszónálunióból egységes nemzeti állammá alakításának és a polgári átalakulás „felülről” való kivitelezésének feladata. Első szakaszban óvatos, de határozott diplomáciával kellett megszilárdítatania állama külpolitikai helyzetét, ahhoz, hogy – a második szakaszban – céltudatos belpolitikával és társadalmi reformokkal biztosíthassa a kifelé is tekintélyt sugárzó belső stabilitást. Gyors elhatározások és óvatos kivárási váltogatása jellemezte politikáját. Hol hallgatásba burkolózott, hol híreket szivárogtatott ki, „el-elszólva magát”. Olykor visszavonult a közéletből, látszólagos vagy mégis átélt apátiával

figyelve a fejleményeket, hogy aztán hirtelen fellépve akaratát érvényesíthesse.

Cuza nem ok nélkül nevezte magát – III. Napoleonhoz fordulva – a francia császár hadnagyának. Pártfogója ki is állt a kettős választás mellett és elérte, hogy a nagyhatalmak sok huza-vona után a román fejedelem uralkodása tartamára elismerjék az egyesülés érvényességét. Külpolitikáját először a francia császárhoz igazította, mint ezt gyakran hangsúlyozta is. Az ő támogatásának reményében lépett szövetségre a magyar forradalmi emigrációval. 1859 márciusában a iasi francia konzul közreműködésével Klapka György tábornok és a román uralkodó két egyezményt kötöttek. III. Napoleon ugyanis Ausztria elleni háborúra készült és magyar felkelést szeretett volna kirobbantani a románok bekapcsolásával. Cuza pedig arra kötelezte magát, hogy biztosítja a francia fegyverek elhelyezését és a magyar előkészületek zavartalanságát. A magyar fél pedig nemcsak a nem magyar nyelvhasználat szabadságát ígérte az 1849-i júliusi nemzetiségi törvény irányt szabó szellemében, hanem azt is, hogy a háború után Erdélyben gyűlést hívnak össze és ez döntsön: Erdély közigazgatásilag is egységet akar-e Magyarországgal, vagy „különálló adminisztratív helyzetébe visszalépjön”, miközben „a cél: a három dunai államnak: Magyar–Szerb- és Moldva–Oláhországnak konfederációja”. Hiába fogadták meg minden „régí meghasonlás elfeledését”, Cuza havasalföldi „vörös” liberális ellenzéke az erdélyi kérdést másképpen látta. Dumitru Brătianu európai körútra indult. De Cavour olasz miniszterelnök, aki a magyarokat a nemzetiségi kérdésben engedményekre szólította fel, leintette a „dákoromán” igényekkel előhozakodó ellenzéki magándiplomatát. Így 1859 júliusában Cuza személyes megbízottja, Ioan Bălăceanu, miután szemrehányást tett Kossuthnak és Teleki Lászlónak a magyar nemzeti intranzigenciáért, nyugodtan hangsúlyozhatta, hogy nem akarják Mihály fejedelemhez hasonlóan Erdélyt elfoglalni, „tehát nem is lehet szó Romániához anektált Erdélyről, de nem látom be, hogy Erdély miért ne kapcsolódhatna a federáció kötelékeivel Magyarországhoz. Ebből következően nem román tartomány, nem anektált és nem tisztán magyar. Századokon keresztül erdélyi nagyfejedelemségnek hívták, olyan fejedelmek voltak, mint Moldvának és Havasalföldnek, és így Magyarországgal perszonáluniós kapcsolathoz” kerülne, „a dunai államok” majdani konfederációjában. A nyelvkérdést az önálló Erdélyben pedig úgy oldanák meg, mint Svájcban, „a legteljesebb egyenjogúság alapján” még a törvényhozásban is biztosítva a három nyelv használatát. Miután ebben megegyeztek a felek,

a magyar emigráció „kölcsonképp” átengedte Cuzának a fejedelemségekbe szállított fegyverek egy részét.

A francia háború azonban túl hamar ért véget ahhoz, hogy III. Napoleonnak az ímígyen előkészített magyar felkelésre szüksége lett volna. Az olasz kormány viszont nem érte be Lombardia megszerzésével, Velencét is akarta és most ő karolta fel a magyar emigrációt. 1861 januárjában Cuza – továbbra is a francia magatartástól téve függővé az aktív fellépést – újabb egyezményt kötött Klapkával, leszögezve azt is, hogy „azon támogatás viszonzásául, amelyet a fejedelem e komoly körülmények közt Magyarországnak nyújt, ünnepélyesen kiköttei a magyarországi és erdélyi románok előnyére, hogy ezek ugyanazon jogokat élvezendik, melyeket a magyarok s hogy nemzeti nyelvük használata mellett önkormányzattal bírandanak egyházi és községi ügyekben”.

A szövethetési kísérletek sorsa korántsem a magyar vagy a román politikán, hanem a nemzetközi helyzet alakulásán fordult meg. A nagyhatalmi politika szélcsendje annyiban kedvezett Cuzának, hogy 1862-ben túlléphetett az 1858-i párizsi konvenció paragrafusain és azok ellenére összevonta a két országrész kormányzszerveit. És ezt III. Napoleon pártfogásával el tudta fogadtatni Európával. De aztán a román uralkodónak némileg el kellett távolodnia a francia orientációtól. Saját önálló politikai vonalának érdekében a cári irányában kellett gesztusokat tennie. Az orosz birodalmi vezetés ugyan nem félt a román nemzeti törekvésektől, mert tudta, hogy azokat hatalmi szóval kordában tudja tartani, viszont komolyan vette a havasalföldi liberális balszárny forradalmi frazeológiáját. Pétervárt és Moszkvában a hatalom birtokosai a forradalmi demokratizmustól való félelmükben tartottak egy Svájc-hoz vagy Belgium-hoz hasonló liberális mintaállam bomlasztó közelségétől, hiszen az orosz forradalmi demokraták is rokonszenvenvel figyelték a szomszédban bontakozó haladó törekvéseket. Így aztán állítólag a cári diplomaták már csak próbaképpen olykor még osztrák kollegáiknak is ajánlgattak közös megszálló akciót. Sőt, a francia császár Velencéért cserébe kínálta megint a fejedelemségeket.

Cuza nem vesztett semmit, amikor a Krímben nyaraló cárhoz tisztelgő követtséget küldött. „Hintapolitikájában” következetes volt. Az elnyomott kisépek felszabadítása ügyének kötelezte el magát. Pétervárt pedig éppen akkortájt azzal a gondolattal is játszottak, hogy a török birodalmat kis nemzeti államokra bontják. Át is engedte Cuza a Szerbiába irányuló orosz fegyverszállítmányokat. És amikor a román fejedelmet azzal vádolták, hogy orosz ügynök, akkor ő méltán hivatkozhatott elvi okokra és

Szerbia érdekeinek előmozdítására. Ameddig a fiatal román állam semlegességét nem veszélyeztették, elvi okokból is támogatta az 1862-i lengyel felkelés menekültjeit, persze egyben megint arra számítva, hogy a francia császár hadat indít a cár ellen. Ezért is újra tárgyalásba bocsátkozott Türr István olasz tábornokkal, majd egy év múlva, 1864 nyarán Klapka megbízottjával.

Összegezve a cuzai diplomácia lehetőségeit, céljait és módszereit: miután olyan légkör alakult ki, melyben úgy tetszett, mintha a nagyhatalmak – gondolatban – úgy osztogatnák a román államot, mint valami hűbért, a fejedelem harckésztségét nyilvánította önmaga védelmében és a nemzeti felszabadító mozgalmak mellett, ezzel ugyan nagy szomszédai körében újabb ellenszenvet hívott életre, főleg akkor, amikor tevékenyen közreműködött az intervencióról szóló hírek elterjedésében és így tehát a román állam elleni katonai fellépés olyan meghasonlást váltott volna ki a nemzetközi politikában, melyet senki sem mert volna megkockáztatni. A román és magyar szövetkezési kísérleteket ebből a szempontból is lehet értékelni. Az abszolutista Ausztriával szemben erősítették mindkét fél pozícióit, figyelmeztetve a korabeli Európát, hogy van magyar és van román kérdés, és ami fontosabb: tárgyalások eleve korlátozták két kis nemzet egymás elleni kijátszásának lehetőségét. Korlátozták még akkor is, amikor maguk a tárgyaló felek állították előtérbe a – ma úgy mondanánk – kényes kérdéseket.

1863 májusában Cuza azzal utasította el a szorosabb szövetkezést Türr Istvánnal, hogy a magyaroknak előbb az erdélyi románokkal kell megegyeznie. Nemcsak reálpolitikai éleslátás mondatta ezt vele, hanem vigyáznia kellett, nehogy idejekorán elkötelezze magát és az adott helyzetben Ausztria és Oroszország együttes fellépését váltsa ki. Ugyanakkor az erdélyi románok önrendelkezési igényét is tiszteletben akarta tartani. Nem akart lemondani a román nemzeti egység lehetőségéről sem, miközben annak még akkor sem, ha néhányan erre biztatták, a magyar hegemonisztikus törekvésekkel a románt állítva szembe. Az erdélyi 1848-i események egyik részese, Ioan Papiu Ilarian, 1860-ban írt beadványában a Dnyesztertől a Tiszáig terjedő román állam megteremtésében jelölte ki a román politika célját és a kor szélsőséges nacionalizmusának szellemében azzal próbálta diszkreditálni a magyar forradalmi emigrációt, hogy a Fekete-tengerig akarja vetni országa határát. Cuza államférfiúi bölcsességére és toleranciájára, – na meg a koréra – is vall, hogy baloldali ellenzékének a lapjában, a Romanulban, nemcsak a Papiuéhoz hasonló néze-

tek jelenhettek meg. Amikor ott például valaki a magyarságon kérte számon, hogy Erdélyben a nemesség zöme magyarrá vált, míg a románság jobbágy sorba süllyedt, akkor a félig-meddig jobbágy származású bukaresti református lelkész, Koós Ferenc testvéri szeretetre intve cáfolhatta az egyoldalú szemléletet, annak hangsúlyozásával, hogy természetes és nem erőszakos nemzeti asszimilációról volt szó a múltban, amikor „sok román elmagyarosodott, de ki ne tudná, hogy a magyarok közül is sokan románokká váltak Erdélyben éppen úgy, mint Moldvában.” És ugyancsak a Romanul hasábjain Türr is közzé tehetette felhívását: „Magyarország, Erdély és Horvátország ismerjék el és tartsák tiszteletben egymás függetlenségét, ez a három ország ismerje el és biztosítsa a nemzetiségek közötti teljes egyenjogúságot.” Nem véletlen, hogy a Románulban 1863–64-ben alig jelent meg román vonatkozású cikk Erdélyről. Mind a magyar emigránsok, mind a román liberálisok attól tartottak, hogy az erdélyi románok az osztrák keleti előretörés eszközeivé válnak.

A polgári átalakulás és társadalmi reform, Románia nemzetközi helyzetének megszilárdulása

Románia helyzetének megszilárdulása a társadalmi reformtól függött: a jobbágyfelszabadítástól, mely 1857-től a kor belpolitikájának több mint félévtizeden keresztül húzódozó alapkérdése lett. Óriási hatása volt a parasztságra annak, hogy követeket választhatott az ad hoc gyűlésekbe. Tudatában összefonódott a nemzeti egység és a jobbágyfelszabadulás ígérete. „Ami a mi ügyeinket illeti, azokról majd az egyesülés után beszélünk” – mondogatták a moldvai jobbágyok, akik most már – a kortársak meglepetésére – úgy néztek vissza a korbácsát emelő bojárra, gazdatisztra, hogy az – egyelőre – nem mert lesújtani. Moldvában az ad hoc gyűlés előtt is terjesztették a jobbágyfelszabadítás követelését. Havasalföldön erről a liberálisok lebeszélétek a paraszti küldötteket. Ezek egyike viszont 1862-ben már komoly tömegek élén indult Bukarestnek, hogy kiirtsák a „fejesekeket”, akik megakadályozzák „a jó Vajdát” abban, hogy jót tegyen. Általános parasztfelkelés veszélye kísértett és a helyzetet még súlyosbította az, hogy a jobbágyfelszabadítás ügye időközben a nagyhatalmi presszió egyik eszközévé is vált. 1857 nyarán például Ausztriából olyan „aratómunkások” jöttek Moldvába, akik parasztfelkelésre bűjtogattak. 1858-ban az európai bizottság osztrák tagja birodalma számára akarta

a parasztság rokonszenvét biztosítani, amikor a kisbirtokosoknak kedvező jobbágyfelszabadítást sürgette, a francia pedig azért lépett fel hasonlóképpen, hogy a majdani Romániát erősítse, hiszen már Oroszországban is készültek a nagy reformra. Oroszország viszont román belügynek minősítette a társadalmi reformot, ennek elhúzódása, ill. a vele járó belső harcok és zavaros állapotok bizonyos fokig kedveztek neki, az arisztokrácia ugyanis az ő pártfogására szorult és így elvben befolyása lehetséges érvényesítője maradt. Anglia pedig azért foglalt hasonlóképpen állást, mert ideológiai megfontolásból a nagybirtokosokat akarta támogatni.

A párizsi egyezmény végül is óvatosan fogalmazva tette kötelezővé a román jobbágyfelszabadítást akkor, amikor az agrárviszonyok reformját és a parasztság sorsának jobbrafordítását írta elő. Az országgyűlési választók körét viszont magas cenzussal alig 3800 főre korlátozta és így nem csoda, hogy Focşaniban a többség olyan jobbágyfelszabadítási törvényt fogadott el, amelyet, ha Cuza nem utasította volna el, akkor parasztfelkelés robbanhatott volna ki. A törvényalkotásban ugyanis a jellegzetes nagybojári, bojári felfogás érvényesült. Szószólói már 1848-ban is a munka és a föld szabadságát hirdették, ami azt jelentette, hogy a földesúr egyoldalúan az összes föld teljes jogú tulajdonosává válik és ebben a felfogásban csak – ez is már engedménynek számított – legfeljebb néhány hold jut a parasztnak, aki így még kiszolgáltatottabb helyzetbe kerül volt urával szemben. Hiszen a valóságban a kettős birtoklás, a kölcsönös kötelezettségek elve érvényesült: a jobbágy igarejével arányosan kapott földet a bojártól, akinek ezért termény és munkajáradékkal tartozott. Így aztán – és ez volt a korszerű fejlődés nagy akadálya – senki sem tudta, hogy pontosan mi fölött és hogyan rendelkezik. A polgári forradalom, ill. a liberális reform hívei az úr és a jobbágy érdekeire egyaránt tekintő társadalmi méltányosság érvényesítésével próbálták kettévágni az agrárkérdés gordiuszi csomóját. A parasztnak annyi földet akartak juttatni, amennyit az addigi törvények, ill. rendeletek szerint használatban tartott, a többit pedig a földesúrnak. Cuzának azonban egyelőre ilyen törvényhez nem is sikerülhetett parlamenti többséget biztosítania. Nemcsak a magas cenzus miatt. A társadalmi fejlődés, ill. változás strukturális sajátosságaival és politikai konjunktúrákkal magyarázható okai vannak annak, hogy a liberális társadalmi reformnak még most sem volt szilárd bázisa a politikai életbe bekapcsolódó társadalmi erők körében.

Cuza uralkodása jellegzetes átmeneti korra esett, pontosabban annak volt a terméke. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszaká-

ban vagyunk. Nem annyira arról van szó, hogy a csirázó kapitalista termelési és társadalmi üzemszervezeti formák szétfeszítették az adott rendszer kereteit. Sokkal inkább arról, hogy a hagyományos termelési formák változatlan fennmaradása kilátástalan válságsorozatot jelentett és politikailag is egyre inkább kormányozhatatlanná tette az országot, amelynek változást hordozó és akaró erői a kapitalista viszonyok uralkodóvá tételével törtek hatalomra és a nyugat-európai típusú polgári államberendezkedés felépítésével akarták biztosítani a fejlődést. Romániának a világgazdaságba kellett beépülnie, méghozzá periferiális helyzetben, az ipari világtól függő agrárvilág „gyarmati” jellegű kapcsolatán pedig majd az állami lét eszközeivel lehetett lazítani, természetesen a világgazdasági centrumhoz való felzárkózás, a kortársakkal szólva: az európai polgárosodás teljes meghonosításának reményében. Az egyesülés olyan politikai stabilitást hozott, amely – francia megfigyelő szerint – a lipcsei vásárokon is érezte hatását, mert egyre többen jöttek Bukarestből adni-venni.

A felgyorsuló román fejlődés nem a nyugati kapitalizmusét reprodukálta, hanem azzal kölcsönhatásban bontakozott ki és annak elemeit próbálta felhasználni. Nem volt és nem is lehetett a nyugatihoz hasonló polgárság. Az egyének és rétegek helyét és szerepét érdekeik és vágyaik ideológikus tudatosítása határozta meg a képlékeny viszonyok társadalmi konglomerátumában. A különböző társadalmi rétegekből összeálló politikai csoportosulások próbáltak a nyugati polgársághoz hasonló szerepet játszani, megtalálni, kialakítani azokat a társadalmi erőket, amelyek a polgári fejlődés hordozói lehettek.

A korszak vége felé igazi kulcsfigurává emelkedő Ion Brătianu, ez a már 1848-ban is tömegeket megmozgató – ahogy ő magát most is nevezte – „forradalmár” a kereskedőket és iparosokat tartotta a nemzet leg-egészségesebb elemének, azokat is, akik messziről jöve „itt gazdagodtak meg és váltak szabad emberré, itt találtak szabadabb és nagylelkűbb hazát” és „nemzeti egyházunk rítusán lévén” éppen olyan románok lettek, mint a „született románok.” Csakhogy közülük éppen most az 1850-es évek végén és a 60-as évek elején roppantak meg a nagyok és egyikük sem alapított vállalkozó dinasztiát. Az iparosok pedig legszívesebben a céhek monopóliumait állították volna vissza, hiszen az egyszerű tőkés kooperáció előnyeit így még jobban tudták volna kamatoztatni és korlátozni lehetett volna az idegen áruk versenyét. Hazai iparos és kereskedő igazán az „idegenek” versenyét érezte nyomasztónak és fojtogatónak. Részben olyan külföldi alattvalókról van szó, akik konzuli védelmet élveztek, részben

meghonosodó és a vallás révén fokozatosan, vagy gyorsan asszimilálódó görögökről és bolgárokról, de leginkább az asszimilációban gátolt zsidókról. A két nagy dunai kikötő, Brăila és Galați lakossága egyharmadában görög volt, kvázi vazallusa és kiegészítője a Földközi tengeri forgalmat különböző zászlók alatt uraló, többségükben görög, vagy görög eredetű kereskedőknek. Az 1850-es évek elején Galatiban még csak három kereskedőház működött önálló tőkével, a többi kereskedő másol székely vállalkozások megbízottja volt. A román búza és kukorica kivitele az 1830–40-es évekhez képest megháromszorozódott. De a világgazdasági forgalom hasznából nem sok jutott a hazai, ill. a hazai terepen mozgó és megbízható partnernek biznyuló burzsoáziának. Ez közvetítő szerepet játszott. A kikötők világát uraló nagykereskedő hiába próbált eljutni a termelőkhöz. Bojárak is hiába próbáltak egymás közt társulni annak érdekében, hogy áruikat ők juttassák el a kikötőkbe.

A hazai terepen jól mozgó kereskedő az – adott viszonyokból sarjadó – uzsoratóke hordozója volt. Gyűlött, de nélkülözhetetlen. Amikor például az 1840-es években a havasalföldi kormányzat a kölcsönök feltételeinek kivizsgálásával kampányt indított ellenük, akkor a parasztok kérték, hogy hagyják békén hitelezőiket, hiszen az állami adószedőtől csak uzsorakölcsönnel szabadulhattak és gyakran inkább zolden adták el a gabonát. De Cuza államkincstára is uzsorakamatra kapott kölcsönt a bucaresti Hillel Manoah-tól, aki már az 1848-i forradalmat is támogatta. A bojárság eladósodása tömeges méreteket öltött. Moldvában pedig azért is súlyosabb volt a helyzet, mert a majorsági gazdálkodás tőkeigényesebb volt, mint a havasalföldi adóztató, ill. járadékszedő. (Az évi uzsorakamat elérte és olykor meghaladta a mezőgazdaság nettó jövedelmének 40%-át.) A bojár és a hitelező közötti feszültségeket némileg enyhítette az ortodox vallásúak körében érvényesülő hagyományos asszimiláció. A zsidók viszont, hacsak nem voltak idegen alattvalók, olyan „idegennek” minősültek, akik nem élvezhettek külföldi konzuli védelmet. Földet nem vásárolhattak. Moldvában a gyorsan növekvő városi népességnek sokhelyt már több, mint felét tette ki az 1820-as évektől létszámában megháromszorozódó zsidóság, amely maga is rendkívül tagolt lévén, a lakosság egészével állandó érintkezésben és az egymásra utaltságból is következően alapvetően jó szomszédi viszonyban élt. A politikai „elit” így politikai eszközökkel – majd aztán antiszemita kampányokkal is – tarthatta kézben a gazdasági „elit” egy részét, bár Cuza annyira liberális volt e téren, hogy uralma alatt élhetett még a zsidó emancipáció reménye.

Talán az „idegenek” versenyének nyomasztó hatására is alakult ki az a felfogás, hogy a román nem iparos és kereskedő nemzet és annak a románnak, aki már néhány osztályt kijárt az iskolában, egyetlen célja: a hivatal. E magatartás torz megtestesítője a csokoj (ciocoi). E típus bojári háziszolgaként kezdi pályafutását és miután összelopkodott egy vagyronavalót, pártfogója és gazdája helyére lép, 1858-ig még bojári rangot is vásárolhatott, (ekkor ugyanis a párizsi kongresszus előírta a törvény előtti egyenlőséget). De a parvenűből nem lett bojár, kisebbségi érzéstől lokálpatrióta góggal eltelve szidta Nyugatot, ahol ezért ő is szívesen megfordult, a 48-as nemzedék bojárfiainak idealizmusa helyett neki már csak nacionalista szólamokra tellett. (Nem véletlen, hogy a 60-as évek elején írt első nagyobb szabású román realista regény az 1810-es években ágyazott cselekménnyel – Nicolae Filimon: Régi és új csokojok – ezt a jelenséget, ill. annak kezdeteit vette nagytól alá.) A csokojizmus annak a „bojázizmusnak” a párhuzamos torz és egyre erősödő változata, amelynek korrupciótól mentes megtestesítőjeként éppen Cuzát köszönthette a közvélemény. De a román fejedelem inkább a kivételek közé tartozott. Ion Brătianu, akinek szabadparaszt apja árutermeléssel, kereskedéssel lett bojárrá, maga sem tagadta, hogy „osztályának”, amelyről csak jót mondhatott, „az erkölcs nem privilégiuma” és a magyarázatot e viszonyokban lelta fel. Ezek pedig a politikát tették a legövedelmezőbb iparrá, a parlamentet pedig – egykorú francia megfigyelő szerint – börténé, ahol a képviselő pozícióra vadászik, vállalkozásai számára adókedvezményt szerez, pereit dűlőre viszi.

A 60-as évekbeli román politika sajátossága a politikai csoportosulás és irányzatok laza, gyorsan átstrukturálódó és erősen regionális jellege. Miután az ideológia húzta meg közöttük a fő választóvonalat, persze joggal hangsúlyozták a kortársak, hogy a két nagy párt, a konzervatív és a liberális maga a múlt és a jövő, a reakció és a haladás. De ezeken belül az egyik pólus az ún. vörös liberálisoké, élükön C. A. Rosettivel és a két Brătianuval, akiknek forradalmi frazeológiája nemcsak Pétervárt, hanem olykor Párizsban is némi aggodalmat keltett. (Igaz, ha Ion Brătianut ott-hon megszorították konzervatív ellenfelei, azt hangsúlyozta, hogy a nagy havasalföldi mozgalmak – 1848, 1857, 1859 – nemzetiek és a társadalmi kérdések csak másodrendűek.) A hozzájuk hasonlítható moldvai radikálisok inkább elszigetelt, bár nagyon aktív egyének voltak és bizonyos fokig még maguk a liberálisok is; de ha a társadalmi reform került előtérbe, akkor a nagy liberális és következetes vezéregyéniség, Mihail Kogălniceanu

eléggé egyedül maradt. (Sajátos szint jelentett a frissen alapított iasiu egyetemre meghívott erdélyi professzornak, Simion Bănuțiu-nak az „iskolája”, melynek tagjai az ősi római egyenlőséget hirdették és idegengyűlöletükben még a vasútépítést is ellenezték.) A fehéreknek nevezett konzervatívok, csak a liberálisokkal szemben állottak egységes tábor, egyébként klikkszerű csoportokból álltak. Iasiában Bukarest centralizációja miatt még olykor erős szeparatista hangulat lett úrrá a kedélyeken és ezt néhányan igyekeztek is megnyergelni. Havasalföldön viszont fölényének tudatában a bojárság egésze a nemzeti egység híve maradt és hangadója, Barbu Catargiu, abban is élen járt, hogy a parasztság földosztását célzó törekvéseket korszerűnek látszó frazeológiával ötvözze.

Cuza hiába akart a középpártszerű csoportokra alapozni. A viszonyokhoz mérten azonban jó politikusnak bizonyult akkor, amikor hol konzervatív, hol liberális kormányfőket nevezett ki – a rossz nyelvek szerint évszakonként egyet – és hagyta, hadd fárasszák ki egymást. Csakhogy így maga az alkotmányosság is diszkreditálódott. Olykor úgy látszott, már-már elharapózik az anarchia, és „a forradalmi veszély” kiváltja a szomszédos nagyhatalmak fellépését. De a cári politika ezt inkább csak zsarolásra használta fel, a vörös liberálisokkal szemben Cuzát támogatta az uralkodói jogkör megszilárdításában és fel kellett mérnie azt is, hogy a „rendcsinálás” olyan komoly következményekkel járt volna, hogy nem érte meg. Így Pétervárnak tűrnie kellett a cárizmus ellenes hangulatot, azt, hogy a román hadsereg szervezését Cuza francia katonai misszióra bizza, és, ha nehezen is, de el kellett tűmie, hogy a román uralkodó államosítsa a kolostorok hatalmas vagyonát. Ez ugyanis elsősorban a Szent Helyeknek tett adományokból állott és az orosz politika számára lehetőséget kínált, hogy az ortodoxia védnökeként a török birodalom fölötti befolyását érvényesítse. A román uralkodó így állama számára megszerezte az ország területének egynegyedét kitevő kolostori földeket és ezzel tekintélyét annyira megszilárdította, hogy hozzáfoghatott a nagy társadalmi reformhoz. Ennek külső akadályai is elhárultak, amennyiben a cári birodalomban már 1861-ben sort kerítettek a jobbágyfelszabadításra és a nagybojárok ez ügyben már nem kérhették Pétervár pártfogását.

A fejedelem Kogălniceanu-t nevezte ki miniszterelnökké, aki vállalta az elszigetelődés és az elkerülhetetlen bonapartista jellegű államcsíny kockázatát. A parlament ugyanis elutasította a kormány liberális földreform-javaslatát. Mire Cuza 1864. május 14-én feloszlatta a törvényhozást és népszavazással olyan alkotmányt fogadtatott el, mely jelentősen növelte a

választók létszámát és még jobban kiterjesztette az uralkodói hatalom jogkörét. Ellentmondásos folyamatot kellett elindítania Cuzának. Ez „a cazarizmus demokráciájának” is nevezett rendszer korlátozta a liberális alkotmányosságot, ill. annak érvényesítési lehetőségét. Az államhatalom kedvé szerint manipulálhatta a választásokat, igaz, az adott helyzetben ez elkerülhetetlennek bizonyult éppen a polgári átalakulás érdekében.

Eleddig ismeretlen képviselők futottak be a választásokon, és így lefordíthatatlan francia szójáték szerint az új kamara (chambre) az előszobákból (antichambres) került ki. Viszont 1864 augusztusában megszavazták a jobbágyfelszabadítási törvényt, amely egyértelműen eldöntötte mindkét fél, a földesúr és a paraszti közösség számára, hogy mi fölött rendelkezik. Nem véletlen, hogy a nép „elhatárolásként” (delimitare) őrizte meg emlékezetében a jobbágyfelszabadítást. A törvény nem tehetett csodát, bár a parasztság nagy részének sorsát egy nemzedékre jobbra fordította. És sok függött attól, hogy miként hajtják végre. Nem véletlenül igyekezett a bojárság a szabadparasztságot lejáratni, amikor gazdasági életképtelenségét és „lustaságát” hangsúlyozták, holott a nyugati utazóknak éppen az tűnt fel, hogy a szabadparasztok által lakott hegyvidéki falvak képe a síkvidéki jobbágyfalvakéval szemben bizonyos jólétről tanúskodik, bár elsősorban a Dunamenti parasztság köréből kerülhettek ki a gazdagparaszt vállalkozók. A szabadparaszt szabadabb életformájával a jobbágy számára mozgósító példát képviselt. Így most a hegyvidéken, ahol a földesúr nem tudta úgy kiépíteni hatalmát, a minapi jobbágyok 90%-a jutott földhöz, a síkvidéken, ahol a földesúr volt az erősebb, csak 50%-a. Igaz, a hegyvidéket földszüke jellemezte már. Miután a jobbágy igaereje arányában kapott földet, igazán a jobbágyparasztság mintegy 15–17%-át kitevő – négy ökörrrel rendelkező – gazdag réteg került ki megerősödve a nagy átalakulásból. A többinek kisebb-nagyobb mértékben földesúri földet kellett bérelnie, vagy munkát vállalnia a nagybirtokon. Végül a mezőgazdaságlag hasznosítható földterületnek csak 70%-a maradt, vagy lett földesúri és állami tulajdon. Ugyanakkor a nagybirtokosoknak már csak azért is munkába kellett fognia volt jobbágyait, mert neki igen csekély volt az állatállománya.

A jobbágyfelszabadítás ugyan véget vetett az évek óta tartó társadalmi forrongásnak, de már nem biztosíthatta Cuza számára a politikai stabilizációt sem. A parasztság úgy élte meg szabadulása élményét, hogy egyelőre még viszonylag kedvező munkabérek mellett sem akart dolgozni volt urának, aki aztán kárörömmel figyelhette, hogy az elkövetkező

rossz termésű évek elsősorban a parasztságot sújtják. Cuza a parasztságban annyiban szövestséget nyert, hogy nem lehetett fellázítani ellene, de igazán aktív erővé nem tehetette azt. Személyi politikája pedig egyre szerencsétlenebbül alakult. Kogălniceanu, aki maga sem rettent vissza autoritér módszerektől, 1865 elején lemondott. A reformpolitika ezzel még nem tört meg. Az igazságszolgáltatást és az államszervezetet francia mintára korszerűsítő törvények egész sorát léptették életbe, de ennek jótékony hatása azonnal nem érvényesülhetett. Nem volt, aki érvényt szerezzen a törvény betűjének. Cuza gamitúrája most már harmadrangú figurákból állott. A román uralkodónak, aki „felülről” megvalósította a polgári forradalom célkitűzéseit, buknia kellett: a jobb- és baloldali „reakció” keresztüzzébe került.

A havasalföldi „vörös” liberálisok már korábban ügyesen visszahúzódtak. A kormány jobbágyfelszabadítási törvényjavaslatára nem próbáltak és nem is akartak rálicitálni, amikor – lényegében hasonlóan liberális – ellenjavaslatot tettek. Sőt, ezt május 2-a előtt visszavonták és a jobbágyfelszabadítás helyett olyan intézmények meghonosításának elsőbbségét kezdték hirdetni, amelyek majd lehetővé tennék a nagy műtét fájdalommentes lebonyolítását. Így feledtetve múltjukat, közeledtek a „vörösök” a „fehérekhez”, hogy az alkotmányos szabadság védelmének jelszavával szövetkezzenek. És meg is kötötték a hírhedt „szörnyszövetseget”, amelyet „természetellenes” jellege miatt neveztek így. Otthon és külföldön széles körű kampányt indítottak Cuza ellen, azt, hogy szerette a nőket és a bort, éppen úgy eltúlozták, mint a polgári alkotmányosság korlátozását. A román fejedelem emberi és államférfiúi nagyságára vall, hogy felajánlotta lemondását arra az esetre, ha idegen uralkodó lép a trónra és így Románia nem kerül veszélybe, hiszen az egyesülést csak az ő „mandátumának” idejére ismerték el a nagyhatalmak. De saját kreatúrái is elárulták, amikor katonái lemondásra kényszerítették.

Románia Cuza kettős fejedelemmé választásával jött létre és nemzetközi helyzete is paradox módon végül is az ő távozásával szilárdult meg, amennyiben ez véget vetett a belső hatalmi harcnak. A magát Romániát is súlyosan kompromittáló Cuza-ellenes propagandájuk ellenére, a havasalföldi liberálisok elég ügyesek voltak ahhoz, hogy – miután III. Napoleon unokaöccse, Flandriai Fülöp visszautasította a román trónt – meg tudják nyerni Hohenzollem Károlyt és ezzel elmúlt Románia kettéválasztásának veszélye. A cári birodalmi vezetés ugyan óvatosan és „erkölcsileg” bátorította a iasii szeparatistákat, de ezeknek a felkelése kudarcba

fulladt. És a román politikusok elég ügyesek voltak ahhoz is, hogy néhány gesztussal lecsendesítsék a nagy szomszédot, mely amúgysem nézte jó szemmel a porosz uralkodócsalád sarját a román trónon, igaz, Romanovot nem akart adni, mert az nem lehetett portai hűbéres. Az új uralkodó személye pedig a román politika orientációjában bekövetkező változás irányát is jelzi: a német befolyás erősödését és a hozzá való igazodást a Balkánon és ez már több előnyt kínált, mint a francia, amelynek oly sokat köszönhettek. Románia jól tudott alkalmazkodni a nemzetközi erőviszonyok változásához. A belga alkotmány több elemének átvételével a liberálisok olyan román alkotmány állítottak össze, mely erős állami lét alapjául szolgált és lehetővé tette a kapitalista fejlődésben döntően fontos nyugati tőkebehozatalt, amire addig csak egy-két kísérlet történt.

A stabilitás azonban súlyos következményekkel járt. Cuza trónfosztásával megtört a társadalmi reformok progresszív vonulata. A jobbágyfelszabadítási törvényt úgy hajtották végre, hogy fokozták a parasztság kiszolgáltatottságát. Az agrárkérdés vizsgálói keserűen tették szóvá, hogy a román paraszt sorsa éppen Romániában alakult a legmostohább módon. A világgazdasági pozíció biztosítása érdekében és ennek függvényeképpen így kezdett kialakulni a parasztság egyoldalú függését reprodukáló „új-jobbágyság” intézménye. A polgári alkotmányosság intézményei pedig olyan torz módon működtek, hogy nemzedékeken keresztül kísértett annak tudata, hogy csak a nyugati civilizáció formáit vették át és azokat nem sikerült tartalommal megtölteni. A társadalom- és a kultúrkritika szabadsága azonban bővítette a meglevő szabadság határait, az ettől elszakíthatatlan kultúra fejlődése is lazíthatott a periferiális helyzet szorításán.

Nicolae Bălcescu az emigrációban arról a Romániáról álmodott, amelyben a külső és a belső szabadság „ikrek.” Hogy ezt egyértelműen nem lehetett elmondani, annak fő oka: a polgári átalakulás, ill. feltételeinek megteremtése nem forradalmi úton játszódott le. A Habsburg-birodalomban – Erdélyben, Magyarországon és Bukovinában – viszont igen. És ennek köszönhetően erősebben érvényesült a paraszti polgárosodás tendenciája, ami aztán olyan öntudatos román polgárságot kezdett kitermelni, amelynek Romániában erősen érződött a fájó hiánya. A Kárpát-dunatáji térség egészében azonban súlyos torzulásokkal valósultak meg a nemzeti és társadalmi célkitűzések és nem sikerült megtalálni a nemzetek közötti együttélés korszerű formáit. Nagy és mélyreható strukturális változások kellettek egy újabb forradalom lehetőségéhez.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1918-as esztendő új helyzetet teremtett az erdélyi szászok életében is. Változásokat hozott annak a népnek a sorsában, amely mindig is sajátos szerepet játszott Erdélyben, hiszen önálló létre nem törekedhetett, ennek ellenére csaknem nyolc évszázadon keresztül megőrizte identitását.¹

Az erdélyi szász polgárság képviselői a monarchia összeomlásának időszakában – a korábbi ellentéteket, feszültségeket félretéve – a magyar állam keretében igyekeztek biztosítani jövőjüket. 1918 novemberének közepén még a Károlyi-kormányval folytattak tárgyalásokat autonómiájuk lehetőségeiről.² A Szász Nemzeti Tanács (Sächsischer Nationalrat) és a valamennyi németet tömörítő Német Nemzeti Tanács (Deutscher Nationalrat) határozott integritáspárti álláspontja azonban nem fejezte ki a romániai németiség egészének véleményét.

Különösen a gyulafehérvári román gyűlés, 1918. december 1. után gyorsultak fel az események, erősödtek fel a szászság körében az útkeresés hangjai.³ Igaz, a gyulafehérvári román nemzetgyűlésre nem hívták meg az erdélyi nemzetiségek képviselőit, de az ott elfogadott határozatok megkönnyítették számukra az új helyzettel való megbékélést. Ezek ugyanis minden olyan ígéretet tartalmaztak, amelyet a szászok a Magyarországhoz való tartozás idején célul tűztek ki. A történelmi realitások felismerése is mindenképpen a csatlakozás mellett szólt, függetlenül attól, hogy az erdélyi szászok üdvözölték-e azt, vagy sem.⁴

1918 decemberében a nagyszebeni román Kormányzótanács – elsősorban a román központi kormány, valamint egyes francia körök hatására – szintén kereste a megegyezést a szász értelmiséggel, amelynek legfőbb követelése az önrendelkezési jognak és a szász területek autonómiájának biztosítása volt.

Újabb ösztönzést adott a végső döntéshez, hogy 1918. december 8-án a bukaresti Transilvania-teremben a fővárosban élő szászok gyűlése üdvözölte „nagy örömmel és meglelégedéssel” Erdélynek Romániához történő csatlakozását és hasonló állásfoglalásra szólította fel az Erdélyben élő szászokat is.⁵ Mindezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy 1919 újév napján a Szász Nemzeti Tanács képviselőjében Rudolf Brandsch tár-

gyalásokat kezdett Iuliu Maniuval, a román Kormányzótanács megbízottjával. A tárgyalások alapjaként a szászok elismerték az új politikai rend létezését,⁶ majd egy hét múlva, január 8-án, Medgyesen (Mediasch) a Szász Nemzeti Tanács és a központi választmány kimondta a Romániával való egyesülést. „Romániának Erdéllyel és Magyarország románok által lakott részeivel történő egyesítése révén olyan területi egység alakult ki, amelynek összetartozását etnográfiai viszonyok alapozzák meg. Tekintettel ezekre a tényekre és abban a meggyőződésben, hogy itt világtörténelmi folyamat zajlik, az erdélyi szász nép, mivel a népek önrendelkezésének talaján áll, kinyilvánítja a Román Királysághoz történő csatlakozását és testvári üdvözlését és szívélyes jókívánságait tolmácsolja a román népnek nemzeti eszményeinek megvalósításához.”⁷

A nyilatkozat a továbbiakban reményét fejezi ki, hogy a szász nép a jövőben zavartalanul fejlődhet, megőrizheti identitását. Mindennek biztosítékát – a nyilatkozat szerint – a gyulafehérvári határozatok tartalmazzák. A medgyesi nyilatkozat tehát lényegében véve elvi állásfoglalás arra vonatkozóan, hogy a szászság – a gyulafehérvári határozatokra alapozva – mire számít az új állami keretben.

A döntés híre külföldön bizonyos kételyeket ébresztett, bár többször is megerősítették, hogy a szászok többsége önként fogadta el a Romániával létrehozott uniót. Romániában mindenestre kedvezően fogadták a hírt és válaszképpen Maniu ígéretet tett „a szorgalmas szász nép nemzeti jogainak védelmére és tiszteletben tartására.”⁸

A gyors helyzetfelismerés átmenetileg bizonyos előnyökhöz juttatta az erdélyi szászokat. Szabadon folytathatták gazdasági tevékenységüket, többen maradhattak meg a közszolgalatban, nagyobb lehetőséget kaptak az oktatásban és a kulturális életben, egyházi iskoláik – a magyarokétól eltérően – rendszeres államsegélyt kaptak.

A „kivételezett” helyzet nagyrészt annak köszönhető, hogy a romániai németek (köztük az erdélyi szászok) lélekszámuknál nagyobb erőt képviseltek Románia kulturális és gazdasági életében. Másrészt, a román állam értékelte lojalitásukat is, hiszen az erdélyi szászok – a magyarokkal, a bolgárokkal, a szerbekkel, az oroszokkal és az ukránokkal ellentétben – nem jelentettek irredenta veszélyt. Az erdélyi szászok és Németország között nem volt közvetlen földrajzi kapcsolat, ezért az irredentizmus alapvető feltétele hiányzott. Ráadásul a majdnem 800 éve Erdély területén élő szászok nagy része – bár identitásuk meglehetősen erős volt – Németországot aligha tekintette „anyaországának”. (E téren csak a

30-as évektől tapasztalható változás.) A Németországgal fenntartott szoros gazdasági és kulturális kapcsolatok nyugtalanítottak ugyan egyes román nacionalista köröket, de az erdélyi szászok alapvetően konstruktív magatartását senki sem vitatta.

Mindezek hatására az erdélyi szászok többsége reménykedve tekintett a jövőbe. Vezetőjük, Rudolf Brandsch például „új Aranybullának” nevezte a gyulafehérvári határozatokat, amely „új szakaszt nyit a szászok történetében”.⁹ Hasonló szellemben íródott egy 1919-ben megjelent mű, egy mindmáig ismeretlen erdélyi szász szerző tollából, amelynek elsődleges célja az volt, hogy a szászokat bemutassa a román népnek. (Die Siebenbürger Sachsen – Wer sie sind und was sie wollen.) Az írás, amelyhez a híres román történész, Nicolae Iorga írt előszót, arra törekedett, hogy bizonyítsa az erdélyi szászok lojalitását, egyúttal azonban megfogalmazta a román kormánnyal szembeni legfontosabb elvárásait is; megemlítve – többek között – az anyanyelvi oktatás igényét, a német nyelv szabad használatának a jogát és mindezek saját maguk által történő ellenőrzésének a lehetőségét.¹⁰

Ugyancsak a konkrét elvárásait és kívánságait fogalmazták meg az erdélyi szászok – ezúttal hivatalos formában – az 1919. november 6-án Segesváron (Schässburg) megtartott 4. szász gyűlés (Sachsentag) programjában, amely megerősítette a Romániai Németek Szövetségének (Verband der Deutschen in Grossrumänien) 1919. szeptember 6-án Temesvárott elfogadott választási programját és azt a szászok saját célkitűzéseiként is elismerte. A 18 pontból álló követelések és kívánságok minél nagyobb fokú autonómia elérését irányozták elő. Ennek érdekében követelték, hogy a gyulafehérvári határozatokat terjesszék ki az ország egész területére; dolgozzanak ki „alaptörvényt” a romániai németek számára, amely biztosítja számukra a jogot, hogy különleges kulturális, nemzetiségi és gazdasági feladataik végrehajtására önálló szervezeteket hozzanak létre; önálló iskolarendszert működtethessenek, amelyhez maguk képezik a tanárokat; saját adórendszert vezethessenek be; a közigazgatási határokat a román állam az etnikai határok figyelembevételével vonja meg; tegyék lehetővé a német nyelv használatát a közéletben és a hadseregben; engedélyezzék a német helységnevek használatát; a választásokra készüljenek nemzeti-ségi választólisták; biztosítsák az egyházak számára a jogegyenlőséget és az autonóm fejlődés lehetőségét; nyújtsanak állami támogatást a német oktatási intézményeknek; vegyék figyelembe a Romániához csatolt terü-

letek gazdasági sajátosságait; továbbra is maradjanak érvényben az új román területekre vonatkozó korábbi regionális jogi rendelkezések stb.¹¹

Már a medgyesi nyilatkozat is utalt arra, ebből a programból viszont egyértelműen kitűnik, hogy jelentős változás következett be az erdélyi szászok és a többi romániai német népcsoport viszonyában. A szászság már nem az ún. kisszász vagy szász megoldást kereste a nemzetiségi kérdésben, hanem ettől kezdve magáévá tette és képviselte a Bánátban (itt elsősorban svábok éltek), Bukovinában, Besszarábiában, Szatmárban és a Regátban élő németek érdekeit is. Ez mindenképpen döntő fordulatot jelentett a korábbi időszakokhoz képest. A szászok és a svábok hagyományos politikai különállása fokozatosan megszűnt, szervezetenként is egyesültek. A szász tudat helyét kezdte átvenni egy romániai németiség-tudat. Ez az intézmények, pártok elnevezésében, összetételében is kifejezésre jutott. A Romániai Németek Szövetségének létrehozásában valamennyi romániai német népcsoport aktívan részt vett¹² és az 1929-ben alakult Német Párt (Deutsche Partei) is az egységes fellépést tűzte ki célul. Ebben az összefogásban az erdélyi szászok sajátos feladatot láttak el, amit végeredményben egyfajta közvetítő (esetleg vezető) szerepnek is tekinthetünk. Ez a „primus inter pares” helyzetük mindenekelőtt annak a következménye volt, hogy valamennyi romániai német népcsoport közül a szászok rendelkeztek a legfejlettebb intézményrendszerrel, mind a gazdaság, mind a politika, mind a kultúra területén.

A 4. szász gyűlésen elfogadott programhoz visszatérve, megállapíthatjuk, hogy ezeknek a követeléseknek, kívánságoknak a megvalósulása mintaértékűvé tette volna a román kisebbségi politikát, nemcsak Közép- és Kelet-Európában, hanem világviszonylatban is. Mindez azonban jórészt illúzió maradt, és e célkitűzések teljesítésére csak 1940-ben – alaposan megváltozott körülmények között – a Német Birodalom nyomására került sor.

Pedig az erdélyi szászok számára az is reményt adhatott, hogy alig egy hónappal a 4. szász gyűlés után, 1919. december 9-én a gyulafehérvári határozatokban lefektetett elveket nemzetközi jogi szerződés szentesítette. Igaz, Románia kezdettől fogva tiltakozott a nemzetközi kisebbségvédelem ellen, mivel úgy vélte, ez alkalmat ad a nagyhatalmaknak a belügyekbe való beavatkozásra. Végül azonban – éppen a nagyhatalmak nyomására – aláírta a szerződést, amely kimondta: „Románia hozzájárul ahhoz, hogy az erdélyi székely és szász közületeknek, a román állam ellenőrzése mellett, vallási és tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot en-

gedélyezzen”¹³, valamint felhatalmazta a kisebbségek képviselőit, hogy sérelmeik orvoslásáért a Népszövetséghez fordulhassanak. A kisebbségi szerződés arról is intézkedett, hogy rendelkezéseit Romániának alaptörvényként kell elismernie, vagyis egyetlen törvény vagy határozat sem állhat ezekkel ellentétben.

Hamarosan kiderült, hogy a román politika az erdélyi szászok esetében sem alkalmazza a gyulafehérvári határozatokban és a nemzetközi szerződésben lefektetett ígéreteket. Az 1923-as alkotmány a legkevésbé sem vette figyelembe érdekeiket, regionális öngazgatási céljaikat. (A romániai németek – köztük a szászok – parlamenti képviselői nem is szavazták meg az alkotmányt, mivel a korábbi elvek elleni egyértelmű támasztást láttak benne.) Igaz, az alkotmány valamennyi állampolgár számára biztosította az alapvető jogokat és szabadságot, de semmiféle „különérdek” érvényesülésének nem adott teret. Végeredményben nem tett egyebet, mint megpróbálta korigálni Románia „születési hibáit.” Ebben az időszakban bármiféle regionális, vagy nemzetiségi autonómia-törekvés és kísérlet ellentétben állt azokkal az intézkedésekkel, amelyeket az újonnan létrehozott Nagy-Románia saját konszolidálása érdekében hozott. Igaz, hogy Nagy-Románia nemzetközi támogatással jött létre, a soknemzetiségű léttel együtt járó nehézségekkel viszont már egyedül kellett szembenéznie. A külső fenyegetettségérzés is elkerülhetetlenül a nemzetiségek helyzetére hatott: az irredenta törekvésekkel szembe néző államnak a „nemzetállami” homogenitást kellett hangsúlyoznia, hogy belülről ne tekinthessék a nemzeti kisebbségeket „ötödik hadoszlopnak”. A „spontán” egyesülés kezdeti lendülete nem volt elég az ország stabilitásának megteremtéséhez, ezért a román vezetés úgy ítélte meg: csak az a nemzetállam életképes, ahol valamennyi lényeges döntést a központi kormányzat hoz és bármilyen partikuláris érdek – akár területhez, akár nemzetiséghez kapcsolódik – ennek érvényesülését akadályozza. (Az erdélyi román Kormányzótanácsot is ennek az elvnek a jegyében oszlatták fel.)

Nagy-Románia megalakulása után az erdélyi szászok – mint láttuk – átmenetileg kedvező lehetőséget kaptak. Olyannyira, hogy a húszas évek elejéig – a többi romániai német népcsoporttal együtt – valamennyi délkelet-európai német kisebbség között a legjobb helyzetben voltak; mind az államnemzethez, mind az államhoz való viszonyukat megfelelőnek mondhatjuk. A húszas évek elejétől kezdve azonban az erdélyi szászok is egyre inkább védekező helyzetbe kerültek, fokozatosan kiszorították őket a fontos helyekről és ők is egyre jobban érezték a románosítási tenden-

ciák hatásait. Mindez a korábban már vázolt stabilizációs folyamat egyértelmű következménye volt, hiszen Románia a „homogén” nemzetállam megteremtése során egyetlen nemzeti kisebbséggel sem tehetett kivételt – mégha az nem is jelentett közvetlen veszélyt az államra nézve –, asszimilációs törekvése csak akkor lehetett eredményes, ha valamennyi nemzetiséget érintette. A további fejezetekben azt vizsgáljuk meg, hogy a románosítási intézkedések hatására a húszas években milyen fordulat következett be az erdélyi szászok életében és mindez milyen következménnyel járt gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális–oktatási helyzetükre nézve.

Az erdélyi szászok gazdasági-társadalmi viszonyai a két világháború között

Az erdélyi szászok két világháború közötti lélekszáma – az 1930-as népszámlálás adatai szerint – 237 416 volt, amivel a második legnagyobb romániai német népcsoportot alkották a 275 369 főt számláló bánáti svábok után.¹⁴ A népszámlálás – ehelyütt nem részletezendő – pontatlanságai következtében valószínűbbnek tűnik Hans Hartl adata (egyébként ő maga is romániai német volt), aki 250 ezer főre becsülte az ebben az időszakban Erdélyben élő szászok számát.¹⁵

Demográfiai helyzetükre vonatkozóan viszonylag kevés adat áll rendelkezésünkre (az adatok többsége a romániai németiség, illetve az egykori magyarországi területeken élő németek egészére vonatkozik), általános tendenciaként azonban megállapíthatjuk, hogy 1918-tól kezdve egyre több erdélyi szász települt át Bukarestbe, majd a világgazdasági válság hatására – döntően gazdasági okok következtében – néhány ezer fő kivándorolt a tengerentúlra.¹⁶ Természetes szaporulatukra, amely messze elmaradt a románoké mögött, egy, az evangélikus egyház által készített kimutatás utal, eszerint az erdélyi szászok természetes szaporulata a két világháború között 10 ezrelék körül mozgott.¹⁷ (A második világháború következtében végbement népességmozgásokkal – háborús veszteségek, Németországba áttelepülés – a tanulmány nem foglalkozik.)¹⁸

Az erdélyi szászok foglalkozás szerinti megoszlásával kapcsolatban szintén az 1930-as népszámlálás adatai nyújtanak kiindulópontot. (Ezek az adatok a Romániához csatolt nyugati területeken élő németekre vonatkoznak, vagyis együtt vizsgálják az erdélyi szászokat és a bánáti svábokat. Miután ez nem okoz lényeges torzítást, ezeket az adatokat használjuk fel és külön jelezzük az esetleges szignifikáns eltérést.)

A statisztikák szerint a németek mindössze 54,1%-ának biztosította fő megélhetési forrását az agrárszektor, az erdélyi szászoknál ez az arány valamivel még alacsonyabb volt. Bányászatból és iparból mintegy 24%-uk élt. A kereskedelemben, a hiteléletben és a közlekedésben foglalkoztattak aránya 7,2% volt. Az oktatásban és az egészségügyben valamennyi erdélyi nemzetiség közül a legnagyobb arányt képviselték (1,1 illetve 1,8 százalékkal), az alkalmi munkából élők aránya (1,4%) tekintetében viszont náluk kedvezőbb helyzetben csak a románok voltak.¹⁹

A közigazgatásban való részvételük – a többi nem-román nemzetiséggel együtt – a húszas évektől kezdődően jelentősen visszaesett, hiszen a románosítás első lépései éppen a közigazgatási nyelvhasználatot érintették. Az 1920. június 27-i minisztertanácsi rendelet a csatolt területek hivatalnokait arra kötelezte, hogy egy éven belül szerezzék meg a román nyelvtudást. További korlátozást jelentett, amikor 1922 szeptemberében a belügyminiszter elrendelte azoknak a hivatalnokoknak az elbocsátását, akik hivatali szolgálatuk során nem a román nyelvet használják. Egy hónap múlva, október 9-én pedig utasítást adott, hogy „minden kiállított hivatalos aktát valamint a különböző hatóságoknak küldött leveleket kizárólag az állam hivatalos nyelvén (románul – S. A.) kell megfogalmazni”, egyidejűleg felhatalmazta a minisztériumokat, hogy „a vétkes hivatalnokok ellen hathatós fegyelmezési intézkedéseket foganatosítson.”²⁰ Mindezek hatására számos szász tisztviselő is elveszítette állását és helyükre románok kerültek.

Az erdélyi szászság társadalmi-foglalkozási struktúrájára nézve ugyan kisebb befolyást gyakorolt, de további sorsuk szempontjából messzehatóbb következményei voltak a gazdasági intézkedéseknek, mindenekelőtt az 1921. évi agrárreformnak. Az agrárreform, amelyet már a gyulafehérvári határozatokban is célul tűztek ki, végeredményben szintén a románosítási törekvések megvalósítása volt, hiszen az újonnan Romániához csatolt területekre sokkal szigorúbb rendelkezések vonatkoztak, mint a régi Romániára.²¹ Az erdélyi szászok közül viszonylag kevés magánsemélyt érintett a reform, hiszen körükben rendkívül ritka volt a nagybirtok. (Egy 1916-os adat szerint a nagybirtokosoknak mindössze 1,5%-a volt német, ami nagyon csekély a lakosság számában elfoglalt 9,8%-os arányukhoz képest.)²² Annál inkább sújtotta a testületi tulajdont; az evangélikus egyház és a szász univerzitás (Universitas Saxonium)²³ vagyona nagy részét (mintegy 55%-át) elveszítette. Mindez az erdélyi szászság egészére vetítve azt jelentette, hogy a népcsoport körülbelül 55 ezer hektár földet, ösztulajdoná-

nak egyheted részét elveszítette.²⁴ Az egyház és az univerzitás birtokainak kisajátítása súlyos csapást mért a szász oktatásügyre és kultúrára, hiszen jelentős támogatási forrásaiktól fosztotta meg őket. 1937-ben azután az univerzitás maradék vagyonát is felosztották az evangélikus és az ortodox egyház, illetve egy román kulturális szervezet (Așezământul Cultural Mihai Viteazul) között.

Az agrárreform következménye volt az is, hogy az evangélikus egyháznak a kiesett bevételek pótlására – a német nyelvű iskolarendszer fenn tartása érdekében – jelentősen fel kellett emelnie az egyházi adót. Ez fokozta az elégedetlenséget az erdélyi szászok körében, akiknek egyébként is – különösen a húszas évek közepétől – komoly nehézségekkel kellett megküzdeniük a gazdasági élet minden területén.

A szász parasztok (számarányuk valamennyi erdélyi nemzetiség közül a legalacsonyabb volt) általában korszerű színvonalon gazdálkodtak. A román parasztság érdekében hozott előnyös intézkedések folytán azonban a szász paraszti réteg is hátrányosabb helyzetbe került. A hiteléletben alkalmazott korlátozások a szász kisiparosokat és kiskereskedőket érintették érzékenyen, sokuknak fel kellett adniuk önállóságukat.

A szász területek bankéletében is számos nehézség jelentkezett. A korábbi magyarországi követelések nagy része behajthatatlan maradt; további problémát jelentett a kedvezőtlen koronaátváltás, az értéktelenné vált háborúskölcsön-tömeg, az infláció, a világgazdasági válság és az ezekkel együtt járó eladósodás. A nagy bankfúziók – bár kezdetben eredményesnek látszottak – hosszú távon nem segítettek és a korábban jelentős szerepet játszó bankok (a Nagyszebeni és a Brassói Általános Takarékpénztár – Hermannstädter ill. Kronstädter Allgemeine Sparkasse) teljesen periférikus helyzetbe kerültek.

További diszkriminációt jelentett az erdélyi szászok gazdasági életében egy ún. gazdasági különbizottság (Comisie economică specială), amelynek tulajdonképpeni feladata a Romániában működő külföldi tőke felügyelete lett volna, de előszeretettel avatkozott be a kisebbségek gazdasági életébe, ami nyilvánvalóan inkább korlátozást jelentett.²⁵ (A 20-as évek végén ezt a testületet feloszlatták.)

Hasonlóan nacionalista szellemben fogant az a törvényjavaslat, amelyet a „gazdasági asszimiláció” csúcspontjának tekinthetünk. Ez a „numerus valachicus” előírta, hogy az 50%-nál nagyobb román tőkével rendelkező vállalatok esetében a vezetés legalább 60%-ának, az alkalmazotti és munkáslétszám legalább 75%-ának románnak kell lennie, a nemzetiségiek

aránya ennek megfelelően legfeljebb csak 40, illetve 25% lehet.²⁶ A törvényjavaslatot végül a Népszövetség illetékes bizottságának nyomására visszavonták, mindenesetre növelte a kisebbségek – közöttük az erdélyi szászok – bizalmatlanságát.

Az erdélyi szászok két világháború közötti gazdasági helyzetéről összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy bár számos nehézséggel kellett megküzdeniük – részben a román állam kisebbségellenes intézkedései, részben a világgazdasági válság²⁷ hatására –, gazdasági életképességüket megőrizték, különösen a kézműiparban, ahol a történelem folyamán kialakult egy – a román átlagot messze meghaladó – fejlettségi színvonal és a gazdaság szinte minden területén létszámarányuknál jóval nagyobb mértékben járultak hozzá Románia gazdasági fejlődéséhez.

Oktatásügy a két világháború között

Az erdélyi szászok – a többi romániai német népcsoporttól eltérően – már Nagy-Románia létrejötte előtt is fejlett iskolarendszerrel rendelkeztek. Az első világháború után a szász iskolahálózatot 238 falusi népiskola, 12 városi iskola, 8 polgári iskola, 5 felső- és 2 alsógimnázium, egy-egy felső és alsó reáliskola, 2 felső leánykereskedelmi iskola, egy-egy tanár-, tanító- és óvónőképző iskola alkotta.²⁸

Megoldatlan volt viszont a finanszírozás kérdése, mivel az állam – a magyar egyházi iskoláktól eltérően – rendszeres segílyt biztosított ugyan a számukra, ez azonban az oktatási költségeknek csupán 10%-át jelentette. A fennmaradó 90%-ot az 1921-es agrárreformig az evangélikus egyház saját birtokainak bevételeiből fedezte. E forrás jelentős csökkenését megpróbálták az egyházi adók emelésével ellensúlyozni, a szász iskolarendszer mégis megőrizte a hatását. Ennél is súlyosabb csapást jelentettek az 1925. évi „magánoktatási” és „érettségi” törvények, amelyek tovább szűkítették a nemzetiségi oktatás körét. A „magánoktatási törvény” többek között korlátozta az egyházi iskolák önállóságát, egyes tantárgyak kötelező oktatási nyelvvé tette a románt és bevezette az ún. névelemzést. (Csak a nem-román anyanyelvűek járhattak nemzetiségi iskolákba, ennek meghatározásához viszont a nevet vették alapul.)²⁹ Az „érettségi törvény” bevezetése után (a vizsgát a nemzetiségi nyelvet nem beszélő román pedagógusok előtt kellett letenni)³⁰ a nemzetiségi tanulók 70–80%-a sikertelen vizsgát tett. Ennek kettős hatása volt; egyrészt radikálisan csökkent a nemzetiségiek közül továbbtanulók száma, másrészt a magyar és

a német szülők kénytelenek voltak román tannyelvű iskolákba beírni gyermekeiket.

Az erdélyi szász oktatási rendszerben 1940-ben történt újabb lényeges változás, amikor a román kormány a Németországgal megkötött megállapodásban egyebek mellett a felekezeti iskolák irányítását is átengedte a romániai németek fasiszta szervezeteinek.³¹

Kulturális élet

Az erdélyi szászok kulturális életében a húszas évek második felétől bontakozott ki látványos fejlődés. Ebben nagy szerepet játszott az evangélikus egyház is, amely a színvonalas felekezeti oktatás mellett a kultúra különböző területein is fontos szervező tevékenységet folytatott, nem utolsósorban a németországi egyházi körökkel fenntartott kapcsolatai következtében.

Az erdélyi szász kultúra kiemelkedő személyisége Richard Csaki volt, aki átvette az 1922-ben Nagyszebenben (Hermannstadt) alapított Romániai Németek Szövetsége Kulturális Hivatalának (Kulturamt des Verbands der Deutschen in Rumänien) vezetését, amelynek feladata a romániai németek – elsősorban a szászok – kulturális életének a megszervezése volt (könyvtáralapítás, németországi könyvek beszerzése, németországi előadók meghívása, nyári egyetemi hetek szervezése, az erdélyi szászok művészetének bemutatása Németországban stb.). Csaki ezenkívül „Ostland – Vom geistigen Leben des Auslandsdeutschtums” címen folyóiratot szerkesztett és kiadta a romániai németek évkönyvét is.

A kulturális hivatal azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, 1931. augusztus 1-én bezárta kapuit. Ennek elsődleges oka a Kulturamt túlhangsúlyozott „völkisch” küldetése volt, amire ebben az időben még nem mutatkozott tömeges igény az erdélyi szászok körében.

Ugyancsak virágzó kulturális élet bontakozott ki Brassóban (Kronstadt) Heinrich Zillich és folyóirata, a Klingsor körül. Itt gyűltek össze a szász irodalom és művészet kiemelkedő egyéniségei; köztük az erdélyi szászág legkiválóbb írói – Adolf Meschendörfer (Die Stadt im Osten, Der Büffelbrunnen), Erwin Wittstock (Bruder nimm die Brüder mit, Die Freundschaft von Kokelburg, Miesken und Riesken, Die Hochzeit) és maga a szerkesztő, H. Zillich (Zwischen Grenzen und Zeiten, Siebenbürgische Flausen und Flunkereien) – népük sajátosságainak kifejezését keresték. 1930-ban indult meg a Karl Kurt Klein által szerkesztett társadalomtudo-

mányi folyóirat, a „Siebenbürgische Vierteljahrschrift.” A szerzők közül különösen a történész Georg Eduard Müller és a nyelvész Andreas Scheiner tanulmányai érdemelnek figyelmet.

Az erdélyi szász irodalmi élettel kapcsolatban elengedhetetlen, hogy néhány szót szóljunk az erdélyi gondolathoz — a transzilvánizmushoz — fűződő viszonyáról. A több évszázados együttélés hagyománya parancsoló szükségszerűségként írta elő a magyarok, románok és szászok megbékélését és összefogását. Az erdélyi népek irodalmi összefogása a vizsgált időszak első felében szép eredményeket mutatott fel. Az 1926-ban rendezett első marosvécsi találkozó határozata is kimondta, hogy fejleszteni kell a magyar–román és a magyar–szász művelődési kapcsolatokat. A szász írók öszinte rokonszenvvel üdvözölték a transzilván eszméket. A nagyromán nacionalizmussal szemben védekezésre kényszerült szászág reményt látott a magyarokkal való összefogásban, bár már ekkor is felléptek a szász közéletben olyan mozgalmak, amelyek inkább az elkülönülést szorgalmazták. A harmincas évek közepére a biztató kapcsolatok véget is értek. A szász szellemi élet vezetői, Meschendörfer és Zillich is, a német fasizmus és a „völkisch” eszmék vonzásába kerültek. Az erdélyi népek összefogása helyett Németországot választották. Az Erdélyi Helikon és a Klingsor közötti polémia elkerülhetetlenül szakításhoz vezetett és a szászok felmondták a kisebbségi szolidaritást.³² A fasizálódás megállíthatatlanul terjedt tovább a kultúra minden területén.

Az erdélyi szászok politikai viszonyai a húszas évek közepétől – a megújulási mozgalom kibontakozása

Az egyre romló gazdasági körülmények, az egyházi- (valójában tanügyi-) adó növelése és a nemzeti elnyomás fokozódása következtében elégedetlenségi mozgalom bontakozott ki a romániai németiség körében. Kezdetben parlamenti képviselők a kormánypártokkal folytatott együttműködés révén igyekeztek engedményeket elérni. Tulajdonképpen — mai szóhasználattal — kettős stratégiának nevezhetnénk politikai irányvonalukat. A Nagy-Romániai Németek Pártja, illetve a Német Parlamenti Párt (1929-től kezdve Német Párt) mindig az éppen kormányzó pártot, vagy koalíciót támogatta, ennek fejében viszont saját politikai céljainak a megvalósítását követelte. Ez a politika gyakorlatilag nem hozott eredményt, ami számos — különböző platformon álló — csoport, mozgalom kibontakozásához járult hozzá.

Ezek közül is kiemelkedett a Fritz Fabritius által alapított „Önsegélyező takarékpénztár” (Selbsthilfe Sparkasse), amely társadalmi reformprogramot és nemzetiségi célokat is maga elé tűzött.³³ Fabritius takarékpénztára és nemzetiszocialista terminológiát felhasználó „Selbsthilfe” folyóirata 1927 januárjában új lendületet kapott, amikor számos romániai német szervezet elfogadta meglehetősen nagyvonalúan kidolgozott programját és csatlakozott a mozgalomhoz. (A legjelentősebb a Berlinben tanult Alfred Bonfert vezette „Südostdeutscher Wandervogel” csatlakozása volt.)

A 30-as évek elején Fabritius mozgalmának elsődleges célja az volt, hogy kilépjen az erdélyi szász keretek közül, kapcsolatot teremtsen a román jobboldallal és befolyását kiterjessze a többi romániai népcsoportra. Első lépésként 1932. május 21-én Fabritius megalakította a Romániai Németek Nemzetiszocialista Önsegélyező Mozgalmát (Nationalsozialistische Selbsthilfebewegung der Deutschen in Rumänien – NSDR), amely programjában és felépítésében is a németországi náci pártot utánozta.³⁴

Ekkor még úgy látszott, a román állam hajlandó a szászok és a többi nemzetiség helyzetének rendezésére. 1931. április 18-án Nicolae Iorga vezetésével ún. hivatalnokkormány lépett hivatalba, amely a korábban már létező kisebbségi hivatal helyett a Minisztertanács mellett működő kisebbségi államtitkárságot hozott létre. Az államtitkári feladatokkal Rudolf Brandschot bízták meg, aki ekkor mondott le a Romániai Németek Szövetségének vezetéséről. A kisebbségi államtitkárság mindössze egy évig létezett, 1932. május 31-én a Iorga-kabinet lemondásával a hozzáfűzött remények is szertefoszlottak.

A kisebbségi államtitkárság kudarca is hozzájárult ahhoz, hogy a Romániai Németek Nemzetiszocialista Önsegélyező Mozgalma mindenütt előretört, bár a legfőbb színtere mindvégig Erdély, az erdélyi szász gyűlés maradt. Igaz, az 1933 májuásban Segesvárra (Schässburg) összehívott szász gyűlésen még nem sikerült elfogadtatni javaslataikat (munkaszolgálat bevezetése, a zsidókérdés németországi mintára történő kezelése), az október 1-én Nagyszébenben (Hermannstadt) megtartott szász gyűlésen viszont már megszerezték a többséget. Egy hónap múlva a szász testületekben megtartott szavazásokon ugyancsak többségbe kerültek. (Az új Német-szász Néptanács – Deutsch-sächsischer Volksrat – elnöke az NSDR-hez tartozó Otto Fritz Jickeli lett.)

A mozgalom szélsőséges programja még a román kormányt is aggodalommal töltötte el, ezért lépéseket tett a feloszlatására. Erre azonban nem

került sor, mivel az NSDR taktikát változtatott, nevét Romániai Német Népsegélymozgalomra (Deutsche Volkshilfebewegung in Rumänien) változtatta, tagjai levetették az egyenruhát és „Führer” helyett elnököt választottak. Az új elnevezés nem sokáig létezett, mivel a kormány engedélyezte, hogy a szervezetet Romániai Németek Megújulási Mozgalmának (Nationale Erneuerungsbewegung der Deutschen in Rumänien – NEDR) nevezzék. Valójában azonban semmi sem változott, a NEDR továbbra is arra törekedett, hogy a romániai németek egyedüli képviselőjének tekintésék. Ráadásul Németország is a kezükre játszott, amikor a kritikus helyzetben megbízottat küldött Romániába, mivel ezzel beismerte, hogy a tanácsadáson túl is beavatkozik a romániai németek ügyeibe.

A megújulási mozgalom fellendüléséhez egyébként jelentős mértékben hozzájárult a hitlerizmus németországi hatalomra jutása,³⁵ a nemzeti-szocialista ideológia különösen a városi fiatalság körében hódított. Vele szemben állt viszont a szász polgárság egy része, a liberális patricius réteg Victor Glondys evangélikus püspök vezetésével, de az általános jobbrafordulás következtében ez az irányzat fokozatosan elszigetelődött. A szász munkások közül sokan vettek részt a munkásmozgalomban, mindennek előtt a Szociáldemokrata Párt tevékenységében, de jelentős számban kapcsolódtak be az illegális Román Kommunista Párt munkájába is. A 30-as évek végétől kezdve azonban a szász munkásság soraiban is egyre jobban elterjedtek a jobboldali és szélsőjobboldali irányzatok.

Szakadás a megújulási mozgalmon belül – az erdélyi szász egység meg bomlása

1934 elején az NEDR-en belüli frakcióharcok mind a szászok között, mind az erdélyi szászok és a bánáti svábok között feszültséget eredményeztek. A kialakult helyzet nemcsak Berlinben, hanem a román kormányban is nyugtalanságot okozott, olyannyira, hogy július 4-én betiltották a NEDR-t. A gyorsan létrehozott fedőszervezetek azonban tovább folytatták a munkát, így nem érte jelentős veszteség a mozgalmat.

Berlin közvetítési kísérletei sem hoztak eredményt, a romániai németek különböző irányzatai ugyan kompromisszumot kötöttek, de ezt senki sem tartotta be: az ellentétek kibékíthetetlennek látszottak. A végleges szakadás 1935. február 10-én következett be, amikor az ún. újítók – a radikális szárny –, amelyhez többek között Brandsch és követői is tartoztak, megalapították a Romániai Német Néppártot (Deutsche Voks-

partei in Rumänien). Ennek lett egyik vezetője Alfred Bonfert. A Fabritius és Jickeli vezette szárny – a szász és sváb hagyományokra támaszkodva – létrehozta a Romániai Német Népközösséget (Deutsche Volksgemeinschaft in Rumänien) és Fritz Fabritiust, a romániai németek legfőbb képviselőjének választotta meg. (A két irányzat között egyébként nem volt lényeges különbség, mindkettő a nemzetiszocializmust tekintette példaképének, ezt azonban a Romániai Német Népközösség „méréskeltebb” formában kívánta megvalósítani.) A radikálisabb Német Néppártnak, amelynek önállóságát 1937 májusában a belügyminiszter is elismerte, végeredményben csak Bukovinában sikerült jelentős befolyásra szert tennie.

Az 1935 februárjában kezdődött események kétségtelenül a legsúlyosabb csapást jelentették a romániai németek – köztük az erdélyi szászok – két világháború közötti történetében. Politikai egységük formailag is megszűnt. További nehézséget okozott, hogy 1937. március 10-én a román állam felosztotta az erdélyi szászok évszázados létalapját, az univerzitás alapítványt. Ráadásul, az 1938 februárjában kihirdetett alkotmány, amely Románia „nemzetállam” jellegét hangsúlyozta, a kisebbségek számára egyértelműen kedvezőtlen volt. Az 1938. március 3-i dekrétum következtében, amely valamennyi politikai párt feloszlátását mondta ki, az erdélyi szászok is elveszítették parlamenti képviselőtüket.

Mindez Németország számára nyilvánvalóvá tette, hogy a Romániában végbement belpolitikai változások elengedhetetlenné teszik a német-ség egységét. Másrészt számos jel arra vallott, hogy a külpolitikai változások megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy Berlin a kezébe vegye a romániai németek sorsának az alakítását. Németország, amely 1919-től kezdve – de különösen a hitlerizmus hatalomra jutását követően – hangoztatta az európai német kisebbségekkel szembeni felelősségét, egyre gyakrabban avatkozott be a romániai németek ügyeibe. Mindez megnövelte azoknak a számát Romániában, akik a német kisebbség sorsát Németországhoz kötötték, saját érdekeiket alárendelték a Harmadik Birodalom külpolitikai céljainak. A román uralkodó osztály egy része örömmel fogadta ezt, hiszen ily módon a romániai német-ség – különösen 1938 után – közvetítő lehetett a német-orientációt kereső román külpolitika számára.

II. Károly király 1938. január 20-án, Glondys, szász püspökkel folytatott megbeszélésén még arra utalt, hogy a romániai németek román állampolgárok és a román államnak lojalitással tartoznak. A külföldi beavatkozás – a király véleménye szerint – kétségeket ébreszt e lojalitás iránt,

ami semmiképpen sem válik a népcsoport előnyére. Az 1938. augusztus 4-én kihirdetett kisebbségi statutumot viszont már egyértelműen Németország irányába tett politikai gesztusként kell értékelnünk. A statutum bizonyos engedelményeket adott a kisebbségi nyelvek szabad használatának terén (bár ez csak részben valósult meg) és új elemi és középiskolákat nyitott a nemzeti kisebbségek számára.³⁶ Rendelkezéseit azonban jórészt korlátozta az 1938. augusztus 14-i közigazgatási reform, amely megszüntette a történelmileg kialakult egységeket és olyan közigazgatási beosztást valósított meg, amelyben a román többség mindenütt biztosítva volt.

Németország közben többször is kísérletet tett a romániai németek különböző csoportjainak összebékítésére, végülis 1938 őszén egy németországi titkos megbízott tető alá hozta az újraegyesülést.³⁷ Ennek eredményeképpen megalakult a Nemzeti Munkafront (Nazionale Arbeitsfront), a németek egységes legális szervezete. Tulajdonképpen egy kvázi-pártról van szó, – hiszen pártok hivatalosan nem léteztek – amely a németek lakta területeken körzeti tanácsokkal (Kreis- vagy Gaurat) rendelkezett.

A Nemzeti Munkafronton (NAF) belüli ellentétek azonban nem simultak el, a két irányzat ismét Berlint kérte fel a döntőbíró szerepére. Ezúttal Németország más eszközt választott, a korábbi vezetőség tagjait – akik részben önként, részben a külföldi németek ügyeiért felelős Népi-német Központ (Volksdeutsche Mittelstelle) utasítására Németországba utaztak – nem engedte visszatérni Romániába. Így az egyetlen szóba jöhető jelöltet, Andreas Schmidet választották meg a német népcsoport élére, akinek Németország melletti elkötelezettségéhez nem férhetett kétség. Schmidt a német népcsoport székhelyét is áthelyezte Nagyszebenből (Hermannstadt) Brassóba (Kronstadt) annak érdekében, hogy az itt működő német konzultól közvetlenül megkapja a Berlinből érkező utasításokat.

Ezzel egyértelműen eldőlt a harc a romániai németek hitlerista és polgári demokratikus csoportjai között. Az egyház tett még ugyan néhány kísérletet a német népcsoport teljes faszálódásának megakadályozására, de azt megállítani nem tudta. A lemondott Glondys püspök utóda Wilhelm Staedel lett, aki maga is aktív résztvevője volt a megújulási mozgalomnak. Mindez egyúttal azt is jelentette, hogy a romániai németiség – mindenekelőtt az erdélyi szászok – gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életében – birodalmi mintára – megkezdődött a „gleichsultolás” és a német népcsoport érdekeinek a náci Németország céljai alá rendelése.

Innentől kezdve egyenes út vezet a romániai németek II. világháborús szerepéhez, az 1940. november 20-án aláírt német–román megállapodásig, amely végeredményben „állam az államban” helyzetet teremtett a nép-csoport számára. Ez azonban már egy másik tanulmány témája lehet.³⁸

Jegyzetek

1. Az erdélyi szászok első hulláma a 12. században II. Géza hívó szavára telepedett le Erdélyben. A vagyontalan lovagok és földnélküli parasztok Rajna–Mosel vidéki hazájukat cserélték fel az Olt menti területekkel, amelyeket – a későbbi százlakta vidékektől megkülönböztetésül – „Altland”-nak neveztek. A 12.–13. század folyamán további szász csoportok települtek le Erdélyben, akik – mint a nyelvi emlékekből is kítűnik – a német nyelvterület különböző részeitől származtak, csupán az új hazában olvadtak – nem utolsósorban a szászok helyzetét szabályozó 1224. évi Andreanum hatására – egy néppé. Az erdélyi szászok történetéről – magyar nyelven – lásd Erdély története (főszerk.: *Köpeczi Béla*), Budapest, 1986, megfelelő fejezeit.
2. A Szász Nemzeti Tanács képviselői egyébként részt vettek a Károlyi-kormányt képviselő Jászi Oszkár és a Román Nemzeti Tanács aradi tanácskozásán is, igaz a románok tiltakozása miatt határozati jog nélkül. *Jászi Oszkár: Visszaemlékezés a Román Nemzeti Komitéval folytatott aradi tárgyalásaimra. Napkelet, 1921. II.*
3. A gyulafehérváni határozatok a következőképpen rögzítették az erdélyi népek nemzeti jogait: „Teljes nemzeti szabadság az együtt lakó népek számára. Mindenik népnek joga van a maga neveléséhez és kormányzásához saját anyanyelvén, saját közigazgatással, saját kebeléből választott egyének által. A törvényhozó testületekben és az ország kormányzásában való részvétellel minden nép népességének számarányában nyer jogot.” *Gazeta Oficială*, 3. sz. 1918. december 31. Magyarul: *Nagy Lajos: A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában. Kolozsvár, 1944. 208–211.*
4. Az erdélyi terület hovatartozásának kérdése lényegében még 1916-ban eldőlt, amikor a román kormány – közelinek ítélve a központi hatalmak katonai vereségét – augusztus 17-én titkos szerződésben csatlakozott az antanthoz. A hadbalépésért cserében Romániának ígérték Bukovina egy részét, a Bánságot, a történeti Erdélyt és további területeket nagyjából a Tisza vonaláig, de Debrecen és Orosháza közvetlen környezetét Magyarországnak meghagyva.
5. Részletesen lásd: *Wolf Oschlies: Die Deutschen in Rumänien. III. rész: Gross-Rumänien und seine Deutschen (1918–44). Berichte des Bundesinstitute für ostwissenschaftliche und internationale Studien. Köln, 1982. 48.*
6. Maniu egyébként ezeken a tárgyalásokon teljes önkormányzatot, sőt kantonális jogokat helyezett kilátásba az erdélyi szászoknak. Lényegében véve tehát ugyanazokat a jogokat ajánlotta fel számukra, amelyeket Jászi Oszkár ígért a románoknak.

7. Mediascher Anschlussklärung des erweiterten sächsischen Zentralaussschusses. In: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen (válogatta és feldolgozta: *Ernst Wagner*) Böhlau Verlag, Köln – Wien, 1981, 266–268.
8. Részletesen lásd *Szász Zoltán*: Forradalmak és nemzeti mozgalmak a monarchia összeomlása után (1918–1919). In: Erdély története, III. kötet, 1721.
9. *Walter König*: Haben die Siebenbürger Sachsen und die Banater Schwaben 1918/19 bedingungslos den Anschluss an Rumänien zugestimmt? Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunden, 1979. 1. sz. 101–110. (idézet: 104.)
10. Idézi *Nicolae Iorga*: Ce sînt și ce vor Sașii din Ardeal. Köln – Wien, 1969. 67.
11. Volksprogramm des 4. Sachsentages in Schässburg. In: Quellen zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen, 268–271.
12. A Romániai Németek Szövetségén belül valamennyi népcsoportnak saját politikai szervezete volt: Deutsch-sächsischer Volksrat – elnöke 1918-ig dr. Adolf Schullerus, majd Karl Schnell volt. Deutscher Volksrat für Besarabien, Volksgemeinschaft der Deutschen in der Bukowina, Schwäbisch-deutsche Volksgemeinschaft
13. *Nagy L.*, 212–221. (kiemelés tőlem – S. A.)
14. Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. II. kötet, 1–180. (Érdeemes megjegyezni, hogy a népszámlálás során különbséget tettek nemzetiség (etnikai hovatartozás) és anyanyelv között, bár a németek esetében a két adat közötti eltérés nem szignifikáns, a százalékos arányoknál nem is mutatható ki.)
15. *Hans Hartl*: Das Schicksal des Deutschtums in Rumänien. Würzburg, 1958. 5.
16. A romániai németsegre vonatkozóan is összefoglaló adatokat közöl: *Alfred Bohmann*: Menschen und Grenzen. II. kötet: Bevölkerung und Nationalitäten in Südosteuropa, Köln, 1969, 114.
17. Statistisches Handbuch des gesamten Deutschtums (Összeállította: *Wilhelm Winkler*), Berlin, 1927, 294–296 és 676.
18. Erről részletesen lásd *Hans Bergel*: Die Sachsen in Siebenbürgen nach dreissig Jahren Kommunismus. Innsbruck, 1976, 10.
19. Recensământul general al populației Romaniei din 29 decembrie 1930. II. kötet.
20. Die Sprachverordnungen des Innenministeriums. Deutsche Tagespost (Hermannstadt) 1922. december 9.
21. Monitorul Oficial, 82. sz. 1921. július 30.
22. *Gustav Adolf Klein*: Wirtschaft und Minderheiten in Rumänien. Der Auslandsdeutsche, 1930. 14. sz. 484–486. *Jordáky Lajos*: Az erdélyi társadalom szervezete. Kolozsvár, 1946, 5–8.
23. A szász univerzitás a szász patríciusok érdekeinek fokozottabb érvényesítésére jött létre a régi szász székekből (valójában a szász városokból), élén a szebeni polgármester állt. Az erdélyi fejedelemség fennállása idején a szász univerzitás megőrizte önkormányzatát, védte az egyre inkább bezárkózó szász városok gazdasági és kulturális jogait. Önkormányzatát II. József szüntette meg, jogi különállása pedig 1876-ban szűnt meg, amikor a közigazgatási egységekként fennálló szász székeket beolvasztották a vármegyék szervezetébe.

24. *Gustav Adolf Klein*: Wirtschaftsprobleme der Siebenbürger Sachsen. Der Auslandsdeutsche, 1927. 11. sz. 366–369.
25. *Klein*, Wirtschaft und Minderheiten . . ., 484.
26. *Ilyés Elemér*: Nationale Minderheiten in Rumänien – Siebenbürgen im Wandel. Wilhelm Braumüller – Universitäts-Verlagsbuchhandlung Ges. m. b. H. Wien, 1981.
27. A világgazdasági válság természetesen nemcsak a szászokat érintette, az állam azonban a román nemzetiségűek számára több kedvezményt biztosított és az elbocsátások is kevésbé sújtották őket.
28. Sächsisch-schwäbische Chronik (Szerkesztette: *Eduard Eisenburger és Michael Kroner*) Kriterion, Bukarest 1976, 169.
29. Monitorul Oficial, 283. sz. 1925. december 22.
30. Monitorul Oficial, 1925. március 8.
31. Német–román jegyzőkönyv a német népcsoportok jogairól. In: Quellen zur Geschichte . . ., 297–300.
32. *Pomogáts Béla*: A transzilvanizmus (Az erdélyi Helikon ideológiája.) Akadémiai Kiadó, 1983. Az erdélyi szászokra vonatkozóan 97–112.
33. Részletesen *Wolfgang Miede*: Das Dritte Reich und die Deutsche Volksgruppe in Rumänien 1933–38. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Volkstumpolitik. Europäische Hochschulschriften Frankfurt, 1976, 1982. 280.
34. *Uo.*: 89.
35. A megújulási mozgalomról részletesebben lásd *Oschlies*, 63–66.
36. A statutum 3 dekrétumból állt; I. rész Monitorul Oficial 1938. május 4.; a II. és III. rész Monitorul Oficial 1938. augusztus 4.
37. A német politika a Fabritius-féle vonalat támogatta, a Német Néppártot ennek akarta alárendelni. Célja eléréséhez semmilyen eszköztől sem riadt vissza (a Néppárt funkcionáriusai például nem kaptak németországi vízumot.)
38. Az erdélyi szászok és a többi romániai német népcsoport további sorsáról lásd *Oschlies*, és *Ernst Wagner*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Wort und Welt Verlag, Innsbruck, 1982, 78–85.

LIPCSEY ILDIKÓ

A NEMZETI KÉRDÉS A KOMMUNISTÁK ROMÁNIAI PÁRTJA POLITIKÁJÁBAN 1921–1933

Románia számára az első világháború befejezése a nagy nemzeti álmom beteljesedését hozta el: területe, lakói számának megnövekedését; Erdélylyel és a Partiummal, Bánát, Besszarábia, Bukovina, Dobruzsza jelentős részével. A félfudális-félkapitalista viszonyok nem túl szerencsés ötvözete – a lakosság 78%-a dolgozott a mezőgazdaságban, s csak 6%-a iparban –, az egyes országrészek közötti gazdasági-politikai-kulturális eltérések, az uralkodó osztályon belüli ellentétek (egyrészt a Maniu-Michalache-féle Nemzeti Parasztpárt és a Brătianu-féle Nemzeti Liberális Párt között, másrészt a liberálisok különböző csoportjai között: A Román Nemzeti Bank és a Román Bank körül csoportosuló öreg liberálisok, a Románia Hitelbank-hoz tartozó, II. Károly király köréhez tartozó ifjú liberálisok, a németbarát Gh. Brătianu csoportja), a parasztság és a munkásság megoldatlan gondjai, a fokozódó osztályharc, a jobboldal térhódítása, a nemzeti-ségi kérdés megoldatlansága miatt mégsem volt biztosított a harmonikus fejlődés.

A földreform ellenére 1934-ben Romániában 700 000-et tett ki a földnélkülek száma.¹

2 469 999	gazdaság	0,1– 5	hektár közötti földdel rendelkezett
560 000	”	5– 10	”
180 000	”	10– 20	”
56 000	”	20– 50	”
12 800	”	50–100	”
5 500	”	100–200	”
4 000	”	200–500	”
2 700	”	500	hektár feletti földdel rendelkezett

A jobboldali pártokra leadott szavazatok²

Parlamenti választások éve	Nemzeti Keresztény Védelmi Liga	Vasgárda
1927	52 481	10 761
1928	32 271	—
1931	113 863	30 783
1932	159 071	70 674
1937	281 167	473 378

A román népszámlálások szerint 1912-ben az ország lakossága 7 230 000, ebből kb. 600 000, azaz 9% volt nemzetiségi (Dictional Statistic România. Vol. 1. VII. București, 1914.). 1930-ban a területnövekedés következtében a lakosság száma 18 053 000 lett, ebből román 73%, nemzetiségi 27% (Indicatorul Statistic al satelor și unităților administrative din România. București, Publicația Direcției Recensământului General. 1932, VII.).

Azzal a ténnyel tehát, hogy Románia *nemzeti* államból *nemzetiségi* állammá lett, mindenkinek szembe kellett néznie. A két világháború között a pártok, az egyes politikusok, közgazdászok, közéleti személyiségek, értelmiségiek, nemzetiségpolitikai koncepciója igen változatos képet mutat. Az óromániai liberális kormányok (1922–1926; 1927; 1933; 1934–1937) többnyire burkolt, vagy nyílt asszimilációs politikája a kisebbségek iskoláit, kulturális, gazdasági intézményeit vette célba; az erdélyi Nemzeti Parasztpárt az 1918-ban hozott „Gyulafehérvári Határozatok”-ban vallási és kulturális autonómiát ígért, az ország élére kerülve (1928–1931, 1932–1933) egy-két részletkérdésben ugyan kedvezőbben alakult a kisebbségek helyzete (segély az iskoláknak, nyugdíjhátralék kifizetése, elbocsátott alkalmazottak visszavétele), de alapjaiban nem változott; 1933-tól a magyar revizionizmussal szemben az antirevizionista hullám és a szélsőjobboldal különböző numerusai – beleértve a numerus nullust – jellemezték ezt a politikát.

A két munkáspárt közül a legálisan működő Szocialista Pártok Föderációja 1929. júniusi kongresszusa foglalkozott a kérdéssel: egyrészt *területi-közigazgatási* decentralizációt, másrészt „*nemzeti-kulturális önkormányzat*”-ot kért minden nemzetiségi számára. Az 1930-as, 33-as és 36-os

kongresszuson lényegében ehhez a gondolathoz tértek vissza. 1937-ben a párton belül megalakult Országos Bizottság a nemzeti munkavédelmi törvény hatására tovább lépett a kulturális autonómián, és egy, a *politikai önkormányzat* irányába mutató nemzetiségi törvény megalkotását sürgette.

A nemzetiségi – a korabeli terminológiával élve *kisebbségi* – kérdés megoldásának szándéka a kezdetektől *központi* helyet foglalt el a román kommunista párt politikájában – általában is, és ami az *egyes* kisebbségeket illet. Ugyanis mást jelentett – az eltérő gazdasági-társadalmi-kulturális mivolta miatt – Bukovinában ukrán, Besszarábiában orosz és zsidó, Dobrudzsában bolgár földművesnek lenni; más gondjai voltak a gazdasági pozíciójukat megtartó szász polgárságnak Erdélyben; a zsidó tőkésnek a Regátban; ugyancsak zsidó kiskereskedőknek, kisiparosoknak szerte az ország minden táján; a bánáti gazdag félpasztor, félpolgár sváboknak, másképpen viszonyult a liberális kormányokhoz a görög elit, másképp a parasztpárthoz, s végül a legbonyolultabb volt a helyzete a legnagyobb számú (másfél millió) kisebbségnek, az erdélyi magyarságnak, akik közül szép számban fordultak a társadalmi és nemzetiségi problémákkal kapcsolatban a legradikálisabb programmal jelentkező kommunista párt felé.

A Kommunisták Romániai Pártja (Partidul Comunista al României – a továbbiakban: PCR) két világháború közötti nemzetiségpolitikai koncepciójával kapcsolatban három periódust lehet megkülönböztetni.

1. 1921–1923: amikor a proletárdiktatúra győzelme függvényeként kezelték, amely automatikusan orvoslást nyújt mindenre.

2. A Komintern határozata nyomán magukévá tették a lenini örendelkezési elvet, egészen az ország egyes területeinek (Besszarábia, Bukovina) az államtól való elszakadásáig.

3. A népfront korszaka, amikor az ország területi integritásának megvédése került előtérbe, és a kommunista párt Romániában (akárcsak Csehszlovákiában és Jugoszláviában!) visszatért a gazdasági és kulturális egyenjogúság, illetve az anyanyelvű oktatás biztosításának követeléséhez.

1.

A munkásmozgalom az első világháború vége felé már túlnőtt a szocialista, szociáldemokrata párt hagyományos keretein. 1917-ben Odesszában megalakultak az első, magukat „marxistáknak” nevező csoportok; 1918 őszén Budapesten az MSzDP román szekciójából is kiváltak a román

kommunisták. (1920-tól a Magyarországi Tanácsköztársaságban résztvevő politikai emigránsok, Köblös Elek, Kahána Mózes, Jász Dezső, Fóris István kapcsolódtak be Romániában a baloldali mozgalomba.) A négy regionális (erdélyi és bánáti, regáti, bukovinai, besszarábiai) szociáldemokrata párt egyesülésével létrejött Szocialista Párt baloldala 1918. december 9-án, a Socialismul című folyóiratban közzétett *Elvi Nyilatkozata* a társadalmi átalakulás útját a proletárdiktatúrában jelölte meg. 1920 szeptemberében David Fabian, a Socialismul szerkesztője, Alexandru Dobrogeanu-Gherea, továbbá Rozvány Jenő, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt volt tagja, Gheorghe Cristescu, a kommunista párt majdani főtitkára, valamint két szociáldemokrata vezető, az erdélyi Ion Flueraş és Constantin Popovici vezetésével delegáció utazott Moszkvába, hogy tanulmányozza a Kominternhez való csatlakozás feltételeit és lehetőségeit.³

A Szocialista Párt baloldali csoportjai az 1921. május 8-án⁴ kezdődő kongresszuson – 27 helyi szervezet 45 089 képviselője nevében, 540-en vettek részt – a Komintern álláspontját képviselték: az egész világon kedvező helyzet alakult ki, hogy a proletariátus forradalmi úton ragadja magához a politikai hatalmat.

Május 9-én hangzott el a Szocialista Párt vezetőjének, Gheorghe Cristescunak beszámolója a Végrehajtó Bizottság nevében, a párt belső helyzetéről.⁵ Bírálat hangzott el, mert a párt közömbösséget mutatott a parasztság helyzetével kapcsolatban, és mert az erdélyi szociáldemokraták 1918–1920 között együttműködtek a Kormányzótanácsban a Román Nemzeti Párt vezetőségével. A parasztmozgalmakat, a folyamatban levő földreform munkálatainak tanulságait, valamint a szovjet módszer figyelembe véve, programot dolgoztak ki a parasztság helyzetének megjavítására. Azokkal szemben, akik az azonnali kollektívizálást ajánlották, Rozvány Jenő javasolta – aki, akárcsak Köblös, mindig a valóságból és a lehetőségekből indult ki a mozgalomra jellemző túlzókkal szemben – az 50 holdnál nagyobb állami, földesúri és egyházi birtokok kártérítés nélküli elkobzását és szétosztását, legkevesebb öt holdas parcellákban; munkaeszközökkel és igazságtalanságokkal való ellátás biztosítását az állam részéről. A leghatározottabban kifejezte azt a meggyőződést, hogy „az évszázados földéhség” és a parasztság „gazdasági tudata” egyelőre nem teszi lehetővé a szövetkezeti gazdálkodást.

Az agrárkérdéshez hasonlóan a párt mindennapos gondja lett, hogy kielégítő megoldást találjon a nemzetiségi problémára is. A kongresszus munkálatait és a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos vitát május 12-én a

rendőrség közebelépése szakította félbe. Így mindössze azt szögezték le, hogy „Románia proletariátusa nemzetiségre való tekintet nélkül egy pártot alkot.” Az a tény, hogy a párt tagjainak nagyobb része a nemzetiségi – magyar, zsidó, német, ukrán, bolgár és szerb – munkások, értelmiségiek közül került ki, nem okozott ellentétet: természetes volt tehát, hogy „a párt- és szakszervezeti üléseken, valamint az egymással való érintkezésben használhassák egymás nyelvét”. Hangsúlyozták: a nemzetiségi kérdés végleges megoldását majd a társadalmi-gazdasági rendszer gyökeres megváltozása hozza el, de ez nem zárja ki annak az alapelvnek az érvényesítését, hogy „Románia valamennyi nemzetiségének egyformán érdeke mind a saját, mind a többi nemzetiség kultúrájának minél magasabb fokra emelése. A többségi nemzethez tartozó román proletariátus kötelessége minden erejével megakadályozni a többi nemzetiség kultúrája elleni támadásokat.” A kongresszuson 428 szavazattal Gheorghe Cristescu személyében megválasztották a párt főtitkárát.

A Szocialista-Kommunista Párt vezetőségét szinte az alakuló kongresszusról vitte el a rendőrség. A bírósági eljárás „a Dealul Spiri-i per” néven vonult be a történelembe. Egy évig gyakorlatilag csak a bukaresti és a kolozsvári kommunista csoport működött. Az 1922 áprilisi vezetőségi ülésen létrehozott Erdélyi Titkárságot – Rozvány Jenőt, Köblös Eleket, Dán István, Ivánust – bízták meg azzal, hogy egész Erdélyben létrehozzák a párt szervezeteit. A munka sikereit bizonyítja, hogy a marosvásárhelyi szekciónak rövidesen 1500, a brassóinak 900 tagja lett.

A Romániai Szocialista-Kommunista Párt II. kongresszusát 1922. október 3–4., Ploiești-ben tartották. A kongresszust olyan téves értékelések és határozatok jellemezték, amelyek figyelmen kívül hagyták az ország reális helyzetét. A politikai bizottság beszámolójában Marcel Pauker, aki kezdettől fogva a balos vonal képviselőjének bizonyult, nemcsak a liberális Brătianu-kormány diktatórikus voltát hangsúlyozta – amelyet a rendkívüli állapot, új közigazgatási rendszer, centralizáció, cenzúra, stb. bevezetése jellemezett –, hanem gazdasági-társadalmi szempontból egyaránt az ország *balkáni jellegét* emelte ki; és itt is azt az álláspontot képviselte, hogy a világforradalom a küszöbön áll; kitörése és győzelme után Románia is csatlakozik a balkáni és dunai államok Tanácsköztársaságainak Szocialista Föderációjához. Elhangzott – anélkül, hogy a párt konkrét lépéseket tett volna ez irányban –, hogy a városi és falusi dolgozók tömörüljenek egységfront szervezetekbe. Az 1921-es földreformmal kapcsolatban világosan rámutattak arra: azzal, hogy nem adott elég földet, szerszámot,

igásállatot, takarmányt, nem számolták fel a részesrendszert, egyrészt évtizedekre visszavetették az ország fejlődését; másrészt kifejezetten arra irányult, hogy a román gazdagparaszti réteget erősítsék a kisebbségi parasztság rovására.

A nemzetiségi kérdésről Rozvány Jenő referátumában hangsúlyozta: a kommunista párt az internacionalizmus alapján áll, nem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetiségek elnyomását. Ezt tanulmányozandó, bizottság felállítására tett javaslatot. (Ennek ellenére Rozványt az 1929 februári plénumon azért zárták ki a párt legfelsőbb vezetéséből, mert nem támogatta az *elszakadás elvét*, s hogy azt a Munkás-Paraszt Blokk felvegye jelszavai közé.) Felvetette, hogy a párt tagjai is lépjenek be az 1921-ben alakult, első erdélyi magyar pártalakulatba, a Magyar Szövetségbe, hogy belülről ellensúlyozzák a revizionista propagandát. Javaslataival a jelenlevők többsége nem értett egyet. A *nemzetiségi kérdésben* hozott határozat szövegéből az derül ki, — „az elnyomott nemzetiségek egyenjogúsága csak a proletariátus győzelmével és az oligarchia hatalmának megdöntésével valósul meg” —, hogy megoldását a *proletariátus osztályharca* függvényeként kezelte. Ebben Marcel Pauker álláspontja jutott kifejezésre, aki a problémát *balkáni kérdésként* kezelte, amely végső megoldást a balkáni föderációban nyer. A határozatot 18 szavazattal egy ellenében — Rozvány — fogadta el a kongresszus. Ismét Gheorghe Cristescut bízták meg a főtitkári teendőikkel. A párt felvette a *Kommunisták Romániai Pártja* (Partidul Comunista al României — PCR) nevet. A szervezeti szabályzat kimondotta: a PCR a Komintem egyik szekciója, annak határozatai kötelezőek a párttagok számára.⁶ A megválasztott központi és végrehajtó bizottsági tagok között — tekintettel a mozgalom sajátosságaira —, több magyar kommunista foglalt helyet; Köblös Elek, Turzó Gábor, Huszár István, Kovács Miklós.

2.

A PCR II. és V. kongresszusa (1922–1931) közötti tíz évben több kérdésben változott a párt álláspontja. Vonatkozott ez a nemzetiségi kérdésre is. Említettük: a második kongresszuson sikra szállt ugyan az anyanyelv használatának, iskolák tartásának jogáért, de a nemzetiségek egyenjogúságát a proletárdiktatúra győzelme függvényeként kezelték. A *Balkáni Kommunista Pártok Föderációja* (BKF) 1923 decemberében, Berlinben tartott 6. konferenciája Románia általános helyzetével foglalkozott. Kimondották: Románia a nemzeti kérdésben a lenini „önrendel-

kezési jog” alapján kell, hogy álljon, beleértve „egészen egyes területeknek a fennálló államtól való elszakadásáig.” A tézis otthon, a román kommunista sajtóban nagy publicitást kapott; a Socialismul 1924. február 29-i száma közölte a határozatot. A PCR-nek a kisebbségi kérdésben megváltozott és egészen a népfrontmozgalomig érvényes politikáját a következő pontokban lehet összefoglalni: 1. Az első világháború után létrejött Nagy-Románia nemzeti államból soknemzetiségű állammá lett. 2. A nemzetiségek uralkodóosztálya és a román polgári-földesúri rendszer képviselői nemzetiségi különbségre való tekintet nélkül zsákmányolják ki az ország munkásságát és parasztságát. 3. Ezen túl a nemzetiségek ellen elnyomó, elnemzetietlenítő politika folyik. 4. Velük kapcsolatban érvényesíteni kell az *önrendelkezési jogot, egészen az államtól való elszakadásig*. Bár a Komintern VI. kongresszusán kitértek arra, hogy ez a Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Romániában élő magyarokra is vonatkozik,⁷ a PCR kongresszusi határozataiból félreérthetetlenül az derül ki, hogy kizárólag Bukovinára és Besszarábiára értelmezték, de semmiképpen sem Erdélyre és Bánátra vagy Dobruzdzásra. (Ennek ellenére, míg az 50-es évek román történetírása az önrendelkezési elv kimondását pozitívnak ítélte,⁸ mint ami megfelelt az ország etnikai viszonyainak, a 60-as évektől azt állapították meg, hogy a párt gépiesen alkalmazta a mozgalom egyes jelszavait és taktikai „akcióformáit”, amelyet a Komintern Végrehajtó Bizottsága dolgozott ki, ezek „érvényesek voltak más országokban, de nem feleltek meg a román társadalom valóságának . . . A PCR belügyeibe való beavatkozás magyarázza meg továbbá a tényt is, hogy a párt dokumentumaiban téves értékelések szerepelnek a romániai nemzeti kérdésben.)⁹

Lenin figyelmét a balkáni háború hívta fel az elnyomott nemzetek felszabadító mozgalomára. Azonban minden egyes ezzel foglalkozó tanulmányában aláhúzta, hogy a problémát meghatározott *történeti* keretben kell szemlélni. Ami a kapitalizmus korában a nemzeti-függetlenségi mozgalmakat illeti, kimondotta: meg kell adni az önálló állami léthez való jogot, mivel – „ha nem tűzzük ki és nem érvényesítjük az agitációban az elszakadási jog jelszavát, akkor nemcsak a burzsoáziának, hanem az elnyomó nemzet feudálisainak és önkényurainak is a kezére játszunk.”¹⁰ A lenini nemzeti-nemzetiségi politika azonban nem merül ki ennyiben. A nemzetek teljes egyenjogúsága, minden nagyhatalmi nacionalizmus elleni harc; és végső soron: az összes nemzetek munkássainak egyesülése, ezzel egy időben a burzsoázia nemzeti elkülönülésére irányuló törekvése egészíti ki az önrendelkezési jogról vallott koncepcióját. Sztálin hasonló elveket

fogalmazott meg 1913-ban: a proletariátus érdeke, hogy mindenhol felszabaduljanak az elnyomott munkások; ezért harcol a nemzeti elnyomás valamennyi formája ellen; támogatja a nemzetek önrendelkezési jogát, ami azt jelenti – részletezte Sztálin –, „Joga van a saját sorsát meghatározni [de] senkinek sincs joga a nemzet életébe erőszakosan behatolni, iskoláit, egyetemeit szétrombolni, erkölcsét és szokásait megsérteni, nyelvét elnyomni, jogait megnyírβάλni . . . Joga van hozzá, hogy életét az autonómia alapján rendezze be; joga van hozzá, hogy föderatív viszonyba lépjen más nemzetekkel; joga van hozzá, hogy teljesen elszakadjon. A nemzet szuverén és minden nemzet egyenrangú.”¹¹ Idáig Lenin és Sztálin fogalmi rendszere, elképzelése egybeesett. Sztálin azonban még két dolgot fogalmazott meg világosan: 1. A forradalomnak különböző fejlődési szakaszai vannak és a forradalom jellegével, feladatai módosulásával változik a nemzeti kérdésben kapcsolatos álláspontja is. Az ugyanis a forradalmi fejlődés általános kérdéseinek része, de része.¹² Még közérthetőbben: a forradalmi változás egyik taktikai megnyilvánulása, az adott szakaszban olyan nagy jelentőséggel bírhat, hogy stratégiaként alkalmazzák. 2. Sztálin már a *Marxizmus és nemzetiségi kérdés* című tanulmányában Bauerrel és Springerrel (Karl Renner) szemben, akik az ún. kultúraautonómia alapján állottak, kijelentette: említettek nem számolnak az osztályharc kiéleződésével, amikor többé nem lehet a polgárság és a munkásság kultúrközösségéről beszélni, mivel az az osztályszempontok feladását jelenti, a nacionalizmus leplezett formája és nemzeti elkülönüléshez vezet.

Gheroghe Cristescu, a PCR főtitkára, a BKF decemberi határozata után a Socialismul-ban tette közzé a párt megváltozott programját.¹³ A cél: a politikai hatalom megszerzése, munkás-paraszt kormány alakítása, az önrendelkezési jog biztosítása. A politikai hatalom – a proletárdiktatúra kikiáltása – megszerzése utánra vonatkozott a következő munkaterv: a nagybirtokrendszer teljes felosztása, a munkás-paraszt kormány ellenőrzési jogának kiterjesztése az egész ipari termelésre, a külföldi tőke távol tartása, az állam politikai függetlenségének garantálása a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségével való szövetkezés révén, az önrendelkezési jog biztosítása a nemzetiségeknek, „akik maguk fognak határozni államiségükről (elválás, autonómia, föderáció, központosított állam stb.), végül arról, hogy saját nemzeti államukban akarnak élni, vagy a Balkáni Föderatív Köztársaságban.”

A Komintern V. kongresszusa (1924. június 17–július 8.), és a BKF VII. konferenciája megismételte a BKF VI. konferencia határozatát a

nemzeti kérdésben. A Komintern kongresszusán több romániai pártvezető is felszólalt. Alexandru Crişan (Körösi-Krizsán Sándor néven a Brassói Lapok munkatársa volt a 30-as években) ahhoz a megállapításhoz csatlakozott, hogy Románia az első világháborút lezáró békeszerződések következtében soknemzetiségű állammá lett. Boris Ştefanov a parasztság helyzetéhez szolt hozzá, amely épp oly elmaradott, félféudális viszonyok között él, mint a 20. század elején, Constantin Dobrogeanu-Gherea korában.

1924 nyarán a PCR hozzákezdett a 3. kongresszus előkészítéséhez. Erdély, Nagyvárad, Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely és környéke volt a színtere a párt vezetői illegális találkozóinak, ahol a munkásegységfront, a polgári pártokkal szembeni álláspont, a nemzeti kérdés, a párt stratégiájának és taktikájának meghatározása volt napirenden. (Megjegyzendő, hogy Románia nemzetiségi viszonyait jól ismerő Köblös Elek is azon az állásponton volt, hogy Erdélyben természetesen a románság körében sem népszerű az önrendelkezési jog elve.)

A liberális román kormány idáig elnézte, hogy a kommunista párt a kormány számos gazdasági, politikai-kultúrpolitikai lépését bírálta, azt azonban nem, hogy az *egységes román nemzet állam* koncepcióját megkérdőjelezze, s hogy ezen túlmenően nyíltan az állam egyes területei leválását, majd a Balkáni Föderációhoz, illetve a Szovjetunióhoz való csatlakozást hirdette meg. 1924 júniusában törvényen kívül helyezték a PCR-t.

A PCR III. kongresszusán, 1924 augusztusában, Bécsben, az utazási nehézségek miatt Gheorghe Dimitrov, a Komintern VB, Franz Koritschner, az Ausztriai Kommunista Párt képviselője mellett a PCR részéről meglehetősen kis létszámú vezetőség vett részt (Köblös Elek, Alexandru Dobrogeanu-Gherea, Gh. M. Vasilescu, David Fabian-Finkelstein, Ion Cloţan, Pavel Antip-Tcacenco, State Ciuhurescu, Krizsán Sándor, Ioan Elena, Willi Roth, Boris Ştefanov, Nicolae Popescu-Dobreanu, Marcel és Ana Pauker, Gelbert Moskovici).

A kongresszuson a következő kérdéseket tárgyalták meg: 1. a Komintern és a BKF beszámolója (Fabian, Ştefanov); 2. Románia politikai és gazdasági helyzete (M. Pauker); 3. a PCR KB tevékenysége (Köblös); 4. a Központi Ellenőrző Bizottság beszámolója; 5. parasztkérdés (Gherea); 6. nemzeti, 7. szakszervezeti, 8. szervezeti kérdés.

A nemzetközi munkásmozgalom gyakorlatából indultak ki, hogy csak egy ideológiailag erős tömegpárt biztosítja a proletárforradalom győzelmét.¹⁴ A párt újrászervezését ezen kívül a betiltás is motiválta: a) gyárakban és üzemekben, b) a parasztság és a nemzetiségi szervezetekben –

beleértve a falusi szövetkezeteket és a kulturális szervezeteket —, c) a szakszervezetekben.¹⁵ Az agrárkérdéssel kapcsolatban nemcsak arról volt szó, hogy a reformot ki kell terjeszteni az erdőkre és legelőkre is, majd azt követően hozzá kell kezdeni a kollektív gazdaságok kiépítéséhez, de azt is látták a párt vezetői, hogy ez a nemzetiségi kérdéssel is összefügg, amennyiben: „a háború után szerzett területeken elfojtják, megcsúfolják és teljesen kizárják a földhöz juttatásból és a politikai életből a nemzetiségeket.” Megfogalmazódott a munkás-paraszt szövetség — 1924-ben, a 3. kongresszus előtt és után tárgyalások folytak a Parasztpárttal a Munkás-Paraszt Blokk létrehozása érdekében — annál is inkább, mivel az illegális társba kényszerített párt számára elengedhetetlen volt egy legális szervezet, azon keresztül legális működési lehetőség megteremtése. (Ilyenek voltak a Munkás-Paraszt Blokk, Egységes Szakszervezet — elutasították a szakszervezetek autonómiáját —, Segélybizottság, Amnesztiabizottság.) A nemzeteti kérdéssel kapcsolatban — igaz nem egybehangzón — határozatba foglalták az önrendelkezési jog érvényesítését egészen az államtól való elszakadásig. A párt feladata lett a békeszerződés és az uralkodó osztály cinkosságának leleplezése. Új főtitkárrá Köblös Eleket választották, a Központi Bizottság tagjai P. Antip-Tcacenco, Willi Roth, Kőrösi Sándor, Al. Gherea, Gh. Cristescu (KB Végrehajtó Bizottságának is ők lettek egyben tagjai), Nicolae Marian, Izo Ițcovici lettek. A párt újraszervezése érdekében 8 regionális titkárságot állítottak fel. 1925. július 21–24-én a PCR KB és Ellenőrző Bizottsága Marosvásárhelyen illegális találkozót tartott a regionális titkárságok vezetői — Ștefănov, Antip-Tcacenco, M. Pauker, Kahána Mózes, Fabian, Tordai Viktor, Willi Roth, Constantin Palade, Fóris István, Szabó Gyula, H. Sternberg, Izo Ițcovici, stb. — jelenlétében, amelynek tárgya a polgári és parasztpártokkal való taktika volt a Munkás-Paraszt Blokk létrehozása érdekében.

A következő hónapok az előkészületek jegyében teltek.¹⁶ 1925 decemberében a PCR KB-je plenáris ülést tartott. Kimondották: 1. a szociáldemokrata párttal egységfront taktikát kell alkalmazni; 2. harcolni kell a szakszervezeti mozgalom egységének helyreállításáért; 3. fel kell venni a kapcsolatot a Parasztpárttal is; 4. az egységfront bizottságok azonban rá kell mutassanak arra, hogy az ellenzéki, ún. demokrata pártok vezetői, osztályérdekeik révén, a burzsoázia oldalán állnak. Bírálathoz részesült Cristescu, mert a betiltás után, a párt feloszlata mellett foglalt állást; valamint több központi bizottsági tag, mondván: nem értették meg, hogy az imperializmus válságba jutott, amelyet a proletárforradalom győzelme

követ. Ez utóbbi azonban lassan háttérbe szorult. A KB decemberi ülésén megfogalmazódott a kapitalizmus viszonylagos stabilizálása és a forradalmi hullám apálya. Két álláspont ütközött össze: 1. likvidátoroké, akik szerint az illegális párt nem lehet tömegpárt, ezért kell feloszlatni; 2. a legalistáké, akik szerint a liberális kormányt egy demokratikus kormány és rendszer váltja fel és ez lehetővé teszi a kommunista párt működését. A párt különböző fórumain, korábban már többen rámutattak: a párt túlságosan messze ment azzal, hogy nyíltan követelte a nemzetiségek önrendelkezési jogát. A plenáris ülés után azonban egy olyan nyilatkozatot tettek közzé, miszerint: ez csak ürügy volt, hogy a kommunista mozgalmat törvényen kívül helyezték.

1926 augusztusában letartóztatták a KB két tagját, Stefanovot és Antip-Tcacencot; októberben a letartóztatást elkerülendő, Köblös Elek, a PCR főtitkára emigrált. A kommunista pártra évek óta nehezedő nyomás következtében a 3. kongresszuson megválasztott KB tagok közül ekkor már csak N. Marian maradt az országban. A román kommunista párt három részre szakadt.¹⁷

<i>Hazai Titkárság</i>	<i>Moszkvai emigráció</i>	<i>Külföldi Politikai Bizottság, Bécs</i>
Solomon Schein	M. Pauker, Al. Gherea,	Köblös, Fabian, Berger
Imbre Petre	I. Cloțan, G. Ganev,	Aladár, Jász Dezső
Fóris István	Dori Goldstein,	Tordai Viktor,
Francisc Bucova		Leon Lichtblau

A három irányzat között állandó volt a súrlódás. A Külföldi PB azért kooptálta a hazai KB-ba Pătrășcanut és Al. Buicant, hogy a Bécsből hazaküldött Tordai Viktorral és Francisc Bucovával előkészítsék a párt következő kongresszusát, nem utolsósorban a frakcióharcok megszüntetése érdekében. 1927 augusztusában Csehszlovákiában letartóztatták Köblöst, a Külföldi PB vezetőjét, aki októberi szabadulása után a Szovjetunióba emigrált. Hasonló sors érte utol Tordai Viktort Romániában, aki másokkal együtt 1928 nyarán egy újabb letartóztatási hullám során került börtönbe.

1928-ban a Komintern VI. kongresszusán hangzott el: a Komintern az osztályharc talaján áll, de figyelembe veszi a csoport- és nemzeti érde-

keket. A határozat szerint a kapitalizmus fejlettségének középfokán álló országok – Spanyolország, Portugália, Lengyelország, Magyarország és a balkáni államok (tehát Románia is) –, ahol a mezőgazdaságban még jelentős feudális maradványok vannak, de már fellelhetők a szocialista társadalom minimális anyagi feltételei is, a *polgári demokratikus forradalom* befejezése előtt állnak. A nemzeti és a gyarmati kérdésekben a következő pontokat fektették le: „az összes nemzetek önrendelkezési jogának elismerése, egészen az államtól való elszakadásig; harc a mindennemű korlátozás és megszorítás ellen, amely valamely nemzetiség, nép, vagy faj ellen irányul; harc a sovinizmus, a nemzeti gyűlölködés, faji előítélet ellen.”

A PCR következő két pártkongresszusa ennek a szellemében határozta meg a párt stratégiai-taktikai feladatait. Bár előzetesen sem a Külföldi PB-vel, sem a Hazai Titkársággal nem történt megállapodás, 1928. június 1-án, a Komintern levelet intézett a PCR KB-hoz – a levelet tulajdonképpen csak a Moszkvában tartózkodó Al. Dobrogeanu-Ghera és Gelber Moscovici ismerte –, amelyben június 28-ra, a Harkov melletti Ciuguevoba összehívták a párt IV. kongresszusát. Előkészítésében a Komintern román felelőse, Mihailov és az Ukrán KP három vezetője vett részt. (Holoscenko, Donenko és Iosif Isaacovici Suslik.)

A kongresszuson a Komintern által delegált küldöttek rendelkeztek szavazati joggal (Imre Aladár, Fórizs István, Dumitru Chelerman, Dori Goldstein, Gheorghe Popescu, Petre Mathais, Ion Heigel, Vasile Luca, Sípos Imre, Julian (konspiratív név, nem azonosítható), Stolarencu, Dumitru Chircuş, Grigore Marin, I. F. Şimcov, Constantin Şrbru és Al. Nicolschi.) További 12 küldött csak tanácskozási joggal (köztük Kölblös Elek főtitkár, Iosif Isaacovici Suslik és V. Holoscenko az Ukrán KP részéről, Al. Rubinstein, S. Schein, Al. Dobrogeanu-Gherea és Berger Aladár, a PCR PB tagja, aki a PCR-t képviselte az Ukrán KP mellett). Jelen volt továbbá a Komintern részéről Bohumil Šmeral, Mihailov és Gorski.

Schein már a megbeszélések elején hangsúlyozta: a kongresszus nem volt megfelelően előkészítve. Ezt támogatta Fóris, Al. Nicholsi, Imre Aladár is, aki még hozzátette: a vitákba be kell vonni a Hazai KB-t és a Külföldi PB-t. Az ő álláspontjukkal állt élesen szemben Goldstein, Al. Rubinstein, Stolarencu és az összejevetelt kongresszusnak nyilvánították.

Az 1928-as kongresszus központi problémája a Szovjetunió elleni háborús veszély elhárítása volt. Fordulópontot jelentett annyiban is, hogy a szovjet példát követve nem elégedtek meg már a nyílt bírálattal – ld. 1925 júliusi határozatot –, hanem határozatokat hoztak egyes pártvezetők

ellen. (1924-ben a főtitkár, Gheorghe Cristescu leváltásához az vezetett, hogy szerinte a PCR az illegálitásban nem képes következetesen képviselni a forradalmi programját, ezért a kommunista pártot fel kell számolni; elfogadta az önrendelkezés elvét, de a különválását már nem.) Így Dobrogeanu-Ghera „Új-jobbágység” elméletének hívei ellen, akik Romániát alapvetően feudális államnak tartották, ahol a polgári demokratikus forradalom vezetőjének a polgárságot ismerték el, mert elképzelhetetlennek tartották, hogy Romániában egy erős, akcióképes munkásosztály jöjjön létre. Velük szemben álltak azok, akik az agrárkérdésben annak adtak hangot, hogy Románia fejlett kapitalista országok közé sorolható. Ugyanitt oppor-tunistának minősítették a Köblös Elek által képviselt politikai irányzatot, amelynek egyik sajátossága a népfront taktikára való áttérés volt, azaz a szociáldemokratákkal és a többi polgári ellenzéki pártokkal való szövetségi politika kiépítése. Ezt így fogalmazták meg: Köblös „túlbecsülte az osztályharc legális lehetőségeit.”¹⁸ Kimondották: a szakszervezetekben a kommunisták vezető szerepe kell, hogy érvényesüljön. A Köblös köréhez tartozó pártvezetők ellen az is kifogás volt, hogy az 1926-os választásokon a Munkás-Paraszt Blokk a polgári pártok oldalán vett részt (1931-ben majd 73 716 szavazattal 5 kommunista képviselő kerül be a román parlament-be), s mert nem vette fel programjába az önrendelkezési jog követelését, mindössze annyit mondott: a Munkás-Paraszt Blokk harcol „Románia minden kisebbsége politikai, gazdasági, kulturális és közigazgatási autonómia-ért, az állam által fenntartott és a nemzetiségek által vezetett kisebbségi iskolákért; a kisebbségek nyelvének hivatalos nyelvként való elismeréséért; és más a kisebbségek létéből adódó követeléséért.” (A MPB képviselői között több magyar nemzetiségű baloldali személy szerepelt: Nagy Géza, Simó Géza, Barta Albert, Nagy Hugó, Kádár József, Föris István, Dr. Szántó, Müller Kálmán, Imre Aladár, Dán István, Rozvány Jenő.)

A IV. kongresszusról kiadott közlemény első részében az ország konkrét helyzetéből kiindulva megállapították: a liberális párt kormány-zása idején nőtt a munkásosztály és a parasztság kizsákmányolása, párhuzamosan vele a munkanélküliség. Egyre több lett azoknak a parasztoknak a száma, akik a saját és a családjuk megélhetési nehézségei miatt kívándorolni kényszerültek. Abból kiindulva, hogy Románia lakosságának többsége földműveléssel foglalkozik (78%), a proletariátus győzelmének feltétele lett a parasztság megnyerése. Ezért tüzték ki a „teljes földtulajdon proletár módra történő államosítását, kártérítés nélküli szétosztását, a kevés, vagy földnélküli parasztok között”, ezen kívül a mindennemű tartozá-

sok és a falusi csendőrség eltörlését, olcsó hitel biztosítását, közös legelők kialakítását.

A nemzeti kérdésben megismételték Bukovina és Besszarábia önrendelkezési jogának elismerését, egészen az államtól való elszakadásig. Nemcsak az került be az indítékok sorába, hogy a békeszerződések nem vették figyelembe az etnikai és gazdasági tényezőket, hanem az is, hogy a Szovjetunió ellen irányuló imperialista erők háborús készülődése kiterjedhet egész Európára; és „Egy esetleges Románia és a szomszédos országok, Magyarország, Bulgária, Jugoszlávia közötti háborúba a szovinizmus felszításával akarják a tömegeket bevonni, s ezért a Kommunisták Romániai Pártjának még jobban érvényesítenie kell az önrendelkezési jogot.” A kongresszuson leváltott Köblös Elek helyére új főtitkár került, az Ukrán Kommunista Párt vezetője, Vitalij Holosczenko. Az új Központi Bizottság tagjai: E. Halitcki, P. Mathais, M. Panescu, Imre Aladár, Vasile Luca, Goldstein, Al. Nicholschi (utóbbi három mint a Hazai Titkárság vezetői).

1928 novemberében a PCR KB újabb határozatot fogadott el, amelyben a IV. kongresszus határozatainak megfelelően értékelte a MPB választási eredményét.¹⁹ A Blokk helytelen magatartást tanúsított: 1. a nemzeti kérdésben, mert nem alkalmazta az önrendelkezési jog elvét, ezzel távol tartotta magától a nemzetiségi tömegeket. A helyes álláspont: „minden nemzet önrendelkezési elvének biztosítása egészen az államtól való elszakadásig és a Balkáni Munkás-Paraszt Köztársaságok Föderációjáért”; 2. a parasztkérdésben, mert az összes földek kártérítés nélküli felosztásáról csak a földnélküli és kevés földdel rendelkező parasztnak lehet szó; 3. a „béke a Szovjetunióval” jelmondat helyett: az imperializmus elleni harc, illetve 4. „a liberális kormányok megdöntéséért” helyett: „a szovjet rendszerű munkás-paraszt kormányért” kell kerülni. Abból a programból, amelyet a MPB sajtójában, 1930 januárjában, az Európai Parasztpártok kongresszusára való készülődés idején tettek közzé, az derül ki, hogy nem tettek úgy különbségeket, mint a kommunista párt kongresszusi határozataiban az egyes nemzetiségek között: „az elnyomott (magyar, német, bolgár, orosz, ukrán, moldvai, stb.) kisebbségek önrendelkezése egészen az államtól való elszakadásig.”²⁰

A Kommunisták Romániai Pártja V. kongresszusa 1931. december 3–24-én, a Komintern Végrehajtó Bizottsága XI. plénuma megállapítása szerint, olyan időben ült össze, amikor a kapitalista rendszer a válságból kivezető utat a Szovjetunió elleni intervencióban vélte feltalálni, s abból

a célból, hogy új programjával vértesse fel a pártot az előtte álló ideológiai, politikai és gazdasági harcokra. Ennek az új programnak a profilját külső tényezőként a gazdasági világválság, a Komintern új irányvonala, belső tényezőként pedig az ország sajátos helyzete alakította ki, amelyet a párt-program bevezetője határozott meg röviden: a fejletlen iparral rendelkező mezőgazdasági jellegű Románia a „kapitalizmus gyenge láncszemeinek egyike.”

A Moszkva mellett összegyűlt 38 delegátus (a bukaresti pártszervezet – 5 taggal –, a moldvai, dobrudzsai, a besszarábiai, a bukovinai – 2–2 taggal –, az erdélyi – 3 fő) mellett a KISz is képviseltette magát. Jelen voltak a magyar, a lengyel, a bulgár, az ukrán, a lett, az észt, a litván, a német párt és a Komintern képviselői is (köztük Kun Béla, V. Kolarov, Wilhelm Pieck).²¹ Az első napirendi pont Románia gazdasági-politikai helyzetének elemzése volt. Kijelentették: az ország a polgári-demokratikus forradalom befejezése előtt áll; ez megelőzi a munkásparaszttal diktatúrát; vezetője a munkásosztály lesz, szövetségesei: a falusi proletár, félproletár, szegény- és középparaszttal, a városi kispolgárság és a nemzetiségek. (A „munkás-paraszttal nemzetiségek szövetsége” volt a párt jelszava 1945–46-ban.) A párt ahhoz, hogy történelmi feladatát teljesíteni tudja, az alulról jövő egységfront alapján meg kell erősítse szervezetét – ugyanis elmaradt a városi és falusi dolgozók spontán mozgalma mögött. Új jelszavaival – a monarchia és a fináncőke uralmának megdöntése, 7 órás munkanap, az összes földesúri, egyházi és a koronához tartozó földek és mezőgazdasági felszerelések szétosztása, a mezőgazdasági munkások és a munkanélküliek, nemzetiségek harcának támogatása, a lakás- és bérvizonyok megváltoztatása – maga mellé kell állítani az SzDP és a Nemzeti Parasztpárt befolyása alá került tömegeket. A kongresszus „szocializmus” jelszával differenciálatlanul ítélte meg a két pártot és a parasztpárt baloldali képviselőit, Steret és Luput, egy kalap alá vette a vaskárdista mozgalom vezetőjével, Codreanuval. A párt az „alulról jövő egységfront taktikához” alkalmazkodva kidolgozza a regáti nagyipari területek, a Zsil-völgye, Prahova vidéke, Resica, a Maros és a Trotus völgye munkásainak megszervezését, mivel ezeken a területeken, 12–20%-ra esett vissza a párt tagságának a létszáma; meg kell erősíteni az üzemi párt-szervezeteket; be kell vonni a mezőgazdasági munkásságot a pártba; új kulturális, sport stb. tömegszervezeteket kell kialakítani; fel kell adni a tartományi szeparatizmust (ld. erdélyi kommunisták).

Nem oldódtak meg az ellentétek a párton belül annak ellenére, hogy a frakció harcok miatt 1930 augusztusában a Komintern javaslatára függesztették a párt vezető szerveinek működését és egy 8 tagú ideiglenes bizottságot neveztek ki, melynek tagjai lettek többek között Gheorghe Stoica, Constantin Pirvulescu, Elena Filipovici, Eugen Iacobovici és Vanda Nicholschi.²² Határozatba foglalták, hogy „a frakcióharc mindennemű folytatása és minden olyan kísérlet, amely arra irányul, hogy az elvtelen frakciós csoportokat fenntartsa, pártellenes és Komintern-ellenes cselekedetnek számít és a pártból való kizárást vonja maga után.” Az illegalitás körülményei azonban lehetetlenné tették az ellentétek széles körű megvitatását. Ezért a csoportok, személyek közötti harcok már-már a párt létét fenyegették. A szovjet párthoz hasonlóan nagyarányú személycserére került sor, főleg a Barbu-Luximion frakciót (Al. Dobrogeanu-Gherea, ill. Marcel Pauker illegális neve) – Holosczenko, Pauker, illetve Balthazart (Köblös) vonták felelősségre. Kritikát gyakoroltak —amelyet önkritika követett: 1. a „*jobboldali opportunisták*” (az új jobbság elmélet hívei, akik szerint a polgári forradalom vezetője a haladó Nemzeti Parasztpárt lesz; akik jelszava: „előbb szervezkedjünk, utána harcoljunk!”); 2. a „*baloldali szektások*” fölött, ezek közé tartoztak, akik a) a proletariátus szövetségeseit lebecsülték; b) a polgári demokratikus forradalmakat át akarták ugrani; c) a meglevő tömegszervezetek jelentőségét és a szociálfasizmust lekicsinyelték; d) elzárkóztak a pártszervezetek kibővítésétől; e) a vezetőket túlbecsülték a mozgalomban.

A harmadik napirendi pontban a *szakszervezettel* foglalkoztak. „A válságból való forradalmi kivezető útért folyó harcban, amely kivezető útnak legfontosabb előfeltétele a munkásosztály többségének meghódítása, a munkásosztály összes tömegszervezete közül a forradalmi szakszervezetek tesznek szert a legnagyobb jelentőségre. A gazdasági harc egyik formája a sztrájk, amely során azt magasabb szintre kell emelni.” A pártok feladatkörébe sorolták a sztrájkok előkészítését, a sztrájkbizottságok megszervezését, amelyek a politikai feladatokra is rá kell irányítsák a figyelmet. (1933-ban valóságos sztrájkhullám söpört végig az országon, amelynek központjai a regáti ipari központok voltak.) Az agrárkérdésben módosították a III. és IV. kongresszus határozatait, levették az azonnali kollektivizálás programját, de továbbra sem tekintették véglegesnek az 1921-es földreformot, mivel 7 millió hektáron meghagyta a nagybirtokot és a kulák-ságot erősítette. Kimondották: nagyobb figyelmet kell fordítani a parasztság falusi, kulturális, hitel és gazdasági szervezetei, iskolái támogatására és

a nemzetiségi parasztság körében a pártszervezetek kialakítására. (1934-ben a gyimesi parasztfelkelést már a kommunista párt készítette elő.)

A *nemzetiségi kérdéssel*²³ kapcsolatban megállapítást nyert, hogy a „nemzeti forradalmi mozgalom az eljövendő polgári-demokratikus forradalom egyik alapvető hajtóereje” lesz, amely közvetve megelőzi és serkenti a proletárforradalomba való áttérést.

A PCR V. kongresszusa dolgozta ki a legrészletesebben a párt álláspontját és részfeladatait e kérdésben – a kongresszusról kiadott könyvecské 15 oldalon foglalja ezt össze. A határozat szerint: 1. Románia soknemzetiségű állam; 2. a gazdasági válság a nemzeti mozgalmakat is felszítja; 3. a román uralkodóosztály politikája a „megszállt területeken gyarmati jellegű”, amelyet a külön hitel, az adópolitika, a helyi lakosság politikai, gazdasági, kulturális szervezetei, szövetkezetei „módszeres” eltorzítása, a magyarok és mások tömeges elbocsátása jellemez a közhivatalokból, vasúttól, stb.; 4. a Iorga-kormány eltörölte a régi közigazgatási rendszert és a saját embereivel cserélte ki a régi hivatalnoki kart; 5. telepítéssel is elősegítik a románosítást; 6. a román kormányokat – tekintet nélkül arra, hogy liberális vagy parasztpárti. a kormányzat – „imperialista” nemzetiségi politika jellemzi.

Ebben a helyzetben a kommunista párt feladata nemcsak arra szorítkozik, hogy kimondja a lenini önrendelkezés elvét – a III. kongresszus fő hibájának azt tartották, hogy nem adták ki az „elszakadásig” jelszót, és nem világosította fel az óromániai munkásságot, hogy az elnyomott nemzetiségek harca azonos az övékkel, s hogy az erdélyi pártszervezetek nem tudták megkülönböztetni a lenini elveket és a horthysta revizionista propagandát –, hanem megteszi a konkrét lépéseket a nemzetiségek helyzetének javítására. Így tiltakozik az anyanyelvű iskolák bezárása ellen, harcol a kétnyelvűségért, a tandíjmentességért, a nyelvhasználat jogáért a bíróságokon és a községi intézményeknél, fellép az új közigazgatási törvény ellen, amely szétrombolta a helyi közigazgatást, tiltakozik a kulturális intézmények, a nem román egyházak üldözése miatt, a nemzetiségek elbocsátása, a megszállt területek ostromállapota ellen, küzd a forradalmi szervezeteik legális működéséért, s azért, hogy az újoncokat ne helyezék a nemzetiségi területeken kívülre.

Különösen hangsúlyozták a nemzeti forradalom megteremtésének sürgősségét, amely az önrendelkezést és az elszakadást van hivatva kivívni Besszarábiában és Bukovinában. Erdély vonatkozásában az arisztokrata és polgári vezetésű Magyar Párt ellenzéke létrehozását tűzték ki feladatul.

A kongresszus befejező aktusaként, miután elhangzottak a különböző bírálatok és önbírálatok, megválasztották az új vezetőséget. A párt titkárául a lengyel kommunista párt tagját, a Komintern munkatársát, Jan Al. Danielukot nevezték ki. A Központi Bizottság vezetőségi tagjai: Breiner Béla, Eugen Iacobovici, Elena Filipovici, Nicolae (Miklós) Goldberger, Emil Halitcki, Vanda Nicholschi, Lucretiu Pătrășcanu, Constantin Pirvulescu és Gheroghe Popescu lettek.

3.

Adolf Hitler kinevezése birodalmi kancellárrá kétségtelessé tette, hogy Németország politikája kommunista- és szovjetellenes, revansista, fennáll egy új háború előkészítésének a veszélye. Ez nemcsak az érintett országok – Franciaország, Anglia, Szovjetunió stb. – politikusait és haladó erőit befolyásolta abban az irányban, hogy Európa biztonsága érdekében hatékony védelmi rendszert építsenek ki, hanem a kommunista mozgalom vezetőit is arra készítette, hogy a pártok számára új stratégiát dolgozzanak ki.

A népfrontmozgalom létrehozása, megerősítése érdekében új programot fogadott el a PCR is. Ennek jegyében az eddigieknél is nagyobb fontosságot tulajdonítottak a munkásegységfront létrehozásának, a paraszti és a nemzeti tömegek megnyerésének. A helyzet azonban rendkívül bonyolult volt és e politikai célkitűzések realizálását több tényező akadályozta. Az illegálisban működő PCR helyzetét kedvezőtlenül befolyásolták az 1928–33 közötti frakcióharcok; 1934–38 között a trockista perek súlyos károkat okoztak a mozgalomban, nem szűntek meg a vádaskodások a szociáldemokrata pártok ellen (szociálfasizmus), ugyanígy a gyanakvás a polgári és parasztpártokkal szemben sem (Groza Ekésfrontját például 1934-ben fasisztának minősítették). Bár kifejezetten nagy súlyt helyeztek arra, hogy a nemzetségek körében növekedjen a párt befolyása, módosult a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspont; háttérbe szorult az elszakadást is követelhető önrendelkezési elv (kivéve Bessarabiát és Bukovinát). Előtérbe került az országhatárok, a területi integritás megvédése a revizionista, revansista törekvésekkel szemben (ez Magyarország és Bulgária részéről fenyegetett); a PCR, e célok értelmében nemzeti egységfront megvalósítását szorgalmazta.

A PCR már az V. kongresszus után felülvizsgálta szövetségi politikáját. Ez volt a tárgya a párt 1932. márciusi, 1933. júliusi KB határozatainak.

1932 nyarán Kohn Hillel, Nicolae Goldberger és Wanda Nicholschi Kolozsvárott megbeszélést tartottak egy magyar nyelvű legális kiadvány megjelenése érdekében. Az 1932. szeptember 30-án napvilágot látott *Falvak Népe* rövidesen 10–12 000 példányban jelent meg és az ország összes magyarlakta területére, Csík, Udvarhely, Nagybánya, Máramarosziget, Nagyvárad környékére is eljutott. A Falvak Népe létének néhány röpké hónapja alatt nemcsak a „falvak népében”, hanem a diákok, értelmiségiek között is szerzett olvasókat és támogatókat. 1933. februári betiltása után a PCR erdélyi bizottságai úgy határoztak, nem hátrálnak meg; a párttal szimpatizálók bevonásával széles körű akciót indítottak Csík, Udvarhely, Háromszék, Bihar megyékben az Országos Magyar Párt demokratikus elemeinek megnyerésére és pártból való kiválásukra. Az Ellenzék elsődleges kifogása az volt, hogy az OMP nem képviseli a romániai magyarság széles népi rétegeinek érdekeit. A Falvak Népe olvasótáborából alakult ki – egyetemi hallgatókból, fiatal értelmiségiekből, munkásokból – a *Falubarátok Szövetsége*, akik egyetértésüket fejezték ki nyílt levél formájában, amikor 1933. április 2-án az OMP Kolozs, Szamos és Torda megyei összejövetelén többen bejelentették kiválásukat. Az *Ellenzéki Közlöny* kiadójaként már ők, a *Magyarpárti Ellenzék Központi Irodája* volt feltüntetve. Nem véletlenül állapította meg a PCR KB-je az év nyarán: egyedül a magyar nemzetiiség körében sikerült elvetni egy demokratikus népmozgalom csíráit. A következő lépés mind a párt, mind az ellenzékiek részéről, mivel betiltották a Munkás-Paraszt Blokk működését is, egy új, legális fórum létrehozása volt.²⁴

1933. június 19-én a mozgalom hivatalosan is bejelentette megalakulását Kolozsvárott. Az Országos Magyarpárti Ellenzék szeptemberben új lapot indított, *Népakarát* címmel (világra segítségével a PCR Erdélyi és Bánáti Titkársága bábáskodott). Az OMPE programja több azonos pontot tartalmazott a CsKP 1935. szeptember 22-i pozsonyi kiáltványával, mint pl. harc a magyar nyelvű iskoláztatás jogáért az óvodás kortól a tanítóképzőig és az egyetemig, magyar gazdasági, kulturális szervezetekért, magyar tisztviselők alkalmazásáért. (Megjegyzendő, hogy bár a PCR V. kongresszusán felszámolták a Luximin frakciót, vezetője, aki jelen volt 1933 nyarán az OMP Ellenzéke kialakításánál, még mindig ultrabalos javaslatokkal látta el az Ellenzék készülő programját. Ennek tudható be, hogy a Népakarát 1933. október 14-i számában fasisztának minősítették Groza Ekésfrontját.)

1933 szeptemberében jelent meg a PCR KB brosurája „*Új háború veszélye*” címmel. Ebben nyomatékosan mutattak rá: „A Kommunisták Romániai Pártja a romániai elnyomott nemzetiségek önrendelkezéséért folytatott harca során sohasem harcolt Erdélynek Magyarországhoz és Dobrudzsának Bulgáriához való csatolásáért és sohasem segítette a magyar és a bolgár kapitalisták revizionista háborús terveit.” 1933 végén azért hívták össze a PCR Erdélyi Tartományi Titkárságának vezetőit (Fazekas Józsefet, Veres Pált, Breiner Piroskát, Ranghecz Józsefet [Iosif Ranghet]), hogy határozatot hozzon: az OMP Ellenzéke induljon önállóan a székely többségű megyékben! A decemberi választásokon a hivatalos szervek sorra semmisítették meg az Ellenzék listáját. Ennek ellenére úgy lehet értékelni az OMP Ellenzéke létét, hogy az, a Liga Muncii (Munka Ligája) nevű román szervezettel együtt, mint a PCR legális *szervezete* lépett fel a romániai belpolitikai életben. 1933 decemberében, a Komintern 13. plenáris ülésén kimondták, hogy a PCR-nek fokozni kell a harcot az antifasiszta népfrontmozgalom megszervezése érdekében. 1934–38 között ez lett fő feladata a Hazai Politikai Bizottság tagjainak: Birtas Gábornak, Breiner Bélának, Fóris Istvánnak, Szenkovics Sándornak (Alexandru Sencovici), Constantin Firvulescunak.

(Az alábbiakban közöljük – rövidítve – a PCR néhány, a nemzetiségi kérdésben hozott határozatát – *Juhász András* fordításában. Forrás: Documente din istoria Partidului Comunist din România (1917–1944). Editura Partidului muncitoresc Român, 1951).

A Kommunisták Romániai Pártja II. kongresszusán elfogadott határozatok (1922. október 3–4.)

3. Határozat a nemzetiségi kérdésről

. . . A kongresszus, meghallgatva a nemzetiségek kérdéséről szóló jelentést és az e jelentés fölötti vitát követően megállapítja, hogy a román oligarchia megpróbálja az dolgozó nép fölötti uralmát fenntartani és megerősíteni, és a Románia határain belül élő különböző nemzetiségű parasztok és munkások között gyűlöletet szít és táplál. Az oligarchia ezt úgy igyekszik elérni, hogy azt sugalmazza a román nemzetiségű parasztoknak, és munkásoknak . . . miszerint ők az uralkodó nemzet, akiknek érdekében kell megszervezni és elnemzetietleníteni a többi nemzetiség valamennyi iskoláit és kulturális intézményeit, ezáltal akadályozva ezek anyanyelvi művelődését éppúgy, mint általános fejlődésüket.

Következésképpen a Konferencia kijelenti, hogy az elnyomott nemzetiségek felszabadulása csak a proletárok győzelmével és az oligarchia megdöntésével valósítható meg, amely egyedül érdekelt ennek az elnyomásnak a fenntartásában.

(*Megjelent a Socialismul 1922. okt. 8., 19. és 22-i számában. Documente . . . , 15., 37–38.*)

A KRP III. kongresszusának indítványai és határozatai (1924. szept. közepe)

5. *Határozat a romániai nemzetiségi kérdésről*

A kapitalista Románia, az imperialista világháború eredményeként, „az összes románok egyesítése” révén politikailag, gazdaságilag és kulturálisan fejlett nemzetek jelentős részeit igazta le és ily módon *nemzeti államból nemzetiségi állammá* lett. Nagy-Románia létrehozásának, a versailles-i, trianoni és neuilly-i békeszerződéseknek köszönhetően ugyanakkor az volt az ára, hogy az uralkodó klikk az ország nemzeti függetlenségének utolsó maradékáról is lemondott.

Románia a nyugat-európai imperializmus egyik legalvetettebb csatlósa lett Közép-Európában és a Balkánon. Minden „biztosíték” ellenére, amelyeket különböző békeszerződések Nagy-Románia nemzetiségeinek szavatolnak, őket mégis kímélet nélkül elnyomja a bankár-földesúri oligarchia. Az ország nemzetiségeinek minden kétségbeesett próbálkozása, amelyet gazdasági, politikai és kulturális helyzetük javításáért tettek mostanáig, saját burzsoáziájuk árulásai és Románia uralkodó osztályainak féktelen politikai és katonai terrorja következtében hiábavaló volt.

A romániai nagyburzsoázia, amely mindenestül és gátlástalanul eladta az Antant tőkéjének az „egyesített és nemzeti szempontból felszabadított ország”-ot, ugyanakkor nemzetiségek tömegeit megfosztja a legalapvetőbb jogaitól és minden gazdasági, politikai és kulturális továbbfejlődési lehetőségtől. Románia nemzetiségei közül csak a németek és a magyarok rendelkeznek saját politikai pártokkal, amelyek azonban – annak következtében, hogy ezek vezetése a mágnsok és tőkésék kezében van – nem képesek harcolni ezen nemzetiségek valódi érdekeiért.

A nemzetiségek kíméletlen gazdasági és politikai elnyomása elégséges magyarázatul szolgál arra, hogy ezek széles tömegei miért harcolnak oly ádázul a román imperializmus igája alól való felszabadulásukért. Besszarábia munkássága és parasztsága, amely megélte a felszabadulást elhozó orosz forradalom első időszakát és most a román katonai diktatúra csizmája alatt nyög, naponta kinyilvánítja a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségével való egyesülés iránti nemzeti-forradalmi törekvését, hogy ily módon kezeskedhessen további fejlődéséről és életbevágó érdekei védelméről.

Ugyanígy szenvednek az erdélyi és bánáti magyar, szász és sváb munkás- és paraszttömegek, a bukovinai német és ukrán dolgozó népesség és a dobrudzsai bolgár tömegek. A román burzsoázia politikája megfosztja őket életlehetőségeiktől, kivándorlása ösztökéli, megkettőzi nyomorúságukat és gazdaságilag, politikailag és kulturálisan visszaveti őket . . .

Az országban élő nemzetiségek mozgalmával kapcsolatban a Kommunista Romániai Pártjának a következő feladatai vannak:

1. Propagandájával és agitációjával nap mint nap leplezze le az uralkodó román burzsoázia nemzetellenes jellegét és harcoljon az összes imperialista békeszerződés ellen, leplezze le a magyar mágnások, a német gyárosok, az orosz és bolgár földbirtokosok áruló szerepét és cinkosságát a román oligarchiával éppúgy, mint a szociáldemokrácia képmutatását és tehetetlenségét a nemzeti kérdések megoldásában; mozgósítsa az összes nemzetiség munkásságát saját burzsoáziájának a sovinizmusa ellen; folytasson kíméletlen harcot az antiszemitizmus ellen, amely nem egyéb, mint arra irányuló próbálkozás, hogy elterelje a dolgozó tömegek figyelmét a társadalmi kérdések megoldásáról, mindig világosan nyilvánítsa ki azonban azt, hogy a Kommunista Párt támadja a zsidó tőkét és feladatként tüzi ki, hogy a zsidó dolgozó tömegeket is bevonja a forradalmi proletariátus egyesült soraiba; szüntelenül világosítsa fel a román dolgozó tömegeket azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy a nemzetiségek harca a román burzsoázia ellen erősíti a román proletariátus felszabadító harcát és hogy a forradalom győzelmének és Románia valódi függetlensége elérésének életbevágó érdeke, hogy az elnyomott nemzetiségek erőfeszítései a nemzetek örendelkezése elve alapján a fennálló államtól való teljes elszakadásig támogatást nyerjenek.

2. Az összes elnyomott és kiszákmányolt nevében foglaljon állást minden nemzeti elnyomás, az uralkodó nemzet és nyelv elve ellen.

Lépjön fel a nemzetiségek teljes jogegyenlősége érdekében és minden erejével támadja a gazdasági, politikai és kulturális megszorításokat (erőszakos románosítás, telepítések, iskola, egyház, stb. révén), amelyeket a nemzetiségek kárára foganatosítanak.

Védelmezze a nemzetiségek mindama kérelmeit, amelyek az állami és helyi igazgatásban való szabad részvétélükre, nemzeti nyelvüknek az iskolákban és az állami élet minden területén való háborítatlan használatára vonatkoznak, éppúgy, mint a sajtó, a kultúra és a vallás szabadságára vonatkozókat . . .

(A KRP illegális kiadványa, 1924. Documente . . . 18, 49–51.)

A KRP IV. kongresszusán elfogadott határozatok (1928. október)

V. Határozat a nemzeti kérdésben

1. A jelenlegi Románia, az 1914–1919-es imperialista megszárlásnak köszönhetően, a versailles-i, trianoni és neuilly-i szerződések következtében megnövelte lakosságának számát. Ezeknek a szerződéseknek a nyomán teremtett meg Nagy-Románia, amelynek határai nem felelnek meg a különböző vidékek közötti etnikai, vagy gazdasági elveknek és ez természetes, mivel Anglia és Franciaország burzsoáziáját sem a jelenlegi Románia, sem más, a háború utáni államok létrehozásában nem a dolgozó tömegek gazdasági és nemzeti érdekei vezérelték, hanem azok a megfontolások, amelyek szerint Romániát az első proletár állam, a Szovjet Szocialista Köz-

társaságok Szövetsége és a jövődő balkáni proletár-forradalom elleni harc engedelmese csendőrévé tegyék.

2. Figyelembe véve a háború utáni Románia bonyolult nemzeti összetételét, a Kommunista Romániai Pártjának kötelessége, hogy alaposan tanulmányozza mindegyik vidék nemzeti mozgalmának sajátosságait. Meg kell magyarázni a különböző nemzetiségű munkásoknak és parasztoknak, hogy társadalmi-gazdasági és nemzeti felszabadításuk sikerétől a romániai proletariátussal és parasztsággal folytatott, a román, valamint a saját nemzeti burzsoáziájuk elleni közös harctól függ a burzsoákapitalista berendezkedés megdöntése. A Kommunista Romániai Pártja a következő alap jelszót bocsátja ki a nemzeti kérdésben: „Minden nemzetiség önrendelkezése egészen az elszakadásig.”

Az elfoglalt területek más-más körülményeinek megfelelően ehhez az alapjelszóhoz sajátos helyi kéréseket kell csatolni.

3. A besszarábiai dolgozó tömegek, — amelyek az orosz proletariátussal együtt hajtották végre a Nagy Októberi Forradalmat, amelynek nyomán a munkások és parasztok kezébe mentek át a gyárak és a föld és megvalósult Besszarábia nemzeti felszabadítása — tíz évvel ezelőtt a román bojárak és tőkések igájába kerültek. A megszállás első napjaitól kezdve a besszarábiai munkások és parasztok, nemzetiségi különbség nélkül, hősiességgel folytatnak felszabadulásukat. Harcuk nagy felkeléssé alakult át (ld. Hotin, Tighina, Tatar-Bunar stb.), amely a szovjethatalom követelésével lépett fel.

A román burzsoázia, attól a vágytól vezérelve, hogy igazolja Besszarábia elrablását, azon igyekszik, hogy bizonyítsa, miszerint: a moldvaiak, akik Besszarábia népességének viszonylagos többségét képezik, románok, holott a moldvai lakosság független nemzetnek tartja magát és a valóságban is független nemzetiség, saját kultúrával és a többi besszarábiai nemzetiségekkel együtt harcol nemzeti és osztályelnyomója, a román burzsoázia ellen. A besszarábiai dolgozó tömegek eme harca nyilvánul meg a Szovjet-Moldáviával való egyesülési törekvésben is. Pártunknak kötelessége, hogy minden módon támogassa a besszarábiai dolgozó tömegek harcát a Szovjet-Moldáviával való egyesülését.

4. Bukovinában a Kommunista Romániai Pártjának az a feladata, hogy határozatlan leplezze le az ukrán szociáldemokratákat, akik nemzeti burzsoáziájukkal, valamint más bukovinai nemzetiségek szociáldemokráciájával és burzsoáziájával karöltve, dühödt rágalomhadjáratot folytatnak Szovjet-Ukrajna ellen, miközben a bukovinai ukrán dolgozó tömegeknek, a nyugat-ukrajnai dolgozó tömegekkel együtt az a törekvése, hogy egyesüljön Szovjet-Ukrajnával.

A bukovinai dolgozó tömegeknek a Szovjet-Ukrajnával való egyesülési törekvésüket támogatni kell minden intézkedéssel, az agitációban és a mindennapi munkában egyaránt.

5. Dobrudzsában a párt feladata, megmagyarázni a bolgár dolgozó tömegeknek, hogy a dobрудzsai bolgár burzsoáziának a bulgáriai bolgár burzsoáziával egyetemben folytatott agitációja annak érdekében, hogy Dobrudzsát Bulgáriához csatolják, azon a vágyon alapul, hogy megszerezze ezen a területen is a dolgozó tömegek elnyomásának a jogát. Meg kell mutatni a bolgár és a más nemzetiségű dolgozó töme-

geknek, hogy nemzeti felszabadulásuk csak a tőkés rezsim megdöntését és a munkások és parasztok hatalomra jutását követően lehetséges.

6. Az erdélyi magyar burzsoázia, a román burzsoáziával együtt, a nemzeti harc lobogója alatt valójában azt szeretné, hogy megkapja a román kormány részéről azt a jogot, hogy egyedül zsákmányolja ki az erdélyi magyar munkásokat és parasztokat. Ebben az ügyletben cselekvő segítője a magyar szociáldemokrácia, amely azt az illúziót kelti, hogy a nemzeti felszabadulás útja az, amelyet az angol imperializmus bérence, Rothermere lord kampánya ecsetel. Ez a kampány a burzsoáziának azt a vágyát fejezi ki, hogy gyöngítse az erdélyi magyar dolgozó tömegek felszabadító nemzeti-forradalmi mozgalmát. Emiatt a Kommunista Romániai Pártjának minden erejével le kell lepleznie a magyar dolgozó tömegek előtt ezt a csalást, rámutatva, hogy a burzsoázia mindezeket a dolgozó tömegek forradalmi mozgalmától való féltében teszi.

Ami az erdélyi és bánáti magyar dolgozók széles tömegeit és az összes nemzetiséget illeti (szászok, németek, szlovákok, stb.), a Kommunista Pártnak meg kell magyaráznia és rá kell mutatnia, hogy nemzeti felszabadulásukat csak a munkás-paraszt kormányért folyó fegyveres harc útján vívhatják ki.

7. A Kommunista Pártnak felvilágosító munkája során a jelenlegi Románia összes nemzetisége munkásainak és parasztjainak, meg kell magyarázni, hogy . . . az összes dolgozó tömegek közös harca – . . . el fogja hozni számukra a teljes nemzeti és társadalmi-gazdasági felszabadulást.

(Brosúra a KRP kiadásában, 1928. Documente . . . , 22. 73–76.)

A KRP V. kongresszusa (1931. december). Határozat a nemzeti kérdésről

1. A mai Románia nem az „összes románok” egyesülése, hanem tipikus soknemzetiségű állam, 6 millió moldvait, magyart, orosz, ukránt, bolgárt, németet, törököt, stb. példátlan nemzeti elnyomásnak és félgymati jellegű kizsákmányolásnak vetnek alá . . .

2. . . . Romániában a gazdasági válság különösen éles formákat öltött és a rab-ságban tartott népek kizsákmányolásának és elnyomásának rendkívül erős fokozódásával járt. . . .

3. A román uralkodó osztályok politikája a megszállott területeken kifejezetten imperialista gymati jelleget viselt és visel, ami a következőkben nyilvánult meg: ipari üzemek tervszerű áthelyezése a román vidékekre; külön hitel-, díjszabás- és adópolitika, amelynek célja a román finánctóke állásának megerősítése; románok felvétele a bankok, iparvállalatok igazgatóságaiba; a hiteleknek egyenlőtlen elosztása Órománia javára; magasabb adóterhek kivetése a megszállott területeken; oly vasúti díjszabás, mely megkönnyíti áruk behozatalát Óromániából a megszállott területekre; a helyi lakosság, vagy a nemzeti-, kultúr- és gazdasági szervezetek birtokában levő földek és erdőségek elrablása, stb. . . . A román burzsoázia tömegesen bocsátja el a magyar és egyéb nemzetiségű munkásokat és alkalmazottakat a vasúti szolgálatból, a vasipari üzemekből és általában a hadiipari üzemekből, románokkal váltva fel őket. Az elbocsátottak, még azok is, akiknek nyugdíjra van igényük, nem kapnak semmiféle segílyt.

4. . . . A Jorga-Argetoianu-kormány eltörölte a helyi önkormányzat utolsó maradványait és kinevezte a maga biztosait. A megszállott területek összes falvaiban csendőrségeket létesítettek. A csendőrök, akik kizárólag a románok soraiból kerülnek ki, korlátlanul uralkodnak a moldvai, ukrán, orosz, bolgár, török, magyar, német és szerb falvakban és ténylegesen a helyi lakosság által tartják el magukat. Az elnyomott nemzetek kulturális életének legcsekélyebb jelére kíméletlen üldözés a válasz. A kultúr-szervezeteket (közművelődési egyesületeket, szövetkezeteket, sportegyesületeket, stb.) széjjelrombolták, a nemzetiségek nyelvét az iskolákból, a bíróságokból, a hivatalokból és a templomból száműzték. A kormány által kidolgozott új közigazgatási törvény nemcsak hogy megsemmisíti a helyi önkormányzatot, és az egész hatalmat a kormányprefektusok kezében összpontosítja, hanem mindenekelőtt azt a célt tűzi maga elé, hogy a Románia által megszállott területek történelmileg kialakult különállását ezen területeknek részekre való osztása és az egyes részeknek román lakosságú területekhez való csatolása útján megszüntesse, ily módon román „többséget” teremtsen és az okupációt biztosítsa. . . .

14. . . . az önrendelkezésért folytatott jelszó a következőket jelenti: a) határozott, rendszeres harcot a román imperializmus ellen, a megszállás ellen, a nemzeti elnyomások összes formái ellen; b) azt, hogy ennek a jelszónak megvalósítása a jelenlegi körülmények között csak az elnyomott népeknek egész Románia proletáriátusával és dolgozóival egyetemben, a proletáriátus hegemoniája alatt, a kommunista párt vezetése alatt a burzsoázia és földesúri diktatúra megdöntéséért folyó közös harc útján lehetséges. . . .

16. A párt kötelessége, hogy a nemzeti elnyomás minden konkrét megnyilvánulása elleni politikájában, mind ami a szervezetet, mind ami a mindennapi harc vezetését illeti, a határozott és azonnali fordulatot tegye:

a) az anyanyelvű iskolák felszámolása ellen éppúgy, mint a kétnyelvű rendszer bevezetése ellen, az anyanyelven tanító díjmentes iskolákért (a moldovaiak, ukránok, oroszok, magyarok, szászok, zsidók, bolgárok, törökök, stb. számára).

b) a nyelvek egyenjogúságáért az állami, bírósági és községi intézményekben.

c) . . . az önkormányzat szabadságáért.

d) az elnyomott népek kultúr-intézményeinek széjjelrombolása ellen: az elnyomott nemzetek dolgozó tömegei kultúr- és közművelődési stb. szervezeteinek teljes szabadságáért.

e) a nem-román egyházak híveinek üldözése ellen, . . .

f) a katonai okkupációs rezsim, a büntető expedíciók és a megszállott területeken elrendelt ostromállapot ellen.

g) a nemzeti forradalmi szervezeteknek az illegalitásba való kényszerítése ellen és az összes nemzeti forradalmi szervezeteknek a legális létéért.

h) az elnyomott nemzetekhez tartozó munkásoknak és hivatalnokoknak vasúti szolgálatból, a hadiipari üzemekből, stb. elbocsátása ellen.

Az ellen, hogy az újoncnak az adott nemzetiségi terület határain kívül kell katonai szolgálatokat teljesíteniök . . .

(Documente . . . , 200–220.)

A Kommunista Romániai Pártja Központi Bizottsága 1935. február végén elfogadott határozatából

. . . A kormány fasiszta intézkedései megakadályozására, amelyek Románia dolgozó népének minden rétegét sújtják, a készülődő katonai-fasiszta diktatúra útjának elvágása végett, szükségessé vált a munkásosztály vezetésével a munkásosztály és minden szövetségésének mozgósítása, hogy a proletár mag körül – a kommunista párt irányításával – egy széles antifasiszta népfront jöjjön létre. Ennek az antifasiszta népfrontnak különböznie kell attól az antifasiszta mozgalomtól, amelyet az utóbbi években az ország több városában megszerveztek (és amelynek legfontosabb legális szervezeteit az 1934. december 27-i rendelettel feloszlatták), mind méreteiben, mind konkrét feladatait, mind ami a tevékenységének módszereit illeti. Az antifasiszta népfrontnak törekednie kell arra, hogy a munkásokon kívül a városi kispolgárság minden rétegét, az iparosok, az értelmiségiek, a kiskereskedők, és különösképpen az egész falusi szegényparasztságot átfogja, mindazokat, akik elégedetlenek a fennálló rendszerrel, mindazokat, akiket a válság és a kormány intézkedései sújtottak . . .

Az elnyomott nemzetiségek, akik Románia lakosságának kétötödét alkotják, s akiket a román fasiszmus csapásai különösen érintenek, az antifasiszta népfrontmozgalom küzdelmeinek egyik legfontosabb tényezői kell, hogy legyenek.

Az antifasiszta népfront létrehozását és sikeres harcát kizárólag a kommunista párt vezetése alatt álló munkásosztály hegemoniája biztosítja. Románia adottságai között ez a legdöntőbb érv az egységfront taktikájának megerősödése érdekében, mivel ez a Kommunista Romániai Pártja győzelmének, a munkásosztály feletti befolyása biztosításának egyetlen útja. Az elmúlt másfél év folyamán a Kommunista Romániai Pártjának a két szociáldemokrata párttal és a szakszervezetekkel kapcsolatos egységfront taktikáját sokkal nehezebb történelmi körülmények között alkalmazták és mégis a következetes és kitartó politika következtében bizonyos eredményekhez vezetett.

A proletár egységfront megvalósításáért folytatott küzdelemben a fasiszmus elleni harc és a proletariátus vezette széles antifasiszta mozgalom jelszava első helyre kell, hogy kerüljön.

A Kommunista Romániai Pártjának Központi Bizottsága
(*Documente . . .*, 196.)

Jegyzetek

1. *Ionitǎ, Gh. I.*: Az RKP és a néptömegek (1934–1938). Bukarest, Tudományos Kiadó, 1974. 97–98.
2. *Uo.* 324.
3. *Stănescu, M. C. – Popescu, N.*: P.C.R. și congresele Internaționale a III-a. – *Anale de istorie*, 1975:5, 48–69.
4. *Cușnir-Mihalovici, C.*: Mișcarea muncitorească din România dintre anii 1917–1921. Crearea P.C.R. Editura politică, 1961. Crearea P.C.R. Mai 1921. Editure Științifică, București, 1971.

5. 80 de ani de la crearea partidului istoric al clasei Muncitorare din România. Buc. Ed. politică, 1974.
6. *Szamoljov, Sz. I.*: Románia az 1918–1939-es években. Bp. Szikra, 1952.
7. *Stănescu, M. C. – Popoescu, N.*
8. *Bányai, László*: Congresul al V-lea al P.C.R. și lupta pentru crearea organizației național-revoluționare maghiare conduse de partid. – Studii, 1956:6, 97–106.
9. *Ionița, I. Gh.*, 33–35.
10. *Lenin, V. I.*: A nemzetek önrendelkezésének jogáról. Moszkva, Idegennyelvű Kiadó, 1945. 18.
11. *Sztálin, I. V.*: A marxizmus és a nemzeti kérdés. Kolozsvár, RKP Kiadása, 1946, 17.
12. *Sztálin, I. V.*: Nemzeti kérdés és leninizmus. Román Munkáspárt Kiad., 1949.
13. *Socialismul*, 1924. március 12.
14. Documente din istoria Partidului Comunist din România. 1917–1922. București, Ed. politică, 1953.
15. A Román Kommunista Párt harca a dolgozó tömegek érdekeinek védelméért a kapitalizmus részleges és ideiglenes stabilizációja idején, 1923–1928. Bukarest, Politikai Kiadó.
16. *Bolsevizmus*, 1925. december.
17. *Stănescu, M. C.*: Mișcarea muncitorească din România în anii 1924–1928. București, Ed. Științifică și Enciclopedică, 1981.
18. *Goldberger, Nicolae (Miklós)*: Az RKP harca a kapitalizmus viszonylagos stabilizációjának időszakában. Bukarest, Politikai K. 1953.
19. *Înainte*, 1929. március 24.
20. *Uo.* 1930. február 9.
21. *Popescu, Nicolae*: Congresul al V-lea – Etapă importantă în dezvoltarea P.C.R. – *Anale de istorie*, 1971:6, 53–70.
22. *Fazekas József*: Öszinte számvetés. Bp. Kossuth K., 1971.
23. A Kommunisták Romániai Pártja V. kongresszusa. A KRP KB kiad. 1932.
24. *Veress Pál*: Holnap indulok hozzád. Bukarest, Kriterion, 1977.

FÜLÖP MIHÁLY

A SEBESTYÉN-MISSZIÓ

A magyar kormány 1946. április 27-én megbízottként Bukarestbe küldte Sebestyén Pál¹ rendkívüli követet és meghatalmazott minisztert, aki Petru Groza kormányfőnek és helyettesének, Tătărescu külügyminiszternek a kétoldalú kapcsolatok javítására, a területi-kisebbségi kérdés rendezésére miniszterelnök–külügyminiszteri szintű tárgyalások megkezdését javasolta. Az utolsó pillanatban felcsillant a remény, hogy – az első világháborút követő békeszerződéstől eltérően – az analóg helyzetű, két legyőzött (akkori szóhasználattal „volt ellenséges”) állam a győztes nagyhatalmak ítélete helyett elfogadható megoldást keres – és talál – történelmi viszályára. A magyar diplomáciai kezdeményezést a szovjet kormány helyeselte² és a román, valamint a magyar békeszerződés-tervezetet kidolgozó másik két nagyhatalom, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia álláspontjával is összhangban állt.³ P. Groza már egy évvel korábban úgy tartotta: „mindenképpen közös érdekünk, hogy Románia és Magyarország már egymással megegyezve jelenjék meg a béketárgyalásokon.”⁴

A „volt ellenséges” államok (Olaszország, Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország) békeszerződés-tervezeteit, majd a végleges szövegeket a potsdami értekezleten létrehozott Külügyminiszterek Tanácsa több szakaszban dolgozta ki: a londoni, első ülészakon (1945. szeptember 11.–október 2.), a londoni külügyminiszterhelyettesi értekezleten (1946. január 19.–április 20.), a párizsi, második ülészakon (1946. április 25.–május 16., június 15.–július 12.) és a new-yorki, harmadik ülészakon (1946. november 4.–december 12.). A 21 győztes hatalom párizsi értekezlete a Külügyminiszterek Tanácsának alárendelt fórumaként csak ajánlásokat fogadhatott el; a kisebb szövetséges államok módosító indítványokat terjeszthettek be; az öt „volt ellenséges” állam képviselői nem vehettek részt a tanácskozásokon, csupán meghallgatták őket, s így a konferencia az alapvető jellegű rendelkezéseken már nem változtathatott.

A román–magyar határkérdést – a nagyhatalmak által Potsdamban elfogadott eljárási sorrendnek megfelelően – kizárólag a román békeszerződés-tervezet tárgyalásánál vitatták meg és a döntés joga a potsdami találkozón kialakított elv alapján – a két ország kapitulációs okmányait aláíró Szovjetuniót, Egyesült Államokat és Nagy-Britanniát illetve. A há-

rom nagyhatalom képviselői 1945. szeptember 20-án, a Külügyminiszterek Tanácsa londoni, 14. ülésén, a londoni külügyminiszterhelyettesi értekezlet 1946. március 11.—április 16. közötti ülésein, valamint a Külügyminiszterek Tanácsa 1946. május 7-i párizsi, 11. ülésén foglalkoztak a román–magyar területi vitával.⁵ A fegyverszüneti egyezmények, mint ideiglenes, háború alatti megállapodások a békeszerződésekre nézve nem teremtettek végleges állapotot; az európai határok nemzetközileg elismert rendezése csak a békeszerződések életbe lépésével történt meg. Ráadásul az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye külön is utalt a román–magyar határkérdés nyitva hagyására: „Erdélyt⁶ (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békeszerződés is megerősíti.”⁷

A Potsdamban (1945. július 17.—augusztus 2.) és a moszkvai külügyminiszteri értekezleten (1945. december 15.—27.) kidolgozott eljárási mód következtében, a béketárgyalások a román–magyar határ ügyében kizárólag a szovjet, amerikai és angol külügyminiszter között folytak. A három nagyhatalom nyitva hagyta annak lehetőségét, hogy Románia és Magyarország közvetlen tárgyalásainak eredményét elismerik. A magyar diplomáciának tehát egyetlen módja maradt a nagyhatalmak döntésének befolyásolására; Sebestyén Pál Bukarestbe küldésével a kétoldalú megállapodás megkísérlése.

Honnan táplálkozott a magyar koalíciós kormány bizakodása és mi indította arra, hogy egy ilyen lépésre szánja el magát? Mit tudott a magyar (és a román) békeelőkészítés a területi rendezést eldöntő szovjet, angol és amerikai kormány szándékáról? Hogyan alakult az antifasiszta nagyhatalmak álláspontja a háború utolsó éveiben és a béketárgyalásokon a magyar–román határvitában? Milyen lépéseket tett a román kormány álláspontja érvényesítésére? Mi volt Magyarország és Románia egymáshoz viszonyított helye és szerepe a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok délkelet-európai politikájában? Mi lett a magyar diplomáciai kezdeményezés sorsa? Mikor és hogyan dőlt el véglegesen a magyar és román határ kérdése?

A Groza-kormány és Észak-Erdély

1945. március 6-án, a több mint egy hete, Rădescu tábornok lemondásával kirobbant román kormányválság megoldódott: Mihály király a politikai pártok vezetőivel és a Bukarestben tartózkodó A. J. Visinszkij

szovjet külügyi népbiztoshelyettessel folytatott tárgyalások után végre beleegyezett, hogy dr. Petru Groza, az Ekésfront elnöke alakítson kormányt az Országos Demokrata Arcvonal (ODA) és Tătărescu neo-liberális pártja képviselőiből. Iuliu Maniu és D. Brătianu nem fogadta el a Nemzeti Parasztpártnak és a Nemzeti Liberális Pártnak felajánlott tárcákat – a két világháború közötti „Nagy Romániát” kormányzó „történelmi pártok” ellenzékbe vonultak.

A román uralkodó március 3-án még elutasította Groza kormánylistáját. Elhatározását március 5-én éjjel – mint ahogy erről a bukaresti amerikai képviselőnek beszámolt – a királyi palotába érkező két üzenet hatására változtatta meg. Visinszkij – a király szerint – Groza kinevezését sürgette, különben nem felelhet „Románia, mint független állam” fennmaradásáért. Groza azokról a szovjet ígéretekről értesítette a királyt, amelyek kilátásba helyezték az ODA kormány megalakulása esetén, hogy Észak-Erdélyt visszaadják, a fegyverszünet végrehajtását türelmesebben kezelik és a közlekedési hálózat újra román ellenőrzés alá kerül.⁸

A Groza-kormány hatalomra jutása a szövetséges nagyhatalmak között 1945 végéig, a külügyminiszterek moszkvai értekezletéig tartó válságot idézett elő. A Szovjetunió támogatta a baloldali román kormányt és helyzetének megszilárdítása érdekében – erre még visszatérünk – helyreállította a román közigazgatást Észak-Erdélyben. Az Egyesült Államok a jaltai Felszabadított Európáról szóló nyilatkozatra hivatkozva háromoldalú konzultációt kért a „lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő” kormány létrehozására. Nagy-Britannia csatlakozott az amerikai állásponthez. A szovjet kormány nem járult hozzá a konzultáció megtartásához, márpedig ehhez mindhárom kormány beleegyezése kellett. A brit külügyminisztérium ezek után arra a következtetésre jutott, hogy a délkelet-európai országok esetében fel kell adniuk a jaltai Nyilatkozatra való hivatkozást, mert céljaikat ezzel nem érhetik el.

A Foreign Office a Groza-kormány hatalomra jutása és a bolgár kormánykoalícióban bekövetkező polarizáció következtében átértékelte a kelet-európai brit politikát és 1945 májusától a mielőbbi békekötést szorgalmazta. Az angol–szovjet együttműködés alapfontosságú távlatait a Foreign Office – amely Románia esetében Sztálin és Churchill 1944. októberi moszkvai megbeszélése után a kezdeményezést amúgy is átengedte az Egyesült Államoknak – nem volt hajlandó kockáztatni „egy olyan ügy kedvéért, amely ha nem is teljesen akadémikus jellegű, vagy merő ábrándkergetés, de mindenesetre nem létfontosságú az európai brit érdekek szem-

pontjából.” Úgy vélték, hogy az általános háború utáni szovjet politikának szerves része az érintett délkelet-európai államokra (Romániára és Bulgáriára – F. M.) vonatkozó moszkvai álláspont, ezért egykönnyen nem fogja feladni. A brit külügyminisztérium azt is felismerte, hogy olyan országok rendszereit támadják, amelyeket a „szovjet kormány biztonsági rendszere lényegi részének tekint.” A Foreign Office ezért azt javasolta, hogy a legjobb, ha ezeket (a román és bolgár – F. M.) kormányokat hallgatólagosan elfogadják és tudomásul veszik: „a választások, ha valaha is sor kerül rájuk,” nem lesznek „szabadok és tiszták.”⁹ Eden angol külügyminiszter május 25-én ezért elérkezettnek látta az időt a fegyverszüneti rendszerek felszámolására, a békeszerződések megkötésére, mivel az angol külpolitika csak így remélhette a Vörös Hadsereg kivonását a térségből, illetve független kormányok létrehozását.¹⁰

A Szovjetunió 1945. május 27-én felvetette a diplomáciai kapcsolatok felvételének kérdését Romániával, Bulgáriával, Finnországgal és „bizonyos idő múlva” Magyarországgal. Békét csak elismert kormánnyal lehetett kötni. Az amerikai külügyminisztérium viszont a diplomáciai kapcsolatok felvételének és a békeszerződések megkötésének *előfeltételeként* a román (és bolgár) kormány átszervezését és mielőbbi szabad választások megtartását szorgalmazta. A State Department június végén közölte a brit külügyminisztériummal, hogy javaslatukat a mielőbbi békekötésre csak feltételesen támogatják: a „jelenlegi” román (és bolgár) kormánnyal akkor sem kötnek békét, ha ez meggyorsítaná a szovjet csapatok visszavonását.¹¹ Potsdam előtt Sztálin tiltakozásai és az angol szkepticizmus sem tudták megváltoztatni az amerikai politikai vonalat.

A Groza-kormány „népképviselői jellege”, illetve diplomáciai elismerése körüli nagyhatalmi vita érintette Észak-Erdély nemzetközi státusát is. 1944. november 12-én Vinogradov vezérezredes, a romániai Szövetséges Ellenőrző Bizottság (továbbiakban – SZEB) nevében levelet intézett Sănătescu tábornokhoz, az akkori román kormányfőhöz, amelyben követelte a román közigazgatás és az ún. Maniu Gárdák november 17-ig történő visszavonását Észak-Erdélyből, az utóbbiak vezetőjének hadbírótság elé állítását. November 28-án a SZEB megbízott elnöke azt is a román fél tudomására hozta, hogy a közigazgatás ügyét – a fegyverszüneti egyezmény többi cikkelyének végrehajtásától függően – a szovjet és román kormánynak kell megtárgyalnia.¹² Groza miniszterelnök és Tătărescu külügyminiszter az előzmények ismeretében ezért nem a Szövetséges Ellenőrző Bizottsághoz, hanem egyenesen a szovjet miniszterelnökhöz fordult, és

1945. március 8-i táviratában ígéretet tett arra, hogy a „román kormány és közigazgatása Erdélyben gondoskodni fog az Erdélyben lakó nemzetiségek jogainak védelméről és tevékenységét az egyenlőség, a demokrácia, és az egész lakossággal való igazságos kapcsolatok elve alapján fogja irányítani.” Sztálin – miután az új román kormány felelősséget vállalt Erdély rendjéért és nyugalmaért, a nemzetiségek jogainak biztosításáért – hozzájárult a román közigazgatás észak-erdélyi bevezetéséhez.¹³

A Groza-kormány a közigazgatás ügyének rendezését egyben a határkérdés lezárásának is tekintette.¹⁴ L. Pătrășcanu igazságügyminiszter 1945. június 13-i kolozsvári beszédében hangsúlyozta „Észak-Erdély végleges betagozódását a román állam határai közé”, és mint a román fegyverszüneti bizottság elnöke kijelentette, hogy „a fegyverszüneti szerződés egyik vagy másik cikkelyével kapcsolatban forogtak is fenn viták, volt egy kérdés, amelyik az első perctől kezdve el volt döntve, a szovjet kormány határozott, nagylelkű akaratából: Észak-Erdély visszaadása Romániának.”¹⁵ Az amerikai külügyminisztérium viszont a közigazgatás bevezetését a román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye végrehajtásának értelmezte, amelyet a SZEB-nek az amerikai és brit képviselők megkérdésével kellett volna megtennie, mivel a végleges területi rendezést érintő döntésekben mindhárom szövetséges kormány érdekelt. A State Department – noha vitatta a szovjet kormány kizárólagos illetékességét az ügyben – azonban nem kívánt tiltakozni, mivel a szovjet kormány a román közigazgatás bevezetésének idejéről és módjáról még saját SZEB képviselőit sem tájékoztatta, hanem mint a hadművelleti térségben elsődlegesen felelős hatalom határozta el ezt a lépést. Következésképpen Stettinius amerikai külügyminiszter 1945. március 12-én sajtónyilatkozatában csak azt tette szóvá, hogy *a román közigazgatás helyreállítása Észak-Erdélyben a terület nemzetközi státuszán nem változtatott.*

A három szövetséges nagyhatalom között ebben a kérdésben nem volt nézeteltérés: Szuszajkov, a bukaresti SZEB Vinogradovot felváltó elnökhelyettese ilyen értelemben nyilatkozott az amerikai politikai képviselőnek,¹⁶ Osukin, szovjet tanácsos, Puskin helyettese pedig – utalva a román fegyverszünet 19. cikkelyére – Debrecenben kijelentette Gyöngyösi János külügyminiszternek, hogy „a román közigazgatás bevezetése Észak-Erdélybe semmiképpen sem jelent kötelezettséget a békeszerződésre nézve.”¹⁷

A szovjet kormány a háromhatalmi döntéshozatal elvét lojálisan tiszteltben tartva, *formailag* tehát még most sem zárta le a kérdést. A bé-

ketárgyalásokon a szovjet álláspont bizonyult perdöntőnek a román–magyar határ véglegesítésében. Márpedig a szovjet kormány nézetei a román fordulatot megelőzően, a román fegyverszüneti feltételek meghatározásával összefüggésben kialakultak. Molotov, a moszkvai brit nagykövethez intézett 1943. június 7-i levelében kormányának nevében kijelentette, hogy „nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt”.¹⁸ (Kiemelés tőlem – F. M.) A Foreign Office tisztviselői ezt úgy értelmezték, hogy a fenti állásfoglalás „nyilvánvalóan Romániának juttatná Észak-Erdélyt, vagy annak egyes részeit”, viszont a megszállt területek visszaadását előírányzó szovjet elv „nem kötelezne minket arra, hogy Erdély teljes egészében visszatérjen Romániához.”¹⁹ A szovjet kormány 1944. április 12-re – a nyugati szövetségesek nézeteinek figyelembevételével – kidolgozta a román fegyverszüneti feltételeket, amelyeket Kairóban átadtak Barbu Stürbey hercegnek, a román ellenzék képviselőjének. A dokumentum a bécsi döntőbíráskodást igazságtalannak minősítette, közös szovjet–román hadműveleteket irányzott elő a németek és magyarok ellen „Erdély egésze vagy nagyobb része” Romániának való „visszaadása érdekében”, ami azonban „a békerendezésben történő megerősítéstől” függ.²⁰ Az utóbbi megfogalmazás Churchill kívánságára került a szövegbe. Az amerikai kormány a háború befejezése után az általános békerendezésig kívánta elhalasztani a területi kérdések eldöntését.

Az 1944. augusztus 23-i sikeres fordulat lehetővé tette a román hadsereg Szovjetunió oldalára állását, Románia felszabadításának meggyorsítását. Ezért Molotov augusztus 26-án közölte a szövetségesekkel, hogy az áprilisi fegyverszüneti feltételeket továbbra is érvényeseknek tekinti, azzal a különbséggel, hogy az említett angol kiegészítést kihagyta a szövegből, vagyis a háború előtti román–magyar határ helyreállítását javasolta. A Foreign Office a Romániának teendő engedményeket nem tartotta indokoltnak; augusztus 28-án újra az 1944 áprilisában javasolt angol módosítás elfogadását kérte. Az amerikai külügyminisztérium is megismételte korábbi állásfoglalását.²¹ A szovjet kormány – szövetségei nézeteit figyelembe véve – beleegyezett, hogy az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyébe már ismertetett megfogalmazás kerüljön. Még egy további szempont vezérelte a szovjet külpolitikát a kérdés nyitva hagyásában: Magyarország háborúból történő

kiválásának lehetősége. Erre — mint látni fogjuk — a szovjet külügyminiszter is utalt a londoni tárgyalásokon.

Az Egyesült Államok kormánya másképp vélekedett a határok rendezéséről. Noha a hivatalos amerikai politika a háború alatt nem kívánt területi kérdésekről tárgyalni, 1944 tavaszán és őszén a román–magyar határ megvonásával a kormány több hivatala is foglalkozott. A romániai fordulatot megelőző időszakban, 1944. április 19-e és július 26-a között készült amerikai tervek szerint „az Egyesült Államok előnyben részesíti az erdélyi magyar–román határ olyan, az etnikai vonalat követő módosítását, amely Aradtól északra Szatmárig Magyarországnak ad át egy kis (terület) sávot.”²² Az amerikai felfogás a sikertelen magyar kiugrási kísérlet után sem változott. Az Office of Strategic Services 1944. október 23-i tervezete „az irredentizmust egy olyan új román–magyar határral vélte csökkenthetőnek, amely a trianoni határtól 30–50 mérfölddel keletebbre húzódna. S mivel az etnikai határokat így sem lehetne létrehozni, szervezett áttelepítésre gondoltak, amelynek következtében a székelyeket és a többi erdélyi magyart el lehetne helyezni a Királyhágótól nyugatra, a románokat pedig a magyarok által kiűrtett helyekre lehetne telepíteni.”²³ A Jaltai Konferencia előkészítésekor, 1945 januárjában az amerikai külügyminisztérium javasolta „a magyar–román határvita olyan megoldását, amely némileg kielégítené Magyarország jogos követeléseit.”²⁴

Ilyen előzmények után érthető, hogy az Észak-Erdély „visszatérését” ünneplő 1945. március 13-i kolozsvári nagygyűlésen az amerikai és angol katonai és diplomáciai képviselő nem jelent meg, noha azon részt vett a Groza-kormány mellett a román király, A. J. Visinszkij és Sarret, a francia ideiglenes politikai megbízott. A francia diplomatában a tüntető távolmaradás azt a benyomást keltette, hogy angol–amerikai részről nem ismerik el „Észak-Erdély visszatérését.” (Sarret egyébként alig leplezett bosszúsággal hiányolta az ünnepségről a francia lobogókat, a beszédekből és cikkekből Franciaország 1918-as szerepére utalást).²⁵ Valóban, a State Department március 29-én értesítette bukaresti képviselőjét, hogy nem kötelezték el magukat a háború előtti magyar–román határ visszaállítására. A döntést a végleges határokról a román és magyar békeszerződés aláírásáig kívánták halasztani. Arra törekedtek, hogy a területi vita minél kevesebb zavart okozhasson a román–magyar viszonyban.²⁶ Az amerikai külügyminisztérium a berlini értekezlet előtt kész volt előkészítő tárgyalásokat kezdeni Románia határaitól,²⁷ de az érdemi vitára csak a Külügyminiszterek Tanácsa első ülészakán kerülhetett sor.

1945. június 7-én a brit külügyminisztériumban is megvitatták a magyar, román, bolgár békeszerződés feltételeit. A magyar határok kérdésében a Foreign Office úgy vélekedett, hogy „nehéz lenne ellenezni Erdély Romániához való ideiglenes visszatérését, amelyet a fegyverszünet biztosított. A fegyverszünet ugyanakkor 'Erdély vagy annak nagyobb részét' említette és a háború előtti határ nem volt teljesen kielégítőnek tekinthető.” (Kiemelés az eredetiben — F. M.) „Optimális” határelképzéseiket nem azért kívánták tisztázni, hogy bármilyen szovjet döntéssel szemben erőteljesen képviseljék, hanem csak akkor akarták előterjeszteni, ha szovjet részről még nem jutottak „határozott következtetésre.” A Foreign Office a Románia, Bulgária és Magyarország közötti területi vitákat inkább a tényleges ellenőrzésüket gyakorló szovjetek gondjának tekintette, mint a sajátjuknak. A brit külügyminisztérium engedni kívánt a szovjet álláspontnak, ahol ez „ésszerűen lehetséges”, de bejegyzését „alkuellensúlyként” szándékozott használni.²⁸

A szovjet külpolitika tehát támogatta a baloldali román kormányt, de nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt, — ha csak nem óhajtott Romániával különbékét kötni, amit pedig nem vett komolyan fontolóra — hogy a diplomáciai elismeréshez, a békekötéshez angol–amerikai hozzájárulásra lesz szükség. Az amerikai diplomácia a jaltai Nyilatkozatra hivatkozva háromhatalmi konzultációt szorgalmazott, és a Groza-kormány eltávolítását, de legalábbis átszervezését szerette volna elérni. Az európai határok rendezésére nézve pedig a State Department 1945. május 12-én úgy foglalt állást, hogy a vitás területek hovatartozásának eldöntésével a végleges békerendezésig kell várni, amikor is valamennyi érdekelt felet meg fogják hallgatni, a területi kérdések ilyen átfogó megoldását a területeket követelő államok ezt megelőzendően indított egyoldalú akciói nem befolyásolhatják.²⁹

A román külpolitika — különösen Groza miniszterelnök — érzekelte, hogy a játszma nem dőlt el teljesen, és igyekezett minden eshetőségre felkészülni. Románia abban reménykedett, hogy a béketárgyalásokon végül is a szovjet álláspont fog felülkerekedni. Tatarescu külügyminiszter 1945. március 20-án azt fejtette ki a bukaresti francia ideiglenes képviselőnek, hogy Romániának — akár a „Szovjetunióknak odaítélt befolyási övezetbe tartozik, akár nem, — a Szovjetunió uralkodó pozícióját, mint realitást kell felfognia. (Románia) helyzetét csak akkor javíthatja, szuverenitását fokozatosan csak akkor szerzheti vissza, ha (a Szovjetunióval) az őszinte együttműködés politikáját folytatja.” A román külügyminiszter az

olyan regionális paktumokban – mint a kisantant, vagy Balkán-antant – való román részvételt is lehetetlennek tartotta, mert a Szovjetunió közte és a nyugati hatalmak közötti védőgátnak tekinthetné ezeket.³⁰

Ennek fényében érthető, hogy Petru Groza „Lajtától a Fekete-tengerig terjedő egységes blokk” elgondolását, „amelynek a magját a magyar–román államszövetség képezné, aholis eltűnnének a vámhatárok, egységes valuta s a legteljesebb politikai együttműködés alakulna ki”³¹ nem emelték a hivatalos román kormánypolitika szintjére, és Tătărescu – szemben miniszterelnökével – a román–magyar politikai kapcsolatok felvétele előfeltételének „egy néhány függő kérdés” tisztázását tekintette.³² Groza és külügyminisztere felfogása tehát a Magyarországgal való viszony alakításáról különbözött: a kormányfő az őszinte barátság híveként – mint már említettük – 1945 tavaszán lehetségesnek tartotta a két állam meg egyezését a béketárgyalásokat megelőzően, és – „legalább, mint magánember” – Magyarországra látogatását is kilátásba helyezte.³³ A román–magyar területi vitában viszont egyezett Groza és Tătărescu álláspontja. Mint ahogy a román külügyminisztérium egyik tisztviselője megfogalmazta: Groza „magyarbarátsága is megáll azonban a határkérdésnél, a Groza-kormány létalapja ugyanis az, hogy ő szerezte és tartja meg Romániának Erdélyt. Groza ezt jól tudja és ezért mindenképp ragaszkodik Erdély nyugati határaihoz”.³⁴

A magyar kormány és a békeelőkészítés

Gyöngyösi János külügyminiszter az új magyar külpolitika legfontosabb alaptételének az tartotta, hogy az „új demokratikus Magyarország semmiféle közösséget nem vállal a megelőző reakciós és háborús kormányokkal”; a történelmi Magyarország gondolatát „a fegyverszüneti egyezmény aláírásával kiküszöböltük.”³⁵ A magyar kormány felkészülése a békekötésre az ország teljes nemzetközi elszigeteltségében indult meg. Kertész István, a Külügyminisztérium 1945. június 1-jén létrehozott Békeelőkészítő Osztályának vezetője a „reálpolitikai lehetőségekkel” kívánt számolni és hangsúlyozta a magyar–szláv érdekközösséget: „a rokon népek nélküli Magyarország jövője csakis a legnagyobb szárazföldi hatalommal”, a Szovjetunióval való „szoros gazdasági és politikai együttműködésben képzelhető el.”³⁶

A Békeelőkészítő Osztály július 2-re kidolgozta a béketárgyalások előkészítésének ideológiai alapjait és az előterjesztést július 25-én a Minisz-

tertanács jóváhagyta. A „háború utáni nemzetközi tárgyalások előkészítésénél, de különösen a területi kérdésekben irányadó” szempontokról készített összefoglaló abból indult ki, hogy a fegyverszüneti rendelkezéseknek megfelelően „Magyarország jelenleg de facto és de jure is csak a trianoni szerződésben meghatározott területen gyakorol állami főhatalmat. A háborút követő tárgyalásokon tehát politikánk és magatartásunk csak úgy lehet reális, ha a trianoni területi adottságokból indulunk ki, és ehhez fűzzük érveléseinket.” A dokumentumban hangsúlyozták, hogy a jelenlegi, demokratikus „kormányrendszer egész más ideológiát képvisel és egész más politikát folytat, mint az elmúlt évtizedek magyar régime-jei”; „a magyar érdekek egyeznek a szociális fejlődés követelményeivel, ezzel összhangban a többi közép-európai népek és nagyhatalmak helyesen értelmezett érdekeivel”; a közép-európai népek sorsközössége gazdasági együttműködést tételez; a „lelkek békéjét csak akkor lehet megteremteni, ha az európai újjárendezés valamennyi kelet-európai népnek, mint összességnek érdekeit tekintetbe veszi”; a „demokratikus világ előlegezzen bizonyos bizalmat, jóindulatot és támogatást a demokratikus Magyarországnak.” A területi kérdéseknél a dokumentum a legnagyobb óvatosságot, politikai józanságot, tartózkodó magatartást ajánlott, a felkészülést mégis szükségesnek tartotta, „hiszen területi igények nemcsak általunk, de ellenünk is előterjeszhetőek.” A kiinduló tétel az volt, hogy a „nemzetközi igazságosság-
nak, az emberi haladásnak és egyszersmind a demokrácia és szocializmus eszméinek, valamint a szövetségesek között létrejött egyezmények rendelkezéseinek kétségtelenül az felelne meg legjobban, ha a közép-európai határokat” a wilsoni önrendelkezési elv és a lenini nemzetiségi elv alapján vonnák meg”. Ez utóbbi elv érvényesítésére „számos jel mutat”, ezért „alkalmazását nyugodtan kérhetjük magyar vonatkozásban.” Szükség esetén területi kompenzációval kombinált népcserét, az összefüggő tömbben lakó magyarságnál az állami hovatartozandóságról az önrendelkezési jog gyakorlásaként népszavazást, a szórvány nemzetiségeknél kölcsönös népcserét is elfogadhatónak tartottak. „Ha azonban a trianoni, vagy azokhoz hasonló határok maradnának fenn, akkor mindenesetre kérnünk kellene az azokból folyó gazdasági, közlekedési, vízügyi és kulturális anomáliáknak nemzetközi megállapodások útján való megszüntetését.” Ez „nem kizárólag magyar érdekek, hanem minden itt lakó népnek közös érdeke” . . . „az új rendezésnél a határok veszítsék el jelentőségüket és ne elkeseredést váltssanak ki a népekben, hanem mozgítsák elő a lelkek pacifikálását.”

Az irányelvekben a szomszédos országokkal külön foglalkoztak. Megállapították, hogy „Magyarország számos vonatkozásban Romániához hasonló politikai helyzetben van. Sőt, Románia priusza sok tekintetben rosszabb a mienknél (lényegesen nagyobb erővel vett részt az Oroszország elleni hadjáratban; a nyugati hatalmakkal szemben, akiknek mindent köszönhet, megbízhatatlannak bizonyult; a III. birodalmat százszázalékosan kiszolgálta és a legfontosabb bel- és külpolitikai kérdésekben még annyira sem állt ellen a német nyomásnak, mint Magyarország stb.), de viszont ez döntő tényezőnek nem tekinthető a két állam külpolitikai helyzetének megítélésénél. Már súlyosabban eshet latba az a körülmény, hogy Romániának reálpolitikai adottságokban gyökerező érdekellentétei vannak Oroszországgal, ami viszont magyar–oros viszonylatban teljesen hiányzik. Mindazonáltal a román politika az elmúlt években újból annyi tanújelét adta csodálatos rugékonyságának és alkalmazkodóképességének, hogy valószínűleg e hátrányokat szintén ki tudja küszöbölni, legalábbis velünk szemben, akik merevségünkkel és lassúságunkkal rendszerint kedvező helyzetünk előnyeit sem tudjuk kihasználni. A szövetségesekhez való román áttérés nem hasonlítható a mienkhez, és az azóta elért eredményeik is arra mutatnak, hogy a román politikai géniusz nem lebecsülendő ellenfél.” A Békeelőkészítő Osztály a területi kérdés megoldására, népcserére és az önálló, vagy legalábbis széles körű autonómiával felruházott Erdélyre, valamint a román területi igényekre dolgozott ki tervezeteket: „Kétségtelen, hogy legalábbis Észak-Erdély egy részének visszacsatolására bizonyos reményt nyújt a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény. Hogy ebbe a lehetőségbe kapaszkodva, mi mit, mikor és milyen beállításban kérjünk, az politikai célszerűségi kérdés, amit az adott pillanatban a két államnak Oroszországhoz és egymáshoz való viszonya fog döntőleg befolyásolni.” Végül a Békeelőkészítő Osztály megemlítette, hogy „a Groza-kormány által Magyarország és általában a magyar nép felé hirdetett konciliáns politika tökéletes harmóniában van a román területi aspirációkkal. Valószínű, hogy Groza és kis tábora őszintén meg akarja valósítani a magyarokkal való baráti együttműködést. De egészen bizonyosra vehető az is, hogy a román külpolitikának nagy rutinnal bíró irányítói ezt a magatartást mint a jelenlegi helyzetben részükről folytatható legügyesebb taktikát támogatják. Valóban, ha Grozának sikerül a magyar–román viszonyt legalább látszólag megjavítani, akkor Románia kiállhat a világ elé azzal a tétellel, hogy magyar–román határkérdés nincs, mert a két nemzet között olyan viszony alakult ki, amelynél a határok nem játszanak többé lényeges szerepet.³⁷

Ők maguk legalábbis mindent megtettek és megtesznek a magyar–román barátság elmélyítésére, s ha a magyarok ennek ellenére erőltetik a trianoni határ revízióját, akkor az nem tekinthető másnak, mint a revíziós 'kilométer-betegség' felújulásának."³⁸

A potsdami értekezlet után, 1945. augusztus 14-én az irányelvek alapján a magyar kormány a béketárgyalásokkal kapcsolatos szempontjait a három nagyhatalom elé terjesztette. A jegyzék a dunavölgyi népek gazdagsági és kulturális együttműködését, az ENSZ kisebbségvédelmi szerepét, területi kérdésekben a „nemzetiségi elv minél teljesebb alkalmazását” szorgalmazta.³⁹

A béketárgyalások 1945. szeptember 11-én a Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülészakán kezdődtek el. A szövetséges nagyhatalmak – teljesen függetlenül az embrionális állapotban levő magyar békeelőkészítés szándékaitól – kidolgozták az olasz, román, bolgár, magyar és finn békeszerződés-tervezeteket. A román–magyar határ megvonásának kérdése egy nagyobb politikai összecsapás örvényébe került és alárendelődött a román politikai válság megoldásának.

*A román politikai válság és a Külügyminiszterek Tanácsa
londoni „Erdély-vitája”*

A háromhatalmi berlini (potsdami) értekezlet megnyitotta a békekötések előtt az utat, létrehozta a Külügyminiszterek Tanácsát, amelynek „azonnali és fontos feladatát” abban határozta meg, hogy „az Egyesült Nemzetek elé terjesztés végett összeállítsa az Olaszországgal, Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal kötendő békeszerződéseket, és javaslatokat dolgozzon ki az európai háború befejezésével kapcsolatban felmerült területi kérdések rendezésére.” A békeszerződések előkészítését sikerült különválasztani a diplomáciai elismeréstől. Eszerint: „A három kormány kívánatosnak tartja, hogy Olaszország, Bulgária, Finnország, Magyarország és Románia rendezetlen helyzetének a békeszerződések megkötésével véget vessenek”. Az „elsőrendű” olasz békeszerződések mellett a Külügyminiszterek Tanácsa a másik négyet is előkészítette. Az utóbbiakra vonatkozott, hogy „a békeszerződések megkötése ezen államok elismert demokratikus kormányaival módot nyújt a három kormánynak arra is, hogy támogassák kérelmüket az ENSZ tagjai sorába felvétel iránt. A három kormány, külön-külön kész a legközelebbi

jövőben az akkori viszonyok szem előtt tartásával megvizsgálni, hogyan tudná a lehetőségekhez képest felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal, Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal, még a velük való békeszerződés megkötése előtt.⁴⁰

A berlini értekezletet követő hónapokban a közös határozatok eltérő értelmezése komoly feszültséget okozott a szövetséges nagyhatalmak viszonyában. A szovjet kormány 1945. augusztus 6-án a román és a finn, 14-én a bolgár kormányt ismerte el, egyben a Szövetséges Ellenőrző Bizottságok útján megadta a külképviseletek nyitásának és fogadásának jogát is. A szovjet külpolitika a népi demokratikus kormányok megszilárdítására, nemzetközi elszigeteltségük feloldására és a mielőbbi békekötésre törekedett. Az amerikai diplomácia ellenben visszatért a potsdami értekezlet előtt kidolgozott álláspontjához és újra feleléstette a román és bolgár kormány „népképviseleti” jellege körüli vitát.

A Romániában kibontakozó politikai válságban szerepet játszott az amerikai külpolitika. A „történelmi pártok” ugyanis közös politikai platformot alakítottak ki és Petru Groza kormányának eltávolítására készültek, új, négypartú kormány alakítását tervezték, amelyben a Román Kommunista Pártot kisebbségi helyzetbe szorítanák. Az ellenzék úgy vélte, hogy az amerikai külügyminiszter augusztus 11-i jegyzéke az utolsó alkalmat teremti meg az Országos Demokrata Arcvonal kormányának megbuktatására. Byrnes ugyanis közölte a román királlyal, a kormánnyal és az ellenzéki politikusokkal, hogy az amerikai kormány „a románok saját erőfeszítései alapján és ha szükséges, a három szövetségi kormány segítségével” „népképviseletibb” kormány létrehozását „reméli.”⁴¹ Mihály király felbátorodott az amerikai fellépéstől, 1945. augusztus 19-én lemondásra szólította fel Grozát, arra hivatkozva, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia nem ismerik el kormányát és ezért Groza nem képviselheti megfelelően Romániát a békeszerződéseket előkészítő konferenciákon. Groza visszautasította a király nyilatkozatát és kijelentette: „kormányja soha nem volt erősebb, mint most és teljes szovjet támogatást élvez” s hozzáfűzte: „kormányja amerikai elismerésének kérdése csekély jelentőségű és a Szovjetunió végső soron meg fogja szerezni az angol–amerikai beleegyezést a békeszerződéshez.”⁴² A Foreign Office szerint a király rosszul időzítette a lépését; hatásosabbnak tartották volna, ha az a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakával esik egybe. A bukaresti brit képviselő figyelmeztette a királyt, hogy noha a Groza-kormányt nem tekintik demokratikusnak és népképviseletinek, nem kívánnak tanácsot adni neki, vagy bátorí-

tani, mivel nem tudnák őt megvédeni a kormány megbuktatásának következményeitől. J. Paul-Boncour, a bukaresti francia politikai képviselő is mérsékletre intette a királyi udvar és az ellenzék képviselőit, óvta őket egy olyan „kalandtól”, amely politikai „zsákutcába” vihet.⁴³ Mihály király azonban az amerikai támogatást remélve, augusztus 20-án újra lemondásra szólította fel Grozát, s ennek visszautasítása után a három nagyhatalom képviselőihez fordult; kérte, mozdítsák elő olyan kormány megalakítását, amelyet az Egyesült Államok és Nagy-Britannia is elismerhet. Augusztus 21-én az amerikai külügyminiszter a szovjet és brit kormánytól háromhatalmi konzultációt kért. Szuszajkov vezérezeredes, a szovjet kormány képviselőjében kijelentette a királynak, hogy kormánya nagyra értékeli a Groza-kormányt, mivel a jóvátétel fizetésében és a fegyverszünet többi rendelkezésének teljesítésében komoly előrehaladást ért el, a szükséges belső reformokat végrehajtotta, gyakorlatilag Románia valamennyi szomszédjával helyreállította a békét és a Szovjetunióval előnyös együttműködési szerződéseket kötött. A szovjet tábornok a romániai SZEB augusztus 23-i ülésén az amerikai és brit misszióvezetők tudomására hozta, hogy határozottan ellenzi a Groza-kormány lemondását és addigi eljárásukat a szövetségesek közötti politikai egyeztetés megkerülésének minősítette.

Az amerikai kormány részleges visszavonulásra kényszerült, mivel felismerte: „a szovjet együttműködés biztosítása életbevágó bármilyen, Romániát érintő közös értekezleten.”⁴⁴ Byrnes augusztus 25-én utasította a bukaresti amerikai képviselőt, hogy ne kezdeményezzen olyan akciót, amely „alapot adhatna annak a szovjet gyanúsításnak, miszerint a válságot 'angol-amerikai beavatkozás' váltotta ki”, a román politikai vezetőkkel való érintkezést egy időre megtiltotta, a királyt felszólította „a szovjet képviselők további provokálásának” elkerülésére.⁴⁵

A szovjet külügyminiszter szeptember 1-jén visszautasította a Groza-kormányt érintő amerikai vádat. Molotov ugyanakkor késznek mutatkozott a román politikai helyzet megvitatására a londoni találkozó után.⁴⁶ A szovjet kormány tehát a bolgár választások és a román politikai válság kérdésében is kísérletet tett a szövetséges egyetértés helyreállítására. Az amerikai külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakánának napirendjére akarta tűzni a román kérdést, s csupán abba volt hajlandó beleegyezni, hogy a kormány átszervezéséig P. Groza ügyvezető miniszterelnök maradjon.⁴⁷ A State Department vizsgálóbizottság kiküldését javasolta a brit külügyminisztériumnak a „balkáni” államokba.

A Foreign Office nem fogadta nagy lelkesedéssel az amerikai rögtönzést: „az új fegyver” – vizsgálóbizottság – helyett inkább a régieket kívánta „kiélesíteni” a SZEB hatáskörének kiterjesztésével és konzultáció megtartásával (a jaltai Nyilatkozat alapján). A szeptember 15-i megbeszélésen azonban az angol külügyminiszter elállt az önálló javaslatoktól, mivel nyilvánvaló volt, hogy Byrnes kemény vonalat kíván képviselni a londoni ülés-szakon, taktikailag jobbnak vélte, ha a balkáni kérdéseket majd az amerikaiak vetik fel.⁴⁸

1945. augusztus 31-én Gh. Tătărescu a szovjet kormánytól levélben kérte, hogy a román kormányküldöttséget szeptember 4-én, Moszkvában fogadják, még mielőtt Molotov Londonba utazna a békeszerződés-tervezetek megvitatására. A román külügyminiszter az angol–amerikai diplomáciai lépéseket, Románia békeszerződéssel kapcsolatos álláspontját, a határkérdést, a fegyverszüneti egyezmény végrehajtását és a szovjet–román gazdasági együttműködést kívánta megvitatni. Tătărescu azt akarta elérni, hogy a szovjet külügyminiszter a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakán „a román érdekek szóvivőjeként”, egyfajta szovjet–román előzetes békekötés képviselőjeként lépjen fel.⁴⁹ A szovjet kormány szeptember 3-án hivatalosan közölte, hogy kész fogadni a román kormányküldöttséget. P. Groza miniszterelnök és Gh. Tătărescu külügyminiszter 1945. szeptember 4–13 között számos román–szovjet egyezményt írt alá, amelyek Románia gazdasági helyzetén könnyítettek. A szovjet kormány teljes támogatásáról biztosította a román kormányfőt és ezzel politikai helyzetét megerősítették a londoni tárgyalások előtt, de ugyanakkor azt is kifejtették Grozának, hogy a Szovjetunió figyelembe veszi szövetségesei véleményét. Groza a román kormány szeptember 14-i ülésén ezert nemcsak politikai vonalának folytatását hangsúlyozta, hanem kijelentette: „olyan magatartást kell tanúsítanunk, amely a többi szövetséggel (vagyis az Egyesült Államokkal és Nagy-Britanniával – F. M.) szemben sem hagy maga után kívánnivalót.”⁵⁰

A londoni értekezlet

A Külügyminiszterek Tanácsa első, londoni ülészakájának (1945. szeptember 11–október 2.) legfontosabb feladata az öt „volt-ellenséges” állammal kötendő békeszerződés megtárgyalása volt. A szovjet, brit, amerikai, francia és kínai külügyminiszter szeptember 11-én megállapodott abban, hogy mindegyik küldöttség részt vehet a vitában, de döntést

csak a fegyverszüneti egyezményt aláírók hozhatnak. Tárgyalási alapként Olaszország esetében a 108 cikkelyből álló angol javaslatot, illetve az amerikai irányelveket; Románia, Bulgária, Magyarország és Finnország esetében pedig a szovjet békeszerződés-tervezeteket fogadták el. Molotov javaslatára az utóbbi négyet a Tanács tagjai „egy és ugyanazon kérdésként” vitatták meg.

A szovjet küldöttség 1945. szeptember 12-én terjesztette a Tanács elé a Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnországgal kötendő, *a fegyverszüneti szerződésekre és a berlini (potsdami) értekezlet határozataira* épülő békeszerződés-javaslatait. A szovjet küldöttség a Romániával és Magyarországgal kötendő békeszerződésben egyaránt azt javasolta, hogy a fegyverszüneti egyezmény román, illetve magyar határra vonatkozó „19. cikkelye kiegészítésére megállapítandó, hogy egész Erdély visszatér Romániához”. A Londonban benyújtott szovjet békeszerződés-tervezetek szerint Magyarország az 1937. december 31-én fennállott, vagyis az 1920-as trianoni szerződésben megállapított határaihoz tér vissza. A szovjet küldöttség a román béketervezetében „Erdély egésze” Romániának történő átadását azzal indokolta, hogy Románia „a Németország elleni háborúban a szövetséges ügynek” támogatást nyújtott.⁵¹

A Külügyminiszterek Tanácsa ülészakán Nagy-Britannia küldöttsége 1945. szeptember 17-én terjesztette elő a Romániára és Bulgáriára, másnap pedig a Magyarországra vonatkozó békeszerződés-tervezetet. Az angol javaslat, válaszolva a szovjet tervezetre, megállapította, hogy „a kérdést – miszerint egész Erdély visszakerüljön Romániához – *nem lehet kizárólag Románia háborús teljesítménye alapján eldönteni*. Úgy vélték, hogy nagyon fontos olyan román–magyar határt megállapítani, amely önmagában véve is igazságos. Mielőtt bármilyen végső kötelezettséget vállalnának, a kérdés alapos megvizsgálását kívánták egy szakértői albizottságban.”⁵² (Kiemelés tőlem – F. M.)

Az amerikai külügyminisztérium el kívánta kerülni a „büntető jellegű” békeszerződések: „Háborús bűnösségi cikkelyek, igazolhatatlan területcsonkítások és túlzott katonai, politikai és gazdasági korlátozások nem kerülhetnek a szerződésekbe. Ettől a politikától remélhető, hogy elkerülük a közép-európai és balkáni térség felosztódását egymással kibékíthetetlen status-quo-t védő, illetve revizionista államcsoportokra, ami a legutóbbi békerendezés egyik következménye volt és az egyik oka annak, hogy Délkelet-Európa miért került olyan könnyen német uralom alá.”⁵³ A State Department Kelet-Európa szakértői Erdély kérdésében úgy foglal-

tak állást, hogy „jobban szeretnénk, ha bizonyos határmenti területeket Magyarországnak hagynának, aminek alátámasztására kitűnő érvek hozhatók fel.” Az Egyesült Államok küldöttsége 1945. szeptember 19-én a Bulgáriára és Romániára, majd szeptember 21-én a Magyarországra vonatkozó javaslatát nyújtotta be: „A Külügyminiszterek Tanácsa irányelvei a külügyminiszterhelyetteseknek a békeszerződések megszövegezéséhez” címmel. Az amerikai javaslatokat a szovjet tervezetek alternatívájaként nyújtották be. Magyar vonatkozásban: visszatérést írt elő a két bécsi döntés előtti, 1938. évi határhoz. A határ Romániával – mondja az amerikai javaslat – „általában véve az 1938-ban létező határvonal lesz, kivéve Erdélyt, amelynek Romániához tartozása – egészben vagy nagyobb részben – a két állam idevonatkozó követeléseinek megvizsgálása után dönthető el.”⁵⁴

A francia külügyminisztérium politikai osztálya is elkészítette megjegyzéseit a szovjet küldöttség javaslataihoz, de ez a dokumentum hivatalosan nem került a külügyminiszterek Tanácsa elé. Az európai osztály szeptember 6-án a „Magyarország és Románia közötti határról” készített belső feljegyzést. Erdély teljes egészében Magyarországnak, illetve Romániának ítéltése, a terület autonómiája, az etnikai határ, vagy a határok „spiritualizálása” helyett végleges megoldásként „az erdélyi fennsík Romániához csatolását és a Bánát román szuverenitás alatt tartását, a magyar Alföld keleti része Magyarországnak visszaadását” javasolták. Eszerint a határ Máramaroszigettől 30 km-re nyugatra kezdődne, a Szamos vonalát, a bihari hegyek nyugati gerincét követve Dévától 40 km-re nyugatra érne el a Marost, attól kezdve a Maros vonalán húzódna a trianoni határig. A francia küldöttség ugyanakkor javasolta a kisebbségi lakosság kicserélését (nemzetközi szervezet ellenőrzése mellett); tervezetét csak úgy látta megvalósíthatónak, ha a szövetségesek ezt a megoldást Magyarországra és Romániára kényszerítenék, elvágyva minden további vitának a lehetőségét.⁵⁵ A román–magyar határra vonatkozó javaslatát azonban a francia küldöttség Londonban mégsem terjesztette elő.

Molotov és Byrnes Londonban 1945. szeptember 16. és 20. között kétoldalú megbeszéléseken kísérelte meg a Szovjetunió és az Egyesült Államok kelet-európai érdekeinek egyeztetését. Az amerikai külügyminiszter elismerte ugyan: a Szovjetunió joggal igényli, hogy vele szemben baráti kormányok működjenek a szomszédos államokban, de „lengyel” típusú kormányát szervezés nélkül nem volt hajlandó a román és bolgár békeszerződést aláírni. Molotov nem tudta meggyőzni Byrnest arról, hogy egyetlen

kormány sem tűrne el ellenséges kormányt egy általa legyőzött országban. A bolgár választások esetében a szovjet kormány eleget tett az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kívánásainak. Romániában a kormány átszervezése kizárólag a választások megtartása után lehetséges – jelentette ki Molotov. A lengyel precedens nem alkalmazható Romániára, mivel utóbinak nincs két, közös nevezőre hozandó kormánya – mint volt Lengyelországnak 1945 tavaszán. A szovjet külügyminiszter szerint kormánya – közreműködéséért az olasz békeszerződés megszövegezésében – joggal várja el az Egyesült Államoktól, hogy ne akadályozza a balkáni békék kidolgozását. A szovjet kormány éppen azért építette béketervezetét a fegyverszüneti egyezményekre, mert ezzel nem támasztanak új feltételeket, illetve nem írnak elő új cikkelyeket. A kérdés tehát leegyszerűsödne, mivel a három kormány – köztük az Egyesült Államok – már rég aláírta a fegyverszüneti rendelkezéseket. Byrnes azonban visszautasította a szovjet érveket, továbbra is a Groza-kormány átalakítását követelte, sőt kitarított diplomáciai „el nem ismerési” politikája mellett, noha nemcsak az angol és a francia külügyminiszter, de saját küldöttségének tagjai is (Charles Bohlen, J. F. Dulles) kétségbe vonták ennek az álláspontnak az eredményességét. Molotov tehát közölte: ha az Egyesült Államok nem írja alá Romániával és Bulgáriával a békeszerződést, a Szovjetunió nem írja alá a békeszerződést Olaszországgal. A nézeteltérések holtpontra juttatták az olasz békeszerződés kidolgozását.

Ilyen előzmények után nyújtotta be az Egyesült Államok küldöttsége a már említett irányelveket. Ebben kijelentették, hogy az „Egyesült Államok nem tárgyal a Bulgáriával (Romániával) megkötendő békeszerződésről, amíg nem hoznak létre a lakosság valamennyi demokratikus elemét széleskörűen képviselő kormányt, és nem biztosítják a lehető leghamarabb – szabad választások útján – a népakaratnak megfelelő kormány létrejöttét, amelyet az Egyesült Államok elismerhet.”⁵⁶ Molotov nyomban tiltakozott Byrnes külügyminiszternél az amerikai előfeltétel támasztása ellen; ezt a Szovjetunió elleni kihívásnak minősítette. Azt megengedhetőnek tartotta, hogy Byrnes nyilatkozatot tegyen, miszerint részvételük a béketárgyalásokon nem jelenti a román kormány elismerését. A szovjet külügyminiszter felszólította amerikai tárgyalópartnerét írásbeli jegyzéke visszavonására; ha ez nem történik meg, kénytelen lesz „a román kormány védelmére kelni és a szovjet kormány elleni támadásra válaszolni”. Byrnes a jegyzék visszavonása helyett vitába szállt Molotowal. A nyílt összecsapás elkerülhetetlenné vált.

A Külügyminiszterek Tanácsa első ülészakának tárgyalásai forduló-pontjukhoz értek, amikor a szovjet békeszerződés-tervezetek megvitatása került napirendre. 1945. szeptember 20-án, a Tanács 13., délelőtti ülésén a brit és szovjet külügyminiszter — amerikai, francia és kínai kollegája jelenlétében — a Finnországgal kötendő békéről tárgyaltak. Aznap délutáni, 14. ülésén a Tanács a román békeszerződés-tervezetet vitatta meg. Az amerikai külügyminiszter felhívta a figyelmet a román kormánnyal kapcsolatos fenntartására, de hajlandó volt részt venni a javaslatok megvitatásában. Molotov indítványára (az angol kiegészítések és módosítások figyelembevételével) a szovjet tervezetet vették alapul, és csak ezután tértek volna rá az Egyesült Államok előterjesztette irányelvek megtárgyalására. Előbb áttekintették a szovjet—román határ, a szövetséges hajók visszaszolgáltatásának, a háborús bűnösök felelősségre vonásának, a fasiszta szervezetek feloszlásának, a szövetséges haderők visszavonásának kérdését, és ezután került sor *a londoni ülészak egyetlen, Magyarországot is érintő vitájára Erdélyről*. A Tanács titkárságának szövegét, illetve a brit küldöttség jegyzőkönyvét, zárójelben pedig a francia jegyzőkönyv ettől való lényeges eltéréseit közöljük.⁵⁷

A román—magyar határt illetően Nagy-Britannia és az Egyesült Államok küldöttsége általánosságban az 1938-as határvonalat javasolta, kivéve Erdélyt, amelynek egésze vagy nagyobb része Romániához tartozásáról a két érintett állam követeléseinek tanulmányozása után kívántak dönteni.

Molotov kifejtette, hogy a tanácsnak a bécsi döntőbíráskodás semmissé nyilvánítása és a trianoni döntés helyreállítása a feladata. Úgy vélte, hogy ezt a döntést minden további vizsgálat nélkül meghozhatják. (A szövetségesek által az 1. világháború után megvonat határ helyreállítása. Erdély egészének visszaadása olyan döntés, amit a konferencia [Külügyminiszterek Tanácsa] azonnal meghozhat.)

Bevin emlékeztetett a fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyének szövegére, amely (bizonyos mozgásteret biztosít) szerint „Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) vissza kell adni Romániának, feltéve, ha ezt a békeszerződés is megerősíti.” A brit küldöttség mindössze igazságos és méltányos határt kívánt megállapítani, hogy elkerülhessék a jövőbeli összetűzéseket. (Molotov pontosítja, hogy most Erdély teljes egészének visszaadását javasolja.)

(Bidault emlékeztetett arra, hogy Franciaország ebben a kérdésben pártatlan álláspontot képvisel. Javasolta, hogy az isztriai határ megállapítására elfogadottakhoz hasonló irányelveket adjanak a külügyminiszter-

helyetteseknek; az etnikai adatokhoz igazodva a lehető legkevesebb magyart hagyjanak román területen és a lehető legkevesebb románt magyar területen. Mivel a magyar népesség területi megoszlása a románok lakta területek közepén csak a kérdés részleges megoldását teszi lehetővé, éppen ezért alkalom nyílna a kisebbségi jogok megerősítésére és javítására.)

Molotov elmondta, hogy Erdély lakosságának nagy része román, de nagyszámú magyar és valamennyi német is él itt. (Megállapítja, hogy nehéz vonalat húzni a román többség és a magyar kisebbség között.) Ezek a nemzetiségek egymással keverednek, és ezért lehetetlen olyan vonalat megvonni, amely ne hagyna sok románt Magyarországon és sok magyart Romániában. Emlékeztetett a párizsi békekonferencia elnökének, Millerandnak a levelére, amelyet 1920 áprilisában intézett a magyar küldöttség vezetőjéhez: „A trianoni békeszerződésben Magyarország számára megszabott határok a közép-európai néprajzi viszonyok és nemzeti törekvések alapos tanulmányozásának eredményeképpen születtek.” Mindenki számára ismert, hogy 1919-ben Erdély átadása Romániának az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kormányának jóváhagyásával történt. (. . . egyedül Oroszország nem hagyta jóvá. Molotov úr most fel van hatalmazva arra, hogy közölje: a Szovjetunió egyetért a [terület] odaítélésével. Egyedül Hitler ellenezte az 1920-as döntést. Nem kellene megegyezni egy hitleri döntés eltörlésében?) A szovjet kormány egyetért a döntéssel. Hitler nem értett egyet, és érvénytelenítette. A szövetségesek kötelessége Hitler döntését megváltoztatni, és a sajátjukat helyreállítani. A román fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyének szövegét gondosan választották meg, hogy (mert Oroszországnak az volt a kívánsága . . .) ne kössék meg saját kezüket abban az esetben, ha új körülmények merülnének fel. (Ez az esemény nem következett be.) De senki sem állítja, hogy új körülmények merültek fel, és ezért javasolja, hogy a trianoni döntést hagyják jóvá.

(Bidault osztotta Molotov véleményét, hogy a bécsi döntőbíráskodást meg kell semmisíteni, és meg kell erősíteni az 1919–1920-as szerződésekben azt, ami ésszerű bennük. Egyetért a szovjet küldöttség vezetője következtetéseinek szellemével.)

Byrnes (úgy véli, hogy Hitler döntését már megsemmisítette a fegyverszüneti egyezmény, amelynek feltételeit mindenki jóváhagyta. A határ pontos meghatározásánál az amerikai küldöttség az isztriai megállapodásnál alkalmazott rendszerhez hasonlót üdvözölne) megállapította, hogy 1919-ben az Egyesült Államok több hónapon keresztül más vonal megállapítását próbálta biztosítani, mint amit végül is elfogadtak; és amikor

Millerand megírta a levelét, az Egyesült Államoknak már csak egy megfigyelője volt a konferencián. Úgy vélte, hogy az erdélyi határ kismértékű módosításával Magyarországnak vissza lehetne adni félmillió magyart. (A konferenciától [a tanácstól] azt kéri, hogy komolyan tanulmányozzák a kérdést, mert emberi lények ezreinek élete és boldogulása forog kockán. Ha a [határ] módosítás lehetetlennek bizonyul, az amerikai küldöttség nem fogja erőltetni.) Azon a területen, amire gondolt, jelentős számú magyar népesség élt, vasúti összeköttetése szinte kizárólag Magyarországgal volt, és Romániához csatolásuk sem az ő boldogságukhoz, sem Románia boldogságához vagy felvirágzásához nem járulna hozzá. Erdély teljes területe 39 600 négyzetmérföld, és az a változtatás, amire ő gondolt, nem érint többet, mint 3000 négyzetmérföldet [7680 km² – F. M.] (vagyis ennek a területnek kevesebb mint egytizedét). Ahol emberek életéről van szó, jobban örülne, ha a döntést részletes helyszíni vizsgálat után hoznák.

További vita (Molotov úr Byrnes úrtól azt kéri, hogy írásban adjon át neki egy tervet. Tanulmányozni fogja, és egy vagy két napon belül megvitatja) után Byrnes az Egyesült Államok emlékirata (CFM 26. I. része 2. bekezdésének) következő módosítását terjesztette elő: „A határ Magyarországgal, általában véve, az 1938-ban létező határvonal lehet: ugyanakkor ami Erdélyt illeti, tanulmányozni fogják az etnikai viszonyokat abból a szempontból, hogy egy kis [terület-] rész Magyarországnak juttatása lényegesen csökkenti-e az idegen uralom alatt élő személyek számát.” (Az amerikai jegyzőkönyv a következőképpen tér el a francia és brit szövegtől: Bevin kész volt elfogadni az amerikai javaslat 2. bekezdését [ennél a pontnál mutatták meg Molotovnak az amerikai küldöttség által javasolt vonalat a térképen]) Molotov kijelentette, hogy az amerikai javaslat 2. bekezdésének szövege felnagyított képet ad arról, amit Byrnes neki a térképen megmutatott. Jobbnak látná, ha a kérdés tanulmányozása után egy vagy két napon belül témének erre vissza. Byrnes egyetértett azzal, hogy a vitát addig halasszák, amíg az Egyesült Államok nézeteit jobban kifejező nyelvezetet találnak.⁵⁸ Másnap, Bidault francia külügyminiszter javaslatára elfogadták az amerikai tervezet 2. bekezdését. A területi kérdés – formailag – nem zárult le.

A Külügyminiszterek Tanácsa londoni román–magyar határkérdést megvitató 1945. szeptember 20-i vitája *elszakadt* az érintett államok háborúban tanúsított magatartásának megítélésétől. A szovjet külügyminiszter a trianoni határ visszaállítását a nyugati hatalmak 1920-as álláspontjához csatlakozásával, illetve a bécsi döntés érvénytelenítésével, a magyar

átállítás elmaradásával indokolta, de nem zárkózott el az amerikai javaslat tanulmányozásától. Az amerikai álláspont az isztriai precedensre alapozódott, vagyis a Külügyminiszterek Tanácsa által az olasz–jugoszláv határvitánál alkalmazott etnikai elvet kívánták érvényesíteni. Az amerikai terv előzményei – mint már említettük – 1944 tavaszára nyúltak vissza, de a Külügyminiszterek Tanácsa elé terjesztése a State Department irányelveiben még nem szerepelt, ott csupán a két érintett állam követeléseinek tanulmányozását helyezték kilátásba. Mindazonáltal Byrnes nem ragaszkodott mereven területmódosítási javaslatához, s mint láttuk, kijelentette: „Ha a határmódosítás lehetetlennek bizonyul, az amerikai küldöttség nem fogja erőltetni.” Mindezek alapján nem meglepő, hogy a kérdés érdemi mérlegelése helyett a legyőzött államok egymás közötti nézeteltéréseinek elbírálásában döntő kritériumnak az bizonyult, hogy milyen szerepet játszanak a nagyhatalmi politikában, milyen helyzetben vannak egymással szemben. Márpedig 1945 őszén a szövetséges nagyhatalmak a román és bolgár kérdést jóval fontosabbnak tartották, mint a magyart. Így történetelt, hogy később, a magyar békerszerződés-tervezet megszövegezésekor azokat az irányelveket vették alapul, amelyekben a három nagyhatalom 1945 szeptemberében Romániára és Bulgáriára nézve már megállapodott, holott Magyarország diplomáciai elismerése a Szovjetunió, Egyesült Államok és Nagy-Britannia által, valamint az 1945. november 4-i választások a magyar ügyet elválasztották a román, illetve a bolgár kormány elismerésének kérdésétől. Az érdemi tárgyalásokra viszont csak a román kormány reprezentatív volta, illetve diplomáciai elismerése körüli küzdelem lezárása, vagyis több hónapos kitérő után lehetett visszatérni.

A Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészaka 1945. szeptember 21. és október 2. között terméketlen vitát folytatott a román és bolgár kormánnyal, illetve béketárgyalásokkal szembeni amerikai fenntartásról. A szovjet külügyminiszter szerint az amerikaiak azért elleneztek a Groza-kormányt, mert nem kedvelték szovjetbarát politikáját. Molotov elutasította a Groza-kormány eltávolításának, a Szovjetunióval szemben barátságatlan politikát követő kormánnyal való behelyettesítésének gondolatát. Byrnes tagadta, hogy az amerikai külpolitikának ilyen szándékai volnának. Mivel az amerikai és a szovjet kormány szeptember végén elismerte a magyar kormányt, Molotov hasonló lépést sürgetett Románia és Bulgária vonatkozásában is. Az amerikai külügyminiszter viszont csak addig volt hajlandó elmenni, hogy a lengyel minta alapján kész volt megtárgyalni a román kormányba felvehető politikusok listáját, a brit külügyminiszter

pedig a három nagyhatalom megbízottainak Romániába, illetve Bulgáriába küldését javasolta a kérdés tanulmányozására. A szovjet kormány a román és bolgár kormány ügyében a „közös magatartás” kialakítására inkább hajlandó volt várni, minthogy a „megegyezés látszatába” belemenjen, noha valójában nem áll fenn köztük egyetértés. Az amerikai és angol külügyminiszter nem adta fel „el nem ismerési” politikáját, ezért még a békeértekezlet összehívásában sem jöhetett létre megállapodás. A londoni ülészakot 1945. október 2-án elnapolták: közös közleményt sem adtak ki.

A londoni értekezlet hatása Romániában és Magyarországon

A Szovjetunió a Külügyminiszterek Tanácsa Romániát érintő londoni vitáiról pontosan tájékoztatta a Groza-kormányt és a nagyhatalmak román–magyar határkérdésben vallott nézeteiről szóló hírek hamarosan elterjedtek a román politikai életben, 1945–1946 fordulóján közismertté váltak Romániában.⁵⁹ Tătărescu külügyminiszter minden várakozását felülmúlta az a „makacsság”, amellyel Molotov Londonban a Groza-kormány demokratikus jellegét védte, és lehetővé tette, hogy a romániai politikai status-quo-t fenntartsák. 1945. október 12-i galati beszédében nyíltan kifejezésre juttatta, hogy a Szovjetunió nemcsak a román kormány, hanem Románia érdekeit képviselte és védte a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakán.⁶⁰

Ezzel szemben a magyar kormány nem ismerte a Londonban előterjesztett békeszerződés-tervezeteket, amerikai (angol–francia) részről nem tájékoztatták a határvitáról. Az Egyesült Államok kormánya ugyanis inkább egy nagyobb politikai összecsapás motívumaként, semmint a magyarok irányába tett gesztusként kezelte a román–magyar területi vita megoldására tett javaslatukat és az semmilyen összefüggésben nem állt a magyar kormány diplomáciai lépéseivel.⁶¹

1945 őszén a béketárgyalásokon elérendő magyar politikai célok megfogalmazását nemzetközi és belső körülmények egyaránt akadályozták. A béketárgyalások mindvégig a győztes hatalmak között folytak; 1946 január közepéig fel sem merült annak a lehetősége, hogy mind az öt legyőzött állam nézeteit meghallgatják. A pártokat teljes mértékben lekötötte a választási küzdelem, a magyar külpolitikának pedig szembe kellett néznie a háború utáni Magyarország egyik legsúlyosabb problémájával: a csehszlovákiai magyarok, illetve a magyarországi németek kitelepítésének kérdésével.

A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya a nagyhatalmak és a magyar békeszerződésben érdekelt államok támogatásának, vagy legalábbis megértésének megszerzésére, Magyarország és kisebb szomszédai megbékéltetésére igyekezett elfogadható érvelést felépíteni és az ennek alátámasztására szolgáló adatokat összegyűjteni. Kertész István 1945. szeptember 19-i összefoglalójában megállapította: „Magyarország legyőzött állam, ezt a háborút katonailag, politikailag, gazdaságilag és bizonyos mértékig erkölcsileg is elvesztettük. Mint Magyarország tehát a rezsimváltozás ellenére sem számíthatunk különös jóindulatra, mert az állam azonossága oly nemzetközi jogi alapelv és oly politikai tény, amelyet a legmesszebbmenő belső változás sem tud kiküszöbölni, hanem bizonyos mértékig csak ellensúlyozni.” Az Egyesült Nemzetek békeelvei ismeretében azonban remélte, hogy a békeszerződés „nem lesz kimondottan represszív”, Délkelet-illetve Kelet-Közép-Európa „elsőrendű politikai jelentőségét” figyelembe veszik. A győztes nagyhatalmak céljaival összhangban ennek alapján lehetségesnek tartotta a magyar „nemzeti szempontok érvényre juttatásának” megkísérlését. A Békeelőkészítő Osztály vezetője szerint a „szomszéd államok demokráciájának . . . megadatott 1918-ban és most is, hogy demokratikus belső céljaikkal egyidejűleg a nemzeti követelések maximumát is megvalósíthassák. . . A vesztes államokban azonban nem azok a rezsimek kötik meg a békét, amelyek háborúba léptek . . . A jelenlegi demokratikus magyar kormányzatnak kell majd a háború egyéb súlyos következményein kívül még a békeszerződés ódiumát is viselnie. Mindent el kell követni tehát, hogy ez a nemzeti áldozat, amelyet a békeszerződés jelenteni fog, a lehető legkisebb legyen és hogy a magyar kormányzat minden emberileg telhetőt megtett legyen a nemzeti érdek védelmében – még esetleg a koalíciós pártok világnézeti szempontjainak rovására is. Még a látszatát is kerülni kell annak, hogy a mai magyar kormányzat közönyös, vagy tehetetlen a nemzeti érdekeket illetően, ahogy az 1918–19-es demokratikus kísérlettel szemben ez a vád elég sokszor elhangzott és egyik fő érve volt a demokráciaellenes propagandának.”

Kertész István az 1945. augusztus 14-i jegyzékben kifejtett magyar békecélok megvalósulását „évtizedes” folyamatnak tekintette, s mivel az érdekelt államok egymás közti megegyezését nem remélte, a délkelet-európai béke fenntartását a győztes nagyhatalmak folyamatos, intézményes együttműködésével – esetleg a Külügyminiszterek Tanácsa regionális fórumának létrehozásával – tartotta megvalósíthatónak.⁶² Kertész igyekezett a reálpolitikai lehetőségekkel számolni és azokra építeni; nem

tudhatott arról, hogy éppen jelentése megírásának időpontjában a nagyhatalmak milyen távolságra kerültek délkelet-európai érdekeik összeegyeztetésétől. A dunavölgyi megbékélést konföderációs elképzelésekre alapító tervek sem kerülhettek a békeelőkészítésben felhasználásra – Gyöngyösi annyira kivihetetlennek tartotta ezeket, hogy meg sem kísérelte a kormány elé terjesztésüket. Noha felmerült a magyar–román kétoldalú tárgyalás, illetve vámunió gondolata is,⁶³ a Békeelőkészítő Osztály a Bukarestbe utazó Magyar Bizottság felkészítésénél azt az elvi álláspontját fogalmazta meg, hogy „a szovjet–román fegyverszüneti egyezmény értelmében az erdélyi területi és nemzetiségi kérdést a béketárgyalások hivattottak rendezni”; „a bizottság ne bocsátkozzék olyan kérdések tárgyalásába, amelyek a románokban azt a kifelé hasznosítható meggyőződést keltetik, hogy a magyarok a jelenlegi területi rendezést befejezettnek tekintik. Tárgyalási alapul tehát csak olyan kérdés szolgálhat, amely . . . a nemzetközi fórumok döntésére nem prejudikálhat.”⁶⁴

A Külügyminiszterek Tanácsa londoni vitája Grozában is bizonytalanságot keltett. Groza 1945. november 1-jén, a Bukarestbe érkező Magyar Bizottság előtt kifejtette, hogy a magyar–román viszony kialakulásánál a barátság fenntartása és kimélyítése legyen az első és nem a határkérdés, mert a határok kérdésének felvetése újra a sovinizta és revizionista szellemet fogja felébreszteni. A határoknak egy-két megyényi megváltoztatása semmit sem jelent. De „egy húsz méteres határkiigazítás résén keresztül beáramlik a sovinizmus és a revizionizmus és a lelkek megnyugvása helyett a két nép küzdelme fog újra feltámadni.” Groza – utalva 1945. szeptemberi moszkvai tárgyalásaira – azt is elmondta, hogy a magyar–román határ légiesítése és a vámunió kérdése, valamint a diplomáciai kapcsolatok Magyarországgal való felvétele Sztálin részéről „a legnagyobb helyesléssel találkozott.” Tisztában van, hogy bizonyos körök azt szeretnék, ha a román–magyar kérdést újra a nagyhatalmak döntenék el és nem az érdekelt két fél. „Elég volt nekünk, amikor a két nagyhatalom döntött rólunk a bécsi döntés alkalmával. Nem kell nekünk most a három nagyhatalom döntése sem.” (Kiemelés az eredetiben – F. M.) Akik a nagyhatalmak döntését akarják kiprovokálni, azok fasiszták és sovinizták. Groza búcsúzásképpen a határkérdéssel kapcsolatban a következőket mondotta: Ha Magyarország határkiigazítási igénnyel lépne fel, akkor valószínűleg Románia, Jugoszlávia és Csehszlovákia is igényeket támasztana magyar területekre és ezáltal a végleges megbékülés és megnyugvás sohasem következne be, sőt . . .⁶⁵

Petru Groza 1945 őszén a nyilvánosság előtt is többször kifejtette a „magyar–román testvériségről” vallott felfogását: „A határkérdés másodrangú kérdés, amelyet a két nép el fog egymással intézni. A cél: a demokrácia megerősödése és a dunavölgyi államok békés együttműködése. Mi már nagykorú népek vagyunk. Hagyjanak tehát magunkra és szilárd meggyőződésemm, hogy a Duna völgyében sokkal hamarabb, mint gondoljuk – a világ egyik legboldogabb közösségét építjük fel. Az első lépés ezen az úton a vámunió . . .” Groza azt is kijelentette, hogy „határozott ellensége vagyok a népeségcserének. A szívet nem lehet kiszakítani a testből. A népeket nem lehet gyökereltelenné tenni. Bárhol a világon csak egy lehet az út, a népek egyenjogúsítása, mindennemű faji és nemzetiségi üldöztetés megszüntetése, a testvériség, a béke.”⁶⁶

A magyar békeelőkészítés észlelte azt a nyugtalanságot, amit a Külügyminiszterek Tanácsa londoni értekezlete Romániában okozott, de azt is megállapította, hogy a román politikusok a román–magyar határt véglegesnek akarják feltüntetni, „alig hajlandó egyetlen egy párt is csak némi engedményeket adni” (kivéve talán a király köré csoportosuló fiatal liberálisokat), s Groza kijelentései a határkérdésben „csodálatos módon hasonlatosságot mutat fel Maniu merev álláspontjával.” A román közvélemény a románok és szövetségesek között Kairóban lefolyt tárgyalások alapján, valamint a szovjet–román fegyverszüneti szerződés alapján meg volt győződve, hogy az erdélyi kérdés nem is kerül napirendre a konferencián. A londoni konferencia után a román közvélemény biztonságérzete a trianoni román–magyar határ változathatatlanságával kapcsolatban megingott. A londoni konferencia lefolyására vezették vissza azt a román álláspontot is, hogy a magyar–román békeszerződést, és a magyar–román határ problémáját csak a két érdekelt ország közötti megállapodás, illetve békeszerződés döntheti el és nem a nagyhatalmak ’rölünk, de nélkülünk’. A román külügyminisztérium abból a felfogásból indult ki, hogy az 1944 szeptemberi hadüzenete miatt Magyarország kénytelen lesz a Szövetséges Nemzeteken kívül Romániával külön is békét kötni, és a fenti jogcímen Románia jóvátételt követelhet Magyarországtól. A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya több oldalról arról is értesült, miszerint „a románok mindent elkövetnek, hogy bebizonyítsák a Szovjetunióknak, hogy az erdélyi kérdést nem szabad újból felvetni, mert a legkisebb határkiigazítás Magyarország javára a román tömegeket végleg elidegeníti a népi demokráciától. Márpedig a Szovjetunióknak nem mindegy – hangoztatják a románok –, hogy Délkelet-Európában a legerősebb és leggazdagabb állam

közvéleménye milyen beállítottságú.” A Békeelőkészítő Osztály értesülése szerint „az angolszászoknak meg azt hirdetik a románok, hogy az első világháború után ők csatolták Erdélyt Romániához, ha ezen változtatnának, nemcsak az akkori cselekedetük helytelen voltát ismernék el, hanem elveszítenék a jelenleg teljesen angolszász-barát tömegeket.”⁶⁷

Magyar–román viszonylatban ugyan készültek tervezetek,⁶⁸ de a belpolitikai, sőt pártpolitikai szempontok dominanciája, és Magyarország kedvezőtlen külpolitikai helyzete gátolta a helyes cselekvést. 1945. november 15-én a Kisgazda Párt vezetőjének, Tildy Zoltánnak elnökletével alakult koalíciós kormány sem jutott előbbre a magyar békecélok meghatározásában, nem jelölte ki a békekonzferenciára felkészülő szakdelegátusokat. A Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője 1945. december 28-án a miniszterelnökhöz intézett emlékiratában foglalta össze a békeelőkészítés legfontosabb kormányzati teendőit. Kertész megítélése szerint Magyarországnak „nálunknál sokkal jobb felkészültségű és lényegesen kedvezőbb diplomáciai helyzetben levő államokkal kell felvennie a küzdelmet.” „A szomszéd államok mindegyikének tétele lényegében a status-quo fenntartása, a mi minél nagyobb fokú háborús bűnösségünknek bebizonyítása és a velünk szemben támasztható gazdasági és politikai igények minél szélesebb mederben való kiépítésére irányul. De előkészítenek némely vonatkozásban még területi igényeket is a trianoni Magyarországgal szemben.” A magyar kormány feladata viszont jóval bonyolultabb: „lényegesen több oldalú és mindegyik szomszéd állammal szemben egymástól eltérő természetű békeelőkészítésre van szükségünk. A békeelőkészítés demonstrálja a szomszéd népekkel való baráti együttműködésre való készségünket és az ország demokratizálására vonatkozó elhatározásunkat. Ebben a gondolatkörben ismertetnünk kell azt is, hogy dacára a reakciós kormányoknak, Magyarországon a népben gyökerező spontán ellenállás volt a német penetrációval és a náciizmus egész ideológiájával szemben. Másrészt fel kell készülnünk az ellenünk támasztható igényekre és a szomszéd államok politikai természetű támadásaira.” A Békeelőkészítő Osztály csehszlovák és román vonatkozásban olyan tervezeteket készített elő, amelyek hivatva volnának „intézményesen biztosítani a szomszéd államokban maradó magyarság jogait a félelemtől és nyomortól mentes életre.” Ezt az új demokrata magyar kormányzat elsődrendű kötelességének tartották, mivel „az egész mai rendszer létjogosultsága inogna meg a magyar tömegek szemében, ha ezt megtenni elmulasztanánk.”⁶⁹

A moszkvai értekezlet

Miközben a koalíciós pártok még el sem jutottak a magyar békecélok meghatározásáig, az Egyesült Államok addigi kelet-európai politikáját ártértékelték és a három nagyhatalom újra kezdte tárgyalásait az európai békerendezésről. Az amerikai diplomácia súlypontja egyre inkább a Távol-Kelet felé tolódott el, s azt is kezdték felismerni, hogy a békefeltételek kidolgozásának megszakításával elvesztették az egyetlen eszközt, amivel még hatást gyakorolhattak a délkelet-európai államok belpolitikájára és megkísérelhették a háborúban elvesztett gazdasági, politikai pozíciók visszaszerzését. Byrnes 1945. október 31-i new-yorki beszédében – szemben londoni álláspontjával – a „volt ellenséges” Romániában, Bulgáriában és Magyarországon a fegyverszüneti egyezmények alapján elismerte a Szovjetunió különleges biztonsági érdekeit és kijelentette: „Amerika sohasem fog csatlakozni ezen országokban olyan csoportokhoz, amelyek ellenségesen intrikálnak a Szovjetunió ellen.”⁷⁰ Az amerikai külügyminiszter feladta Londonban kialakított álláspontját és a háromhatalmi együttműködéshez való visszatérést kezdeményezte.

A Foreign Office mindig is tisztában volt a román és bolgár kormány diplomáciai elismerése megtagadásának, a béketárgyalások visszautasításának a hátrányaival. A Foreign Office viszont a legutóbbi kilenc hónap eseményeiből azt a következtetést vonta le, hogy a – nagyrészt amerikai ösztönzésre bekövetkező – nyílt, diplomáciai nyomás ellenére a szovjet kormány nem változtatott álláspontján, tehát az angol–amerikai taktika „semmit sem ért el”, sőt azt is elismerte: „bármilyen legyen is az oka a nemrégiben bekövetkezett kedvező magyarországi fejleményeknek, csekély alapunk lenne ezeknek érdemét magunknak tulajdonítanunk.” A szovjet kormány minden lehető alkalommal nyilvánosan támogatta a román és bolgár kormányt, ezért az angol külügyminisztérium szerint hiábavaló lett volna bármilyen valódi engedményt elvárni tőle ezen a téren. Azt viszont a Foreign Office lehetségesnek tartotta, hogy amennyiben angol és amerikai részről beleegyeznének az azonnali békekötésbe, a szovjet kormány elfogadhatná egy-két ellenzéki politikus bevonását a román, illetve bolgár kormányba abban az esetben, ha „ez nem gyakorolna lényeges hatást a kormányok politikájára.” 1945 decemberére a brit külügyminisztérium vezetői nemcsak sikertelennek, hanem egyenesen károsnak minősítették addigi taktikájukat, mivel elutasító politikájuk a román és bolgár kérdésben megakadályozta őket az olasz, finn és magyar béke megkötésében, és

általában Nagy-Britannia kelet-európai céljainak valóra váltásában. Ezért annak az „elkerülhetetlen ténynek az elfogadását” javasolták, hogy „a jelenlegi körülmények között nincs esély a román és bolgár kormány lényeges átszervezésére”, mivel szerintük „népképviselői” kormányok megalakításának feltételei csak fokozatosan, viszonylag hosszú idő alatt jöhetnek létre. A békeszerződések megkötésével elérhetőnek tartották a külföldi csapatok kivonását Bulgáriából és Finnországból, míg Romániában és Magyarországon a közlekedési vonalak biztosítására csupán kisebb, meghatározott létszámú egység állomásoztatásának jogát biztosítanák. Nagy-Britannia tehát visszatért az 1945 tavaszán kidolgozott, mielőbbi békekötést sürgető álláspontjához. Az Egyesült Államok negatív álláspontjának – amelyet legutóbb Truman elnök az 1945. november 18-i bulgáriai választások után nyilvánosan is hangoztatott – megváltoztatása érdekében a Foreign Office igyekezett úgy beállítani a javaslatait, mintha azok inkább taktikai változást, mint politikai irányváltást jelentenének. A brit külügyminisztérium annak a reményének is hangot adott, hogy amennyiben a román és bolgár kérdésben elébe mennek a szovjet kívánságoknak, viszonzásul elvárhatják a Duna nemzetközi rendszerének számukra kielégítő rendezését.⁷¹ Az amerikai külügyminiszter meggyőzésére azonban az angol diplomáciának már nem kellett különösebb erőfeszítéseket tennie. Byrnes igyekezett helyrehozni londoni tévedéseit. Ezért Truman elnök 1945. december 6-i bejelentését – miszerint nem lesz újabb hármastalálkozó, és az Egyesült Nemzetek Szervezetét tekinti a békerendezés fórumának – Byrnes kénytelen volt úgy helyreigazítani, hogy a három nagyhatalom *államfői között* nem lesz újabb találkozó, és az amerikai hivatalos politika a békekonferencia összehívását szorgalmazza, majd december 7-én bejelentette a három külügyminiszter találkozójának időpontját.

A moszkvai külügyminiszteri tanácskozás (1945. december 15–27.) napirendjén első helyen a Külügyminiszterek Tanácsa új, a békeszerződéseket megvitató ülészakának az összehívása szerepelt. A szovjet küldöttség továbbra is kitarzott amellett, hogy a békeszerződés-tervezeteket és a végleges békeszerződéseket a fegyverszüneteket aláíró hatalmak fogalmazhatják meg; a békerendezés e kezdeti és végső szakasza között összehívott konferenciára az illető állammal hadiállapotban állt országokat hívják meg, és csak ezek írhatják alá a békeszerződéseket. A magyar békeszerződés megfogalmazója tehát a három nagyhatalom lett volna; a konferencián pedig még Jugoszlávia és Csehszlovákia vehetett részt. Az amerikaiak december 18-án elfogadták, hogy – Byrnes megfogalmazásában – a fegy-

verszünetek aláírói legyenek a „bírák”, de a konferencián részt vevő államok körének kiszélesítésével növelni kívánta a „tanúk” számát. Bevin ezt azért támogatta, mert a többi szövetséges „meghallgatása” egyúttal több, a békeszerződéseket elfogadó, végrehajtásukban kötelezettséget vállaló partnert jelentett. Sztálin és Byrnes másnapi beszélgetésén az amerikai külügyminiszter újra hangsúlyozta, hogy „végső soron mi leszünk a bírák, és ezért . . . érdekeink bármiféle károsítása nélkül hagyhatjuk a kis államokat beszélni.”⁷²

Így megegyezhettek a résztvevők tekintetében. December 24-én Byrnes – „karácsonyi ajándékként” – nyilvánosságra hozta a három nagyhatalom közleményét a követendő eljárásról, és ehhez Franciaország és Kína kormányának csatlakozását kérte. A közlemény szerint az öt békeszerződés megszövegezésében a Külügyminiszterek Tanácsának a fegyverszüneti feltételeket is aláíró, vagy a potsdami egyezmény szerint ilyennek tekintendő tagjai vehetnek részt. A tanács más tagjait is meghívhatja az őket közvetlenül érintő kérdések vitájára. Az olasz békefeltételeket négy, a románt, a bolgárt és a magyart három, a finnt két nagyhatalom állítja össze. A tanács első, londoni ülészakánának megállapodásai alapján a külügyminiszterek helyettesei azonnal megkezdik a munkájukat Londonban. A tervezetek elkészültekor – legkésőbb 1946. május 1-jéig – a tanács konferenciát hív össze az öt békeszerződés megvitatására, amelyen a tanács öt tagja s az európai háborúban aktívan és lényeges erőkkkel harcoló 16 ENSZ-tagállam vesz részt. A vita figyelembevételével a fegyverszünetet aláíró államok (Olaszország esetében Franciaország is) véglegesítik a békeszerződések szövegét. A békeszerződéseket az értekezleten részt vevő és az illető állammal hadiállapotban levő államok írják alá. A békeszerződéseket azután az illető ellenséges állammal hadban álló többi szövetséges állam elé terjesztik. Amint a fegyverszünetet is aláíró hatalmak ratifikálták, a szerződések hatályba lépnek, majd ratifikálás végett az érintett ellenséges állam elé terjesztik őket.

A moszkvai tanácskozáson a délkelet-európai helyzetet is megvitaták. A Molotovval folytatott december 18-i megbeszélésen Bevin szorgalmazta valamennyi szövetséges csapat kivonását a térségből és az ausztriai megszálló erők létszámának csökkentését. Válaszában Molotov a brit külügyminisztert emlékeztette arra, hogy a szovjet kezdeményezésre vonták ki a csapatokat a szövetséges Csehszlovákiából, Bulgária, Románia és Magyarország viszont az általuk aláírt fegyverszüneti egyezmények értelmében állnak megszállás alatt. A londoni értekezleten a békeszerződésekkel

összefüggésben éppen az amerikaiak (valójában Nagy-Britannia küldöttsége – F. M.) javasolták, hogy a Vörös Hadsereg az Ausztriával összekötő útvonalak biztosítására Romániában maradjon. A szovjet külügyminiszter felhívta Bevin figyelmét arra is, hogy a Vörös Hadsereg jelenléte ezekben az országokban nem akadályozta meg a népakarat megnyilvánulását. A Vörös Hadsereg tartózkodott a belügyekbe való beavatkozástól, mint ahogy ezt – többek között – a bolgár és magyar választások különböző eredményei is bizonyították. Molotov összegezve megállapította: Bulgáriában, Magyarországon, Ausztriában, Finnországban és Perzsiában a népeket hagyták, hogy ügyeiket saját maguk rendezhessék. Sztálin az amerikai külügyminiszternek Magyarországról példáján bizonyította be, hogy a szovjet csapatok nem gyakoroltak nyomást a választásokra: „ténylegesen a Szovjetunió azt tehette volna itt, amit akart, de mégis a választásokon nem a Kommunista Párt, hanem egy másik párt győzedelmeskedett.” A szovjet miniszterelnök kifejtette, hogy „mindössze azt szeretnék elérni, hogy a Szovjetunióval határos, vagy ahhoz közeli államok ne lehessenek a Szovjetunióval szemben ellenségesek.” „Az, hogy milyen pártok kormányozzák ezeket az országokat, azt az illető népeknek kell eldönteniük. A szovjet kormány nézete szerint a kommunista pártokon kívül más pártok is barátiak lehetnek”: „ez természetes igény, mivel sokat szenvedtek a háború alatt Finnországtól, Magyarországtól és Romániától: a magyar csapatok elérték a Don folyót, a román csapatok a Volgát. Ez a magyarázata annak, hogy a szovjet kormány érdekelt ezekben az országokban olyan kormányokat látni, amelyek vele szemben barátiak, lojálisak”⁷³

Több napos vita után az amerikai és angol külügyminiszter meghajolt a szovjet érvek előtt. Sztálin és Byrnes december 23-i megbeszélése után a három külügyminiszter abban is megegyezett, hogy a három nagyhatalom azt tanácsolja a román királynak: bővítse ki a kormányt a Nemzeti Parasztpárt és a Liberális Párt egy-egy, a kormánnyal lojálisan együttműködő képviselőjével. A kormány a lehető leghamarabb rendezzen választásokat valamennyi párt részvételével, biztosítsa a sajtó- és a szó-
-lás-, a vallás- és gyülekezési szabadságot. Visinszkij, Harriman és Clark-Kerr kapott megbízást a lengyel példából ismert feladat végrehajtására. Bukaresti missziójuk teljesítése után az amerikai és az angol kormány kész volt elismerni a román kormányt. A szovjet kormány vállalta, hogy barátilag Bulgáriának is tanácsolja a kormány hasonló jellegű kibővítését. Az amerikai és angol kormány – bizonyosságot szerezve a tanács megfogadásá-

ról – kész volt elismerni a bolgár kormányt is. Az utolsó pillanatban tehát elhárultak az akadályok.

December 23-án a három nagyhatalom a konferencia megrendezésére Franciaországot kérte fel. 1946. január 3-i beleegyező válaszában a francia külügyminiszter tisztázni kívánta a Külügyminiszterek Tanácsa további szerepét a békeszerződések összeállításában, az érintett szövetséges államok meghívásának módját, a döntéshozatali joggal nem bíró konferencia „ajánlásainak” érvényét, a „volt ellenséges” államok képviselőinek meghallgatását s a berlini (potsdami) határozat moszkvai módosítását (amely szerint a végső döntés nem az Egyesült Nemzeteket, hanem a békeszerződések összeállító hatalmait illeti meg). Byrnes a három kormány nevében adott válaszában (1946. január 14.) megerősítette (a fent említett kivétellel) a berlini (potsdami) határozatnak a Külügyminiszterek Tanácsa békerendező szerepére vonatkozó kitételeit, valamint azt, hogy a közvetlenül érdekelt szövetségeseket meghívják a vitára; biztosította a francia kormányt, hogy a konferencián alapos és széles körű vita lesz, s az ajánlásokat, akárcsak azoknak az államoknak a nézeteit, amelyekkel a békeszerződések kötik, figyelembe fogják venni: „Ezeknek az államoknak alkalmazat biztosítanak a békeszerződések megvitatására és véleményük kifejtésére mind a békeszerződés-tervezetek összeállításában, mind a májusi konferencián – ahogy ezt a korábbi, londoni üléseken is megengedték”.⁷⁴ Mindezek alapján a francia kormány 1946. január 17-én elfogadta a Moszkvában kialakított eljárásmodot. Az amerikaiak a békeszerződés-tervezetek elkészítését április elejére tervezték. A békerendezés következő szakasza azonban felborította ezeket az elképzeléseket.

(Tanulmány második, befejező részét következő számainkban közöljük. – A szerk.)

Jegyzetek

1. Dr. Sebestyén Pál 1937-től a Külügyminisztérium nemzetközi közjogi és szerződési osztálya vezetőjeként, miniszteri osztályfőnök rangban részt vett a magyar diplomácia által folytatott fontos tárgyalásokon. Demokratikus, antifasiszta magatartása miatt 1945-ben igazolták, és augusztus 1-jén Gyöngyösi János a Külügyminisztérium adminisztrációjának irányításával bízta meg. 1945–1946-ban titulusa – a francia külügyi gyakorlatnak megfelelően – *secrétaire général* volt.

2. Új Magyar Központi Levéltár. Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztálya iratai (továbbiakban – UMKL) 1119/Bé/1946. Kemény Ferenc jelentése Nagy Ferenc–Gyöngyösi–Molotov 1946. április 15-i moszkvai tárgyalásáról. 2. old.
3. *Fülöp Mihály*: A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés. Külpolitika, 1985/4, 139–140.
4. *Szalai Sándor*: Beszélgetés Groza Péter miniszterelnökkel Románia és Magyarország közös problémáiról. Népszava, 1945. május 20. Idézi: Groza Péter emlékére. Kossuth Könyvkiadó, 1984, 78.
5. *Fülöp Mihály*, i. m.
6. „Erdély” fogalma alatt itt és a továbbiakban – a szovjet, amerikai, angol, francia, román szóhasználatnak megfelelően – az 1920-ban, a trianoni békeszerződéssel Romániához csatolt területet értjük, vagyis a történeti Erdélyt, az ún. Partiumot (keleti részeket) és Bánátot is magában foglaló területet.
7. A román fegyverszüneti egyezmény szövege: *Șt. Lache–Gh. Țuțui*: România și Conferința de pace de la Paris din 1946. Cluj, 1978, 318.
8. Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers 1945, volume V. Europe. (Washington, 1967.) (Továbbiakban F.R.U.S. 1945. vol. V.) 503.
9. Public Record Office, Foreign Office (a továbbiakban F. O.), 371. 48194; R. 5063/5063/67. Sir O. Sargent 1945. március 13-i feljegyzése.
10. *Llewellyn Woodward*: British Foreign Policy in the Second World War. London, 1971. III. kötet, 587–588.
11. FRUS. The Conference of Berlin, 1945. Vol. I. 381. 399–400.
12. FRUS 1944. Vol. IV. 269–270. FRUS 1945. Vol. V. 527, 44. jegyzet.
13. *Csatári Dániel*: Forgószélben. Akadémia Kiadó, Bp. 1969, 461–462.
14. Groza 1945. március 24-én magyar kormányküldöttek előtt kijelentette, hogy „a két kormány és a két nemzet között a viszályokat okozó probléma kikapcsoltnak vehető”. *Közli Lipcsey Il dikő*: Réczei László feljegyzései 1945. márciusi romániai megbeszéléseiről. Történelmi Szemle 1984. 4. sz. 96–117.; ill. UMKL KüM Bé.O. 40.024/Bé/1945.
15. Universul, 1945. június 17.
16. FRUS, 1945. Vol. V. 527–528.
17. UMKL KüM Bé.O. 146/res. Bé/1945.
18. Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban. Összeállította, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Juhász Gyula*. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 159.
19. U. o. G. W. Harrison 1943. június 14-i, F. K. Roberts 1943. június 16-i feljegyzései, 160–161.
20. MacVeagh 1944. április 8-i, 84. sz. távirata FRUS 1944. Vol. IV. 170–172. Lord Moyne kairói, 1944. április 14-i 948. sz. távirata. FO 371 40732.
21. A. Clark Kerr moszkvai brit nagykövet 1944. augusztus 25–26-i 2263–2264. sz. táviratai, FO 37140732. Citizen táviratai, F.O. 1944. augusztus 28-i, 185, 186. sz. C. Hull 1944. augusztus 29-i 2073. sz. távirata, FRUS 1944. Vol. IV. 200.
22. Az amerikai javaslatot 1944. április 19-én a State Department balkáni – dunai régió bizottsága készítette, majd elfogadták a háború utáni tervezéssel foglal-

- kozott bizottságai. Lásd National Archives, Washington P. C. (továbbiakban N. A.) PWC 150 a, 151; CAC 142 b, 183, 184. a.
23. *Juhász Gyula*: Az út vége. Új Írás 1986/3. sz. 82. Idézi az O.S.S. iratot N. A. Wash. D. C. 097.32/093 No. 2417.
 24. John D. Hickerson, az európai főosztályvezető-helyettes emlékirata. F.R.U.S. The Conferences at Malta and Jalta 1945, 247.
 25. Ministère des Affaires Etrangères Archives Diplomatiques (továbbiakban M.A.E.), Europe, 1944–1949, Roumanie, 24. kötet. Sarret 1945. március 14-i, bukaresti 155. sz. távirata.
 26. FRUS 1945. Vol. V. 527.
 27. FRUS The Conference of Berlin, Vol. I. 373. Grew megbízott külügyminiszter 1945. június 8-i 1257. sz. távirata Harriman-nek.
 28. F. O. 371 48192 R 10059. Az 1945. június 7-i angol külügyminisztériumi vita összefoglalója.
 29. N. A. Wash. D. C. 740-00119 Control (Hungary) 5–1545. Grew megbízott külügyminiszter 1945. május 15-i távirata a budapesti amerikai képviselőnek.
 30. MAE AD Série Z Europe, Roumanie, 8. kötet – Sarret 1945. március 21-i bukaresti 157. sz. távirata.
 31. *Lipcey Idikó*, i. m.; Lásd még Groza Péter emlékére. 74.
 32. UMKL KÜM Bé.O. 40.024/Bé./1945.
 33. Népszava, 1945. május 20.
 34. UMKL – KÜM Bé.O. 27/Bé-1946. Gyöngyössi István miniszteri osztálytanácsos 1945. december 14-i feljegyzése a román külügyminisztérium egyik „magyar” referensével az erdélyi kérdés megoldásának lehetőségeiről.
 35. Gyöngyösi János külügyminiszter 1945. április 19. sajtóértekezlete. Új Magyarország, 1945. július 3.
 36. Kertész István 1945. június 1-i feljegyzése. UMKL KÜM. Bé.O. 1/Bé. res. 1945.
 37. U. o.
 38. U. o. A dokumentumot részletesen ismerteti *Balogh Sándor*: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1982, 147.
 39. La Hongrie et la Conférence de Paris Vol. I. Budapest 1947. 7–14. Idézi *Stephan D. Kertész*: Diplomacy in Whirlpool. (Notre Dame University Press, Indiana, 1953.) 262–266.
 40. Teherán, Jalta, Potsdam. Dokumentumgyűjtemény. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1972. 400–401, 415–417.
 41. FRUS 1945. V. kötet, 565.
 42. *Paul D. Quinlan*: Clash over Romania. British and American Policies toward Romania: 1938–1947. (Los Angeles, 1977.) 142–143. FRUS 1945. V. kötet, 579.
 43. FRUS 1945. V. kötet 574–589. J. Paul-Boncour 1945. szeptember 9-i 124, 126. sz. táviratai. MAE AD, Série Z, Europe 1944–1949, Roumanie, 8. kötet.
 44. FRUS 1945. V. kötet, 584. Melbourne 1945. augusztus 21-i 575 sz. távirata.

45. FRUS 1945. V. kötet, 594–595. Byrnes 1945. augusztus 25-i, 457. sz. távirata.
46. FRUS 1945. V. kötet, 603–604. Molotov 1945. szeptember 1-i jegyzéke.
47. FRUS 1945. V. kötet, 606–608. Byrnes 1945. szeptember 4-i távirata.
48. F. O. 371 48224 Politika a dunai államokban. W. G. Hayter 1945. szeptember 12-i, P. Dixon szeptember 16-i feljegyzése.
49. MAE AD Série Z, Europe 1944–1949, Roumanie, 8. kötet. J. Paul-Boncour 1945. szeptember 22-i, 122. sz. távirata.
50. *St. Lache-Gh. Tufui* 188–192.
51. FRUS 1945. Vol. II. 147–149. MAE AD Série Y Internationale 135 CMAE 45/4.
52. PRO, Cabinet Papers, 133. CFM (45/21, CFM/45) 24.
53. *Kertész, Stephen D.*: The last European Peace Conference: Paris 1946. University Press of America, 1985, Lanham, M. D. 70.
54. FRUS 1945. Vol. II. 184, 263, 311–312.
55. MAE AD Série Y Internationale 14.52.5. MAE AD Série Z Europe 1944–1949, Roumanie 29. kötet.
56. FRUS 1945. Vol. II. 253–267.
57. FO 371.48219. MAE AD Série Z Europe, Roumanie, 24. FRUS 1945. Vol. II. 279–282.
58. FRUS VOL. II. 281.
59. MAE AD Série Z Europe 1944–1949, Roumanie, Vol. 8. J. Paul-Boncour 1945. október 18-i 177, 178. sz., 1946. március 27-i, 42. sz. táviratai Tatarescu külügyminiszter nyilatkozatairól. UMKL – KÜM Bé.0. Groza Péter dr. miniszterelnök 1945. november 1-i beszélgetése a magyar menekültügyi bizottság tagjaival 41065/Bé/1945. sz. feljegyzés, 5.
60. MAE AD Série Z Europe 1944–1949, Roumanie 8. kötet. J. Paul-Boncour 1945. október 18., 177–178. sz. távirata.
61. L. A. Squires, a budapesti amerikai követség titkára 1945. novemberben tett említést az erdélyi vitáról magyar külügyi tisztviselőnek. (Szegegy-Maszák Aladár közlése.)
62. UMKL KÜM Bé.0. 77/res. Bé/1945. Kertész István 1945. szeptember 19-i feljegyzése.
63. UMKL KÜM Bé.0. „Románia és Magyarország közötti viszony”. 1945. augusztus 29-i 41.095/Bé-1945. feljegyzés; „A magyar–román vámunió vázlata”. 1945. szeptember 18.
64. UMKL – KÜM Bé.0. Gyallay-Pap Domokos 1945. október 11-i feljegyzése. 40705/Bé – 1945.
65. UMKL – KÜM Bé.0. 41.065/Bé-1945. sz. idézett feljegyzés.
66. Vásárhelyi Miklós beszélgetése Petru Grozával. Szabad Nép, 1945. december 20. A határkérdés lezártságáról szólól román nyilatkozatokat lásd még Népszava 1945. május 20, valamint Groza és Tătărescu 1945. augusztus 23-i beszédeit.
67. UMKL – KÜM Bé.0. 38/Bé – 1946. 33030/pol. – 1945. sz. 1945. december 30-i jelentés.

68. UMKL – KÜM Bé.0. Hozzászólás a békeelőkészítő elgondolásokhoz. 48/res. Bé/1945. sz. 1945. augusztus 1. Az erdélyi kérdés megoldásai 40.368/Bé/1945. sz. 1945. augusztus 23. Magyarország igényjogosultsága a Partiumhoz. 40.386/Bé/1945. sz. 1945. szeptember 14. Javaslat a Románia és Magyarország közötti viszony rendezésére. 64/res. Bé./1945. sz. 1945. október 3.
69. UMKL – KÜM Bé.0. XIX. J. I. a. I–5. Kertész István 1945. december 28-i levele Tildy Zoltán miniszterelnökhöz. (151/res-Bé/1945.)
70. *Dr. Várkonyi Péter*: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1948. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 79.
71. FO 37148220. W. S. Williams 1945. decemberi R 21263 sz. feljegyzése „Politika Románia és Bulgária irányában” címmel. The Foreign Office and the Kremlin British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941–45. Cambridge University Press, 1984., 266.
72. FRUS 1945. Vol. II. 610–671.
73. Public Record Office, Cabinet Papers, 133. Molotov–Bevin 1945. december 18-i, Sztálin–Byrnes 1945. december 23-i tárgyalásai.
74. MAE AD Série Y Internationale 1944–1949. június, (52.5) 127.

ERDÉLY A ROMÁN NÉP TÖRTÉNETÉBEN*

(Universitatea „Al. I. Cuza” Iași, Facultatea de istorie și filosofie, Dezbateri istoriografice, V. Transilvania în istoria poporului român, Iași, ianuarie 1986, Coordonatori: V. Cristian, I. Agrigoroaiei, M. Cojocariu, 54.)

(„Al. I. Cuza” Tudományegyetem, Iași, Történelem-filozófia kar, Históriagráfiai viták, V. Sorozat, Erdély a román nép történetében, Iași, 1986 január, Szerkesztették: V. Cristian, I. Agrigoroaiei, M. Cojocariu, 54.)

Románia egyik legfontosabb egyetemi központja Moldva székvárosa, Iași, vagy Jász, Jászváros, ahogyan mi, magyarok ismerjük. A mai Tudományegyetem, amely nemrég ünnepelte fennállásának 125 éves évfordulóját, az alapító fejedelem, Al. I. Cuza nevét viseli. Tevékenységében a történelem oktatása jelentős helyet foglalt és foglal el. Ennek kezdete 1843, Mihail Kogălniceanu híres beszéde a történelem tanításának szükségességéről és ismeretének fontosságáról, amely az Egyetem elődjének számító Academia Mihăileană főiskola megnyitásán hangzott el. 1860 után a iași-i Egyetemen olyan nevek álltak Klió szolgálatában – hogy csak a fontosabbakat említsük – mint: Titu Maiorescu, A. D. Xenopol, Ilie Mînea, Andrei Țepeș, Gheorghe Brătianu, Ilie Gramadă, M. Petrescu Dîmbovită és mások.

A történelem-filozófia karon 1986. január 15-én *Erdély a román nép történetében* címmel kerekasztal beszélgetést tartottak, amelynek anyagát röviden ismertetjük.

A bevezetőben *Vasile Cristian* kiemelte a téma fontosságát az egyetemes és a nemzeti történelem megismerése szempontjából. A megbeszélés célja: a tudományos kutatás fényében bemutatni Erdély történetét, amely a kutatók állandó figyelmének örülhetett. Ennek eredményei azon szintézisek, amelyek Erdély egészére vonatkoznak (*Șt. Pascu*: Mit jelent Erdély?; *Ilie Ceaușescu*: Erdély – ősi román föld), vagy amelyek besorolják a román nép általános fejlődésébe (*Mircea Mușat, Ion Ardeleanu*: A géta-dák államtól az egységes román államig; *Dinu G. Giurescu*: A románok képes története). A külföld érdeklődését Erdély történelme iránt R. W. Seton-Watson, Andrew Mc Kenzie és Keith Hitchins neve bizonyítja.

„Egyes kutatók, főképpen magyarok, érezhetően eltávolodnak az igazságtól, meghamisítják azt. . . . Egyes jelenkori magyar történészek polgári történetírók téziseit átvéve a mi történelmünket továbbra is elferdítve mutatják be, főleg egyes alapvető kérdésekben, mint: a román nép eredete, folytonossága a régi Dácia területén,

* A tájékoztató jellegű *beszámoló* igyekszik hűen visszaadni a különböző állásfoglalások nyelvezetét is.

Erdély középkori és újkori státusa, román–magyar kapcsolatok a két világháború között, stb.” (2–3. o.) Ennek okai az ismeretlenség, az irigység, az előre kialakított vélemények, „az emberi tehetetlenség” (Miron Costin, 2–3. ol.).

A továbbiakban V. Cristian Erdély történeti földrajzának rövid elemzését adja. Kedvező feltételei alapján Erdély már kezdettől lehetőséget adott az emberi életnek. Fejlődési ritmusa felgyorsult már a „neolitikus forradalommal”, fontos volt a géta–dák periódus, „Erdély hegyei alkották Burebista és Decebal központsított államának magvát. . . . Dácia római hódításának központja szintén Erdély volt. Ez volt a dák–római szimbiózis olvasztótégelye, amely a román kontinuitás alaptüzelye is lesz.” (6. o.) Ezt a kutatások (elsősorban régészeti) eredményei bizonyítják.

Erdély fejlődési sajátosságai Cristian szerint „csak sajátosságok, nem érintik a lényegét, amit Erdély alkot a román föld részeként. Ezt a konklúziót eredményezik – a kutatások alapján – a további hozzászólások is”. (6. o.) Ezek, az időrendi kritérium alapján, néhány alapvető kérdésre vonatkoztak.

Ókor történet kutató nem szólt hozzá a témához. Valószínűleg ezért *Ion Toderușcu* foglalkozott a kutatási területét megelőző időkzakkal is, és összefoglalta az őslakosság folytonosságának bizonyítékait:

- „– a régészeti kutatások eredményei;
- az Erdélyre vonatkozó első dokumentumok azt a tényt közlik, hogy az itteni lakosságot főleg románok alkotják (A. D. Xenopol);
- a kenézségekbe, vajdaságokba való szerveződés a román lakosság régiségével magyarázható (I. Lupaș);
- a magyar krónikások minden Erdélybe bevándorló népet a magyar uralom megteremtése után említettek, kivéve a románokat. Ellenkezőleg, őket őshonosoknak tartják (D. Onciul);
- a Galiciába bevándorló románokat úgy említik, mint jövevények, telepések. Az erdélyi románokról nincsenek ilyen forrásaink. Vajon mi a magyarázata? (N. Iorga);
- a magyar uralom kezdetekor a románok Erdélyben jelentős jogokat élveztek, ami szintén bizonyítja régiségüket (A. D. Xenopol);
- a román falvak morfológiája a folytonosság újabb bizonyítéka . . . A tömegesen bevándorló népesség nem a természetileg védett helyekre telepedik, hanem azt előre megállapított szabályok szerint telepítik (Șt. Pascu, VI. Hanga);
- a helynevek és víznevek lenyűgöző arányban románok. A hegyvidéki magyar helynevek gyakran a régiek tükörszavai (A. D. Xenopol);
- a görög–szláv szertartás egysége a románoknál bizonyítja, hogy a szláv nyelvű szertartásrend megelőzi Erdély magyarok általi elfoglalását. Bevándorlóknak nem sikerült volna ilyen „reformot” végrehajtani Szent István apostoli koronájának gyámsága alatt (P. P. Panaitescu);
- a történelmi logika jogosítja – azt hisszük – a kérdést: milyen érdeke lehetett a románoknak, hogy elhagyják a Dunától délre fekvő területeket, ahol több száz éven át, míg a kontinuitást ellenzők ott „tartották”, volt értelme életüknek, és jöjjenek egy idegen elnyomás alatt levő területre? Ismeretes az egyéni és tömegpszichológiai tanúsága, hogy a szabadság mindig elsőrendűbb az anyagi jólétnél;

– gyakran felvetődött a kérdés, hogy a románokat (nemcsak az erdélyieket), miért említik az oklevelek olyan későn? A válasz csak egy lehet: a békés népeségek nem kerültek azok látókörébe, akik az eseményeket feljegyezték. Létezett egy valódi előszeretet a háborús, katonai tények, népeségek tömeges helyváltoztatása iránt. A dunai térség, ahol ezer éven át a vándor népek egymást követték, a korabeli forrásokban különböző néven szerepel: Gótok,- Gepidák,- Avarok,- Kunok,- Tatárkországa. Ezen megnevezések megtévesztők, hiszen palástolják a helyi etnikai valóságot (L. Musset)". (7–8. o.)

Toderaşcu szerint a régészeti források igazolják Anonymus krónikáját. Szerinte a középkor első századaiban Erdély politikai szervezetei a magyar hódítás miatt nem egyesülhettek egy román államba. Erdély a hódítás után is megőrizte egyéniségét, önállósági törekvése politikai életének alapvető jellemvonása marad. Önállóságát a magyar történetírás is jelezte (Szilágyi Sándor, Cholnoki Jenő, Endes Miklós).

Annak ellenére, hogy a románokat kizárták a politikai életből (bár léteztek, mint etnikai, társadalmi és felekezeti valóság), számukra fontosnak tartja Vitéz Mihály erdélyi bevonulását, ami „megrendítette a magyar nemesség mindenható-ságát”. (11. o.)

Tisztelet és méltóság a románok számára a Habsburg uralom alatt sem létezett. Ennek következménye a román nemzeti mozgalom politikai kezdete Inochentie Micu-Klein vezetésével, aki összefoglalta „az erdélyi románok kérdését összefüggő rendszerbe, megfogalmazván a célkitűzéseket és az alapvető bizonyítékokat” (D. Prodan). (12. o.)

Vasile Neamţu szerint az erdélyi román elem ellenállása és fennmaradása azzal is magyarázható, „hogy elszakíthatatlan kapcsolat fűzte a Kárpátokon kívül élő románokhoz”. (12. o.) A Kárpátokon átvezető utak számosak és látogatottak voltak. Az együttműködés gazdasági, katonai és kulturális téren valósult meg, aminek számos bizonyítéka maradt fenn.

Georghe Platon a 18. század fontosságát hangsúlyozta. Ez a század szintézist eredményezett, amelyben létrejött a nemzet, a román közösség magasabb fokú kifejezése. Ebben az időszakban „Erdély – *laboratorium*, ahol meghatározódott és kialakult a román tudat”. (15. o.) Néhány szép idézettel emlékeztet Erdély szerepére a román nemzeti és szellemi életben, majd a 18. század jellemzőire tér ki.

Ilie Bădescu szociológus nyomán említi az „*átkulturálódást*” jelenséget, amely a román szellemi hozományt kidolgozó központ fokozatos áttelepedését jelenti a hegyek egyik oldaláról a másikra (a Fejedelemségekől Erdélybe és onnan vissza). Az átkulturálódás lényege: „az etnikai tudat szempontjából a román társadalom homogenizálódása valóságos volt, mielőtt a nemzet a fogalom modern értelmében létrejöhet volna”. (16. o.)

A 18. századi „második hullám” idején (Alvin Toffler meghatározása), a román társadalomban kettős folyamat zajlik: a román nyelv homogenizálódása, és a román világ beilleszkedése az európai gazdasági, politikai és szellemi közösségbe. Erdély földjén lejátszódott jelenségek és események hangsúlyozzák központi román szerepét. Az a tény, hogy Erdélyben az etnikai hovatartozás érzése erős volt, fenntartotta az ellentéteket. Ennek következménye a nemzeti szolidaritás és politikai harc, amely által a román nemzet – a század szellemében – megpróbál kiemelkedni

alárendelt szerepéből, amelybe kényszerítették. Az idegen uralom ellen irányult nemzeti politikai programjuk, amit Inochentie Micu vázolt és amely a Supplex-ben tökéletesedett ki.

Az Erdélyi Iskola tevékenységének következményei kiterjedtek az egész románságra. Továbbá fontos mozzanatot jelentett az 1784-es felkelés, „amely alapul szolgált a 19. század megújító forradalmainak”. (21. o.)

A Supplex (1791) lezárt egy századot és a román cselekvést jövője felé irányította. Minden nehézség ellenére „Erdély mégis megőrizte lényét. Nagylelkű szíve mindig életképes energiával táplálta a román közösséget, fenntartván a nemzet erejét és jövőjébe vetett bizalmát”. (21. o.)

Vasile Russu a nemzet és tudat alakulását elemezte a 19. század folyamán, és a román-osztrák–magyar kapcsolatokra igyekezett szűkíteni hozzászólását.

A 19. században Erdély fontos szerepet kap a románok jövőjére vonatkozóan. A század első évtizedeiben az erdélyi románoknak vissza kellett utasítaniuk Nagy-magyarország „csalóka tervének létrehozását” (23. o.) és céljuk Dákó-Románia létrehozása lett. Így „a jelen és jövővel kapcsolatban teljesen ellentétes felfogású két nemzet jött létre” (23. o.) és kereste érvényesülését. A magyarosítás szempontjából az 1842-ben elfogadott törvény játszott szerepet, míg ellene a románok (Simion Bărnuțiu) és szászok (Stephan Ludwig Roth) tiltakoztak. Az ellentmondások fokozatosan elmélyülnek, amit az 1848–49-es forradalom bizonyít. Erdély Magyarországgal történő egyesülésével a románok „nem hagyták magukat sokáig becsapni” (26. o.), és nemzeti szabadságukat társadalmi felszabadulásuktól tették függővé. Ezt fogalmazták meg 1848 májusában Balázsfalván. Társadalmi és nemzeti cékitűzéseik megvalósítása sok akadályba ütközött, elhárításukra a fegyveres harcot is vállalták. A forradalom bukása után bevezetett önkényuralom sem tudta elnémitani a román nemzeti követeléseket. Moldva és Munténia egyesülése után – amit Ausztria sem tudott megakadályozni – a bécsi udvar liberálisabb rendszert vezetett be (1860–1867). A szebeni országgyűlés után a románokat egyenlő jogúaknak ismerték el. A magyar politikusok kiegyeztek az osztrákokkal, de ennek feltétele Erdély autonómiájának teljes felszámolása volt.

„Az 1867-es kompromisszum Magyarországon a magyar elem a nemzetiségekhez viszonyítva csak 30%-ot képviselt. És ez a kisebbség, a „történelmi jog” és civilizációs hivatás jegyében megpróbálta erővel elmagyarosítani a 70%-ot kitevő idegen etnikai közösséget, népességét egy olyan fura típusú államnak, amely egy hanyatlásban levő birodalom válságainak köszönhetően jött létre, amely már régóta Európa legbetegbe emberévé vált.” (34. o.)

A nemzeti jogokért folytatott harc természetes következménye lesz Ausztria–Magyarország felbomlása 1918-ban.

Ion Agrișoroaiei szerint az 1918-as „Nagy Egyesülés . . . egy szükséges történelmi folyamat eredménye”. (37.o.) Az egyesülés és az utána következő reformok „nagyvonalakban polgári-demokratikus forradalom célkitűzéseinek a megvalósítását jelentették”. (37. o.)

1918 után Erdély ipara és kereskedelme fellendült. Fejlődtek a fontosabb ipari központok, megélénkült a szénbányászat és a gázkitermelés.

„Amint a mi újkeletű történetírásunk bemutatta, a két világháború közötti időszakban, az Egyesülés előtti évekhez viszonyítva, jelentős sikereket értek el az ipar, városfejlesztés, tanügy és kultúra fejlődésében, ezek gyümölcseit élvezhették úgy a román nép, mint az együttélő nemzetiségek. A kiadványok egész sora is megjelent ezen nemzetiségek nyelvén. Az Egyesülés előtti Erdélyben 15 magyar nyelvű napilap létezett, de ezek száma 1936-ban 53-ra emelkedett. 1919 és 1933 között körülbelül 5000 tudományos és irodalmi mű jelent meg magyar nyelven Erdélyben, sokkal több, mint az előző 50 évben.” (40. o.)

A trianoni szerződés után a magyar reakció élénk revizionista hadjáratot indított. „A horthysta szervek és szervezetek, a kémkedés sajátos eszközeivel és a sovinizmus beoltásával az erdélyi magyarokba és székelyekbe, azt követték, hogy elrontsák a viszonyt a románok és az együttlakó nemzetiségek között, a hamis történelmi tételeket szaporították a félrevezetés céljából, a magyar népeiséget revizionista akciókra és a román állammal szembeni törvényes kötelezettségek alóli kibújásra uszították.” (41. o.) Ezzel szemben a román diplomácia a nemzeti érdekek védelmében, az ország területi épségének megőrzésén fáradozott.

Az új körülmények között Erdély – mint román föld – jelentős szerepet játszott. Ennek eredménye az egész románság nagyarányú tiltakozása az 1940-es bécsi döntés ellen. „Más történelmi körülmények között, nagy és újabb erőfeszítések eredményeképpen a román nép visszakapta természetes jogait Erdélyt illetően, amit az 1947 februárjában aláírt szerződések nemzetközileg elismertek.” (42. o.)

Gheorghe Tănase a történelem tanítására vonatkozólag néhány módszertani útmutatóval szolgált:

- csökkenteni kell az eltolódásokat a történelmi kutatás és a történelem, mint tananyag között;
- az Erdélyre vonatkozó történelmi lecke legyen tudományosan megalapozott, elevenítse fel az eseményeket színesen, de kritikus ítélettel, legyen meg az összhang a nemzeti és egyetemes történelem között;
- a tanításban minden témát át kell fogni;
- a román társadalom fejlődésének egységes elemzése az egész ország területére vonatkozik;
- interdiszciplinárisan lehet elemezni új témákat is (pl. „Erdély Közép-Európa része? Nem. . . . A tanár tárgyalhat új témát *A román föld* címmel”). (44. o.);
- Erdély történelmének tanításakor rendszerezni kell a tanulók ismereteit.

Kérdések hangzottak el Anonymus krónikájára, Románia és Erdély történelmének magyarországi tanítására vonatkozóan.

A válaszban *I. Toderăşcu* közli R. Rössler, Hóman Bálint és Györffy György álláspontját a krónikával kapcsolatban. A történelem tanításával kapcsolatban kifejti, hogy a magyarországi tankönyvek nem kezelik helyesen a tényeket és szórványosak a románok történetét illetően.

A második kérdésre adott választ *V. Cristian* kiegészíti. A magyar tankönyvek nem tárgyalják külön Magyarország történetét és az egyetemes történelmet, ami által a saját nép története nagyobb helyet kap. Erdély történetét Magyarország része-

ként ismertetik. „Ami Erdély újkori fejlődését illeti, a pontatlan megítélések folytatódnak, főleg a románok helyét és szerepét illetően.” (49. o.) Elismeri, hogy az újkort tartalmazó tankönyvek helyesen elemzik a nemzetiségek harcait, de ez a látásmód nem érvényesül a jelenkor megírásában.

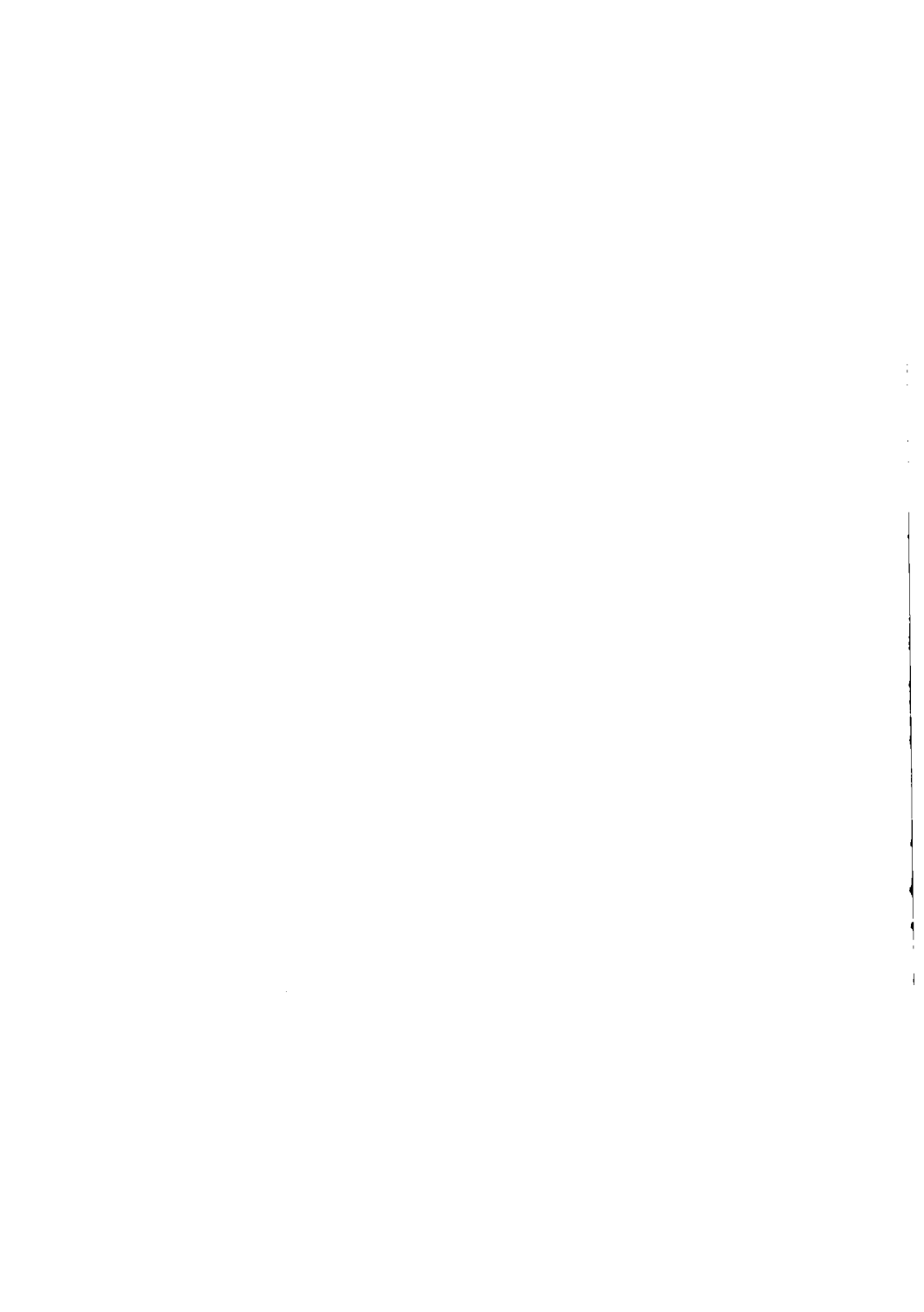
A befejezésben *V. Cristian* hangsúlyozza az erdélyi román parasztság és értelmiség szerepét a román történelem alakulásában.

Hadd zárjuk az ismertetést *V. Cristian* bevezetőjéből idézett mondattal: „Az igazi történész lényeges hivatása éppen az igazság keresése, az egyetlen, amely életképes, és ennél fogva a társadalmi haladást és a népek közti közeledést szolgálhatja”. (3. o.)

(-y -a)

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg Budapesten:*

	Telefon:
V. Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR ÜZLETKÖZPONT, Örs vezér tér Magyar Jakobinusok tere, Déli pu.	843-160/69
Szt. István krt. 25.	—
I., Bem u. 9.	314-334
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	352-346
V., József nádor tér 1.	181-401
CORVIN Áruház	185-850
Lenin krt. 17.	335-551
Hegedűs Gyula u. 43.	423-551
Baross u. 59.	491-505
SKÁLA Áruház	131-286
Petőfi S. u. 17.	852-013/28
XV., Rákosfalva park 3/c.	189-013
Hírlapbolt (KHI), V., Bajcsy-Zs. út 76.	847-274
	116-269

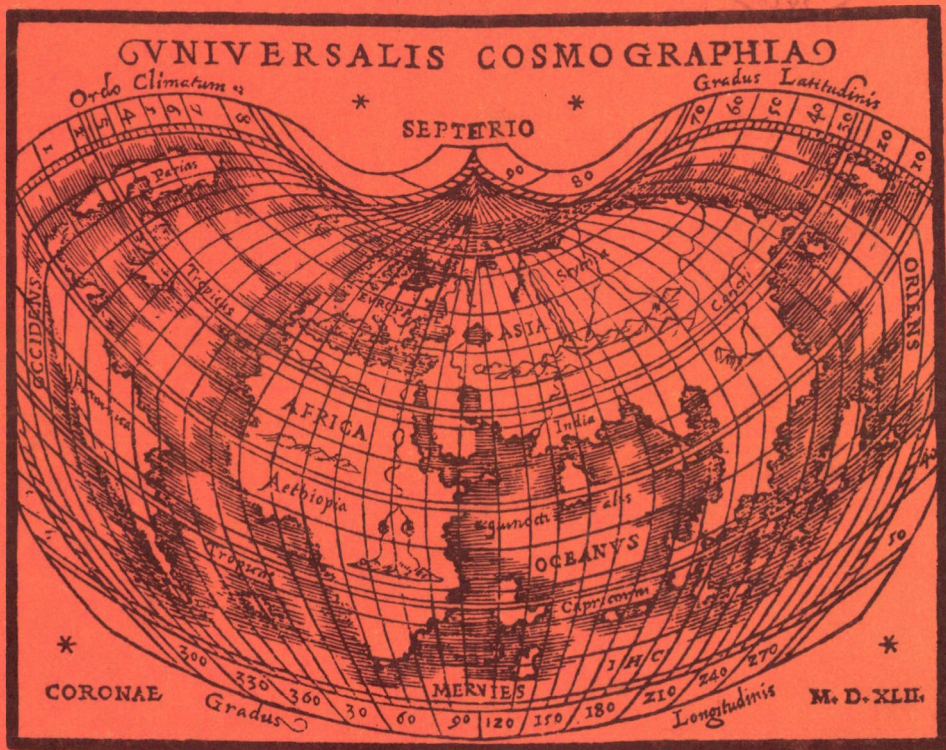
Ára: 30,- Ft

5779

1307

VILÁGTÖRTÉNET

1088 MAR 25

1987/4.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Vadász Sándor: A francia forradalom a vádlottak padján?	3
Hahner Péter: A nagy francia forradalom, a polgárság és a kapitalizmus (Egy historiográfiai vita története)	47
Majoros István: Franciaország és a bolsevikok (1917 október – 1918 március)	75
Tagányi Zoltán: A társadalmi formáció módszertani és elméleti kuta- tása az NDK-ban	94
Hannelore Lehmann: Jan Amos Komensky és Gottfried Wilhelm Leibniz béketerveinek érintkezési pontjai a török, a pogány és a béke kérdéseinek tekintetében	102
Tomka Béla: Vita a weimari köztársaság bukásának gazdasági okairól . .	110
Szabó Miklós: Nyugatnémet vita az újabbkori német történelemről . . .	131

Könyvszemle

A. Sz. Mül'nikov: <i>Legenda o ruszskom prince (Ism.: Niederhauser Emil)</i> ; P. R. Magocsi: <i>Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North-America, Ism.: Niederhauser Emil)</i>	143
Jean Maitron (1910–1987) (<i>Jemnitz János</i>)	146
Ránki György (1930–1988) (<i>Niederhauser Emil</i>)	149

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
 II.28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

12

8817813 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

VADÁSZ SÁNDOR

A FRANCIA FORRADALOM A VÁDLOTTAK PADJÁN?

Bár Franciaország története köztudomásúlag bővelkedik forradalmokban, a vitában résztvevő francia történészek és publicisták – a 19. századi historiográfiában kialakult gyakorlatot követve –, „francia forradalom” alatt a 18. századit értik, ezért az egyszerűség kedvéért mi is ezt a megjelölést használjuk.

Amint ez Edgar Faure-nak a dokumentumok közt szereplő nyilatkozatából kitűnik, a vezetése alatt álló, a bicentenárium megünneplésére létrehozott állami bizottság a köztársaság elnökével egyetértésben arra törekszik, hogy az 1989-es megemlékezések a nemzeti konszenzus jegyében menjenek végbe. Evégből Faure a „haszontalan viták” elkerülésére, illetve beszüntetésére szólított fel. Csakhogy a forradalom történetének művelői között sohasem volt teljes konszenzus. A mai polémiákban gyakran történik hivatkozás Georges Clémenceau híres kijelentésére: „La Révolution est un bloc.” A forradalmat egységes, megbonthatatlan egésznek értelmezni, vagyis tömbszerűen kezelni, vagy ezt tagadva, a törésvonalakat keresve részekre szabdalni: pontosan ez a kérdés, a válaszadás mikéntje bizonyul vizválasztónak akár a múltat, akár pedig a jelent tekintjük.

A legelső történész, aki a forradalom globalitásának elvét védelmezte, A. Thiers volt, természetesen még eszmei fejlődésének legelső, liberális korszakában, tehát az 1820-as években. Azt a felfogást képviselte, hogy a forradalom túlkapásai az események „ellenállhatatlan hatalmának” elkerülhetetlen következményei voltak. Akire napjainkban a baloldali történészek sokszor hivatkoznak, a romantikus szemléletéről ismert, egyben a forradalmi historiográfia demokratikus irányzatát megalapozó J. Michelet felfedezte a népet. Ez utóbbit tartotta a főszereplőnek a forradalomban és ennek a megállapításának horderejét nem csökkenti, csupán motiválja az a vitathatatlan tény, hogy ő a népet nem valóságos helyzete és szükségletei alapján vizsgálta. Őt követte A. Aulard a Párizsi Kommün leverését követő évtizedekben. Aulard volt az első tudós szaktörténész a forradalomnak, őt nevezték ki 1886-ban a Sorbonne-on létesített, a szóban forgó korszak történetével foglalkozó tanszék első vezetőjének. Mint minden igazán nagy egyéniség, iskolát teremtett maga körül, nemcsak önálló műveivel, hanem a legalapvetőbb források kiadásával is a politikátörténet első számú képviselőjének a rangjára

emelkedett. Politikailag elkötelezett történész volt, J. Gambetta híve, ily módon a mérsékelt polgári republikanizmust képviseli az elődök közt.

Külön hely illeti meg ezen a palettán J. Jaurès-t. A polgári világból jött és a munkásmozgalomhoz csatlakozott Jaurès már művének címével ellenérzéseket váltott ki a kortársak egy részéből: A francia forradalom szocialista történetét írta és szerkesztette, a sorozat első négy kötete az ő keze munkája. (Párizs, 1901–1904.) A *szocialista* jelzővel azt kívánta kifejezni, hogy szocialista nézőpontról akarta elmesélni a népnek: munkásoknak és parasztoknak mindazokat az eseményeket, amelyek 1789 és a 19. század vége között játszódtak le Franciaországban. A forradalom történetét tehát összekötötte saját korával, mert azt akarta bebizonyítani, hogy a szocializmus minden lényeges eleme felfedezhető a nagy forradalomban. Nagy újítása az volt, hogy az Aulard által piederasztálra emelt politikatörténetről a hangsúlyt a gazdaság- és társadalomtörténetre helyezte át, nagy figyelmet szentelve a népi mozgalmaknak. Az ő ösztönzésére mások is ebbe az irányba fordultak, elegendő itt G. Lefebvre és A. Soboul nevét megemlíteni. A jelenlegi heves polémiák szemszögéből nézve nagy súllyal esik latba Jaurès kiállása Robespierre mellett. „Én Robespierre-rel vagyok és az ő oldalán fogok ülni a Jakobinus Klubban.” Elfogadta, magyarázta a jakobinus diktatúrát, érzelmileg is azonosulni tudott azokkal a jakobinus vezérekkel, akik 1793 nyarán és őszén élet-halál harcot vívtak a belső ellenforradalommal és az intervenciók erőivel. A Francia Kommunista Párt itt közölt állásfoglalásából is az derül ki, hogy a francia szocialisták a mai belpolitikai helyzetben aligha vállalhatják-vállalják Jaures eszmei-politikai örökségét. Egy sokatmondó tény: a Szocialista Történet új-bóli megjelentetésére nem a szocialisták, hanem a kommunisták vállalkoztak (Messidor kiadó).

A 20. századi történetírást három markáns név fémjelzi: az Aulard-tanítvány A. Mathiez-é, G. Lefebvre-é és A. Soboul-é. Mathiez-t mesterétől eltérően, erősen megérintette a marxizmus szele, sőt egy ideig a FKP-nak is tagja volt, de később kilépett onnan. A Robespierre-ista Társaság megalapításával és folyóirata, az Annales révolutionnaires (később Annales historiques de la Révolution française) megjelentetésével (1908) óriási szolgálatokat tett elsősorban a kutatásnak, de a francia nemzettudat alakításának is.

G. Lefebvre tovább tágitotta a francia forradalomra vonatkozó ismereteink körét. „Az agrárkérdés a terror időszakában” (Strasbourg, 1932) című műve úttörő a maga nemében, ő emelte fel a parasztságot a vizsgálható témák szintjére, egyszóval új diszciplínát teremtett.

A három felsorolt történész közül Soboul neve a legismertebb a szélesebb magyar olvasóközönség számára. A magyarázat kézenfekvő: könyvkiadásunk – Mathiez méltánytalanul elfeledett szintézisén kívül – legfőképpen az ő néhány művének lefordításával akart törleszteni egy régi adósságból, így elsősorban az egymást követő tanárnemzedékek Soboul összefoglaló munkáját forgatták. Nagyok az érdemei. Ha a francia történettudomány által óriásnak tartott Michelet magát a (differenciálatlan) népet, Lefebvre pedig a parasztságot fedezte fel a tudomány számára, Soboul a főváros sans-culotte-tömegeinek szociális összetételét, az őket mozgató érdekeket, ideológiákat és politikai cselekvéseket feltárva újabb, nagy fehér foltot törölt le a forradalom térképéről. Igaza van M. Vovelle-nek, tanítványának és utódának abban, hogy neve úgy fog fennmaradni, mint a párizsi sans-culotte-ok történészé. Mindvégig hű maradt Robespierre-hez és a jakobinizmushoz, igényt tartott a „jakobinus történész” elnevezésre. Következtesen szembeszállt minden olyan kísérlettel, amelyik kikezdte a nagy forradalom totalitását, tagadta sajátosan francia jellegét, ugyanakkor nagy figyelmet fordított annak nemzetközi hatására, a forradalmi eszmék kisugárzására. Az 1982-ben elhunyt történész helyét már a nekrológok kijelölték Michelet, Aulard, Jaurès, Mathiez és Lefebvre, tehát a legnagyobbak oldalán.

A francia forradalom historiográfiájának azonban másik vonulata is van. Érdekes, hogy a liberális-demokratikus-marxista irányvételű feldolgozásokat magában foglaló progresszív irányzattal szemben annak a kezdőpontja Angliában keresendő, s ami a legutóbbi évtizedeket illeti, az angolszász történetírók jócskán kivették a részüket a forradalom elleni támadásokból. Az angol E. Burke 1790 novemberében tette közzé *Észrevételek a francia forradalomról* című könyvét, amely a francia történészek egybehangzó véleménye szerint a különböző színezetű royalisták, sommásan az ellenforradalmárok politikai bibliája lett. Hogy wigh barátainak lelkesedését mérsékelje, Burke azzal vádolta meg a „sötét vidéki ügyvédek” (hányszor fog még elhangzani ez a cseppet sem hízelgő minősítés!), a „falusi káplánokat”, hogy el akarták törölni a múltat, Franciaországot „fehér lappá” átalakítva, amelyre tetszésük szerint „firkálhattak” bármit. Olyan alkotmányos rendszert kíséreltek meg létrehozni, amelynek semmi köze nem volt a „természethez”, kizárólag az ő „metafizikus absztrakcióikhoz.” Egy másik lényeges érve szintén közkinccse lett részint a korabeli francia ellenforradalmi gondolkodásnak, részint a 19. század második felében elburjánzó jobboldali koncepcióknak. E szerint az érv szerint a forradalmárokból álló törvényhozó testületek a valóságos ember helyébe az elvont gyént állították.

A második császárság idején, 1856-ban jelent meg A. Tocqueville „A Régi Rend és a Forradalom” című műve. A könyv címe némileg sejteti Tocqueville felfogását, hogy ti. a monarchikus államrendben már megkezdődött a fejlődést gátló akadályok leépítése, ilyenformán 1789 után nem történt más, mint a korábbi lassú (reform) munkálatok folytatása, következésképpen a forradalomra egyáltalán nem volt szükség ahhoz, hogy a polgárság hatalomra kerüljön. Könnyű belátni, hogy egy ilyen megközelítés napjainkban erősen felértékelődik konzervatív körökben.

Sorban a következő E. Quinet, aki 1865-ben jelentette meg *A Forradalom* című művét két kötetben. Az ő esete eléggé ellentmondásos. Michelet barátja, kispolgári demokrata, III. Napóleon ellenfele, ezért az 1852. december 2-i államcsíny után emigrált. Fellépett a katolikus reakció ellen. Könyve nagy vitákat váltott ki a második császárság utolsó éveiben. Ezeknek a dokumentumait gyűjtötte össze és publikálta – egy több mint 100 oldalas magyarázó résszel ellátva – F. Furet. (*A baloldal és a forradalom a XIX. század közepén. Edgar Quinet és a Jakobinizmus kérdése 1865–1870.* Párizs, 1986.) Az olvasóban önkéntelenül felmerül a kérdés: miért kapcsolta be Furet a napjainkban folyó vitába a tulajdonképpen már elfeledett Quinet-t? Miután sorra veszi a század derekán működő három legjelentősebb historikust, Michelet-t, Tocqueville-t és Quinet-t, Furet maga szolgál magyarázattal: „Michelet és Tocqueville szerint a forradalom mint egységes egész fogható fel, sőt így kell felfogni. Quinet esetében a forradalom szakaszokra bontott és ellentmondásos értelmezést kap, az események lefolyása ellentétes jelentéseket hordoz, 1793 következik 1789-re ... Ő a restauráció liberális történészeihez hasonlítható, mivel a nemzeti történelem kedvelt megközelítése megegyezik az övékével. Ez 1789, s mint ők, megveti az 1793-as diktatúrát. Ő azonban mérhetetlenül radikálisabban fejezte ki a két szakasz közötti ellentétet.” (112. old.) A legutolsó mondat tartalmazza Furet mondanivalójának leglényegét, azt, hogy Quinet volt az első, aki antagonisztikus ellentétet állított fel 1789 (demokrácia) és 1793 (diktatúra) között, szakítva a forradalomnak, mint egységes történeti jelenségnek az értelmezésével. Ez teszi a több mint egy évszázaddal korábban megjelent művet időszerűvé – és felhasználhatóvá.

Az 1871-es Párizsi Kommün heteiben elszenvedett sokkhatás érződik H. Taine szemléletén. *A jelenkori Franciaország születése* című sorozatának első kötete 1875-ben, a monarchista és a köztársasági erők kiélezett harca idején látott napvilágot. Taine azt állította magáról, hogy a természetudós exaktségával vizsgálja tárgyát, a valóságban azonban a pszichológiai

módszert alkalmazta. Nem fejtette ki az események menetét, ehelyett az egyes személyek és irányzatok jellemzésére összpontosított. Tipizált, de ez a törekvése nem eredményezett élethű portrékat, hanem erős torzításokhoz vezetett. Gyűlöletének célpontjáról, a népről csak mint „csőcsélékről”, „vad csordáról” nyilatkozott. A jakobinust külön pszichológiai típusnak tekintette, aki doktrinér módon gondolkodott, nem ismerte fel a nép tényleges szükségleteit, benne kizárólag eszközt látott saját céljai elérésére, és ennek érdekében nem riadt vissza a legszélsőségesebb demagógia alkalmazásától sem. A „jakobinus” tehát gyűjtőfogalomként szolgált nála, politikai értelemben az „örjögő” kisebbség szinonimája, akivel az „okos” emberek óriási többségét állította szembe. A jakobinus kisebbség terrorizálta a többséget. Nem csodálható, hogy a hajdani liberális eszményeit megtagadó nagypolgárság és nemesség a korszak vezető ideológusaként ünnepelte Taine-t, akinek a hatása különben (milió-elmélet) messze túlterjedt Franciaország határain. Taine módszerének tudománytalanságát Aulard mutatta ki tanulmányában.

Quinet-hez hasonlóan az 1876-ban született és 1916-ban a fronton elesett A. Cochin személyét is Furet állította előtérbe, főként egyik újabb művében. (*Gondolkodni a francia Forradalmon*. Párizs, 1978.) A kétségkívül tehetséges, szorgalmasan kutató, Cochin, a jakobinizmus, az ideológiai totalitásra való törekvés jelenségeit tanulmányozta. Már csak halála után, 1920-ban adták ki forrásgyűjteményét. (*A forradalmi kormány iratai*.) Megjelent továbbá két tanulmánykötet a neve alatt, az első 1921-ben *Eszmei társaságok (les Sociétés de pensée) és a modern demokrácia*, a második 1924-ben *A forradalom és a szabadgondolkodás* címmel. Cochin nézeteinek időszerűségét bizonyítja az a tény, hogy 1978-ban és 1979-ben mindkét tanulmánygyűjteményét újból megjelentették. Forradalom-értelemezésének alapját az 1750-es években alapított eszmei társaságok képezik. Állítása szerint ezek olyan egyének csoportjai voltak, akik a társadalmi valóságot elvont módon, mintegy „desztillálva” képezték le maguknak és 1788–89-ben energikus cselekvésükkel az egész társadalomra rákényszerítették e társaságok modelljét, amelynek legfejlettebb formáját a Jakobinus Klubban vélte felfedezni. Nem kevésbé fontos az a nézete, hogy nem lehet igazolni minden forradalmi tettet külső okkal, jelesül az intervencióval, sem pedig az összeesküvésekkel, a forradalom valójában ezek nélkül folyt le. Az 1793 nyarán kialakult élelmiszerválságot a szóban forgó társaságok royalista összeesküvőknek tulajdonították, ezért súlyos intézkedéseket foganatosítottak ellenük, de ez utóbbiak a parasztságot is érintették, aminek következtében a helyzet csak

súlyosbodott. Vagyis Cochin radikálisan szembefordult a historiográfia progresszív irányzatának képviselőivel, akik tudvalevőleg a jakobinus uralom kezdetén kialakult válságból vezették le az 1793/94-es időszak erőszakos intézkedéseit, a gazdasági életbe való beavatkozást, egyszerűen Cochin tagadta, hogy történelmi szükségszerűséggel állunk szemben.

P. Gaxotte az akadémia tagja volt. *A francia Forradalom* című összefoglaló műve 1927-ben nagy sikert aratott. J. Tulard 1970-ben, valamint 1988-ban kritikai jegyzetekkel ellátva újra kiadta. (Az olvasónak feltűnhetett, hogy többé-kevésbé rendszeresen történik hivatkozás rég publikált könyvek újbóli közreadására. Ez természetes, hiszen nem a véletlenül múlik, hogy ki mit ad ki, a választás mögött koncepció húzódik meg, ennek igazolására van szüksége az illetőnek az előd érvrendszerére.) Gaxotte könyve annak idején nagy sikert aratott bizonyos körökben. J. Godechot professzor – róla még lesz szó – egy 1986-os interjúban a forradalom legszenvedélyesebb ellenségének nevezte őt. Egy másik történész, A. Gérard az antibolsevista reakció legjellegzetesebb megnyilatkozásának minősítette Gaxotte művét. (*A francia forradalom, mítoszok és értelmezések 1789–1970*. Párizs, 1970. 82. old.) Gaxotte célja az volt, hogy kimutassa a társadalom felforgatására irányuló, hiperorganizált forradalom mozgató rugóit. Szerinte az eszmei társaságokból és ezek intellektuális terrorjából megszületett forradalomnak szükségszerűen bele kellett torkollnia a Hegypárt „kommunista diktatúrájába.” E rövid ismertetésből is kitetszhet, hogy nem merőben új koncepcióval van dolgunk, lényegében Burke és Taine téziseit modernizálta nem lebecsülhető tehetséggel. A maga nemében klasszikus munkát írt, a szélső jobboldal prominens történetírójának tekinthetjük, mert nyíltan az abszolút monarchia mellé állt és minden ármálás nélkül, globálisan tagadta a forradalmat mint olyat. Gérard figyelemre méltó megállapítása szerint Gaxotte művének újabb és újabb kiadásai hozzájárultak a francia társadalomban kimutatható ellenséges reflexek életben tartásához (i.m. 108.).

A francia történészek vitája 1945 után megváltozott nemzetközi helyzetben folytatódott. Az első markáns koncepció az 1950-es években született meg, az „atlanti forradalom” szellemi atyja francia részről Godechot, amerikai részről pedig R. Palmer volt. Ők először az 1955-ös római történész világkongresszuson, majd műveikben népszerűsítették ezt az általuk konstruált politikatörténeti fogalmat. Mit takar ez? Godechot kifejtette, hogy 1770 és 1848 között egész sor forradalom tört ki, nevezetesen az USA-ban 1770-ben, Írországból 1780-ban, Genfben 1782-ben, Hollandiában 1783-ban, Belgiumban 1787-ben, Franciaországban 1789-ben. A századfordulón és a napóleoni

birodalom korszakában a forradalmi eszme expanziója következett be Nyugat- és Közép-Európa országaiban. 1814 után pedig a latin-amerikai forradalmak és a népek tavasza 1848–1849-ben. Godechot szerint mindezeket a forradalmakat egyetlenegy kapocs kötötte össze: az Atlanti-óceán, amely akkoriban gyorsabb összeköttetést biztosított, mint a szárazföldi utak. Palmer kétségbe vonta a francia forradalom nemzeti jellegét. Ez az elmélet, helyesebben hipotézis óriási sikert aratott a tengerentúlon, de annál hevesebb vitákat váltott ki Európában és legfőképpen magában Franciaországban. Soboul élesen szembeszállt ezekkel a nézetekkel és teljes joggal hozta összefüggésbe őket az atlanti szövetség országainak szolidaritásával, azzal a törekvésükkel, hogy egészen a 18. század végéig nyúljanak vissza politikai előzményeik keresésében. Bár Godechot ma is fenntartja álláspontját, azt nem vitatja, hogy akkori vitájuk a hidegháború egyik epizódjaként is felfogható.

Érdekes, jöllehet érthető, hogy Soboul veszélyesebbnek ítélte a londoni egyetemen francia történetet oktató A. Cobban támadását. Ez utóbbi szintén az 1950-es évek közepén vette kezdetét. Cobban tagadta az osztályok összetűködését, a forradalmak társadalmi meghatározottságát, végső elemzésben a forradalom antifeudális és tőkés jellegét.

Cobban személye átvezet minket az 1960-as évtizedbe, amely meghozta a döntő fordulatot: frontális támadás kezdődött a marxizmus pozícióinak megrendítése érdekében. Cobban 1964-ben angol nyelven megjelentette *A Francia Forradalom társadalmi értelmezése* című monográfiáját, ezt 1984-ben franciára fordították. Ez a mű – a társadalmi csoportok újfajta meghatározásával – a marxista felfogás éles bírálata kívánt lenni.

A mai viták gyökereit azonban elsősorban nem Cobban, hanem Furet felépésében kell keresnünk. Ő állította azt, hogy a francia egyetemeken a katedrákat a neo-jakobinus marxisták uralják, ezért meghirdette tehát a harcot ellenük, hogy kiküszöbölhető legyen a „lenino-populista” eszmerendszer. D. Richet-vel társszerzőségben 1965-ben egy szintézist adott ki. (*A francia Forradalom.*) A következő évtized elején, 1971-ben Furet megjelentette *Forradalmi katekizmus*-át. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben jelent minőségileg újat az 1965-ös kiadvány, a következőket válaszolhatjuk: a szerzők azt akarták bebizonyítani, hogy a forradalmat egy a felvilágosodás eszméin nevelkedett értelmiségi elit készítette elő és kezdte el. Ebben a műben van kifejtve Furet híressé (hirhedtté?) vált *dérpage* tézise. Ez azt jelenti, hogy a kezdeti, alkotmányos szakasz után a mértéktelen paraszti, majd a városi plebejus tömegek által támasztott követelések miatt a forradalom „félresiklott” 1792-ben, hogy aztán 1793-ban diktatúrába és véres terror-

ba menjen át. Furet nem fogadja el azt az álláspontot, hogy a terrort a nemzeti védelem szükségletei hívták életre; a forradalmi mozgalom természetéből vezeti le és azt vallja, hogy minden forradalomban csírájában benne rejlik a terror, amely a mozgalom öntörvényű fejlődése során végül felülkerekedik. E helyütt kell rámutatni a francia–orosz történelmi párhuzam jelentőségére a bicentenárium körül kibontakozott vitában. A francia és az 1917-es orosz forradalmak összehasonlítása nem új keletű, de a múlttal összevetve a jelenlegi egyértelműen negatív előjelű. Furet és a jobboldaliak véleménye szerint az orosz forradalom is demokratikusnak indult, de aztán a sztálinista terrorban csúcsosodott ki. A Jakobinus Klub ebben az összefüggésben az egypárti rendszer történeti előképe, Robespierre Sztálin, egyes esetekben Hitler előfutára. Furet-ről egyesek azt állítják, hogy kategorikusan szakított az általuk „ünnepi történeti megemlékezésnek” nevezett szemlélettel és gyakorlattal. Ami ismeretett fejtetésekink forrását illeti, nem nehéz felismerni bennük Cochin és mások hatását.

Éppen csak utalunk arra, hogy a két szélső irányzat között, vagyis a centrumban elhelyezhető, tudományos tekintélyükre különben sokat adó neves történészek, amilyen például M. Agulhon, a Collège de France professzora, vagy a már több ízben említett Godechot, nem teszik magukévá a szélsőséges nézeteket, kitaranak az 1789-es forradalom elkerülhetetlenségének tézise mellett, persze ők sem fogadják el a jakobinusok diktatúráját. Mind a centrum, mind pedig a baloldal exponensei egybehangzóan P. Chaunu-t teszik felelőssé a vita elfajulásáért, aki korábban megszerzett tekintélyét latba vetve nagyon sok újságcikkben terjesztette-terjeszti jobboldali nézeteit. Széltében-hosszában idézik – szóban és írásban egyaránt – országszerte hirhedtté vált kijelentését: „Valahányszor elmegyek a Carnot-ról elnevezett gimnázium előtt, mindig köpök egyet a földre.”

Ezzel el is érkeztünk a Franciaországban dúló viták legfontosabb kérdéséhez, a jakobinusok megítéléséhez. Úgy tűnik, hogy a marxisták nem túl nagy csoportját (Vovelle, C. Mazauric, F. Brunel, M. Gallo és mások) leszámítva, a francia történészek túlnyomó többsége elítéli a jakobinusok uralmát, a terrort, természetesen nem elhanyagolható hangsúlybeli eltérésekkel. A fő tüzet a jakobinusok legelszántabb ellenfelei Robespierre-re irányítják. Rá kell mutatni továbbá arra, hogy a jobboldal két témát állít reflektorfénybe: a vendée-i ellenforradalmi parasztfelkelést és a terrort. Az előbbivel kapcsolatban népi-irtásról beszélnek, a forradalmi kormány hadoszlopainak rémtetteit az SS vérengzéseivel hasonlítják. Nagy divat ma Franciaországban könyvet írni Vendée-ről. Ami a terror kérdését illeti, adatok olvashatók a statisztikailag

kimutatható áldozatokról. (Állítólag 17 000 embert fejeztek le és 500 000-et börtönöztek be.) Elvi állásfoglalásuk lényege: a tények nem igazolják, hogy a forradalom önvédelme követelte meg ezeket a súlyos áldozatokat.

Felmerül mármost a kérdés, hogy mi várható 1989-re, pontosabban: milyen alapon lehet megteremteni a franciák sokat emlegetett nemzeti egyetértését. A fentiek alapján nem kérdéses, hogy 1793 nem lehet lobogó. Ugyanez mondható el azonban 1792-ről is, így például a köztársaság kikiáltásáról, mert ezt a szeptemberi mézárálás előzte meg, amelyet a terror első tömegméretű, sőt intézményesített alkalmazásának tartanak. Az 1791-es polgári alkotmányról sem esik sok szó a vitacikkekben, az 1790-es esztendőről nemkülönben. Marad tehát a forradalom legelső éve, azonban itt sem a nagy napok: a Bastille bevétele, augusztus 4. éjszakája, vagy az október 5–6-i események, mert a rájuk való emlékezés megosztaná a nemzetet. Ne szaporítsuk a szót, a francia történészekkel folytatott beszélgetéseim és olvasmányélményeim alapján e pillanatban úgy látom, hogy valószínűleg egyetlen egy kérdésben tudnak közös nevezőre jutni: a francia és az európai demokrácia alapokmányának tekinthető Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának elfogadásában. Hogy ez sok vagy kevés – döntse el az olvasó. Mindazonáltal utalni kell arra, hogy az elkövetkező másfél esztendőben még jelentős módosulások következhetnek be e széles ecsetvonásokkal felvázolt tablón, a belpolitika alakulásával szoros összefüggésben. (Elnökválasztás!)

*

Még néhány megjegyzés kívánkozik bevezetésünk végére. Az olvasó nyilván felfigyel arra, hogy a konzervatív, illetve jobboldali koncepciók bemutatása jóval terjedelmesebb, mint a progresszív vonulaté. Ennek az a magyarázata, hogy az utóbbi részben Soboul, részben pedig a szovjet monográfusok műveinek köszönhetően viszonylag széles körben ismertek, ezzel szemben az ellentétes pólus képviselői – egyetemi oktatásunk és ismeretterjesztésünk egyoldalúságai miatt – aligha tekinthetők annak, márpedig a polémiákban jó részt az ő érveik forognak, akár hivatkoznak rájuk, akár nem.

Az alább következő szemelvénygyűjtemény, mint minden szemelvénygyűjtemény, szükségképpen szubjektív. Mégis arra törekedtünk, hogy lehetőleg a teljes spektrumot bemutassuk, a szélsőjobboldaltól kezdve egészen az anarchista irányzatig. A dokumentumok kiválogatásának másik lényeges szempontja a műfaji változatoság volt, jelesül az, hogy interjúk, hivatalos ál-

láfoglalások, vitacikkek, könyvismertetések egyformán helyet kapjanak. Lényegében ugyanez vonatkozik a tematikai sokféleségre is.

Terjedelmi okokból a sajtóvitát kellett előnyben részesíteni, holott az ideális megoldás nyilvánvalóan az lenne, ha hosszabb, összefüggő részeket lehetne közölni a leginkább érintett szerzők monográfiáiból, tanulmányaiból. Így is remélhető, hogy a kellő történeti műveltséggel és kritikai érzékkel bíró olvasó eligazodik ennek az érdekes vitának az útvesztőiben, az érvekből és ellenérvekből, valamint a hangnemből megfelelő következtetéseket von majd le a „franciaországi változásokat” illetően.

1789 bicentenáriumnán

(Levonni a Forradalom tanulságait és elkerülni a haszontalan vitákat – nyilatkozza Edgar Faure, az emlékbizottság elnöke.)

(Le bicentenaire de 1789. Tirer les leçons de la Révolution et éviter les polémiques inutiles – nous déclare M. Edgar Faure président de la commission de commémoration. Le Monde.)

- *Milyen jelentőséget tulajdonít Ön az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának, s fontosnak tartja-e, hogy az alapító szöveg feltárára kerüljön?*

Az 1789-es Nyilatkozat nagy jelentőségű. S mellesleg egybevág az amerikai alkotmányt kiegészítő Bill of Rights-val (1791). Fontos munka fejeződött be azzal, hogy René Cassin professzor összeállította az egyetemes nyilatkozatot.

Hadd mondjak egy kevésbé ismert részletet: magam is sokat dolgoztam ezzel az anyaggal, mint a Nemzetgyűlés egyik bizottságának elnöke. Úgy gondolom, a szabadság végső soron az emberi jogok összessége; s fölöttébb nehéz különbséget tenni a jogok és a szabadság között.

Hatalmas munkát végeztünk a meghallgatásokkal, különösen emlékezetes André Malraux-é, amely rendkívül fontosnak bizonyult. A Nemzetgyűlés elé terjesztettünk egy dokumentumot, bár ezt a bizottságunk – belső politikai okokból – nem egyhangúlag fogadta el. Szándékom, hogy bemutassam és felhasználjam ezt az anyagot.

- *Több oldalról tanulmányozhatjuk a Forradalmat. Vizsgálhatjuk például a gazdasági tényezők felől. Bizonyára ismeri Labrousse nagyon érdekes elméletét, amely bebizonyítja, hogy 1789. július 14. napja megfelel a bérszint és az árszint eltérése csúcsának, azaz a gabonaárak és az élelmiszerárak közt ekkor a legnagyobb a differencia, akár rövid, akár közép, vagy hosszú távon nézzük is. Arra a következtetésre jutunk tehát, hogy 1789. július 14. a gabonaárfolyam bérszinthez viszonyított robbanása. Ez is egy összetevő elem.*

Nem állítom, hogy ez lenne az egyedüli ok! Mert megeshet például, hogy holnap felugranak a mezőgazdasági árak, a bérek relatív értéke csökken, de ez még nem jelenti, hogy kitör a forradalom.

Végeredményben ez csak egy magyarázó eleme a forradalomnak, amely kezdetben a párizsi munkás- és kézművesrétegek zendülése, elégedetlensége volt, ám a történelemben mégis úgy marad meg, mint egy sikeres agrárforradalom.

Egy forradalom a zárt társadalomból a nyitott felé tartó átmenetben igazolja magát. Nos, mondhatjuk-e, hogy az Ancien Régime totálisan zárt társadalom volt? Nem gondolom, de bizonyára zárhatóhoz érkezett.

Másrészt az erőszak alkalmazása egy sor olyan következménnyel jár, amelyet nem szabad magával a jelenséggel összetéveszteni. Elképzelhető erőszak nélküli forradalom. Az erőszakra itt azért került sor, mert Turgot reformkísérlete megbukott.

Ugy láttam, Mitterrand számára is az a fontos – s ebben osztozom vele –, hogy elkerüljük a fölösleges vitákat arról, hogy jól vagy rosszul csinálták-e a Forradalmat. Ezek egyike pedig egy igazi nemzeti megnyugvás, megbékélés. Arra van szükség, hogy Vendée utódai és a valmy-i küzdők leszármazottai egyaránt lássák, valamennyien az emberi és nemzeti érdekek áldozatai voltak. El kell érkeznünk most ahhoz az összeolvadáshoz, a szó szinte vallási értelmében vett megbékéléshez, hogy szakíthassunk végre a jobb- és baloldal szembenállásával, amely Franciaországot két különálló, áttörhetetlen tömbre osztja.

(Összeállította: Michel Kajman)

Michel Kajman

Elrejtett forradalom

(Beszélgetés Robert Darnton történésszel a betiltott művekről és a gondolatok terjedéséről 1789 előestéjén.)

(La révolution sous le manteau. Un entretien avec l'historien Robert Darnton sur les ouvrages interdits et la circulation des idées à la veille de 1789. Le Monde.)

Robert Darnton történész a Collège de France-ban négy előadást tartott az 1789-et megelőző korszakban Franciaországban betiltott könyvek különböző jellemző tulajdonságairól.

Azt gondoljuk, hogy – ugyan részleges, de ugyanakkor – oksági kapcsolat van bizonyos könyvek elterjedése és a forradalom eseményeinek megindulása között. Kutatásai alapján hogyan jellemezné ezt a kapcsolatot?

Bevallom, hogy az „okság” szótól félek. Ez igen bonyolult kérdés. Nem állítom, hogy nekem sikerült volna feltárnom a francia forradalom egy, eddig ismeretlen indítókát. Amit én csinálni akarok, az egy kicsit más: szeretném újból megállapítani, rekonstruálni – amennyire ez lehetséges – a betiltott művek útját és ennek köszönhetően a társadalom minden rétegében szeretném követni az eszmék mozgását. Azt gondolom, ha tudjuk, hogy milyen volt az irodalmi kereslet, amely a valóságban létezett, akkor sikerült behatolnunk a kor szellemi világába. Ez a világ robbant fel 1789-ben.

Úgy tűnik, hogy megtaláltam a forradalom néhány intellektuális és ideológiai gyökerét. De ettől még az okot nem tudom megmagyarázni, Egyrészt nem látom lehetsé-

gesnek a forradalmat enélkül az ideológiai előkészület nélkül. Másrészt számolok az ismert tényezőkkel: a pénzügyi, politikai válsággal, a kenyér árának felszökésével, stb. . .

Őn feltárta egy svájci könyvkiadó, a Société typographique de Neuchâtel rendkívül gazdag levéltárát és egyéb forrásokat, és ennek segítségével sikerült megállapítania a leginkább keresett tiltott könyvek listáját. Melyek ennek a különös helyezési sorrend tanulmányai és meglepetései?

Ezt a furcsa listát bizonyos óvatossággal kell nézni, ami a címek sorrendjét illeti. Megtalálhatjuk itt egy mára már már teljesen elfelejtett szerző Barri grófnőről szóló anekdotáit, Holbachnak a Természet rendszere c. művét, Raynal abbé filozófiatörténetét Voltaire és Rousseau művei mellett, és láthatunk olyan könyveket, mint az Örömlány és a Pajzán komédiák és dalok gyűjteménye.

Hogy mi lepett meg engem ebben a listában? Azt hiszem, hogy sikerült rekonstruálnom az irodalmi keresletet abban a formájában, ahogyan az valóban létezett. Mondhatják, ez majdnem hogy gyermekded, pozitivistá eljárás. De én úgy gondolom, hogy ezek voltak azok a könyvek, amelyek valóban titokban terjedtek. Ezekkel az eljárásokkal sikerült behatárolnom ezt az irodalmi piacot.

Nem vártam azt, hogy sok klasszikus filozófiai mű lesz található ezen a listán. Nagy meglepetésemre Voltaire-t, a valószínűleg legolvasottabb szerzőt és a mindenütt elterjedt voltaireianizmust, Holbach bárót és körét, a korszak legmerészebb materialistáit is itt találtam.

Míndez nem tér el az irodalomtörténet normális menetétől. Ezeken kívül rátalálhatunk a teljes feledésbe merült betiltott irodalomra is; Pidansat de Mairobert, Mouffe d'Angerville: ma már teljesen ismeretlen nevek. Pedig a forradalom előtt a legolvasottabbak közé tartoztak. Főleg botránykrónikákat, politikai könyveket írtak. Olyanok, mint XV. Lajos magánélete, A trónörökös születésének leleplezése, Az angol kém . . . Ennek az irodalomnak igen nagy a jelentősége. Olvasásukkor szembetűnő, hogy milyen jól és mennyire vitahangnemben íródtak. Ez az áramlat sok hajdani értéket elsöpört.

Őn kiemeli a jelentőségét annak, amit ma radikális politikai zsurnalizmusnak hívunk, és ami időszakosan megjelenő kiadványok és röpiratok segítségével terjedt. Az a benyomásunk, Őnt hallgatva, hogy ezek szerepe legalább olyan jelentős volt, mint a forradalom előtti irodalmi pantheon „referencia”-szerzőinek műveié. Valóban így van ez?

Igen, ez az eszmeáramlat meghatározó volt. Egyrészt Voltaire, Holbach, Rousseau az elit értékrendszerét aláasta. Az általuk kifejtettek logikusak, összefüggőek és néha nagyon elvontak. Közönségük nagyrésztben az elit: arisztokraták, papok, jómódú polgárok, járadékosok . . . A privilégiumokkal rendelkezők miután elolvasták ezt az irodalmat, nem hittek többé kiváltságaikban, amely még őseiké volt. Íme az ideológiai előkészítés egyik oldala.

De ugyanakkor a gúnyiratok, botránykrónikák más módon ásták alá a rendszer legitimitását. Jól lehet látni ezt az olvasók leveleiben és más forrásokban. Egy bizonyos undor jut kifejezésre, írtózás az udvartól, a „nagyoktól”: minden rohad . . . A vallást és a királyt körülvevő varázslatot bemocskolja ez a zsurnalisztikai áramlat.

Ebben a korszakban e könyvek nagy része állkiadás. Miért? Hogyan?

Vissza kell idéznünk, hogy milyen volt az Ancien Régime irodalmi berendezkedése. Létezett a cenzura, amely nem más, mint egy nagyon fejlett irodalmi rendőrség. Tanul-

mányoztam ennek a rendőrségnek a jelentéseit az 1750-es évekre vonatkozóan; meglepett a „zsaruk” irodalmi ízlése. Tudták, hogyan kell kiszimatolni a tehetséget.

Ez egy igen fejlett rendszer, benne a párizsi könyvtárosok és nyomdászok egyesüléseivel, de ami kényszerítette, elzárta a piacot. Tehát nem létezett a nyomtatott művek szabad áramlása. Ezért fejlődött ki Franciaország határain, mint megannyi körben növő gomba, tucatnyi kiadó. Ezek a kiadók ún. álkiadásokat jelentettek meg, megvoltak az ügynökeik Párizsban, akik tájékoztatták őket, hogy milyen könyvek fogynak a legjobban. Ezután vígan dobták piacra azoknak a könyveknek az álkiadásait, amelyeknek a legnagyobb volt a sikerük. Később a betiltott könyvekre specializálódtak, de erről már beszéltem.

Az Ön Collège de France-ban tanuló hallgatóinak a felvilágosodás azon, kissé idilli fogalmát újra kell gondolni miszerint ez az áramlat szép fokozatosan terjedt el Franciaországban, amely már nemokára megérett 1789. július 14. napjára. Ön ezzel szemben élénk tár egy gonosz, haszonleső, a „marketinghez” kiválóan értő világot, amely veszélyes spekulációkba bocsátkozik, melynek tárgya a könyv, ahogyan azt láttuk, mindenfajta könyv. A forradalom is a könyv-áru terméke?

Igen. A könyv-áru szállította az eszméket. Le kell mondanunk, ahogyan azt ön nevezi, az idilli képről. Kulturális közvetítőkre volt szükség, kiknek, úgy gondolom, óriási szerepük volt. Egy könyvárus, egy csempész, egy irodalmi ügynök, egy kiadó manővereit közelről tanulmányozni annyit jelent, mint rekonstruálni azt a teret, ahol a kereslet és a kínálat összekapcsolódik.

Roger Chartier

Az eskü, amely megosztotta az országot

(Egy amerikai történésznek a forradalmi Franciaország 1791. évi vallási válságára vonatkozó kutatásai)

(Le serment „déchirant”. Un historien américain enquête sur la crise religieuse de 1791 dans la France révolutionnaire. Le Monde)

A kétszázéves évforduló rosszul kezdődött. Ami arra lett volna hivatva, hogy szép alkalmat nyújtson Franciaországról szóló ismereteink bővítésére, most afelé halad, hogy ideológiai bírkózássá váljon, ahol minden övön aluli történelmi ütés megengedett. Ebben a sok elképesztő különcködésben, ami egyébként elkeserítő, van egy fényugár: azoknak alapos, becsületes, szorgos munkája, akik dokumentumokkal a kezükben újból felvetik a forradalom történetének klasszikus kérdéseit.

Ilyen kérdés a katolicizmus és a forradalom közötti kapcsolat, vagy, hogy pontosabban fogalmazzunk, az a törés, amely 1791-ben megosztja a francia egyházat oly módon, hogy szembeállítja az „alkotmányos” papokat (akik esküt tettek az új alkotmányra) és következésképpen a Nemzetgyűlés által elhatározott, a papságot érintő radikális átalakulást elfogadják, és az ellenszegülőket, akik visszautasítják ezen esküt és hűek maradnak Rómához.

54% felesküdt pap

Egy amerikai történész, Timothy Tackett megpróbálta ennek a megosztottságnak – amelyet sokan, mint szömyű megrázkódtatást éltek át – az okait, körülményeit és területi eloszlását megérteni. A kérdés igen jelentős, mert Pierre Chaunu szerint „a zsrarnokság alapító aktusa; a népirtást és a másfél évszázadon át lappangó polgárháborút a Forradalom 1790. július 12-én szentesítette azzal, hogy előírta az alkotmányban a papi esküt, amit XVI. Lajos – a pápa fenyegető elutasítását be sem várva – elfogadott. És a világ arculata megváltozott.” Mindez fontos és arra készítet bennünket, hogy újraértékeljünk egy, a kollektív emlékezetből kiesett eseményt, mégha az megannyi atrocitás hor-dozója is.

Ezt tette pontosan Timothy Tackett, aki kritikával és kiegészítésekkel átvett minden olyan listát, amely alkalmas arra, hogy segítségével megállapítható legyen az esküt tett és az esküt le nem tett papok száma. Az általa kapott eredmények helyesek és biztosak. Azt igazolják, hogy 1791 tavaszán az egyházközségi papok többsége a plébánosok, káplánok és a plébániai teendőket ellátó papok majdnem 54%-a a forradalom előestéjén letette az esküt az Alkotmányra, amely belőlük egyházi közfunkcionáriusokat csinált, akiket az állam fizet, és akiket a papok esetében körzeti, a püspökök esetében megyei elektorok választanak. Az egyház elszakad a pápától, a kánoni beiktatást már nem követelik meg. Egy ilyen radikális újítás elfogadása, amely szakít a katolikus megújulás egész ekleziológiájával, természetesen megvilágítandó kérdés, ugyanígy az eskü letételének erőteljesen elváló területi megoszlása.

Az alkotmányos papok Franciaországának két bástyája van, a párizsi medence, Guyenne, és a Saône, valamint a Rhône bal partján egy olyan terület, amely magába foglalja Bresse-t és Bugey-t, Dauphinét és Provence-ot. Az esküt nem tevők Franciaországa főleg a nagy párizsi háromszög, Nyugat, az északi határvidék, ez az a zóna, amely Elzásztól Franche-Comtéig terjed és beékelődik eskü által elválasztott két Franciaország közé. Az eskü letételét Languedoc és a Massif Central szilárdan elutasította. A földrajzi megoszlás bonyolult, de állandósult ugyanakkor, hiszen ez a mai vallásgyakorlat megoszlása is. Erős ott, ahol az esküt elutasították, gyenge ott, ahol sokan felesküdték. A megoszlás nagy vonalakban megfelel a jobb- és baloldal választási területeinek.

A hívek megoszlását tükröző papok

Ez az esemény kikristályosítja a magatartásokat, a hűséget, a hovatartozást, és úgy jut kifejezésre, mint a lelkiismeretükben kettészakított papok és azon közösségek vallási választása, amelyhez tartoztak. Ebből ered egy sor, Tackett által kiemelt alapvető összefüggés: az eskü elutasítása azokon a vidékeken a legerőteljesebb, ahol a protestánsok jelenléte fenyeget (például Languedoc-ban és Elzászban) és azokon a területeken, amelyek később csatlakoztak Franciaországhoz, a francia egyház gallikanizmusához maradtak hűek. (Például az északi vidékek, vagy Franche-Comté.) Azokon, ahol a papság tömör, helyi születésű, falusi és sok olyan káplánja és plébániai szolgálatot ellátó papja van, akik a plébános közelében élnek, megerősödött a papi identitás tiszta felfogása, ami biztosította a kereszténység szilárd uralmát a vidék társadalmá felett (ez a helyzet az egész Nyugaton).

Ezzel szemben Franciaországnak az a része, amely felesküszik, különösen a párizsi medencét tekintve, olyan terület, ahol az egymástól elszigetelt, községükkel szolidáris papok a forradalomhoz való hűségükkel kifejezik azt a távolságot, amelyet híveik fenntartanak a katolicizmus követelményeivel kapcsolatban. Ott, ahol a falusi társadalom erős klerikalizálódása kereszteli a városi elitek nagyobb szekularizációját, tehát Nyugaton és ahol a harmadik rendnek az egyházzal szemben legellenségesebb füzetét írják, ahol az esküt le nem tevőkkel szemben a legbrutálisabb hivatalnokok állnak, ott a feszültség maximális és magában hordja a lázadás csíráját.

Ha a papság polgári alkotmánya és az ezt követő eskü egy meghatározó időpontot jelentenek a Forradalom menetében, ez azért van, mert e tények az újjáéledő nemzet kihirdetett és védelmezett egységében az első jelentősebb törést jelentik. Mint ahogy azt Claude Langlois Timothy Tackett könyvéhez írt kitűnő utószavában megjegyzi, a vallás már ekkor a politikai elem középpontjába került. Innen adódik, hogy a forradalom visszautasításával találkozunk azokban a körzetekben is, ahol a katolikus megújódás sikerrel járt. Hasonlóképpen innen ered az alkotmányos egyházak elleni villámok áthelyeződése. Az alkotmányos egyháznak nemsokára vetélytársai lettek, leleplezték és lerombolták azt.

Ha feltárjuk azokat a törekvéseket, amelyeket elrejtett az 1789 előtti kereszténység állapota, akkor a felesküvés válság jelzi azt a tartós határvonalat, amely a két Franciaország, a klerikális és a nem klerikális részek között húzódik.

(*Timothy Tackett: La révolution, l'église, la France. Le serment de 1791. 485.*)

Ran Halevi

A forradalomról folytatott vitákon túl

(*Au-delà des polémiques sur la Révolution. Le Monde.*)

Az értelmiségi szenvedélyek arra hajlanak, hogy tárgyakat leegyszerűsítsék. Elég követni a francia forradalomról szóló mostani vitákat, hogy erről meggyőződjunk. A legitizmus lovagjainak, akik azt parancsolják önöknek, hogy a forradalmat, mint egységet fogják fel, a robespierreizmus panaszkodó örökösei válaszolnak, akik nyugtalanoknak, mivel osztályrészük csökkent a történészek munkája és a kor szelleme következtében. Semmi igazán felkavaró nem hatol át azon a megszokott párharcon, ahol a szó mértéktelensége alig takarja el a gondolat langyosságát.

A kevésbé sommás olvasmányok kedvelőinek szerencséjére a könyvkereskedőknek az utóbbi időben van már más kínálata is. Például Allan Forrestnek a forradalom szegénypolitikájáról szóló értékes könyvére gondolok: arról a felvilágosodástól örökölt törekvésről szól, amelynek az a célja, hogy felszámolja az ínséget az ész fegyvereivel és a rendeletek segítségével. Ez a türelmes és pontos vizsgálat érzékelhetővé teszi mindazt, ami a politikai beszéd racionalitását elválasztja a forradalmi valóság velejáró körülményeitől, ilyenek a háború, az infláció, a bürokratikus hiányosságok, melyek bizonytalanra teszik a legszegényebbek sorsát.

Másrészt, itt van Joel Cornette kitűnő könyve, amelyet Benoit Lacombnak, egy olyan vidéki ember sajátos életútjának szentelt, akit a történelem sodra magával ragadott. Ez a Gaillac-i kereskedő az Ancien Régime alatt egyre inkább a gazdasági szabadság védelmezőjévé válik, 1789-ben forradalmár, 1793-ban sans-culotte-vezető, majd a császársághoz és a Restaurációhoz csatlakozik. Kanyargós pálya ez Rousseau Franciaországtól a Balzac-i Franciaországig. Belőle befutott tisztviselő vált. De saját tapasztalataiból, mint ahogy azt iratai tanúsítják, megőrzi azt a melankóliát és zűrzavart, amelyet az egy-mással összeférhetetlen emlékek táplálnak.

Sem ő, sem Timothy Tackett nem esett az egyszerűség csapdájába. Sokszínű könyve a forradalom egyik központi epizódját dolgozza fel. Ez nem más, mint az 1791-ben elrendelt alkotmányos eskü, amelynek letételét minden egyházközségi papnak elrendelték. Ez az alkotmányozó forradalom egyik fordulópontja, egy dráma, egy hasadás (lásd Roger Chartier cikkét). Azzal, hogy végleges választást követel az új alkotmány mellett vagy ellen, a felesküvés válság a levegőbe röpti a nemzeti egység annyira ünnepeit mítoszát. E válság kikristályosítja a forradalmi politika manicheus megnyilvánulásait, és a vallás problémáját több mint egy évszázadra a nyilvános viták középpontjába helyezi.

Timothy Tackett könyve, amely vallás-, társadalom- és politikátörténet, rehabilitálja az eseményt, mint kutatási tárgyat, és arra készítet bennünket, hogy újragondoljuk a forradalmi törekés kronológiáját. A bátor és tudós szerző már a francia forradalom történetírásának klasszikusaként áll előttünk.

(Allan Forrest: *La révolution française et les pauvres*. Perrin, 430.; Joël Cornette: *Un révolutionnaire ordinaire*. Champ Vallon, 430.)

Maurice Agulhon

Kell-e félni 1989-től?

(*Faut-il avoir peur de 1989? Le Débat*, 30. mai 1984.)

Mivel számos jelenlegi kultúra csúfot űz az Emberi Jogokból, ha elismerjük a jogot arra, hogy minden kultúra a maga összes aspektusai szerint létezzék, mivé lesznek az Emberi Jogok? Az arra irányuló törekvés, hogy az Emberi Jogok egy univerzális etika alapjává váljanak (megjegyezzük, hogy ez az ENSz és minden belőle származó intézmény alapelve), indokolt-e mindig annyira, ahogy azt gondolnánk, vagy el kell fogadnunk – amint azt nekünk néha sugallják –, hogy az 1776-os és 1789-es elvek csak az Atlanti-óceán északi medencéjének partján élő fehérbőrű népek egyfajta folklorja, és a folklornak sincs több morális értéke, mint azoknak a barbárságoknak, amelyek más partvidékeken gyökeresedtek meg?

Itt egy olyan problémával találkozunk, amelyet, véleményünk szerint, elméleti, sőt gyakorlati szempontból sürgősen meg kellene vitatni, és ez fontosabb lenne, mint nemzeti történelmünk egyes problémái. És 1789 perspektívájában ezt a pedagógiát szeretnénk bevezetni.

Amellett vagyok, hogy 1789 megünneplése egy nagy nemzeti vállalkozás legyen, de szűkítsük le a lényegre abban a reményben, hogy ezen esemény tekintetében a legszéle-

sebb körű egyetértés fog létrejönni. Ez az egyetértés ugyan száz éve még nem létezett, de napjainkban megvalósult azokban a *tényekben*, amelyek jogállamunkhoz kapcsolódnak. Nem tudjuk, hogy miért utasítanánk vissza azoknak az alapelveknek az üdvözlését, amelyek e jogállam alapját képezik.

Mégis, milyen kétszázéves évfordulót szeretnénk? Olyat, amelyik elősegítené a történelmi tanulmányokat, de természetesen szabad utat biztosítana a történészek vitáinak. A történelmi évforduló se nem „katekizmus”, se nem ünnepi beszéd a Történelem minden egyes pontjáról.

Egy olyan kétszázéves évfordulót szeretnénk, amely arra szorítkozik, hogy felidézze 1789-et és úgy értékelje, mint a liberális megújulás kiindulópontját, vagy – ha úgy akarjuk – legfontosabb szakaszát, és mint az Emberi és Polgári jogok kinyilatkoztatásának korszakát.

Ennek a kétszázéves évfordulónak nem Párizs polgármestere ellen kell irányulnia, hanem a teheráni mollahok ellen. Természetesen a sietség és kényelmi szempontok miatt szimbolikus alakokat említek, de amiről beszélek, általános jelentéssel bír.

Ennek a kétszázéves évfordulónak két nemzeti tulajdonságot kellene élesztenie vagy felébresztenie, a büszkeséget és az állampolgári tudatot. Büszkeség? Franciaországnak, mint 1789 országának és mint a liberális országok közössége fontos tagjának, joga van erre és szüksége van ezekre a vonásokra a távolból jövő elnyomásra irányuló fenyegetésekkel és a belső bomlással szemben. Helyes állampolgári magatartásra miért van szükségünk? Hogy a politikai, hogy maga a polgári társadalom életképes maradjon, nem kell-e újból emlékeztetünkbe vésní azt a jellegzetesen „89-es” gondolatot, hogy a törvényeknek való engedelmség a szabad ember cselekménye és nem reakciós előítélet.

Ez az utolsó pont további magyarázatokat igényelne, amelyeket itt le kell rövidítenem, de feltétlen megemlíteni, mert minden összefügg.

Az 1789-es események olyan jelentősek, hogy a róluk való megemlékezésnek nem kell sem homályosnak, sem vitatottnak, sem szektánsnak, sem silánynak lennie.

Francois Furet

Válasz Maurice Agulhonnak

(Réponse à Maurice Agulhon. Le Débat 30. mai 1984. Gallimard)

Örülök, hogy barátom Maurice Agulhon felhasználta az alkalmat, hogy a Débat legutóbbi számában vitát indítson a francia forradalomról . . .

Vitakorszakom a francia forradalom kommunista történetírásával már régen befejeződött. Rekonstruálni szeretném a francia forradalom eddig uralkodó, elavult magyarázatainak romjain azon eszmék és politikai képviselők kritikai történetét, amelyeknek eredetét a forradalomban kell keresni. Ebből a nézőpontból válik lehetővé az, hogy M. Agulhon cikke kapcsán visszatérjek néhány olyan pontra, amelyek mind az ő, mind az én megítélésemben lényegesek.

1. A 17. századi angol, vagy a 18. századi amerikai forradalommal való összevetés. Én nem a történelmi felelősség, a „kinek a hibája” kérdését vetem fel. Egyszerűen

újból felhasználom azt a régi, a 19. század historiográfiai irodalmában gyakori, de a 20. századi francia történészeknél már nem létező összehasonlítást, amely az angolszász forradalmak egymástól elválaszthatatlan vallási és politikai jellege, és a vallás és politika szétválása között fennáll, ami a francia forradalmat megkülönböztette. Ezeket az ellentétes vonásokat nyilvánvalóan a reformáció győzelme magyarázza a 16. századi Angliában, amely már a forradalom előtt megvalósult, míg Franciaországban, éppen ellenkezőleg, a monarchia ráteszi kezét a katolikus egyházra és azt a végzetes egyezséget a Nantes-i Ediktum visszavonásával pecsételi meg. De abban a cikkemben, amellyel M. Agulhon vitatkozik, sokkal inkább a jelenség következményei, mintsem okai iránt érdeklődtem. E következmények egyikének tűnik a francia forradalmi kultúrában az a tendencia, amely arra irányul, hogy a vallási elemet a politikaival helyettesítse, és hogy az államszervezet kérdését összekapcsolja az emberiség végső céljainak problémájával. Tocqueville szerint ez veszélyes tendencia, mivel a hatalmi harcokat metafizikus értelemmel ruhazza fel; ez Quinet szerint zsákutca, mivel a politika csak bizonytalan időre veheti át a vallás helyét. Ha elfogadjuk azt, hogy a francia forradalom laicizálja a keresztény gondolatot, mint ahogy ezt az egész 19. század gondolta, lett légyen szó akár liberálisokról, akár szocialistákról, úgy a forradalom mindezt egy szakítás, egy radikális konfliktus látszatát keltve tette: szerintem a francia forradalom és az angolszász hagyományok, jelesen az ugyanebben a korban lejátszódó amerikai forradalom közötti különbség egyáltalán nem jelentéktelen, hanem alapvetően fontos.

Annál is inkább, mivel létezik egy másik vonása is, amely ugyanilyen erőteljesen elválasztja a két hagyományt: az tudniillik, hogy a francia forradalmi kultúra a semmiből kiindulva akarta újjászervezni a társadalmi létet, míg az angol és amerikai forradalmak magukat a múlt folytatásának tekintették. . . .

E két politikai tradícióban, a franciában és az angolban a forradalomnak a nemzeti történelemmel való kapcsolata gyökeresen eltérő: Franciaországban e kapcsolat megtöri az idő kontinuitását a szakítás és a hatalomra kerülés segítségével, Angliában és az Egyesült Államokban pedig magában hordozza az eredeti hagyományokhoz való visszatérést. E hagyományokat a korrumpálódott hatalom csak időlegesen csúfolta meg. . . A francia demokrácia története egységes, az amerikaié ketté van vágva: vagyis a forradalom-fogalomnak a két kultúrában egymással ellentétes jelentése van. . . .

2. Ha Maurice Agulhon ily könnyen rokoníthatja az amerikai és francia forradalmat, ez azért van, mivel a francia forradalmat, és lefolyását olyan módon elemzi, amellyel én nem értek egyet és valószínűleg ez képezi vitánk alapját. Eszerint az abszolutizmus és az arisztokratikus társadalom romjain 1789-ben bevezetett liberális demokrácia a körülmények, azaz az ellenforradalom hatására fokozatosan a jakobinus diktatúra, a terror irányába fejlődött. Ez a klasszikus magyarázat, amelyet megtalálunk már a thermidori gondolkodásban, és amely a 20. századi francia történelemírásban is uralkodó, azoknak, akik a forradalmi örökséget minden terrorista ragálytól meg akarják kímélni, az elképzelhető legelőnyösebb megoldást nyújtja: ha a „körülmények” ürügyén az ellenforradalmat teszik felelőssé a diktatúráért és a terrorért, akkor olyan francia Forradalom áll előttünk, amely teljes egészében megfelel az Emberi Jogok Nyilatkozatának. Csak az a baj, hogy azok a bizonyos körülmények, gyakran sokkal inkább a terror ürügyei, semmint okai (legalábbis ha a felülről gyakorolt terrorra gondolunk, amelyet az erre hivatott különleges intézményeken keresztül valósítottak meg, és amelyet 1794

április és július között a történészek „Nagy Terror”-nak neveznek). Itt nem bocsátkozhatom bele annak az elemzésnek a részleteibe, amelyet a Plenser la Révolution française c. műben megtalálhatunk, de nyilvánvalóan ez áll vitánk középpontjában.

A terror (a fentebb meghatározott fogalom értelmében) véleményem szerint egy forradalmi berendezkedés típusa, Quinet szóhasználatában egy olyan politikai „rendszer”, amelynek megvannak a maga alapelvei, működési formái és belső logikája. Bizonyos körülmények megkönnyítik uralmát, de e körülmények elemei már korábban is léteztek. Az egyik ilyen elem például annak folytán jött létre, hogy lehetetlen volt politikai pluralizmusra, mégpedig képviselőre gondolni. Ebből a szempontból kérdéses, hogy a probléma nem jelentkezett-e már csírájában az 1789 nyarán lezajlott alkotmányos vitákban, valamint hogy kezdetben az a hagyomány, amelyet a francia Forradalom kialakított, nem erőteljesebb-e, mint ahogy azt az angol liberalizmus rousseau-i kritikája vallja, amely radikálisan elutasítja a külön érdekek képviselőtét, mint a nemzeti szuverenitás alapját. Nekem úgy tűnik, hogy igen. Ebből a szempontból Sièyes a koronatanú. Általánosabban fogalmazva, ez lényegi kérdés azon nehezen megvalósuló kapcsolódások viszonylatában, melyeket a francia demokratikus hagyomány és a liberalizmus fel fog vállalni. De itt is csak felvetem a problémát, a kifejtésre nincs módom.

3. Sem annak, amit előzőleg kifejtettem, sem amit általában írok, nem az a célja, hogy lehetetlenné tegye a demokratikus hagyományt, amelynek megjelenését, éppen ellenkezőleg, úgy fogom fel az emberiség történetében, mint erkölcsi haladást. De előfordul, hogy mint a francia Forradalom kutatója, bizonyos értelmet kell adnom egy olyan bonyolult eseménysornak, amelynek alkotóelemei egymással összeférhetetlennek tűnnek. A közjő diktatúrája egyszerre folytatja és felszámolja az Emberi Jogok liberális demokráciáját. Jól tudom, a 20. században az egyetemi történetírás ezt az ellentmondást a „körülmények”-kel magyarázta. De nem volt-e ez visszalépés, semmint haladás a 19. századhoz képest?

Tulajdonképpen az a sommás gondolat, hogy a Forradalom egy „blokk”, vagyis egység, – amint Clémenceau kifejtette ebben a formában 1898-ban – viszonylag új gondolat a francia Forradalom liberális, republikánus és szocialista történetírásában, és kialakulása, amelyet még remélem, részletesen felvázolhatok egyszer, maga is rendkívül érdekes. Ezzel szemben majdnem az egész 19. században a történetírást 1789 és 1793 szembeállítás jellemzi, és a kérdés úgy vetődik fel, mint két egymásnak ellentmondó forradalom problémája, amelyeket ebből következően nehéz egymással összebékíteni az események lezajlásának egységes interpretációjában. 1830 emberei, Thiers, Mignet, Guizot csak 1789-re adják áldásukat, ezt a történelmi szükségszerűséggel magyarázva, míg a jakobinus diktatúra szerintük nem más, mint egy véletlen, egy átmeneti és sajnálatos esemény. Ezzel szemben Saint-Simon, Buchez, Louis Blanc részben egy kissé korábban, részben egy kissé később, elítélik az 1789-es elveket és a burzsoá individualizmust, mint a társadalom bomlasztó tényezőjét, és 1793-at egy igazi társadalmi közösség elkerülhetetlen újjáalakítását előrejelző korszakként ünneplik. A második császárság idején a republikánus hagyomány Edgar Quinet-ben találja meg az 1789 és 1793 közötti ellentmondás legradikálisabb magyarázóját: a Forradalom 1789-et és az Alkotmányozó Gyűlést jelenti, a hegyparti diktatúra pedig a december 2-i száműzötteknek az abszolútizmus visszatérése a Forradalomban, az ősi szolgátság győzelme az új emancipáció felett. Quinet, Benjamin Constant gondolatát átvéve, Robespierre-ben Bonaparte elődjét

látja. Ez az analógia különösen megtalálható a fiatal Marxnál, gyakorta előfordul a század közepén a liberális köztársasági történetírásban.

Igaz, hogy ez a gondolat felkelti az új-jakobinusok haragját és a közeli barát, Michelet szomosságát. Ő a „Nagy Egyház” egységéhez ragaszkodik. Valójában az egész vita, amelyet 1865-ben Edgar Quinet könyvének megjelenése indít el, akörül forog, hogy 1793 hozzátartozik-e a francia Forradalomhoz, mint egy olyan korszak, amelynek örökségét a demokratikus párt a második bonapartista diktatúra elleni harcában magának követelheti. A tét nagy, mert Quinet számára, ha Robespierre része a forradalmi tradíciónak, nincs semmi ok arra, hogy kizárja belőle Bonapartét, tehát a Bonapartékat, és így a republikánusok feyvertelenné válnak a császárság elleni harcukban. Ezzel szemben az új-jakobinusoknak (szószólójuk Alphonse Peyrat, a L’Avenir national cikksorozatában) az a fontos, hogy összekapcsolják a 89-es és a 93-as szereplőket: Robespierre eszerint megmentette 1789-et. . . .

4. Ha számomra vitathatatlanak is tűnik, hogy ez az örökség nem teljesen összeegyeztethető a liberalizmus hagyományos értékeivel, mégis fellelhetjük-e benne a 20. századi totális rendszerek eredetét? Az a gondolat, hogy a jakobinus tradíció képezi ennek csíráját, ebben a kicsit sommás formájában igaznak tűnik, és nem tudom, hogy Maurice Agulhon melyik írásomra gondol, amikor ezt nekem tulajdonítja. A kérdés hosszas kifejtést igényelne, amire, remélem, majd egyszer visszatérek; most csak néhány megjegyzést szeretnék tenni.

Az első az, hogy ebből a szempontból nem lehetséges együtt elemezni a náci és a kommunista totalitáriánizmust. Csak ez utóbbi ismeri el azt, hogy a jakobinus diktatúrából származik. Az előbbi viszont ezzel szemben éppen arra törekszik, hogy megfordítsa a francia Forradalom által megkezdett történelmi folyamatot. Szükséges lenne a jakobinizmusra vonatkozó bolsevik irodalom módszeres és teljességre törekvő elemzése az 1917 előtti időkre vonatkozóan – ezt még sajnos senki sem tette meg, pedig így ismerhetnénk meg annak az elragadtatásnak az igazi természetét, amelyet 1793 a századeleji orosz forradalmárokból kiváltott, és így mérhetnénk fel e hatás mértékét az ez után következő eseményekben. . . .

Hogy mindezt feltárjuk, létezik egy filozófikusabb út is. Ezen járt az 1960-as években Jacob Talmon izraeli történész (The Origins of Totalitarian Democracy. 1952.), amikor megvilágította a Rousseau-tól Robespierre-en át Leninig terjedő totalitáriánista demokratikus hagyomány létezését az európai politikai kultúrában. Bevallom, hogy ez a próbálkozás engem soha nem győzött meg azok miatt a rendkívüli leegyszerűsítések miatt, amelyeket el kell szenvednie Rousseau gondolatainak ahhoz, hogy betege ezeket abba a Prokrusztesz ágyba, amely, hogy csúfot üzenek belőle, a 20. században várta. Rousseau sokkal inkább Kant, mint Lenin előfutára. . . .

Ezzel szemben azt fontos megvizsgálnunk, milyen kapcsolat van a rousseau-izmus és a francia Forradalom között, nemcsak a jakobinus és sans-culotte időszakban, hanem már 1789-től fogva. Itt visszatérek Siéyes-re, és ismét találkozom a demokrácia és a liberalizmus közötti kapcsolat kérdésével a Forradalom kultúrájában. Ez a probléma nem lesz világosabb, ha az időrendet felrúgva, a 20. század totalitárius tapasztalataiból kiindulva tárgyaljuk, mégha mostani időszerűségét jelentős mértékben ezeknek köszönheti is.

Roger Dupuy

Terror és Vendée, avagy egy mítosz születése

(*Terreur et Vendée ou la naissance d'un mythe. Le Monde.*)

Vendée továbbra is a forradalmi erőszakraól folytatott viták középpontjában áll. Ezt csak megerősíti a közeledő kétszázéves évforduló és példázak a nemrégiben lezajlott heves televíziós viták. Így hát annál jobban értékeljük Jean-Clement Martin könyvét, benne a rettenetes vendée-i polgárháború józan és új megközelítését. Martin tisztánlátása nem korlátozódik az érvek és ellenérvek óvatos oda-visszajátékára, hanem provokáló fordulattal az események evidenciájához nyúl, melyet meg kell tisztítani a kétszáz éve felgyülemlett és berögzült téves értelmezésektől. Arról van szó – amint François Lebrun is aláhúzza előszavában –, hogy szakítsunk a strukturalista történelemszemlélet bizonyos túlzásaival s térjünk vissza az alapeseményekhez.

Martin szerint a Forradalom megújuló mítoszának olyan ellenmítosza van szüksége, amely képes érvényesíteni azt a manicheus látásmódot, amelyet a Hegypártiak és sansculotte-ok a saját bőrükön tapasztaltak. Az ellenmítosz szerepét a vendée-i felkelés váratlan sikere töltötte be. Ám az elnyomás kegyetlensége miatt a szenvedések olyan lajstromát szülte, mely az egész lakosság közös emlékezetét ébren tarthatta; megerősítette a mítosz valóságos természetéhez tartozó kettős értékrendet.

Ez a könyv egy kétrészes munka első része, folytatásában a szerző azt tárgyalja, hogyan bontakozik ki Vendée mítosza a 19. században és hogyan nyúlik át a mába. 1793 márciusa előtt semmi nem hívta fel a köztársaságiak figyelmét arra, hogy Vendée kapcsán ébernek kell lenni. Martin megjegyzi, hadi értelemben a felkelés nemcsak magára Vendée megyére terjed ki, hanem a szomszédos, térben összefüggő, ám közös múlttal nem rendelkező megyékre is, a lójársnyira levő Bretagne-ra, Anjou-ra, Poitou-ra. Nem szükséges tehát mindenáron távoli és mély okokat keresnünk a lázadás intenzitására, hisz Vendée mint olyan, nem létezik az Ancien Régime alatt, ám – felfegyverkezve, ereje teljében – egyszer csak előbukkan a polgárháború melegágyából.

Ez a szörnyűséges megrázkódtatás nyomja rá bélyegét hamarosan eme, a forradalom által teremtett képződményre.

A mű kilenc fejezete rekonstruálja annak a változásnak a lépéseit, amely 1793 márciusától 1800-ig tart, amikor Bonaparte erőszakos úton helyreállítja a békét. De ez a kezdeti szakasz alapvető Vendée mítoszának kibontakozásához: 1793 tavaszától nyaráig a lázadás győzedelmes kirobbanása, majd az 1793 decemberétől 1794 nyaráig tartó megtorlás, melyet a mans-i és savenay-i vérfürdő, s Turreau és Carrier sötét gaztettei fémjeleznek.

Képzeltbeli háború

1791-ben és 1792-ben Vendée és környékének parasztsága – más francia vidékekhez hasonlóan – súlyos válságot élt meg. Ennek okai közt találjuk az adóterhek nagyarányú növekedését, az asszignaták forgását, a nemzeti gárda brutális tevékenységét, az állami esküt le nem tevő papok vizsgálati fogságát, önkényes letartóztatását. Északon,

akárcsak Elzászban, vagy a Massif Central zugaiban, egyaránt fokozta a parasztok elégetlenségét a király kivégzése, és főként a Konvent által 1793 márciusára követelt 300 000 újonc kiállítása.

Mint másutt is, a fiatalok ellenszegültek a sorozásnak és a biztosokon álltak bosszút. Midőn – március végétől – a hatóságok ismét a helyzet urai, a vendée-i felkelők hirtelen akcióval megfutamítják de Marcé generális egész hadseregét, holott ebből csak 2300 embernek és 8 ágyúnak lett volna feladata a parasztcsoportok elsöprése Nantes és La Rochelle között. Különös győzelem volt ez, mivel a lázadók maguk is megrettennek az ellenségtől, s ugyanúgy megfutamodtak, csakhogy a kékek soraiban nagyobb volt a riadalom, a felkelés elleni harc irányítása hetekre kicsúszott a kezükből, így a felkelők megerősödtek, rendezhették soraikat.

Váratlan és megmagyarázhatatlan siker volt ez, amely miatt a legyőzött tábornokot is vád alá helyezték. A királpárti katolikus sereg sikereinek növekedésével nőtt a Konvent nyugtalansága, hisz az ellenfél táborában nemesek, hivatásos tisztek is voltak, akiket a parasztok állítottak – akár erőszakkal is – a maguk oldalára.

Vendée tehát az arisztokrácia és az esküt le nem tevő papok összeesküvései betetőzésének tűnt, következésképp meg kellett semmisíteni. A döntés vadságát tovább fokozták a párizsi frakcióharcok. Carrier és főleg Turreau szélsőséges akcióit csakis a hébertizmus szertelenségeinek ismeretében érthetjük meg.

Martin számára tehát nem az a lényeg, hogy új adalékokkal egészítse ki egy, már tartalmas dosszié anyagát, vagy kiadatlan levéltári anyagokat tárjon fel.

Ellenkezőleg: már ismert események új értelmezésére, olvasatára szólít. Az eseményeket egy képzelt politika megnyilvánulásainak tartja, s e politikának megvan a maga logikája. Hivatásos képviselőket, katonákat készítet arra, hogy – buzgóságból, vagy meggyőződésből – mindvégig kitartsanak e sajátos logika mellett.

A Közléleti Bizottság és a hébertisták műve, hogy Vendée-ből a köztársaságot fenyegető kegyetlen szörny lett, amelyet le kellett győzni a köztársaság üdve érdekében.

Álviták

Martin remekül taglalja munkája tárgyát, kimerítően támaszkodik a nyugat-franciaországi zendülésekkel foglalkozó régebbi és új szakirodalomra.

Az anyag demonstrálása során kiemeli a lázadás örök kérdőjeleit is. Vajon a parasztokat a nemesek és a papok befolyásolták-e, ahogy a köztársasági történészek állítják? Spontán módon, önként fogtak-e fegyvert királyuk és vallásuk védelmében, mint azt a jobboldaliak mondják? Vajon nem a város és a vidék örök harcának egy epizódjáról van-e szó, ahogy egyesek mostanság vélekednek?

Ezek álviták! – mondja Martin. A lényeg nem a zendülés eredete, hanem az, hogy mivel vált a terror propagandájában és az általa felszabadított megtorló erőszakban.

A kollektív fellépés (magatartás) világában járunk tehát, nem pedig a pusztá tényekben. De szükséges-e elválasztanunk a kérdést a felkelés okaitól? Nem hinnénk, mivel a túlkapások, a „mítosz ideje” már a folyamat második szakasza. Martin érdeme, hogy világosan elkülöníti, ami eddig összefolyt.

Türelmetlenül várjuk a második kötet megjelenését, s egyre azon töprengünk, vajon nem kell-e helyet keresnünk eme képzelt politikában a „chouanok” (huhogók) felkelésének, amelynek fogalmi rendszere gyakran beszennyezi a hiteles Vendée-t.

Szétszakított chouanok

Eppen a „huhogókkal” foglalkozik Pierre Péan is lebilincselő könyvében, mely egyszermind regényes krónika és színvonalas történeti munka is. Mindenekelőtt azonban egy család „véres adósságainak” rendezése.

Noha szerzőnk balra hajlik, mégis megigézve figyeli a múlt gyűlöleteitől kísértett nagymama alakját, aki rendületlenül hisz egy olyan világban, ahol a bérlők mindig is tiszteletudó alárendeltjei maradnak váruruknak.

Egy valós és rendkívül izgalmas levelezésen keresztül P. Péan életre kelti Jean Terriennek, az Oroszlánszívűnek és Jacques Defermon-nak ellentmondásos kettősét. Az utóbbi, Defermon, törvényhozó, a Konvent és az Ötszázak Tanácsának tagja, majd Bonaparte kegyéből gróf. Terrien rettegett királypárti vezér, Defermon egyik bérlője, a rennes-i parlament ügyvédje. Vazallusi kapcsolat ez, melyet még a háború erőszakossága sem képes teljesen szétszakítani.

A történet a Defermon-család két birtoka körül játszódik, Ancenis szomszédságában, éppen ott, ahol a királypárti felkelés, vagy épp annak ellentéte zajlik. Az elbeszélés az 1789 januári rennes-i eseményektől Berry hercegnő kalandos vállalkozásáig kalauzol bennünket, melyet a trónbitorló, a királygyilkos fia ellen kísérelnek meg. Jacques Terrien mindvégig ott van, meggyőződésének foglyaként, tanúsítván a maga huhogó mítoszát.

A történész néha-néha megborzong ugyan a kurtítások, az elnagyoltság láttán, amelyek a hagyományos republikánus szóhasználatot idézik. Ám a bővebben kifejtett dokumentumok színvonala, a stílus áradó jókedve és melegsége megbocsátani engedik eme apró, Cio elleni vétségeket.

(A könyvismertetés az alábbi kiadványokról készült: Jean-Clément Martin: La Vendée et la France. Le Seuil, 410 p.; Pierre Péan: Les Chapelrières, une terre, deux destins en pays chouan. Albin Michel, 364 p.)

A Francia Forradalom modell, vagy egyedi út?

A La Pensée 1987. május 23–24-én nemzetközi kollokviumot szervez Párizsban, a címben megadott témáról.)

A kollokvium témái:

I. Melyek az Ancien Régime válságának gyökerei és fő vonásai? Az 1789-es Franciaországot még mindig a feudalizmus jellemzi-e? Mi a sajátos módja a társadalom és az emberek gazdasági és kulturális újratermelődésének? Minek köszönhető a kapitalista fejlődés és mi a kapcsolata a termelőerők fejlődésével? Beszélhetünk-e a társadalom általános válságáról? Melyek a válságot okozó ellentmondások, s ezek hogyan kapcsolódnak össze? Milyen folyamaton keresztül következik be ez az általánosítás?

II. Melyek az – akár a forradalmi változás okozta – új és történetileg specifikus vonások a termelési viszonyok szerkezetében? Milyen új vonások jelentek meg a politikai cselekvésben, a gyakorlatban és a koncepcióban? Ezeket a folyamatokon keresztül vajon kirajzolódik-e az individuum társadalmi létének új formája, ill. új történelmi formái a társadalmi individualitásnak?

III. Mi a kapcsolat az egyetemleges hatótényezők, a polgári forradalom és egyedi, sajátos fejlődés (technikai, társadalmi, politikai, kulturális) Európa nemzeti és regionális egységeinek haladásában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során?

IV. Mennyiben volt a francia Forradalom, mint alapesemények tagolt egysége, mintája gyakorlati intézményeknek, eszköz- és értékrendszereknek, mely utóbbiak állandó, adott realitások s egyszersmind az ellentmondásos átalakulások állandó tárgyai is?

Michel Kajman

1789-től ... 1987-ig

(Mindenkinek saját megemlékezése)

(De 1789'a ... 1987. A chacun sa commémoration)

„Az idő szele nagyon nem kedvez a Forradalomnak”. Ez a megállapítás Madeleine Rebérioux történésztől származik. Az időpont szolgáltatja az alapot és adta meg a hangnemet az ellentmondásokhoz (ezek inkább mehökkentők, mint határozottak voltak) azon a vitán, amelyet az ISER (Institut Socialiste d'études et de recherches – Kutatások és tanulmányok Szocialista Intézete) szervezett 1987. március 14-én szombaton a majdnem telt Richelieu amfiteátrumban, a Sorbonne-on.

A Figaro Magazine által szervezett ösztűzzel és a könyvízü termékkel szemben, amely a szörnyűséges vendé-i epizódot mint genocidiumot interpretálja, vagy fel akarja mérni és leleplezni a Forradalom mértéktelen árát, létezik egy „baloldali”, vagy egész egyszerűen köztársasági válasz? Feltették önmaguknak ezeket a kérdéseket az ISER meghívottai?

A hivatalos nézet szerint (a megemlékezésre való megbízás szempontjából) – amelyet elvileg az államfő is oszt – csak a forradalmi eseményeknek az első részét kell megünnepelni – nagyjából 1789-et és a rákövetkező hat hónapot egészen a Föderáció Ünnepeig –, hogy ne kelljen „válaszolni” a terrorra, – ez ellen a legtöbb egyetemi tanár vagy jelen levő személyiség diszkrétén bár, de fellázadt.

Madeleine Rebérioux szerint: „Aki azt hiszik, hogy le lehet szűkíteni a kört 1789-re, azok véleményem szerint azt hiszik, hogy le lehet szűkíteni a Forradalmat, el akarják hitetni, hogy létezik egy elfogadható Forradalom és hogy ennek folytatása már nem az.” „Bizonyos illúzió” 1789 felidézésére törekedni és elzárkózni a folytatás elől, ezt az álláspontot támogatja az író és történész Max Gallo is. Michel Vovelle (A Paris–I. Egyetemén működő Forradalom Története Intézet igazgatója), megkockáztatja még azt a gondolatot, hogy a megemlékezésnek fel kell ölelnie azt az egész évtizedet, amelyik 1789-cel kezdődik, hiszen „a Forradalom folyamat a maga teljességében”.

Jobboldal baloldal ellen? Maurice Agulhon, a Collège de France professzora úgy véli, hogy nem sokat ér, ha a baloldal azt hirdeti, hogy a „Forradalom mi vagyunk”, sokkal inkább „arra kell felhasználni a kétszázadik évfordulót, hogy kiszélesítsük a szándékokat a civilizált állampolgárok nagy tömege, akik a jobboldalra szavaznak és néhány ellenforradalmi ideológus és fasiszta, mint ahogy azt háború előtt mondtuk volna” csoportok között.

*Hugues Capet – Jean-Marie Le Pen:
Ugyanez a harc*

Ellenforradalmár, vagy pedig a „keresztény és nemzeti reakció” zászlaja: hogy újra hangoztathassa ezt a becsvágyat, a szélsőjobboldal európai képviselője, Bernard Antony, azaz Romain Marie, vagy pedig csupán egy összefoglaló nével jelölve, Bernard Romain Marie Antony, a március 14–15-én Nogent-sur-Marne-ban általa megrendezett hetedik Francia és Keresztény Barátság Napját a Capet-dinasztia milleniumának égisze alatt óhajtott megrendezni.

„Az építendő Franciaországtól az újjáépítendő Franciaorszáig”; a két napnak e fő jelszava sokat mond arról, hogy milyen helyet jelöl ki a Forradalomnak Romain Marie és ezeknek a napoknak a legtöbb látogatója, akik nemrég még virulens antiszemita megnyilvánulásaiokról voltak híresek.

Az ő számukra, a baloldali nép nagy vezetői és a laikus oktatási hagyomány erről az időszakra csupán „hazugságokat” hangoztatott, erősítette meg újra Romain Marie. Hazugságok, kiáltotta még egy rövid vendéi előadás is, a Hang és Fény, amelyet Jean-Marie Le Pen jelenlétében játszottak el. Hazugságok, magyarázta meg végül részletesen és elsiettett az erős összehasonlításoktól való félelem nélkül (a náciizmus . . .), egy bizonyos Jean Dumont-nak a műve: „Miért nem ünnepeljük meg 1789-et?”, amelyet szétkapkodtak a Francia Barátság második napjának végén.

A Forradalom iránti gyűlölet sokféle formában van jelen a francia katolikus és a szélsőjobboldal hagyományos bástyái mellett. Egyik vagy másik királyi ügynek kedvező szervezete – úgy tűnik, Anjou hercegnek szól a legtöbb rokonszenv – a Francia Barátsági napok nem csorbították meg, Capet Hugo trónralépésének ezeréves évfordulóján, durva tradíciójuk nosztalgikus megvédésekor a régi rendet, a morális rendet, röviden: a rendet.

Capet Hugo: mit keresett ő ebben a galériában? Jean-Marie Le Pen óvatos emlékbeszédében kijelentette, hogy megbűvölte őt a nagyság, a misztérium, „annak a nagy tekintélye, aki parancsol”, tíz századdal ezelőtt beiktatva a kijelölés és a szentség kettős erejével. De azért nem felejtette el, hogy „Franciaország 1789 előtt született és nem halt meg 1789-ben”.

„Az áldozat ideáljának állandó jelenléte” nevében hidat is tudtak verni, mint például a történész Jean de Viguerie, az első Capet és a forradalmárok által Louis Capet-nek keresztelt XVI. Lajos közt.

Vagy jelentsük ki, mint ahogy azt Bernard Romain Marie Antony teszi az ő sajátos hevületével: „Le Pen-Capet: ki nem látja a hasonlóságot? . . . Jean-Marie, azt hiszem, megérdemled korszakunk hercegének a címét.”

Jean-Marie Le Pen nem tagadja ezt. A tömeg szétoszlik, egymás után énekelve a nemzeti Marseillaise-t és a kevésbé . . . köztársasági „A kékek itt vannak” című dalt. Kétségtelenül meg vannak győződve arról, hogy a Nemzeti Front vezérének szavaival „mindez összefügg valamilyen misztikus kapcsolat által.”

Emmanuel Le Roy Ladurie

89 rejtelvei

(*Les mystères de 89 par Emmanuel Le Roy Ladurie. L'Express, 1986. március 7.*)
(*François Furet: Marx és a Francia Forradalom. Flammarion, 276 p; François Furet: A baloldal és a Francia Forradalom. Edgar Quinet és a jakobinizmus kérdése, 1865–1870. Hachette, 320 p.*)

Kit érdekel manapság Edgar Quinet (1803–1875)? Az igazat megvallva az olvasók többsége számára csak egy név. Furet, aki előszeretettel támasztja fel az elfeledett történetészeket, most életet lehel a „Quinet”-relikviákba.

Az erőszak az abszolutizmus törvényes gyermeke

Quinet egyforma ellenszennel viseltetik a vad terror időszakai (1793, 1794) iránt. . . . Lába megcsúszik a Közjóléti Bizottságot előntő vérfolyamban.

Kategorikusan visszautasítja „a totalitárius öngazolás minden korban ínycsiklandozó krémes tortáját”, azt, hogy az öldöklést a „veszélyben levő haza”, a „nemzeti önvédelem” parancsoló szükségével okoljuk meg.

A hasonló helyzetek a jó öreg történetésznek adnak igazat: 1914–18 közt Franciaország egy, még az 1793-asnál is kegyetlenebb háborútól sebezve állt ellent Németországnak és éppenhogy nem mondott le az alkotmányos köztársaság jótéteményeiről.

Kitartva monarchiaellenes rögeszméinél – melyek azonban igazi tisztánlátással ruházzák fel – Quinet a terrorban Richelieu és XIV. Lajos gyakorlatának folytatását látja. Az erőszak az abszolutizmus törvényes gyermeke.

Furet ezekben az elemzésekben kettős portrét rajzol: az örült és a bölcs Quinet-ét.

A lázasan fantáziáló Quinet arcképét, azt az embert, aki egy-egy pillanatban a Hegypárt baloldalára képzelte magát. Földig akarja rombolni a katolikus kultuszt, melyet különben a Hegypárt túlélne hagyott.

Quinet az ész istenének áldoz, kultuszával (groteszk módon) őt magasztalja. Ebből ered a Veszettek iránt táplált rokonszenve is.

Ebből a szempontból Quinet megfelel annak a képnek, amelyet – minden anakronizmusával – „trockistának” mondunk ma, mialatt Soboul iskolájához tartozó kommunista történészek örömet vesznek vissza Robespierre alakját, amely az 50-es évek sztálinista ízlésének is tárgya volt.

Szerencsére létezik egy egészen más Quinet is: az, aki lerombolva a klasszikus jakobinizmust, az 1789-ben született új rend dicsőséges és északmáryozta szakaszát részesíti előnyben. Másképp fogalmazva: Danton és a girondisták elnéző uralmát, azokét, akik az elemi iskolák pozitív hősei maradnak mindaddig, amíg 1920 után, Mathiez, Lefebvre és az ideológiai szélsőbal a pajzsára nem emeli a „terrorista Hegypártiak” alakját.

Furet két könyve néhány évnnyire a bicentenáriumtól lényegi, szerves rendbe helyezi a különböző modelleket, melyeken keresztül a múlt történései érthetővé, áttekinthetővé tették a szövevényes Nagy Évtizedet (1789–1799).

Van tehát egy ezekre a modellekre vonatkozó „periódusos rendszerünk”, amelyben mindenkit a helyére tehetünk, Quinet, Guizot, Mignet, Buchez, Marx, Soboul koncepcióját egyaránt.

A kétszázéves évforduló – ahogy azt a százéves is tette – egész sor publikált anyaggal szolgál majd: ezek birtokában kitölthetjük a rendszer üres kockáit és nyithatunk újakat.

Claude Gindin

Max Gallo: Nyílt levél Maximilien Robespierre-hez az új piperkőcökről

(Max Gallo: Lettre ouverte à Maximilien Robespierre sur les nouveaux muscadins. Paris, 1986, 152 p.)

Max Gallo írt Robespierre-nek. Választ nem vár, de ragaszkodik ahhoz, hogy mondanóját tudassa velünk. Hivatkozáva azokra a jóházakból való fiatalemberekre, akik thermidor 9 után a forradalmárok hajtóvadászatába kezdtek, Gallo bemutatja Robespierre-nek az ún. „új piperkőcöket”: Pierre Chaunu-t, Frédéric Bluche-t és másokat, akik remek biztonsággal az egyetemi végzettség külfényét öltik magukra. Azt a mázt, amelyet „az Ancien Régime szélsőséges és elszánt hívei a Bastille bevétele óta annyiszor minden oldalról átvizsgáltak”. (45. o.) Általuk a Forradalom egy önmaga felé sodródó sima golyó lett, minden külső kapcsolattól elzárt világ, önnön ereje hajtja előre, s ömön betegségei pusztítják el. Iránya és természete semmiben nem függvénye az elődjének, az Ancien Régime-nek. Fejlődését egyáltalán nem érintették a „külső” beavatkozások – azoknak a politikája, akik a naív lélek számára színészeknek tűnnek: XVI. Lajos, a Franciaország ellen szövetkezett Európa, az „arisztokraták”, stb. (99. o.).

Ezzel szemben magyarázatra szorul, hogyan helyezkednek el ezek a jobboldali emberek a francia ideológia mezején. Kölcsönzik eszméiket azoknak, akik majd kétszáz éve a polgári forradalom elszánt ellenségei voltak, de távol álltak attól, hogy visszakívánják a régi rendszert. Azért harcolnak, hogy a Forradalom idején megszületett polgári társadalmat megmentsék. Az ő ellenségük ma mindenekezt a forradalom eszméje.

Nos, ezen a téren Max Gallo velük ért egyet. Nem akar többé forradalmi változást, melyet minden szegyenkezés nélkül a polgárháborúval azonosít. A Forradalom köpönyegébe burkolózva mellesleg lépten-nyomon bevallja, jobb lett volna takarékosabban bánni a forradalommal. „Főként azt ne képzeld, Robespierre, hogy vágyódom a Forradalom után. Ha megmozdul a föld és előtör a láva, elpusztít mindent, ami az útjába kerül. És én azok közül vagyok, akik azt gondolják: a legrosszabb kompromisszum is többet ér, mint a rombolás és a gyilkolás.” (165–166. o.). „A 200 éves évforduló tanulása az, hogy minden áron meg kell őrizni a polgári békét.” (166. o.).

Max Gallo a „piperkőceinél” nem kisebb hévvel igyekszik eltemetni a marxizmust. Visszaél vele – mintha François Furet, „A forradalmi katekizmus” című cikkével (amely 1971-ben az Annales-ben jelent meg) mindent kimondatott volna. „Ezek a Marxtól nem is olvasó marxisták (. . .) meggyőződés nélkül alakították át a francia Forradalmat egy-mást követő állomások sorára” (31. o.) „látták, hogyan dől romba az ő népi-leninista és

jakobinus-bolsevik szövetségükből épült 'közönséges kártyavár' a kritika csapásai alatt" (32. o.). Ez annál is könnyebben ment, mivel a szovjet mítosz kiüresedett, a 70-es években bekövetkezett kommunista pártok csődje és történelmi kreativitásuk végessége a katedrák és levéltári kartonok mögött szigetelte el a 'marxizáló mechanizmus' utolsó képviselőit" (32. o.).

A gondolkodás egész vonulata, melyben a francia Forradalom mindig referencia-ként szolgált és gazdag, komplex és izgalmas művek alkotására ihletett (ilyen például Albert Soboul munkája 1793 sans-culotte-jairól), nos a gondolkodásnak eme egész vonulata torzulást szenvedett és az „automatizmus, a valóságtól elszakított racionalizmus, az absztrakció szintjére süllyedt” (78. o.).

A mintegy tizenöt esztendő alatt nem került sor a marxizmus által felvállalt megújító munkára sem. A marxisták a francia Forradalmat többé nem olyan mérvadó modellnek tekintik, amelytől a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egyéb folyamatai is értéket nyernek, hanem a kapitalizmus egyetemessé válásának történelmi folyamatában konkrétan résztvevő egyedi társadalmi formációban lejátszódó, specifikus polgári Forradalomnak tartják.

A fenti irányba orientálódott Albert Soboul is élete végén (ezzel a La Pensée 1982. nov.–dec.-i, 230. számában foglalkoztunk), valamint ez a témája a Marxista Kutató Intézet 1987. május 23–24-i kollokviumának is.

Ami Gallo véleménye szerint a francia Forradalomból a mának feltétlenül megtartandó, az bizony ugyancsak csekély ahhoz a valóságos lenyomathoz képest, amelyet a Forradalom a történelemben hagyott.

Gallo szerint eljött az ideje, hogy megvédjük az egyenlőséget, a társadalmi körforgást, az elit rétegek megújulását (164. o.), amelyek mind az „egyenlőség elvében” gyökereznek, amelyből a „Francia Forradalom történelmünk talapzatát emelte” (156–157. o.).

Az „új piperkőcök” az egyenlőség elvével szemben foglalnak állást. Gallo mellette. Magát az egyenlőséget egyikük sem akarja.

Michel Vovelle

Az ideológiáról elmélkedem

(Je réfléchis sur l'idéologie)

(Michel Vovelle a szakterület egyik legnagyobb mestere, műve a „Mentalitások története”. Munkaeszköze a marxizmus. Érdeklődésének fő területe – és ez nem véletlen – a francia Forradalom. Michel Vovelle a Sorbonne-on tanít.)

Minden kutatásban – történelmiben, vagy másban – az olykor elfeledett, gyakran nyilvánvaló, személyes indíttatás érvényesül. Személyes esetemben a kapcsolat nagyon erős munkám két pólusa: a mentalitások és a francia Forradalom története között. Ez az a két téma, amely foglalkozásaim során összekapcsolódik.

A mentalitások története iránti érdeklődés – azt hiszem – generációm sok olyan történészét megragadta, akik a társadalomtörténet diszciplínáin nevelkedtek, és akik ezt

nem tagadták meg, még akkor sem, hogyha másfajta magyarázatra lenne szükség, amely szükséglet, úgy vélem, alapvetően a háború utáni nagy kérdésekhez köthető. Tudatosan vagy sem, egy, a felvilágosodás optimizmusától örökölt eszméből indultunk ki a kollektív öntudatra ébredéshez kötődő haladásból, mely nyílegyenesen és kitérők nélkül egy új világ megszületéséhez vezetett. Szükségességét éreztük annak, hogy kutatásokat végezzünk az ellenállások fontosságáról és az ebben szerepet játszó társadalmi tudat (des représentations collectives) tehetetlenségéről, a hosszú ideig tartó örökségről, egyszerűen a „longue durée”-ről, amely a mentalitások története. A vállalkozás veszélyeiről illúziók nélkül: ez az elmélet misztifikáló lehet, hogyha a mentalitásokról egy önálló regiszttert készítünk, amely saját dinamikája szerint fejlődik. De ellenkezőleg, termékeny területről van szó, ha túl lehet haladni a mechanikus leegyszerűsítéseket, a túlságosan egyszerű magyarázatokat, amelyekbe gyakran akarták bezárni a „vulgáris marxizmust” a karikatúra módszerével. A marxizmus szerint a társadalmi-gazdasági változásokra lenne válasz az emberek megváltozása.

Így cselekedve, úgy vélem, közvetlenül marxista módon elmélkedem az ideológia fogalmáról és funkciójáról: olyan területről, amely egy időben jelenti az elmélet termékenységét és ennek minden területen való elmélyítését.

A francia Forradalom iránti érdeklődésem, az első és látványos tapasztalatom a világ akarati elemekkel való megváltoztatásáról, ugyanehhez az eszmei renchez tartozik: amely ma Franciaországban és másutt is uralkodik, előnyben részesítette a hosszú távú szemléletet, a többszázados fejlődést, még a történelmi mozdulatlanúságba, az időtlenségbe merítés árán is. Tudatosan vagy tudat alatt, itt az a szándék búj meg, hogy kiiktassék a változás, változtatás, a hirtelen változtatás eszményét, melynek a forradalom (száműzve a „patétikus”, a felszínes, mi több, a káros jelenségek körét) a leginkább kiteljesebb megnyilvánulásai. Ebben az összefüggésben a francia Forradalomról való elmélkedés példamutatását és termékenységét tekintve óriási ellenszer. Meg lehet változtatni az embereket tíz év alatt? Hogyan működnek az öntudatra ébredés (és a megtagadás) komplex játéka? Megannyi gondolat magának a forradalomnak a fogalmáról és arról, amit ez ma jelenthet a modern világ keretei között – egyszerűen, mit jelent „forradalminak” lenni 1986-ban –; úgy tűnik, hogy ez a legidősebb kérdés. Holott a kapott új eszmék szintjén azt a gondolatot bontakoztathatjuk ki, hogy minden forradalom, egyfajta fatalizmus miatt csak totalitárius elhajlásokat tud kitermelni. Ezen a területen is, egy dinamikus marxizmus perspektíváját próbálom követni, amely a történelem fényében folyvást megújított kérdésfeltevést jelent a ma problémáit illetően.

Guy Lemarchand

Michel Vovelle két nemrég megjelent művéről

(Sur deux ouvrages récents de Michel Vovelle. Cahiers du communisme, 1986:3.)

Az 1950-es, sőt 60-as években a történetírás főleg abból állt, amit a 19. század végén uralkodó pozitívizmus leginkább becsben tartott és legszívesebben tanulmányozott: politikátörténetből, amelyet az események és a hatalmi intézmények szemszögéből vizs-

gált, és vallástörténetből. Ez utóbbi magába foglalta a tanok leírását, az egyházak belső vitáinak ismertetését és az egyházak kapcsolatainak vizsgálatát a társadalom többi részével, az állammal, a társadalmi hierarchiával és az értelmiségi körökkel. A gazdaság- és társadalomtörténet még csak alakulóban volt, fogalomtárakat és módszereiket alig kezdték el fejleszteni (például a piac, a vállalkozás, a jövedelem, a társadalmi osztályok, stb.). Ekkor kezdték el alkalmazni az adatsorokat tartalmazó forrásokat és a statisztikai eszközöket. Ami a történetírás azon területeit illeti, amelyek kívül esnek az esztétikán, három egymástól elkülönülő részterülettel találkozunk. Ezek közül az első az eszmetörténet, amelyet filozófiai és politikai, valamint társadalomelméleti művek tanulmányozása alkotott, de mindezt a történészek szívesen átengedték filozófia- vagy irodalomtörténész kollégáiknak. Másrészt létezett az, amit a történelmi szintézisek „mindennapi életnek” neveztek, és bizonyos megvetéssel alig néhány oldalon elintézték. Ennek keretében a használati tárgyakra, a táplálkozásra és a lakásra vonatkozó megfigyelést gyűjtötték össze. Mindehhez kapcsolódott még általában egy összefoglaló tanulmány, ahogy mondták, a korszak „pszichológiájáról”, melyet leggyakrabban irodalmi művekből vett empirikus átvételek alkottak, s melyek legfeljebb csak a vezető osztályokról adtak képet.

Az új történetírás

Az 1960-as, 70-es évektől különböző tényezők hatására mélyreható változások játszódtak le a történetírásban: jelentőssé válik az etnológia, a strukturalizmus és a még mindig tartósan jelen levő marxizmus, a hatvanas évek gazdasági növekedéséhez, valamint 1968 májusához kötődő társadalmi és erkölcsi átalakulások kutatása. A társadalomtörténet érdeklődési körébe kerültek ismét a sztereotipizált dokumentumsorozatok és a kvantitatív módszerek, kialakult az igazi mentalitástörténet. . . .

Az úttörők közül ezen a területen az egyik első, Michel Vovelle, az 1650-től 1789-ig tartó korszakra vonatkozóan 2000 végrendeletet, vagyis a jog nyelven íródott magánjogi aktust tanulmányozott át, amelyek provençei-i jegyzői levéltárakban találhatóak. Vovelle célja az volt, hogy rekonstruálja a vallási érzület tartalmának egy részét és ennek több, mint egy évszázados fejlődését. Tehát a természeténél fogva kvantitatív, valaha impresszionista történetírás ma széles körben használ fel fokozatokat képező dokumentumokat és statisztikai számításokat.

Manapság ez a kutatási szektor divattá vált, amely megtölti a történelmi folyóiratokat, és jónéhány fiatal kutatót mozgósított. . . .

Michel Vovelle volt egyike azon tudósoknak, akik a legvilágosabban látták a mentalitástörténet, mint kutatási tárgy korlátait és bizonyos spekulációk veszélyeit. Bőséges életművében két utolsó könyve igen jól illusztrálja az új kutatási terület gazdagságát és annak szükségességét, hogy a történész ne veszítse szem elől a történelem eddig nem tanulmányozott részeit, vagyis azt a kontextust, amely elengedhetetlen az általa megírt tények értelmezéséhez.

Egy különös mentalitás

A *Mentalité révolutionnaire* (Forradalmi mentalitás, 1985) c. művében Vovelle olyan kutatási tárgyat vizsgál, amely előtte alig vagy egyáltalán nem létezett a történetírásban. . . .

Az első felvetődő kérdés: mi is a forradalmi mentalitás valójában, a múltból örökölt, vagy valami új jelenség? A szerző kimutatja, hogy még ha magába foglalja is a múlt vonásait (egalitarizmus, erőszak . . .), számos olyan új alkotóelemet tartalmaz, amelyek a bekövetkezett kivételes politikai és társadalmi helyzet következtében jöttek létre (háború, belső ellenforradalom, a közvélemény bizonyos mozgását előidéző, vagy felerősítő, erős kezű kormány kialakulása).

A forradalmi mentalitás nem a nagy ősökre való emlékezésre törekvő baloldali történések ábrándja, mint ahogy azt F. Furet és tanítványai szeretnék. Hiszen e mentalitás alkotóelemei közül néhány már a 18. század folyamán, 1740–50-től feltűnt, mint a halálgyótró gondolatához való visszatérés és a dekriztianizáció. 1789-től, és különösen 1795-ig, a forradalmi mentalitás főleg tömeggyűléseken nyilvánult meg, amelyek viszonylag spontán kollektív cselekvési tervek szerint zajlottak le, ugyanakkor korábbi társadalmi feszültségeket fedtek fel. Ennek a mentalitásnak az egyik legszembevetőbb jege az erőszak, amely az esetek többségében védekező jellegű volt: az a célja, hogy megvédje a forradalmat a fenyegető arisztokrata összeesküvéstől. A régi felszámolásával is az a szándéka, hogy lerombolja a gyűlölt múltat és ezáltal valóban új rendet teremtsen. Mindezek során nagy jelentőséggel bíró szimbolikával vértezi föl magát (lámpa, lándzsa). E mentalitás új értékeket is hordoz. Ezek közül való a „nép”, amelyet eleinte úgy fogtak fel, mint a harmadik rend harmonikus egységét, azután 1792-ben e fogalom már csak a sans-culotte-okat és a szegényeket foglalta magába, és végül, a thermidor után vált valóban egységes fogalomná. Mint új érték jelenik meg az egyenlőség és a boldogság. A forradalomból megszülető „homo novus”-t a sans-culotte testesítette meg, aki egyenlőségre tör, testvéries, egyszerű, de elég szabad erkölcsű – megengedett az együttélés – és ami iránt elkötelezettséget érez, amellet kitart akár a hősiesség is. 1789 és 1794 között a heroizálás felé hajló tendencia erős volt: megjelenik a legnépszerűbb, vagy a forradalom szolgálatában meghalt vezetők dicsőítése, sőt kultusza: így történt ez még életében Mirabeau-val, Marat-val, Robespierre-vel. Az ebben az időszakban a festészetben uralkodó neoklasszikus művészet atmoszférájában az ügyért való odaadás és optimizmus, valamint saját magányuk érzése tölti el annak a valódi tragédiának a szereplőit, amely maga a Forradalom.

A jakobinus klub, amely részben bizonyos társaságok és egyesületek örököse, a maga 2000 fiókszervezetével és 100 000 tagjával újfajta társas ösztönt alakított ki, ennek alkotói a hazafiság, az egyszerűség és a politikai kezdeményezés akarása. Az ünnepek, akár spontánok, akár a rendszer által szervezettek, ugyanezt a funkciót töltötték be, és egyben a propaganda eszközei is voltak, azonban tartalmuk a forradalom menetével együtt változott. A forradalom, intézményeire támaszkodva, felívelő szakaszában, sőt még a Direktórium elszalasztott stabilizálási kísérlete idején is, bár erőtlenül, az ember legmélyebb lényegéből merített. Az 1793–94-es, a városi sans-culotte-ok és az értelmiségi polgárság által támogatott dekriztianizálás porig akarja rombolni a kereszténységet, de helyébe új vallási képeket és isteneket helyez, mint például az Ész istennőjét,

vagy a Forradalom mártírjait. Az élet keretei felborulnak: a családban lehetővé válik a válás, teret hódít az örökség egyenlő elosztása, fejlődik a fogamzásgátlás, a feminizmus megteszi első félénk lépéseit, a mindennapi életet megváltoztatják az új naptár, a méterrendszer és az inflációhoz kapcsolódó zavaros körülmények. A forradalmi értelmiség szerint a lelkeket meg kell szabadítani a halál kínzó gondolatától és akár hisznek a túlvilágban, akár nem, a halál szertartását a végsőkig egyszerűsítik.

A forradalom ismeretlen költője

A Théodore Desorgues (1985) c. művében Vovelle az általánostól halad a különös felé; megírja egy kivételes és máig alig ismert hős életrajzát: a költőt, aki himnuszt írt a Legfelső Lényhez, amelyet a Robespierre által elrendelt II. év prairial 20-i ünnepen énekeltek. Desorgues műveiből csak egyes részleteket közöltek eddig. . . .

A költő egy új értelmiség képviselője, aki a Forradalomnak köszönhette előrejutását. Műveiben új témákkal felelt a mindenki által megélt és rendkívüli eseménynek következtében felkelt tömegek mozgalmaira és új törvényeire. Az új rendszerhez nemcsak a karrierje miatt kötődött. Ez megfelelt származásának és minden bizonnyal tisztán személyes kalandvágyának is. Vovelle könyvét Desorgues családjának részletes tanulmányozásával kezdi, majd ebből von le következtetéseket. Desorgues élete nem más, mint az Ancien Régime idején egy félig elvetélt társadalmi felemelkedés története. . . .

Egy dialektikus észrevétel

Vovelle-nek e formai tekintetben igen különböző két könyvében közös orientációk lehetnek fel, amelyek jellemzőek mind a szerző módszerére, mind a mentalitástörténet-kutatás mai irányaira nézve. Ne feledjük, hogy Vovelle Albert Soboul követője is a Sorbonne-on, és számos művét szentelte a Forradalom tanulmányozásának. Vovelle, mielőtt saját kutatásait ismertetné, először mérleget készít már meglévő ismereteinkről és a tárgyalt témáról folyó vitákról. Például lezárja – kvantitatív értelemben – a népesség politikai mozgósításának mértékéről szóló vitát: a felnőtt férfiak 5–10%-a volt tagja a Népi Társaságoknak, másrészt felveti számos kortárs passzivitásának és a történelmi esemény szempontjából vett marginális társadalmi csoportok meglétének kérdését. Hasonlóképpen mindig gondolja van arra, hogy jelezze azt a gyakran felgyorsuló fejlődést, ami a forradalom tíz éve alatt bekövetkezett. Így kitűnik, hogy bizonyos értelemben a Forradalom, az elfogadott kifejezést használva, blokkot, azaz egységes egészet alkot: polgári jellegű, elsősorban az egymást követő vezetők társadalmi összetételét és tartós eredményeit tekintve, sőt a Terror epizódja, amelyet a túlélés szükségessége és a különféle ellenforradalmaktól veszélyeztetett vívmányok védelme indokolt, elkerülhetetlen következménye – és nem kisiklása – az 1789–91-es megalkuvó szakasznak. A direktórium pedig egy liberális és plutokratikus rend megteremtésének kísérlete, amely meg fogja könnyíteni a kapitalizmus fejlődését. De az előtt a stabilizáció előtt, amelyet a Konzulátus megvalósított, a forradalom előre megfogalmazott terv nélkül fejlődött, mindazon nehézségek és ellenállás ellenére, amelyeket reformjai, újításai váltottak ki. Osz-

tályok hallgatóságos szövetségei kapcsolódnak egybe és bomlanak szét, mint ahogy ezt az erőszak formáinak átalakulásai és a jakobinus klub változásai tanúsítják – emlékezett erre bennünket Vovelle. Eközben, és ez a forradalmi mentalitás egyik legizgalmasabb nézőpontja – nem mulasztja el felidézni azokat a vitatémákat, amelyek általában a francia politikai sakktabla jobb oldaláról indultak ki, és amelyek a Forradalom interpretálása során állandóan felmerülnek. Így a tömegek szerepével kapcsolatban, felidézi a durkheimi és Charcot-i fogantatású szociológia téziseit, amely a tömegekben egy kollektív lényt lát, kinek biológiai szervezetre jellemző mechanikus reakciói vannak, és akít néhány sötétben megbúvó összeesküvő könnyedén manipulál.

A mentalitástörténetet, mint új és rendkívül lényeges tudományágat illetően Vovelle művei egyben bizonyos módszertani tanulságot is hordoznak. A Desorguesban Vovelle tulajdonképpen meghatározza az individuális és a kollektív közötti kapcsolat lényegét, kifejti mindazt, ami ugyan közhelynek tetszik, de az irodalmi életrajzok szerzőinél mégsem tűnik ki mindig világosan. . . .

Vovelle hasonló szememben hangsúlyozza a mentális és a kultúra között meglévő kapcsolatot. Ebből a szempontból meglepő látnunk, hogy az ő marseille-i sans-culotte-jai mennyire hasonlítanak a párizsiakra, a kommunikációs csatornák fejletlensége ellenére, ami gátolja az egynemű kultúra kialakítását. Desorgues életrajza megmutatja, hogy mennyire változatosaknak kell lenniük a mentalitástörténet módszereinek. Ez a könyv tulajdonképpen esettanulmány, amely a csoportról szóló átfogó elemzéseken túl és ezek segítségével megragadhatóvá teszi az egymással küzdő meghatározó tényezőket és a konkrét helyzetek változatoságát. Mindezek sokkal kevésbé látszanak tisztán a társadalomról szóló átfogó munkákban. De az életrajzi tanulmány csak a kollektív környezetre és a mennyiségi mutatókra épülő kutatásokra vonatkoztatva ad teljes értékű magyarázatot, ez elemzésének feltétele.

Következőképpen felvetődik a mentalitástörténet és a társadalomtörténet közötti kapcsolat problémája. Vovelle többször óvta a történészeket az egyes legújabb mentalitástörténeti munkákban fellelhető felfogástól, amely nem más, mint a tudós által kitalált „légpárnán nyugvó mentalitás”. A régi pszichologizmus és az irodalmi klasszicizmustól örökölt „emberi természet”-fogalom hatására, amelyet mint egy változatlan entitást fognak fel és amelyet újabban a strukturalizmus és az amerikai kulturális antropológia fejlesztett tovább, létezik egy olyan irányzat, amely a mentalitásban évszázadokon át viszonylag állandó sémák konglomerátumát látja, amelyek meglehetősen függetlenek az őket hordozó társadalmi struktúráktól. Ezáltal a mentalitástörténetet elvágják a társadalomtörténettől, így saját magát magyarázza, ugyanakkor a longue durée keretében az egyetemes történelem jó részére is magyarázattal szolgál. Vovelle, éppen ellenkezőleg, megmutatja, hogy a látszólagos változatlanságon túl minden korszak és minden társadalom újból feldolgozza a múlt szellemi és kulturális örökségét. Ha az 1793-as dekrisztianizációs hullám formailag a zúzavara régi alakjában jelentkezik, tartalmilag különbözik az Ancien Régime-beli dekrisztianizációtól. . . .

Végül Michel Vovelle magyarázataiban egy igen fontos vonás jelenik meg: a dialektika és ennél fogva a mozgás iránti érzék, amely átfogja mind a hosszú távú fejlődést, mind a rövid tartamú alakulatokat. Ezen keresztül Vovelle hangsúlyozza a valóság teljes gazdagságát a pszichológia területén: Desorgues-nál a tudós és a népi műveltség együttélésének ellentmondásos komplexitását, vagy a forradalmi vallásokban meglévő múltbeli

és új elemek keveredését. A számos faktor együtthatása magyarázza azt is, hogy a társadalom szélére szorult városi szegénység ugyanazon rétegei hol a forradalmi aktivitás felé, hol az ellenforradalom felé fordulnak, és hogy a királpárti Vendée paraszt harcosai között ugyanaz a heroizációs tendencia figyelhető meg, mint ami a forradalmat támogatók oldalán tapasztalható. E hősiesség egyaránt eredménye a kegyetlen háborúnak, egy életbevágóan fontosnak tartott ügyért való lelkesedésnek és egy régi vallásos alpnak. És annak ellenére, hogy létezik ez a közös elem, a sans-culotte-ok és vendée-iek beszédeinek és terveinek nem ugyanazok az indítókai és céljai: a két magatartás közötti részleges hasonlóság nem jelenti természetesen azt, hogy közöttük teljes azonosság lenne.

A politika és a kultúra színpadán harcoló színészek közötti hasonlóságokon és különbségeken túl, a történeész számára az jelenti a legnehezebb feladatot, hogy feltárja a társadalmi formációban meglévő ellentmondásokat és a benne végbemenő átalakulásokat, vagyis hogy megragadja a társadalmi formáció dialektikus mozgását. A dialektikus érvényesülést még a marxisták közül sem használja senki spontán, ehhez sok munka és óvatosság kell. Michel Vovelle két utolsó könyvében erre ad szép példát.

Claude Mazauric

Ideológia és történelem

(Ideologie et histoire. La Pensée, 1986. szeptember–október.)

Elisabeth Guibert-Sledziewski utolsó könyve (*Idéaux et conflits dans la Révolution française. Études sur la fonction idéologique. – Ezmék és konfliktusok a francia Forradalomban. Tanulmányok az ideológiai működésről. Méridiens-Klincksieck. Paris, 1986.*) megérdemli, hogy úgy üdvözöljem, mint egy stratégiai fontosságú művet: annál is inkább, mert olyan légkörben jelent meg, amelyet a történelem racionalista koncepciója ellen indított hadjárat és a marxizmus kizárásának szándékai jellemeznek, ami ellen pontosan E. Guibert folytat üdvös harcot. . . .

Elisabeth Guibert könyvének fontossága a tanulmányozott téma gazdagságának és ugyanakkor kritikus és építő szellemű megközelítésének tulajdonítható. A téma gazdagsága? A kifinomult didaktika, amely a francia Forradalom növekvő mozgalmaiban a társadalmi harcokat, a politikai magatartásokat és a nagy „ideákat” összekapcsolja, amelyek megosztják és magával ragadják a közvéleményt. A szerző megközelítése? Határozottan koncepciózus és kritikus, mint ahogy az elvárható egy jó eredetű filozófiától, de ugyanakkor igen figyelmes és ügyes a helyzetek leírására, dokumentumok és események elemzésére, az olyan szövegek aprólékos olvasására, amelyekre az ő elméleti gondolkodása és gnoszeológus vállalkozása épül. A társadalomtudomány kutatójának mesterségbeli fölénye itt megkettőzi és kiegészíti a filozófus némelykor zavaró virtuozitását. Mindez egy olyan művet ad nekünk, amely fontos vitát rekonstruál – ugyanakkor újra indítja azt –, amelyet a hatvanas és hetvenes években folytatott mozgalmas viták előtérbe állítottak. E. Guibert ezen az úton kötelezi el magát, meggyőzve bennünket, hogy olvasói és intellektuális erőfeszítéseket tegyünk, amely időt fog igénybe venni, de amelyért a ragyogó toll és a szerző túlságosan tömör gondolatának felidézése kárpótolni fog. És nem

tudnánk, ilyen könyv előtt, a helyzetnek megfelelő ismertetést, vagy udvarias megegyezést megfogalmazni: ellenkezőleg, ösztönözni kell az olvasót, hogy felmérje a javasolt demonstrációkat és hogy saját maga elmélkedjen az érintett problémák lényegéről. . . .

Égészen más az ötven oldalon keresztül leírt helyzet, amelyet a dauphiné-i parasztok és főurak kapcsolatának szentelt a 18. század folyamán egészen az 1789 augusztusi és 1790 márciusi, a feudális jogok eltörléséről szóló rendelkezések első szakaszáig. Kiszélesítve előző könyvének bizonyos bevezetőit (A francia Forradalom ideológiai útjai, 1976), a szerző itt az antifeudalizmusra vonatkozó elemzését fejleszti tovább, a dauphiné-i parasztok tiltakozásának gondos tanulmányozása segítségével. Brangues és Montferrat községei, panaszokkal együttl, amelyeket meglepő méltósággal és pontos fogalmazással adtak elő kizsákmányolásuk feltárásának elszántságával, és végeredményben nagy reménységükkel, méltóak arra, hogy minden gyűjteményben szerepeljenek, ahol megjelenik a forradalmi tudat lendülete 1789 előestéjén. Elisabeth Guibert hosszasan idézi e két mezőváros szövegeit, mégpedig Montferrat választát arra az 1784. október 4-i, a meghatalmazott által felfektetett kérdőíven, amely sokat mond a dauphiné-i parasztok osztály-szempontú politikai választásának okairól (109–112.).

Ebből az „in situ” hosszú elemzésből három következtetést lehet levonni. Először is azt, hogy az ideológiai funkció első hatása elősegítette a „politika átmenetét a társadalmi elképzelés és a tényleges cselekvés között”, vagyis kifejezi a szubjektív képviseletet (ez adott esetben mítosz, sőt mi több, illúzió alakját ölti), a társadalmi kapcsolatok és a cselekvés objektívitásával (122–123.). Másodszor pedig a könyv megmutatja, hogy az ideológia mindenütt jelenvalósága („a mindenütt-jelenvalóság próbája”, 124.) lehetővé teszi a „kispolgári előkelőségek” döntő politikai rétegének, hogy egyidőben élje át az Ancien Régime elleni tiltakozást a lázadó parasztokkal való szolidaritás értelmében, miáltal „mérsékelt”-nek hitt előadást tart a hatalmon levők hasznára. A „Félelem Dauphiné”-ben című P. Conrad könyv újraolvasására alapozva, amelyet már Georges Lefebvre felhasznált, ennek a fejezetnek a harmadik következtetése megmutatja nekünk azt a kispolgárságot, amelyik a „visszafojtás tendenciája”, és az „oktatás tendenciája” (131. o.) közötti dilemmából csupán egy politikai program elkészítésével talál kiutat, ez utóbbi e korszak valódi újjátása. „Egy polgári keret kutatása egyesek számára a beleegyezés, amelyet mások pedig kieroszakolni hagynak, mindezek politikai gyakorlatok.” (133.). Az ideológiai funkció közvetítő szerepet játszott egy stratégiai politika kidolgozásában, amely úgy rendel meg, hogy a teljes francia Forradalomná váljék. Semmilyen következtetés (melyet zárójelben igen közel érzek azokhoz, amelyek közeli kutatásaimban hatással voltak rám), nem tűnt olyan meggyőzőnek, mint éppen ez. Elisabeth Guibert erről másképpen, szellemesen fejezi ki magát: „a beszédek azért vannak, hogy elmondják őket és nem azért, hogy meghallgassák”. . . .

Ennek az ismertetésnek a végén két kérdést kell feltennem Elisabeth Guibert könyve és tézisei körül és megállapítani egy dolgot. A megállapítás az, hogy a könyv, és a módszer nem fog tetszeni mindenkinek: s ezen nem fogunk meglepődni. . . .

Ami a kérdéseket illeti:

1. Ha az ideológia poliszémikus karaktere miatt az ideológiai funkció teszi lehetővé a politikába való átmenetet, azt, ami a társadalmi viszonyok valódi mozgalmában egy szövetséges és tömörítő politikai stratégia megformálásával fejeződik ki, a társadalom-

átalakító gyakorlat megvalósulásával; vajon nincs-e helye „az ideológiai funkció dinamikus funkcióján” túl, magának az ideológiának is a megismerésére? Ez a lehetőség, bár ezt E. Guibert kifejezetten visszautasítja, nem vonta maga után meggyőződésemet, a szerző minden szenvedélyessége ellenére sem, annak az erősítésnek dacára sem, amelyet úgy tűnt, hogy értelemszerűen megtalált az archeológiai koncepcióban, Foucault-tól átvéve, hogy elkerülhesse az „értelem” híres kérdését. . . . Ez a kérdés egy másikat von maga után. . . .

2. A jogos, sőt nagyon is szükséges visszautasítás az ideológiai felépítmény minden topológiai bemutatására, nem jár-e azzal a kockázattal, hogy a marxizmus színlelt kételkedéssel való meghaladásának ürügyén összeköti a valóság ugyanazon szintjén az örökös változás és alkalmazkodás állapotában levő képviselőket, pontosan azért, mert poliszimékusak és politikailag célszerűek („ideológiai funkció”). Másrészt, mert szükség-szerűen lassúbb mozgású a termelőerők és a termelési/újratermelési viszonyok valósága, melyek meghatározottságuknál fogva a *longue durée*, vagy egy még hosszabb, az anyagi struktúrák Braudel-i időtartamának részét képezik? Megkockáztatnám azt – ez egyébként jogosult, még ha kiszámított is –, hogy megnyissam az utat egy hipotézishez, amely paradox, egy az „ideológiáról” folytatott beszélgetésben, eljutni az „ideák” kategóriájához egy idealista megközelítéstől, mint a történelem *deus ex machina*-ja?

Egyszerű és befefező kérdések, amelyeknek hatása az, hogy még egyszer megerősítjük érdeklődésünket és fontosságát annak a könyvnek, amely Elisabeth Guibert-Sledziewski kivételes minőségű művéről tanúskodik.

Elisabeth Guibert-Sledziewski

1789 ma

(1789 aujourd'hui. L'Humanité, 1987. március 20.)

Vitánk középpontjában két kérdés áll:

- Mi az 1789-es forradalom időszerűsége a mai francia társadalomban?
- Mit adnak a történészek, filozófusok és a forradalmi korszak szakértői ahhoz, hogy felmérhessük ezt az időszerűséget?

Az 1789-es forradalom a haladás üzenetének hordozója, amely még a ma polgáraihoz is szól. Két évszázad alatt sok minden megváltozott. Az általunk ismert Franciaország alig hasonlít arra, ahol az első nemzetgyűlés összeült, ahol eltörölték a feudális jogokat és ahol a guillotíne működött.

Azonban számunkra is jelen van a forradalom, méghozzá kettős értelemben.

Először is azért, mert programja, amely nem fejeződött be, sőt más irányba fordult, távolról sem valósította meg minden célkitűzését: még mindig várjuk a szabadságot, még mindig várjuk az egyenlőséget. Egyenlőség nélkül a szabadság részleges marad. Egy félig telt pohár, a legkiszákmányoltabbak számára teljesen üres. Egyenlőség nélkül a szabadságnak nincs belső tartalma. Ahhoz, hogy szabadok legyünk, kell, hogy legyen mit kezdenünk a szabadságunkkal.

Másrészt, kétszázadik évfordulója előestéjén, példa nélküli becsmérlési kampány sújtja a forradalmat Franciaországban. Példa nélküli, mert ez nemcsak azoknak a műve, akik mindig is a Sátán alkotását látták benne. Manapság a baloldalinak mondott értelmiség bizonyos csoportja egyre inkább ellenforradalmi álláspontot foglal el, '89 hibáit alig látja, és minden bűnért '93-at okolja.

Nekünk, akik a Forradalom történetét és eszményeinek keletkezését tanulmányozzuk, meg kell mutatnunk azt, hogy miért volt szüksége a hatalom megragadása végett arra, hogy egyes eszméket felhasználjon, másokat pedig elítéljen, mégpedig azokat, amelyeket a jelenlegi politikai és társadalmi harcokból igyekeztek kizárni. Meg kell értenünk továbbá, hogy miért keltenek annyi félelmet ezek a soha meg nem valósult ideálok, a forradalmi örökségnek ez a mindig visszaszorított része. A haladó gondolkodás lefékezéséről van szó, egy a válság által demoralizált Franciaországban? A reakció idegességéről az egyenlőségre törekvés égető szükséglete miatt? A diagnózis nem egyszerű, kell hozzá mind a forradalom történelmi tétjének pontos felmérése, mind pedig a társadalmunk fejlődése iránti érdeklődés.

De van-e jogunk az 1987-es Franciaországgal foglalkozni? Nem az-e a mi munkánk, hogy az 1789-es Franciaországról írjunk? A múlt és a jelen közelítése nem gyanús-e, nem annak-e a jele, hogy nem vagyunk tárgyilagos kutatók, hanem egyszerűen olyan emberek, akik azért merítenek a múltból, hogy politikát csináljanak belőle és újjáírják a történelmet napi politikai szükségletek érdekében?

E kérdések túl gyakran merülnek fel, akár maguk után választ, akár durva vádakat vonva, hogysem ne foglalkozzunk velük. Világosan kell tehát beszélnünk.

A Forradalom üzenetének megerősítése egyáltalán nem jelenti azt, hogy leegyszerűsítő képet adjunk róla, ellenkezőleg, elemeznünk kell minden dimenzióját és valamennyi ellentmondását. A forradalom aktualitásának elismerése nem követeli meg azt, hogy történetét épületes legendává egyszerűsítsük, ahol a jó haladáspártiak győznek a hitvány reakciók felett, hanem annyit jelent, hogy a forradalom komplex valóságának minden mozzanatát integráljuk azért, hogy jobban megértsük bizonytalanságait és befejezetlenségét.

Kizárólag a francia Forradalom részletes tanulmányozása teszi lehetővé, hogy megragadjuk az eseményekben megnyilvánuló intellektuális logikáját. Csakis ez jogosít fel arra, hogy hűen ítéljük meg időszerűségét. Ez megengedi és megköveteli az ilyen közelítést, hiszen a francia Forradalom logikája éppen az, hogy nem találtuk meg a forradalom által kétszáz éve elindított folyamatok minden történelmi tanulságát.

A kommunisták és a francia Forradalom kétszázadik évfordulója

(Les communistes et le bicentenaire de la Révolution Française, Comité central du PCF. 1987. április 6. L'Humanité, 1987. április 9.)

I. A bicentenárium tétje

1789 kétszázadik évfordulójáról való megemlékezés szenvedélyes eszmei összeütközések tárgya és méginkább az lesz az eljövendő hónapokban; nem csupán arról, hogy mi

volt a francia Forradalom, mi a helye az újkori történelemben, mi az egyetemes jelentősége, de a kortársi nagy tettekről is.

Egy „forró téma”

Ez nem új dolog. Kétszáz éve, hogy az 1789-es forradalom, Michel Vovelle szavai szerint, „forró téma”. Egy olyan „nemzeti konszenzus”, amely nem minden kétértelműség és képmutatás nélkül jelenti a Függetlenség Napját az Egyesült Államokban, gyakorlatilag sohasem valósult meg az 1789-es forradalom esetében.

Ez a tény nem meglepő. A francia Forradalmat, amely a feudális és arisztokratikus társadalom korlátjait döntötte le, legfőképpen a népi mozgalmak és harcok jellemezték. (. . .) Ezért a francia Forradalom örökségét – a politikai demokrácia és a modern nemzet megalapítója, a népek progresszív értékeinek és emancipációjának hordozója, Ernst Labrousse kifejezése szerint valóságos „megelőlegezések ideje” – azok követelhetnék magukénak az uralkodó osztályokkal szemben – parasztok, „sans-culotte”-ok, munkások –, akik maguk voltak a Forradalom szereplői, bár nem a fő haszonélvezői.

Végig a múlt században ezek az összecsapások jórészt azokkal a harcokkal fonódtak össze, amelyeket a köztársasági rendszer tartós bevezetéséért vívtak.

Ezek a harcok új erőre kaptak és új méretet öltöttek a 19. és a 20. század fordulóján, amikor – a burzsoáziával szemben, amely a francia Forradalmat egy lezárt múlt egyszerű emlékévé akarta dermeszteni – a munkás és forradalmi mozgalom megérlelte azt az eszmét, hogy csupán egy másik forradalom adna esélyt egy olyan társadalomba vetett reménynek, melynek célja „a közös boldogság”.

Az új társadalmat meghirdető Kommüntől Guesde és Jaurès vitájáig, az októberi forradalom győzelme által keltett vitáktól a Népfrontig, az Ellenállástól a Felszabadulásig, a munkásmozgalomban szüntelenül szembesült az 1789-ből származó értékekkel és modellekkel, azzal a kettős szükséglettel, hogy megragadja a francia burzsoázia által egyre inkább elvetett örökséget és véghez vigye ellentmondásainak forradalmi túlhaladását ugyanolyan léptekkel és a jövő nevében. . . .

Ez az összefüggés nyújt új heveséget a hagyományos szembeszegülésnek az 1789-es forradalom körül két évszázad óta és ez teszi a két évszázados megemlékezést elsődleges politikai és ideológiai tétté.

A rágalmazási hadjáratról . . .

A politikai reakció és a társadalmi konzervativizmus bajnokai már hosszasan nekiálttak. Ime már hónapok óta valóságos rágalmazási hadjáratot indítottak a francia Forradalom ellen az olyan reakciós ideológusok, mint Louis Pauwels a Figaro Magazine-től, Pierre Chaunu és Yves Durand, Jacques Chirac tanácsadói, vagy a jobboldal olyan beszorkánkyonyhái, mint az „Óra Klub”.

Hallgassuk őket egy percig. Pierre Chaunu szerint az 1789–1799 évtized „történelmünk legfeketébbje” lenne, „egy mesébe illő visszaesés”. Ugyanő hirdeti: „Ha sohasem volt írásos parancsa Hitlernek a zsidók kiirtásáról, birtokunkban van Barrère-é és

Carnot-é Vendée-t illetően. Különböznél ahányszor elmegyek a Carnot-gimnázium előtt, köpök egyet”. Egy lépés van hátra, amelyet Claude Lefort hamar meg is tesz, hogy kifejthesse: „A francia Forradalom terrorjában felfedezzük a modern terrorizmus mintáját.” És a Figaro rálicitál: „Az első Gulag feltalálói 1793–1794 terroristái”.

Ez a kis gyűjtemény elegendő a jobboldal szélsőséges új vulgataszövegének kifejtéséhez: a francia Forradalom a nemzeti hanyatlás korszaka lenne, minden totalitarizmus mintája, a „gulagé”, a terrorizmusa, röviden az abszolút rossz. Számos műben kifejtve, aprópénzre váltva a tömegkommunikációs eszközök és az olyan hetilapok által, mint a Figaro Magazine, a Le Point, de még olyanok is, mint a L’Événement du jeudi vagy a Nouvel Observateur, ez a lídercnyomásműködő kampány arra spekulál, hogy ismeretlenség övezi azt, mi is volt valójában a francia Forradalom, hogy visszaszoríthassák a demokratikus öntudatot és lejáráthassák a történelmünkben gyökerező haladó értékeket, hogy megcsönkíthassanak minden elszántságot, amely a társadalmi rend megváltoztatására és egy valódi modern demokrácia kibontakoztatására törekszik. A reakció erői így támadják az örökséget, hogy elszegényítsék és lefegyverezzék az élöket.

... egy konszenzus kereséséig

Ez a kísérlet, hogy a vádlottak padjára ültessék a francia Forradalmat, természetesen folytatódni fog az elkövetkezendő hónapokban, de úgy, mint egy kifinomultabb kampány és főként a mai politikai realitásokhoz jobban hangolva.

Edgar Faure, aki Michel Baroin-t helyettesíti az 1789-es bicentenáriumi testület élén, megadja az alaphangot: a megemlékezésnek alkalomnak kell lennie „egy, a Forradalomról kialakított konszenzus” kereséséhez. „A francia Forradalom egy évszázados évfordulóján, – állítja a Figaro-nak adott interjújában –, még nagyon sok antagonizmus létezett. Ezzel szemben ma, úgy gondolom, hogy széles konszenzust találhatunk az 1789-es események és az Emberi Jogok deklarációja kapcsán”.

A Le Monde által feltett kérdésekre, amelyek a köztársasági elnökkel való találkozásra vonatkoznak, E. Faure pontosítja ennek a konszerzusnak a tartalmát: „Mitterrand úr gondterheltnak tűnt – osztom véleményét –, hogy kerüljük el a felesleges polémiákat arról, hogy tulajdonképpen jó, vagy rossz volt forradalmat csinálni. Nekünk most le kell vonnunk a tanulságokat. Ezeknek a tanulságoknak egyike egy nagy francia kibékülés. Most arra van szükség, hogy Vendée leszármazottai és Valmy harcosai ráébredjenek arra, hogy valamennyien feláldozott emberek voltak, a nemzeti és az emberi érdekek áldozatai. El kell most érkeznünk ehhez az összekapcsolódáshoz, ehhez a kiengesztelődéshez, a jelentős majdcsaknem egyházi értelmezésében, és ahhoz az eszméhez, hogy végezzünk a jobb- és baloldal szembeállításával, amely két áthatolhatatlannak tűnő táborrá változtatja át Franciaországot.”

Láthatjuk tehát azt a két nagy témát, melyet a kétévszázados évfordulón fognak kifejteni.

A francia Forradalom csírátlantott víziója

Mindenekelőtt a francia Forradalom egy megédesített ünneplése arra törekedne, hogy egymásnak háttal fordítsa a szélsőségeket: az egyik oldalon a terror Chaunu vágású ingerült ellenségeit, a másikon a kommunistákat, akiket úgy mutatnak be, mint sztálinista jakobinusokat. Az előzők szélsőségeinek visszautasítása ürügyül szolgál arra, hogy eltűnőssék azt az óriási, igazi tudásanyagot felölelő munkát a Forradalomról, amelyet a marxista történészek valósítottak meg. A bűvészműtárvány igen jól sikerül Max Gallonak, aki megengedte magának azt a fényűzést, hogy megvédje Robespierre-t az új royalista piperkőcökkel (muscadins) szemben. Ily módon szembe helyeznek azt az áldást, amelyet a nép nélküli 1789-re adtak, egy lélek nélküli 1793 bevádolásával, el szándékoznak választani a „liberális” tiszta búzát a népi konkolytól, lerombolva egyúttal a forradalmi folyamat eredetiségét, különlegességét és összetettségét. Mindezt egy nyugodt, konzenzussal teli felfogás érdekében egy olyan francia Forradalomról, amely többé már nem lenne fontos.

Ezt az irányvonalat a jobboldal számos frakciója és a Szocialista Párt is követi, amely miután hosszú időn át François Furet tételeihez igazította lépteit, most már radikálisan elfordult Jean Jaurès örökségétől. Mindez nem zár ki bizonyos szereposztást. A L'Événement du jeudi a francia Forradalomnak szentelt különszámában a mai politikusokat a 1793-as Konvent félkörébe helyezi. A kommunista vezetők mind a babeufisták közé lettek besorolva, Jospin vagy Mexandeau lehetnének Robespierre; Laignel Marat; Mermaz Collot d'Herbois; Chevenement Carnot; Joxe Saint-Just! Azt szeretnék, hogy eltűnjünk a Forradalom ilyen újraolvasásakor napjaink kised politikai játékaiknak ágyúlóvái szerint.

A Forradalom nem lesz többé kérdéses

A Forradalom ilyen csírátlantott felfogását magának a változtatás eszméjének, a forradalomnak a megkérdőjelezése kíséri, amelyet ugyanakkor perverznek, veszélyesnek és végül is szükségtelennek mutatnak be. És itt Edgar Faure szintén világos kártyákkal játszik a már idézett Figaro interjúban: „Egy forradalom nem szükségszerűen véres. De elkerülhetetlen, amikor át kell törnünk a zártságot, amikor ki kell törnünk egy zárt társadalomból, hogy egy nyitottba érkezhessünk. 1789-ben sajnálatos módon a Forradalmat nem lehetett békés úton véghez vinni, testvégyilkos körülmények között zajlott le (de megjegyezném, hogy a forradalom első szakasza erőszakmentes volt). Ma egy nyitott társadalomban élünk egy jog-társadalomban, 1789-es elődeink újító erőfeszítéseit tehát békés, egyeztetéses úton tudjuk véghez vinni. Ajánlatos a fejlődési folyamat. És azt hiszem, hogy ma már mindenkinek békésen kell 1789-hez viszonyulnia. A forradalmi szakítás többé nem szükségszerű. Az a félreértés, amelyet hosszú ideig magának vallott a marxizmus (a mennyiségi állapotról a minőségbe való átmenet elméletével), többé már nem lehet kérdéses.” Minden kérdés ebben rejlik.

Ezeknek az irányvonalaknak támogatására jelentős eszközök lesznek kifejlesztve. Politikai és ideológiai szinten, mint ahogy azt láthatjuk számos könyv felgyorsított megjelenésével, a heti folyóiratoknál a bicentenáriumnak biztosított terjedelemmel, vagy az-

zal, ami már gyakorlatilag készülében van a nagy audio-vizuális tömegkommunikációs intézményekben. A kormány részéről, amely nagy kezdeményezésekre készül, mégpedig 1789 jelentős dátumai kapcsán: május 5.: a rendi gyűlés összeülése; június 20.: a Labdaház-i eskütétel; július 14.: a Bastille bevétele; augusztus 4.: a kiváltságok eltörlése; augusztus 26.: az Emberi- és Polgári Jogok Nyilatkozata. Ezt a hivatalos naptárt egyébként teljes mértékben az a szándék jellemzi, hogy leszűkítse a kétévszázados évfordulóról való megemlékezést csupán az 1789-es évre. Végül is a jobboldaltól a Szocialista Pártig minden politikai erő készülődik az eseményre.

Támadó szellemben

Ily módon jobban le tudjuk mérni a francia Forradalom kétszázéves évfordulójának tétjét. A nagypolgárság arra számít, hogy ezt az eseményt felhasználva politikai terveinek fontos részét fogja megvalósítani. Erre az alkalomra nagy erőfeszítéseket fog megtenni, hogy megkísérelje újraformálni népünk történelmi emlékezetét egy ilyen központi kérdésről és hogy folytassa a progresszív és forradalmi értékek felszámolására törvő vállalkozások, a francia identitás lerombolását, hogy lejárassa a társadalmi átalakítás egész perspektíváját.

Pártunknak tehát fel kell készülnie arra, hogy egyesítse erőit és aktívan részt vegyen a kétszázadik évforduló körüli eszmék csatájában, hogy ellenállhasson ennek a nyomásnak. Annál jobban fogja ezt megtenni, mert ez az újító politikai célkitűzés nevében fog történni, amelyért harcunkat folytatjuk.

Ebben a határozottan támadó szellemben közelítjük meg 1789 bicentenáriumát.

II. Az eszmék nagy csatája

Minden azt mutatja, hogy gyorsított ütemben kell felkészülnünk az 1789-es két-százéves évfordulóra. Okunk van rá, hogy optimisták legyünk.

Valóban létezik a népi tudatban a francia Forradalomhoz való ragaszkodás, amely hogy elterjedt legyen, nem nélkülözi az alapokat. Az örökség folyamatos időszerűvé válása és a burzsoázia szüntelen nyomása nem törte meg a demokratikus öntudat szerves összefüggését az alapító forradalommal. Valahol népünk kollektív tudatában, 1789 úgy él, mint a jövőbe vetett bizalom üzenete, táplálja az igazságosság és a szabadság szükségletét. Mi is, mint forradalmi párt, hozzájárultunk ennek az örökségnek a kimunkálásához.

Ez is oka annak, hogy a jobboldal, amely retteg a Forradalomtól, úgy fog róla megemlékezni, hogy egyúttal megrágalmazza azt, és hogy a Szocialista Párt, amelyik kételkedik benne, úgy fogja megünnepelni, hogy egyidejűleg igyekszik megszelídíteni. Csupán mint párt, mi egyedül de sok ezer haladó nővel és férfival együtt tudjuk csak magunkénak követelni az örökséget és megelőlegezni a jövőt. Ennélfogva felmerül a kérdés: milyen irányban fejtük ki politikai és ideológiai erőfeszítéseinket? . . .

Kategorikusan visszautasítjuk, hogy a Forradalom örökségéből kiválogassuk azt, ami megfelel nekünk, mást pedig ne vegyünk figyelembe, vagy hogy úgy olvassuk újra,

hogy az megfeleljen a jelenlegi politikai érdekeinknek. Ezeket a politikai torzításokat átengedjük a történelem meghamisítóinak.

Minket a francia Forradalomban az az egyetemes üzenet érdekel, amely megerősítette egy nép jogát jövője építésére; ami érint bennünket a Forradalomban, az a társadalmi és humánus haladásról vallott előremutató értekezés, Saint-Just híres mondása: „A boldogság új eszme Európában”; lelkesedéssel tölt el bennünket az a néha drámai komplexitása és szigora a választásoknak, amelyekkel a Forradalom egyéniségei szembe találták magukat.

Az ideológiai harcban, amellyel mi is szembesülünk, nagy erőfeszítéseket kell tennünk, hogy ellenállhassunk a rágalmozgásnak, amelynek során Saint-Just, Marat, Couthon, Babeuf, Grégoire apát és az összes jakobinusok, „sans-culottes” emlékét veszik célba, akik az egész országban biztosították a Forradalom üdvét, és akiket a jobboldali tanácsi városatyák és a reakciós történészek nemzedékei hol megrálgalmazták, hol feledésnek adták át.

E csata nagy témái

Elérkeztem most a heves eszmei ütközet nagy témáihoz, amely csatát az elkövetkezendő időszakban is meg kell vívunk.

Mindenekelőtt azért, hogy megmutassuk, szemben ezekkel az ócsárlókkal, hogy a francia Forradalomban a lényeg a szociális és humánus haladás szakasza, amelyet országunk számára hozott létre, s még jóval határainkon túl is. . . .

De tisztán látva, anélkül, hogy engednénk bármilyen leszűkítő felfogásnak, meg kell védelmeznünk az 1789-es Forradalmat azért, ami volt. Egy átalakítási mozgalom a haladás értelmében. . . . A politikai demokráciát és a nemzetet létrehozó mozgalom . . . Egy nagy népi mozgalom. . . . S végül is az egyetemes történelem nagy pillanata, amely konkrét bizonyítékot hozott arra, hogy a szabadságvágy az emberi haladás legcsodálatosabb emeltyűje tudott lenni.

Ugyanakkor a kétszázadik évforduló nekünk olyan alkalom kell hogy legyen, amikor nyilvánvalóvá tehetjük azt, hogy azok a nagy eszmék, amelyeknek a francia Forradalom hordozója volt, fontos csatának a tétje marad, bár radikálisan eltérő körülmények között.

Egyenlőség és igazságosság? Az alakuló nemzet kovácsa volt. . . .

Az emberi jogok? Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata 1789-ben és az 1793-as Alkotmány elterjesztették a világban azok alapelveit. . . .

A politikai demokrácia? Franciaországban, majdnem a forradalmi genesis következtében a szociális jövő problémáját szándékainak középpontjába helyezte. . . .

A nemzet? A francia Forradalom megpecsételte ennek egységét és megszülte a hazafias öntudatot a forradalom kettős megvédésén keresztül: belső ellenségeivel szemben és a külföldi invázió ellen védeve a nemzetet. . . .

A béke? A francia Forradalom volt az, amely ugyanazzal a mozgalommal menedékjogot adott „a szabadság ügyéért küzdő idegeneknek, akiket hazájukból száműztek”, és amely kinyilatkoztatta, hogy a „francia nép barátja és természetes szövetségese a szabad népeknek”. . . .

Alapvetően, mi nem azért fogunk megemlékezni 1789-ről, mert az volt a Forradalom, amely természetesen történelmünk fontos pillanata volt, – jó egyeseknek, rossz másoknak – és amely most már hasztalan emlék lenne, hanem mert nagyszerű példája volt annak, hogy mit is tud nyújtani egy forradalom, ami új, termékeny és nagy valamely nép történetében.

A francia Forradalom nem a véletlen műve, hanem a legjelentékenyebb történelmi szükségletre adott válasz volt. Abból az elnyomhatatlan szükségletből született meg, hogy leszámoljanak a feudális eredetű, elfogadhatatlan és túlhaladott régi társadalommal. Lendületét az emberiség történetének egyik ilyen pillanatától vette. . . .

Most a Történelem nagy változásának pillanatait éljük. Társadalmunk válsága nem tartozik korunk sürgető kérdései közé, hanem azok közé a válaszok közé, amelyeket a tőke ad azokra. Realizmusnak tehát az minősül, ha jól felforgatjuk a rendet vagy inkább a létező dolgok rendetlenségét, a mindenható uralkodó pénzrendszer jövedelmezőségének kritériumait, hogy szabaddá tesszük az utat a tudományok, a folyamatban levő technikai forradalom előrehaladása számára, és felavatjuk a termelőerők új korszakát, amely más társadalmi viszonyokra építve képes felszabadítani a munkát, egyetemessé tenni a jólétet és megváltoztatni az életet. Egyszóval előnyomulni demokratikus úton, egy öngazgató szocializmus, egy francia típusú szocializmus felé, ahogy mi javasoljuk egy olyan körültekintő vizsgálat keretében, amely a franciaországi valóság és a világ tényeiből újul meg.

Ime, ezért ellenezzük radikálisan Edgar Faure véleményét, aki szerint a francia társadalom most már egy „nyitott társadalom” és a „forradalmi szakítás” többé már nem szükséges, valami módon többé már nem lenne értelme. Vagy Jacques Julliard véleményét, aki „J. J. Rousseau hibája” c. könyvében kijelenti, hogy ma már az 1789 által megkezdett forradalmi ciklus végén tartunk, hogy minden átalakításra törekvő célkitűzés lehetetlen és veszélyes, a kapitalizmus horizontja végül is áthághatatlan. . . .

Mindezt nem fogjuk elfelejteni megmagyarázni, megvilágítani a kétszázadik évforduló egész folyamán abból a célból, hogy megünneplése kiváltsa egész népünköt azt a szándékot, mint két évszázaddal ezelőtt, hogy a saját kezébe vegye történelmét, és hogy megtalálja az új francia forradalom útjait.

III. A tét mértékének megfelelő kezdeményezések

Ebben a szellemben ajánljuk, hogy a párt cselekvőn vegyen részt az 1789-es Forradalom kétszázadik évfordulójának előkészítésében.

Guy Hermier emlékeztet arra, hogy fontos adukkal rendelkezünk annak a gazdag munkásságnak köszönhetően, amelyet kommunista történészek és a francia Forradalom történetének számos művelője fejtett ki.

Végre szerencsénk van, hogy létrehozhattuk az Editions Sociales kiadónál a francia Forradalom kétszázadik évfordulójának könyvtárát, ez az egyik legjelentősebb gyűjtemény a Forradalomról az egész francia könyvkiadást tekintve. A Nép Klasszikusai sorozatból Albert Mathiez, Georges Lefebvre, vagy Albert Soboul műveiig, Jean Jaurès „A francia Forradalom szocialista története” című munkájának új kiadásától egészen a valódi emlékművet jelentő alkotásig: Michel Vovelle „A francia Forradalom, képek és

elbeszélések” című 5 kötetes művéig, mely a Messidor gondozásában jelent meg a 200. évfordulóra, rendkívül gazdag együttes található meg itt, amelyet teljes egészében fel kell használnunk.

Guy Hermier bejelenti, hogy a párt széles körű egyesületek megszervezésére hív fel a megyékben és a községekben a francia Forradalom kétszázadik évfordulója alkalmából, és ugyanebben a szellemben egy Nemzeti Egyesület megalakítását hirdeti meg.

Aláhúzza, hogy a lényeg a párt saját kezdeményezéseiben rejlik, s a pártnak el kell foglalnia méltó helyét a bicentenáriumról való megemlékezés során. Ezután ismerteti ennek a programnak naptárát.

1. Mostantól kezdve 1987 nyaráig be kellene fejezni a megyei és a helyi egyesületek, a Nemzeti Egyesületek alakítását, és a legnagyobb pontossággal eldönteni, melynek lesznek a párt országos, megyei és helyi kezdeményezései.

2. 1987 ősztől 1988 nyaráig. A kétszázadik évforduló kérdése jelentőségében fokozatosan növekszik majd ebben az időszakban. Ez különösen 1988-ban fog bekövetkezni, melyet számos kezdeményezés fog fémjelezni. Természetesen ébren kell örködnünk afelett, hogy jelen legyünk ezekben.

Figyelembe véve az elnökválasztási harcot, ez az időszak különböző kezdeményezésekre adhat alkalmat: megemlékezés a forradalmi korszakot jellemző tényekről, eszmecserék, viták, konferenciák, könyvadások, kiállítások, megnyitások, stb. 1988 nyarán a föderációs ünnepek során fontos helyet kell biztosítani a kétszázadik évfordulónak, de abból a megfontolásból kiindulva, hogy 1989 nyarának föderációs ünnepeit kellene alapvetően annak szentelni. . . .

3. 1988 ősztől 1989 nyaráig: ezek lesznek a kétszázadik évforduló megünneplésének nagy pillanatai. . . .

Országos szinten szeretnénk:

– mint ahogy azt napilapunk vezetősége elhatározta, a francia Forradalom lesz a központi témája az 1988-as „Humanité-Ünnepé”-nek, amely ily módon a kétszázadik évforduló első nagy nemzeti ünnepe lesz;

– 1988 októberében nagy kezdeményezést kell tennünk a kétszázadik évfordulóval való részvételünkre;

– 1988 októberétől 1989 tavaszáig Párizsban és Franciaország több vidékén hat vagy hét kiemelkedő rendezvényt kell megszervezni, amelyek a nagy témákat érintik;

– 1989 tavaszának végére kell helyeznünk a párt nagy nemzeti tömegkezdeményezésének pillanatát, amelynek formájáról és jellegéről még korai lenne nyilatkozni;

4. 1989 ősztől, végül, a kétszázadik évforduló utolsó kezdeményezései fogják jellemezni. Vigyáznunk kell még akkor is, hogy biztosítsuk jelenlétünket az 1989-es „Humanité-Ünnepé” által, a helyi kezdeményezések során és talán országos szinten, hogy megvonhassuk a bicentenárium mérlegét, és hogy visszatérhessünk arra a kérdésre, hogy mit is jelent ma forradalmának lenni. . . .

Végezetül külön is szeretném hangsúlyozni annak szükségességét, hogy visszautasítsuk a Forradalom körüli konszenzust, amelyet Edgar Faure javasol atomörül és szükségesség névében, amelynek egész politikánk a szószólója. . . .

(Guy Hermier beszámolója alapján.)

(Fordította: Farkas Edit, Kiss Rita és Shentandrassy Mária.)

HAHNER PÉTER

A NAGY FRANCIA FORRADALOM, A POLGÁRSÁG ÉS A KAPITALIZMUS

(Egy historiográfiai vita története)

A hagyományos interpretáció

A 19. század történetírói – legalábbis azok, akik nem folyamodtak spirituális magyarázathoz – a francia forradalmat politikai jelenségnek tekintették. Ennek megfelelően kirobbanásának okait is politikai tényezőkkel magyarázták: tudatos emberi szándékkal, a szabadság iránti vágygal, az intézményrendszer, a politikai rendszer, az adórendszer hiányosságaival, vagy bizonyos ideológiai irányzatok politikai következményeivel. Már a francia restauráció korának történészei megállapították, hogy a forradalom mögött a polgárság és a nemesség osztályharca áll. Thierry szerint a francia polgárság nem tett mást, mint az egykori gallok szabadságharcát folytatta, s mivel a régi rend nemesi ideológusai a gallokat a nem-nemesekkel, a frankokat pedig a nemesekkel azonosították, nem sok kellett hozzá, hogy Guizot még egy lépéssel tovább menjen, s a gall-frank ellentétet a polgárság és a nemesség ellentétével azonosítsa. „Több mint tizenhárom százada harcol a levert faj, – írta – hogy lerázza magáról a hódítók igáját. A mi történelmünk ennek a harcnak a történelme. Napjainkban döntő csatára került sor; ezt nevezték forradalomnak.”¹ A gall-frank ellentét háttere hamarosan eltűnt a történelemkönyvekből, abban azonban a legtöbb történész egyetértett – akár rajongott a forradalomért, akár elvetette –, hogy 1789 a nemesség és a polgárság politikai konfliktusával magyarázható.

A 20. század elején, a harmadik francia köztársaság megszilárdulásával, amikor lekerült a napirendről a „monarchiát vagy köztársaságot” kérdése, a politikai helyett a gazdasági és társadalmi kérdések kerültek előtérbe. Ekkor született meg a francia forradalom marxista társadalomtörténeti interpretációja, amely a forradalmat gazdaságilag meghatározott társadalmi jelenségnek tekintette. Jean Jaurès volt az első, aki a marxista világnézet alapján, rendszerezett érvekkel és nagy mennyiségű bizonyító tényanyaggal alátámasztva kifejtette ezt az interpretációt *Histoire socialiste de la Révolution française* (A francia forradalom szocialista története, 1901–04) című, többkötetes monográfiájában. Ez a forradalomfelfogás nem helyezkedik szembe a liberális,

vagy a radiális polgárság szemléletével, inkább csak megtoldja, kiegészíti azt: elfogadja, hogy a forradalom mögött a nemesség és a polgárság osztályharca állt, de hozzáteszi, hogy ezt nem a politikai szabadság jegyében vívták a zsarnokság ellen, hanem a születőfélben levő kapitalizmus jegyében, a gazdasági fejlődést gátló feudális maradványok ellen. Jaurès nagy betűvel szedette ki kötetében Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik vezető személyiségének megállapítását: „A gazdagság új elosztása a hatalom új elosztását hozza létre.”²

A marxista társadalomtörténeti interpretáció legnagyobb hatású képviselője Georges Lefebvre volt, aki *Quatre-vingt-neuf* (Nyolcvankilenc, 1939) című kötetében fejtette ki legtisztábban álláspontját. Franciaország társadalma arisztokratikus volt — hiába fosztotta meg a monarchia a nemességet politikai hatalma jó részétől, társadalmi kiváltságai megmaradtak. „Ezalatt a kereskedelem és az ipar fejlődése lépésről lépésre létrehozott egy új, mozgó vagy kereskedelmi vagyont, és egy új osztályt, amelyet Franciaországban burzsoáziának hívtak . . . A 18. században a kereskedelem, az ipar és a pénzügy egyre fontosabb helyet foglalt el a nemzet gazdasági életében . . . A nemesség szerepe ennek megfelelően hanyatlott; a papság pedig, akár az általa hirdetett eszme, veszített presztízséből, s hatalmát egyre jelentéktelenebbnek találta. Ezek a csoportok megőrizték vezető szerepüket az ország jogi struktúráján belül, de a gazdasági hatalom, az egyéni tehetség és a jövőbe vetett bizalom már jórészt a burzsoáziáé volt. Ez a meghasonlás nem tarthatott sokáig. Az 1789-es forradalom visszaállította az összhangot a tények és a törvények között.”³

Lefebvre 1789 eseményeit az arisztokrácia, a polgárság, a városi néptömegek és a parasztság forradalmára különíti el. Az arisztokrácia számára 1789 nem más, mint végső pontja az abszolút monarchia ellen folytatott, évszázados küzdelmének. Az arisztokrácia testületei Lefebvre szerint a század folyamán egyre exkluzívabb jelleget öltöttek, s egyre határozottabban szálltak szembe az uralkodóval. 1789-re a központi hatalom összeomlott, a király megadta magát, s összehívta a rendi gyűlést. Lefebvre e társadalmi-politikai ellentétnek alárendelve említi meg az amerikai forradalom hatását, és az uralkodó személyes gyengeségének a jelentőségét. Itt elemzi a pénzügyi válságot is, amely szerinte azért bizonyult megoldhatatlannak, mert az arisztokrácia nem volt hajlandó meghozni a szükséges áldozatokat, nem akart lemondani kiváltságai egy részéről. Ellenállásával megsemmisítette az abszolút monarchiát és mozgósította a polgárságot.

Lefebvre hangsúlyozza, hogy a polgárság száma, ambíciója és vagyona egyre növekedett a század folyamán, a nemesség soraiba azonban mind nehe-

zebben sikerült bejutniuk, s ezzel magyarázható arisztokrata ellenes hangulatuk. A szerző itt említi meg a felvilágosodás jelentőségét, amely megfelelő ideológiát biztosított a polgárság számára a társadalmi-politikai küzdelemben. (A forradalom és a felvilágosodás kapcsolataról különben ugyanolyan nagyszabású historiográfiai vita bontakozott ki, mint a forradalom és a polgárság viszonyáról, s bár e vitának vannak érintkezési pontjai témánkkal, terjedelmi okokból itt nem térhetünk ki rá.) Lefebvre szerint a polgárság 1788. szeptemberéig együtt harcolt az arisztokráciával az udvar ellen, ekkor azonban a párizsi parlament határozata (mely szerint a rendi gyűlést az 1614-es szabályok szerint kell összehívni) szembefordította vele. A Nemzetgyűlés megalakításával kibontakozó polgári offenzíva az arisztokráciát az udvar mellé állította, s egységesülő blokkjukkal szemben a polgárság kénytelen volt a néptömegek támogatását igénybe venni.

A városi és falusi néptömegek arisztokrácia ellenes fellépése az 1780-as években kibontakozó gazdasági válságra, az 1788-as mezőgazdasági katasztrófára és a népi mentalitás jellegzetességeire vezethető vissza. Az éhezők természetesen nem okolhatták a gazdasági válságot és a rossz időjárást a magas kenyérrákok miatt, haragjuk az arisztokrácia és a földesurak ellen irányult. A nép mozgósításának a Bastille bevételével, a municipiális forradalmak sorozata, és a „Nagy Félelem” néven emlegetett vidéki felkelés-sorozat lett a következménye, s mindezek biztosították a polgárság győzelmét.

A kötet záró fejezetében a szerző megegyezően összefoglalja a francia forradalom marxista társadalomtörténeti interpretációját: „A probléma jellege inkább társadalmi volt, mint politikai; a monarchia alkotmányos kormányzattal való felváltásának kérdésében nemesek és polgárok egyetértettek, s XVI. Lajos sem veszített volna sokat tekintélyéből; a nemesek nagy többsége azonban, míg kész volt pénzügyi engedményekre, határozottan arra törekedett – inkább gőg, mint anyagi érdek által vezérelve – hogy megőrizze kiváltságait, s nemzet maradjon a nemzetben belül.”⁴

Lefebvre interpretációja századunk közepére igen széles körökben elfogadottá vált. A konzervatív és a baloldali történészek vitakozhattak a forradalom egészének értékeléséről, a forradalom üdvösnek vagy katasztrófálisnak tekintett következményeiről, arra azonban semmi okuk nem volt, hogy a forradalom eredetének lefebvre-i interpretációját megkérdőjelezzék. Jobb- és baloldali történészek egyaránt elismerhették, hogy a polgárság fejlődése volt a forradalom alapvető oka.

Közel ötven év távolából, s a későbbi historiográfiai viták ismeretében visszapillantva a lefebvre-i életműre, nem nehéz felismerni, hogy az inter-

pretáció szilárd és logikus építményét kezdettől belső ellentmondások feszegették. Lefebvre oly kiválóan és meggyőzően mutatta be az egyes társadalmi osztályok belső megosztottságát, hogy felmerül a kérdés: miért tekintenénk másodlagosnak ezeket az osztályokon *belüli* ellentéteket az osztályok *közötti* ellentétekhez képest? Hogyan illeszthető be a *polgári* forradalom keretei közé egy olyan paraszti mozgalom, amelyről már maga Lefebvre is elismerte, hogy *antikapitalista* vonásokat hordoz? Ha a forradalmat nem egyetlen osztály indította meg, hanem szinte valamennyi közreműködött kirobbantásában, akkor a homogén forradalom képét el kell vetnünk – s mennyiben beszélhetünk még egyáltalán polgári forradalomról? Lefebvre nem tagadta, hogy a forradalom Franciaország agrárstruktúrájának konzerválásával nem elősegítette, hanem kifejezetten hátráltatta a kapitalizmus későbbi fejlődését.⁵

Mint minden jelentős tudományos és művészeti teljesítmény, a lefebvre-i életmű is „túlmutat önmagán”, vagyis olyan interpretációs lehetőségeket tárt fel, amelyekre talán maga az alkotó sem gondolt. Franciaországban azonban a 20. század közepén már olyannyira meggyökeresedett a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció, hogy az első kihívásoknak külföldről kellett megérkezniük.

Szaporodó kérdőjelek

A hagyományos marxista társadalomtörténeti interpretáció ellen Alfred Cobban brit történész, a Londoni Egyetem professzora indította meg a támadást 1954. május 6-án, *The Myth of the French Revolution* (A francia forradalom mítosza) című székfoglaló beszédében. Az előadás – amelyre különben a francia nagykövet jelenlétében került sor – olyannyira provokatívnak tűnt, hogy a tudományos világ egy ideig nem is akarta komolyan venni. Mégis érdemes alaposan szemügyre vennünk Cobban előadását, mert a hagyományos szemléletet megkérdőjelező történészek nagy része az ő nyomdokain indult tovább.

„A történelem – kezdte Cobban – Napóleon szerint mítosz, amelyben egyezményesen hisznek az emberek. Én inkább azt mondanám, addig hisznek benne, amíg valami miatt ez fontos a számukra. Amíg a múlt él, mítosz marad, s mint minden élő dolog, változik. A francia forradalom története Carlyle apokaliptikus víziójaként vagy Lefebvre tudós tanulmányaként élt és változott tovább, mert továbbra is kapcsolatban maradt az emberiség hiedelmeivel és vágyaival. Kísértést érzek rá, hogy felvessem, a francia forradalom

más értelemben is mítosz. Be kell vallanom, először azt a címet akartam adni ennek az előadásnak, hogy "Volt-e francia forradalom"? Mindazonáltal meglehetősen kínos lett volna a francia forradalom kiselejtezésével megnyitni ezt a tanszéket (a Francia Történelem tanszékét – H. P.), s tapintatlan dolog lett volna meghívni ide francia barátainkat, s azzal kezdeni, hogy megfosztjuk őket forradalmuktól. Ennélfogva biztonságosabb kérdést teszek fel: "Mi volt a francia forradalom"? Valaha úgy gondoltuk, hogy 1789-ben kezdődött. Mostmár tudjuk, hogy legalább 1787-ben. Mikor fejeződött be? 1815-ben? Thiers és Aulard 1799-ben zárja le forradalomtörténetét, Mathiez és Thompson 1794-ben, Guérin 1793-tól ír reakcióról, Salvemini 1792-ben fejezi be a történetet, mások szerint pedig sohasem ért véget. Mindegyik dátumhoz önálló interpretáció tartozik. De ez még mind semmi. A forradalom már nem egy forradalom többé, hanem forradalmak sorozatává vált: a nemesek és a parlamentek utolsó Fronde-jává, a harmadik rend forradalmává, a parasztlázadásá, a republikánus felkeléssé, a sans-culotte-ok lázadásává, thermidor 9-évé, s a Direktórium különböző államcsínyeié, amelyeket brumaire 18-a zárt le. A francia forradalom valójában egy név, egy hosszú eseménysorozatot nevezünk így. Jelentése attól függ, milyen kapcsolatot tételezünk fel ezek között az események között. Ebben az értelemben a francia forradalm, ha nem is mítosz, egy elmélet, vagy inkább több, ellentétes elmélet.

... A francia forradalomról azt szokták mondani, hogy a feudális rend megszűnt és a burzsoázia uralma vette át a helyét. Egyszerűen szólva, ez a mítosz uralta a francia forradalom történetének tudományos kutatását századunkig. Gyakran kezelték e megállapítást a történelem tényeiből levont tudományos törvény példájának. Ha én mítosznak nevezem, ezt nem lekicsinylő, hanem platonista értelemben teszem, ami természetesen még rosszabb. Pontosan azért akarom újra megvizsgálni, mert eleve elfogadottnak tartják. Némi leegyszerűsítéssel élve, ez egy tündérmese, arról szól, hogy volt egyszer egy feudalizmusnak nevezett társadalmi rend. Szörnyű, emberevő óriás volt, és egy kastélyban élt; de a burzsoá Óriásölő Jankó századokon át mászott a gazdasági fejlődés kűszóbabjának a szárán, amíg végül a francia forradalomban felszámolta a régi rendet, és a helyébe tett valamit, amit tetszés szerint polgári társadalomnak, vagy kapitalizmusnak nevezhetünk. Az egyetlen eltérés a hagyományos mesétől abban áll, hogy utána sem élt boldogan. Azt hiszem, kimondhatjuk, hogy ez a francia forradalom általánosan elfogadott mítosza vagy teóriája, s természetesen minden összetevője maga is teória. Javaslom, hogy vitassuk meg őket sorjában."⁶

Cobban kijelenti, hogy a feudalizmus fogalma a 18. századi Franciaországban legfeljebb a földesúri járadékokra vonatkozhatott, hiszen mint földtulajdonon alapuló kormányzati rendszer már réges-régen megszűnt. Ezeket a földesúri jogokat a parasztság 1789-es lázadása söpörte el, s a polgárság ezt kénytelen-kelletlen elfogadta. „Ha a földesúri jogok rendszerét azonosíthatjuk a feudálisnak nevezett középkori társadalmi renddel; s ha a kész helyzet elé állított Alkotmányozó Gyűlés vonakodó beleegyezését a feudalizmus felszámolásának nevezhetjük, akkor, nézetem szerint az uralkodó mítosz első felét elfogadhatjuk. Ezek a megszorítások azonban olyan erőltetettnek tűnnek, hogy a kijelentést gyakorlatilag megfosztják tartalmától.”⁷

Ezután Cobban arra figyelmeztet, hogy a „burzsoázia” kifejezést ugyanolyan pontatlanul használják, mint a feudalizmust. Általában a kereskedelem, az ipar és a pénzügy képviselőit nevezzük burzsoáknak, hiszen a tulajdon új formáit testesítik meg a feudális földbirtokosokkal szemben. Az Alkotmányozó Nemzeti Gyűlés polgári képviselőinek viszont csak 13%-a állt kapcsolatban a bankokkal, az iparral vagy a kereskedelemmel, többségük ügyvéd vagy hivatalnok volt. A Nemzeti Konventben még kisebb arányban képviselték magukat a klasszikus értelemben vett kapitalisták, csak a képviselők 9%-át sorolhatjuk ide. A sokat emlegetett forradalmi polgárság tehát jórészt ügyvédek, hivatalnokokból és a szabadfoglalkozású értelmiség tagjaiból állott, akiknek nem sok közül volt a kapitalista termelés és tulajdon különböző formáihoz. „Egy tisztviselő osztály a kormány kisebb állásaiból nagyobbakba jutott, kiszorítva onnan egy tehetetlen udvar kegyenceit, ezt jelenti a polgári forradalom. A parasztok megszabadították magukat a földesúri terhektől, ezt jelenti a feudalizmus felszámolása. De e két folyamat együttese aligha jelenti egy társadalmi rend megdöntését és egy másikkal való helyettesítést; és ha az elfogadott elmélet nem is mítosz teljes egészében, mindenesetre nagyon is annak tűnik.”⁸

Előadása végén Cobban kijelentette, hogy egyetlen téves koncepció áll a francia forradalom valamennyi mítosza mögött: „az az eszme, hogy volt egy francia forradalom, amelyet elfogadhatunk vagy elvethetünk. Bizonyos szempontból a forradalmárok hangot adtak a felvilágosodás eszméinek, más szempontból aláásták azokat, hiszen helyük a racionális és a romantikus korszak között van, a felvilágosodás és a vallás újjáéledése között, a humanitárius érzelem nagy hulláma és a terror között, az ökomenikus eszmény és a nacionalizmus ébredése között, 1789 idealizmusa és a Direktórium cinizmusa között, az egyetemes testvérség deklarációja és Napóleon háborúi között. Feljutottak a heroizmus csúcsaira, és leszálltak a polgárháború mélységeibe.

A francia forradalom kifejezés egy egész generációt jelent, jóssággal és bűnökkel megrakodva. Kiemelhetjük, amiért rajongunk, vagy amit nem szeretünk, elnevezhetjük ezt forradalomnak, de mindkét esetben csak részleges eredményekhez jutunk. A forradalom oly sok szálon kapcsolódik mai világunkhoz, hogy valamennyi aspektusát egyaránt figyelembe kell vennünk, jó vagy rossz értelemben. A francia történészek nagy iskolája, amely megnövelte tudásunkat a forradalmi korról, alaposan kitágította azokat a határokat, amelyeken túl megkezdődnek a nézeteltérések; de sem a kortársak, sem a későbbi generációk között nem akadt olyan történész, akinek sikerült volna egyetlen, minden felölelő képet alkotnia a forradalomról. A dolgok természete következtében a forradalom minden interpretációja részleges, és minden részleges nézőpont mítosz.”⁹

Cobban meglehetősen provokatívnak tűnő előadását egy év múlva önálló kötetben is kiadták. Maga a társadalomtörténeti interpretáció vezető személyisége, Georges Lefebvre írt róla recenziót,¹⁰ amelyben azt hangsúlyozta, hogy a francia forradalom a vállalkozás szabadságának meghirdetésével a kapitalizmus előtt nyitotta meg az utat, tehát „mindez nem volt mítosz.”

Az 1960-as években azonban újabb repedések keletkeztek a társadalomtörténeti interpretáció szilárdan felépített érvrendszerének védőfalain. A régi elmélettel szemben először az angolszász országok történészei fejezték ki hátrózottabb formában kétségeiket, valószínűleg azért, mert a francia forradalom szempontjából mentesek maradhattak minden nemzeti elfogultságtól, s mert itt az orthodox álláspont hívei nem rendelkeztek olyan szilárd intézményes háttérrel, mint Franciaországban.

Robert Forster egy 1960-ban megjelent művében kimutatta, hogy a francia nemesség a forradalom előtt korántsem bizonyult olyannyira „dekadens”-nek, mint azt korábban hitték, s igen nagy volt azoknak a száma, akik birtokaikat jó polgárokhoz méltó óvatossággal és akkurátussággal igazgatták.¹¹ Betty Behrens is a francia nemességgel kapcsolatos történelmi előítéleteket tette vizsgálat tárgyává egy 1963-ban írt tanulmányában. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a társadalmi réteg Európa egyik legjobban megadóztatott nemessége volt, s a közhiedelemmel ellentétben, nagyobb adóteher nehezedett rájuk, mint az angol nemesekre. Behrens szerint nem az önző és kiváltságaihoz ragaszkodó arisztokrácia akadályozta meg az adórendszer megreformálását, inkább az adórendszer hiányosságai, a francia államgépezet diszfunkciós működése tette lehetővé, hogy a gazdagabb rétegek a szegényebbekre hárítsák az adóterhet. A szerző e cikkében¹² és 1967-ben megjelent kötetében¹³ egyaránt hangsúlyozza, hogy a forradalom előtti Franciaor-

szágban a kiváltság kisebb-nagyobb előnyeiből valamennyi társadalmi csoport részesült. Sieyès híres röpiratában azt állítja, hogy csak az első két rendnek voltak kiváltságai, ez azonban nem a tényleges helyzet objektív leírása, hanem egy politikai röpirat elfogult kijelentése. Városok, céhek, különböző testületek, sőt, egész tartományok rendelkeztek adóügyi és egyéb kiváltságokkal. „Oly sok kiváltságos ember volt, és olyan nagy számú törvényesen elismert kiváltság (ne is beszéljünk a törvénytelenül vagy a törvény ellenében szerzett kiváltságokról), hogy a kifejezés szinte elveszítette jelentését. A kiváltság ugyanis a normától való eltérést jelenti, de hol lehetett ilyet találni a tizen-nyolcadik századi Franciaországban? . . . Ezért aztán arra a kérdésre, hogy ki nem fizetett adót, s milyen kiváltság jóvótaból, a választ a helyi variációktól, a mindenféle speciális előírásoktól és az előírások alól való kivételektől olyannyira összezavart kormányzati viszonyokban kell keresnünk, amelyeket még analizálni is lehetetlen. Nagy általánosságban azonban nyilvánvaló, hogy a kiváltság, bárhogyan is értelmezzük e szót, nem volt egy sajátos csoport, osztály vagy közösség előjoga, s a legkülönbözőbb módon és a legkülönbözőbb okból lehetett megszerezni, amelyek közül a pusztán véletlen – egy olyan országban, ahol Voltaire szerint az ember a postalovak váltásakor jogrendszert is cserél – az egyik legfontosabb tényező volt. Mindazonáltal el kell ismer-nünk, hogy az egyének egy csoportjának több kiváltsága volt, mint a többi- nek. Tocqueville ezekre gondolt, amikor azt mondta, hogy a kiváltság a gazda- gok előjoga. Ez bizony így volt, nemcsak azért, mert pénzzel csaknem minden rendelkezés alól ki lehetett bújni, de egyszerűen azért is, mert gazdagnak lenni (nagyon gazdagnak) eleve kiváltság volt.”¹⁴

Behrens tehát az egyes rendeken belüli, vagyon szerinti megosztottság jelentőségét hangsúlyozza. Hasonló nézeteket fejtett ki Norman Hampson is első forradalomtörténeti monográfiájában,¹⁵ amelyben kijelentette: a forradalom előtti társadalomra jóval nagyobb mobilitás volt jellemző, mint azt a ha- gyományos felfogás szerint feltételezhetnénk. Az osztályok és rétegek kö- zötti konfliktusok mellett igen nagy jelentősége volt e rétegeken és osztályo- kon belüli konfliktusoknak, a polgárság pedig inkább a nemesség közé való bejutásra törekedett, mint a nemesség felszámolására.

1962-ben jelent meg Albert Soboul *Précis d'Histoire de la Révolution française* (A francia forradalom rövid története) című kézikönyve, amely két kiadásban is megjelent hazánkban. A szerző a hagyományos marxista társadalomtörténeti interpretáció megerősítésére törekedett: Lefebvre, amikor csak tehette, elkerülte a „polgári forradalom” kifejezést, amelyet a forrada- lom egészére alkalmazva valószínűleg túlságosan sommásnak, leegyszerűsítő-

nek tartott – Soboul monográfiájában viszont annál többet találkozhatunk ezzel a jelzős szerkezettel.

Már a szerkesztésmód is arról tanúskodik, hogy a szerző valamennyi (nemesi, paraszti, városi) mozgalmat alárendelt az egyetemesen érvényesülő polgári forradalomnak: mind a könyv első része, mind e rész első fejezete címében hordozza a „polgári forradalom” kifejezést. A kötet első fejezete *A társadalom válsága*, alfejezetei pedig *A hanyatló nemesség mint a reakció képviselője* és *A burzsoázia ereje* sokatmondó, önmagukban is a koncepciót tükröző címeket kapták. Soboul bemutatja a francia államgépezet válságát is, a forradalom kirobbanását azonban végső soron a dekadens, reakciós arisztokrácia és a kapitalista szellemtől áthatott polgárság konfliktusával magyarázta. Hajlamos volt arra is, hogy a francia forradalom során megmutatókozó nemes-polgár ellentétet visszavetítse a forradalmat megelőző évtizedekre is. (François Furet joggal bírálta meg *La Civilisation et le Révolution française* [A civilizáció és a francia forradalom, 1970] című kötetét, amelyben még a kulturális jelenségeket is osztályszempontok szerint elkülönítve mutatta be.)¹⁶ Alfred Cobban 1963-ban írt recenziójában jó érzékkel mutat rá a soboul-i interpretáció gyenge pontjaira: ha Soboul elismeri, hogy a forradalom csekély serkentő hatást gyakorolt a francia gazdasági életre, s hogy mindmáig még nem készült részletes társadalomtörténeti feldolgozás a korszakról, akkor vajon milyen alapon jelenthetjük ki, hogy a forradalom a kapitalizmus győzelmét eredményezte, s hogy a burzsoázia volt a mozgalom vezető ereje?¹⁷

Saját interpretációját Cobban *The Social Interpretation of the French Revolution* (A francia forradalom társadalmi interpretációja, 1964) című kötetében fejlesztette tovább. Bevezetőjében a következőket közli olvasóival: „Ha a nagy történészek által megszilárdított, meggyökeresedett sablonokat elméleti következményeikkel együtt megpróbáljuk megkérdőjelezni (ahogy ez most a francia forradalommal történik), a kísérlet minden bizonnyal automatikus és ellentmondást nem tűrő felháborodást fog kiváltani. Az ellenállás még erősebb lesz, ha kiderül, hogy a formulát, amely látszólag kielégítően magyarázta a forradalmat, anélkül vetik el, hogy egy másikat állítsanak a helyébe. Tartok tőle, hogy éppen ezt csinálom. Persze önellentmondás lenne, ha egy dogmát egyszerűen csak egy másikkal helyettesítenék.”¹⁸ Cobban valóban nem hozott létre új, koherens, a forradalom minden elemére kiterjedő elméletet, de számos olyan szempontot és gondolatot felvetett, amelyet követői eredményesen továbbfejleszthettek.

Kötete első részében ismét kifejti a feudalizmus 1789-es felszámolásával szembeni kétségeit. „Ha a feudalizmus 1789-ben nem a földesúri jogokat je-

lentette, akkor semmit sem jelentett” – írja.¹⁹ A parasztság kétségkívül fel-lázadt e földesúri jogok ellen, de vajon mennyiben nevezhetjük ezt a feudalizmus, vagy a feudális maradványok elleni lázadásnak? A földek nagy részével együtt a földesúri jogok egy része is polgári kezekbe ment át, s minden jel arra mutat, hogy a paraszti lázongásokat gyakran éppen az váltotta ki, hogy az új tulajdonos a hatékony, polgári gazdálkodás szellemében próbált élni földesúri jogaival. A vidék forradalma tehát nem a feudalizmus, a sokat emlegetett „feudális reakció” ellen robbant ki, hanem az ellen, hogy új, hatékonyabb üzleti technikák jelentek meg a régi, földesúri-bérlői kapcsolatokban. „Nincs más alternatíva, mint elfogadni azt, amit minden történész elfogadott volna a bizonyítékok ismeretében, ha egy elmélet nem tartotta volna intellektuális rabságban őket. A földesúri jogok felszámolása a parasztság műve volt, ezt kénytelen-kelletlen elfogadták a városok és választókerületek kérelmeit összefoglaló személyek, a Nemzetgyűlés pedig a parasztlázas miatti félelem hatására fogadta el. Mindebből az következik, hogy a ’feudalizmust felszámoló burzsoázia’ egyre inkább mítosznak tűnik szemünkben, amint azt egy nyolc évvel ezelőtti felolvasásomban kijelentettem . . . Persze ha mindezt elfogadjuk, még mindig nem zártuk ki annak a lehetőségét, hogy más szempontok szerint sor kerülhetett ’polgári forradalomra’.”²⁰

Kikből állt tehát a forradalmi polgárság? – teszi fel Cobban a kérdést. A különböző törvényhozó szervek összetételét vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy többségük közigazgatási tisztviselő és szabadfoglalkozású értelmiségi volt. A hagyományos társadalomtörténeti interpretáció képviselői erre azt felelhetik, hogyha nem is a kereskedők, iparosok és bankárok vezették a forradalmat, mindenképpen az ő érdekeiknek megfelelő törvényeket hoztak a forradalmi nemzetgyűlések, bárki is javasolta ezeket a törvényeket, hiszen a forradalom intézkedései megnyitották az utat a kapitalista fejlődés előtt. Cobban erre azt feleli, hogy már a 18. század folyamán megindult a szabadkereskedelem előtti akadályok felszámolása Franciaországban, ezt a folyamatot a forradalom csak kiteljesítette. A forradalom gazdasági következményei egyáltalán nem kedveztek minden szempontból a kapitalizmus későbbi kialakulásának. A háborúk miatt a külkereskedelem megsemmisült, az ipar pangott, Franciaország lényegileg mezőgazdasági ország maradt, a forradalom tehát inkább visszatartotta, mint serkentette a gazdasági fejlődést. Cobban szerint a forradalom igazi „nyertesei” a földbirtokos előkelők voltak, ők képezték a forradalom utáni Franciaország uralkodó osztályát. Ez a réteg különböző elemekből tevődött össze (a régi rend tulajdonosaiból, a városi pénzemberekből, akik földet vásároltak, Napóleon tisztviselőiből és katoná-

tisztjeiből), „bizonyos szempontból különböztek is a régi rend földbirtokosaitól, és sokkal több politikai hatalommal bírtak elődeiknél. Ha egy ilyen osztályt nevezhetünk burzsoáziának, akkor ez volt a forradalmi burzsoázia. Ezzel az értelmezéssel legalább sokkal több szálon kapcsolódhatunk Franciaország későbbi történetéhez. Nem keressük majd a nem létező ipari forradalmat a földbirtokos arisztokácia országában. Megérthetjük a földtulajdonosok ellenállását a restauráció idején az emigránsok kísérleteivel szemben, akik szerették volna visszakapni tulajdonukat – ami már más kezében volt. Lajos Fülöp polgárkirályságát annak fogjuk tekinteni, aminek választójoga mutatta – a földbirtokosok által és a földbirtokosok érdekében vezetett kormánynak. Érthetővé válik a szenvedély, amellyel a tizenkilencedik század uralkodó osztálya tulajdonát védelmezte, s a félelem, amellyel a városi népesség legnagyobb centrumai, Párizs és Lyon ellen viseltetett. S mindenek felett nyilvánvaló lesz, hogyan fektethette le egy forradalom annak a szélsőségesen konzervatív társadalomnak az alapjait, amellyé Franciaország a következő másfél évszázadban vált.”²¹

Cobban szerint a francia forradalom elsősorban politikai forradalom volt, „a monarchia régi politikai rendszerének megdöntése, s egy új létrehozása . . . Mindazonáltal a politikai rendszer mögött mindig ott van a társadalmi struktúra, amely sokkal lényegibb természetű, s mint ilyen, nehezebb is megváltoztatni . . . Történelemlényeink állítólagos társadalmi fogalmai – polgár, arisztokrata, sans-culotte – valójában politikai fogalmak. A forradalomtörténet háromnegyed évszázados kutatásai s a társadalmi csoportok mozgalmival kapcsolatos megállapítások a politika területéről elvont, s társadalomtörténeti kontextusba áthelyezett kategóriákat használtak fel. Ez a kutatás végül szétrobbantotta saját alapeszméit, s nyilvánvalóvá tette az alkalmazott társadalmi terminológia és az általuk visszatükrözött politikai-szociológiai elméletek hiányosságait. Mostmár tudjuk, hogy a 18. századi Franciaország társadalmi szerkezete sokkal bonyolultabb volt, mint azt általában elismerték, és sokkal kifinomultabb történelmi vizsgálatot igényel.”²²

Kötete záró fejezetében Cobban kifejti, hogy a francia forradalom éppen azért tekinthető sikeresnek, mert hátráltatta a kapitalizmus fejlődését, hiszen a városi és falusi néptömegek a polgárság egy részével szövetségben nem a feudális maradványok ellen, hanem éppen a kialakulóban levő kapitalista gazdasági rend első kihívásaival szemben indultak harcba. A politikai küzdelem mögötti gazdasági-társadalmi ellentét pedig nem a nemesek és a polgárok, hanem a város és a falu, valamint a szegények és a gazdagok között jött létre. „A félreértéseket megkönnyítette a burzsoázia eszméjében rejlő többértelműség.

A burzsoázia elméletileg a kapitalisták, ipari vállalkozók és az üzleti élet bankárainak osztálya. A francia forradalom burzsoái földbirtokosok, járadékosok és tisztviselők voltak; halastavukban a néhány nagy hal és a több közepes méretű mellett számtalan kis sügér volt; akik mindannyian tudták, hogy ugyanabban az elemben úszkálnak, s hogy a társadalmi hierarchia átható ereje és egyéni vagy családi tulajdonjogaik fenntartása nélkül korlátolt, változatlan, konzervatív, repetitív életmódjukat nem folytathatnák. A forradalom az övék volt, s ha másnak nem is, az ő számukra sikeresnek bizonyult.”²³

Cobban könyve megjelenésének évében egy amerikai történész is támadást indított a francia forradalom hagyományos értelmezése ellen. *Types of Capitalism in Eighteenth-Century France* (A kapitalizmus típusai a 18. századi Franciaországban) című cikkében *George V. Taylor* négyféle, kapitalistának nevezhető gazdálkodási formát különít el egymástól. Az első a hagyományos nagykereskedelmi kapitalizmus, a második az adóbérlők és a különböző spekulánsok pénzügyi kapitalizmusa, a harmadik a földtulajdonon alapuló tulajdonosi vagy járadékosi kapitalizmus. E három típus jóval közelebb áll a 16. század preindusztrialista világához, mint a 19. századi kapitalizmushoz. Egyedül a negyedik típust, a bányák kiaknázására, ipari vállalatok üzemeltetésére kialakult társulatokat nevezhetjük a modern, 19. századi kapitalizmus előfutárainak, ezeknek jelentős része azonban nemesi kézben volt. A kiváltságos rendek tagjai tehát a közhiedelemmel ellentétben részt vettek a kapitalista jellegű árutermelés folyamatában a forradalom előtt. A forradalom eseményei azonban csökkentették részvételüket a termelésben, s a forradalom után már sokkal több nemes tartotta méltatlannak nemesi státuszához az ipart és a kereskedelmet, mint 1789 előtt. „A nemeseknek a vállalkozástól való elidegenedése – írja Taylor – a politikai események gazdasági következménye. A kereskedelmi és ipari tőke társadalmi eloszlása ennek következtében olyannyira szimplifikálódott, hogy a nemeseknek az ipar kifejlődésében játszott szerepéről el is feledkeztek . . . Aki a forradalmi tettet és eszmét valamely gazdasági alappal akarja összefüggésbe hozni, annak elsősorban realista képet kell alkotnia magában a régi rend kapitalizmusának pluralista természetéről és éretlenségéről. Más szavakkal: annak kell tekinteni, ami volt, s nem annak, amivé vált.”²⁴

Az 1960-as évek közepére már a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció „Bibliája” sem volt szent: Elisabeth Eisenstein részletes kritikának vetette alá Lefebvre *Quatre-vingt-neuf*-jét, és nagyszámú ellentmondást mutatott ki a szövegben. Eisenstein teljesen alaptalannak tartja azt a nézetet, mely szerint 1788 őszeig az arisztokrácia támadta az abszolutizmust, ebben az

időpontban azonban megjelent a színen a forradalmi polgárság, és átvette a forradalom vezetését. „Lehet, hogy a vidéki városokban a polgárság tanúbizonyságát adta kezdeményező erejének, bár az aktív csoportok társadalmi összetételével kapcsolatban lehetnek kétségeink. Saját városában azonban egyáltalán nem a párizsi burzsoázia vette át a kezdeményezést, hanem egy társadalmilag heterogén, ideológiailag homogén réteg, amely a három rend híreségeiből és ismeretleneiből alakult ki.”²⁵

1965 másik nagy historiográfiai „fegyverténye” ismét Betty Behrens nevéhez fűződött. *„Straight History” and „History in Depth”: The Experience of Writers on Eighteenth-Century France* („Egyszerű történelem” és „mély történelem”: a 18. századi Franciaország kutatóinak tapasztalatai) című cikkében Albert Soboul, Jacques Godechot és Hubert Méthivier, a hagyományos társadalomtörténeti megközelítés három képviselőjének műveit hasonlítja össze, s kimutatja, hogy következtetések azonosak, érvek és bizonyítékaik azonban ellentmondanak egymásnak. „Az orthodox doktrína tarthatatlanná válna – írja Behrens – ha végre elismernék, hogy a felvilágosult eszmék, amelyek a forradalom ideológiáját szolgáltatták . . . nem kizárólag a burzsoázia találmányai voltak, hogy a burzsoázia egyetlen jelentős szempontból sem volt gazdagabb a nemességnél, hogy a nemesség nagy részének a vagyona nem csökkent, hanem növekedett a 18. század folyamán, és hogy amíg az ancien régime össze nem omlott, az *„irrésistible poussée bourgeoise”* (ellenállhatatlan burzsoá nyomás – H. P.) nem a nemesség felszámolására, hanem a nemesség közé való bejutásra irányult. Franciaországban mindazonáltal senki sem fogadná el a fenti megállapítások összességét, bár egy részüket néhány szerző elfogadhatja, hiszen nincs általános kritérium, mely szerint elkülöníthetjük egymástól a nemeseket és a polgárokat . . . Bármilyen érdemük is legyen a különböző kutatásoknak, egy döntő ellenérvet valamennyi ellen felhozhatunk: minden érvek pontatlan, vagy az érvelés során jelentésüket változtató fogalmakon alapul. Nem is hoznak világos és igazolható eredményeket. Franciaország 18. századi története olyannyira összezavarodott a közelmúltban, hogy a polgárok és arisztokraták osztályharcának központi jelentőségű doktrínáját csak hitvallásként lehet elfogadni, hiszen nincs két ember, aki egyetértene abban, kik voltak a polgárok és az arisztokraták, és egy olyan sincs, aki létrehozott volna (vagy megpróbált volna létrehozni) valamely kritériumot, amellyel ezek következetesen elkülöníthetőek lennének egymástól . . .”²⁶

Az 1960-as évek közepére tehát a történészek egy csoportja határozottan elvetette a francia forradalom hagyományos társadalomtörténeti interpretá-

cióját. Bármennyire is óvott azonban Cobban minden történészt attól, hogy a régi dogma helyére egy újat állítsanak, mégiscsak felmerül a kérdés: mi kerül a régi interpretáció helyére? Az az eseménysorozat, amelyet hagyományosan nagy francia forradalom néven emlegetünk, több szempontból is olyan nyilvánvaló törést jelent a francia történelem folyamatában, hogy a tárggyal foglalkozó egyetlen történész sem térhet ki az interpretáció, a magyarázat kényszere elől. E kényszer hatására a francia történészek egy csoportja az 1960-as évek második felétől fokozatosan kifejlesztett egy új társadalomtörténeti interpretációt.

Elit-elmélet és politikai forradalom

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy az orthodox társadalomtörténeti hagyományokat az angolszász országok történészei vetették el a leghatározottabban. Az úttörés érdeme valóban nekik tulajdonítható, az 1960-as évek második felétől azonban már a francia történészek elméleti körül robbantak ki a historiográfiai viták.

Nyílt konfrontáció helyett a francia történetíráson belül sokáig csak a „fellazítás” folyamata zajlott: a legjelentősebb kortárs francia történetírói irányzat, az *Annales* képviselői nem foglalkoztak kifejezetten a francia forradalom eredetének kérdéseivel, történelmi kutatásaik során azonban indirekt módon egyre több érv halmozódott fel a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció ellen. A sokasodó kutatási eredményeket elsőként François Furet és Denis Richet rendezte egységes elméletté 1965–66-ban megjelent, reprezentatív kiállítású *La Révolution française* (A francia forradalom) című kétkötetes művükben, amely azóta, szerényebb külsővel számtalan kiadásban és több világnyelven is napvilágot látott.

A két szerző a forradalomra vonatkoztatta az utóbbi évtizedek 18. és 19. századot vizsgáló tanulmányainak következtetéseit: ha mindkét században a polgárság és a nemesség többé-kevésbé összeolvadt felső rétege képezte az uralkodó osztályt, akkor a forradalom során létrejött nemesi-polgári ellentét sem tekinthetjük tartós, hosszú távú és elkerülhetetlenül szükségszerű társadalmi jelenségnek. A forradalom genezise kapcsán szerzőink fokozottabb szerepet tulajdonítanak a felvilágosodás ideológiájának, amelynek a talaján létrejöhett a polgárság és liberális nemesség „elit”-jének szövetsége. Nem a polgárság, hanem ez az elit robbantotta ki a forradalmat, s az ő forradalmukat, amely 1789-től 1791-ig tartott, Furet és Richet el is különíti 1792–94

eseményeitől. A diktatúra és a terror szerintük nem következett szükségszerűen az előzményekből, hanem bizonyos helytelen, de nem elkerülhetetlen döntések következtében került sor rájuk, ezért 1793 a forradalom „elcsúszásának” tekinthető. E döntések: az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sikertelen pénzügyi és egyházi politikája, a király szökése, s a néptömegeket végleg mozgósító háborús politika. A forradalmi kormányzat időszaka tehát, amely a hagyományos baloldali felfogás szerint a forradalom csúcspontja, a forradalom legkövetkezetesebb időszaka, Furet és Richet szerint mindössze „a végveszély kora”, holtvágány, „elcsúszás”, epizód, amelyre azért kerülhetett sor, mert „a forradalmat a háború és a párizsi néptömegek nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a 18. század intelligenciája és gazdasága kijelölt számára.”²⁷

Az „elit-elmélet” minden szempontból ellentétes a hagyományos „osztályharc-elmélettel.” A nemesség és a polgárság hosszú távú és szükségszerű ellentéte helyett felső rétegeinek érdekközösségét hangsúlyozza; a forradalom eredményének nem a kapitalizmust, hanem – Cobbanhoz hasonlóan – egy egységes, földtulajdonos elit hatalmának a megszilárdulását tekinti; s azzal, hogy korszakalkotó és szükségszerű összecsapás helyett egy hosszú távú elit-szövetség ideiglenes felbomlásának tartja a forradalmat, óhatatlanul csökkenti annak jelentőségét is.

A tradicionális interpretációt mégsem Furet, hanem a már ismert George V. Taylor vetette el a legradikálisabban. 1967-ben megjelent *Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution* (Nem-kapitalista vagyon és a francia forradalom eredete) című tanulmányában arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon 1789-ben rendelkezett-e a francia burzsoázia olyan gazdasági alappal, amely szemben állt más osztályok más jellegű vagyonával? Történelmi kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy a forradalom előtt egy sajátos, „tulajdonosi” vagyon játszotta a főszerepet a gazdasági életben, amelyet tulajdonosai általában földbirtok és hivatal vásárlására, vagy évjáradék biztosítására használtak fel. Eredetét és funkcióját tekintve e vagyon nem-kapitalista: stabil, mérsékelt jövedelmet biztosít, tulajdonosainak a biztonság és a tradicionális arisztokratikus életforma a célja, nem a profit, a kockázat és az újítás. Ez a tulajdonosi, tradicionális vagyon a magánvagyonnak mintegy 80%-át tehetta ki. „A nemesség nagy részét és a középosztályok tulajdonosi rétegét hasonló beruházási formák és társadalmi-gazdasági értékek jellemezték, s gazdasági értelemben egységes csoportot alkottak. A termelési viszonyokban ugyanazt a szerepet játszották. Elkülönítésük egyetlen értelemben sem volt gazdasági – jogilag különültek el egymástól. Ezt a situációt

nem vették figyelembe a forradalom történetírói, és orwelli nyelven szólva 'nemtény' maradt."²⁸ Taylor hangsúlyozza, hogy számtalan nemes bekapcsolódott a kereskedelembé, az iparba és a pénzügyi tevékenységbe, s ugyanakkor igen sok gazdag polgár hagyott fel ipari-kereskedelmi tevékenységével, vásárolt nemesi rangot, s élt arisztokratikus életet „tulajdonosi” vagyona: földjei, ingatlanai, hivatala vagy évjáradéka jóvoltából. „Összefoglalva a tényeket, voltak nemesek, akik kapitalisták voltak, s voltak kereskedők, akik nemesek voltak. Amint a hagyományosan az arisztokráciával azonosított tulajdonosi vagyon szétáradt a harmadik rend tagjai között, úgy a gazdag harmadik renddel hagyományosan azonosított kapitalizmus behatolt a második rendbe, e rend legmagasabb rétegeibe.”²⁹ Taylor szerint nem lehet gazdasági-társadalmi interpretációt alkotni a francia forradalom eseményeiről, mert „a despotizmus és az arisztokrácia ellen irányuló demokratikus támadást magyarázva feleslegesen a gazdasági változásban keresni a társadalmi harc gyökereit.” A forradalmat kirobbanító válság pénzügyi és politikai eredetű volt, a forradalmi mentalitás és a polgárság nemes-ellenessége ennek a válságnak volt a következménye. „A francia forradalom nem társadalmi forradalom politikai következményekkel, hanem politikai forradalom társadalmi következményekkel.”³⁰

Taylor tehát kifejezetten tagadja, hogy a francia forradalomnak bármilyen társadalmi oka lenne. E szélsőséges nézetével azonban meglehetősen egyedül maradt, s még azok közül is igen kevesen értettek egyet vele, akik hozzá hasonló határozottsággal támadták a társadalomtörténeti interpretáció hagyományait.

A rohamosan szaporodó támadások az 1960-as évek második felére aktivizálták a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció híveit. A legnagyobb felzúdulást Alfred Cobban írásai váltották ki: a *Revue historique*-ban Jacques Godechot, az *English Historical Review*-ban A. Goodwin, a *History and Theory* hasábjain Crane Brinton szállt vitába vele.³¹ Elisabeth Eisenstein nézeteit az *American Historical Review*-ban Jeffry Kaplow és Gilbert Shapiro tette kritika tárgyává.³² Ezek a cikkek azonban meglehetősen repetitív jellegűek, vagyis alig állnak másból, mint a hagyományos tételek ingerült és ismételt felsorolásából. Hangnemüket jól jellemzi Jeffry Kaplow alábbi kifakadása: „Nem válaszoltunk meg valamennyi kérdést, de az alapokat lefektettük. Nem lehetne innen folytatni?”

Nem, Cobban követői szerint már nem lehet „innen,” folytatni. Amikor a francia Claude Mazauric 1970-ben egy újabb kötetben vette védelmébe a hagyományos historiográfiai felfogást, s támadta meg Furet és Richet forradalomtörténetét,³² Francois Furet-t ezzel arra készítette, hogy megírja minden idők egyik leghévesebb támadását a hagyományos társadalomtörténeti

interpretáció hívei ellen. A cikk először 1971-ben, az *Annales* hasábjain került a nyilvánosság elő, majd kötetben is napilágot látott.

Le catéchisme révolutionnaire (A forradalmi katekizmus) című tanulmánya elején Furet felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy „a francia forradalom óta minden forradalom hajlamos arra, hogy abszolút kezdetnek tekintse magát, történelmi nullpontnak, amely a jövődő valamennyi jelenségét magában hordozza. Ezért küzdenek annyi nehézséggel újkori történelmük megírása terén azok az országok, amelyek egy forradalmi 'alap'-ból indulnak ki, különösen akkor, ha ez a forradalom viszonylag újkeletű. Minden ilyen jellegű történelem az eredet megünneplésévé válik, és az ünnep mágiája az örökösök hűségét vonja maga után, nem az örökség kritikus megvitatását. Ebben az értelemben talán elkerülhetetlen, hogy a francia forradalom valamennyi története bizonyos mértékig megemlékezéssé váljon . . . Ez a gyakorlat kétségkívül hasznos, sőt, üdvös is, amennyiben tudatosan elismeri azt a többértelmű állapotot, amelyben a történelem és a jelen összefonódik. De ha nem akarunk egy szélsőségesen relativista, a társadalmi követelményeknek alárendelt történelmet elfogadni, amely horgony nélkül hanyódik a sodrásban, a történész nem szűkítheti le tevékenységét arra, hogy kiemelje a francia forradalomnak azokat az elemeit, amelyeknek közül van a jelenhez. Amennyire csak lehetséges, pontosan számba kell venni azokat a korlátokat, amelyeket éppen jelenünk állít elénk.”³³

Furet a hagyományos marxista interpretáció híveinek azt veti a szemére, hogy a francia forradalmat kizárólag egy későbbi, a forradalom eredményeit kiteljesítő, szocialista forradalom szemszögéből vizsgálták, s erőltetett párhuzamokat próbáltak vonni a francia és az orosz forradalom között. Az eredmény Furet szerint egy szélsőségesen leegyszerűsített forradalom-modell lett, amelyben a forradalmi burzsoázia a parasztság és a városi tömegek segítségével meggyorsítja az áttérést a feudálisról a kapitalista termelési módra. Ezzel egy igen hosszú történelmi folyamatot abszurd módon rendkívül szűk időhatárok Prokrusztész ágyába kényszerítenek, s nagyon leegyszerűsítenek egy összetett társadalmi konfliktusrendszert.

„Minden 18. századi francia történelmet feldolgozó mű két előfeltevésen alapul” – írja Furet. „Az egyik az, hogy a század a régi rend válságával jellemezhető, a másik pedig az, hogy ez a válság lényegileg 'társadalmi' volt, s ennél fogva az 'osztályharc' terminusaival magyarázható. Az első előfeltevés tautologikus, vagy teleologikus – esetleg mindkettő. Akárhogy is van, pontatlansága révén nem lehet racionálisan megítélni. A második egy történelmi hipotézis, s az benne az érdekes, hogy maguk a forradalmárok fogalmazták

meg a forradalom kirobbanásának pillanatában, vagy egy kicsivel előbb. Sieyès ugyanúgy vélekedett a 18. századról *Mi a harmadik rend?* című röpiratában, mint Soboul: az egész századot az arisztokrácia és a harmadik rend konfliktusa határozta meg, s minden fejlődés e társadalmi ellentmondás függvénye. Naívabb módon sohasem bizonyították még be, micsoda zsarnokságot gyakorol a forradalom a 18. század történelme felett. Feltehetjük a kérdést, hogy valóban olyan nagy intellektuális siker a történész számára, hogy a kutatások és interpretációk száznolcvan éve, számtalan részletes analízis és szintézis után ugyanazt a képet alkotja a múltról, mint maguk a forradalmárok? És nem ellentmondásos kissé annak az állítólag marxista történésznek a teljesítménye, aki a kortársak ideológiáját hangoztatja azzal az eseménnyel kapcsolatban, amelyet meg kellene magyaráznia?³⁴

Furet is óvatosságra szólítja fel a 18. század kutatóit: könnyű összekeverni a „feudális”, „földesúri” és „arisztokratikus” jelzőket. Le Roy Ladurie, Bois és Poitrineau professzorok kutatásai alapján azt a következtetést vontak le, hogy a földesúri jogok nem jelentettek különösebben nagy terhet a parasztság számára. Egyetért Cobban-nel, aki a paraszti terhek növekedését inkább a kapitalista gazdálkodási formák vidéki megjelenésének tulajdonította, mint a múlt kötelezettségei újjáéledésének. „E nézőpontból a parasztság harca a földesúri jogok ellen nem arisztokrata-ellenes és nem is antifeudális, hanem inkább polgárellenes és antikapitalista.”³⁵ Igaz, hogy 1789-ben haragjuk a földesurak ellen irányult, Furet szerint azonban ez csak annyit jelent, hogy a népe sség-növekedést, a hosszú- és középtávú áremelkedést nem okolhatták helyzetük rosszabbodásáért, lázongásuk tehát a hatalom helyi megtestesítői, a palota és lakói ellen fordult. „Úgy tűnik nekem,” – írja –, „hogy az 'arisztokrata reakció' sokkal inkább politikai, társadalmi és pszichológiai jelenség volt, mint a gazdasági élet következménye. A 18. században egyre szélesebb körökben terjedt az ellenszenv a nemesség sznobsága iránt. . . kétségkívül sérelmezték a nemesség 'kasztszellemét'.” A nemesség egyre jobban hangsúlyozta társadalmi rangjának külső jeleit, Furet szerint azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy tényleges politikai és gazdasági hatalmuk megnövekedett volna. „Ellenkezőleg, ez inkább annak lehetett a jele, hogy az abszolutizmus megfosztotta a nemességet hatalmától . . . Példájukat követve az egész társadalom az uralom és az alávetettség pszichodramáját játszotta, nemesek és nem-nemesek ellen, párizsiak a vidékiek ellen, város a falu ellen; a probléma nem a gazdasági tulajdon, hanem a társadalmi uralom. Tocqueville jól látta, hogy a francia társadalom a 18. században a monarchikus centralizáció és az individualizmus filozófiájának a csapásai alatt felbomló világ volt. Ebből

a szempontból a forradalmat az 1789-es anti-feudális patriotizmuson és a jakobinus ideológián keresztül megvalósuló, hatalmas szocio-kulturális integráció folyamatának tekinthetjük. Az 'egyenlőség' az alávetettség ellentéte, a 'republikánus' közösség a 'monarchikus' szeparatizmusé. Természetes hát, hogy a nemesség, az elkülönülés szimbóluma fizette meg e nemzeti integráció árát."³⁶

„A 18. század politikai-társadalmi válságának a kulcsa nem a nemesség hipotetikus elzárkózása, s nem is a burzsoáziával való ellenségesége egy képzeletbeli 'feudális rendszer' nevében. Ellenkezőleg, a válság oka a nemesi rend nyitottsága: túl széles ahhoz, hogy fenntarthassák a rend belső kohézióját, s túl szűk a század prosperitásának.”³⁷ Furet attól is óv, hogy lebecsüljük az állam szerepét, s relatív önállóságát. A válság fontos tényezője volt, hogy az uralkodó nem tudott választani a régi, hűbérúri tradíciók maradványai és az új társadalmi helyzet követelményei között, hol egyik, hol másik csoportnak engedett. „Az állam hol ilyen, hol olyan politikát tett magáévá, anélkül, hogy következetesen végigvitte volna bármelyiket is: az állam minden fellépése az uralkodó elit valamelyik részének a felháborodását vonta maga után, hiszen az elit nem vált egységessé – sem a felvilágosult abszolútizmus, sem a liberális reformizmus jegyében. A század elitje egyszerre volt uralkodó és lázadó, s belső konfliktusukat végül az abszolútizmus holttette felett oldották meg, amelyet 1788-ban végül eltemettek.”³⁸

Tanulmánya utolsó fejezetében Furet kifejti, hogy a „polgári forradalom” kifejezést túlzottan leegyszerűsítettnek tartja. A polgári átalakulás folyamata nem sűrítendő össze egy néhány évig tartó időszakra, az 1789 előtti gazdasági viszonyokat nem jellemezhetjük „feudális termelési mód”-ként, s bár jogi téren a forradalom valóban kedvezőbb feltételeket teremtett a modern piacgazdaság számára, a forradalom után még jónéhány évtizedig nyomát sem találjuk a fellendülő, kapitalista gazdasági életnek. A parasztmozgalom saját céljait követte – ahogy ezt már Georges Lefebvre megállapította, – s ezek nem azonosíthatók a polgárság törekvéseivel.

„Van egy széleskörűen elfogadott, bár hamis elképzelés, mely szerint a forradalmak bizonyos társadalmi osztályok vagy csoportok tudatos kívánságai alapján jönnek létre” – írja Furet, – „mert ezek a csoportok gyorsítani kívánják a számukra túlságosan lassú társadalmi átalakulást. A forradalom azonban a társadalom olyan csoportjának az ellenállásából is kirobbanhat, amely túl gyorsnak tartja a változásokat, s éppen ezért vesz részt közvetlenül a hagyományos rend megdöntésében. A forradalmi front nem a régi katonai kézikönyvek szabályai szerint jön létre, úgy, hogy az egyik oldalon ott állnak azok az osztályok, amelyek támogatják a mozgalmat, s közös el-

képzeléssel bírnak a jövőt illetően, a másik oldalon pedig azok, akik a múltról vallott közös elképzelés nevében felsorakoznak ellenük. Éppen ellenkezőleg: a forradalom, alávetve a gyorsan változó politikai körülményeknek, természetűl fogva fluktuál. S mindenek felett: a forradalom heterogén mozgalom, különböző frakciók hozzák létre, amelyek céljai eltérők, sőt, ellentmondások is lehetnek.”³⁸

Furet szerint tehát léteztek társadalmi ellentétek, ezek azonban sokkal összetettebbek voltak a nemes-polgár ellentéténél, s végső soron a régi rendszert felbomlasztó abszolutizmus és felvilágosodás állott a háttérükben. A hagyományos szemlélettel szembenálló angolszász történészekhez hasonlóan Furet is politikai és ideológiai jelenségekkel magyarázza a forradalom ki-robbanását, amelyet a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció képviselői rendszerint gazdasági és társadalmi jelenségekből vezettek le.

Furet 1978-ban *Penser la Révolution française* (Gondolkodni a francia forradalomról) című kötetében is megjelentette fentebb részletezett tanulmányát. „Il ne suffit pas de penser la Révolution.” (Nem elég gondolkodni a forradalomról.) – „feleli” e kötet címre Albert Soboul három év múlva kiadott tanulmánykötetének mottója – „Encore faut-il la comprendre.” (Meg is kell érteni.) A *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat) című Soboul-kötet azonban minden polemikus lendülete ellenére is a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció érvrendszerének a kimerülését, az irányzat defenzívába való kényszerülését jelzi. A szerző hidegháborús, neokonzervatív tendenciákat vél felfedezni Cobban és Furet interpretációja mögött, ezzel azonban még nem cáfolja meg érveiket. Még az is megkérdőjelezhető, mennyiben tekinthető a könyv Furet cikkgyűjteményére adott válasznak, hiszen mindössze egy tanulmányt olvashatunk benne, amely 1978 után íródott. Hat tanulmány az 1950-es, három az 1960-as évek termése, vagyis Furet e tanulmányok többségével már megismerkedhetett, mielőtt cikkét megírta. Soboul, a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció tagadhatatlanul legjelentősebb történész-egyénisége tehát mindössze saját régebbi írásainak kötetbe gyűjtésével tudott válaszolni az új historiográfiai irányzatok kihívásaira.

Mindennek ellenére, a hagyományos interpretáció hívei egészen az 1970-es évek végéig megőrizték pozícióikat, a szakfolyóiratok hasábjain dúló vita nem befolyásolta különösebben a népszerű, ismeretterjesztő és összefoglaló művek szerkesztőit, akik változatlanul a tradíciók védelmezőit tekintették a történettudományos igazságok letéteményeseinek. Így aztán az 1973-ban kiadott *Encyclopaedia Britannica*-ban változatlanul Albert Soboul írta meg a

francia forradalommal kapcsolatos szócikkeket. Csak az Amerikai Egyesült Államokban változott a helyzet, ahol az 1979-es *Encyclopaedia Americana* megfelelő szócikkeit már George V. Taylorral írták meg.

Furet mellett az 1970-es évek végére Guy Chaussinand-Nogaret lett az „elit-elmélet” legközismertebb képviselője. Mind kötetiben,⁴⁰ mind cikkeiben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 18. századi Franciaországban már nem a rendi hovatartozás, hanem a vagyon volt a társadalmi tekintélyt meghatározó, döntő tényező. „A nemesség és a harmadik rend elitje között a szakadékot szinte teljesen áthidalták. A társaságokban, a szalonokban, az akadémiaikon, a páholyokban, mindenhol, nemes és polgár közösen elmélkedett, s kidolgozták az új társadalom modelljét, amelyet egyikük is, másikuk is magáénak vallott. Tudták, hogy ez nem testvérgyilkos harcban, hanem az együttes munkálkodással fog megszületni. Közös érdekeik, közös eszméik voltak, s ezt tudták is. A nemesség nagy része, akár a burzsoázia, a bürokratikus állam elnyomó képviselőinek a megbuktatásáról álmodozott . . . Ami a lényegét illeti – liberális és alkotmányos állam, egyenlőségen alapuló és individualista társadalom, decentralizált hatalom – az egyetértés teljes a két rend között . . . A polgárság és a nemesség . . . egymás szövetségeseiként szánták el magukat a diszkreditált rendszer megdöntésére, s egy új renddel való helyettesítésére, amelyről nagyrészt közösek az elképzeléseik. Ha megoszlottak, ez csak a cél elérésére felhasznált eszközök és a szereplők identitása miatt történt, nem az elvek miatt.”⁴¹

Chaussinand-Nogaret képviseli legmarkánsabb formában a sobouli „osztályharc-elmélettel” szemben megfogalmazott „elit-elméletet”. Ennek az interpretációnak azonban megvan a maga „Achilles-sarka” – végsősoron nem képes meggyőző és megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy ha a burzsoázia és a nemesség kapcsolata ennyire harmonikus volt, akkor mivel magyarázható a forradalom során tagadhatatlanul megjelenő, heves és tartós konfliktus, nemesi-polgári ellentét? A hagyományos interpretáció ezt a két osztály között évtizedek, sőt, évszázadok óta fennálló, tartós és régi, antagonisztikus osztályellentéttel magyarázta. Az újabb interpretációk képviselői éppen ellentétes választ adnak a kérdésre: az ellentét újkeletű, s egyszerűen politikai jellegű. William Doyle szerint a forradalom során és nem a forradalom előtt felmerülő ellentétekben kell keresnünk a magyarázatot,⁴² s valami hasonlóra utal Furet is, amikor arról ír, hogy egy eseménysor magyarázatát nem kell feltétlenül korábbi tényezőkben keresnünk, minden eseménynek megvan a saját, belső dinamikája is.

Mindez tagadhatatlanul igaz, a tárgyilagos olvasóban azonban kétségek merülhetnek fel: a hagyományos interpretáció szerint a forradalom *előtti* társadalmi helyzetből következett a forradalom alatti osztályellentét, az új interpretáció pedig most arról akar meggyőzni minket, hogy kizárólag a forradalom *alatti* események okozták a konfliktust – nem ugyanolyan egyoldalú az utóbbi nézet is mint az előbbi? Minden bizonnyal sokkal meggyőzőbb lenne egy olyan interpretáció, amely mind a forradalom előtti, mind a forradalom alatti jelenségeket figyelembe veszi.

Hasonlóképpen ellentmondásos választ adott az új interpretáció a forradalom radikalizálódásának a problémájára is. A hagyományos nézetek szerint az arisztokrácia ellenállása, az ellenforradalmi törekvések, végsősoron maga az osztályellentét vonta maga után a forradalom radikalizálódását. Furet szerint azonban a forradalom ideológiai sajátosságai határozták meg belső dinamikáját. A franciák 1789-ben a rousseau-i egységes „közakarát” koncepciójából indultak ki, hatottak rájuk az abszolutizmus egyetlen hatalmi központot, egyetlen igazságot, egyetlen helyes politikai álláspontot ismerő ideológusai is, s mindebből az következett, hogy az ellenvéleményt nem természetes politikai jelenségnek tekintették, hanem üldözendő, rosszindulatú felforgatásnak, az „aristokrata összeesküvés” eredményének. Furet szerint tehát a mentális reprezentációk és jelek domináltak a forradalom során a társadalmi és politikai jelenségek felett, s e dominanciának csak thermidorral szakadt vége. William H. Sewell teljes joggal bírálta ezt az álláspontot: Furet „ahelyett, hogy bemutatná az ideológiai dinamizmus kölcsönös egymásra hatását az osztályharcokkal, a nemzetközi helyzettel, a politikai szövetségekkel és az államépítés szükségszerűségeivel, a vulgármarxistákéhoz hasonlatos oksági monizmusba hanyatlik.”⁴³

Egy új szintézis felé

Az „osztályharc-elmélet” és az „elit-elmélet” ellentétei feloldásának lehetősége először Colin Lucas 1973-ban megjelent, nagyhatású elemzésében merült fel.⁴⁴

A francia forradalom előtti komplex gazdasági és társadalmi viszonyokat Lucas szerint sem lehet a feudalizmus és a kapitalizmus ellentétére leegyszerűsíteni. A nemesi és polgári rétegek egymáshoz való viszonyára azonban nem a harmónia volt a jellemző, hanem az ambiguitás. Egységes, tulajdonosi elitet alkottak, ezen az eliten belül azonban a forradalom előtt veszélyes feszültség-

zónák keletkezhetnek. A társadalmi előrelépés lehetőségei ebben az időszakban csökkentek, az infláció és a demográfiai fejlődés pedig tovább növelte az eliten belüli, latens ellentéteket. Különösen a hivatalnokréteg és a vidéki nemesség helyezkedett el feszültségzónában: az előbbi egyre nehezebben tudott előbbre jutni a ranglétrán, egyre kevésbé tudott hivatalokat vásárolni, az utóbbi pedig, romló gazdasági helyzete és csökkenő társadalmi presztízse miatt sokkal hajlamosabbnak mutatkozott az exkluzivitásra, mint maga az arisztokrácia. Az egységes, tulajdonosi elit csoportjait Lucas szerint az 1788-as, szeptemberi parlamenti határozat polarizálta, amely kimondta, hogy a rendi gyűlést az 1614-es szabályok szerint kell összehívni. Az eliten belüli, latens társadalmi feszültségeket ez a politikai döntés felerősítette, mert egy elavult társadalmi koncepció felélesztésével tulajdonképpen „visszaszorította” az elit nem-nemes rétegét a harmadik rendbe, a kézművesek és a parasztok közé. Ezt a státuszvesztést az elit érintett csoportjai nem tűrhették – ez ellen lázadtak fel 1789 elején, ez ellen írta meg Sieyès a *Qu'est-ce que le tiers état?*-t, s az ennek nyomán kibontakozó politikai küzdelem során jött létre az a nem reális elképzelés, hogy a nemesség külön osztály, s a kiváltságok rendszere csak neki kedvez.

Lucas szerint tehát a forradalom során megjelenő ellentét nem a 18. századi gazdasági-társadalmi antagonizmus következménye, hanem a nemesi és nem-nemesi elit ambivalens viszonyából származik, amelyet egy konkrét politikai döntés változtatott ellenségeskedéssé. Az elit ideiglenesen felbomlott a politikai ellentétek miatt, s az 1791-es alkotmányt az elit újradefiniálására tett kísérletnek is tekinthetjük. A szerző egy szellemes paradoxonnal zárja le cikkét: „Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy nem a polgárság hozta létre a forradalmat, hanem a forradalom a polgárságot.”⁴⁵ (Természetesen nem arról van szó, hogy a forradalom előtt nem létezett polgárság, hanem arról, hogy ez az osztály csak a forradalmi válság során, ennek hatására ismerte fel saját, a nemesi elittől elkülöníthető osztályérdekeit.)

Colin Lucas tanulmánya tehát már több a hagyományos elméletek kritikájánál – az első jelentős kísérlet ez a forradalom társadalmi eredetének újradefiniálására. Elméletét többen is felhasználták a forradalom legújabb történetírói közül,⁴⁶ egy amerikai történész pedig, Patrice Higonnet alkotó módon továbbfejlesztette Lucas gondolatait, s 1981-ben, Oxfordban kiadott *Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution* (Osztály, ideológia és a nemesek jogai a francia forradalom idején) című kötetével megtette az első lépéseket egy új, átfogó társadalmi interpretáció kidolgozására.

Higonnet azt hangsúlyozza, hogy a forradalom előtt, az Angliához és az Egyesült Államokhoz képest elmaradott gazdasági-társadalmi fejlődés következtében sem a polgárság, sem a nemesség nem alkotott koherens társadalmi csoportot. Mindennek következtében a polgárság és a nemesség egymáshoz való viszonya is ambivalens, inkonzuzív maradt. A polgárság számára a nemesség egyszerre volt tulajdonostárs, szövetséges a nincstelennel szemben, s ugyanakkor exkluzív, reakciós, sok megnyilvánulásában irriáló, felsőbbrendűségével tündető társadalmi csoport. Marcel Reinhardt már 1965-ben megírta, hogy „az elit és a nemesség problémája még megoldatlan volt. E nagy jelentőségű kérdés megoldása azokra maradt, akik meg akarták újítani a királyságot.”⁴⁷ Higonnet is hasonlóan fogalmaz: „Az elit létezett, legalábbis potenciálisan. Bizonyos időszakban azonban felbukkanhattak latens osztályellentétek. A társadalmi viszonyok igen változékonyak voltak, s nagyon érzékenyen reagáltak a kiszámíthatatlan politikai eseményekre.”⁴⁸

A politikai fordulatok, a hatalmi harc követelményei mellett a polgárság ideológiájának sajátosságai voltak azok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a nemesi-polgári viszony alakulásában. Ez az ideológia a felvilágosult univerzalizmussal jellemezhető: a polgárság hitt a harmonikus, egységes nemzeti közösség eszméjében, s ezt összeegyeztethetőnek vélte a polgári individualizmussal, a tulajdon védelmével. A forradalom kirobbanása tehát magyarázható politikai tényezőkkel, amelyek az ambivalens elit-szövetséget ideiglenesen felbomlasztották, további menetét tekintve azonban a polgárságnak e sajátos ideológiai alapállása játszott meghatározó szerepet.

A nemesség egy része kezdettől a forradalom mellé állt, az aktív ellenállást csak igen kevesen választották, többségük ellentmondásos, inkohereus, passzív magatartást követett. A forradalmi polgárság ennek megfelelően 1789–90-ben nem az agresszív nemesellenesség, hanem a kibékítő korporációellenesség politikáját követte: a nemesi rangokat felszámolta, de tulajdonostársaként befogadta a nemességet a nemzetközösségbe. Ez az 1791-es alkotmánnyal megerősített tulajdonosi elit-szolidaritás azonban labilis maradt, mert a polgárság hitt az egységes, harmonikus társadalomban, ahol a szegény nem ellenfele a gazdagnak, s mert a politikai események következtében hamarosan szüksége lett a néptömegek támogatására – e tömegek viszont szélsőségesen nemesellenesek voltak. Annak ellenére, hogy a polgárságnak évente új és új csoportjai ismerték fel a polgári és népi szövetség tarthatatlanságát, s azt, hogy a tulajdon védelmében konzervatív politikát kell követniük, s szövetségre kell lépniük a nemességgel (1791-ben az alkotmányos monarchisták, 1792-ben a Gironde ébredt rá erre), ideológiai és aktuálpolitikai okokból a

forradalmi polgárság más csoportjai a nemesellenes politikát követték. A Gironda 1791-ben és a Hegypárt 1793-ban a néptömegek támogatását akarta biztosítani, a forradalmi kormányzat pedig 1794-ben a társadalmi holt-pontot kívánta leplezni ezzel a nemesellenes politikával.

Higonnet szerint az ideológiának azért lehetett ilyen meghatározó szerepe a francia forradalomban, mert a relatíve elmaradott gazdasági fejlődés miatt a francia társadalom még nem tagolódott nyilvánvalóan elkülönülő osztályokra a forradalom előtt. A forradalom során azonban a polgárság fokozatosan felismerte igazi érdekeit, ráébredt arra, hogy a tulajdon nélküliek az igazi ellenfelei, s szövetségeseit a tulajdonos nemesek körében kell keresnie. A különböző polgári forradalmárok különbözőképpen reagáltak erre a problémára: Barnave 1791-ben a tulajdon védelmében meg akarta állítani a forradalmat, Robespierre 1794-ben az erény államának megvalósításával próbálta megszilárdítani, hogy az így megrősített közösségtudattal áthidalja szegény és gazdag ellentétét. A Direktórium idején már teljesen nyilvánvalóvá vált az univerzalista ideológia és a polgári osztályérdeket tükröző politika közötti szakadék. 1799-re elvetették az ideológiát is, és lehetővé vált a tulajdonosi elit újraalkotása, egy olyan társadalom létrehozása, amelyben nem a születés, hanem a tulajdon kiváltságosai kormányoznak, nem a nemesek, hanem az előkelők.

Az új típusú interpretáció tehát a forradalom eredményeivel kapcsolatban korántsem különbözik olyan nagy mértékben a hagyományos társadalomtörténeti elmélettől – könyve végén Soboul is megfogalmazta, hogy „tízévi forradalom után így egyesült az arisztokrata emigráció és a tulajdonos burzsoázia.”⁴⁹ A nézeteltérések inkább a forradalom eredetének és dinamikájának kérdésében merültek fel. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy belátható időn belül ismét kialakul egy olyan általánosan elfogadható interpretáció, amilyen Lefebvre-é volt századunk negyvenes-ötvenes éveiben: Franciaországban ma ugyanolyan heves viták folynak a francia forradalomról, mint a restauráció idején, vagy húsz éve, Furet nézeteinek első megfogalmazásakor. A forradalom kirobbanásának hamarosan elérkező bicentenáriuma minden bizonnyal megsokszorozza a forradalom szakirodalmát, s ezzel valószínűleg új fejezet nyílik majd a forradalom eredetéről folytatott historiográfiai viták történetében is.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a historiográfiai viták áttekintéséből? Elsősorban azt, hogy történelmi ismereteink nem úgy fejlődnek, ahogyan azt a múlt században, a pozitívizmus fénykorában elképzelték: nem az egyre növekvő piramis módjára, amelyhez minden nemzedék sorra hozzá-

rakja saját építőköveit. Az sem igaz azonban, hogy minden nemzedék gyökeresen új képet alkot magának múltjáról, olyan képet, amely minden részletében különbözik elődei történelemszemléletétől. Az új történelmi interpretációk a régi értelmezések elemeit is felhasználják: a 20. századi hagyományos társadalomtörténeti interpretáció az előző század történetu dományi eredményeinek, érzelmi és politikai beállítottságának talaján jött, Alfred Cobban pedig Georges Lefebvre kutatási eredményeinek felhasználásával kérdőjelezte meg a hagyományos interpretációt.

Általánosan elfogadott, új interpretáció napjainkban még nem jött létre, annyi azonban már megfigyelhető, hogy a gazdasági-társadalmi tényezőkről a politikai és ideológiai jelenségekre tevődött át a hangsúly. A hagyományos elmélettel szemben, amely hosszú távú történelmi folyamatokkal próbálta megmagyarázni a forradalom kirobbanását és radikalizálódását, az újabb elméletek mintha rövidebb távú történelmi jelenségekre építenék magyarázataikat. Egyre több történész óv attól, hogy minden történelmi eseményt valamely korábbi, hosszú távú folyamattal magyarázzunk meg – François Furet arra hív fel, hogy helyezzük vissza jogaiba a történelmi akciót, amely önálló, relatív autonómiával bíró jelenség, melynek saját dinamikája is lehet. (A rövidebb távú folyamatok előtérbe kerülését nemcsak a francia forradalomról írott tanulmányokban figyelhetjük meg, hasonló jelenségeket tapasztalhatunk az angol forradalom historiográfiájánál is.)⁵⁰

A közeljövőben alighanem óvatosabban kell bánnunk a kapitalizmus és a feudalizmus fogalmaival is, ha a nagy francia forradalom kapcsán kerülnek elő. Ha nem akarjuk teljesen használhatatlanná tágítani a feudalizmus fogalmát, akkor a forradalom előtti Franciaország esetében el kell vetnünk – legfeljebb feudális maradványokról beszélhetünk, azokról is óvatosan. Annyi bizonyos, hogy a hosszú távú fejlődés a kapitalizmus győzelméhez vezetett, az is valószínű, hogy a forradalom bizonyos szempontokból elősegítette ezt a fejlődést, de az is nyilvánvaló, hogy más szempontokat figyelembe véve inkább a kapitalizmus késleltetéséről, teljes győzelmének a megnehezítéséről kell beszélnünk. A kérdést tehát abban a formában kell feltennünk, hogy milyen tényezőkkel segítette és milyen tényezőkkel hátráltatta a forradalom a kapitalizmus kialakulását.

E historiográfiai áttekintésből végül azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a francia forradalmat úgy kell megközelítenünk, mint egy konkrét és egyedi történelmi szituáció konkrét és egyedi következményét, nem pedig úgy, mint egyetemes és örök érvényű történelmi modellt, amelyhez csak kellő reverenciával közeledhet a földi halandó. Ha olyan kijelentéseket te-

szünk, hogy „a forradalom a Törvény diadala, a Jog feltámadása, az Igazság visszahatása” (Michelet), vagy hogy „a francia forradalom a modern világ történetének csomópontjában helyezkedik el” (Soboul), óhatatlanul is olyan általánosítások előtt nyitjuk meg a kaput, amelyeket saját korunk elfogultságai határoznak meg, s nem a 18. század történelmi valósága. Saját korunkat, előítéleteinket és előfeltevéseinket nem tudjuk és nem is kell kizárni a történelmi interpretációból, hiszen minden történetírói aktus a jelenben és a jelen számára végrehajtott társadalmi cselekedet, mindent el kell azonban követnünk, hogy a szubjektív tényező ne hatalmasodjék el, s ne váljék az interpretáció egyetlen, vagy döntő jelentőségű determinánsává.

Jegyzetek

1. Idézi: *J. McManners: The Historiography of the French Revolution. The New Cambridge Modern History. VIII. Cambridge, 1971, 624–25.*
2. *Jean Jaurès: Histoire socialiste de la Révolution française. I. kötet. Paris, 1983, 171.*
3. *Georges Lefebvre: The Coming of the French Revolution. Princeton, 1967, 2.*
4. Uo., 211.
5. *Georges Lefebvre: Études sur la Révolution française. Paris, 1963, 366.*
6. *Alfred Cobban: The Myth of the French Revolution. London, 1955, 6. 8–9.*
7. Uo., 10–11.
8. Uo., 20.
9. Uo., 22.
10. *Annales historiques de la Révolution française. 1956, 337–345.*
11. *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century. Baltimore, 1960.*
12. *Nobles, Privileges and Taxes in France at the End of the Ancien Regime. The Economic History Review, 1963, 3. sz. 451–475.*
13. *The Ancien Regime. London, 1967.*
14. Lásd: 12. jegyzet, 466–467.
15. *A Social History of the French Revolution. London, 1963.*
16. *François Furet: Penser la Révolution française. Paris, 1978, 124–125.*
17. *History, 1963, 87.*
18. *Alfred Cobban: The Social Interpretation of the French Revolution. London, 1964, VII–VIII.*
19. Uo., 35.
20. Uo., 53.
21. Uo., 89–90.
22. Uo., 162–163.
23. Uo., 172–173.
24. *George V. Taylor: Types of Capitalism in Eighteenth-Century France. English Historical Review, 1964, 497.*
25. *Who Intervened in 1789? The Social Origins of the French Revolution. Lexington, 1975, 182.*

26. Uo., 171–173.
27. *François Furet–Denis Richet: La Révolution française.* Paris, 1973, 253.
28. *George V. Taylor: Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution.* *The American Historical Review*, 1967, 487–488.
29. Uo., 489.
30. Uo., 491.
31. *Revue historique*, 1966. 205–209.; *English Historical Review*, 1966, CCVI.; *History and Theory*, 1966, 315–320.
32. *Claude Mazauric: Sur la Révolution française.* Paris, 1970.
33. *Furet, Penser . . .*, 115–116.
34. Uo., 125.
35. Uo. 129.
37. Uo., 145.
38. Uo., 151.
39. Uo., 162–163.
40. *Gens de finance au XVIIIe siècle.* Paris, 1972.; *Les financiers de Languedoc.* Paris, 1970.; *Une Histoire des élites.* Paris, 1975.; *La Noblesse au XVIIIème siècle.* Paris, 1976.
41. *Guy Chaussinand-Nogaret: La Noblesse . . .*, 199, 226.
42. *William Doyle: Origins of the French Revolution.* Oxford, 1980.
43. *William H. Sewell: Ideologies and Social Revolutions. Reflections on the French Cause.* *The Journal of Modern History*. 1985. 1. sz. 74.
44. *Nobles, Bourgeois and the Origins of the French Revolution. Past and Present*, 1973. 84–126.
45. Uo., 126.
46. *J. M. Roberts: The French Revolution.* Oxford, 1978., *William Doyle: Origins of the French Revolution.* Oxford, 1980.
47. *Marcel Reinhardt: Élite et noblesse.* *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965. jan.–márc. 31.
48. *Patrice Higonnet: Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution.* Oxford, 1981, 55.
49. *Albert Soboul: A francia forradalom története.* Bp. 1974. 603.
50. Lásd pl.: *Barry Coward: The Stuart Age.* London, 1980, 160–162.; *J. P. Kenyon: Stuart England.* London, 1978, 41–42.

FRANCIAORSZÁG ÉS A BOLSEVIKOK

(1917 október – 1918 március)

A francia politikai vezetés ellenséges magatartást tanúsított a fiatal szovjet állammal szemben, melynek legkézenfekvőbb bizonyítéka az volt, hogy Párizs nem ismerte el a Népbiztosok Tanácsát Oroszország hivatalos kormányának.¹ Ennek ellenére a kapcsolatok nem szakadtak meg a két ország között, mivel a francia nagykövetség s a katonai misszió továbbra is működött. A szovjet kormány ezt abban a reményben tette lehetővé, hogy a francia vagy más külképviselet jelenléte Petrográdon de facto elismerést jelenthet számára. Abban pedig, hogy Párizs nem hívta haza oroszországi képviseletét az októberi forradalom után, stratégiai megfontolások játszottak szerepet: meg kellett akadályozni, hogy a keleti fronton levő 115 hadosztályt – ebből 82 német volt – nyugatra dobják át. Ennek érdekében figyelemmel kellett kísérni a bolsevik politikát, hogy adott esetben, s a lehetőségektől függően, a francia érdekeknek megfelelően kísérhesse meg befolyásolni azt.

E célkitűzés megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Egyrészt azért, mert a forradalom a saját logikája szerint politizált, arra törekedve, hogy Oroszország kilépjen a háborúból s megszabaduljon mindkét imperialista tömbtől; ez pedig a francia érdekekkel, célokkal alapvetően ütközött. Másrészt azért is nehéz volt a Párizs megfogalmazta stratégiai célt valóra váltani, mert a francia katonai misszió vezetője, éppúgy mint a nagykövet, igyekezett kerülni a személyes, vagy hivatalos kapcsolatot a szovjet kormány vezetőivel, mivel a hagyományos diplomáciai felfogás szerint ez de facto elismerést jelentett volna. A kapcsolattartás így félhivatalos úton bonyolódott, s e szűk csatornák csak arra adtak lehetőséget, hogy a külképviselet informálódjon a bolsevik politikáról s ez alapján tanácsot adjon Párizsnak az oroszországi francia politika kialakításához. Volt azonban egy pillanat 1918 februárjában, amikor az együttműködés reális közelségbe került Párizs és Petrográd között, mindkét fél érdekeinek megfelelően, s ezzel a francia külképviselet fenntartása is igazolódni látszott.

Annak megértéséhez, hogy a kezdettől fogva ellenségesen viselkedő Franciaország hogyan és miért váltott át a bolsevikokkal való együttműködésre, nyomon kell követnünk a két fél viszonyának alakulását az októberi forradalomtól a breszt-litovszki béke megkötéséig. Sőt egy gondolat erejéig

még korábban kell kezdenünk: 1917 elején. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy Oroszország a háború folytatása szempontjából a legbizonytalanabb tényező. Paléologue petrográdi francia nagykövet szerint „... a szakadék felé rohan”.²

A gazdaságilag kimerült országban a háborúból való kiválás, a békevágy egyre erőteljesebben jelentkezett, melynek a politikában a petrográdi szovjet adott hangot. Az Ideiglenes Kormány működése idején ezt a törekvést még sikerült ellensúlyozni, sőt Kerenszkijt egy utolsó, katasztrofálisan végződő offenzívára is rábírta Párizs 1917 júliusában. Az októberi forradalommal azonban az a politikai erő került hatalomra, amely a tömegek békevágyát hivatalos politikai rangra emelte, éppen akkor, amikor a nyugati front válságos helyzetbe került.³ A bolsevik fordulat olyan új helyzetet teremtett Párizs számára, melyet az „Carley szerint” sorscsapásnak tekintett.⁴ Ami azonban a katonai helyzetet illeti, semmi sem változott, hiszen a keleti front problémája nem 1917 őszén jelentkezett.

Az új politikai helyzet felmérésére, értékelésére, valamint az első reagálásokra azonban csak hetekkel a fordulat után kerülhetett sor. Ennek oka nem a távolságban, az információáramlás nehézségeiben keresendő, hanem abban, hogy közvetlenül a petrográdi események idején a francia politikai élet döntésekre jogosult kulcsfigurái nem tartózkodtak a helyükön. Painlevé miniszterelnök a szövetségesek rapallói konferenciáján volt, s éppen november 7-én hozták létre a Legfelső Haditanácsot. Foch tábornok, a fővezérkar főnöke⁵ ugyancsak Olaszországban tartózkodott, s a Caporetto után kialakult helyzetről tájékozódott. Nem volt jobb a helyzet az Oroszországban működő francia képviselőkénél sem: Niessel tábornok, a katonai misszió vezetője⁶ november 4. és 14. között ellenőrző körutazást tett a keleti fronton, Lavergne tábornok, petrográdi katonai attasé, pedig éppen a Kaukázusban volt.⁷ Az eseményekre való reagálást a kormányváltozás is késleltette: november 13-án Painlevé lemondott, s 3 nap múlva Clémenceau került a miniszterelnöki székbe, s a hadügyi tárcát is magának tartotta meg. A külügyminiszter Stéphan Pichon lett. Ez a változás a bolsevikok számára volt kedvezőtlen, mivel a közel nyolcvan éves Clémenceau makacsul könyörtelen volt a defetizmussal szemben, a bolsevik békepolitikát pedig ennek tekintette. A francia sajtó egyébként Clémenceau kormányra kerülését az októberi forradalomra adott francia válasznak igyekezett tekinteni.⁸

A bolsevik fordulatra elsőként az oroszországi francia külképviselet reagált. Noulens petrográdi francia nagykövet éppúgy, mint Rampont tábornok a katonai misszióból fegyveres beavatkozást javasolt Oroszországban. Noulens

francia–angol együttműködésben két-két zászlóalj bevetését szorgalmazta, hasonló véleményen volt Buchanan angol nagykövet is. Rampont már ambíciózusabb tervvel rukkolt elő: nyolcezer katona Oroszországba szállításával akart Petrográdon és Moszkvában rendet teremteni. Niessel azonban, egyetértésben a vezérkarral, kivihetetlennek ítélte Rampont tervét, mert ennyi ember átszállítása Murmanszkba csak 1918 április közepére fejeződhetett volna be.⁹ A közvetlen fegyveres beavatkozás a távolság és a nyugati front helyzete miatt lehetetlen volt. Kísérlet történt azonban a Stavka, az orosz főhadiszállás megnyerésére, de ez a lépés sikertelen maradt, mert a bolsevikok Duhonyint, a főparancsnokot leváltották, mivel nem teljesítette a Népbiztosok Tanácsának utasításait s a főparancsnok körül ellenforradalmi központ kezdett kialakulni. Helyébe Krilenkot nevezték ki, s december 3-án a főhadiszállás is a bolsevikok kezébe került, Duhonyint pedig a felháborodott forradalmi egységek megölték.

Az oroszországi francia politikát a Clémenceau kormány november 22-i álláspontja határozta meg: Franciaország nem ismeri el a Népbiztosok Tanácsának hatalmát. Ennek megfelelően november 30-án a Legfelső Haditanács párizsi konferenciáján Foch memoranduma a katonapolitikát is felvázolta. Eszerint minden erőfeszítést Oroszország déli részére kell összpontosítani, ahol a Németország ellen harcolni kész erők a 15 hadosztályból álló román hadsereg köré csoportosíthatók. Mivel az északi területek bolsevik ellenőrzés alá kerültek, s az északi kikötők kapcsolattartásra nem használhatók, ezért a déli területek, valamint Románia ellátásához, a transzszibériai vasút megszerzése nélkülözhetetlennek mutatkozott.¹⁰ Ezzel egy szibériai francia – és antant – politika körvonalai is kirajzolódtak.

A román hadseregre alapozott remények azonban szertefoszlottak, mivel Focșaniban december 9-én német–orosz–román fegyverszünet jött létre. A vezérkar, ennek ellenére, a december 23-án készített tervezetében még mindig a román hadsereg köré akarta csoportosítani az ukrán és a kozák erőket. Nehezen magyarázható ez másképp – írja Delmas –, mint Clémenceau makacosságával.¹¹ Ezt a magatartást az sem menti, hogy a politikai vezetésnek, ahol Clémenceau-nak döntő súlya volt, egymásnak ellentmondó információk alapján kellett kialakítania az oroszországi politikát.

A hírek egyik bázisa Iasi volt, ahol Berthelot tábornok, a romániai francia katonai misszió vezetője működött.¹² A másik pedig Petrográd, ahol Noulens nagykövet és Niessel tábornok egymással, de Berthelot-val is rivalizált. Párizs számára az orosz ügyekben való eligazodást és a politikai döntéshozatalt a különböző ügynökök jelentései, táviratai még tovább bonyolít

tották. Mindehhez még egy dolgot kell hozzátenni: az orosz kérdés sohasem kapott olyan jelentőséget, amellyel bírt.¹³ A nyugati front, tehát a francia–német viszony függvényeként másodlagos helye volt a francia európai politikában.

Az oroszországi ügyekben a katonai misszió fontos szerepet kapott. Tevékenységében katonai, politikai és diplomáciai jellegű feladatok egyaránt jelentkeztek. Ez elsősorban a háborús helyzet következménye volt, melyet csak erősített Foch tábornok álláspontja, miszerint háborúban a politikus és a katona tevékenysége nem választható szét.¹⁴ A civil–katona ellentét Oroszországban Noulens és Niessel viszonyában jelentkezett. A háború elején a katonai misszió az orosz főhadiszállás mellett működött. Amikor Niessel 1917. augusztus 2-án Janint felváltotta a misszió élén, azt a feladatot kapta, hogy tegye ismét harcképessé az orosz hadsereget. Ez a megbízatás szükségessé tette, hogy a misszió székhelye ne a Sztavkanál legyen, hanem Petrográdon. Ez ellen Noulens hevesen tiltakozott, féltve a nagykövetség autoritását, szerepének gyengülését. Foch ennek ellenére szentesítette a petrográdi rezidenciát, jöllehet a misszió tevékenységét katonai kérdésekre korlátozta. A gyakorlatban ezt persze nem lehetett kettéválasztani, márcsak azért sem, mert a misszióknak széles információs hálózata volt, amely Petrográdból kiindulva kiterjedt valamennyi frontra, a Balti-tengertől Romániáig.

Az oroszországi misszió nyolcvan tiszttel rendelkezett, melyből negyvenkettő Petrográdon teljesített szolgálatot, azzal a feladattal, hogy a hadügy-minisztériummal tartsa a kapcsolatot. Négyen voltak a Sztavkanál, tízen az északi fronton, kilencen a keleti front nyugati részén Rampont tábornok parancsnoksága alatt, nyolcan a délnyugati fronton Tabouis tábornok vezetésével, hatan a román front orosz csapatainál, egy tiszt pedig a Kaukázusban teljesített szolgálatot. A misszióhoz egy nehéztűzérési különítmény is tartozott, mely Moszkvában állomásozott. A misszió részét képezte még egy repülő és egy egészségügyi alakulat is. Ezekkel együtt a katonai misszió összesen 205 tiszttel és 900 katonával rendelkezett, amely a francia hadügyminisztérium, illetve közvetlenül a fővezérkar főnöke, tehát Foch irányítása alatt állt. Ezen kívül egy másik tiszti misszió is működött Oroszországban a fegyverzeti minisztérium irányítása alatt. Ez 19 tisztből állt, Pyot őrnagy irányítása alatt, s a legjelentősebb hadiüzemekben – Petrográd, Moszkva, Harkov, Perm, Jekatyerinoszlav, Rosztov – tevékenykedett.¹⁵

A bolsevik forradalom után megnőtt a Berthelot tábornok vezette romániai katonai misszió jelentősége. Az ok részint abban keresendő, hogy Iaşiból jobb volt az információcsera Párizssal. Petrográd ugyanis a kronstadti adót

használta, melyen keresztül novembertől nehezebbé vált a kapcsolattartás. Ezen kívül vevőkészülékkel rendelkeztek, mellyel az Eiffel torony adásait tudták fogni. Berthelot ezzel szemben Szalonikin keresztül, Sarraill tábornok közreműködésével huszonnégy órán belül választ kapott Párizstól.

Másrészt Dél-Oroszország jelentősége megnőtt az északi részekkel szemben. Katonailag azért, mert úgy tűnt, hogy a keleti front helyreállítására itt nyílik lehetőség. Politikailag pedig azért, mert ebben a régióban gyülekeztek a szovjetellenes erők, az úgynevezett „egészséges elemek”, ahogy a franciák nevezték őket. Rájuk nemcsak a német elleni harcokban számítottak, hanem abban is, hogy azt a politikai erőt jelenthetik, mely képes megdönteni a bolsevik hatalmat. A déli terület gazdasági tényezők miatt is fontos volt a franciák számára. A bolsevikok által ellenőrzött részekben, elsősorban Petrográdon, Moszkvában, Franciaországnak kisebb jelentőségű gazdasági érdekeltségei voltak. A javak jelentős része délen, főleg Ukrajnában volt található, amely nem tartozott a szovjet kormány ellenőrzése alá.¹⁶

1917-ben az ukrán iparba fektetett külföldi tőke összege 419,2 millió rubel volt. Ebből a francia tőke részesedése 210,6 millió rubel, s vezető helyet foglalt el, lényegesen megelőzve még a második helyen álló belgákat is, akik 137,8 millió rubellel voltak érdekelve az ukrán iparban. A francia tőkét a bányászatba, a fém- és vegyiparba, valamint kereskedelmi vállalatokba investálták.¹⁷ A fentiek alapján vitatható Delmas-nak az a megállapítása, miszerint az 1917. december 23-i Oroszországra vonatkozó angol–francia felosztás során Franciaország Bessarábia és a Krím mellett Ukrajnához, s nem a Donyec-medencéhez – mely az angoloké lett – elsősorban katonai megfontolások alapján ragaszkodott, melyek Delmas szerint erősebbnek tünnek számára, mint a gazdaságiak. Kosyk és Seliverstoff egyaránt kiemeli a gazdasági mozgatók szerepét. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Ukrajna gazdasági, katonai, stratégiai szempontból egyaránt jelentős volt, ezért értelmetlen bármelyik tényezőnek is elsőbbséget adni.

A délorosz területek fontossága miatt a katonai missziók tevékenységét átszervezték. Foch elhatárolta a romániai és az oroszországi misszió tevékenységi zónáit. Eszerint Berthelot-hoz került Dél-Oroszország, s ezzel a Kijevbe, az Ukrán Radához küldött Tabouis tábornok és tisztjei ugyancsak irányítása alá kerültek. Niessel tevékenységi területe Közép- és Észak-Oroszországra terjedt ki. Összehasonlítva a két misszió tevékenységét, Berthelot kedvezőbb helyzetben volt, mivel a katonai feladatok mellett politikai missziót is betöltött, szemben Niessellel, akinek össze kellett hangolnia tevékenységét Noulens nagykövettel is.

Clémenceau-nak Berthelot javasolta, hogy a németekkel szembeni mag Ukrájában építhető ki. Igaz, a román fegyverszünet létrejötte után már kifejezte kételyeit, de Noules december 10-i, Pichonnak küldött táviratában ugyancsak a déli blokk létrehozása mellett szállt síkra. November 28-i jegyzékében még Niessel is kedvezően nyilatkozott a déli területekről. „A déli blokk gondolata – Ukrajna, kozákok, Kubán, Volga, Kaukázus – a levegőben van. Érdekünkben áll támogatni létrejöttét.” – írta. Majd hozzátette: ha el kellene hagynia Petrográdot, maga is Kijevbe menne, s Berthelot parancsnoksága alatt dolgozna. Niessel még azt is hangsúlyozta, hogy a déli blokk feladata a román front fenntartása.¹⁸

Sulgin, az Ukrán Rada külügyminisztere, Ukrajna jelentősége növekedésének okát a francia politikában abban látta, hogy Párizs számára Petrográd egyre inkább az anarchiát jelentette, míg Ukrajna a rend fogalmával volt egyenlő. Ennek érdekében olyan politikai szemléletváltásra is hajlandó volt, legalábbis egy időre, hogy felhagyott az egységes, centralizált Oroszország álláspontjával, s az Ukrán Radát támogatva barátokni kezdett egy föderaliztikus Oroszország létrehozásának gondolatával.¹⁹ Ez abban is kifejezésre jutott, hogy 1917 december második felében Tabouis tábornok a francia kormány hivatalos képviselőjeként tartózkodott Kijevben, valamint abban is, hogy a francia katonai misszió 100 millió frankot kapott az ukrainai propagandára.²⁰

A délorosz blokk létrehozására azonban kevés remény volt. Niessel fentebb idézett optimizmusának már nyoma sem maradt egy későbbi megjegyzésében: „Semmi szilárd elemet nem látok, amire katonailag, vagy politikailag támaszkodni lehetne” – hangsúlyozta.²¹ 1917 végén Berthelot megjegyzése is hasonló: „Oroszország olyan, mintha zselatinban kellene dolgoznunk.”²² A valóság ugyanis az volt, hogy az ukrán hadsereg csak a frontokon szétszórva létezett, s gyakorlatilag ez az erő használhatatlannak bizonyult. Másrészt Ukrájában a békevágy éppúgy jelentkezett a tömegek körében, mint Oroszország többi részén, ezért a fegyverszünet és a béketárgyalások szükségszerű lépések voltak az Ukrán Rada számára is. Ez a politika pedig ellenkezett a francia érdekekkel, s nemcsak azért, mert a háború folytatását innen sem remélhették, hanem azért is, mert az ukrán különbéke törekvés, – amint Albert Thomas ezt kifejezésre juttatta Clémenceau-nak, bírálva a francia–ukrán politikát – veszélyeztette az önálló Lengyelország létrehozását, s a lengyel különállást.²³ Így, amikor a Rada 1918. február 9-én békét kötött a központi hatalmakkal, Franciaország ezt nem ismerte el, s a Radával való együttműködés is véget ért.

Ukrajnával kapcsolatban egyébként is megoszlottak a francia vélemények. Egy jelentés mesterkélt képződménynek tartotta, melyről a forradalomig senki sem beszélt komolyan.²⁴ A francia sajtó támadta az ukrán szeparatizmust. Az Action Française szerint ez Németország reménysége. A Le Temps és a L'Éclairé ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy Ukrajna Németország műve.²⁵

Az ukrán kérdés a bolsevikokkal való kapcsolatot is veszélyeztette. December 18-án Trockij a Noulens-szal létrejött magántalálkozón panaszt tett a francia tisztek ukrainai tevékenysége miatt.²⁶ A tiszteket Berthelot küldte Kijevbe még december 3-án, hogy lépjenek kapcsolatba a Radával. E lépés veszélyeire egy jelentés is felhívta a figyelmet: „Mivel Oroszország déli része kikerült petrográdi képvisletünk fennhatósága alól, a bolsevik ultimátum nem Noulens-nak, vagy Niesselnek fog érkezeni, hanem Franciaországnak; ez vagy kapitulációra, vagy arra kényszerít minket, hogy elhagyjuk Petrográdot. Ez a legnagyobb veszély, melynek kitehetjük magunkat.”²⁷

A francia külképviseletnek tehát úgy kellett alakítania politikáját, hogy ez ne vezessen a bolsevikokkal való szakításhoz, mert ez semmissé tette volna a több évtizedes francia—orosz kapcsolatok eredményeit.

A déli blokk létrehozásával kapcsolatban a kozák erőkre vetett remény is alaptalannak bizonyult. A már idézett jelentés Kalegynről és a kozákokról azt írta, semmi többet nem akarnak, mint hogy otthon legyenek urai a helyzetnek, s a doni területen kívül nem lehet rájuk számítani. A kozákok pedig éppúgy megutálták a háborút, mint mások. A bolsevik propaganda ezen a téren alaposan megdolgozta őket.²⁸

1917 végére a déli blokkból gyakorlatilag nem lett semmi. Ténylegesen csak két cseh hadosztály maradt, amelyik harcolni akart a németek ellen. „Ez kevés!” — állapítja meg Delmas.²⁹

A déloroszországi törekvések, elképzelések miatt a petrográdi francia képvislet természetesen nem szorult háttérbe. Az események több szálon futottak, s Petrográd azért is fontos maradt Franciaország számára, mert nem lehetett figyelmen kívül hagyni a bolsevikok politikáját, még akkor sem, ha Párizs nem ismerte el a szovjet kormányt. A petrográdi francia képvislet fő feladata az volt, hogy fékezze, késleltesse a bolsevik béketárgyalásokat. Ez a törekvése azonban szinte megvalósíthatatlannak tűnt. A békepolitika ugyanis nem csupán bolsevik propagandafogás volt, hanem a forradalom léte, továbbfejlődése függött ettől, ezért Párizs nem számíthatott 180 fokos

fordulatra. Egy francia jelentés is elismerte, hogy a békevágy biztosította a bolsevikok győzelmét, s ez adja Lenin, Trockij és a többiek erejét.³⁰

A békepolitika azonban nemcsak előnyöket, lélegzétvételnyi szünetre való lehetőségeket kínált a fiatal szovjet állam számára, hanem nehézségeket, buktatókat is. A francia politika pedig ez utóbbiban bízott, remélve, hogy a békepolitika kudarca esetén Párizs és a bolsevikok érdekei találkozhatnak. Milyen buktatókról volt szó?

Lenin „Egy szerencsétlen béke kérdésének történetéhez” című cikkében³¹ a háború vagy béke dilemmájáról, illetve a béke megkötésével járó veszélyekről ír: „... ha békét kötünk, objektíve a német imperializmus ügynökei vagyunk, mert egyrészt felszabadítjuk a mi frontunkon harcoló csapatait, másrészt visszaadjuk neki a foglyok millióit, stb.” A német vezetés 1917 elejétől valóban az orosz kártya kijátszásában reménykedett, s mivel a februári forradalom ezt még nem váltotta valóra, a bolsevik forradalomtól várták, hogy a keleti fronton számukra kedvezően alakul a helyzet,³² amely az egész háború menetét befolyásolhatta. (Hindenburg visszaemlékezéseiben ezt így fogalmazta meg: „Mi magunk, a saját erőinkkel akartuk megnyerni a döntő csatát nyugaton. Ehhez fel kellett használni a keleten felszabaduló erőinket, és olyan hadsereget létrehozni nyugaton, amely felülmúlja ellenfeleink erőit.”)³³ De folytassuk Lenin gondolatát, hogy a másik oldal, a háború folytatása mit ígér a szovjet hatalom számára: „... a forradalmi háború a jelenlegi pillanatban objektíve az angol-francia imperializmus ügynökeivé tenne bennünket, mert céljai eléréséhez segéderőt biztosítana számára. Az angolok nyíltan minden katonáért havi száz rubelt ajánlottak fel hadsereg-főparancsnokunknak, Krilenkonak, ha folytatjuk a háborút. Még ha egyetlen kopeket sem fogadunk el az angoloktól és a franciáktól, objektíve akkor is segítünk nekik azzal, hogy lekötjük a német csapatok egy részét.

E tekintetben egyik esetben sem tépjük ki magunkat teljesen az egyik vagy a másik imperialista kötelékből, és nyilvánvaló, hogy nem is téphetjük ki magunkat teljesen, amíg meg nem döntjük a világimperializmust. Ebből a helyes következtetés az, hogy amikor a szocialista kormány az egyik országban győzött, a kérdéseket nem abból a szempontból kell eldönteni, hogy ezt vagy azt az imperializmust részesítjük-e előnyben, hanem kizárólag abból a szempontból, hogy mi biztosítja a legjobb feltételeket a már megkezdődött szocialista forradalom fejlesztéséhez és megszilárdításához.”³⁴

A békekötés azonban a veszélyek ellenére is szükségszerű lépésként jelentkezett. Megvalósítása viszont számos tényezőtől függött, elsősorban a központi hatalmaktól, amelyek belső helyzetük rosszabbodása miatt és hábo-

rús céljaikért készek voltak a tárgyalásokra. Az 1917. december 9/22-én Brest-Litovszkban kezdődött tárgyalások eseménytörténetét nem követjük nyomon, csak annyiban érintjük, amennyire témánk szempontjából erre szükség van.

A szovjet kormány mielőtt tárgyalásokba kezdett, több alkalommal fordult az antant hatalmakhoz, hogy csatlakozzanak ők is. Válasz ezekre, amint ezt a szovjet történeti irodalom kiemeli, nem érkezett.³⁵ A magyarázat a már többször hangsúlyozott tényben rejlik: Franciaország és az antant nem ismerte el a szovjet kormányt. Párizs egyébként meg volt győződve, hogy a szovjet hatalom hamarosan összeomlik. A *Le Libre* 1917. december 24-i számában például „negyedórás kormánynak” nevezte a lap a Népbiztosok Tanácsát.³⁶ A hallgatás oka Pichon külügyminiszter magyarázatában is keresendő, aki szerint Franciaország nem fogadhat el olyan békét, melynek célja a háború előtti status quo visszaállítása. Kifejezte azonban, hogy a háború céljait a francia kormány hajlandó megvitatni egy olyan kormánnyal, amely egész Oroszországot képviseli.³⁷

A hivatalos hallgatás mellett voltak ezzel ellenkező vélemények is. Mindenekelőtt Sadoul kapitány³⁸ részéről, aki a francia képviselő és a bolsevik kormány közti félhivatalos összeköttetést biztosította, melyet a Trockijjal való jó ismeretségének köszönhetett. Sadoul hetente kétszer küldte Franciaországba leveleit, elsősorban Albert Thomasnak, a Clémenceau kormány miniszterének. A kapitány tevékenységét Noulens nem nézte jó szemmel. Volt egy másik csatorna is, Niessel tábornok személyes kapcsolata Marusevszki tábornokkal, az orosz vezérkar főnökével. Ami a nagykövetet, Noulens-t illeti, Sadoul őt olyan burzsoának tartotta, aki képtelen volt az orosz forradalmat megérteni. Trockij pedig egyenesen Bourbonként jellemezte, aki semmit sem tanult és semmit sem felejtett.³⁹

Sadoul úgy vélte, a bolsevikok mindent megtettek, hogy a szövetségeseiket bevonják a breszti tárgyalásokba,⁴⁰ ezért a velük való együttműködés a háború befejezését eredményezné egy éven belül, míg a visszautasítás orosz–német békéhez vezet.⁴¹

A már említett, december 18-i, Trockij–Noulens találkozóon a béke kérdése is szóba került. Trockij sajnálkozását fejezte ki, hogy Franciaország nem vesz részt a tárgyalásokon. Ennek ellenére biztosította a francia kormányt, hogy a Népbiztosok Tanácsa nem adja ki az osztrák–német hadifoglyokat, míg tart a háború. Azt is kijelentette, hogy Elzász-Lotharingiának vissza kell kerülni Franciaországhoz, de népszavazás útján.⁴² A szovjet kormány jóindulatú gesztusaként értékelhető az is, hogy a németekkel folytatott fegy-

verszüneti tárgyalásokon a szovjetek kérték: a keleten felszabadult erőket ne lehessen nyugatra dobni. Igaz, ez elvi jelentőségű volt, mert a december 5-e előtt megkezdett csapatszállítások folytatását megengedhetőnek tartották.⁴³

A béketárgyalásokon való francia részvételt Niessel is javasolta – igaz megfigyelőként –, hogy befolyásolhassák a tárgyalások menetét. Clémenceau-t azonban irritálta ez a javaslat, s komolyan fontolgatta, hogy leváltja Niessel, s helyébe ismét Janin tábomokot nevezi ki.⁴⁴

Niessel egyik jelentésében foglalkozott részletesen azzal, hogy a szövetségesek milyen cselekvési lehetőségekkel rendelkeznek Oroszországban.⁴⁵ Első variációként azt emelte ki, melyet fentebb már említettünk, hogy vegyennek részt a tárgyalásokon, de folytassák a háborút, Oroszországot pedig tekintsék semleges államnak és ne avatkozzanak be a belső harcokba. Ebben a megoldásban azonban olyan veszélyt látott, hogy Németország megszerezheti hadifoglyait, valamint kiaknázhajta gazdaságilag az országot. Ráadásul ez a francia képviselő csökkentését eredményezhetné, annak be nem látható következményeivel a francia érdekekre.

Második variációként a polgárháború lehetőségét vizsgálta meg, két megoldást fontolgatva: 1. résztvenni a polgárháborúban vagy nyíltan, vagy csak megszervezni észak és dél harcát. Ennek azonban az lehet a hátránya, hogy észak egyesül a németekkel, s még csirájában elfojtják a déli hadsereget. 2. A szövetségesek hitelekkel, vagy új személyzet Oroszországba való küldésével ösztönözhetik a déliek akcióit, és elősegíthetik az anarchia létrejöttét az északi területeken. Ilyen jellegű javaslatokat más forrásokban is találunk.⁴⁶

Végül a harmadik variációja: „... egy harmadik megoldás, radikálisabb, abban állna, hogy azonnal résztveszünk a béketárgyalásokon, amelyen a tanácskozók három csoportot alkotnának: az antant, a központi hatalmak, Oroszország. A katonai erő vitathatatlanul a miénk, uraljuk a tengereket, birtokunkban vannak a német gyarmatok, Bagdad és Jeruzsálem, miénk az amerikai támogatás valamint a két Amerika és Ázsia piacai.

Németországnak tekintélyes katonai ereje van, mely az orosz front ki-esésével megerősödött, valamint azzal, hogy Oroszország kiaknázása lehetőséget ad számára a blokádból való kitörésre.

Oroszország viszont semmiféle katonai erővel nem rendelkezik, s a dolgok jelenlegi állapotában súlyos veszélyt jelent az európai civilizációra azzal, hogy olyan utópisták kerültek hatalomra, akik határozott ellenségei minden társadalmi rendnek.

El lehet tehát azon gondolkodni, hogy az utóbbi döntés nem tenné-e lehetővé számunkra, miközben résztveszünk a tárgyalásokon, hogy olyan békéhez jussunk, melynek egyedül Oroszország viselné a terheit, igazi büntetésként árulásának, s bátorsága hiányának, és amely lehetővé tenné, hogy nemzetközi megszállást kényszerítsünk rá, garantálva ezzel adósságait, valamint az európai nyugalmat.

Egy ilyen döntés természetesen fájdalmas és veszélyekkel teli lenne a jövőre nézve, de ha prolongálni akarjuk a háborút, látni kell, hogy: 1. Németország rövid időn belül a központi hatalmak valamennyi katonai erejével rendelkezik majd a nyugati fronton. 2. Az orosz erőforrások kiaknázása lehetővé teszi számára, hogy teljesen kitörjön a gazdasági blokádból. 3. A Trockij-kormány világosan antant ellenes, hamarosan olyan feladatba kezd (ha már el nem indította) a propaganda segítségével, melyhez a német anyagi támogatás nem fog hiányozni, hogy az angol és a francia sereget olyan állapotba hozza, amilyenbe rövid idő alatt az orosz hadsereg került.”

Niessel ezzel a javaslatával nem állt egyedül, s az Oroszország rovására megköteendő békekísérletekről a bolsevikoknak is tudomásuk volt. Carr szerint⁴⁷ Lenin és Trockij 1917–18 telén meg volt győződve arról, hogy Németország és Nagy-Britannia, mivel lehetetlennék tartják a háború megnyerését, ezért Oroszország rovására oldják meg a konfliktusukat, azaz Oroszországban kártalanítják magukat. Trockij a harmadik oroszországi szovjet kongresszuson annak a véleményének adott hangot, hogy a breszti német politika London hallgatóságos beleegyezésével folyik.

1917–18 telén a német helyzet valóban súlyos volt, de riasztó veszteségei voltak az angoloknak és a franciáknak is. Emellett az antant úgy vélte, hogy 1918 júliusa előtt hatékony amerikai segítséget nem kap, ezért a kompromisszumos béke gondolata mindkét oldalon felmerült. Kühlmann német külügyminiszter 1917 augusztusában belga közvetítéssel kapcsolatba lépett Briand akkori tárca nélküli miniszterrel. Carr ezzel kapcsolatban a *The Times* 1917. szeptember 15-i számából idéz: „Briand a maga nevében támogatta azokat a feltételeket, melyek kielégítést adnak Franciaországnak nyugaton. A Foreign Office ugyanakkor tagadta, hogy tudomása van a szövetséges bankárok állítólagos svájci konferenciájáról, amely egy békét készített volna elő Oroszország rovására.” Carr ezután Wickham Steed-nek, a *Times* külpolitikai szemleírójának 1917. október 18-i magánleveléből idéz: „A legkomolyabb veszély az, hogy Franciaországban és itt a politikusok, valamint a közvélemény túlságosan is harap az Elzász-lotharingiai és a belgumi ügyre. Ez az, amit Kühlmann akar, mert a német politikában ő keletbarát, aki kész sok

mindent feláldozni nyugaton azért, hogy cselekvési szabadsága legyen Oroszországban és keleten.” A tárgyalások végül a német hajthatatlanságon hiúsultak meg. Carr ezután Landsdowne levelére hivatkozik, amely a Daily Telegraph 1917. november 29-i számában jelent meg, s amelyben kompromisszumos békét javasolt. December 28-án pedig Lloyd George arról informálta C. P. Scott-ot, a Manchester Guardian igazgatóját, hogy a hadügyminiszterium erősen hajlik a békére, ő pedig arra, hogy Németországot keleten kompenzálják a nyugaton tett engedmények fejében.

Ezek az Oroszország rovására történő fenyegetések a béketárgyalások siettetésére ösztönözték a bolsevikokat. Ugyanakkor a tárgyalások elhúzása is érdekükben állt, számítva a szocialista forradalom győzelmére Európában, s azoknak a kapitalista kormányoknak a bukására, amelyekkel tárgyalniuk kellett. Európa forradalmasodására számítani, s ettől várni az orosz forradalom helyzetének javulását, azonban nem kis kockázattal járt, s erre Lenin is felhívta a figyelmet. „Kétségtelen, hogy Európában be kell következnie a szocialista forradalomnak, és az be is fog következni. A szocializmus végleges győzelmébe helyezett minden reményünk ezen a bizonyosságon és ezen a tudományos előrelátáson alapszik. Fokoznunk kell és fejlesztenünk kell általában propogandista tevékenységünket, de különösen a lövészárok-barátkozás megszervezését. De hiba lenne, ha Oroszország szocialista kormányának taktikáját arra építenők, hogy megpróbáljuk meghatározni, bekövetkezik-e vagy nem következik be az európai és főleg a német szocialista forradalom a következő fél évben (vagy valami hasonlóan rövid időn belül).”⁴⁸

A bolsevikok a propaganda fejlesztésére valóban gondot fordítottak. A külügyi népbiztosságon belül egy nemzetközi szekciót szerveztek Radek vezetésével, s a propaganda kezdetben az ellenséges hatalmak felé irányult. Megjelentettek egy német nyelvű napilapot – Die Fackel néven – a német és osztrák hadifoglyok számára. Hasonló lap jelent meg magyarul, románul, szerb-horvátul, csehül, törökül. A propagandatevékenység később a nyugati országok felé is kiterjedt, s gazdag forradalmi irodalom jelent meg főleg angol nyelven.

A forradalmasodáshoz elsősorban Trockij fűzött nagy reményeket, s úgy tűnt, hogy az események őt igazolják. 1918. január 14-én Wiener Neustadtban, 16-án Bécsben, 18-án pedig Ausztria egészére, sőt Magyarországra is kiterjedő sötétrajzok robbantak ki. Január végén Berlin, majd a többi német város következett. Hasonló mozgalmak voltak Angliában, Franciaországban és Olaszországban is. A szovjet kormány 1918. január 14-i határozata az adósságok visszafizetésének elutasításáról szintén ezt a folyamatot igyekezett erősíteni.

A Pravda február 17-i száma szerint ez a lépés legalább olyan csapás az antantnak, mint a német győzelmek a nyugati fronton. „A francia kispolgár – írta a lap – megbocsátja majd a harcmezőn elesett áldozatok millióit, de nem bocsátja meg anyagi helyzetének romlását.”⁴⁹

Sadoul kapitány bírálta ezt az intézkedést, ügyetlen és súlyos lépésnek tartotta, mert a francia közvéleményt a bolsevikok ellen hangolta.⁵⁰ A szovjet vezetők azonban úgy vélték, hogy a háború után bankcsőd lesz, s akkor a nemzetközi kötelezvényeket úgysis revidálni kell. Másrészt a bolsevikok remélték, hogy a forradalom egész Európát érinteni fogja, akkor pedig a demokratikus kormányokkal meg lehet majd egyezni.⁵¹

Az események valóban Európa forradalmasodása felé mutattak, s ez a bolsevikok többségét is magával ragadta. Így a béke kérdésében nem volt egységes álláspont. Az említett események alapján elbizakodottság volt tapasztalható, s Buharin csoportja a forradalmi háború mellett foglalt állást.⁵² Trockij pedig a forradalmi béke proklamálását javasolta, remélve, hogy ez a német hadsereget éppúgy megtöri majd, mint az orosz hadsereget. Az eredmény 1918. február 10-én valóban ez lett, a se béke, se háború bejelentése. Ezt azonban a németek a fegyverszünet felmondásaként értékelték.

Ezután az orosz forradalom kritikus napjai következtek. Ugyanakkor Párizs már régóta ilyen alkalomra várt. A béketárgyalások kezdetétől fogva abban reménykedett, hogy a németek önzése, mohósága végül is forradalmi háborúra kényszeríti a bolsevikokat, mert elfogadhatatlannak tartják a békekötés árát. Trockij lépésével úgy tűnt tehát, hogy elérkezett az a pillanat, amikor a bolsevikok és Franciaország számára Németország egyaránt olyan közös ellenség, aki ellen a francia–orosz szövetség ismét működőképes, azaz a németek ellen a bolsevikok is készek a fegyveres harcra. Február 13-án a Pravda valóban a szövetségi kötelék fontosságát hangsúlyozta: „A németeknek és az osztrákoknak megvan a szövetségük, de nekünk is van. Jönnek már. Ez a záloga annak, hogy az imperializmus hidrája nem fogja eltaposni a forradalmat.”⁵³

Trockij bejelentését követően, február 18-án a németek megkezdték az előrenyomulást Narva felé. A bolsevikok azt hitték, hogy a központi hatalmak már nem akarnak velük tárgyalni. Ekkor lépett színre Sadoul kapitány, aki február 20-án Trockijjal hosszasan tárgyal: „... felajánlottam a szövetségesek támogatását, melyet a bolsevikok 3 hónap óta hiába sürgettek, s melyet az antant mindig visszautasított, s amely nélkül már előre megmondhattam, hogy békére lesznek kényszerítve. Először oroszországi misszióink támogatását: 40 vezérkari tiszt, 40 csapattiszt, 300 katona, akik rendkívül értékes

romboló munkát tudnának végezni, s akik instruktorok lennének a szervező munkában, valamint technikai tanácsadók az előőrsknél.” Felajánlotta még Berthelot missziójának segítségét is, hozzátéve, hogy a támogatásnak nincsenek sem politikai, sem pedig gazdasági feltételei.⁵⁴ Február 21-én közölte Noulens-szal és Niesselrel, hogy Trockij francia segítséget kér. Azt azonban már nem tette hozzá, hogy ezt a segítséget ő maga ajánlotta fel a külügyi népbiztosnak, így az együttműködési akció Sadoul magánkezdeményezéseként indult. Noulens a kérést kedvezően fogadta, s telefonált Trockijnak: „A németekkel szembeni ellenállásokban számíthatnak Franciaország katonai és pénzügyi támogatására.”⁵⁵ Trockij ezután egy jegyzéket kért Niesselől arról, hogy a misszió milyen támogatást tud adni, majd ezzel a jegyzékkel ment a központi bizottság ülésére. A jegyzék arról szólt, hogy késleltetni kell a német előrenyomulást, Közép-Oroszországban egy hadsereget kell létrehozni, a főparancsnokságot pedig Moszkvába kell tenni. Ezen kívül még meg kell szerezni a japánok támogatását.⁵⁶ E javaslatok mellett szerepelt a misszió katonai támogatásának megígérése. E jegyzéket a központi bizottság elfogadta, s február 23-án Trockij arra kérte Niessel, hogy aznap 16 órára menjen a Szmolnijba, aki Lavergne tábornok és Sadoul kapitány kíséretében meg is jelent. A megbeszélésen Niessel tájékoztatta Trockijt, hogy van lehetőség a német előrenyomulás késleltetésére, s az így nyert időt hadseregszervezésre lehet fordítani. Trockij két lehetőséget fontolgatott: 1. a háború folytatását, s ezen a ponton a francia és a szovjet érdekek azonosak voltak. 2. az orosz hadsereg újjászervezése a béke megkötése után.

Trockij ez utóbbinál feltette Niesselnek azt a kérdést, hogy Franciaország ez esetben segít-e a hadseregszervezésben. A tábornok magánvéleménye szerint ez elfogadhatatlannak tűnt. Mivel azonban Franciaországnak érdeke volt megőrizni helyét Oroszországban, ezért azt felelte: a kérdés túllépi a misszió hatáskörét s a válasz a francia kormány állásfoglalásától függ.⁵⁷ Közben február 23-án megérkezett a németek válasza is a szovjet kormánynak arra a kérésére, melyet még a tárgyalások megszakítását követően, február 20-án juttatott el a németekhez, miszerint hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján. A válaszban közölt német feltételek azonban ennél súlyosabbak voltak. A központi bizottság ülése még aznap a feltételek elfogadása mellett döntött, február 24-én pedig a szovjet delegáció Csicserin vezetésével Breszt-Litovszkba utazott, ahol március 3-án aláírták a békét, s március 16-án a negyedik oroszországi szovjet kongresszus ezt ratifikálta.

A békekötés ellenére az aláírás és a ratifikálás közti időben volt francia–bolshevik együttműködés. A jelzett periódusban ugyanis még lehetett tartani

további német előrenyomulástól. A szovjet kormány ezért március 14-én Moszkvába tette át a székhelyét. Gondot okozott a Petrográdon található hadianyag sorsa. Sadoul szerint a helyzet azért volt veszélyes, mert ha a németek kezébe kerül Petrográd, már csak az arhangelszki és a vlagyivosztoki készletekre lehet számítani. Ennek Oroszországba szállítása azonban reménytelennek tűnt, mivel a transzszibériai vasút teljesítménye néhány tíz vagon volt naponta.⁵⁸ Niessel Petrográdon 30 ezer tonna hadianyagról tesz említést. Az elszállításban tanácsadóként Castel őrnagy vezetésével francia tiszt is közreműködtek. A németek esetleges érkezésének késleltetésében a Pszkov–Petrográd vonalon Hézard és du Creusot mérnökök, valamint Lubersac hadnagy játszott szerepet.⁵⁹

A breszti békével a keleti front jogilag is eltűnt. Ez persze nem jelentette azt, hogy a németek minden erőt átdobhattak a nyugati frontra. Oroszország változatlanul jelentős német erőket kötött le, mivel a megszálló feladatok, valamint a gabonarekvirálások ezt szükségessé tették. Ami pedig a francia képviselőt illeti, a nagykövetség, félve a német előrenyomulástól, február 28-án elhagyta Petrográdot, hogy Svédországba menjen, miután Franciaország érdekképviselőt Scavenius dán miniszterre bízta. A francia kormány azonban március 8-án arra kérte Noulens-t, hogy térjen vissza Oroszországba. A francia nagykövetség a többi nyugati követséghez hasonlóan Vologdában rendezkedett be. A kisváros vasúti csomópont volt Murmanszk, Szibéria, Petrográd és Moszkva felé. Niessel Breszt után felmentését kérte, s utóda Lavergne tábornok lett, aki Moszkvában egy lecsökkentett létszámú misszióval dolgozott, elsősorban információs feladatokat teljesítve.

Az az együttműködés, melyre lehetőség nyílt Franciaország és a bolsevikok között, végül is nem valósult meg. Az okot elsősorban a katonai helyzetben kell keresni. A francia misszió ugyanis hiába ajánlotta fel segítségét, erői elégtelenek voltak a német támadás megállítására, s ezzel Niessel is tisztában volt. A német csapatok mintegy 200 km-re álltak Petrográdtól, ezért a szovjet kormánynak napokon belül volt szüksége a hatékony katonai segítségre. Erre a szövetségesek, s köztük Franciaország, csak hónapok múlva lettek volna képesek a nyugati front helyzete, valamint a szállítási problémák miatt. Még Japánnak is legalább egy hónapra lett volna szüksége kellő erősű csapatok átdobásához a németek ellen.⁶⁰

A bolsevikoknak a béke elfogadása melletti döntésében szerepet játszott az is, hogy bizalmatlanok voltak a francia segítségben. Sadoul egyik levelében le is írja, hogy Noulens csak katonai segítséget ígért, de politikait nem, még semlegességet sem. A bolsevikok viszont emlékeztek arra, hogy Franciaország

bátorította az ellenük irányuló szeptatista törekvéseket, szovjetellenes szervezkedéseket.⁶¹

A gazdasági tényezők is az együttműködés ellen hatottak hosszabb távon. Már említettük, hogy a francia érdekeltségek kívül estek a bolsevikok által ellenőrzött területeken. A francia gazdaság szerkezete egyébként sem volt alkalmas az együttműködés erősítésére. Szovjet-Oroszországnak elsősorban ipari késztermékre volt szüksége. A francia jelentések ezt felismerték, s hangsúlyozták is, hogy Franciaországnak át kell venni Németország szerepét Oroszországban, azaz a bankárt a kereskedőnek kellene felváltani, mert a francia érdekeknek most ő lenne a legjobb propagandistája. Franciaország azonban ezt a feladatot a háború előtt sem tudta ellátni, mert Oroszország legfőbb kereskedelmi partnere Németország volt. A háborús veszteségek miatt pedig valóban képtelen vállalkozás lett volna, bár ilyen terv készült.⁶²

Végül az együttműködés ellen dolgozott az is, hogy mindkét félnek mások voltak a céljai, ezért a két fél, ha kommunikált is egymással, nem értettek szót, legfeljebb a pillanatnyi szükséglet miatt tűnt úgy, hogy közös nyelvet beszélnek. Igaz, ezt nem is nagyon akarták, mert mindkét fél reménykedett a másik bukásában, ami azonban nem következett be. Így Breszt-Litovszknak kettős hatása volt: egyrészt lélegzetvételhez juttatta a szovjet államot, s ezzel megmentette a forradalmat. Másrészt alapvető változást eredményezett az 1871 után kialakult európai hatalmi szisztémában azzal, hogy e rendszer legfontosabb pillére, a francia–orosz szövetség a breszti békével megszűnt, s a háború után a felek egy új rendszer kiépítésével próbálkoztak.

Jegyzetek

1. A fiatal szovjetállam nemzetközi helyzetének s Franciaországhoz való viszonyának történelméhez: *V. J. Antjuhina-Moszkovcsenko: SzSzsZR i Francija. Szovjetszko-francuzkije otnosenyije v 1917–1967.* Moszkva, 1967. *Paul Cambon: Correspondance 1870–1924. Tome 3e, 1912–1924.* Paris, 1946. *Michael Jabarra Carley: Revolution and intervention. The French Government and the Russian Civil War (1917–1919).* McGill-Queen's University, Kingston and Montreal, 1983. *Edward Hallet Carr: La révolution bolchévique 1917–1923. I. II. III.* Les Éditions de Minuit, Paris, 1969. *Jean Delmas: L'État-Major français et le front oriental.* Nov. 1917– 11. nov. 1918. Thèse de troisième cycle, Paris, 1965. *Diószegi István: Klaszszikus diplomácia-modern hatalmi politika.* Bp. 1967. *Dolmányos István: A Szovjetunió története.* Bp. 1971. *Galántai József: Az első világháború,* Bp. 1980. *Iztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZR. Pod redakcij A. A. Gromiko, B. N. Ponomarjova.* I. 1917–1945. Moszkva, Nauka, 1976. *Anne Hogenhuis–Seliverstovff: Les relations franco-soviétiques 1917–1924.* Paris, 1981. Publications de la Sorbonne. *Kalervo*

- Hovi*: Cordon Sanitaire or barrière de l'Est? The Émergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Turku, 1975. *George F. Kennan*: La Russie Soviétique et l'Occident. 40 années d'histoire. Calmann-Lévy, Paris, 1962. *Wolodomyr Kosyk*: La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917–février 1918. Publication de la Sorbonne, Paris, 1981. *N. V. Kuznyecova*: Szovjetszkaja Rosszija i Francija. Nojabr 1917–nojabr 1918. Francuzkij jezsegódnik. Moszkva, Nauka, 1979. 20–34. *Lengyel István*: A breszt-litovszki béketárgyalások. Bp. 1975. *Maxime Mourin*: Les relations Franco-soviétiques 1917–1967. Payot, Paris, 1967. *Général Niessel*: Le triomphe des bolcheviks et la paix de Brest-Litovsk. Souvenirs 1917–1918. Paris, 1940. *Louis de Robien*: Journal d'un diplomate en Russie 1917–1918. Albin Michel, Paris, 1967. *Jacques Sadoul*: Notes sur la Révolution bolchévique. Octobre 1917–janvier 1919. Paris, 1971. A Szovjetunió története. II. (felelős szerkesztő: A. A. Szamszonov) Budapest–Moszkva, 1980. *V. Sz. Vaszjukov*: Predüsztorija intervencii. (Fevral 1917–mart 1918). Moszkva, 1968. *Dominique Venner*: Histoire de l'Armée Rouge. La révolution et la guerre civile. Paris, Mon, 1981.
2. *Maurice Paléologue*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Bp. 1982, 386.
 3. Caporettonál áttörték az olasz frontot, a francia hadsereg pedig még nem heverte ki azt a válságot, melyet 1917 nyarán mintegy 30–40 ezer katona lázadása okozott. A német vezetés, figyelembe véve az orosz katonai összeomlást s az előbbi körülményt, katonai döntésre készült, még az amerikai erők érkezése előtt.
 4. *M. J. Carley*, 18.
 5. E posztot 1917. április 29-én hozták létre, s élére Pétaint nevezték ki. Az 1917. május 11-i határozat szerint a fővezérkar főnöke véleményt ad a hadügyminiszternek a háború vezetéséről, s a szövetségekkel való együttműködésről. Hozzá tartoztak a külföldön működő katonai missziók is. Foch 1917. május 15-én váltja fel Pétaint, s e poszton marad 1918. március 25-ig.
 6. Korábban volt már Oroszországban, s tudott oroszul is. A háború előtt Tunéziában és Marokkóban szolgált, az első világháború kirobbanásától kezdve pedig különböző parancsnoki posztokat töltött be. 1917 augusztusában nevezték ki az oroszországi francia katonai misszió élére – Janint váltotta fel – s szeptember 20-án érkezett Petrográdra.
 7. *J. Delmas*, 40.
 8. *Maxime Mourin*, 58.
 9. *J. Delmas*, 40.
 10. *V. Sz. Vaszjukov*, 243.
 11. *J. Delmas*, 55.
 12. 1916. szeptember 15-én nevezték ki, s október 16-án érkezett Romániába 12 magasrangú tiszttel. December végén erősítést kap, s 1917 elején a romániai misszió 350 tiszttel rendelkezik.
 13. *Pierre Renouvin*: Histoire des relations internationales. Les crises du XXe siècle I. de 1914 à 1929. Hachette, Paris, 1957. 107.
 14. *R. Recouly*: Mes entretiens avec le maréchal. Idézi *Delmas*, III.
 15. *J. Delmas*, 9–11.
 16. *Anne Hogenhuis-Séliverstoff*, 41.

17. *W. Kosyk*, 56.
18. Archives du Ministère de la Guerre, Service Historique de l'Armée de Terre, Paris, Chateau de Vincennes. (Továbbiakban: AMG.) 4 N 40 Note du Général Niessel 6.100/3.
19. *Alexandre Chouguine*: L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. Exposé politique de l'ex-ministre ukrainien des affaires étrangères. Berne, 1918, 34.
20. *Séliverstoff*, 48.
21. *J. Delmas*, 56.
22. Uo., 66.
23. *W. Kosyk*, 234.
24. AMG 4 N 40 N° 6. Canevas des rapports verbaux que le Général Niessel à chargé le lieutenant-colonel Langlois de faire à M. le Président du Conseil, ministre de la guerre et au général, chef d'État-major général
25. *W. Kosyk*, 94.
26. *Général Niessel*, 157.
27. AMG 4 N 40 N° 6.
28. AMG 4 N 40 N° 6.
29. *J. Delmas*, 66.
30. AMG 4 N 40 N° 2504. Niessel jelentése, csak az érkezési dátummal: 1918. január 15.
31. *V. I. Lenin*: Összes művei, 35. kötet, második kiadás, Bp. 1978. 248.
32. *Galántai J.*, 418–419.
33. *Lengyel I.*, 54–55.
34. *Lenin*, i. m. 248.
35. A Szovjetunió története. Budapest–Moszkva, 1980, 63. Isztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZr. Moszkva, 1976, 47.
36. *Kuznyecova*, 21.
37. *Vaszjukov*, 65.
38. 1881. május 22. – 1956. november 18. Jogász, a szocialista eszmék híve. Albert Thomas – szintén szocialista – a Clémenceau kormány miniszterének barátja. 1917. október 1-jén érkezik Petrográdra, s csatlakozik Niessel missziójához. Később részt vesz a polgárháborúban, mint a Vörös Hadsereg instruktora. 1919 novemberében Franciaországban szökés és az ellenséggel való összejátszás miatt távollétében halálra ítélik, s csak 1925-ben mentik fel. Ezután folytatja ügyvédi munkáját, részt vesz a kommunista mozgalomban.
39. *Carley*, 22–23.
40. *J. Sadoul*, 228.
41. Uo., 213.
42. *Mourin*, 64.
43. *Lengyel I.*, 61.
44. *Mourin*, 63.
45. AMG 4 N N° 2504
46. 4 N 40 N° 6; AMG 4 N 40 Analyse du rapport d'ensemble N° 5 de la Mission Militaire Française en Russie.
47. *E. H. Carr*, 35–37.
48. *Lenin*, i. m. 246–247.
49. *Mourin*, 67.

50. 1 millió 600 ezer franciának volt orosz államkötvénye.
51. *Sadoul*, 226.
52. *Dolmányos I.*, 185.
53. *Mourin*, 69–70.
54. *Sadoul*: 241.
55. *Uo.*, 243.
56. *Jean Delmas*: Une mission militaire française à Petrograd après la révolution d'octobre (octobre 1917–mars 1918). *Revue de la Défense Nationale*, 1966, 1086.
57. *Général Niessel*, 283–284.
58. *Sadoul*, 255–256.
59. *Général Niessel*, 298–299.
60. *Vaszjukov*, 281.
61. *Sadoul*, 247.
62. *Ph. Schillinger*: Un projet d'intervention économique en Russie (1918). *Relations Internationales*, N°1, mai, 1974.

TAGÁNYI ZOLTÁN

A TÁRSADALMI FORMÁCIÓ MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI KUTATÁSA AZ NDK-BAN

(Gesellschaftsformation in Theorie und Geschichte. Auswahl von Arbeiten Ernst Hoffmanns anlässlich seines 70. Geburtstages. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Universität zu Berlin. Berlin, 1983, 245; Gesellschaftstheorie und geschichtswissenschaftliche Erklärung. Herausgegeben von Wolfgang Küttler. Akademie Verlag, Berlin, 1985, 398.)

A történettudomány leíró, ideografikus, faktográfiai tudomány, ennek ellenére azonban megfigyelhető, nyugaton és keleten egyaránt, a tények egyszerű leírásán túl az általános törvényszerűségek feltárásának igénye. Ezt a kérdést még érdekesebbé teszi az a tény, hogy a két német állam tudósai között kibontakozó belnémet párbeszéd és az ilyen jellegű viták az utóbbi időkben ugyancsak megélnékültek. A rendelkezésünkre álló történetelméleti és módszertani munkák alapján nagyon érdekes kép bontakozik ki előttünk. Az NSzK tudományában a történetírás és annak elmélete művelése esetében nagyon erős szociológiai hatásokat figyelhetünk meg. Az amerikai szociológiai orientáció következtében egy sor olyan szociológiai elméleti elem és gondolat került be, mint pl. az egykori francia pozitívizmus ok-okozati viszonya, a kauzalitás törvényszerűségei. A cselekvésemélet doktrínái is általánossá váltak, vagyis az emberi cselekvés és ezzel együttjáróan a nyelvi kommunikáció révén, szociológiai nyelven szólva, interakciók figyelhetők meg. A francia pozitívizmusból kisarjadó amerikai szociológiai elmélet az NSzK tudományában olyan tendenciákat keltett életre, melyek szerint az emberi társadalom és annak törvényszerűségei a természeti világ és a természeti tudományok törvényszerűségeivel vethetők össze, vagyis az összehasonlító biológizmus gondolata is megjelenik. Ezen elképzelés szerint a mozgási és fejlődési törvényszerűségek, melyek az emberi társadalmakban jelentkezők, a biológiai és általában a természeti törvényszerűségekkel vethetők össze. Szintén ilyen jellegű összehasonlítás eredményeként, a természeti világ biológiai sejtekből, elemekből, vagy molekulákból való anyagképződése figyelhető meg úgy, hogy a sejtek egy rendszert alkotnak.

Az ilyen jellegű tudományos interpretációk nemcsak az amerikai gondolati áramlatok követelményeinek felelnek meg, hanem az angol kulturális és strukturális funkcionalizmus hagyományából is merítenek. A természet-

tudományi összehasonlítás következtében, főleg az anyag szerkezetének stabilitása miatt úgy tűnt, hogy az NSzK tudománya lemondott a társadalmi fejlődési folyamatok, a társadalmi evolúció és a társadalmi formációk elméletének kutatásáról. Ez abszurdnak tűnhet, annak ellenére, hogy Habermas hatására a cselekvésfilozófia kategóriái alkalmazása esetében egyesek, pl. Klaus Eder is önkéntelenül, de belebotlik a társadalmi evolúció és ezzel együtt a társadalmi formációk egymást követő láncolata jelenségébe. Az NSzK-beli társadalom- és történettudományi elmélethez hasonlóak az NDK-ban is megfigyelhetők. Felmerülhet a kérdés, hogy a társadalmi formáció és általában a történetelmélet területén melyek azok a mozzanatok az NDK tudományosságában, melyek indokolttá teszik ennek a két NDK-beli tanulmánykötetnek a bemutatását.

Az NDK tudományában Ernst Hoffmann tevékenysége alapján a marxi formációelmélet igen erős pozíciói figyelhetők meg, annak ellenére, hogy a formációelmélet kérdéseiről mindig is olvashattunk és olvashatunk. (A marxizmus ezen tudományelméletet formáló erejét még további más elméleti és rendszertani elemekkel igyekeznek a történetírásban megerősíteni.) Mint említettük: a történettudomány ideográfiai, faktográfiai, vagyis egyedi tényeket feltáró tudomány és ennek következtében nagyon nehéz általános törvényszerűségeket feltárni, annak ellenére, hogy a régi német hagyományok alapján és az Engels-i természetfilozófia és annak dialektíája révén hasonló kiindulási pontok lehetőségei adva vannak az NDK tudományában. Az NSzK tudománya az amerikai pragmatizmus és ennek révén a francia pozitívista filozófiából kiindulva az NDK egykori általánosan német természetfilozófiai, természetdialektikai törekvéseivel találkozik és így ennek eredményeként a francia pozitívizmus és az angolszász strukturális és funkcionális iskola a marxi társadalmi formációelmélethez is kapcsolódhat. Így a marxista formációelmélet figyelembevételével együtt a régi német hagyományokból, és így a természetfilozófia gondolatvilágából kiindulva, majd pedig ugyanakkor az NSzK-beli szociológiai elméleti hangvételt figyelembe véve és ezt alkalmazva, új elméleti perspektívák jelentek meg az NDK történettudománya elméletében. Ilyenek pl.: az ok–okozati viszony, a kauzalitás törvényszerűségének figyelembevétele; a faktográfianak, másként az ideográfianak hadat üzenve a logikai indukció módszerének alkalmazása helyett a logikai dedukció eljárása; a kutatás kezdetén felállított hipotézist kell a tényekkel összevetve igazolni. Továbbiakban a strukturális és funkcionális iskola tézisei alkalmazása következtében az emberi igények kielégítésének a kérdése a gazdasági és társadalmi fejlődés egyes korszakaiban; majd – szintén a strukturális és funk-

cionális iskola követelményeinek megfelelően – az összehasonlító vizsgálati módszer is megjelenik. Ezzel együtt, az organikus összehasonlítás következtében a társadalmi tények statikus leírásával szemben adva van a társadalmi dinamika és mozgás jelenségeinek feltárása és ennek eredményeként az NDK-beli történészek fogalmi eszköztárában a statisztikusan leíró szinchroniával szemben a társadalmi dinamizmusokat összehasonlító eszközökkel vizsgáló diachronia módszertani és elméleti eszköze is megjelenik. Továbbiakban az is figyelmet érdemel, hogy a hagyományos, marxi interpretációjú cselekvésemélet kontinuitása mellett olyan törekvések figyelhetők meg, melyek az NSzK tudományának cselekvéseméleteihez igyekeznek közelíteni.

Felmerülhet a kérdés: miben lelhető annak a magyarázata, hogy az NDK tudománya, a klasszikus német természetfilozófia útmutatásaiból kiindulva, miért alkalmazza a jelzett gondolati eszközöket? Erre a válasz világos és egyértelmű lehet. Az NDK-ban is létezik – legalábbis gondolati elemeit figyelembe véve – a reformszocializmus. Az új gazdasági tendenciáknak megfelelően megjelenik a kisárutermelés és így a történeti folyamatok megvilágítása ennek a megindoklását is szükségessé teszi. A polgári tudomány marxista jellegű eredményeihez hasonlóan a kisárutermelői szocializmust és elsősorban magát a kisárutermelést pl. már a neolitikus agrárforradalomig, a kisárutermelői paraszti gazdaság kialakulása idejéig vezetik vissza, sőt mi több: a kisézri neolitikum idejétől kezdődően az ebben az időszakban kialakult keleti despotikus államra vonatkozóan is alkalmazzák a konszenzus elméletét. Ez utóbbi gondolat csak Ernst Hoffmann munkáiban található meg, azonban a kisárutermelői szocializmusnak és annak elméletének kialakítása a kisárutermelés eredetének és kezdetének feltárása révén mind a két tanulmánykötetben fellelhető.

A két munka közül az első, Ernst Hoffmann tanulmánya különösen a marxista társadalmi formáció vizsgálata szempontjából érdekes, míg a Wolfgang Küttler által szerkesztett második tanulmánykötet jobbára azt példázza, hogy a formációelmélet kutatása esetében milyen logikai és főleg elméleti módszerek alkalmazhatók.

Ernst Hoffmann a marxi hagyományoknak megfelelően elsősorban a hominid evolúció szemszögéből vizsgálja az emberi társadalom fejlődéstörténetét, vagyis azt mutatja be, hogy az ember miként különült el a természet világtól, miként egyenesedett fel, miként vett eszközt a kezébe és táplálékát miként készítette el tűz segítségével és a kezdetleges gazdaság munkatársulási követelményeinek megfelelően miként kezdett el beszélni (kommunikálni) más embertársaival. A törzsi, vagy pontosabban a hordatársadalmak esetében

az ősközösségi kifejezést alkalmazza, vagyis a vadászterületek a hordák, illetve a törzsek közös tulajdonát képezik. Azonban Hoffmann jelzi, hogy már ebben a kezdetleges fázisban egyenlőtlenségek jelenhettek meg, ugyanis az ásóbot a nők esetében, a nyíl pedig a férfiak kezében személyi tulajdont képezhetett és ugyanakkor a vadászat eredményességétől függően az egyes egységek, vagy ideiglenes család jellegű csoportosulások között egyenlőtlenségek jöhettek létre.

Ernst Hoffmann írásai alapján jól látható és ő is arra helyezi a fő hangsúlyt, hogy a neolitikus forradalommal együtt a város és a falu, valamint a családon belüli munkamegosztás kialakulása révén egyrészt megjelenik a kisárutermelői jegyekkel rendelkező parasztság a falun, és ezzel együtt a paraszt a mezőgazdasági érték többletet a városon élő despota számára kénytelen megtermelni. A kisárutermelői parasztság és a mezőgazdaság kialakulása következtében a paraszt a termelés alapfigurájává válik, majd továbbiakban az orientális despotizmus miatt a városon élő keleti despota és az abszontista földbirtokos éli fel a mezőgazdasági érték többletet, vagy halmozza fel templomgazdaságában. Ezzel egyidőben a városon kialakul a kézműipar, mely elsősorban az orientális despota és az abszontista földbirtokosok számára a luxus-cikkeket is megtermeli.

Ezekben a korai mozzanatokban nemcsak a parasztság kisárutermelői forradalmát látja, hanem ezzel együtt felismeri a keleti despotizmus kialakulását, noha a korábban mások által propagált ázsiai termelési mód fogalmát nem tartja használhatónak és alkalmazhatónak. Ez a fajta munkamegosztás a gazdasági és társadalmi fejlődés más fokozatai esetében is megfigyelhető; az antik világban az önellátásra berendezkedő ergasztérion jellegű termelői üzem, melyben rabszolga, félig rabszolga vagy félig szabad elemek is dolgozhattak. Így ezen üzem kis részes parcellát művelő elemek termelői szolgáltatásának kontinuitása a későbbi barbarikumi korszakokban is megfigyelhető, az abszontista földbirtokos számára luxus életmódot és fogyasztást biztosítva. Ebben a késő barbarikumi korszakban elsősorban a kisparaszi szervezetű termelői forma révén nemcsak a luxusfogyasztás folytonosságát látja a szerző, hanem általában a kisparaszi termelési forma győzelmét, melyet a neolitikum korszakától kezdve tud kimutatni. A kisparaszi termelési forma győzelmét és annak általánosságát még úgy is megfigyelhetjük a szerzőnél, hogy pl. Jütlandon és Schleswig-Holstein területén – állítása szerint – már az i. e. 4. században kisparaszi termelést lát és az igaközösség az egyedüli közösségi forma és munkakooperáció. Így tehát egyrészt Ernst Hoffmann írásaiban – a neolitikus agrárforradalomtól kiindulón – a kisparaszi és a kisárutermelői

formáció győzelmét és általánossá válását jelzi, de ugyanakkor a szükségletek és igények kielégítésének követelményeivel kapcsolatban megjelenik a luxusfogyasztás is. A mezőgazdasági és a kézműves kisipari termelés elkülönülése, – amit szintén a neolitikus korszaktól kezdődően vezet le – a későbbiek folyamán is megfigyelhető, ugyanis a mezőgazdasági földművelés tevékenységétől elkülönülten a 11. és 12. század korszakára alakul ki egyes területeken a Grundherrschaft és annak Fronhof-ja, mely számára a földművelésen túl még kézművesek is kötelesek munkaszolgáltatásokat végezni. A 12. századi telepítési mozgalmaktól kezdődően a mezőgazdasági termeléstől elkülönülten jelentkezik soltési ipartelepítés, elsősorban malmok, fűrészmalmok, majd pedig a hámoroknak a falun történő alapítása révén. Ez a fajta munkamegosztás a céhes városi ipar kialakulásakor is látható, mely végül is a holland kereskedőtöke kihelyezése, decentralizált manufaktúrája jelenségéig vezet el bennünket.

A második tanulmánykötet elsősorban ismeretelméleti szempontból érdemel figyelmet. A szerkesztő és a szerzők elsősorban a deskriptív és ideográfikus történetírás gyakorlatával igyekeznek szakítani, így pl. a természettudományokhoz hasonlóan, a történeti jelenségek törvényszerűségei körében is ugyanolyan ok és okozati viszonyokat kívánnak feltárni. Wolfgang Küttler érvelése alapján ilyen pl., hogy a késői feudalizmus korszakában a kapitalizálódási tendenciák – csíra formában – megjelennek (mint pl. a kihelyezéssel manufaktúra Hollandiában), olyan kauzális összefüggések következtében, mely ok–okozati viszony párhuzamai a természettudományokban is megfigyelhetők.

A második tanulmánykötetben található Rolf Barthel dolgozata, mely szintén több és már jelzett mozzanatot említ. Mint ahogy a bevezetőben jeleztük, a cselekvésfilozófia stratégiája miatt, illetve a hominid evolúció következtében az állatvilágból kiváló ember öntudatosan cselekvő egyénné válik, az NSzK tudományában is használt cselekvésemélet, vagy németül a „Handlungstheories” szerint. A jelzett szerzőnél megfigyelhető az emberi öntudatos célirányos cselekvés más gyökerű gondolata, a „zweckrationale Tätigkeiten” elmélete, mely elsősorban a marxi cselekvésemlethez jelent visszacsatolást. Rolf Barthel az angolszász strukturális és funkcionális antropológiából kiindulva elsősorban a szükségletek kielégítése és annak formáin keresztül vezet le a társadalmi egyenlőtlenségek geneziséét. A bronzkorszakból visszamaradt gazdagabb depozítletek a szükségletek elterő mivolta következtében jelzik a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását és ennek következtében az egyes formációkon belül, csíra formájában, a későbbi gazdasági és társadalmi

formációk előzményeit. A neolitikus forradalom elsősorban e korszakbeli társadalmi rétegződöttség következménye, s az egyes társadalmi rétegek között is alakulhattak ki különbségek az igények kielégítése területén, nem beszélve arról, hogy ezzel az időszakkal együttjárt – Barthel szerint – a neolitikus paraszti kisárutermelői forradalom. Így a neolitikus forradalom, vagyis a kisárutermelés forradalma felhívja a figyelmet az ökológiai tényezőre, mely szintén hatással volt és van az emberi társadalmak szerkezetének fejlődésére. Ahogyan az ökológiai és természeti tényezők határozták meg az emberi társadalom fejlődésének kezdeti fázisában a hordák nagyságát és vadászat eredményességét, ugyanúgy a földművelés hozamai is ettől függöttek. Szintén a természeti és ökológiai tényezők határozták meg a nomádok mozgásának és irányának a tendenciáit. Szintén ökológiai tényezők – az öntözéses gazdálkodás szükségessége – döntöttek arról, hogy pl. a földművelés egyes fázisaiban az irrigációs rendszert és annak munkakooperációit ki kellett alakítani. Ennek a kooperatív rendszerek kialakulásával az orientális despota hatalmának megjelenésével létrejött az a hatalmi piramis is, mely elsősorban a felsőbb társadalmi rétegek és elemek számára – a templomgazdaság felhalmozó jellege következtében, majd pedig a már mások által is jelzett falu–város, mezőgazdaság–kézművesipar közötti munkamegosztás eredményeként – a luxusfogyasztás lehetővé vált. Az igények kielégítésének módozatai, valamint a luxusfogyasztás jelenségei újra és újra jelentkeznek. Werner Sombart szerint a kapitalizmus születésének is hajtómotorja lehet a „Luxus” és „Pracht”, a pompadús luxustermelés és fogyasztás miatt a korai kaptailista társadalmak esetében. Így tehát Rolf Barthel dolgozatában az ökológiai tényezők szerepén, a luxusigények és luxusfogyasztás jelenségének jelzésén túl, feltűnik több helyen a kisárutermelői paraszti gazdaság és termelésének forradalmi jellege. Így nem áll egyedül azzal a kijelentéssel, hogy a kisárutermelői paraszti gazdálkodás kezdetei már a neolitikum korszakáig is visszavezethetők és szerinte a Fronhof jellegű korai allodiális birtokot a későbbiekben is a kisárutermelői parasztok közösségei veszik körül, majd ugyanúgy a későbbiek folyamán a céhes városi ipari termelés kialakulásakor a céhes polgárok is mezőgazdasági kisárutermelőkkel veszik körül magukat. Nem beszélve arról, hogy a céhes foglalkozással egyidőben ők maguk is járulékos és kiegészítő mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak, és ezen jelenség kezdetei már megfigyelhetők voltak a bizánci birodalom kezdeteitől fogva.

Módszertani és elméleti szempontból e tanulmánykötetből még Wolfgang Wachter tanulmánya érdemel figyelmet. A szerző amellett fogal állást, hogy az ideográfiával szemben a generalizáló elvonatkoztató eszközöket kell alkal-

maznunk, a logikai indukció helyett a dedukció eszközét, vagyis az elméletet a tényekkel kell szembevetnünk és ezen eljárás eredményeként milyen elemek használhatók és tarthatók fenn továbbra is e logikai művelet végzetével. Wachter a cselekvéseméleten túl olyan jellegű összehasonlító kutatási módszer alkalmazásának a híve, amely a természeti anyag statikus képe helyett a társadalmi dinamizmusokat és folyamatokat kívánja feltárni. Ennek következtében a történetírás fegyvertára számára is szükséges a szinchronikus, statikus képi eljárással szemben a diachronikus dinamizmusokat összehasonlító módon feltáró történetírás módszertani és elméleti eszköze. Ezen elméleti eszközök és perspektívák horizontjában a további jelenségek analízise érdemel még figyelmet. Elsősorban a cselekvéseméletet, a „Handlungstheorie”-t alkalmazva pl. felismerhető, hogy a feudalizmus viszonyai közepette a balti tengeri területek kikötővárosaiban – az akkori kereskedőtöke eredményeként, csíra formájában – a korai kapitalista jellegű tendenciák is megjelenhettek. A genetika és összehasonlító, a dinamizmusokat feltáró összehasonlító diachronikus vizsgálatok következtében látható, hogy pl. a korai allódiumon, a Fronhofon is megfigyelhető a robot (ugyan kisméretű) alkalmazása, majd pedig – a poznańi iskola egyik jelentős képviselője, Jerzy Topolski kutatási eredményeit figyelembe véve – ennek bázisa révén, hogyan alakulhatott ki a maga teljesen kifejtett formájában a 17. századra a robotot tömeges mértékben alkalmazó majorsági gazdálkodás.

Az eddigi analízis alapján látható, hogy az NDK – gazdasági nyelven szólva – tervutasításos tudománypolitikája ellenére a nyugat és kelet álláspontjai közötti különbségeket kiküszöbölő tudományműveléssel van dolgunk.

Az NSzK és az NDK tudománya közötti közeledésnek több vetülete van. Ezek közé tartozik az a mozzanat, hogy pl. az NDK tudománya elsősorban a német klasszikus természetfilozófia állásaiból kiindulva közeledik az NSzK tudományosságához, az ott megfigyelhető szellemi áramlatokhoz. Ennek a kérdésnek az elemzése külön tanulmányt érdemelne, erre azonban itt most nincs lehetőség. Mindenesetre jól látható, hogy az NSzK-beli áramlatok átvétele a sajátos NDK-beli körülményekkel miként találkozik. Pl. a kisárutermelés kialakulása a paraszti kisárutermelésnek szinte egy ősi, a neolitikumig visszavezethető misztifikációja következett be. Az NDK-beli tudósok tájékozódása alapján szintén látható pl. a szükségletek kielégítésének problematikája – mely valamikor alapvetően az angol strukturális és funkcionális iskola attribútuma volt – megfigyelhető a történetírás elméletében is. Külön figyelmet érdemel, hogy a cselekvésemélet egyformán – de más bázisból kinövéően – mind a két tudományban megfigyelhető. Érdekes, hogy a jelzett

NDK kötetekben mind a habermasi „Handlungstheorie”, mind pedig a marxista jellegű cselekvésemélet fellelhető. Különösen feltűnő az ideográfikus történettudománynak hadat üzenő összehasonlító, komparatív módszer alkalmazásának javaslata – a történettudomány számára szinchronia versus diachronia módszerének és elméletének propagálásával. Mindezek azt mutatják, hogy amikor az NDK tudományossága a nyugati történetírás módszereit és elméletét igyekszik alkalmazni, abban az esetben a sajátos adottságok következtében ezek az elemek milyen sajátosan adaptált formában jelentkeznek.

JAN AMOS KOMENSKY ÉS GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ
BÉKETERVEINEK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI A TÖRÖK, A POGÁNY
ÉS A BÉKE KÉRDÉSÉNEK TEKINTETÉBEN

Az NDK történészei a feudalizmus korának békével kapcsolatos elképzelései kutatásában, ideértve a kapitalizmusba való átmenet időszakát is, még empirikus szempontból is csak a munka kezdeténél tartanak, most jutnak el óvatosan a problémák feltárásához. A szomszédos tudományágak, mint a romanisztika, irodalomtörténet, filozófiatörténet, pedagógiatörténet és jogtörténet egyes részterületek vizsgálatánál érezhetően egy lépéssel előbbre vannak. Ilyen kiindulási helyzeteiben fogtam vizsgálódásaimhoz, melyekben azt a – német Birodalomban a 17. század második felében keletkezett – két forrásművet vetem össze, amelyek rászólgálnak a béketerv megjelölésre; az 1670-ben Amszterdamban elhunyt nagy pedagógus és a cseh-morva testvérgyülekezetek püspöke, Jan Amos Komensky „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról” írt befejezetlen időskori művét és a fiatal tudós, Gottfried Wilhelm Leibniz elmélkedését a Birodalom biztonságáról, mely 1670-ben íródott és szoros összefüggésben van az 1671/72-es ún. „Egyiptomi tervvel”.

A két béketerv koncepciójában felettebb eltérő, mondhatni ellentétes. A nemzetközi jogász Hermann Klenner nagy előrelépésnek tartotta a patrisztika és a skolasztika nemzetközi jogi koncepciójának meghaladását, ami a „béke feltételét végző soron az összes érintettek keresztény voltához kapcsolta”.¹ Az ebből eredő intervenció elv nem alapozta meg az „egyenjogú népek békés kapcsolatát”.² Mindkét béketerv végül is egyaránt a keresztény földkerekség távlatából indul ki. Hol ragadhatók hát meg a különbségek éppen a Klenner által felvetett probléma tekintetében? A „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című művében Komensky még kételkedik mindenféle lehetőségben, hogy a háborúkat kiirtsák a világból. Az Értelem a Melankóliának – aki az ellenreformáció által érintett cseh haza sorsát panaszolja – hosszú, elrettentő leckét ad a háborúknak az emberiség történetében betöltött szerepéről. „Hidd el nekem, a világgal kezdődtek és a világgal is fognak befejeződni”³, mondja és azt tanácsolja, hogy ismerje el a világ örök körforgását, és az éhezéshez és a pestishez hasonlóan fogadja el a háborút mint Isten büntetését az emberiség megtisztítása érdekében. – A háborúval szembeni mély

ellenérzések azonban nem engedték, hogy megbéküljön e szemlélettel. A zárandok „A világ útvesztője”ben – megrémülve a zsoldosok rombolásvágyától, a fegyverek kegyetlenségétől és a csata poklától – szembefordul kísérőjének a mézárálás állítólagos szükségességéről vallott tanításával. Ez utóbbi érvelése tipikus és gyakori a korban; „Ki mérhetné össze a királyokat és birodalmakat, hiszen felettük nem áll bíró. Ezért egymás közti békétlenségüket maguknak kell fegyverek segítségével elintézni.”⁴ Igaz, hogy éppen ebben az érvelésben fejeződik ki a népek szabadságának és egyenlőségének természetjogi elképzelése, ami szerint felettük csak Isten és kard létezik, amelyek jogosultak ellenszegülni mindenféle beavatkozási elvnek és mindenféle erőszakos kísérletnek, hogy bevonják őket egy egyetemes birodalomba. Így, kiszakítva a természetjog egész összefüggéséből, ezzel az érveléssel vissza lehetett élni a háborúk igazolására; és ezt meg is tették, hiszen a feudalizmusból a kapitalizmusba vivő átmeneti kor bőségesen kínálta a különböző konfliktuslehetőségeket. Jogos és teljesen a Samuel Puffendorf „Nyolc könyv a természet- és nemzetközi jogról” (1672) és „Az ember és polgár kötelességéről” (1673) című írásai révén meghonosodott természetjogi tanítás szellemének megfelelő volt a zárandok felkiáltása; „Micsoda barbárság, micsoda bestialitás! Nem létezne semmiféle más eszköz? Csak vadállatok tisztazzák ily módon egymással dolgukat, de nem emberek.”⁵ A zsoldosok itt a császári hadsereg vörös ruháját viselték. Az üldözött testvér-gyülekezetek lelkésze számára nem annyira a törökök, mint inkább a Habsburgok testesítették meg a barbárságot és bestialitást.

Mégcsak nem is az üldözöttek szemszögéből bélyegezte meg Veit Ludwig von Seckendorf 1685-ben megjelent a „Keresztény állam” című művében a keresztény katonák túlkapásait, és emelte ki ezzel szemben a törökök háborús fegyelmét. Az „ősi ellenség” fogalma, melyet rendszerint velük kapcsolatban használtak, itt egészen más értelemben merül fel. Az ország lakói és a katonák közötti „halálos ellenségeskedésről” van itt szó, „pedig azok is nagyrészt a lakosságból vétetnek”.⁶ A keresztény szoldateszka háborús kegyetlenkedéseit a pogányokénál is rosszabbnak tartja. Ezt arra vezeti vissza, hogy a háború már nem „szükséges rossz eszköz a jogtalan erőszak ellen”, hanem „mesterség, amiből meg lehet gazdagodni”.⁷ Ez vezetett oda, hogy az „ádáz ellenfél, a török”⁸ mind beljebb nyomult. Számára a béke megtartása a „hatalom legfőbb feladata, nem pedig a háború.”⁹ Ezért száll síkra az alattvalók védelmi hadseregének gondolata mellett. A török elleni háború, melyet a Birodalom látens védelmi háborújának tekintett, az „alattvalók iskolájává”¹⁰ válhatna, akik így katonai tapasztalatokat gyűjtenének, és ezáltal ugyanolyan használ-

hatóvá válnának, mint a „zsoldos katonaság”, mely sajnos a „Jakovság körében rossz hírbe jutott és szitok tárgyává lett.”¹¹

Seckendorff így a béke megtartásának lényeges eszközét látta egy, főleg védelemre berendezkedett hadseregben, melynek a török határon kellett beválnia.

Komensky messze meghaladta Seckendorffnak kizárólag a Birodalomra korlátozó nézetét. Ő tartós, az egész világra kiterjedő békeállapot megteremtésének útjait kereste. Amikor 1650 és 1654 között a református Rákócziak fejedelmi házána meghívására Erdélyben tartózkodott, „Nathan titkos beszélgetése Dáviddal” című munkájában kifejezésre juttatta reményét, hogy Rákóczi Zsigmond házassága Pfalzi Frigyes leányával elősegíti a kálvinista fejedelmek párbeszédét a világ reformjáról. A Dáviddal összehasonlított Zsigmondot itt távolról sem pacifistaként, próféta hangnemben bátorítja, hogy szabadítsa meg népét mind az „antikrisztis igájától (az ellenreformációtól H. L.), mind a török hatalomtól.”¹² Fokozatosan eljuttatja a herceget a világreform gondolatáig. Hisz már a „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című munkájában azt írja: „Mindenütt a világon, ahol hús-vér emberek élnek, ott a haza.”¹³ Jó lett volna, ha befejezetlen és kiadatlan művét; „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról”, mely a „Föld népeinek szenteltetett”, lefordítják a fontosabb világnyelvekre és mindenütt elterjesztik,¹⁴ és Zsigmond-Dávidot támogatni tudja nagy feladatának megoldásában. E művében Komensky áttekintheti az eddigi a „béke és az emberiség egyetértésének megőrzésére tett kísérleteket”.¹⁵ Bár végeredményben azt kell megállapítania, hogy „nem találták meg azt, ami mindenkit kielégít, jóllehet válás, politika, irodalom és tudomány ezerféle módon kutatta,”¹⁶ nem adja fel a reményt, hanem új javaslatot terjeszt elő. Minden államnak alá kellene vetnie magát egy általa sokoldalúan kidolgozott reformnak, és legjobb tudásaikat, egyházi méltóságukat, államférfiaikat világtestületekbe (Világosság Kollégiuma, Világ Konsistorium, Békebíróóság) elküldeni. Különösen a Békebíróóságnak kell arról gondoskodnia, hogy „sehol nép ne támadjon a másikra, sehol senki ne merjen fellépni, aki a harcot vagy a fegyverek előállítását tanítja, és hogy ne legyen többé kard és dárda, melyekből ne kovácsolnának ekevasat és sarlót.”¹⁷ Az új egyetemes politika, mely ezáltal megvalósulna, a teljes egyenlőség és egyenjogúság alapjain állna. Ez így hangozna:

Amit akarsz magadnak azt tedd másnak.¹⁸
nem akarsz ne tedd azt

Ha Komensky nagy műve nekünk sok szempontból idegennek és ellentmondásosnak tűnik is, jellemző részeiből véleményem szerint az tűnik ki, hogy a keresztény világbéke-elképzelés nála nem enged teret a beavatkozási elvnek. A valódi kereszténység a mélységesen vallásos Komensky számára a humanitás elengedhetetlen hordozója. Pogánygyűlölet, kereszties ideológia távol álltak tőle. Európa-központúsága az európaiaknak a világbékéért való különleges felelősségéből táplálkozik. A kontinenseket egy nagyszerű kép segítségével a világ és a vész tengerének hajóihoz hasonlítja. Mi jobbat tehetnénk mi, európaiak, – írja –, „mint hogy in tünk barátainknak a másik hajókra”¹⁹, hogy jöjjenek és együtt vigyük a tele hálót a kikötőbe.

Anélkül, hogy a „török igát” lebecsülne, a törökökhöz is e szellemben közelít. A Bibliát le kellene fordítani török nyelvre és elküldeni a szultánnak tanácsadó műként. „Nem előírások formájában, hanem ajánlásokként közvetítjük nekik az újat . . . vagy mint ajándékot. Mert az emberek nagyon kötődnek szabadságukhoz és nem viselik el a parancsokat. Inkább megteszik a legrosszabb dolgokat saját szabad választásuk szerint, mint a jobbkat idegen választás szerint, melyeket akarattuk ellenére rájuk kényszerítenek . . .”²⁰ – írja általánosságban a világreform elterjesztésével kapcsolatban. A törököknek „ellenséges megtorlás helyett az igazi emberséget kell közvetíteni, azaz hazát adni a szabadságnak (ha ez elérhető lenne)”, ajánlja Komensky Zsigmond-Dávidnak a „Titkos beszélgetés”-ben.²¹ De milyen messze is voltak a keresztény seregek, ahogy azt a Buda megvételéről szóló híradások tanúsítják, Komensky humanista szellemétől! Maga is jól érezte, békeelképzelése mennyire túlmutat saját korán: „Ha egyszer elérjük, hogy végre az egész világ azt kívánja és elhatározza, hogy egyetértésben éljen, az hős cselekedet”²² lesz. Reméljük, hogy ez a nekünk, most élőknek szóló hagyaték 1992-re, amikor az emberség Komensky születésének 400. évfordulóját ünnepli, beteljesedéséhez jóval közelebb kerül majd.

Égészen más jellegűek a békéről való elképzelések azokban az elmélkedésekben, melyeket Leibniz 1670 és 1672 között fogalmazott meg Mainzban, Johann Philipp von Schönborn választófejedelem és birodalmi kancellár udvarában. Ő azok közé az új típusú tudósok közé tartozott, akik, amint azt az irodalomtörténész Werner Lenk egy érdekes tanulmányában kidolgozta, a természettudományi kutatás előrehaladása és filozófiai megvalósítása alapján azt a reményt táplálták, hogy a társadalom élete, amit „mindenki mindenki ellen való háborújaként” értelmeznek, tudományosan leképezhető és harmonikusá tehető. Mint a „kormányrúd mellett állók partnere és segítője” egy, a tudás és a józan ész által irányított kormányzási gyakorlatot kísérelnek meg

kialakítani, minden eszközzel – legyen az jó vagy rossz – arra törekedve, hogy politikai céljait megvalósítsák. Leibniz fő célja az volt, hogy a harmincéves háborútól még borzasztóan megviselt Birodalmat újabb, elsősorban a francia abszolútizmus felől közvetlenül fenyegető pusztításoktól megóvja. „Világos”, írta 1671-ben Johann Friedrich hannoveri herceghez, „hogy ilyen nagyméretű francia hadfeleszerelésnek végül is bevetésre kell kerülnie, és hogyha Európában kerülnek bevetésre, egy hosszan tartó, általános háború és sok százezer ember nyomorúságos romlása várható.”²⁴ Leibniz azt remélte, hogy a franciáknak a közeli Hollandia ellen irányuló támadását átháríthatja az „ösellenségre”, a Közel-Kelet irányában. Ezen felül olyan alap elképzeléseket dolgozott ki, melyekkel a Birodalom 1670-ben körvonalazott belpolitikai megszilárdítását egy európai békerendszerrel biztosíthatná. Az európai államok egymással ellentétes érdekeit hosszú távon következetesen kifelé, más kontinensek irányába kellene terelni, hogy azok többé ne Európában ütközzenek össze. Ezen elképzelés a gyarmati terjeszkedés objektív folyamatából indult ki, mely már javában folyt, és ennyiben realisabb alapon nyugodott, mint Komensky világbéke terve. A pogány leküzdése és az 1663/64-es török háború miatt újra feléledő kereszties gondolat képezte Leibniznél az európai békerendszer megteremtésének fő eszközét, a világ többi részének rovására. Míg Angliának és Dániának az elmélekedések szerint az észak-amerikai biztonságra, Spanyolorzágnak Dél-Amerikára és Hollandiának Indiára kellene koncentrálnia, addig a császár, Svédország, Lengyelország és Oroszország egymással együttműködve a törökök és a tatárok ellen indulhatna, Franciaország pedig, a középkori keresztesháborúkban betöltött vezető szerepének megfelelően, az Oszmán Birodalom afrikai része ellen támadna és Egyiptomot hódítaná meg. A XIV. Lajos számára meghatározott ún. „Egyiptomi Terv”, mely az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai helyzetének elemzésén alapult, nem valósult meg, bár ez a Bourbonoknak tengeri hatalmat, keleti kereskedelmet, a török birodalom megdöntését, a keresztény ügyekben vezetést és keleti császári címet ígért, s mindezt ily módon sokkal biztosabban elérhetőnek tartotta, mint a közvetlen támadás általi győzelmet a holland kereskedelmi vetélytárs fölött.²⁵

A francia abszolútizmus továbbra is európai hegemóniájának és tengeren túli gyarmatbirodalmának kiépítésére összpontosította erőit. Az európai háborúk időben és térben még inkább kiszélesedtek és összekapcsolódtak a tengeri uralomért és a gyarmatokért folyó küzdelmekkel. Nem valósult meg a Birodalom biztonságáról írt elmélekedésben taglalt „boldog keresztényi állapot”, mely abban állna, „hogy az emberek csak a farkasokkal és vadállatokkal

háborúskodnának, s ugyanide sorolhatók a jelenleg még civilizálatlan barbárok és hitetlenek is.”²⁶ Míg Komensky a többi földrész lakóit barátokként jelölte meg, itt farkasokkal és vadállatokkal hasonlították össze őket. Mivel Leibniz XIV. Lajost jó érvekkel vissza kívánta tartani attól, hogy megpróbáljon Európában egy egyetemes monarchiát létrehozni, a keresztény óhaza vonatkozásában elveti a beavatkozási elvet, kárpótlásul viszont Európa részéről alkalmazhatónak tartja a Föld összes többi tájékán.

A békegondolatok történetére vetett egyetlen pillantás²⁷ világossá teszi, hogy mindkét tervezet különböző hagyományok eredménye. Az egyetemes monarchiát, mint a békéhez vezető utat, mindketten elvetik, de hiszen azt már Rotterdami Erasmus is megtette. Ő a törökökkel szemben hasonló magatartást tanúsított, mint később Komensky. Látta a veszélyt, helyeselte a védelmi háborút, de alapvetően a jobb belátásra bírás, a jótettek és a példa általi békés meggyőzésnek adott elsőbbséget, ahogyan azt a kereszties gondolat korabeli előharcosainak több ízben is értésére adta. A francia Emeric Crucé szintén be akarta vonni a törököt is világméretű békeközösségébe. A gyarmatok vonatkozásában viszont azt a nézetet osztotta, hogy a vad, józan ész nélkül cselekvő népek a vadállatok szintjén állnak, és mint a gonosztevőket lehet őket leküzdeni. Sully hercegének európai béketerve egy keresztény-európai államszövetség megalakítását célozta, mely egyesült erővel támadna az Oszmán Birodalom ellen. Az európai politikában a belső válságtól megrendített kolosszus, az Oszmán Birodalom felosztásának gondolata szóbeszéd tárgya volt a 17. század első felében.

Ahogy a kiadók hangsúlyozzák, Leibniz elmélikedése a Birodalom biztonságáról Leibniz fogalmazása ugyan, de szellemi atyja Christian von Boyneburg volt,²⁸ aki már 1663-ban Johann Philipp von Schönborn választófejedelem képviselőjeként a régensburgi birodalmi gyűlésben szembe találta magát a császár törökellenes segélyének kérdésével. A mainzi birodalmi kancellár katolikus udvara számára bizonyosan kézenfekvő volt, hogy a török elleni hagyományos kereszteshadjárat elképzeléséhez az egész világ pogányai alacsonyabbrendűségének elképzelését társítsa. A francia külügyminiszter, Pomponne az „Egyiptomi Terv”-et azzal az ironikus megjegyzéssel utasította el, hogy Szent Lajos kora óta a szent háború kiment a divatból.²⁹ A romanista Wemer Bahner megítélése szerint Pierre Bayle (1647–1706) alapjaiban kérdőjelezte meg a vallási háborúk indítékát, ezen belül a keresztény-összeurópai török ellenes keresztesháború elgondolását.³⁰ Nála, a holland emigrációban élő hugenottánál ide torkollik az az erősebben a humanista elvek felé orientálódó hagyomány, melyhez Komensky is sorolható. Ezt olyan osztálycsoportok

képviselték, melyek a feudális társadalomtól és annak ideológiájától eltávolodtak. A pietista Johann Gottfried Arnold, szintén a korai felvilágosodásban gyökerező, „Pártatlan egyház- és eretnekségtörténet”-ében a 17. század végén (1669) ugyanezt a kettősséget vázolta fel.

Jegyzetek

1. *H. Klenner*: Macht und Ohnmacht von Rechtsphilosophie und Völkerrecht im Angesicht des Krieges. In: Philosophie im Friedenskampf, hrsg. v. *W. Eichhorn* I/H. Schulze, Berlin, 1983, 55.
2. Uo.
3. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth der Welt und andere Schriften. Aus dem Tschechischen und Lateinischen. Hrsg. von I. Seehase, 2. erweiterte u. veränderte Aufl., Leipzig 1984, 171.
4. Uo.: 108.
5. Uo.
6. *V. L. v. Seckendorff*: Christen-Staat. Leipzig u. Königsberg 1743, 209.
7. Uo.: 270.
8. Uo.
9. Uo.: 263.
10. Uo.: 313.
11. Uo.: 299.
12. *Komensky*: Das Labyrinth, 199.
13. Uo.: 152.
14. Uo.: 205.
15. *J. A. Komensky*: Allgemeine Beratung über die Verbesserung der menschlichen Dinge. Ausgewählt, eingeleitet und übersetzt von *F. Hoffmann*. Berlin, 1970, 87.
16. Uo.: 89.
17. Uo.: 367.
18. Uo.: 356.
19. Uo.: 62.
20. Uo.: 407.
21. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth, 203.
22. Uo.
23. *W. Lenk*: Absolutismus, Staatspolitisches Denken, politisches Drama. Die Trauerspiele des Andreas Gryphins. In: Studien zur deutschen Literatur im 17. Jahrhundert, Berlin und Weimar. 1984, 252–352, 281–297.
24. *G. W. Leibniz*: Philosophischer Briefwechsel. Hrsg. v. der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1. Bd. 1669–1685. Berlin, 1972 (Leibniz, Sämtl. Schriften und Briefe. 2. R.). 164.
25. *R. G. Blumstengel*: Leibniz's Aegyptischer Plan. Gedr. Diss., Leipzig 1869. 62, 64.
26. *G. W. Leibniz*: Politische Schriften. Hrsg. v. Zentralinst. f. Philosophie an der Akademie der Wiss. d. DDR, 1. Bd., 1667–1676, 3. durchgesehene u. ergänzte Aufl., Berlin 1983 (Leibniz, Sämtl. Schriften und briefe, 4. R.), 167. „Als dann wird jenes

Philosophi wunsch wahr werden, der da riethe dass die Menschen nur mit Wölfen und wilden thieren Kriege führen solten, denen noch zur Zeit vor bezähmung die Barbaren und Unglaubigen in etwas zu vergleichen.”

27. *W. Bahner*: Formen, Ideen, Prozesse in den Literaturen der romanischen Völker. Bd. 2, Berlin 1977, 85 és kk.
28. *Leibniz*, Politische Schriften, XXIV., *Blumenstengel*, Aegyptischen Plan, 83.
29. Uo.: 80.
30. *Bahner*, Formen, 107.

(Fordította: Somogyi Gábor)

TOMKA BÉLA

VITA A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSÁNAK GAZDASÁGI OKAIRÓL

A weimari köztársaság bukásának okait már a kortársak is élénken vitatták, s a kérdés azóta is a történettudomány érdeklődésének homlokterében áll. A kezdetben szűkös forrásanyag az 1950-es évektől kezdve jelentősen bővült. A weimari idők történetének megismerési folyamata az utóbbi években ismét felgyorsult. Ezt jelzi – számtalan monográfia, dokumentumkiadvány megjelenése mellett¹ –, hogy a nyugatnémet történettudományban az utóbbi évek egyik legélénkebb vitája is a köztársaság bukásának körülményeiről alakult ki. Az elsősorban a *Geschichte und Gesellschaft* és a *Historische Zeitschrift* című folyóiratokban zajló vitát Knut Borchardt müncheni gazdaságtörténésznek 1978-ban, a Bajor Tudományos Akadémián „Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes” címmel tartott előadása inspirálta, amelyet szerzője később több alkalommal is megjelentetett.²

A Brüning-kormány deflációs gazdaságpolitikáját a történettudomány évtizedekig mint a helytelen gazdasági és politikai döntés iskolapéldáját tárgyalta, egyetértve abban, hogy nem csupán negatív gazdasági, hanem messzeemenő politikai következményekkel is járt a kancellár válságot élező gazdaságirányító tevékenysége.

E negatív megítélések azt feltételezik, hogy Brüning rendelkezett cselekvési térrel, alternatív döntési lehetőségekkel. A Papen-kormány ugyanis 1932 második felében feladta elődje gazdaságpolitikáját, s az államháztartás deficitjét vállalva – hasonló nemzetközi példák mellett – expanzív pénzpolitikával igyekezett munkahelyeket teremteni. Ez volt az a lehetőség – így a hagyományosnak nevezhető történetírói felfogás –, amelyet Brüning kihasználatlanul hagyott.

Borchardt azonban ma is élénk vitát kiváltó tanulmányaiban³ tagadta e felfogás jogosultságát. Véleménye szerint a kancellár deflációs politikájának nem volt alternatívája, mindenekelőtt azért nem, mert a német gazdaság már jóval a válság kitörése előtt is – Borchardt kifejezésével – „beteg” volt. A gazdaság bajainak fő okát a termelékenység növekedését túlszárnyaló bér-színvonal jelentette.

A vita elsősorban gazdaságtörténeti jellegű, így a weimari rendszer bukásának teljes magyarázatát eleve nem adhatja. Az okok komplexitásában azon-

ban a gazdasági tényező rendkívül jelentős, nélküle a bukás nyilvánvalóan nem magyarázható, így a vita a weimari köztársaság zátonyra futásának és a náci rendszer kialakulásának megértéséhez fontos adalékokkal szolgálhat.

A következőkben a vita főbb állomásait követjük nyomon. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a témába vágó számtalan publikációnak akár töredékét is felölelje ismertetésünk. Csak a szűkebb értelemben vett polémiára szorítkozunk, vagyis a vitacikként íródott tanulmányokat – s természetesen mindenekelőtt Borchardt ellenvéleményeket kiváltó munkáit – vesszük sorra. Ezekből is a legjellegzetesebb álláspontokat, érvelési módokat igyekszünk kiemelni, a vita sok fontos és érdekes vetületének ismertetését kénytelenek vagyunk mellőzni, s inkább a vita bemutatására, mintsem kritikájára törekszünk.

Borchardt tézisei és érvei

Borchardt kiinduló kérdése így hangzik: miért nem követtek a kormányok a válságban 1932 nyaráig – amikor a Papen-kormány nagyobb arányú munkahelyteremtő intézkedései életbe léptek – anticiklikus gazdaságpolitikát? A kérdés teljes megválaszolásához fokozatosan jut el, miután már tárgyalta a következő részkérdéseket:

1. Mikor volt lehetséges és szükséges egy krízisellenes kormányzati politika?
2. Rendelkezésre álltak-e az ehhez szükséges eszközök
 - a) technikailag és
 - b) politikailag (tehát bel- és külpolitikailag rendelkezett-e a kormány megfelelő mozgástérrel egy korai expanzív konjunktúrapolitika számára)?
 - c) a válságenyhítő intézkedéseknek lehettek volna eredményei?

Borchardt nem elégszik meg ezen kérdések megválaszolásával. A lehetséges anticiklikus terápia problémájának tárgyalása mellett a köztársaság gazdasági bázisát is elemzi. Csak ennek alapján lehetséges ugyanis szerinte – mint majd látni fogjuk – végső választ adni az imént felvetett problémákra.

Az első kérdésre adott válaszában Borchardt az egykori tapasztalati szintet veszi alapul, mondván, hogy nem állíthatjuk mércéül „a mi természetesen sokkal kiterjedtebb ismereteinket, hiszen mi a következményeket már is-

merjük”, vagyis a kormányoktól „nem kérhetünk számon prófétikus adottságokat, különösen olyan tudást, amellyel csak az utódok rendelkezhetek”.⁴ Borchartt konkrétan arra utal, hogy a megelőző 1920–21-es világgazdasági és 1925–26-os németországi válságokat – annak ellenére, hogy sokkal gyorsabban hatottak a termelés és a foglalkoztatottság terén, mint az 1929-cel kezdődő krízis – a gazdaság reprodukciós folyamata következtében hamarosan újra fellendülés váltotta fel. Egy konjunkturális fellendülési szakasz a fogyasztási cikkek piacán szintén megfigyelhető volt az 1931-es év első hónapjaiban, s ez azt a reményt keltezte, hogy a válság ezúttal is az előzőek szerint, különösebb állami beavatkozás nélkül véget ér. Csak az 1931 májusi osztrák bankválság, majd a júliusi hasonló német fejlemények és 1931 szeptemberében a Bank of England fenyegető nemzetközi fizetőkép telensége, majd erre következően a font aranyalapról való letérése és leértékelése rombolta szét ezen reményeket, s mutatta a krízis drámai mélységeit. Az akkori konjunktúra-előrejelzési tudásszint alapján csak ekkor volt felismerhető az állami ellenintézkedés szükség szerúsége, s ekkor merültek fel tervek olyan aktív anticiklikus konjunktúrapolitikára, amelyek különböztek a korábban gyakorolt szükségintézkedésektől. Legkorábban tehát 1931 nyarán lett volna bevezethető egy modern, azaz keynesiánus válságellenes politika, olyan időpontban, amikor a konjunktúra programok ismert hatáselhúzó dása miatt a Németországban 1931–32 telén tetőző 6 milliós munkanélküliséget már nem tudta volna megakadályozni. Így a válság 1932 nyarán bekövetkezett fordulópontját, és az újabb fellendülést csak néhány hónappal tudta volna előrehozni.

Egy állami expanziós politikához azonban a technikai feltételek sem voltak adottak – állítja Borchartt –, mindeneke lőtt a pótlólagos állami kiadások fedezetét illetően. Kiemeli, hogy – a visszaeső adóbevételek következtében – két alapvető forrás állt rendelkezésére, amelyből a munkahelyteremtő intézkedések fedezhetők voltak, s amelyeket az 1931 nyara óta vitatott különböző konjunktúrat eremtő tervek felhasználásra is javasoltak: a külföldi és a jegybanki hitelek. A külföldi hiteleket – főként francia részről – politikai feltételek teljesítéséhez kötötték (Németország vámuniós tervének feladása Ausztriával, lemondás a fegyverkezésről és a versailles-i békerendszer revíziójáról), amelyeket azonban – Borchartt szerint – a Brüning-kormány nem fogadhattott el, hiszen jobboldali ellenzékének növekedése miatt éppen a nemzeti érdekek szószólójaként volt kénytelen fellépni. A feltételek elfogadása Hindenburg birodalmi elnök távozásával fenyegetett, ami bizonyára már ekkor a köztársaság végét jelentette volna.

A belföldi jegybanki hitelek sem állhattak minden feltétel nélkül rendelkezésre. A Reichsbank – a Dawes-terv szerint 1924-ben megalkotott – szabályzata értelmében az államtól független intézmény volt, s a Reichsbank-gesetz, amely a nemzetközi szerződések része volt, nem engedélyezte nagyobb hitelek folyósítását az államnak, s a kisebbeket is a valuta arany- és deviza-fedezetéhez kötötte. Szintén fontos körülmény volt, hogy a Reichstag által 1930-ban ratifikált Young-terv a német valuta leértékelését kizárta.

A foglalkoztatási program jegybanki hitelének lehetőségét illetően még két fontos tényezőre mutat rá Borchardt. Egyrészt a korai konjunktúra-élenkítés megtorpedózta volna a kormány külpolitikai szándékait a német jóvátétel végérvényes megszüntetését illetően (hiszen ezt a fizetésképtelenségre való hivatkozással igyekeztek elérni). Másrészt belpolitikailag különösen nagy nehézségeket okozott volna az esetleges inflációtól való félelem, hiszen az ország a világháború után hiperinflációt élt át. Az ilyen irányokban tájékozódó szerveknek nem volt erős politikai bázisuk. „Egy alternatíva politikai erővel kellett volna, hogy rendelkezzen. Ilyen erő 1932 közepéig nem volt. Aki ilyen körülmények között lehetőséget lát arra, hogy Brüning egy másik konjunktúrapolitikát kövessen, sőt el is várja ezt . . ., olyan hatalmat tulajdonít neki a körülmények felett, amivel bizonyára nem rendelkezett.”⁵

Az utolsó – a válság enyhítésére javasolt programok valószínű hatására vonatkozó – kérdést Borchardt a tervezett kiadásoknak a fennálló kereslethiányokkal, s a társadalmi termékkel való összevetésével vizsgálja, s arra a megállapításra jut, hogy az egykori tervek közül egyik sem tudta volna a konjunktúrát említésre méltóan befolyásolni. Szerinte ugyanis a fennálló 30 milliárd RM-os (birodalmi márka) kereslethiányt az alternatív keretben szereplő 2 milliárd RM-os állami többletkiadás alig tudta volna mérsékelni. A többletkiadásoknak – ha valóban eredményt kívántak vele elérni – az akkori viszonyok között elképzelhetetlenül magas összegre kellett volna rúgniuk. A Brüning-kormánynak tehát nem volt más választása, mint azt a politikát követni, amit ténylegesen folytatott is – állítja Borchardt.

E kényszerhelyezett megvilágítását azonban tovább folytatja a szerző a válság előzményeinek tárgyalásával, hiszen – mint írja – „a válság tulajdonképpen problémája Németországban a krízis előtörténete, amelyből a gazdasági kényszerhelyzet következett.”⁶ Ez a kényszerhelyzet a gazdaságnak már a válság kitörése előtt meglevő strukturális gyengeségében gyökerezett. Egyrészt a húszas években az állam gazdasági lehetőségei felett költekezett, másrészt ebben az időszakban a béralakulást különösképpen a politikai tényezők határozták meg.

Ez – egy hosszú távú összehasonlítást tekintve – a munkavállalók reálbérének szokatlan magasságához, a vállalkozók kimondottan rossz bevétel-költség arányához, a beruházások viszonylag alacsony szintjéhez, a gazdaság relatív stagnációjához és magas munkanélküliséghez, egy „beteg” gazdaság kialakulásához vezetett.⁷

Ennek pontosabb tüneteit Borchardt a következőkben összegzi:⁸ 1. A fennkénti nettó társadalmi termék a weimari időszakban az 1850–1913 közötti időszak átlagos fejlődési rátájából extrapolált tendvonal alatt helyezkedett el. Az egy főre jutó társadalmi termék csak 1928-ban haladta meg – csekély mértékben – az 1913-as szintet. 2. A válságot sem előzte meg tartósan erősebb növekedés. Az egy főre eső reálberuházási volumen 1925–29 között messze a háború előtti szint alatt volt. (Az átlagos beruházási kvóta az 1910–13 közötti 16%-ról 1925–29 között 10,5%-ra esett. A magánfelhasználás ellenben 1928-ban 16%-kal, az állami 34%-kal magasabb szintet ért el az 1913-asnál.) 3. A munkanélküliek aránya már 1924–29 között szokatlannul magas volt.

A beruházási gyengeséget – amelyből jórészt a többi válsággel, az alacsonyabb növekedés, a munkanélküliség következett – Borchardt egyrészt arra vezeti vissza, hogy a weimari állam lehetőségei felett költekezett, amely a gazdaságot erősen megterhelte. Mindenekelőtt azonban az volt az alacsony beruházások oka, hogy – az ebben a periódusban erős bérharcok eredményeként – különösen széles olló keletkezett a bérköltségnövekedés és a termelékenység-növekedés között. Egy korai stabilizációs politika tehát ezt a „beteg” gazdaságot konzerválta volna. A gazdaságért felelős személyek közül éppen ezért a krízis kitörését sokan – a válságok hagyományos felfogásának megfelelően – mint a gazdaság gyógyulási folyamatát fogták fel.

A konjunktúrapolitika tehát nem felelt meg a politikai erők elképzeléseinek, akik a válságtól a gazdaság, a pénzügy és a szociálpolitika átstrukturálódását várták. Brüning idején a gazdaságpolitika sikere elmaradt, sajnálatos módon sikereit Hitler hasznosította.

Borchardt végkövetkeztetése szerint a történészek feladata – Brüning bírálata helyett – annak a tragédiának a vizsgálata, hogy már a válság előtt „egy tartósan működésképtelen gazdasági rendszer létezett egy alig működőképes politikai rendszerben.”⁹

A vita első szakasza: középpontban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai mozgásteré

A Borchardt-tézisek kritikája kezdetben főként a Brüning-kormány gazdasági választási lehetőségeinek kérdését érintette. Főként a gazdasági doktrínák karakterére, illetve arra koncentráltak, hogy a kormány deflációs politikája mennyiben szolgálta annak kül- és belpolitikai céljait.

Claus-Dieter Krohn cikke jelentette az első részletes kritikát.¹⁰ A szerző Borchardt tanulmányait¹¹ a történettudományban az utóbbi években kialakuló konzervatív hullám megnyilvánulásának tartja, s vitázik a Borchardt által válságindukálónak tartott tényezőkkel, egyes kvantitatív bizonyítékokkal, illetve a borchardt-i koncepció alapját alkotó gazdaságelméleti modellel. Krohn kétségbe vonja, hogy lehetséges a weimari köztársaság vizsgálatakor egy jól funkcionáló piaci rendszer ideáltípusából kiindulni, amelynek működését mindössze különböző tényezők zavarják. Véleménye szerint az állam világháború utáni gazdasági szerepvállalásának komoly – a történelmi szituációban gyökerező – alapjai voltak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a jövételi költségeket, a háborús károsultak és hátramaradtak ellátásának, a békeszerződés által előírt katonai leszerelésekből adódó foglalkoztatás-politikai feladatoknak, általában a háború következményeinek anyagi vonzatát. Kétséges, hogy a liberális állami irányítási rendszer Németország számára valóban reális alternatívát jelenthetett ebben az időszakban, sőt ez a modell soha nem is létezett ilyen formában.

Krohn szerint a bérvóta 1924 utáni emelkedése semmiképpen sem tekinthető egy tudatos elosztási politika eredményének, sokkal inkább a háború és az infláció következményének.

A német gazdaság problémája a húszas évek közepén és különösképp a válság kitörése után nem annyira a hiányzó tőkeintenzitás, illetve a felhalmozás szükségszerűsége, sokkal inkább a kereslethiány és a meglévő termelőberendezések beruházások nélküli kihasználása volt.

Krohn az IG-Farben konzern egykori vizsgálatait idézve Borchardttal ellentétben azt állítja, hogy „a bérek aránya az össztermelésben süllyedő tendenciát mutat.”¹² Megítélése szerint a német gazdaság versenylőnyének megszűnését 1924–25 és 1929 között exogén tényezők, „kapacitásproblémák, illetve más ipari államok védővámjai, s nem a német exporttermékek bérköltség-hányada okozták.”¹³ (Borchardt a bérek mellett a növekvő közösségi felhasználást, a növekvő állami kiadásokat is felelőssé teszi a fejlődés akadályozásában. Az állam újraelosztó funkciója 1924 után – Krohn szerint – azonban

nem a magánfogyasztást ösztönözte, hanem a gazdaság struktúrájának javulását szolgálta. Semmi sem indokolja, hogy csak a magángazdaság beruházásait tekintsük a fejlődés mozgatójának.)

Krohn Borchardt érvelésének fogyatékoságát egy gondolatkísérlettel is bizonyítani kívánja: Mi történt volna, ha az állítólag fejlődést gátoló közkiadásokat és béreket a kívánt szintre redukálják? Ebben az esetben – adja meg a választ – a belső kereslet még tovább csökkent volna, az export pedig a világgazdaság „zavaros” viszonyai következtében nem ellensúlyozhatta volna azt.

Krohn elismeri, hogy a weimari gazdaság 1925 és 1929 között „beteg” volt, azonban véleménye szerint nem azért, mert az újraelosztás gátolta a tőkeképződést, hanem mert a gazdaság társadalmi költségeit a társadalomnak növekvő mértékben át kellett vállalnia. Borchardt kritikáját tehát Krohn egyoldalúnak minősíti. Elsősorban azért, mert Borchardt csak a piaci erőket és a növekedést zavaró béreket, állami kiadásokat bírálja, a tőke részéről fennálló zavaró hatásokat azonban nem. Nem szól például a korszakban számukban ötszörösére növekvő kartellekről, vagy más monopolszervezetekről, amelyek árpolitikája teljesen független volt a piactól, s melyek költségnyomása a csökkenő kereslet mellett mind súlyosabb lett.

Borchardt válaszában elsőként Krohn forráskezelési és apodiktikus érvelési módszerét bírálja,¹⁴ s ezután tér rá vitapartnerre alapvető ellenvetésének tárgyalására. Szerinte Krohn félreérti – a „Wirtschaftliche Ursachen . . .” című – tanulmányának gondolatmenetét, amikor feltételezi, hogy ő egy funkcionáló piaci rendszer ideáltípusával dolgozik, melyben az állam csupán csekély irányító funkcióval rendelkezik, hiszen e tanulmány alapkérdése, hogy „miért és hogyan okozhatja a gazdaság társadalmi rendszerek bukását, mikor és milyen feltételek mellett vezethet a gazdasági fejlődés visszafordíthatatlan politikai destabilizálódáshoz?”¹⁵ Ő ugyanis osztja a piacapológiával nem vádolható M. Rainer Lepsius véleményét, aki így ír e problémáról: „. . . feltételezhető, hogy egy politikai (párt)rendszer megmaradásának esélye annál nagyobb, minél kevésbé részesedik az elosztási konfliktusokból; hiszen egy politikai (párt)rendszer soha sem képes olyan döntést hozni, hogy az minden érdekelteket kielégítsen.”¹⁶

Az újabb félreértések elkerülésére¹⁷ Borchardt hangsúlyozza, hogy a pártdemokráciák tehermentőségének határa a gazdasági konfliktusok megoldásában számtalan körülménytől – például a társadalmi homogenitástól – függ, s nem csupán gazdaságilag meghatározott. Németországban a kérdéses időszakban különösen kedvezőtlen helyzet alakult ki, hiszen a társadalmi

megosztottságot tükröző pártrendszer kedvezőtlen politikai-gazdasági körülményekkel párosult, bár ő a gazdasági körülményekkel foglalkozott mindkét cikkében. A Krohn által figyelmen kívül hagyott érve az volt, hogy a gyors gazdasági növekedés általában enyhíti az elosztási konfliktusokat, mivel azonban ilyen gyors fejlődés – a széles körben elterjedt nézetekkel ellentétben – a weimari köztársaság idején nem létezett, e konfliktusok is törvényszerűen növekedtek.

Krohn okfejtése Borchardt szerint egy sor egyéb kérdést is felvet. Ha feltételezzük a köz- és magánfogyasztás valóban erőteljes növekedését, ez az import még gyorsabb fokozódásával járt volna, ami a fizetési mérleg még nagyobb deficitjéhez vezethetett. Ez pedig – szilárd váltóárfolyamról lévén szó – megoldhatatlan problémát jelentett volna. A külföldi hitelek fokozottabb igénybevétele pedig – amely a belső kereslet növekedését valóban lehetővé tette volna – szintén elvethető mint alternatíva, hiszen már e nélkül is ez volt a köztársaság gazdaságának egyik legsebezhetőbb pontja. Borchardt szerint túlzott azonban Krohn pesszimizmusa – előnyös költségfeltételek esetén – az exportlehetőségeket illetően, hiszen az exportkereslet meglehetősen árérzékeny volt.

Carl-Ludwig Holtfreich elsősoraban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai kényszerhelyzetére vonatkozóan szállt vitába Borchardttal.¹⁸ Két kérdés köré csoportosítja mondanóját: „1. A politikai kényszerhelyzet fennállása – feltételezve, hogy valóban létezett – megvonja-e a lehetőséget a történetstől, hogy negatívan értékelje Brüning gazdaságpolitikáját? 2. Valóban politikai kényszerhelyzetben volt Brüning?”¹⁹

Az első kérdésre nemlegesen válaszol, mivel az események alakulásának okait nem Brüning személyes képességében kell keresnünk, hanem „az objektív világban . . . amely annak idején nem állt a kormányzók kontrollja alatt.”²⁰ A vezető politikusok – állítja Holtfreich – nem tekinthetők csupán a mögöttük álló társadalmi erők bábjainak. Így van ez Brüning esetében is, aki a válságot élező deflációs politikát nem csak egy állítólagos kényszerhelyzet következtében, hanem – mint azt például emlékiratai bizonyítják – meggyőződésből folytatta. Természetesen a náci hatalomátvételt nem akarta ő sem, de hozzájárult a gazdasági válság elmélyítéséhez, amely nélkül a náci hatalomátvételt bizonyára nem következett volna be oly könnyen. Ezért a Brüning-kormány gazdaságpolitikáját még akkor is negatívan kellene értékelnünk, ha maga Brüning csak egyes társadalmi erők „ügynöke” lett volna. Nem egy bizonyos személy elítéléséről, hanem egy meghatározott fejlődési irány nemkívánatosságáról van tehát szó.

Holtfreich ezen okfejtése után fordult tanulmányának tulajdonképpeni alapkérdése felé: politikai kényszerhelyzetben volt-e Brüning?

Megítélése szerint Brüning 1931 nyaráig a kormányát támogató, illetve toleráló pártokkal könnyen elfogadtatta politikai irányvonalát. A bankválság (1931 július) után azonban jelentősekké váltak a gazdaságpolitikai viták saját táborában is, s különböző alternatív gazdaságpolitikai javaslatok születtek. Így például 1931. július 31-én egy szociáldemokrata memorandum a Reichsbank nagyobb arányú arany- és devizafedezet nélküli bankjegykiadását javasolta, s az inflációt a magasabb diszkontlábbal kívánta ellensúlyozni. A kormányapparátus egyik tagja, Wilhelm Lautenbach szintén javaslatot terjesztett elő. Hans Schäffer pénzügyminisztériumi államtitkár – a kormány talán legtekintélyesebb gazdaságpolitikai szakértője – 1931 szeptemberében szintén memorandumban összegezte elképzeléseit a válság legyőzésének módjáról, kifejtve, hogy az önköltség csökkentése – a magas állandó költségek következtében – nem lehetséges a deflációval, csak a termelés növelésével. Ezért inkább a defláció gátlására van szükség, egy – a Reichsbank által finanszírozott – 2,5 milliárd RM-os állami programmal.

Ezek, s a cikkében említett más hasonló jellegű javaslatok véleménye szerint mind azt bizonyítják, hogy a kancellárra 1931 júliusa után, a kormányapparátus, sőt közvetlen környezete részéről is nagy nyomás nehezedett a deflációs politika felülvizsgálatának elérése érdekében.²¹ E ponton veti fel a kérdést: miért tartott ki Brüning mégis mindvégig e politika mellett? Ennek okát elsősorban politikai céljaiban kell keresnünk – állítja. A kancellár tisztában volt politikájának gazdasági következményeivel, az életszínvonal huzamos visszaesésével, a tömeges munkanélküliséggel. A válságot azonban „igényelte” politikája, de legalábbis ki akarta azt használni egyes bel- és külpolitikai célok elérésére. Belpolitikailag az állami pénzügyek konszolidációját – s emellett a társadalombiztosítás reformját, a közkiadások leépítését – tervezte. Külpolitikai célja – a jóvátételek megszüntetése – még nagyobb súllyal esett latba a defláció fenntartásában. „Németországnak olyan helyzetbe kell kerülnie – mondta Brüning 1930-ban –, hogy a válság által nyomást tudjon gyakorolni a többi hatalomra.”

Ha Brüning cselekvési tere beszűkült volt, akkor ez csak saját prioritási skálája következtében volt az, amelyben az említett célok mind megelőzték a teljes foglalkoztatottságot és a gazdasági növekedést – állapítja meg végül Holtfreich.

Borchardt a *Holtferich* vitacikkére írott válaszában²² elismeri, hogy a történésznek joga van a vitapartnerre által említett „negatív értékelésre.” A problémát nem is ez, hanem az jelenti, hogy mit értünk ezen – mondja.

Szerinte *Holtferich* a válságot úgy szemléli, mint amihez a *Brüning*-kormány is hozzájárult. Ez a tulajdonképpeni vitakérdés közöttük – állapítja meg *Borchardt*. *Holtferich* másik érvelési síkja, hogy egyáltalán szükséges-e a „kényszerhelyzet” *Brüning* tevékenységének magyarázatához. A „felmentéssel”²³ szemben a kancellár saját döntéseinek szerepét hangsúlyozza, amivel azonban sokkal többet tesz, mint „negatívan értékeli” azt. *Borchardt* elutasítja, hogy „felmentette” *Brüninget*. Nem ezt tette – írja –, hanem „a körülmények sokaságára mutattam rá, amelyeket az irodalom nem vett figyelembe, illetve másként súlyozott.”²⁴

A vita a kormány mozgásteréről és cselekvési motívumairól – a szerző szerint – valószínűleg nem dönthető el egyedül a szokásos források alapján. Különösképpen nehezen ítéltető meg, hogy a *Brüning* emlékirataiban meglévő preferenciaskála – melyre *Holtferich* olyan nagy súlyt helyez – nem éppen a már diagnosztizált kényszerhelyzet eredménye-e? *Borchardt* hajlik egy ilyen értelmezésre, elismeri azonban, hogy szigorú értelemben vett bizonyítékot erre nem tud szolgáltatni.

Hasonló a helyzet a *Holtferich* által sejtetett lehetőséggel, mely szerint *Brüning*, ha annyi energiát vet be, mint deflációs politikája érdekében, található volna politikai erőket egy ellentétes szellemű politikához is. Itt is nyilvánvaló a kérdés: nem becsüli-e alá az ehhez szükséges energiát (és képességet) *Holtferich*?

Annak eldöntése, hogy jogos-e a kormány gazdaságpolitikájának „negatív értékelése” – replikázik *Borchardt* – attól függ, hogy egy másik (s melyik?) politika a válság lefolyását alapvetően megváltoztatta volna-e, s *Holtferich* ezzel nem foglalkozik. Azonban ő is elismeri, hogy a kérdés megválaszolása, az elképzelhető alternatívák megvizsgálása nem könnyű. Németország esetében még nem történt meg a válság szisztematikus kvantitatív gazdaságtörténeti analízise. Az USA-t és Nagy-Britanniát illetően azonban rendelkezésünkre állnak olyan „kliometrikus tanulmányok”, amelyek rendkívül fontos és érdekes eredményeket tártak fel. Ezek²⁵ egybehangzóan mutatják, hogy a konjunktúra-támogató intézkedések érvényesülésének komoly akadályai lettek volna, s még egy akkoriban elképzelhetetlenül nagyszabású és korai anticiklikus „gyógyszerezés” sem tudta volna a munkanélküliség katasztrofális nagyságúra növekedését meggátolni. Az említett eredményeket természetesen nem lehet Németországra közvetlenül átvinni, a válsággal fog-

lalkozó történészeknek azonban nem szabad azokat figyelmen kívül hagyniuk.

Ezek is azt támasztják alá, hogy a Brüning-kormány gazdaságpolitikájának a válság lefolyására jóval kisebb befolyása lehetett, mint az általában feltételezni szokás. Ha nem tudunk elképzelni megfelelő alternatívákat, „miként lehetett Brüning állítólagos hibáinak és mulasztásainak olyan súlyos hatásuk?”²⁶

A Holtfreich második kérdésére adott válasz elsősorban forráskritikai jellegű problémákat érint. Az idézett szociáldemokrata memorandum Borchartd szerint valójában nem is tekinthető e párttól származónak. A Hans Schäffertől idézett javaslat esetében pedig figyelembe kell venni, hogy csupán egy gondolatvázlatról van szó, melyben egyébként sem egyértelmű az államtitkár állásfoglalása. A keletkezési időpont ebben az esetben is döntő: a brit valutaintézkedések néhány nappal később teljesen új helyzetet teremtettek, s érveket szolgáltatnak a defláció híveinek. Ha Schäffer valóban következetesen képviselte volna a Holtfreich által feltételezett irányvonalát, ennek a forrásokban bizonyára nyoma lenne. Erről azonban nincs szó, éppen ellenkezőleg, a dokumentumok Schäffer és Brüning véleményazonosságát bizonyítják.

Borchartd nem kíméletesebb vitapartnere többi állításával szemben sem, s a gazdasági gyógymód Holtfreich által említett alternatíváit irreálisnak minősíti. Azt azonban elismerti: félreérthetően fogalmazott amikor arról írt, hogy csak „kívülállók” részéről érkeztek javaslatok, tervezetek egy politikai irányváltásra. Származtak javaslatok a kormány környezetéből is, de ezek soha nem azonos módszerű megoldást javasoltak.

Mindezek alapján – Borchartd szerint – indokolatlannak tűnik a feltételezés a Brüning számára meglevő alternatívákról. „Persze Holtfreich sejtését szigorú értelemben véve nem utasíthatjuk el. Nem tudjuk, hogy a demokratikus pártok és szervezetek Brüning expanzív konjunktúrapolitikája esetén ellenállást mutattak volna?”²⁷ Sejtésekkel szemben csak hasonlókat lehet felsorakoztatni – zárja gondolatmenetét.

Az angol *Harold James* – Borchartd védelmében – bírálja azt a történelemfelfogást, amely a történeti vitakérdéseket a jelenlegi, illetve későbbi feltételekből kiindulva igyekszik megválaszolni.²⁸ Az általa – Herbert Butterfield nyomán – a történelem „whig-interpretációjának” nevezett szemléletmódra – amely mítoszokat gyárt, hogy a „saját koncepcióját a saját társadalmában erősítse” – jó példának tartja Holtfreich gondolatmenetét. Ennek helyesbítését cikkében elsősorban annak vizsgálatával kívánja elérni, hogy a korársak miként vélekedtek a krízis egyes kérdéseiről.

A kortársak számára véleménye szerint a bankválság előtt sem tűnt indokoltnak az állami beavatkozás. Még az egyébként legpesszimizistábbak sem gondolkodtak azokban az alternatívákban, amelyeket az utókor állított fel. 1931 előtt alapvető problémának ők is a túlságosan merev ár- és bérstruktúrát, vagy az egészségtelen pénzügyi rendszert tartották. A bank- és pénzügyi rendszer problémáihoz egyébként valóban nem férhet kétség, s bár történtek pénzügypolitikai hibák a bankválságot megelőzően, az 1931-es évben a válság kezelésében megmutatkozó „tehetetlenség” okai sokkal mélyebben fekvőek, mint azt Holtfreich feltételezi: a tőkekiáramlás megakadályozásának képtelenségére vezethetők vissza.

A bankválság elemzése James szerint ráirányítja a figyelmet a külpolitikai tényezők különös fontosságára. Holtfreich állításával – vagyis, hogy a kormány célja mindenekelőtt a jótétel megszüntetése volt – James ugyan egyetért, azonban Brüning magatartását teljesen racionálisnak tartja, tekintettel arra, hogy a jótételi fizetések és az adósságtörlesztések a német export-bevételek nagy hányadát tették ki.²⁹ A nyersanyag- és élelmiszerimport-függőséget figyelembe véve teljesen érthető, hogy a jótétel megszüntetését a kormány egy hosszú távú kibontakozás előfeltételének tartotta. A jótétel államháztartásra gyakorolt nyomása – folytatja gondolatmenetét – nem tett volna lehetővé például közmunkaprogramokat sem. A szövetségesek magatartásának alapján pedig a német kormány makacssága a jótétel kérdésében helyes volt. (A kormány ugyan negatívan értékelt az állami kiadások bővítésével való konjunktúratерemtés lehetőségét, 1931 nyarától azonban az új pénzügyi politika jelei – s ennek felvetése új szempont a vitában – Németországban is megfigyelhetők voltak. Nyílt piaci műveletek lehetőségei – amerikai módra – nem voltak adottak a Reichsbank számára az 1924-es banktörvény értelmében, így Hans Luther a befagyott váltók diszkontálását használta ilyen célokra. A nagyszabású diszkontpolitika céljaira új intézményeket hívtak életre.)

A Holtfreich által említett 21 000 (!) valutarendezési tervet James komolytalanoknak minősíti. Még a néhány valóban kidolgozott elképzelésnek is voltak olyan – optimizmusukból adódó – fogyatékságai, amelyeket az alternatívák mélegelésekor figyelembe kell venni. Ennek tipikus esete az úgynevezett Woytinsky-terv, amely például a munkahelyteremtésnél költségként szinte kizárólag a foglalkoztatottak bérével számolt, s alig vette figyelembe az anyagi ráfordításokat.

Súlyponteltolódás a vitában: előtérben a gazdaság strukturális problémái

A kormány deflációs politikájának alternatívái után a vita Borchardt érvelésének tulajdonképpeni „kemény magjára”,³⁰ a gazdaság strukturális problémáinak kérdésére irányult.

Ilyen szemszögből elsőként *Carl-Ludwig Holtfrerich* vitatta újabb hozzászólásában³¹ a Brüning-kormány gazdasági kényszerhelyzetének meglétét. Véleménye szerint a 20-as évek – Borchardt szerint túlzott mértékű, s elsősorban az állami kényszerszervezetekre, vagyis politikai okokra visszavezethető – béremelkedéseinek gazdasági okai voltak, s ezzel lényegében Theo Balderston érvelését veszi át.³² A brit történész szerint 1924 és 1929 között Németországban valóban rendkívül nagyarányú, az ország nemzetközi versenyképességét is veszélyeztető mértékű béremelkedés figyelhető meg, ennek azonban piaci okai voltak, elsősorban az inflációvárakozások érvényesültek a béralakulásban. A politikai okok ellen szól az is, hogy éppen azokban az években (1924, 1925) volt a legjelentősebb a bémővekedés, amelyekben a szakszervezetek a leggyengébb pozícióval rendelkeztek.

Holtfrerich kritikája azonban mindenekelőtt Borchardt egyes számítási módszereire vonatkozik. Az órabérek alakulásának az egy foglalkoztatottra eső átlagos termelékenységgel való összehasonlítását – a reálbérpozíció meghatározására – módszertani hibának tartja. Ezáltal ugyanis a heti munkaidő rövidülését nem lehet figyelembe venni, ami a termelékenység alábecsülésével jár. Holtfrerich saját, a munkaidő rövidülésével korrigált számítása 1926-tól a válságig ezért az összgazdasági termelékenység folyamatosan emelkedő, s tendenciájában a reálórabérek növekedését meghaladó alakulásával számol. Véleménye szerint tehát összességében nem helytálló, hogy a köztársaság béralakulása a stabilizáció után „szétrobbantotta” a termelékenység fejlődése által teremtett kereteket, mint azt Borchardt állítja. Ezt bizonyítandó tárgyalja Holtfrerich a termelékenység hatása mellett a cserearány-, a tőkekötség-, a munkaadók társadalombiztosítási költségváltozásainak hatását is. A termelékenység alakulása – helyesen számítva – ugyanúgy a béremelések lehetőségét fokozta, mint a cserearányváltozás. A tőkekötségváltozás is ilyen eredménnyel járt, s csak a társadalmi járulékok csökkentették a lehetőséget, ezek is csekély mértékben.

A köztársaság szokatlanul magas bérearányát (a bérek nemzeti jövedelemhez való viszonyát) nem tekinti a gazdaság helyzetét valóban meghatározó mutatónak, s így a bémyomás eredményének sem, hanem a gazdasági helyzet szimptomájának csupán. Ezt bizonyítja, hogy a bérvóta 1932-ben, a válság

mélypontján – tehát, amikor a munkavállalók bevételei erősen estek – az utóbbi száz év legmagasabb szintjét érte el.

A magas bérvóta így csak tünete volt a „beteg” gazdaságnak, s mindannak, amivel Borchardt ezt jellemzi, vagyis a nagyarányú munkanélküliségnek, s az 1924 és 1929 közötti alacsony beruházási szintnek. Ezek okai másutt keresendők. Közülük mindenekelőtt a beruházási tevékenységet gátló magas kamatok, az exportot akadályozó külföldi kereskedelmi korlátozókat említi a szerző. Annak magyarázatát, hogy a bérvóta már 1929 előtt is viszonylag magas volt, abban látja, hogy a világháború előttihez képest erősen megváltozott a nemzeti jövedelem elosztási struktúrája. A háború, az infláció következtében óriási vagyonok semmisültek meg, melyek korábbi élvezői (járadékosok, stb.) ekkor már munkából származó jövedelemmel (is) rendelkeztek. Holtfrenich szerint tehát a nemzeti jövedelem megváltozott elosztási szerkezete is magyarázza a megnövekedett fogyasztási és a csökkenő belföldi tőkeképződési arányt, a magas tőkepiaci kamatok és az alacsony beruházási hányadot.

A szerző végül megállapítja, hogy a weimari korszak gazdasági dilemmájának megoldása lehetett volna, ha a munkavállalók tábora a nemzeti jövedelemből való nagyobb részesedésével együtt a vagyontulajdonosok 1913 előtti gazdasági szerepét is átveszi, azaz hozzájárul a tőkeképződéshez. Ezt megfelelő intézmények kiépítésével el lehetett volna érní, s ezzel – de nem az állítólag túlzott bérek megnyirbálásával – hozzájárulni a köztársaság gazdasági rendszerének működőképessé tételéhez, a politikai stabilizáláshoz is.

Holtfrenich érvelésével *Jürgen von Kruedener* szállt vitába.³³ Szerinte hibás az az eljárás, amely a termelékenység növekedésének kiszámításához az ipari szektor munkaidőváltozását veszi alapul. Itt ugyanis a munkaidő jóval gyorsabb ütemben csökkent, mint a gazdaságban általában, amely adatok így – reprezentativitás híján – az összgazdasági termelékenység túlbecsülését eredményezik.

Nem ért egyet a terms of trade Holtfrenich által feltételezett hatásával sem. A cserearányok 1926 és 1932 között valóban kedvezőbbek voltak Németországnak, mint 1913-ban. Holtfrenich azonban nem veszi figyelembe, hogy a cserearányok kedvező hatása – bár ezt empirikusan Kruedener sem tudja bizonyítani – csak szabad kereskedelem esetén érvényesült volna, amely – mint közismert – a korban korántsem létezett. Az adott körülmények között ugyanis a német exportőröknek igen magas vámokat kellett viselniük, s ez jórészt felemésztette a cserearányok kedvező hatását.

Kruedener kétségbe vonja azt is, hogy – mint Holtfrenich feltételezi – az

infláció utáni időszakban a tőkeköltségek alakulása a bémővekedés számára kedvező volt. A gazdaság kaotikus helyzete ugyanis a tőkestruktúra erős deformációjával is járt, amelynek rendezését a stabilizáció idején el kellett végezni. A csőd eljárások számának megugrása is e költséges alkalmazkodási folyamat beindulását jelzi. (Holtfreich ugyan alig tulajdonít jelentőséget a járulékos bérköltségeknek, Kruedener azonban felhívja a figyelmet azok jelentős szerepére. A munkaadók társadalombiztosítási kiadásai 1932-re a világháború előttihez képest a bérek 2,5%-áról 10%-ára nőttek. E téren az abszolút számoknál még inkább jellemző az a tendencia, hogy a bérhez járó költségek növekedési üteme messze meghaladta a termelékenység növekedését.)

Kruedener új szempontokkal is gazdagítja a vitát. A köztársaság bérhelyzetének elméleti vizsgálata valóban nélkülözhetetlen – mondja. Legalább ennyire fontos azonban a megalapozott történeti ítélet megalkotásánál, hogy a munkavállalók és munkaadók egykori, konkrét és szubjektív döntési szempontjait is megvizsgáljuk. A munkaadók bérlpolitikájában elsősorban nem – az összeggazdasági szempontból fontos és eddig a vitában figyelemmel kísért – reálbér: munkatermelékenység arány játszotta a főszerepet, hanem a nominálbér és a termékár viszonya volt a döntő.

Ha a kérdéses években a nominálbér- és áralakulást szembeállítjuk, úgy a vállalkozók helyzetének kifejezett rosszabbodása rajzolódik ki. Szerinte ez volt az alapja annak, hogy a munkaadók oly hevesen támadták a weimari szociálpolitikát. A munkavállalók részéről természetesen a bérek vásárlóereje jelentette a bérlpolitika megítélésének alapját. A reálbérek alakulása ugyan nem volt kedvezőtlen, a munkavállalók valódi jólétének megítéléséhez azonban figyelembe kell venni azt is, hogy bérüket milyen társadalmi költségek terhelték. Így már kedvezőtlenebb a kép, mivel a társadalombiztosítási kiadások növekedési üteme rendkívül gyors volt. Ez a reálbérlmutatókban nem jelentkezett. Az, hogy a társadalombiztosítási költségek növekedésének nem a társadalmi juttatások látványos javulása volt az eredménye (munkánélküli segélyek), szimbolizálja a weimari köztársaság bérlpolitikájának dilemmáit.

Túl magasak voltak a bérek a köztársaságban? – teszi fel végül ismét a kérdést Kruedener. Összgazdaságilag nézve – mint ezt a tanulmány első része is bizonyítani igyekezett – mindenképpen. Történeti ítéletet alkotni azonban egyedül ez alapján nem lehet. Figyelembe kell venni egyes – elsősorban a szakszervezetek által képviselt – társadalmi csoportok jogos, s ösztársadalmi vonzatokkal is járó igényeit.³⁴ A weimari állam tragikuma éppen abban rejlett, hogy ezek az igények a köztársaság közösségi funkciókkal való túlterheléséhez vezettek.

Bernd Weisbrod Borchardt egy – a vitában eddig nem nagy szerephez jutott – állítását vizsgálja meg részletesen.³⁵ A szakszervezetek és a vállalkozók szövetségeinek állítólagos egyetértését a deflációs politika igenlésében. A vállalkozók válságstratégiája azt mutatja, hogy a deflációval a költségcsökkentés mellett a kollektív szerződések megváltoztatását kívánták elérni. Ezzel magyarázható az a magatartásuk, hogy a deflációhoz akkor is ragaszkodtak, amikor bércsökkenésről nem lehetett szó. A munkaadók abban reménykedtek, hogy ezzel a stratégiával sikerül a szakszervezetek pozícióit gyengíteni, ezért félreértés az ipari csúcsszervezetek részéről megnyilvánuló támogatást a szakszervezetekkel való egyfajta koalíciónak tekinteni – állítja Weisbrod.

Charles S. Maier nemzetközi perspektívába helyezi a húszas évek Németországának beralakulását.³⁶ Megállapítja, hogy a késői köztársaságban ugyan előnyös helyzetbe kerültek a bérmunkások, de csak a megelőző és az utána következő időszakhoz képest, más fejlett államok – például Franciaország, Svédország, Nagy-Britannia – munkásaival összehasonlítva azonban nem. A német alkalmazottak bére 1924 és 1930 között ugyan gyorsabban növekedett, mint a brit vagy egyesült államokbeli társaiké, ennek oka azonban a sajátosan hátrányos 1924-es kiindulási pozíció volt. Ekkor a fájlagos költségek Németországban jóval az említett államok szintje alatt helyezkedtek el.

Ezután Maier Borchardt gazdasági modelljével vitázik, aki szerint a túlzott bérszínvonal korrigálására nem volt lehetőség. Borchardt analízise ugyanis azon az előfeltételezésen alapul – mondja Maier –, hogy a bérvóta csökkentésére, a beruházások fokozására csak a munkások követeléseinek egyidejű elhárítása esetén van mód.

Maier szerint meggyőző érvekkel lehet azonban azt bizonyítani, hogy „a növekedés ösvényén növekedés által is lehet haladni.”³⁷ Ha feltételezzük – mint Keynes tette –, hogy a reálbérek esnek, ezzel a foglalkoztatottsági szint – az összegazdasági egyensúlynak megfelelően – emelkedik. Ehhez azonban nem szükséges az, hogy a nominálbérek is csökkenjenek. A reálbérek a növekvő foglalkoztatottságra, a gazdasági aktivitás növekedésére való válaszként, és a gazdaság élénkülését követő áremelkedések eredményeként – amelyeket a bérvételek kielégítése nem ellensúlyoz azonnal – esnek. Ha a növekedés technológiai előrehaladással is párosul, úgy a termelékenység növekszik, s a társadalom a reálbérek kis mértékű csökkenése esetén is képes fokozódó foglalkoztatottságot elérni. Növekvő bérarányból és csökkenő beruházási tevékenységből tehát nem következik, hogy a bérek csökkentése az egyetlen út a munkanélküliség legyőzésére.

Borchardt azt állítja, hogy egy keresletélénkítő politika ugyan 1930 után elvileg indokolt lett volna, de nem voltak meg a politikai feltételei. Maier nem ért egyet e kijelentéssel. Ha a deficitfinanszírozást mint gazdaságpolitikai lehetőséget ki is zárjuk – mondja –, ez még nem jelenti azt, hogy egy tágabb értelemben vett keynesiánus stratégiát, mindenekelőtt egy monetáris élénkítési politikát is ki kell zárunk az alternatívák közül.

A legelfogadhatóbb gazdasági intézkedéscsomag a kamatlábak mérséklését és a leértékelést tartalmazhatta volna. Borchardt részletesen tárgyalja ezek véghezvitelének nehézségeit. Egyik legdöntőbbnek szánt érve – írja Maier –, hogy a leértékelést és az ezt kísérő monetáris növekedéspolitikai intézkedéseket a Young-tervvel összefüggő kötelezettségek kizárták. Ez azonban az ország kötelezettségeinek túl szigorú értelmezése. Nehezen hihető, hogy egy kormány, amelyet nem zavart az Ausztriával tervezett vámunió által kiváltott nemzetközi felháborodás, visszarettent volna a Reichsmark 20%-os leértékelésétől. A kormány számára adott volt egy kettős valuta kialakításának lehetősége is.

Maier összegzése szerint ha a német gazdaság nem volt annyira „beteg”, hogy a náciizmus egy „normalizációs folyamattal” – mint Borchardt sejti – meggyógyítsa, akkor ahhoz sem volt túl súlyos az állapota, hogy egy demokratikus jellegű növekedési politikát kövessen.

Gottfried Plumpe is elsősorban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai lehetőségeivel foglalkozik tanulmányában,³⁸ az alternatívák érzékeltetéséhez azonban a válság előzményeire is kitér. Plumpe nem tartja negatívnak a beruházások viszonylag alacsony szintjét, hiszen a válság idején inkább kevesebb, mint több beruházás volt az ésszerű. (Arra sincs megfelelő bizonyíték, hogy alacsonyabb bérköltségek esetén ezek a beruházások nagyobbak lettek volna, mint az 1926 és 1929 között ténylegesen végrehajtottak.)

Az az elképzelés, hogy az alacsony bérek a kínálat versenyképességére pozitívan hatottak volna, magától értetődően elsősorban az export bővítését feltételezi. Az exportkereslet valós árrugalmassága azonban csak szabadkereskedelem esetén valósulhatott volna meg. A német gazdaság exportadatai azt mutatják, hogy a számára adott exportlehetőségeket kihasználta, de a tényleges bérköltségek hatása a német exportadatokban nem mutatható ki. Ezek a tények – folytatja Plumpe – gyengítik Borchardt bérekkel kapcsolatos érvelését. A válságban – a növekvő munkanélküliség közepette – alig játszottak szerepet a relatív tényezőárányok, inkább kapacitásalkalmazkodási problémákról volt szó.

Hátra van még Borchardtnek az az állítása, hogy a magas munkavállalói jövedelmek gátolták a tőkeképződést. Itt azonban – Plumpe szerint – nem termelékenységi, hanem mindenekelőtt árkérdésről van szó. A vállalkozók száma 1928 után nem a magas személyi költségek, hanem a bevételek és tőkeköltségek közötti ólló jelentett problémát (a csökkenő kihasználtság következményeként).

Amikor a kormány 1930 tavaszán hozzákezdett szanációs programjának megvalósításához – ez elsősorban az államháztartás költségeinek hatékony előteremtését célozta, főként a szociális kiadások visszaszorításával, de pénzügyi és adóreformokkal, stb. is – egy konjunktúra-program számára hiányoztak a lehetőségek. Így az ekkor végrehajtott intézkedéseknek nem volt alternatívájuk. Az év folyamán azonban romlott a gazdasági helyzet, a reformpolitika eredeti szándékaival ellentétben a szanációs politika prociklikus konjunktúrapolitikájává változott – véli Plumpe.

1930 őszén ugyan még nem volt kényszerítő az állami konjunktúra-teremtés, de a korábbi irányvonal változatlan folytatásának veszélyei már láthatók voltak. 1930/31 fordulóján a szanációs kísérletek megvalósíthatatlansága, sőt azok prociklikus hatása nyilvánvalóvá vált. Hiányzott azonban a gazdaságpolitika racionális kontrollja. Mivel a kormány politikáját a nemzetközi pénzügyi körök, a katedraközgazdaságtan dogmái, a gazdasági sajtó támogatták, nem reális ekkor még egy alapvető váltást számon kérni.

Szerzőnk szerint 1931 folyamán alapvetően megváltozott a gazdasági válság karaktere. Az addig strukturális-ciklikus jellegű válságot egy erős pénzügyi válság élte tovább. Csak a német pénzpiac 1931 nyarán bekövetkezett összeomlása tette a „normális” alkalmazkodási válságot az egész gazdasági rendszer válságává. Ekkor a korábbi szanációs jellegű gazdaságpolitika jóvátételi politikává változott, ennek minden ismert jellemzőjével, s nem kis szerepe volt a válság kiéleződésében.

Plumpe végül úgy véli, hogy a klasszikus tanokhoz történő visszatérés, az ár-, bér-viszonyokba való további beavatkozásról való lemondás – szükség esetén mérsékelt állami keresletteremtő politikájával kiegészítve – lehetett volna a kormány legjobb gazdaságpolitikai választása.

A szenvedélynek, amellyel Borchardt nézeit vitatják, a szaktudományos érdeklődésen túl más okai is vannak. Bizonyosan közrejátszik az is – olyan véletlen tényezőkön túl, mint a hitleri hatalomátvétel félszázados évfordulója adta aktualitás –, hogy a 70-es és 80-as évek nyugatnémet és a weimari köztársaság problémái között bizonyos párhuzamok vonhatók. A magas munkanélküliség, a külpolitikai frontok keményedése, a képviseleti demokrácia

egyes eljárásaiba vetett bizalom csökkenése minden bizonnyal ide sorolhatók. A Borchardt által felvetett problémák tehát sok tekintetben túlmutatnak Weimaron, s a modern államirányítás egyes alapproblémáit is tükrözik. Az „aktualizálhatóságnak” Borchardt is tudatában van. Maga írja, hogy az 1970-es évek elejének válsága megkönnyítette Weimar válságának megértését. „Nemcsak a történelemből tanulhatunk a jelen számára, hanem mindig tanulunk a jelenből a történelem számára is.”³⁹ – valja.

Jegyzetek

1. Csak egyetlen dokumentumkötetre utalunk: Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–1932. Quellen zur Ära Brüning. Eingeleitet von *Gerhard Schulz*. Düsseldorf, 1980.
2. *Knut Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Jahrbuch 1979. München, 1979. 87–132.; Szentén megjelent In: Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas. Hrsg. von *Michael Stürmer*. Königstein, 1980. 318. s a köv.; és rövidítve: Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1929–1933. Hrsg. von *Josef Becker* und *Klaus Hildebrand*. München 1980. 287. s a köv.
3. Borchardt már idézett munkáján kívül a vitához lásd még tőle: Wirtschaftliche Ursachen des Scheiterns der Weimarer Republik. In: Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute. Hrsg. *Karl D. Erdmann – Hagen Schulte*. Düsseldorf, 1980. 211–249., és Zur Frage der währungspolitischen Optionen Deutschlands in der Weltwirtschaftskrise. In: Theorie und Politik der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. Hrsg. *Knut Borchardt – Franz Holzheu*. Stuttgart, 1980. 165–182. Bár a vitában kevésbé jutottak szerephez, Borchardt nézeteire lásd még tőle: Trend, Zyklus, Strukturbrüche, Zufälle: Was bestimmt die deutsche Wirtschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 64. 1977. 145–178., és Die Erfahrung mit Inflationen in Deutschland. In: Enteignung durch Inflation. Hrsg. *Johannes Schlemmer*. München, 1972. 9–22. A Borchardtól idézett munkák mindegyike megjelent tanulmánykötetében, amelyből a következőkben idézni fogunk: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Studien zur Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Göttingen, 1982. 302.
4. *Borchardt*, Zwangslagen ... In: Wachstum ... , 167.
5. Uo. 173.
6. Uo. 182.
7. Ez a vezérmotívuma Borchardt egy cikkének: Die deutsche Katastrophe. Wirtschaftshistorische Anmerkungen zum 30. Januar 1933. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 29. Januar 1983. 13.
8. Lásd elsősorban: *Borchardt*, Wirtschaftliche Ursachen ... In: Wachstum ... , 196. s a köv.

9. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 182.
10. *Claus-Dieter Krohn*: „Ökonomische Zwangslagen” und das Scheitern der Weimarer Republik. Zu Knut Borchardts Analyse der deutschen Wirtschaft in den zwanziger Jahren. Geschichte und Gesellschaft, 1982. Heft 3. 415–426. Krohn cikke elött már más munkák is polemizáltak Borchardttal, azonban meglehetősen érintőlegesen, így ezek kívül esnek ismertetésünk körén. Például: *Gerhard Schulz*: Reparationen und Krisenprobleme nach dem Wahlsieg der NSDAP 1930. Betrachtungen zur Regierung Brüning. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 67. 1980. 202.
11. Elsősorban a Zwangslagen . . . , és a Wirtschaftliche Ursachen . . . című munkákban foglaltakkal vitázik Krohn.
12. *Krohn*, 419.
13. Uo.
14. *Knut Borchardt*: Zum Scheitern eines produktiven Diskurses über das Scheitern der Weimarer Republik: Replik auf Claus-Dieter Krohns Diskussionsbemerkungen. Geschichte und Gesellschaft. 1983. Heft 1. 124–137. A vita során a későbbiekben is többen minősítették Krohn vitamódszerét egyoldalúnak, mivel forrásokkal, számadatokkal alig támasztja alá mondanóját. Lásd Borchardt válaszcikkének címét is.
15. *Borchardt*, Wirtschaftliche Ursachen . . . In: Wachstum . . . , 186.
16. *M. Rainer Lepsius*: Parteiensystem, Wählerbewegung und sozialer Wandel in Westeuropa. In: Wählerbewegung in der europäischen Geschichte. Ergebnisse einer Konferenz. Hrsg. *Otto Büsch*. Berlin, 1980. 543.
17. Borchardt szerint a félreértések egyik alapja, hogy bírálói a köztársaság bukásának egyoldalú ábrázolását róják fel neki. Ez az ellenvetés azonban jogosulatlan – mondja –, hiszen ő nem is törekedett mára, mint a gazdasági okok felsorakoztatására.
18. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise? Historische Zeitschrift, 1983. Bd. 235. 605–631.
19. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
20. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 166.
21. Holtfrerich arról is tudósít, hogy akkoriban körülbelül 21 000 ilyen javaslat érkezett a különböző gazdasági irányítószervekhez.
22. *Knut Borchardt*: Noch einmal: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik. Historische Zeitschrift. Bd. 237. 1983. 67–83.
23. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
24. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 69.
25. *Borchardt M. R.* Norman, J. E. Kirkwood és T. Thomas munkáira utal.
26. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 72.
27. Uo. 82.
28. *Harold James*: Gab es eine Alternative zur Wirtschaftspolitik Brüning's? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 70. 1983. 523–541.
29. James szerint ugyanilyen sorrendben 1929-ben 17% és 9%, 1930-ban 14% és 11,5%, 1931-ben 10% és 15,5%-át tették ki az exportbevételeknek. *James*, 530.
30. Bernd Weisbrod kifejezése később tárgyalandó vitacikkében.
31. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Bemerkungen zur Borchardt-These. Geschichte und Gesellschaft 1984. Heft 1. 122–141. Lásd

- még uő.: Arbeitslosigkeit, Sozialabbau, Demokratieverlust. Ergebnis zu hoher Löhne in der Weimarer Republik? Gewerkschaftliche Monatshefte. 34. 1983. 715–722.
32. *Theo Balderston*: The Origins of Economic Instability in Germany 1924–1930. Market Forces versus Economic Policy. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 69, 1982. 488–514.
 33. *Jürgen von Krüdenner*: Die Überforderung der Weimarer Republik als Sozialstaat. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 358–376.
 34. Ugyanerre hívja fel a figyelmet: *Kurt Hübner*: Zwangslagen oder Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik 1929–32. Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium. 1984. 2. 30–43.
 35. *Bernd Weisbrod*: Die Befreiung von den „Tariffesseln“. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 295–325.
 36. *Charles Maier*: Die Nicht-Determiniertheit ökonomischer Modelle. Überlegungen zu Knut Borchardts These von der „kranken Wirtschaft“ der Weimarer Republik. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 275–294.
 37. Uo. 288.
 38. *Gottfried Plumpe*: Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 326–357.
 39. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . ., 166.

NYUGATNÉMET VITA AZ ÚJABBKORI NÉMET TÖRTÉNELEMRŐL

(Előadás 1987. február 2-án, az MTA Történettudományi Intézet Legújabbkori Osztálya „Történezs-vita a fasizmusról az NSzK-ban” c. vitáján.)

Az 1985-ös év, a második világháború befejezésének negyvenedik évfordulója a Német Szövetségi Köztársaságban újra felvetette annak kérdését, hogy az újabbkori német történelem drámai végű fejlődését tekintheti-e már az utókor lezárult történelemnek, melynek egykori szörnyűségei ugyanúgy nem motiválnak már aktuális indulatokat, mint ahogy Carthago elpusztítása, vagy a tatárjárás. Feltehetően a mongol hordák pusztításait semmilyen történettudományi iskola sem tekinti ma a civilizáció javát előmozdító eseménynek – eltérően mondjuk a népvándorlás hasonló, nem kevésbé barbár jelenségeitől – mágis, ha egy szakmunka ma elismerésre méltó dolgokat talál Dzsingisz, vagy Batu kán működésében, senki sem érzi alapvető politikai és erkölcsi értékei sérelmének.

Ha a múlt valóban lezárult, s távolságtartó szemlélet tárgya, azt jelenti-e ez vajon – veti fel az évforduló az NSzK-ban az ebből következő kérdést –, hogy a lezajlott 18–20. századi történelem is normális és nem rendkívüli történelem volt. Hiszen ez a megkülönböztetés csak annak a szemlélőnek számára bír relevanciával, aki számára ez a történeti folyamat még közvetlen előzménye jelenének, még közvetlenül jelen van a mai világról alkotott felfogásában.

Az évforduló a nyugatnémet politikai spektrum konzervatív irányzatainál lényegében úgy vetette fel a kérdést, hogy igenlően válaszolt rá és az évfordulót lényegében arra kívánta ennek jegyében felhasználni, hogy elérkezettnek jelentse be az időt a második világháború emléke olyanféle kezelésére, ahogy a Franco-Spanyolország kezelte a polgárháborús múltat akkor, amikor a megbékélés eszméje jegyében felépítette az „Elesettek Völgyét”, a polgárháborús temetőt, melyben helyet kaptak mindkét oldal halottai, s a győztesek rendszere mindkettőjüket ugyanabban a hivatalos kegyeletben részesítette. Ez a szemlélet magában foglalja azt az értékelést, hogy mindkét oldalon voltak értékek, egyik sem volt abszolút rossz. Az utókor egységes múltjaként kezeli, ami azt jelenti, hogy így azonosul vele. Ez a felfogás nincs összhangban a lezárult múltnak azzal a szemléletével, melyet előbb jellemezni próbál-

tam. Ez a szemlélet tiszta kontempláció. Ahogy nem fér bele kritikus indulat, úgy nem merül fel vele szemben, sem egyes tényezőivel, sem mint egészen szemben az azonosulás. A lezárult múlttal ugyanúgy nem lehet azonosulni sem, mint ahogy elutasítani sem lehet. Csak értelmezni és megismerni.

A háború befejezésével kapcsolatos bizonyos álláspontok azonban az NSzK-ban ezt a múltat azonosuló átélésre alkalmassá kívánják tenni. A múlt azonosuló átélésében a jelen számára érvényes politikai értéke látva. Az évfordulós irodalom konzervatív irányzata félreérthetetlenül a német „elesettek völgyét” akarja építeni, létrehozását előkészíteni. Ennek a tevékenységnek nagypolitikai lépések is ösztönzést adtak: Reagan látogatása a Bitburg-i német katonai temetőben. A nyugatnémet kormányzat ennek nyomán kidolgozta tervzetét a német történelmi kiengesztelődés intézménye számára: napirendre került, hogy Nyugat-Berlinben, tehát a virtuális, egységes Németország szimbolikus fővárosában alakítsanak egy Deutsches Historisches Museum-ot, s vele párhuzamosan Bonnban egy Haus der Geschichte der Bundesrepublik-ot. Előbbi jól kivehetően a német „elesettek völgye” volna; az intézmény, mely kiengesztelő egységben ábrázolja a német múltat; hasonló a másik múzeum értelme is, ez viszont a negyvenes évek szövetségi köztársasági múltnak kívánja megadni a történelem rangját. Aktuálpolitikából történelemmé kívánja nyilvánítani azzal a félreérthetetlen céllal, hogy előmozdítsa: a polgárok mint történelemmel egységesen és egészében azonosuljanak államuk eltelt négy évtizedével.

A probléma jól ismert számunkra. Nem nehéz felismerni a párhuzamot azzal az újraátélési törekvással, amely az elmúlt években a második hadsereg katasztrófáját kívánta új módon ábrázolni. Ennél a törekvésnél felvetődött, hogy a rossz oldalon elpusztultakat is meg kell gyászolni és az is, hogy a rossz ügy is képes volt rendkívüli teljesítményekre készíteni, köztük olyanokra is, amelyekben a rossz ügy szolgálatától eltekintve is lehet más szempontból nézve értékeket találni. Mindez ugyanakkor nem kell, hogy bármi változást jelentsen a rossz ügy változatlan egyértelmű elítélésében.

A német évfordulós megnyilvánulásokban éppen az a kérdés, hogy a kiengesztelődésre való törekvést össze tudják-e egyeztetni a rossz ügy változatlan és egyértelmű elítélésével. Mivel ebben a tekintetben a spanyol El-esettek Völgye és a német El-esettek Völgye mégsem lehet ugyanaz. A polgárháborúban óhatatlanul mindkét fél követ el embertelenségeket. Ezen túl a polgárháború rendkívüli helyzet, amely bármely kimenetel esetén elmúlik. Más megítélés vonatkozik azokra a szörnyűségekre, melyek háború idején, de mégsem háborús tevékenység által közvetlenül érintett körülmények között

zajlottak le, melyeket így a háborúval csak igen közvetett összefüggésbe lehet hozni, s teljesen indokolt azt feltételezni, hogy az őket végrehajtó politikai rendszerből, s nem a háború – egyébként ebben az esetben nem mellékes az sem, hogy ugyan ideológiai háború, vagyis nem tisztán államközi háború, de mégsem polgárháború – körülményeiből következtek.

Az évfordulóhoz kapcsolódó, az eddigi felfogás revíziójára törekvő írásokat ezeknek a problémáknak szempontjából kell néznünk. A közvéleményt két szerző kavarta fel. *Andreas Hillgruber*, a második világháború történetének, kivált katonai történetének nagy szakmai múltú specialistája két előadásban foglalkozott egyrészt a keleti front, a keleti fronton történt összeomlás 1944/45 fordulóján lezajlott eseményeinek jelentőségével a német történelem egésze szempontjából, másrészt a német és európai zsidóság náciak által történt elpusztításával, ugyancsak a történelem egésze szempontjából való jelentőségében. Az igazán sokkoló és ellenfeleket provokáló az volt, hogy a szerző a két előadást jegyzetelt szaktanulmánnyá kibővítve együtt tette közzé egy kötetben. Az egymás mellé helyezés „üzenetét” nem lehetett félreérteni még akkor sem, ha a kötet bevezetése nem explikálja: az elbántúli németlakta terület, a „német Kelet” elvesztése ugyanolyan katasztrófája a német nemzeti történelemnek, mit a zsidóság történelmének a Holocaust. A keletporosz, a sziléziai, a szudéta-vidéki német kultúra megsemmisülése ugyanolyan vesztesége az európai kultúrának, mint az ugyanezen történeti vidéken élt zsidó kultúra megsemmisítése. Mindkettőt egymáshoz viszonyítható barbárság, ahogy írja, „Untat” pusztította el, sorsuk összevethető. Ezen túl pedig e kettő között másfajta kapcsolat is fennáll. Amíg a német nemzeti fejlődés számára történeti katasztrófát jelentő veszteség elhárítására kétségbeesett harc folyt, addig folyt a zsidóság elpusztítása a táborokban. Amely német védte a történelmi német területeket az egyben – ha tudtán és akaratán kívül is –, hozzásegítette a náci kormányt pusztító működése végrehajtásához. Az egyik kultúra védelme a másik kárára történt.

Hillgruber nem csupán a kultúrákat veti össze, hanem a gyilkolást is. A hagyományos nacionalizmus szemlélete mellé felsorakozik a hagyományos antibolsevizmus is. A szovjet uralom alá kerülés ugyanolyan sorsot jelent az ő ábrázolásában, mint a koncentrációs táborba kerülés. A szovjet megszállta területen maradtakat részben a Szovjetunióba hurcolás fenyegette – félmillió németről beszél –, milliókat a tömeges deportálás módján történt kitelepítés, a helyben maradt lakosságot pedig a szovjet katonák kegyetlenkedése veszélyeztette: a nők megerőszakolása és a tömeges mészárlások. Mindezt azonosnak veszi azzal, ami Auschwitz-ban és a többi lágerben történt. Beállításra sze-

rint az a német katonai tevékenység, amely 1944–45 fordulóján nagy szervezethez és rátermettséghez fedezte és irányította a megszállás elől való kiűrtést, a német lakosság millióinak átszállítását olyan területre, ahová nyilvánvalóan a nyugati hatalmak vonulnak be, ugyanolyan mentési művelet volt, mint azok működése, akik üldözött zsidókat mentettek. A német katonák ezrei a keleti fronton, tábomoktól közlegényig, ugyanolyan hősei voltak a mentésnek, mint az ellenállók. Érdemüket nem korlátozza, hogy tragikus módon a háború elhúzásával, a náci rendszer életének hosszabbításával elősegítették a zsidóság pusztulását. Ezzel szemben a júniusi szervezkedés ellenálló tábomokai ideológiai elkötelezettségük oltárán feláldozták az Auschwitz-hoz hasonló sors által fenyegetett német lakosságot, sorsukat alárendelték a fasiszta rendszer megdöntése fölé rendelt szempontjának.

A szovjet csapatok háborús magatartásának egy sorba állítása a megtervezett és szisztematikus likvidálással, ami a KZ-kben folyt, nyilvánvalóan történéshöz méltatlan, durva propagandafogás. Egyáltalán: egykori 45-ös tapasztalatok arra emlékeztetnek, hogy a szovjet katonák nem kímélték a lakosság személyi tulajdonát, de testi épségében általában nem tettek kárt; ha a német területeken való viselkedésbe az érthető bosszú is belejátszott, nem valószínű, hogy viselkedésük lényegesen különbözött volna a magyarországitól, vagy romániaitól. A kisebbségi németek kitelepítését Hillgruber igyekszik nem az érthető reakcióként szemlélni, mely minden túlzásával együtt is a megszállást torolta meg és annak megisméltése ellen akart biztosítékot teremteni, hanem azt bizonygatja, hogy a szövetséges hatalmak a kitelepítést már a háború elején, megelőzve a német megszállás kegyetlenségeit, elhatározták. Elsősorban azért, mert fel akarták számolni a német Keletet, mivel Poroszországban látták a német militarizmus, majd fasiszta történelmi gyökerét s az ellenszert abban látták, ha ezt a területet elszakítják Németországtól. Erre a kérdésre később kívánok visszatérni, itt csupán azt jegyzem meg, hogy a porosz fejlődés, a „reakciós poroszság” nevezetes kérdése az egyetlen, ahol Hillgruber és a vele egy állásponton levők érdemleges történelmi problémát vetnek fel, olyant, melynek bizonyos másféle aktualitása is van, melyre azonban vitapartnereik részéről nem történik érdemleges reflexió.

Hillgruber a német védekezés igazolására még egy érvet vet fel. Megkísérli Németország nagyhatalmi helyzetét is védeni, olyan érvekkel, melyek más, az övével szembenálló politikai táborok érzelmeit és aktuális törekvéseit is figyelembe veszik. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak, tehát az a korszak, amelynek második évtizedében Németország újra nagyhatalmi szerepet játszott, sőt nagyobb nemzetközi szerepű hatalom volt, mint bármi-

kor máskor az újkorban, az az időszak volt, amikor Európa leginkább önálló volt nemzetközileg, legkevésbé határozták meg sorsát Európán kívüli hatalmak, mint az USA és részben Európán kívüli hatalmak, mint Oroszország, majd a Szovjetunió. Ezen túl, fejtegeti, az európai autonómia akkor legbiztosabb és legerőteljesebb, ha az európai politikát nem a kontinens peremhelyzetű államai határozzák meg, mint Franciaország, vagy még inkább a tengerentúli gyarmatai felé gravitáló Brit Birodalom (és persze megintcsak Oroszország), hanem a kontinens közepén helyezkedik el a politikai centrum. Vagyis Európa önállósága egyenlő a „középhatalom” Németország európai hegemoniájával, nagyhatalmi helyzetével. A fejtegetés, miközben meglehetősen durván elővesz olyan teorémákat, melyek 45 után évtizedekig diszkreditáltak volna a politikai szótárban – a „téridegenség” csak verbálisan megváltoztatott kliséjét, a szemléleti alapját képező földrajzi determinizmust, a „Reich der Mitte” bismarcki-wilhelminus propaganda formuláját, magát a nagyhatalmi helyzetet, mint nemzeti értéket –, játszani próbál a baloldali nacionalizmus érzelmeinek húrján is, mivel az USA-tól és a Szovjetuniótól független autonóm, a középről – nyilván az egyesített Németországból – vezetett Európa az újabban felerősödött és szintén nemzeti érvekkel operáló baloldali neutralizmus gondolatvilágába is beilleszkedhet. Ha a német Kelet elvesztését nemzeti katasztrófaaként előadó szemlélet okkal kihívhatja a revansista minősítést, úgy eme másik fejtegetés baloldali szomszédságra törekszik, helyet akar kapni abban az új történelmi koncepcióban, mely mind Nyugat-Németországban, mind Közép-Európa semleges német nyelvű országaiban, mind pedig több népi demokráciában újjáéleszti Közép-Európa, mint autochton fejlődésű történelmi régió gondolatát, s ezzel a közép-európai neutralizmus múlt nélküli eszméjének történelmi dimenziót és hagyományt kíván teremteni. Hillgruberre így nem vonatkoztatható a revíziós kísérletek baloldali kritikájának sommás megállapítása, mely NATO-ideológiát, amerika-barát szovjetellenességet lát az egész jelenségben.

Hillgruber másik tanulmánya a még kényesebb kérdéshez nyúl: a zsidóság elpusztítása problémájához. Gondolatmenete azonos a másik tanulmányéval. Az első világháború alatt és azt követően a nemzetállami fejlődés, a nemzetállamok létrehozására irányuló törekvések olyan szélsőséggé váltak, hogy meghatározó módszer a nemzetiségi térképek homogén színtételek alakítása, az egységes nemzetiségi-etnikai tömbök kialakítása, – visszatérő kifejezésével: a „Feld- und Flurbereinigung”, azaz afféle nemzetiségpolitikai tagosítás és dűlőrendezés: nemzetiségek ki- és áttelepítése által. Az első világháborúban még inkább csak megfogalmazódó, felmerülő tervek a második világháború

idején megvalósításra kerültek. A náci rezsim zsidósággal szembeni politikája, a háború után a német kisebbségekkel szembeni politika ennek az eljárásnak megnyilvánulásai. Hillgruber állítása szerint eredetileg a náci rezsim is a német zsidóság külföldre telepítését akarta, ebben gondolkodott. A háború kitöréséig ez folyt. Ezután jön a „csavarás” a fejtegetésben. A háború alatt a kelet-európai zsidóság német ellenőrzés alá került. A német rezsim ki akarta volna őket telepíteni saját uralmi szféráján kívülre, de erre a háború körülményei között nem volt mód. Ennyi s nem ennél súlyosabb oka volt annak, hogy más megoldást, az Endlösung-ot választották a Feld- und Flurbereinigung végrehajtására. A náciizmus tehát egy lépéssel tovább lépett egy úton, melynek korábbi szakaszát mindenki más is megjárta. A fejtegetés töredékigazsága annyira csupán, hogy a kitelepítő nemzetiségpolitika a fasiszmus előtörténetéhez tartozik, koncepcióját elsősorban a német alldeutsch-völkisch-mozgalom dolgozta ki, ez egyben azt is jelenti, hogy ezt az utat a fasiszmus előtörténetét képező szélsőjobboldal járta; a Masaryk-Csehszlovákia nemzetiségi politikáját lehet bírálni, de a nemzetiségek lágerbe hurcolása és bevonás nem szerepelhet eme vádak között. Ezen túl pedig: az előtörténettől a gázkamráig nem egy „fejlődési” fokozat van; Auschwitz nem magyarázható a brutális nemzetiségi politikából, egyáltalán: a fasiszta antiszemitizmus nem tekinthető nemzetiségi politikának. Az antifasiszta történetkép revidálását próbáló másik szerző, és a vitába bekapcsolódó harmadik, nem is használják ezt a gyenge érvet.

A vita másik résztvevője *Ernst Nolte*. Eszmetörténész, nem az eseménytörténet kutatója. Filozófusnak indult, Heidegger tanítványa volt. Szakmai hírnevét az 1963-ban megjelent „Der Faschismus in seiner Epoche” című könyvvel alapozta meg. Ez a könyv átfogó, kritikus fasiszmus-értelmezés volt. Nolte az évfordulós vitába két írással kapcsolódott be. Érintőlegesen „Zwischen Mythos und Revisionismus” című esszéjével s központi szereppel „Vergangenheit, die nicht vergehen will” című írásával. Ez az írás váltotta, provokálta ki voltaképpen a vitát.

A munka egy előadás, mely a frankfurti Römergespräche évi szimpozion-sorozat 1986-os ülésére készült. A szimpozion témája: „Politische Kultur – heute”. A szimpozion szervezői az előre beküldött szöveget – ha megismerjük, nem fogunk rajta csodálkozni – nem engedték felolvasni. Az így „betiltott” előadást a Frankfurter Allgemeine Zeitung közölte le. Az írás természetesen a lezárulatlan fasiszta múlttal, az „unbewältigte Vergangenheit” sokat elemzett problémájával foglalkozik. Ennek az előadásnak is az a történeti-aktuálpolitikai probléma a tárgya, melyet Hillgruber is a múlt normális

elmúlása, történelemmé válása elmaradása okának tart: a zsidóság 1944-es katasztrófája; az a vélekedés, hogy ez az esemény nem volt a szabályos, a normális történeti folyamat része, annak mértékével nem mérhető, különleges elbírálás alá esik. Nolte is ezzel a vélekedéssel polemizál, mint Hillgruber. Ő is azt akarja bizonyítani, hogy a „Holocaust” beilleszthető a normális történelem folyamatába, nem üt el attól. Ő 1944 szörnyűségeit reaktív folyamatnak tekinti. Első provokatív fő megállapítása, hogy a század első politikai indíttatású tömegvérengzése nem Auschwitz volt, hanem a GULAG. A náciizmus a bolsevista politikai terrorra reagált. Állítását Nolte igyekszik „finom” érveléssel bizonyítani. Utal arra, hogy a náci pártalapító Scheubner-Richter, aki Hitler nézeteit az indulás éveiben erősen befolyásolta, az első világháború éveit erzerumi német konzulként élte át, s nemcsak az örmény-pogromok szemtanúja volt, hanem erősen impresszionálta a török birodalom felbomlása során aktívvá váló elmaradott népek: kurdok, örmények, arab nomádok állítólagos vadsága, „ázsiai tettei”. A korai náci mozgalmat, Hitlert, az elszabadult ázsiaiasságtól való nyomasztó félelem motiválta ellenfeivel szembeni magatartásában; „ázsiai tettek” potenciális áldozatának tekintette népet s ez a szorongás ragadtatta magát – mintegy vélt védekezésül – „ázsiai tettekre”.

A fejtegetés nem nélkülöz racionális magot: a fasizmus pszichológiájának valóban legfontosabb alkotórésze egy bizonyos szorongás, a világ fantomszerűvé válása, a megfoghatatlanná vált történeti erőktől való félelem, a fenyegetettség érzése, amit az tesz nyomasztóvá, hogy nem egyszerűen megfogható politikai ellenfeleket jelent, hanem értelmezés alól kisikló veszedelmeket. A fasiszta agresszivitásnak valóban gyökere ez a fenyegetettség érzés; az az emóció, melyet Bibó politikai hisztériaként jellemezett. Nolte erről beszél, de – korábbi műveihez képest – igen triviálisan. A felbomlott török birodalom nomád népeinek elszabadult „ázsiaiassága” ugyan miért keltett szorongást a minden tekintetben civilizált, a német társadalomba integrált zsidósággal szemben?

Nolte másik írásában, a „Zwischen Mythos und Revisionismus”-ban jóval mélyebbre megy: a fasizmus, mint a vele e tekintetben egy kalap alá vett marxizmus is a modernségre adott felelet. A szorongás forrása itt nem olyan konkrét politikai jelenség, mint nomád népek „ázsiaiassága”, hanem a polgárosodás, a tradicionális kötelékek felbomlása okozta alkalmazkodási válság. A hisztéria alapja a túl komplexszé vált valóság, melyhez bizonytalanra vált az alkalmazkodás. Nolte itt általánosan valóban a fasizmus pszichológiájának egyik érvényes magyarázatát adja. Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan

nem adhat eme alkalmazkodási zavar, eme politikai hisztéria következményeire semminemű felmentést. Nolte azonban ebben az írásban is ezt akarja. Különbséget igyekszik tenni a szorongás kiváltotta kulturkritika és aközött a körülmény között, hogy Hitler a modernizálódás elbizonytalanodásáért felelőssé tett egy embercsoportot. Ez a megkülönböztetés indokolatlan. Nolte nem keresi különleges okát annak, hogy miért személyesült meg ellenségképpen a szorongás. Ezt mintegy esetleges fejleménynek állítja be. Figyelmén kívül hagyja azt a jelentős irodalmat – példaként csupán Franz Leonard Neuman „hamis konkrétság” koncepcióját –, mely elemzi az efféle félelem szükségszerű, antropomorfizáló, csupán tudományos elemzéssel értelmezhető gazdasági-történeti folyamatokat megszemélyesítő tendenciáját, melyből szükségképpen fakad az illúzió, hogy a megszemélyesített elpusztításával a gazdasági-társadalmi folyamat megszüntethető.

A „betiltott” előadás másik sokkoló tétele (feltehetően emiatt nem engedték előadni): Auschwitz csak annyiban múlta felül a történelemben mindenkor, minden időben előforduló kegyetlenségeket, hogy először használta ellenségei tömeges elpusztítására a korszerű technika olyan „eredményét”, mint a gázkamra. Auschwitz különleges szörnyűsége egy – az ő szavával – „technikai innováció” elsőkénti alkalmazása.

Miután Nolte fejtegetéseivel a kortárs baloldali elmélet vezető alakja, Jürgen Habermas szállt szembe a *Die Zeit* hasábjain, a Nolte írását közlő lap szerkesztőjeként is működő fasizmus-kutató, *Joachim Fest*, egy monumentális és a pillanatnyilag legdivatosabb Hitler monográfia szerzője sietett Nolte érvelését megerősíteni. Fest argumentációja nem annyira provokatív, mint Nolte-é és Hillgruberé, de ugyanazt állítja ő is. Számításba veszi azt az ellenérvet, hogy a náci vérengzést olyan civilizációs szinten álló társadalmat szervező politikai rendszer követte el, mely civilizációs szinten ekkor már nem volt szokásos az, hogy ilyen „ázsiai” tettek történjenek. Fest ezt azzal hárítja el, hogy az érv fordított politikai előjelű rasszizmus, minőségi különbséget feltételez fejlett és elmaradott népek között.

Fest igényesebb érveléssel néz szembe azzal, hogy az orosz polgárháború, vagy a kulák-likvidálás nem válthatta ki reakcióként azt a félelmet, amely a Holocaust-ot motiválta. A Führer eredendő szorongását a német–osztrák etnikai harcok élményéből eredezteti – lényegében a valóságnak megfelelően – mindennek antiszemitizmussá válását pedig a Bajor Tanácsköztársaság élményével magyarázza: mivel itt a vezetésben jelentős része volt zsidó intellektueleknek, Hitler ettől kezdve azonosította a kommunistákat a zsidók-

kal. Féélme forradalom-félelem volt, antiszemitizmusa ebben a forradalom-félelemben gyökerezett.

Fest azonban – mindamellett, hogy Nolte reakció-elméletét is támogatni igyekszik – nem ezt tekinti a náci agresszivitás legmélyebb magyarázatának. Nem tér ki az elől az érv elől, hogy nácizmust és bolsevizmust nem lehet egy kalap alá venni azért, mert a kommunista mozgalom, ha talán rossz eszközökkel is, de emancipatív célok megvalósításáért harcolt, míg a német fasizmus a „völkisch szekták alantas eszmevilágát” akarta megvalósítani. Fest nem vonja ezt kétségbe, de véleménye szerint a vérengzés maga nem az akár jó, akár rossz eszmékből, az ilyen vagy olyan célokból fakadt, hanem a modern, szélsőséges politikai mozgalmaknak a politikai viszonyokból adódó harcmodorából, melynek lényege a „manichäische Unversönlichkeit”. Az óperza vallásból adódó ókori-középkori vallási áramlat példaként említése arra utal, hogy amint a manicheusok a világot a jó és rossz principium: Ormuzd és Arimán harcának tartották, úgy a modern politikai szélsőségek a világot polarizáltan fogják fel, olyanként, amely barátra és ellenségre szakad. Ez a látásmód a másik pólus, az ellenség megsemmisítésére készítet, kitermeli a kibékíthetlenség, az Unversönlichkeit atmoszféráját. Ez volt oka a vérengzésnek, nem maga az ideológiába kifejezett politikai értékrendben racionalizált politikai érdekek s törekvések.

Fest szerint is a náci vérengzés csak a technikai perfekcióban különbözött a történelem mindenkor egyéb szörnyűségeitől. Végső érve a konzervatív antropológiai pesszimizmus: a gonoszság az ember elválaszthatatlan, levetkészetlen jellemzője, része a „condition humaine”-nak, emberi mivoltunknak. Olyan dolgok, mint Auschwitz, mindig voltak, s mindig lesznek. Ezzel az antropológiai ténnyel állítja szembe Habermas, az „új felvilágosodás” képviselője a perfektibilis és korlátlanul nevelhető ember ideológikus eszméjét, valamiféle „új ember” gondolatát. Fest summázata az elmúlni nem képes múlttól: „Hitler és a nemzetiszocializmus minden gondolati erőfeszítés ellenére még mindig inkább mítosz, mint történelem és nyilvános megtárgyalása inkább szellemidézés, mint megismerés.” Azaz: a múlt azért nem múlik el, mert aktuális politikai harcok használatára ideológiaként használják.

Ez a következtetés visszafordítja Habermas fő ellenvetését, aki „Eine Art Schadesabwicklung” című cikkében elsősorban Hillgruber és Nolte fejtegetéseinek aktuális vonatkozású ideológiakritikáját adja. Nolte, a szintén történész és publicista Michail Stürmer, a Frankfurter Allgemeine Zeitung főszerkesztője, Kohl történész-tanácsadója legitimáció és nemzet koncepciójából, a kettő összefüggésére vonatkozó véleményéből indul ki. Számára az

egyik döntő aktuális probléma: „Az egyén elkerülhetetlen elidegenedését, melyet társadalmi molekulaként egy eldologiasodott ipari társadalomban tapasztal, identitásteremtő tartalommal kompenzálni.” Ilyen identitást pedig „a vallás után eddig nemzet és patriotizmus volt képes létrehozni”. A nemzettudat újjáélesztése tehát egyetlen lehetséges eszköz a nyugatnémet társadalom tagjai számára politikai identitás megalapozására. Csupán ezzel lehet elérni, hogy a polgárok a fennálló rendszerrel politikailag azonosuljanak. A nemzettudat pedig a múlt tudata, történelmi tudat. Stürmer megfogalmazásában: „Egy történelem nélküli országban az nyeri meg a jövőt, aki betölti az emlékezőt, formálja a fogalmakat és értelmezi a múltat.” A jelenbeli való azonosulás kulcsa – e szerint a felfogás szerint – a múlttal való azonosulás: az érzelmileg lezárt múlt. Az azonosulást kizáró rendkívüli múlt helyett azonosulásra inspiráló normális múltat. Ezt szolgálja a történelemfelfogás revíziójára vállalkozott történészek törekvése, hogy a fasiszta múlt legrendkívülibb eseményét megfosszák eme rendkívüliségtől és normális történelmi jelenséggé tekintsék, melyhez hasonló máshol is elő szokott fordulni, borzalmassága egybemosódik a történelem megszokott szörnyűségeivel.

Ellenvetése megvilágítja, hogy azok, akik a múlttal való azonosulást kívánják, ugyanúgy lehetetlenné teszik a múlt elmúlását, mint azok, akik számára a múlt a jelent fenyegető rém, hiszen a valóban lezárt, történelemmé vált múlt minőségi másneműségénél fogva kizárja a jelenbeliek számára a vele való azonosulást.

A mindenképpen azonosulásra alkalmas történelem, amelyről eleve fel sem merülhet, hogy vele kapcsolatban más viszony lehetséges, mint az azonosulás, eleve olyan mértékben egységes történetképet feltételez és még inkább kíván, amely semmi módon nem lehet azonos a valóságos történettudomány történetképével, mely semmikor nem juthat el az ismeretek olyan kétségbevonhatatlan teljességéhez, mely kizár különböző megközelítéseket, olvasatokat, forrásértelmezéseket és értékeléseket. Ez az egységes történetkép Habermas megfogalmazása szerint valláspótlék, mely a vallás feltétlenségét, értelmezésen és vitán felül álló voltát kívánja visszavinni az egymásnak szegülő ideológiák pluralizmusának világába s a történelemmel való egyértelmű azonosulásból akar a jelenben konformizmust teremteni, szemléletet, mely az átélhető egységes történelem másodlagos „naturwüchsig” látszatából, a jelenbeli politikai tudatát, politikai kultúráját akarja vorreflexívvé tenni.

Habermas felfogása szerint a történelmet és a történetileg alakult nemzetet kritikai distanciával kell szemlélni s ebből a kritikai distanciából kell meghatározni saját identitásunkat, ami feltételezi, hogy ami iránt elköteleztük

magunkat, megmarad ezután is a kritikai distancia tárgya, nem veszít el ambivalenciáját.

Postkonvencionális identitás kialakítását szorgalmazza, mely megfelel a kritikai distancia és a több lehetséges identitásban való pluralisztikus gondolkodás követelményeinek. A német történelmet tekintve véleménye szerint ezt az segíti elő, ha a diszkontinuitás érzése erősebb, mint a kontinuitásé. A nemzeti büszkeségnek és önértékelésnek az univerzális értékek szűrőjén átmenve kell alakulniuk.

A kritikai elmélet kimagasló filozófus-szociológus képviselője, történész ellenfeleivel az ideológia-kritika harcmezéjén vette fel a küzdelmet, a történeti fejtegetéseket leleplezte, mint aktuális politikai célt szolgáló ideológiát s elemezte az újkori történelem, általában a történelem ideológiaként való felhasználhatóságát. A támogatására siető történész, *Hans Mommsen*, a vitához nem járult hozzá sajátos történelmi problémák bekapcsolásával. A vita így a revízióra törekvők oldalán korlátozott problémakörben mozgott s nem szélesedett az újabbkori német történelem átfogó problémái felé, az ellenfelek pedig eleve nem a történelemre összpontosították figyelmüket. Habermas és Mommsen nem vették fel általában a német fejlődés reakciós vonásainak problémáját, a nemzeti fejlődés államnemzeti és kultúrnemzeti útjának kérdését, a polgárosodás vagy – divatosan – modernizáció sajátos német problémáit. A közelmúlt német történelmét a más népek történelmétől nem különböző, normális történelemként értelmező felfogással nem állították szembe a normálisnak tekinthető fejlődés modelljét, melyhez mérve eltorzult fejlődést lehet megállapítani.

Csupán egyetlen példaként térek vissza arra a szinte egyetlen átfogó történelmi problémára, melyet Hillgruber érintőlegesen szóba hozott: a porosz fejlődés megítélésére. Vitapartnerei, úgy tűnik, fenntartás nélkül osztják a reakciós poroszságról alkotott konvencionális képet, mely a juncker földbirtokban és a hozzá kapcsolódó 17–18. századi militarizmusban látja a német reakciósság okát és hordozóját és a fasizmust belőle származtatja. Pedig itt Hillgrubernek valóban igaza van: a német fasizmus legközvetlenebb előtörténetének tekinthető alldeutsch-völkisch mozgalomnak semmi köze nincs az elbántúli történelmi nagybirtokhoz. A porosz történelem alakulásán és utóéletén bizonyos mértékig szemléltethető az újabbkori német történelem klasszikus és divergens voltának konkrét történeti összefonódása. Ösztönözhetne volna a vitázókat az is ebbe az irányba, hogy az NDK-ban éppen az utóbbi években került sor a reakciós poroszság-kép bizonyos revíziójára, a porosz fejlődés nem egyértelmű elítélésére. A porosz fejlődés példaként em-

lítésével csupán arra kívánok utalni, hogy a normális fejlődés állításával szembe nem lehet a 16–17. századtól kezdve teljesen reakciós német fejlődés ellenmitoszát állítani, amelynek beállításában a német munkásmozgalom is kifordított poroszság lesz. Sztálin hirhedt anekdotájának szellemében, mely szerint a század elején az esseni tűntető munkások, amikor a rendőrök zavarták őket, nem léptek rá az útbakerülő virággyásra, hanem futtukban megkerülték.

A nyugatnémet évfordulós törekvés a közelmúlt történetének lezárására azzal a feltételezéssel, hogy a lezárult történelem normális történelem, ellentmondásba kerül akkor, amikor azonosulást remél ezzel a történelemmel, hiszen ezt a lezárulás lehetetlenné teszi. Ezt végiggondolva, az a kérdés vetődik fel: kívánatos egyáltalán tehát a múlt elmúlása. Feltehetőleg igen, mert ez az elmúlás jelzi, hogy a szemlélő jelen megtalálja saját identitását és nem szorul már arra, hogy önmaga aktuális helyzetét történelmi eseményekhez való viszony által határozza meg, amint ez ma nagyobb mértékben van, mint első látásra gondolni szoktuk. Ha viszont ez bekövetkezik, birtokunkban van az a saját korunkra vonatkoztatható új normalitás-kép, melyhez viszonyítva felmérhető, hogy a múlt abnormitásai mennyiben vannak még ténylegesen jelen a mai valóságban. Ezáltal zárul le valóban a múlt.

A. Sz. Mül'nikov

Legenda o ruszskom prince. (Ruszszo-szlavjanszkie szvjazi XVIII v. v mire narodnoj kul'turi.)

(Legenda az orosz hercegről. 18. századi orosz-szláv kapcsolatok a népi kultúra világában. Leningrad, 1987, Nauka, 174.)

Alekszandr Szergejevics Milnyikov leningrádi professzor a 18–19. századi megújulási mozgalmak, ezen belül különösen a cseh fejlődés érdemes, külföldön is jól ismert szakértője, egyúttal a kultúrtörténet elvi kérdéseinek bűvárlója. Ebben az érdekes könyvében szinte két érdeklődési körét ötvözi. Témája ugyanis III. Péter, a félévig uralkodott orosz császár és a halála után fellépő ál-Péterek, illetve az a kérdés, hogyan mutatkoztak meg az ál-Péterek személyén keresztül az orosz nép és egyéb szláv népek kapcsolatai, milyen szerepet játszottak az ál-cárok a népi tudatban.

Milnyikov szinte szépírói módszerekkel élő, mondhatni izgalmas könyvét jól építette fel. A bevezetőben az orosz-szláv népi érintkezések lehetőségeit vázolja fel, elsőrendűen Oroszországba került egyéb szlávokról van szó, hiszen a felső rétegek kapcsolatai a téma szempontjából nem érdekeseek. Az első fejezet 1762–72 között az ál-Péterek első oroszországi jelentkezéseit regisztrálja, elsőrendűen a Volga alsó folyásvidéke, az Ural és Ukrajna, tehát Oroszország határterületei azok, ahol sorra felbukkannak olyan emberek, kozákok vagy egyéb marginális szabad rétegek tagjai, akik látták a császárt, beszéltek vele, esetleg parancsokat is kaptak tőle.

A következő fejezet Montenegróba vezet el, ahol 1766-ban feltűnt egy magát Kis Sztepannak nevező napszámos, aki azonban tudott viselkedni, még orvosolni is, alig egy év alatt már megválasztották Montenegro kormányzójának. Maga közvetlenül sohasem állította, de a parasztok a csodálatosan megmenekült III. Pétert látták benne. Néhány évi kormányzása az oszmánok elleni védekezés jegyében telt el, de igyekezett bizonyos reformokat bevezetni, kiküszöbölni a vérbosszút, diplomáciai tevékenységet is folytatott. II. Katalin kormánya természetesen kalandornak bélyegezte, de az 1768–74-es orosz–török háború idején egy hivatalos orosz küldött is eljutott Montenegróba és kapcsolatba lépett vele. 1770-ben egy baleset következtében megvakult, 1773-ban egy orgyilkos megölte. Milnyikov szerint valószínűleg oszmán területről származó szerb lehetett (többnyire török ruhát viselt), esetleg egy ideig szerzetes, aki járhatott Oroszországban is, netán egy egyházi delegáció tagjaként. Szerepe néhány éves kormányzása idején mindenesetre azt mutatja, hogy a montenegróiak körében volt varázsa Oroszországnak, az egyhitű birodalomtól várták a felszabadítást az oszmán uralom alól.

A következő fejezet természetesen Pugacsov, aki urgyancsak III. Péternek adta ki magát, bár közvetlen környezete tudott arról, hogy ez nem igaz. Milnyikov persze nem a parasztháború történetét mondja el, csak témája vonatkozásait kutatja: az Oroszországba menekült lengyel konföderátusok közül az egyszerű emberek szép számban csatlakoztak hozzá, azután a Herrenhuter-szekta tagjai, akik voltaképpen elnémetesedett csehek, Sziléziából települtek a Volga vidékére. Egyéb Oroszországba került szlávok is lehettek seregében. Persze a csatlakozás fő oka a szociális elégedetlenség volt, de a nyelvi rokonság is játszhatott szerepet. Pugacsov korábbi utazásai, amelyeket kiáltványaiban említ, a régi

orosz folklor sztereotípiái (hogy Konstantinápolyban meg Jeruzsálemben és Egyiptomban járt), az biztos, hogy katonaként eljutott a lengyel–litván államba és a Balkánra.

Egy újabb nyomot a szerző az 1775-ös csehországi parasztfelkelésben talál. Egy 1820-ban íródott, de a felkelés idejéből való levélre hivatkozó helyi krónika a Chlumeck környékén felkelt paraszti sereg vezetőjét orosz királyfinak mondja, ezt Milnyikov azonosítja egy Podivín Sadlo vagy Sabo (Szabó) nevű vezetővel. Ezt egyéb források olykor magyarnak is mondják. Milnyikov szerint ez magyarországit is jelenthet, tehát lehetett szlovák, aki talán Oroszországban is járt. A Szabó név (ha jól jegyezték le) persze szlovák voltának ellentmond. A krónika szerint az orosz királyfi „mint szláv” állt a parasztok oldalára. A kérdés cseh kutatója, Jan Vávra ezt későbbi interpretációnak tartja, 1775-re anakronizmusnak. Magunk is ezt látjuk valószínűbbnek, Milnyikov viszont úgy véli, bizonyos szláv rokonsági tudat a nép körében már ekkor élhetett. Az „orosz királyfi” így az ál-Péterek egy változata, valószínűleg a Pugacsov-felkelésről cseh területekre eljutott hírek is hatottak. Az is biztos, hogy a felkelésnek antikatólikus jellege is volt, vallásszabadságot követelt, a huszita hagyományok ha hathattak.

Az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben a szerző III. Pétert, az igazít tárgyalja (Legenda a legenda ellen – ez a fejezet jellemző címe). III. Péter eddigi általános, elsősorban II. Katalin és környezete által kialakított negatív képével szemben Milnyikov az eredeti forrásanyag alapján úgy látja, hogy kiváló emlékezőtehetségű, kulturális érdeklődésű ember volt (tűrhetően hegedült, állandóan gyarapította könyvtárát). Rövid uralodása idején jónéhány komoly reformot hozott, a nemesi szolgálati kötelezettség eltörlését, a kolostori vagyon állami tulajdonba vételét, tervezte a gárda megrendszabályozását. Rendszeresen dolgozott az államügyekben, gyakran jelent meg váratlanul kormányhivatalokban, amit természetesen az érdekeltek nem vettek jó néven. Katalin először eltörölte rendeleteit, azután sorra visszaállította. Milnyikov Péter utalkodását a felvilágosult abszolutizmus egyik változatának tekinti. Porosz és angol szimpátiái, meg az óhitűek iránti türelem elrendelése is erre mutat. A jobbágyrendszert változatlan szigorral kívánta fenntartani (erre vonatkozólag is vannak rendeletei), de elősegítette a bérmunka bevezetését a mezőgazdaságban, ezért, meg Katalinnal való ellentétei miatt válhatott népszerűvé a parasztok, az egyszerű emberek körében, szociális demagógiája miatt is (kegyetlenkedő földesurak látványos elítélése), meg a marginális szabad rétegek védelme miatt.

Német-orosz vegyes származása miatt (anyai nagyatyja I. Péter volt) állandó belső konfliktusban élt, Schleswig visszaszerzése érdekében (holsteini uralkodó herceg volt elvégre) Dánia ellen készült háborúzni, de külpolitikájában orosz érdekeket is figyelembe kellett vennie. Az első hírek csodálatos megmeneküléséről a szentpétervári katonaság körében terjedtek el (gyakran járt köztük uralkodása idején, szívesen elegyedett szóba egyszerű emberekkel). Persze, nem volt jobb Katalinnál, de vele szemben voltaképpen Katalin volt a trónbitorló. A lemondásról szóló, az uralkodásra való képtelenségét önkritikusan bevalló kiáltványa nem mondja meg, kinek a javára mond le a trónról.

A megmenekülésről szóló legenda 1764–65 táján keletkezhetett a Balkán felé vezető útvonalak mentén, így juthatott el oda. A csehországi elterjedésben talán a lengyel-litván állam közvetítő szerepét, az itt élő sok óhitűt kell figyelembe venni, konkrétumot erről nem lehet tudni. De sokfelé terjedt, Milnyikov Kielben, a holsteini hercegi levéltárban talált egy valószínűleg 1768-ból származó latin disztichont, amely III. Péter visszatérését jósolja meg. 1775 után a legenda már tűnőben volt.

A következtetéseket összefoglaló befejezésben a szerző a népi kultúra jellegzetességeit vizsgálja, figyelmeztet arra, hogy ez nemcsak paraszti, hanem a városi alsó rétegek kultúrája is, és nyilván nemcsak haladó, hanem retrográd, babonás tartalma is van. Fenntartásában a falusi értelmiség (papok, tanítók) játszhatott szerepet. III. Péter legendája azért is terjedhetett el, mert ő maga I. Péter folytatójának mondta magát, és kortársai is ezt várták el tőle, erre sok bizonyítékot sorol fel Milnyikov. Végeredményben persze a legenda a „népi cár” utópiájának egyik formája.

Milnyikov roppant érdekes munkájában óhatatlanul sok a feltételezés, a csupán valószínű, de ezt maga is mindig leszögezi. A csehországi eseményekkel kapcsolatos kétélyeinket már kifejtettük. Még egy megjegyzésünk van. Az orosz és egyéb szláv népi érintkezést Oroszországon belül, az oda betelepülő egyéb szlávok révén bizonyítottnak lehet tekinteni. Oroszországon kívül, különösen a Habsburg birodalom esetében ez már kétségesnek látszik, legalábbis nem bizonyítható az eddigi forrásanyag alapján. Másrészt az orosz-ukrán és orosz-belorusz népi kapcsolatokat is érdemes volna egyszer ki-dolgozni.

Persze ezek a megjegyzések mit sem vonnak le Milnyikov könyvének értékéből. Nagyon sikeres kísérlet ez a népi mentalitás vizsgálatára, így nagyon modern is. Reméljük, hogy a szerző ebben az irányban még további kutatásokkal lepi meg olvasóit.

Niederhauser Emil

Paul Robert Magocsi

Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendant in North America.

(Népzünk. Kárpát-ruszinok és leszármazottaik Észak-Amerikában. Toronto, 1985, Multicultural History Society of Ontario, XII, 160.)

Paul Robert Magocsi kárpátaljai ősök amerikai leszármazotta, aki már publikált egy kitűnő könyvet a ruszinok, vagy ahogy most nálunk mondjuk, a kárpátukránok nemzeté válásának problémáiról (*The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*), sok egyéb publikációja mellett, és Torontóban kutatócsoportot is szervezett a ruszinok történetének tanulmányozására.

Ez az inkább népszerű, sok fényképpel illusztrált munkája csak a bevezető jellegű első fejezetben foglalja össze röviden a ruszinok történetét az őhazában, a többi fejezet a kivándorlásról és az amerikai megtelepedésről szól. A történetükre vonatkozó fejezethez csatolt két külön exkurzus tárgyalja korai történetüket és nevüket. A különböző fel-fogásokat vázolva úgy látja a szerző, hogy a szláv őshazából egy részük még a magyar honfoglalás előtt került a Kárpátok két oldalára, de zömük valószínűleg csak a 13. századtól kezdve. Abban a vitatott kérdésben, vajon Cirill és Metód tanítványaitól vették-e át a kereszténységet, vagy a kijevi Ruszból hozták magukkal (ami nyugati vagy keleti orientációra is enged következtetni a interpretációban), ebben Magocsi nem foglal állást. A népnév a rusz népnévből származik. Magocsi a Kárpátoktól északra, a mai Lengyel-

ország délkeleti sarkában megtelepedett népcsoportot, a nálunk lemke (nála lemko) néven ismert etnikumot is a ruszinokhoz számítja.

Az amerikai kivándorlás kapcsán Magocsi mintegy 120–150 000 kivándorlóval számol, akik végleg megtelepedtek. Elég gyakori volt ugyanis a visszavándorlás is, hiszen a kivándorló fő célja föld szerzése volt az óhazában, ami sok esetben sikerült is. Az Egyesült Államokban éppen ezért zömmel a keleti partvidéken telepedtek meg, mint bányászok vagy munkások (segédmunkások), abban a reményben, hogy így hamarosan megszerezik a hazai földvásárláshoz szükséges pénzt. A kivándorlás zöme természetesen a századfordulóra esett, az első világháború után gyakorlatilag megszűntnek tekinthető.

A további fejezetek a ruszinok amerikai életének kérdéseit tárgyalják. Elsőként a vallási életet. A ruszinok a 17. századi unió következtében unitusok (görög-katolikusok) voltak, Amerikában is ilyen egyházközösségeket szerveztek. Az amerikai katolikus felső klérus azonban nem látta szívesen a keleti liturgiát, a papok nőülését, ezért a papság egy része, és velük a hívek is, az ortodox egyházhoz fordultak. Itt viszont az orosz vagy az ukrán egyházi szervezet törekvéseibe ütköztek, amely oroszra vagy ukránra akarta őket tenni. Az első világháborúig a magyar kormány igyekezett megtartani őket az unitus egyházi szervezeten belül, hogy ezáltal a Magyarországhoz fűződő kötelekeket is megtartsák. Magocsi viszonylag részletesen ismerteti az egyházi szervezkedéssel kapcsolatos belső harcokat, amelyek a társadalmi és kulturális szervezetek életére is kihatottak. Érdekes adalékokat közöl a hamarosan kibontakozó kétnyelvűségről, amely végül is az angol győzelmével végződött. Az első világháború előtt és a két háború közti korszakban még ruszin nyelven kiadott sajtótermékek maguk is kétnyelvűekké, 1945 után gyakorlatilag már csak angol nyelvűekké váltak. Az 1970-es évek etnikai reneszánsza persze itt is hatott, ami a folklor iránti érdeklődésre, kórusok és táncsoportok megalakulására vezetett. Érdekes adatokat tudhatunk meg arról is, hogy ismert amerikai személyiségek közül hányan ruszin származásúak, pl. Sandra Dee filmszínésznő, vagy Andy Warhol.

A mai helyzet vonatkozásában Magocsi kifejti, hogy a bevándoroltak utódai ma vagy ruszinnak számítják magukat, mint egy külön szláv etnikum tagjait, vagy oroszoknak, vagy szlováknak (a kelet-szlovákiai származásúak), vagy ukránoknak, vagy egyszerre ruszinnak és a három egyéb etnikum közül valamelyikhez tartozónak.

Az etnikai reneszánsz erejét mutatja nemcsak a folklor-csoportok száma, hanem a ruszin vonatkozású publikációk iránti érdeklődés megnövekedése (éppen az itt ismertett könyv is már második kiadásban jelent meg). Magocsi hangsúlyozza, hogy ezek szerint sokan tartották meg ruszin identitás-tudatukat.

Nagyon hasznos a könyv végén adott jegyzék azokról a helységekről, amelyekben az 1910-es magyar népszámlálás alkalmából a lakosság legalább 60%-a ruszin anyanyelvűnek mondta magát (ezt a népszámlálást egy 1939-ben készült becsléssel egészítette ki a jegyzék összeállításához). A jegyzék valamennyi egykori és mai elnevezést tartalmazza, annak a megjelölésével, hogy jelenleg a helység melyik ország területéhez tartozik. Néhány jól áttekinthető térkép, terjedelmes bibliográfia és a szokásos angolszász alaposágú mutató egészíti ki a kötetet.

A magyar történetírás számára a könyv figyelemre méltó adataival is, hiszen az amerikai kivándorlás és a kivándoroltak ottani sorsa a magyar fejlődés számára sem közömbös, és azért is, mert a nemzeti identitástudat igen összetett problematikájának egy még ezen belül is különleges szeletét mutatja be. Ebben a rövid ismertetésben éppen csak jelezni tudtuk ezeket a kérdéseket.

Niederhauser Emül

zileg is általános elismerést szerzett, s amelynek tematikája a munkásmozgalom és szociális problémák története (nem szektás módon). A folyóiratnak Maitron lett az első főszerkesztője, s a folyóirat első pillanattól nyílt viták terepévé válhatott, ahol egyaránt szólalhattak meg kommunisták, szocialisták, radikálisok és persze párton kívüliek, ahol soha nem folyt „jelzős vita”, ahol a politikai fuvalatoktól, az *hausse* és *baisse* szakaszoktól függetlenül mindig érvényesült a különböző erők összefogása – és mindig is a már említett baloldali és szociális gondolkodás.

Az igazi korszakos vállalkozás a „Dictionnaire”, vagyis a francia munkásmozgalom szereplőinek életrajzi „szótára”, lexikonja volt. E sorozat első kötete 1964-ben jelent meg, a 30. kötet pár nappal Maitron halála után. E hatalmas ívű munkásság, amelynek vezérlő „dirigense” mindvégig Maitron volt, csak úgy volt lehetséges, hogy ő maga és számos munkatársa, akik lelkes segítők lettek, irdatlan anyagot dolgoztak fel. S e lexikon-sorozat mellett – amely ténylegesen élete főműve, tartalma lett – az utolsó évtizedben elkalandozott a nemzetközi munkásmozgalom területére is. Ezt már a francia kötetek során is részint meg kellett tennie, hiszen se Guesde-ről, se Lafargue-ról, se Vaillant-ról nem lehetett úgy írni, hogy a nemzetközi összefüggések elsikkadjanak. (Tudtommal magyarok közül egyedüli szerzőtársa lettem, amennyiben a Frankelről szóló néhány oldalas szócikket együtt írtuk, s így személyes emlékeim során is tanúsíthatom, mennyire komolyan vette a feladatot, hányszor kérdezett rá bizonyos tényekre.)

E korai „nemzetközi kitérő” mellett Maitron már az 1960-as években „célba vette” olyan külön kötetek megjelentetését, amelyek egy-egy ország munkásmozgalom-történetének szereplőit mutatják be. Ebben a sorozatban egyik legközvetlenebb segítőként Georges Hauptot emelte maga mellé. E megkezdett második sorozatból (amely mellett persze folyamatosan jelentek meg továbbra is a „francia kötetek”) eddig az osztrák, a brit, a japán és a kínai kötet jelent meg. Más kötetek munkában voltak és vannak. (E tervek és munkák kapcsán is volt alkalmam találkozni Maitronnal.)

Néhány szót kell még szólni egyéb történetírói munkásságáról is. A „korai” anarchista feldolgozás mellett az 1950-es években életrajzot készített a francia anarcho-szindikalisták egyik századfordulós ismert szereplőjéről, Paul Delesalle-ról (akivel annak idején Szabó Ervin levelezett), 1985-ben ezt a könyvét is újra kiadták. Minthogy mindig meleg szível viseltetett Rosmer-Monatte szindikalista irányzat iránt – nem meglepő, hogy Colette Chambelland oldalán az 1970-es években egyik megjelentetője lett Pierre Monatte naplójának, levelezésének, szétszórát írásainak. Vagyis szorgalmas munkás volt – de ezek a könyvek nem váltak „bestsellerekké”.

Juillard az említett búcsúcíkkét azzal zárja, hogy „sértett ember” volt, aki „csendes pesszimizmussal” szemlélte az őt körülvevő világot. Részemről azonban ezt a „lekerékítést” megszépítettnek és Maitronhoz képest megvatlannak érzem. Egyetlen emlékeimet idézem, amikor megszólalt „a csendes pesszimista” szemlélő, de gyűttal a történeti tapasztalatokra építő, a történetíró és a „politikus ember” egyszemélyben – egy rendkívüli pillanatban: a „nagy remények” idején, az 1981-es választási sikerek másnapján.

Maitron, aki még a régi, 1930-as napokra emlékezett, 1981-ben igazán „visszafogottan” volt lelkes, vagyis ha akarjuk, Juillard szavaival, ekkor is „csendesesen pesszimista” volt – csakhogy e képből kimarad így a számomra igazán emlékezetes észrevétel: hiányzik a tömegmozgalom, hiányzik az igazi pártélet – vagyis Maitron „a munkásmozgalom történetírója” már a győzelem pillanataiban, a „mészeshetek” legkezdetén is

Jean Maitron (1910–1987)

1987. december 16-án halt meg az a történész, akit a Le Monde hosszú cikkben búcsúztatott – amelynek címe így hangzott: „A munkásmozgalom első nagy történetírója”. A tanítvány és belső bizalmas barát Jacques Julliard, aki azóta a Párizsi egyetem professzora és „befutott csillaga” és számos elismeréssel fogadott mű szerzője, a La Nouvelle Observateur-ban megjelent emlékcikkének viszont ilyen címet adott: „Maitron, a lázadó”. Ez a két cím jól jelzi, nem valamiféle szimpla konformista, szélirányba mozgó egyetemi-akadémiai karrierrel állunk szemben.

Az 1910-ben született Maitron nagypapa szabadgondolkodó, sőt ateista, cipész, aki annak idején lelkes híve volt a Párizsi Kommünnek. Apja már tanító volt, aki a kommunista l'Humanité-t fizette elő. Maitron ilyen szülői házban nőtt fel, lett maga is tanító, és alig húszéves, amikor 1930-ban a kommunista párt tagja lett. Négy évvel később a párt baloldali „trockista ellenzékének” tagjaként zárják ki onnan. Ekkor azonban Maitron életében egy hosszú külföldi utazás következik, a Szovjetuniót és a náci Németországot kereste fel, s részint e tapasztalatai és a Komintern V. kongresszusának szelleme visszavezeti a kommunista pártba, amelyet azután 1939-ben, a német-szovjet egyezmény aláírása nyomán hagy el véglegesen úgy, hogy sohasem válik elvakult „kommunistafalóvá”, és soha nem tévedt a jobboldali zászlók alá.

Maitron egész életére a munkásmozgalom történetének kutatásával jegyezte el magát. Tanítóiént írta az 1950-es években azt a munkáját a francia anarchizmus történetéről – ami azóta a Maspero kiadó jóvoltából két újabb kiadásban jelenhetett meg (1975-ben és 1983-ban) – amivel megvédte az állami doktorátust; ez nyitotta meg számára „az egyetemi karriert”. A tanító főiskolára, egyetemre kerülhetett – de „sohasem bocsátották meg” neki tartását és témaválasztását. Halálakor a kommunista L'Humanité ugyanúgy, mint a szocialistákhoz közel álló Matin, a független baloldali liberális Nouvel Observateur és a független baloldali radikális Liberation, a keresztény Témoignage Chrétien, illetőleg még a jobboldali gaule-istákhoz közelebb álló népszerű napilap, a Quotidien is méltatlankodva jegyzi meg, hogy amikor 1975-ben Maitron önszántából nyugdíjba ment, akkor nem a professzori posztról vonult vissza – hiszen a mi fogalmainknak megfelelően csak docens maradt, holott közel húsz évvel korábban ő teremtette meg a Sorbonne-on (azóta a Paris I-en) a szocializmus és szindikalizmus történetének tanszékét. S erről a nyilvánvaló visszásságról ír azután ki-ki ízlése szerint úgy, hogy ezt a Matinban G. Bourgeois „a mandarinok butaságának” minősíti, a Liberation szerint „ostobán ignorálták”, J. Juillard viszont az Observateur-ban a francia történetírás nemrégiben elhunyt „fejedelmét”, Fernand Braudelt idézi, aki, amikor egyetemi tanulmányai végén „megvallotta”, neki, hogy a munkásmozgalommal kíván foglalkozni, szinte rémülten és óva, tiltakozva kiáltott fel „Így ön a munkásokkal kíván foglalkozni. Úgy akarja végezni, mint Maitron!”. Vagyis Maitron még java életében „példa” lett, valahogyan olyanformán, ahogyan Braudel liberális-szociális társai is a szomszédban. (Nagy-Britanniában néhány nagy munkáselőfutárról úgy nyilatkoztak az 1960-as években: „próféta a sivatagban”).

Maitron oktatói munkája mellett még 1960-ban oroszlánszerepet játszott abban, hogy újjáalakult, s a nálunk alig ismert világhírű E. Labrousse támogatásával megjelent az a negyedéves francia folyóirat (Le Mouvement Social), amely az országban is, nemzetkö-

azt kifogásolta, hogy „minden csak felül történik”. S ezzel a soha meg nem tagadott nonkonformizmusával az ő életútja lehetett tiszta, lehetett munkákban gazdag, lehetett maradandó is – csak ténylegesen karrier nem lehetett. Csak abban a formában, ahogyan azt Juillard kiemelte: „Maitron-nak köszönhetjük, hogy a munkás anekdóta-alakból a társadalomtörténet tényleges alakítójává lett.”

Jemnitz János

Ránki György (1930 – 1988)

Rövid, súlyos szenvedés után 1988. február 19-én elhunyt Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Történettudományi Intézet igazgatója.

Halálával egy bámulatosan ívelő, harmónikus tudósi pálya szakadt ketté, kegyetlen hirtelenséggel. Magyarország gazdaságtörténetével kezdett foglalkozni még egyetemi hallgató korában, alighogy végzett, már megjelent Berend T. Ivánnal közösen megírt első könyve. S azután jöttek sorra a többiek, a hű társszerzővel vagy egyedül megfogalmazott művek. A magyar társadalom története, a külpolitika alapvető kérdései. S ahogy folytatta az ernyedetlen kutatást, egyre bővült a látókör és a tematika. Közép-Kelet-Európa, majd egész Európa gazdasága, és már nem csupán a 20. század, hanem a megelőző is. Olyan nagy számban, bőségben ontotta az egyre újabb alkotásokat, ahogyan csak kiemelkedően nagy szellemek képesek rá. És mindig önálló volt, eredeti, mindig tudott új anyagot találni, új szempontokat hasznosítani.

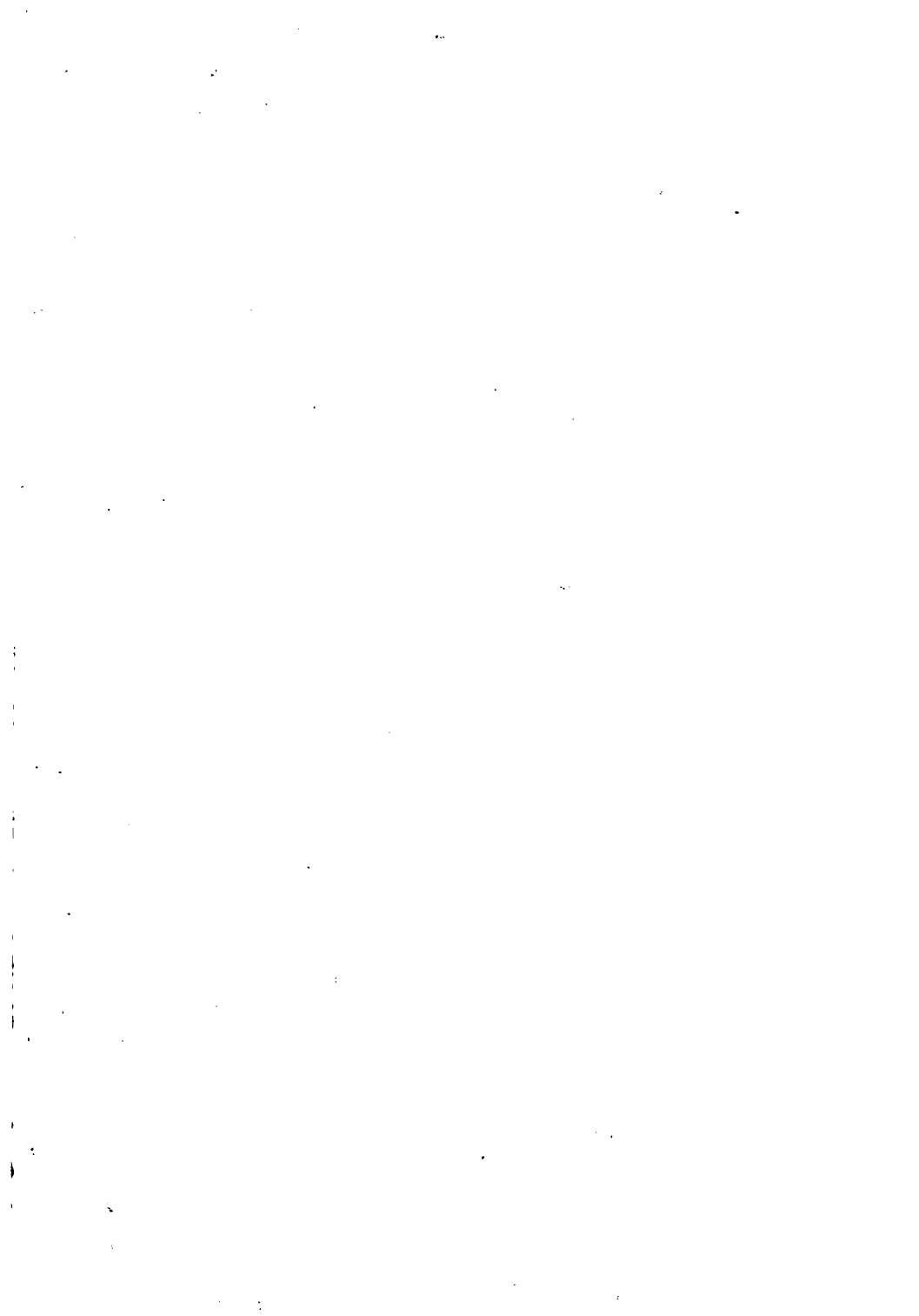
Nyolc éven át az Egyesült Államok egyik egyetemén is oktatott, szinte mellékesen ezt is győzte. De már jóval korábban nemzetközi szinten is elismert tudós volt, Magyarország méltó képviselője számtalan nemzetközi kongresszuson, konferencián, szimpóziumon, nem keveset ezek közül maga szervezett meg és rendezett. A Nemzetközi Történettudományi Bizottság 1985-ben választotta első alelnökévé, az 1990-es történelem világgongresszus szervezése kötötte le erejét.

És minden elfoglaltsága, tudományos tevékenysége mellett, mindenek fölött ember volt, egyszerű, szeretetreméltó, megértő mások gondjai iránt. Mindenről és mindenkiről tudott, és mindenkinek segített. Folyóiratunk is rengeteget köszönhet ennek a segítségnek. Veszteségünk fájdalmas és pótolhatatlan.

(Niederhauser Emil)

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg Budapesten:*

	Telefon:
V., Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR ÜZLETKÖZPONT, Őrs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere, Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-013/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
XV., Rákosfalva park 3/c.	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy-Zs. út 76.	116-269

Ára: 30,- Ft